УРЕДНИК ДРУГЕ КЊИГЕ
Јованка Калић

Skenirao: Μίλοβαν έν Χριστω τω Θεω πιστός
βασιλεύς καί αύτοκράτωρ
Σερβίας καί 'Ρωμανίας

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
основана 1892

ИСТОРИЈА СРПСКОГ НАРОДА

ДРУГА КЊИГА

ДОБА БОРБИ ЗА ОЧУВАЊЕ И ОБНОВУ ДРЖАВЕ (1371–1537)

НАПИСАЛИ

Димитрије Богдановић • Раде Михаљчић • Сима Ћирковић
Јованка Калић • Десанка Ковачевић-Којић • Милош Благојевић • Гордана Бабић-Ђорђевић • Војислав Ј. Ђурић
Момчило Спремић • Иван Божић • Мирослав Пантић
Павле Ивић

БЕОГРАД 1982

Истраживачке радове финансирале су Републичка заједница културе и Републичка заједница науке Србије.

ДЕО ПРВИ

ОБРАЗОВАЊЕ ДЕСПОТОВИНЕ

ОЖИВЉАВАЊЕ НЕМАЊИЋКИХ ТРАДИЦИЈА

Смрћу цара Душана (1355), а нарочито поразом Мрњавчевића на Марици (1371), отворена је велика криза, у којој се српска држава имала борити за опстанак насупрот спољним непријатељима и многим снагама које су је изнутра разједињавале. Турци су се неумитно и неповратно учвршћивали на Балкану; њихова војна моћ угрожавала је све хришћанске земље на југоистоку Европе, почев од саме Византије, ускоро сведене на територију престонице и знатно ослабљене већ у претходном раздобљу. Путеви османлијског ширења били су отворени, мада се његови циљеви у европским, не само балканским оквирима, још нису докраја сагледали. Постепено, у етапама, у смени војног похода и колонизације освојеног подручја, Турска је продирала ка средњој Европи. Историја српских земаља у овом раздобљу добија, зато, објективно све више европски значај, а борба српског народа против Турака постаће један од важних момената у одбрани европске цивилизације. На стотину година пре пада Цариграда српске су земље понеле главни терет овог отпора.

Унутрашње деобе и сукоби учинили су кризу српског народа и његове државе посебно озбиљном и дубоком. Са нестанком Царства, после смрти Душана, а потом и Уроша, многи крупни и ситни феудалци, српска властела или »великаши« – како их памти народно предање, угрозили су и сами, у борби за сопствене и обласне интересе, јединство српских земаља и континуитет немањићке државности. »И на хиљаду страна растурени почеше међусобно гложење« – можда са извесним реторским претеривањем, али у основи тачно, сведочи о стању у Српском Царству после Душанове смрти бивши византијски цар Јован VI Кантакузин.[1] После смрти цара Уроша, децембра 1371, и коначног гашења снажне династије, која је, градећи јединствену државу, два столећа чврсто обједињавала феудалну структуру друштва, ојачале су центрифугалне снаге. Слика распада се већ јасно оцртавала: у западној Македонији – Марко, син и наследник Урошевог законитог савладара, краља Вукашина, носилац српске краљевске круне а турски вазал; Драгаши у источној Македонији, Константин и Јован, исто тако турски вазали; Никола Алтомановић у западној Србији и према Босни све до Дубровника; у Зети – Балшићи; Вук Бранковић на Косову, а кнез Лазар у сливу трију Морава – то су области које се, мање или више јасно омеђене, издвајају унутар дојуче-

[1] Cantakuzenos III, 314; уп. Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства* 11–13.

рашње целине, свака са неким својим одликама и посебним политичким циљевима.[2]

Слика распада, ипак, не изражава сву политичку и друштвену, а поготову културну стварност српских земаља после 1371. године. Колико год се може и мора говорити о снагама које раздвајају, толико се истичу и напори да српска држава буде обновљена у своме политичком и духовном јединству. Неке ће обласне господаре обележавати управо свест о регионалном карактеру њихове власти, одсуство полагања права на легитимно наслеђе краљевског суверенитета. Тиме је, посредно, овај легитимитет признат некоме другом тадашњем или будућем носиоцу владарских титула. Балшићи, на пример, не иступају никада као самодржавни господари свих српских земаља, односно свих Срба, већ само »све Зетске и Поморске земље«.[3] У повељи Ђурђа I Балшића Дубровнику од 30. новембра 1375. једна је одредба – о »српском дохотку« – условљена обнављањем Српског Царства, јер тај доходак Дубровчани неће плаћати Ђурђу »ако тко буде цар господин Србљем и властелом у земљи српској«[4], из чега се види да свест о целини српске државе није ишчезла после маричке битке, али ни свест о легитимитету Царства. Браћа Драгаши, Јован и Константин, такође, не показују увек такве тежње које би биле усмерене према власти над једним делом земаља у језгру Српског Царства.[5] Нема тога ни у актима Вука Бранковића, изузев донекле у једном акту, издатом неколико година после косовске битке, 21. новембра 1392. године.[6] Други ће обласни господари иступати са јасним државноправним тежњама: Марко, мада турски вазал, носи српску круну све до своје погибије 1395; Лазар Хребељановић је самодржавни кнез »свих српских земаља«.[7]

С друге стране, према тој истој државноправној традицији окреће се босански владар: Твртко I, по женској линији потомак краља Драгутина, крунише се у Милешеви 1377. године круном српске краљевске куће за »краља Србљем, Босни и Поморју и Западним странам«, и сарађује са кнезом Лазаром, који му, како изгледа, никада није оспорио краљевску титулу. Пре тога, после уништења жупана Николе Алтомановића (1373), босански бан је своју власт проширио и непосредно на један део српских земаља у горњем току Дрине. Његов ауторитет је, међутим, споран у православним црквеним круговима. Кад је, на пример, требало посредовати код Дубровчана ради наплате стонског дохотка, што су га српски владари уступили монасима Св. Арханђела у Јерусалиму, 1387. године јерусалимски митрополит Михаило

[2] Више о томе у следећој глави ове књиге: Доба обласних господара; уп. Р. Михаљчић, *нав. дело.*

[3] Повеља Ђурђа II Страцимировића Балшића од јануара 1386: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 110 (No 114).

[4] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 106–107 (бр. 107).

[5] Б. Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици после пропасти Царства* (1371), О кнезу Лазару, Београд 1975, 146–147. На извесне, макар привремене тежње као да упућује спомињање Константина Драгаша у повељи Манојла II Палеолога и царице Јелене као »господара Србије« (F. Miklosich–J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana* II, Vindobonae 1862, 260–264). Константин се и сам на једном месту назива »господар српски и Подунају« (С. Новаковић, *Зак. споменици* 457), а обојица браће потврђују и поседе манастира Бањске, који је ван њихове територије (С. Новаковић, *Зак. споменици* 513).

[6] Actes de Chilandar II, 550 и даље. О томе Б. Ферјанчић, *Владарска идеологија* 149.

[7] Вид. Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара*, О кнезу Лазару 48.

тражи посредништво кнеза Лазара, а не краља Твртка I.[8] Као и у другим сличним случајевима, то говори о неповерењу православне цркве према босанском краљу. За православну цркву, Твртко I није прави обновитељ немањићке државности.

Услови за оживљавање немањићких традиција нису постојали ни у јужним областима Царства. Тежиште обнове се под притиском неких нових деоба помера на север. Поред свег распада великога Српског Царства на мање или више раздружене области под влашћу појединих феудалних господара, српске се земље деле и према ступњу зависности и независности од Турака. Маричка битка је у том погледу и за тај час била пресудна: неке су српске земље потпуно изгубиле самосталност, пошто су пале под непосредну власт Османлија, односно Византије – углавном простране области серске државе, на југоистоку Царства; друге су у вазалном односу – Марко и Драгаши; треће су сачувале независност, али у другој етничкој средини постепено губе српски карактер – грчке области наследника цара Симеона, Томе Прељубовића и других. Преостало је ипак сразмерно довољно слободног простора, ван турског освајања и утицаја, за успостављање континуитета српске државности и за остваривање противтурског програма. Овај програм, чији је носилац био већ цар Душан, постао је сада битан услов за обнову немањићких државних традиција. Турски вазали Марко и Драгаши, очигледно, нису могли да буду носиоци ове акције па стога ни обновитељи немањићких традиција. Законите титуле и сродство са владарском кућом нису у тој прилици ни могли да буду пресудан чинилац.[9] Сав простор на коме се сада могла усредсредити борба српске државе за опстанак у васпостављању немањићке државности налазио се северно од Шаре и Скопске Црне горе, углавном у сливу трију Морава.

За духовно јединство српских земаља у овом опасном раздобљу и за добре изгледе свих политичких настојања да се макар формално успостави суверена, легитимна и од свих призната власт у српској држави, била је од великог значаја чињеница да је српска немањићка црква, аутокефална пећка патријаршија, сачувала интегритет. Црквена организација је упркос свим обласним деобама остала јединствена организација српског народа, са јасним светосавским »прејемством«, са неоспорним средиштем власти у Пећи, чије је оличење српски патријарх, патријарх свих Срба, »Срба и Поморја«, »Срба и Подунавља«.[10] Јединство црквене организације очувано је захваљујући свести о трајној улози цркве у феудалном друштву. Према црквенополитичкој идеологији православља, црква је слободна у односу на државну власт, али је недељива од ње и налази се с њом у »симфонији« и »диархији«.[11] Као

[8] И раније су те препоруке монасима давали српски владари и обласни господари (Споменик 11 (1892) 102), али не Твртко I. У томе С. Ћирковић, *Сугуби венац*, Зборник ФФ 8-1 (1964) 343–350, види неповерење православних кругова према босанском краљу. О стонском дохотку: К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 322; уп. Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 451.

[9] Још за живота краља Марка, у аренги повеље Твртка I од 10. априла 1378, стоји изричито да је српска земља остала »без свог пастира« (Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 76).

[10] М. Југовић, *Титуле и потписи архиепископа и патријараха српских*, Богословље 11 (1934) 259, са критичким разматрањем Ф. Баришића, *Владарски чин кнеза Лазара* 56, нап. 42; уп. Ф. Баришић, *О повељама кнеза Лазара и патријарха Спиридона*, Зборник ФФ 12-1 (1974) 359, 362–363, 374; М. Пурковић, *Српски патријарси средњега века*, Диселдорф 1976.

[11] Значајна је о томе расправа Г. Острогорског, *Однос цркве и државе у Византији*, Сабрана дела V, Београд 1970, 224–237; уп. С. Троицки, *Црквено-политичка идеологија Светосавске крмчије и Властареве синтагме*, Глас 212 (1953) 155–206.

представник једне друге, духовне и божанске суверености, она је већ у начелу, према тим средњовековним схватањима, морала да буде трајнија од државних творевина у којима живи. Повратно дејство тих обележја црквене организације на државну власт морало се, зато, огледати у подржавању свих чинилаца уједињења, а њен програм био је успостављање јединства. Поруку јединственог Царства носила је обласним господарима српска патријаршија, настојећи да сачува легитимност државне, колико и своје сопствене власти.

У оживљавању немањићке државне традиције најважнију улогу је одиграо кнез Лазар Хребељановић. Сачувало се доста докумената из којих се наслућује или јасно види да је Лазар у одређеном историјском тренутку био можда и прави, легитимни носилац српског суверенитета, да је без сумње истицао такав свој статус и да му је самодржавну владарску титулу поступно признавао низ других чинилаца унутрашње и спољне политике. Због тога се и могло говорити о Србији, односно о Српском Царству као о међународном субјекту, као држави која ни после 1371. није изгубила своје место у средњовековној хијерархији држава нити свој државноправни идентитет.

То се најбоље види у повељама кнеза Лазара, где се, као и у свим средњовековним дипломатичким документима, налазе јасно изражене претензије и основи владарске идеологије кнежеве. Лазар се назива, у интитулацијама и потписима, »господин всем Србљем«, »кнез Србљем«, »самодржавни господин Србљем«, »самодржац всем Србљем«, »самодржац всеје српскије земље«, што све у ствари значи – кнез или владар свих слободних српских земаља.[12] У томе је и битан елеменат међународноправне природе. Истицањем титуле самодршца, автократора, подвлачио се независан, слободан и суверен положај једне државе, колико и једног владара, међу осталим државама. Тако су се називали српски владари пре Душанова проглашења за цара. Душан као цар, а потом ни Урош, не истичу своју самодржавност, јер се она у царској титули подразумева. Доцнији српски владари опет наглашавају своју самодржавност, те мимо византијских правила стављају назив самодршца уз титуле кнез, деспот, господин. Врло је упадљиво истицање самодржавности у повељама кнеза Лазара.[13] Поред тога, Лазар употребљава и краљевско, владарско име Стефан, које је важило као симбол српске круне и немањићке власти: »Стефан Лазар«, »Стефан кнез Лазар«. Чак се на аверсу очуваног златног печата на Лазаревој даровној повељи Хиландару из 1379. налази лик Стефана Првомученика, заштитника лозе Немањића. Искази у аренгама, уводном делу повеља који садржи сакралну мотивацију акта, поготову потврђују да је кнез Лазар своју власт сматрао владарским достојанством, те да ју је добио »од Бога«, што значи сакралним путем, уз учешће цркве. На основу тога се и помишља да је Лазар неким пуноважним обредом посвећен и одговарајућим ритуалом постављен за владара и тако, бар према сопственом исказу, потпуно законитим путем постао наследник царског пре-

[12] Видети студије у нав. зборнику научног скупа О кнезу Лазару, Београд 1975: В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар и традиција немањићког суверенитета од Марице до Косова* 13–14; Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара* 45–63; Г. Бабић, *Владарске инсигније кнеза Лазара* 65–79; Б. Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици после пропасти Царства* (1371) 139–150.

[13] Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава*, О кнезу Лазару 125–137, посебно стр. 136; уп. исти, *Автократор и самодржац*, Глас 164 (1935) 141–160 (= Сабрана дела IV, 321–338).

стола. Најзад, док се остали српски обласни господари на својим актима потписују црним мастилом, Лазар се у повељама потписује црвеним мастилом, као законити наследник на престолу Немањића.[14]

Од битног је значаја, у складу са средњовековном државноправном теоријом, што је Лазар поседовао и црквени легитимитет, што га је српска црква признавала за сувереног, самодржавног владара свих Срба, како се то види из повеља патријарха Спиридона (1379–1389).[15] Таквим га је сматрала и цариградска црква, а самим тим и византијска држава. У формулару за писма цариградске патријаршијске канцеларије из 1386, српски кнез се ословљава титулом »преузвишени велики кнез све Србије«, исто као велики војвода Влашке и Молдавије, а кнегиња српска – »преузвишена господарица све Србије«. Истиче се и њихово »господство«, што се чини само у адресама страних владара.[16]

Признање од стране цркве имало је конститутиван значај: без овог је истицање владарских титула могло да буде пука претензија или узурпација, а не и доказ стварног положаја у држави и на међународном плану. Легитимни наследник Немањића, наследник српског суверенитета, морао је стога имати признање српске цркве, али је и сама та црква морала да буде законита у канонско-правном смислу. Положај српске цркве, међутим, после 1346, када је уз Српско Царство самовласно проглашена и патријаршија, није у православном свету био законит: одлуком цариградског патријарха Калиста око 1350. године[17] изопштена и осуђена на »одлучење« (екскомуникацију), српска висока црквена јерархија није била у канонским односима са Цариградом, а вероватно ни са другим православним црквама, што значи да се налазила у расколу. Одлучен од васељенске цркве био је и српски двор, док остала црква (ниже свештенство) и народ нису били екскомуницирани, али су трпели од последица тога прекида црквених односа. Управо због потребе да озакони свој владарски и државноправни положај независног, слободног самодршца свих Срба, кнез Лазар је и покренуо питање измирења са Цариградом ради успостављања канонског јединства.[18] Уз несумњиву личну побожност, која није могла бити равнодушна према таквој казни као што је црквена екскомуникација, српски кнез је имао и ваљане политичке разлоге да предузме све што је било потребно да дође до помирења и јединства. Раскол се налазио на путу његова уздизања као врховног владара свих српских земаља: он је том расколу морао учинити крај. У признању легитимног положаја српске аутокефалне патријаршије лежала је и будућност његове законите власти над свим српским земљама: упоредо са патријархом свих Срба, Лазар је имао да буде кнез свих Срба. Морала се успоставити државноправна симетрија носилаца божанске и световне власти, апсолутно нужно обележје суверености по средњовековним православним схватањима. Делатност Лазарева на пољу

[14] Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара* 48–51.

[15] Ф. Баришић, *О повељама* 357–377.

[16] J. Darrouzès, *Ekthésis néa, manuel des pittakia du XIVe siècle*, REB 27 (1969) 60, No 55–56, up. No 62.

[17] За годину и околности изрицања екскомуникације вид. Г. Острогорски, *Серска област* 129–130 (= Сабрана дела IV, 592–593); уп. В. Мошин, *Св. патријарх Калист и Српска црква*, ГСПЦ 27 (1946) 302.

[18] Читаво питање измирења претресано је у расправи Д. Богдановића, *Измирење српске и византијске цркве*, О кнезу Лазару 81–91. Преглед важније литературе о томе: Ђ. Слијепчевић, *Историја српске православне цркве* I, Минхен 1962, 172–189.

сарадње са црквом, а посебно његова акција да се озакони канонски статус српске патријаршије, открива уједно и то да је Лазар у овом раздобљу све мање један од обласних господара, а све више господар и самодржац српских земаља, јер у својим владарским претензијама ужива пуну подршку и заштиту цркве.[19]

Делимично измирење постигнуто је пре тога и у другој области. Ради заједничке акције и стварања јединственог фронта против Турака, Византија је већ 1364. ступила у додир са двором у Серу, где се тада налазила Душанова удовица, царица Јелена, али је тек 1371, уочи маричке битке, дошло до измирења са деспотом Угљешом, пошто су све одузете грчке епархије у серској области биле враћене цариградској патријаршији. Томе је претходило Угљешино покајање, писмо из 1368, у коме је изрекао оштре речи осуде над српским царем Душаном као над узурпатором византијских царских и црквених права.[20] Овим засебним измирењем Угљеше са Цариградом још нису уређени односи између српске цркве и цариградске патријаршије: раскол је трајао и даље. До измирења је коначно дошло тек када се за то заложио центар српске власти, оличен у кнезу Лазару као владару, и у српском патријарху као поглавару цркве.

Исти спољнополитички разлози који су Византију упутили на споразумевање са Угљешом у Серу деловали су и приликом предузимања Лазареве дипломатске акције да се постигне измирење 1374. и 1375. године. Раскол је сметао свим комбинацијама политичког зближавања и савезништва Србије и Византије уочи одсудних борби против Турака на Балкану. Прекид црквених односа био је, уосталом, израз једног политичког, међудржавног непријатељства. Као остатак прошлости, још свеж и болан, он је могао да буде велика сметња развијању бољих односа између двеју држава у тренутку када више није било озбиљнијих политичких разлога за сукоб – Српскога Царства више није било, али је зато било веома много озбиљних разлога за мир и сарадњу. Уз то су и лоши, услед раскола поремећени односи српских и грчких монаха у Светој Гори утицали да и Светогорци, са своје стране, а Хиландарци посебно, покрену или подрже разговоре о успостављању црквеног јединства. Умни светогорски старци као што су Исаија, преводилац Дионисија Ареопагита и неко време игуман Св. Пантелејмона, Теофан, бивши прот Свете Горе, Никодим Грчић и Никандар са Силвестром, дошли су у Србију 1374. поводом тога. Они одлазе кнезу Лазару, а не Балшићу, иако се седиште српског патријарха налазило у Пећи, тада у области Балшића. Ова околност, поред других знакова, упућује на Лазара као правог зачетника измирења, што произлази и из причања епископа Марка и Константина Филозофа. Константин вели да је »црквени мир и поредак« био прва брига кнеза Лазара, те да је због »растргнутија« цркве дао први подстрек и уредио »да сестре које су, одавно раздвојене, плакале једна за другом, поново зближи«.[21] По Марку, одмах после

[19] Ј. Калић-Мијушковић, *Велики жупан Стефан Немања и кнез Лазар*, О кнезу Лазару 154, 157.

[20] Текст писма – Угљешине повеље из 1368, изд. F. Miklosich – J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana* I, 560–564 (са преводом на српски А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље* 259–267, No 35). Филотејева повеља из 1371, изд. F. Miklosich – J. Müller, *нав. дело* I, 553–555. О измирењу Серске области са цариградском патријаршијом вид. и у првој књизи ове Историје, стр. 597–8.

[21] *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 258–259.

смрти патријарха Саве (у ствари пре тога, јер је патријарх Сава умро тек 29. априла 1375), побожни кнез Лазар, не подносећи призор овог раздора, посаветова се са својим сабором и властелом и са светим људима који живе у Светој Гори, те изаберу старца Исаију и његовог »сапосника« попа Никодима као делегате за Цариград.[22] Улога патријарха Саве овде није јасна. Он није радо пристао на мисао о измирењу или бар о дипломатској акцији поводом измирења, па се тек после великог убеђивања приволео да замоли, 1374, за обнову пређашњег мира између двеју цркава. Разлози његовог опирања могли су лежати у неповерењу према византијској цркви и њеној спремности да успостави канонско јединство и скине казну екскомуникације без понижавајућег одрицања од патријаршијског чина, а можда и саме аутокефалности, који су постигнути с толико напора и борбе. Није искључено да је опозиција патријарха Саве била заснована и на искуству претходног, засебног измирења Цариграда са Угљешом, неповољног не само за српску цркву него и за углед српске државе. У сваком случају, позитивну одлуку да се иде на измирење донео је српски државни сабор крајем 1374, пошто је обезбеђена за то и сагласност патријарха. Тада одлази делегација Светогораца, сад као српска државно-црквена делегација, у Цариград. Занимљиво је да у тој делегацији нема ниједног епископа.

У Цариграду је, изгледа, брзо постигнут споразум о измирењу, веома повољан за Србе: Србима је дато »разрешење« од казне одлучења, аутокефална патријаршија је, бар према казивању српских извора, призната као законита,[23] а од стране Срба дато јемство да се историја са припајањем грчких црквених области неће поновити. Ако је до раскола, како веле извори, дошло »због чина и градова«, онда је српска страна попустила у погледу »градова«, одричући се грчких епархија, а грчка страна је попустила у погледу »чина«, признајући – када већ Царства нема – достојанство патријарха српском црквеном поглавару.[24] Није сачуван акт о сједињењу, какав је том приликом морао бити састављен (»синђелија« или »томос уједињења«), али је проглашење измирења обављено у Призрену над гробом цара Душана у манастиру Светих Арханђела с пролећа 1375, управо у време када умире патријарх Сава. У томе су чину учествовала двојица делегата цариградске патријаршије, јеромонаси Матеја и Марко, који »дођоше да с благословом и проштењем и

[22] Ђ. Трифуновић, *Житије светог патријарха Јефрема од епископа Марка*, Анали 7 (1967) 71.

[23] Нема грчких извора о признању српске патријаршије 1375. Већ наведени документ Ektesis nea из 1386 (нап. 16) назива српског црквеног поглавара »архиепископом пећким« као да није било признања патријаршије. На основу тога, M. Lascaris, *Le patriarcat de Peć a-t-il été reconnu par l' Eglise de Constantinople en* 1375?, Mélanges Charles Diehl I, Paris 1930, 171–175, сматра да цариградска црква није признала Србима ранг патријаршије, али то убедљиво одбацује Г. Острогорски у критичком приказу Ласкарисовог чланка: Сабрана дела III, 405–407; уп. V. Laurent, *L'archevêque de Peć et le titre de patriarche après l' Union* 1375, Balcania 7 (1944) 303–310; М. Пурковић, *Српски патријарси* 89–90. На нове заплете у односима српске и цариградске цркве после 1375, а поводом посезања патријарха Спиридона за правима на територији грчких епархија, као на разлог – у том случају поновног – ословљавања српског патријарха »архиепископом« у Ектесису, помишља И. Ђурић, *»Ектесис неа« – византијски приручник за »питакиа« о српском патријарху и неким феудалцима крајем XIV века*, Зборник ФФ 12-1 (1974) 416–421.

[24] Г. Острогорски, Сабрана дела III, 407; исти, *Душан и његова властела у борби са Византијом*, Зборник у част шесте стогодишњице Законика цара Душана, Београд 1951, 85–86 (= Сабрана дела IV, 196).

великом радошћу хиротонишу патријарха«.[25] Цариградски делегати, међу којима такође није било епископа, нису, разуме се, могли хиротонисати патријарха, али су могли учествовати саслуживањем у томе чину, а свакако настојати још пре тога да се после Савине смрти пронађе личност која би одговарала извесним условима васељенске патријаршије за измирење са српском црквом. Измирење је, тако, повукло за собом и непосредно мешање Цариграда у избору првога српског законитог, канонског патријарха.

Сабор за избор новог патријарха сазван је пет месеци после смрти патријарха Саве IV, почетком октобра 1375, а као сазивач сабора јавља се у изворима поред кнеза Лазара и Ђурађ I Балшић, у чијој се области налазила Пећка патријаршија. Њих двојица, Лазар и Ђурађ, »начелствоваху тада српском земљом«, из чега је већ извучен закључак о »диархији« као извесном привременом облику врховне власти код Срба у то доба.[26] Поред црквених и лаичких великодостојника, сабору је присуствовала делегација Светогораца (Исаија, Теофан, Никодим, Никандар и Силвестар), а с њима и представници цариградске патријаршије, Матеја и Марко. Избор новог патријарха протекао је у знаку извесних супротности и погађања, чија се природа не може докраја разјаснити. Да ли су то биле чисто црквене околности, израз несређених прилика у цркви па чак и моралног пада српске високе јерархије, како произтиче из извора, или се том приликом испољило политичко супарништво обласних господара, како мисле други, тешко је рећи. Данилов настављач, додуше, говори о »недоумици« сабора, јер многи, обузети похлепом, »затражише да разбојнички и са нападајем уграбе свети престо и апостолско достојанство, и ради тога бива не мала беда«, али то могу бити општа места за опис провиденцијалног избора светитеља на висок црквени положај.[27] Неког је расправљања ипак морало бити, али је спор превазиђен, и за патријарха изабран старац Јефрем, који је негде од 1356. живео и састављао црквене песме у испосници Ждрело код Пећи.[28]

Пореклом Бугарин из свештеничке породице, Јефрем се замонашио када му је било двадесет три године живота, око 1335. Као монах одлази у Свету Гору, борави најпре у Хиландару, потом у Зографу и на Атосу у правој исихастичкој аскези. Због »Агарена« (Турака) напушта Свету Гору око 1347, те одлази најпре у један манастир на неком маричком острву код Филипопоља (Пловдива), где је игуман, а потом у Србију, у Пећ. По благослову патријарха Јоаникија, најкасније 1354. године настањује се у »Дечанској пустињи« са подвижницима Аврамом и Спиридоном, и са Спиридоновим послушником Јаковом. Ту га затичу и несигурна времена после смрти цара Душана, те га патријарх Сава IV после 1355. премешта на безбедније место у Ждрело, у непосредној близини Пећке патријаршије. Јефрем је, дакле, примљен у Србији не као какав непознат и неугледан пустињак већ као светогорски духовник, Хиландарац, и старешина једног манастира, човек елитног светогорског круга. Српска црква га прима као познатог; о његовом смештају и безбедно-

[25] *Животи краљева и архиепископа српских*, изд. Ђ. Даничић, 384; уп. *Житије Јефрема* 71.

[26] В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар* 31, 34.

[27] *Животи краљева и архиепископа српских* 384. О томе са становишта типологије и топике извора Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940, 163–164; уп. М. Пурковић, *Српски патријарси* 101–102.

[28] Д. Богдановић, *Песничка творенија монаха Јефрема*, Хиландарски зборник 4 (1978) 109–130; М. Пурковић, *Српски патријарси* 101–115 и 123–126.

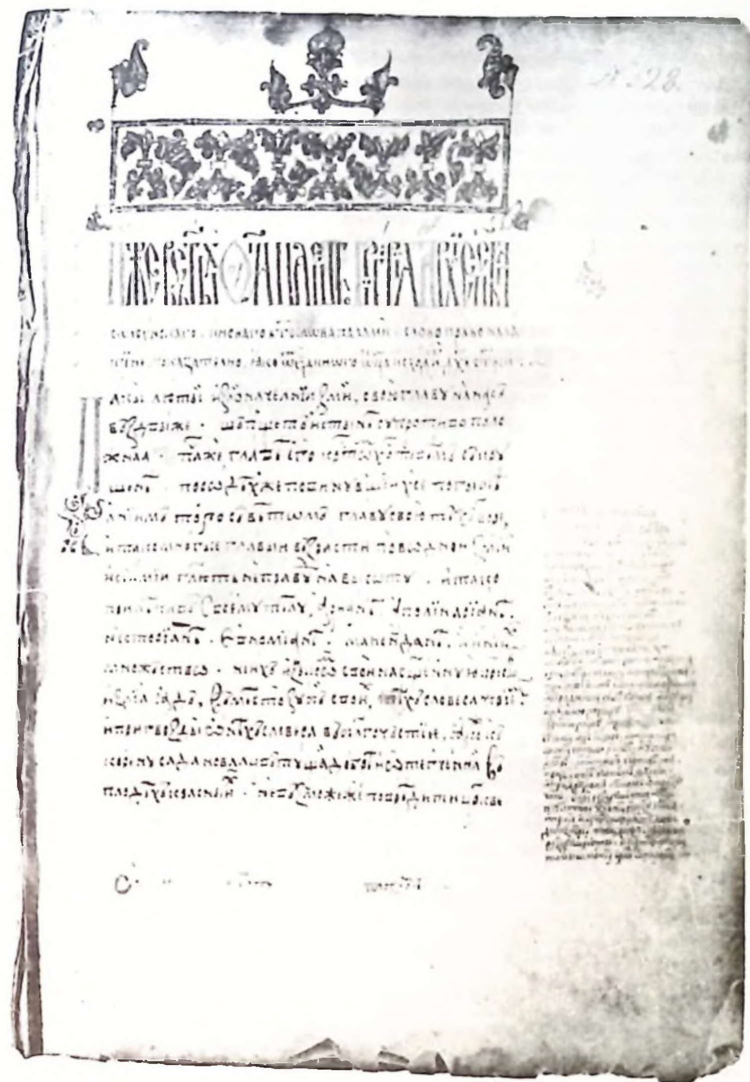

Слова Григорија Паламе, 1370–80. године, Дечани.

Синтагма Матије Властара, крај XIV века, Београд, Библиотека Патријаршије.

делатношћу цркве, дошао је до изражаја у историјској свести и предањима српског народа као главна спона са немањићком Србијом. На културном плану, поготову, за кратко време од нешто више од десетак година до косовске битке, прилике су у до тада занемареним српским земљама моравског слива биле унапређене и стабилизоване: тек са Лазарем и његовим наследницима, у обновљеном полету црквеног градитељства и мисионарске делатности српске патријаршије, христијанизује се у правом и пуном смислу речи област северне Србије изнад Западне Мораве и Нишаве, до Саве и Дунава.[37] Та христијанизација је обележена не само ширењем, постављањем и учвршћивањем црквене организације, подизањем храмова и манастира, него и распрострирањем монаштва једнога новог, светогорског таласа. Лазарева Србија отвара врата светогорској духовности тога времена. Монаси-исихасти, Срби, Бугари и Грци, настањују се у пределима источно и западно од Мораве, доносећи са собом не само књиге и једну нову, реформисану писменост, него и једну филозофију духовног живота која ће ванредно оснажити православну самосвест српског народа, свест о припадништву једној древној цивилизацији, чије вредности одолевају искушењима времена. У оживљеној симбиози немањићке цркве и нове државе утврђен је идентитет на север померених државних средишта српског народа без губљења везе са осталим, традиционалним српским земљама. Исихастичка духовност, универзална и екуменска по својој суштини, игра у томе веома важну, подстицајну улогу. То ће се испољити и у развоју књижевног и уметничког стварања после 1371, а особито после трагичне косовске, 1389. године.

Положај српских земаља после маричке битке, упркос свим настојањима и успесима у оживљавању немањићких традиција, остаће веома сложен и тежак. У кратком раздобљу до косовске битке испољиће се многе нове и велике опасности, а ни снаге које су делиле, разједињавале и у крајњем исходу слабиле способност српских земаља за отпор турској инвазији, неће никада ни бити у довољној мери савладане. Известан раскорак између идеја и стварности, између претензија и ограничења што су их овим тежњама наметали реални односи друштвених и политичких снага, доводио је у питање трајност чак и оних успеха који су бивали остварени. Та хронична разједињеност, ни у једном часу у овим деценијама докраја побеђена, крила је у својим недрима узроке српског пораза.

[37] О томе В. Ј. Ђурић, *Српски државни сабори* 107–108.

ДОБА ОБЛАСНИХ ГОСПОДАРА

Потпуним сломом српске војске на Марици 1371. отворен је пут новој прерасподели феудалних снага у источном делу Балканског полуострва. Турци се нису журили да запоседну области Мрњавчевића. Предухитрио их је солунски деспот Манојло и пре њих, новембра 1371, стигао у Сер. Деоба простране територије деспота Јована Угљеше и краља Вукашина настављена је већим делом без учешћа Османлија који су плодове победе убирали када им је изгледало најцелисходније. На територији Мрњавчевића и њихових приврженика никла је нова феудална област. Њени господари, бар по пореклу нису непознати. Били су то Јован и Константин Драгаш, синови угледног севастократора, односно деспота Дејана. Потпуно у сенци за живота моћних Мрњавчевића, браћа Драгаш су после маричке битке не само обновили »очевину« него су јој придружили и крајеве којима Дејан није управљао. Градови Штип и Струмица, на пример, где су браћа најчешће издавала повеље, налазили су се изван некадашње области деспота Дејана коју су његови синови бар удвостручили. У оквиру земаља којима су управљали Дејанови синови налазили су се бивши поседи деспота Јована Оливера, затим на северу Славиште, Прешево, Врање и Иногоште. Овим жупама управљао је раније севастократор Влатко Паскачић који је својевремено, под окриљем и заштитом Мрњавчевића, потиснуо Дејанове наследнике. Сада су се улоге измениле. Малолетни кесар Угљеша, син севастократора Влатка Паскачића, није могао да се супротстави браћи Драгаш. Утврђено је да су Дејанови синови управљали и крајем око доњег тока Црне Реке, дакле, с десне стране Вардара.[1] Њихова област према истоку свакако се подударала са ранијом српско-бугарском државном границом, а на југу, где су се највише проширили, област Драгаша наслањала се на византијску територију којом је управљао деспот Манојло. Међутим, услед недостатка извора, територију Драгаша није могућно тачно омеђити.

Драгаши су били турски вазали. И из предања се зна да је »бег Костадин« био потчињен Османлијама. Ова чињеница још не потврђује да су се Дејанови наследници, бар у почетку, уздизали под султановим окриљем. Изгледа врло вероватно да су деспот Јован и Константин турску власт признали са већ основаном пространом облашћу. Они су искористили општу пометњу после маричке битке и, слично деспоту Манојлу, пре доласка Турака запоселе део земаља Мрњавчевића. Када су признали врховну власт турског султана, није

[1] С. Новаковић, *Зак. споменици* 452–3, 510–512; Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства* 174–5.

познато. У сваком случају и као султанови вазали задржали су широку унутрашњу самоуправу.

Синови деспота Дејана заједнички су управљали пространом облашћу у источној Македонији, мада је исправе чешће потписивао старији, Јован Драгаш. Као и његов отац, Јован Драгаш је носио знаке деспотског достојанства. Иако се као деспот помиње први пут 1373, сасвим је извесно да је Јован Драгаш ову титулу добио од цара Уроша. Високо достојанство убрајало се, како је то у Византији често наглашавано, у царска достојанства и додељивало се најближим царевим рођацима. Јован и Константин Драгаш били су у блиском сродству с Немањићима. Њихова мајка Теодора – у монаштву Евдокија – рођена је сестра цара Душана. Није утврђено да ли је старији Драгаш постао деспот пре или после погибије Мрњавчевића. Вероватно је да је Јован крунисан за деспота после маричке битке када почиње нагли успон Драгаша. Али с обзиром на титуларни карактер деспотског достојанства, могућно је да је цар Урош свога сродника уздигао пре но што су Дејанови синови постали моћни обласни господари.

Са деспотом Јованом и Константином равноправно иступа њихова мајка Теодора-Евдокија. У заједничким исправама њено име бележи се на првом месту. Иако монахиња, Евдокија показује политичке амбиције нарочито после смрти старијег сина. Хиландар, српски манастир на Светој Гори добио је 1381. архиљевачко властелинство »заповешћу госпође превисоке царице српске кира Евдокије и господина Костадина«.[2] Евдокија се назива царицом зато што је као жена деспота имала право на то, али у овој исправи она иступа као српска царица, дакле, као владарка. То свакако није случајно поготово ако се има у виду чињеница да је ова повеља издата угледном манастиру Хиландару. У сваком случају, Евдокијина иступања нису нарушавала начело легитимитета у време када се оно најмање поштовало. Она је надживела и цара Уроша и његову мајку царицу Јелену - Јелисавету. Поред лозе Душановог полубрата Симеона која се нагло гасила и повлачила из политичког живота на југу некадашњег Српског Царства, кућа Драгаша остала је, практично, најближа династији Немањића. Два последња византијска цара, Јован VIII и Константин XI били су синови Константинове ћерке Јелене Драгаш и византијског цара Манојла II Палеолога. Константин XI (1449–1453) називао се и Драгаш по деди са мајчине стране.[3] Занимљиво је да је српски обласни господар Константин Драгаш, иако таст византијског цара Манојла II, остао без било ког високог достојанства византијског порекла. Док су му отац и брат носили деспотску титулу, млађи али много познатији Драгаш, као и већина обласних господара после смрти цара Душана остао је без високог звања. Он се потписивао скромно – господин Константин.[4] Међутим, савремени извори га бележе као господара Србије. Кућа Драгаша се нагло уздигла после 1371, уживала је углед и у Византији, али изван простране области у источној Македонији није остварила никакав утицај. Једино је сигурно да њихова унутрашња управа у источној Македонији није била угрожена ни после признавања врховне султанове власти. Браћа Драгаш заједно с мајком потврђују стара или дарују нова имања светогорским манастирима, иако се

[2] С. Новаковић, *Зак. споменици* 448.
[3] Д. Анастасијевић, *Једина византијска царица Српкиња*, Братство 30 (1939) 1–23.
[4] Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, Зборник ФФ 7-1 (1963) 287–94.

Света Гора не налази у оквиру њихове државе. Драгаши кују новац, а у њиховој области размена добара врши се и страном, млетачком монетом. Преко области деспота Јована и господина Константина пролазио је трговачки пут који је повезивао Солун са Новим Брдом и осталим рударским средиштима и трговима. Господари у источној Македонији контролишу транзитну трговину из Приморја у унутрашњост. Нема сумње, кућа Драгаш је остваривала знатне приходе од регалних дажбина из рударских средишта у Кратову и Злетову, а приморски трговци показивали су интересовање за жито са њихове територије. Дужи период стабилне власти султанових вазала у источној Македонији омогућио је несметан развој привреде.

Још мање се зна о области наследника краља Вукашина. Није сачувана ниједна повеља синова српског краља, а неколико савремених података о Марку и његовој браћи у сенци је богате традиције о породици Мрњавчевића. Са изузетком Вукашиновог сина Марка, предање није наклоњено Мрњавчевићима. Што се тиче односа према Турцима, предање о овој феудалној породици у изразитом је нескладу са савременим подацима. Оптужени за расуло српске државе па, према томе, и за надирање Турака, Вукашин и Угљеша, у ствари, једини су имали снаге и храбрости да се супротставе Османлијама. И више од тога. Они су кренули на турску територију у намери да Османлије истерају са Балканског полуострва. Трагично су завршили близу Једрена, нове османлијске престонице, дакле, на турској територији. Насупрот Вукашину и Угљеши, предање је Марка, стварног султановог вазала, овенчало славом ненадмашног јунака, народног заштитника и осветника. Он штити немоћне, укида турске намете, понекад замеће кавгу, али уз мегдане дели и правду »ни по бабу ни по стричевима«. Подвизи јунака необичне снаге често су израз слободарских тежњи социјално потчињених и национално поробљених. Митски јунак епске и прозне народне књижевности несвесно се супротставља малом династу, турском вазалу стешњеном на подручју западне Македоније. Заиста, Марко је рано доспео у подређен положај и према српским обласним господарима и према турском султану. Међутим, први Маркови јавни иступи обећавали су му велики политички успон. По средњовековном схватању једва пунолетан, петнаестогодишњи Вукашинов син, обављао је за српског цара посланичку мисију у Дубровнику. Пре маричке битке постао је млади краљ и престолонаследник а после погибије Вукашина и Угљеше, савладар цара Уроша. Младом краљу, природно, по праву наслеђа припадала је краљевска титула. Марко је крунисан непосредно после смрти оца. Са знацима краљевског достојанства Вукашин и његов најстарији син живописани су у »Марковом манастиру« код Скопља.[5] Дакле, од децембра 1371, када је изумрла главна грана династије Немањића, Марко је једини законито носио стару владарску титулу којом су најчешће били крунисани Немањићи. Међутим, митски јунак нашег епа, као историјска личност био је јак само уз моћног оца и стрица. Погибијом краља Вукашина и деспота Угљеше угасила се моћ куће Мрњавчевића. Зато не изненађује чињеница што се нико не осврће на законитог краља Марка. Штавише, српски обласни господари без отпора се шире присвајајући знатне делове некадашње државе Мрњавчевића.

[5] Живописање је започето 1370/71. а завршено око 1372: В. J. Ђурић, *Три догађаја у српској држави XIV века и њихов одјек у сликарству*, Зборник ЛУ 4 (1968) 87.

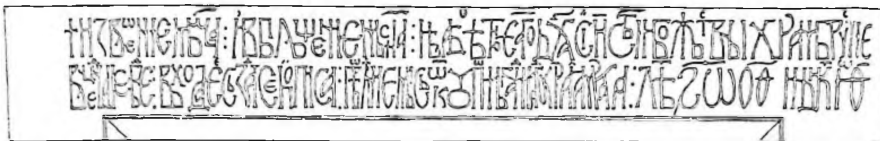

Натпис краља Марка, Призрен, црква Св. Недеље.

Област серског деспота брзо је нестала а ни држава његовог брата није се одржала у целини. За Призрен су се отимали Балшићи и Никола Алтомановић.[6] Младог жупана Николу предухитрио је Ђурађ Балшић који је овај богати трговачки град освојио 1372. године. У насилној деоби земаља Мрњавчевића учествовао је и Вук Бранковић, који се од 1377. помиње као господар Скопља. Скоро истовремено у Охриду се осамостали арбанаски властелин Андрија Гропа, пре маричке битке несумњиво вазал Мрњавчевића. Доста су магловите вести о борби српских обласних господара око града Костура. Сигурно је да краљ Марко није успео да задржи ово место. Да би бар донекле поправио свој положај на југу, Марко је био принуђен да се приклони тасту Радославу Хлапену, обласном господару у северној Грчкој.[7] Пространа област Мрњавчевића сведена је на узану територију у западној Македонији, између Вардара и Црне Реке на истоку, Охрида на западу, Шар-планине и Скопља на северу. Од већих градова Марку и његовој браћи остао је само Прилеп. Ту, где је почео успон Вукашина нестајала је са политичке позорнице доскора најјача феудална породица у источном делу Балканског полуострва.

Као обласног господара у западној Македонији, оскудни извори помињу Марковог брата Андрејаша, који је по примеру других обласних господара ковао новац.[8] Успомену на Андрејаша чува његова задужбина, манастир Светог Андреје, коју је подигао у години косовске битке на обали Треске код Скопља. Вукашинови синови држали су се, по угледу на оца и стрица, удеоне, породичне владавине иако се не види политичка улога трећег Вукашиновог сина Дмитра. Вероватно да је у овим судбоносним годинама био малолетан, јер га отац не помиње у повељи од априла 1370. године. Дмитар краљевић је иначе после битке на Ровинама 1395. са братом Андрејашом поделио депозит који је својевремено њихов отац био поверио Дубровачкој општини.[9] Два сина српског краља Вукашина, свакако после смрти најстаријег међу њима, Марка, нашла су службу у Угарској.[10]

[6] О томе опширно и у основи тачно пише М. Орбин, *Краљевство Словена* 54; С. Ћирковић, *Коментари и извори* 314.

[7] У једном недатираном запису наивно је забележено помирење Марка и његове »првовенчане« жене Јелене, ћерке Радослава Хлапена. Ова брачна веза је прекинута због Тодоре, жене неког Гргура: Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 58–9, бр. 189.

[8] У кичевској остави пронађено је 13 примерака новца Андрејаша а само 8 примерака краља Марка; Б. Сариа, *Кичевска остава* 73.

[9] Зборник Константина Јиречека I, 383–4.

[10] Зборник Константина Јиречека I, 384; С. Ћирковић, *Поклад краља Вукашина*, Зборник ФФ 14-1 (1979) 153–163.

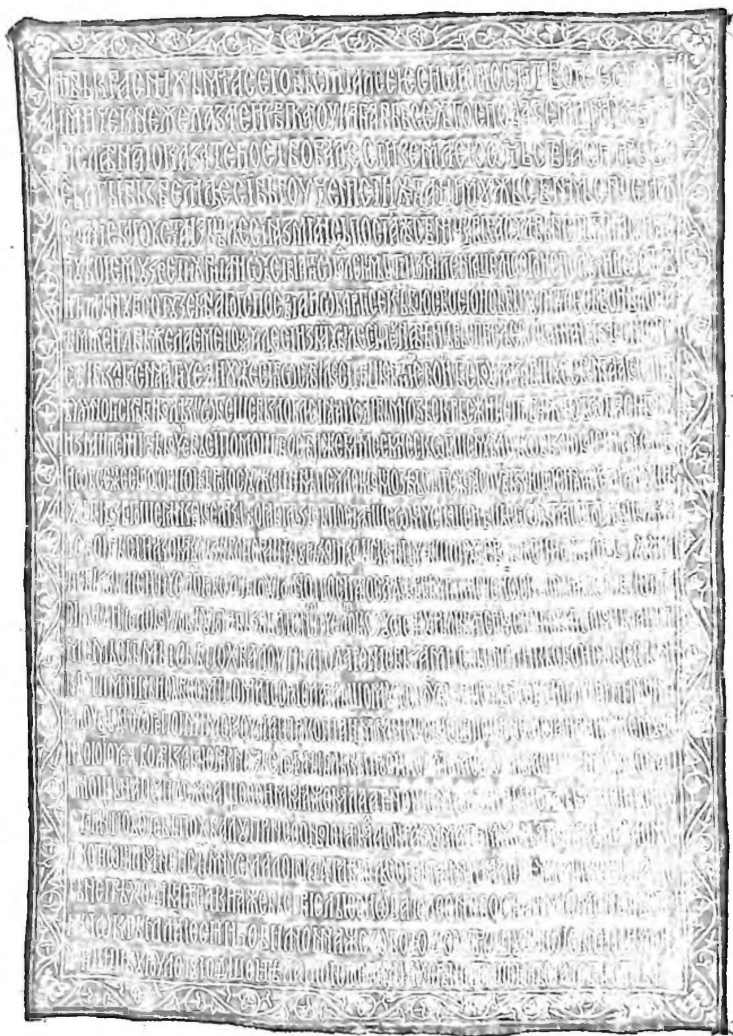

IV Покров за мошти кнеза Лазара, дар монахиње Јефимије, крај XIV века. Београд, Музеј Српске православне цркве.

Насилна деоба области Мрњавчевића није била довршена, а почело је међусобно гложење рашке властеле. Тако и у средишњим деловима српске државе настају осетне територијалне промене. Користећи одсутност властеле која се отимала о наслеђе Вукашинових синова, жупан Никола Алтомановић повратио је богати Рудник и стратешко утврђење Звечан на Косову. Повратком Рудника и Звечана, област Војиновића достигла је стари обим. Она је опет захватала крајеве од Рудника и Косова до Јадранског мора. У оквир области породице Војиновић улазиле су приморске жупе Требиње, Конавли и Драчевица. Исто тако, Војиновићи су у свом успону повремено држали Попово Поље и Сланско приморје, крај између Дубровника и Пељешца.[11] Искључујући узани део Дубровачке општине, под контролом Војиновића, бар повремено, налазио се дугачак приморски појас од Боке Которске до Стона. Мавро Орбин зна да је Никола Алтомановић од Мрњавчевића приграбио читаву област која се граничила с његовим земљама.[12] Млади жупан није учествовао у подели јужних крајева. Од Вукашинових синова није успео да освоји ниједно значајније место. Међутим, и у новом распореду феудалних снага, жупан Никола је изашао као најјачи обласни господар. Било је довољно да само окупи старе делове области Војиновића. Жупан Никола је у томе потпуно успео. Учинио је и корак даље али се ни тиме није задовољио.

Као најмоћнијем великашу припала су му два стара владарска трибута – светодмитарски или српски доходак и кумерк солски – доходак од продаје соли. Кумерк солски примали су и жупанови претходници, Војислав Војиновић и његова удова Гоислава. Кнезу Војиславу и кнегињи Гоислави (1363–1368) цар Урош је повремено уступао и светодмитарски доходак. Али после смрти последњег Немањића, владарске трибуте Дубровчани су исплаћивали Николи Алтомановићу. Њему је после смрти цара Уроша припао највећи део старих српских земаља, које су некада биле под влашћу великих жупана. Сем тога, он је управљао и Косовом, средишњим и стратешким делом проширене српске државе. Жупан Никола је надмашио стрица Војислава Војиновића који је носио и скромнију титулу хумског кнеза. Међутим, велики део хумских земаља одавно се налазио у саставу босанске државе и Дубровачке општине. Српски владари се нису одрекли Хума, а на ову земљу полагала је право феудална породица Војиновића. И кнез Војислав и његов синовац покушавали су да поврате Хум. Никола Алтомановић показивао је више жеље, нестрпљења и агресивности. Није презао ни од рата против Босне а камоли против Дубровника који је за Стон и Пељешац, средиште хумске земље, готово четири деценије уредно плаћао двоструки стонски доходак српској и босанској држави.

Тек што се помирио с Дубровчанима који су му октобра 1372. исплатили две хиљаде перпера на име светодмитарског дохотка, а децембра исте године девет стотина перпера на име кумерка солског, Никола Алтомановић је ушао у нову политичку игру. Ступио је у савез с Млетачком Републиком и Балшићима. Савез је био уперен против Дубровника, Котора и Драча, односно против Угарске јер су ови градови признавали врховну власт угарског краља

[11] Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства* 185–6.
[12] М. Орбин, *Краљевство Словена* 54.

Лудовика I. Мавро Орбин пише да су Млечани обећали Балшићима Котор и Драч, а Николи Алтомановићу Стон и Пељешац.[13]

Савез српских обласних господара и Млетачке Републике из кога би ова поморска сила, као најјачи савезник, извукла највише користи, угрозио је угарске интересе на Јадрану. Лако се могло десити да Угарска изгуби стечени положај на јужном делу источне јадранске обале. Зато је Лудовик I, кога су уплашени Дубровчани на време обавестили о намераваном подухвату, олако жртвовао жупана Николу. Тачна је била процена Дубровчана да ће њихов агресивни сусед, који је непромишљеним потезима стицао све више непријатеља, брзо завршити политичку каријеру. Међутим, док је био на страни Угарске, последице свог неискуства није осетио. На раније притужбе против Николе Алтомановића, Дубровачка општина није добила подршку на угарском двору. И у претходном рату и у припреманом нападу, жупан је желео само Стон и Пељешац. Али овога пута он је покушао да своје намере оствари у савезу са Млецима. То му се осветило. Босански бан Твртко и кнез Лазар, нови угарски вазал, једва су дочекали подстицај са угарског двора да се за раније размирице обрачунају са Николом Алтомановићем и коначно реше непожељног суседа. Од угарског краља они су изгледа добили не само одобрење него и помоћ. Удружени савезници напали су земљу Николе Алтомановића и »ставише све под огањ и мач«.[14] Током 1373, сразмерно брзо, али тек заједничким снагама, уништена је власт рашког жупана. Летописац је кратко забележио: »расипа свети кнез Лазар жупана Николу у Ужицу и ослепи јего«.[15]

»Расапом« и ослепљењем Николе Алтомановића подељена је матична српска област. Највећи део жупанових земаља приграбили су победници, кнез Лазар и бан Твртко. Угарска није учествовала у подели, али је краљ Лудовик I у личности кнеза Лазара добио још једног вазала јужно од Саве и Дунава. Кнез Лазар и његови сродници Мусићи и Вук Бранковић запоселн су северне и источне делове области Николе Алтомановића, крајеве од Рудника до Косова, а босански бан је освојио слив горњег тока Дрине. Поред победника у поделу жупанових земаља умешали су се и Балшићи. Они су предухитрили босанског бана и запоселн приморске жупе Драчевицу, Конавле, Требиње а вероватно и Сланско приморје. Ђурађ Балшић, који је најкасније новембра 1373. постао господар »земље приморске која је около Дубровника«, приморао је Дубровачку општину да му исплаћује светодмитарски доходак.[16]

Почетком осме деценије XIV века Балшићи бележе видан успон. Поред Призрена, који су освојили од Вукашинових синова и одбранили од жупана Николе, ова феудална породица се родбинским везама проширила на југу некадашње државе цара Душана. Женидбом Балше II са Комнином, ћерком деспота Јована Комнина Асена, брата Душанове жене Јелене, Балшићи су постали господари Берата, Валоне и Химаре. Завидно проширење је имало и слабих страна. Између северних и јужних предела њихове области налазиле су

[13] М. Орбин, *нав. дело* 82; С. Ћирковић, *Коментари и извори* 326. Орбинове вести потврђују писма која су маја 1373. Дубровчани упутили на угарски двор: J. Тадић, *Писма и упутства* 273, бр. 260.

[14] М. Орбин, *нав. дело* 60–61.

[15] Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 112, 214; М. Динић, *О Николи Алтомановићу* 26–28.

[16] F. Miklosich, *Mon. Serbica* 183–4.

Натпис уз лик Вука Бранковића, Охрид, црква Богородице Перивлепте.

се земље Карла Топије против кога су раније ратовали. Али у ово време Балшићи су били у добрим односима са Карлом Топијом. Мавро Орбин зна да су они заједно продирали на територију босанског бана. Био је то наставак сукоба са Твртком I због спорних приморских жупа око Дубровника. И Балшићи и босански бан полагали су право на ове жупе. Мавро Орбин пише да су Балшићи истицали своје сродство са Немањићима, оспоравајући истовремено Твртку родбинске везе са српском династијом.[17]

Добро упућена у збивања у залеђу, очекујући нове промене, Дубровачка општина је још приликом договора о исплати светодмитарског дохотка поставила услов. Она није била дужна да овај доходак исплаћује Балшићима »ако неко буде цар господин Срба и властеле и земље српске«.[18] С друге стране, Општина је исплату трибута – који се као владарски доходак некад исплаћивао за слободу трговине на територији целе државе, а која као јединствена целина више није постојала – везивала за приморске жупе. Несумњиво, очекивало се даље напредовање босанског бана коме су Требиње, Конавли и Драчевица – то су Дубровчани с правом предвиђали – само привремено измакли. Заиста, већ 1377. у овим жупама је против Балшића избила побуна коју је подстакао Твртко I. Требиње, Конавли и Драчевица су ушли у састав босанске државе. После тог успеха Твртко I се исте, 1377. године у манастиру Милешеви прогласио за краља Србљем, Босни, Поморју и западним странама.[19] Њему је, додуше, тек после смрти Ђурђа Балшића 1378. припао светодмитарски доходак. Тако је током осме деценије XIV века

[17] М. Орбин, *нав. дело* 69; С. Ћирковић, *Коментари и извори* 320.

[18] F. Miklosich, *Mon. Serbica* 183–4; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 106–7, бр. 107.

[19] С. Ћирковић, *Сугуби венац*, Зборник ФФ 8-1 (1964) 343–370.

српски владарски трибут Општина исплаћивала цару Урошу, Николи Алтомановићу, Ђурђу Балшићу и на крају Твртку I, краљу Срба и Босне. Ништа речитије не сведочи о наглим и драматичним променама у залеђу града под Светим Срђем.

После смрти Ђурђа, стварног предводника Балшића, деловање ове феудалне породице више је усмерено према југу мада они не запостављају стару Зету. Разумљиво, Балша II је настојао да устали своју власт у далеким крајевима Валоне и Берата које је стекао женидбом. Заузимањем Драча 1385. Балшићи су били на путу да на југоисточној јадранској обали створе заокружену област без већих енклава. Балша II се с поносом називао дука драчки.[20] Али ову титулу, која му, уосталом, није обезбеђивала посебан углед међу балканским феудалним господарима, носио је врло кратко. Исте 1385. године погинуо је код Берата у неравноправној борби против Турака.

Северна област Балшића постепено је сужавана. Из Требиња, Конавала и Драчевице потиснуо их је Твртко I. У борби за Котор, који је од 1370. или 1371. признавао врховну власт угарског краља, Твртко I је изашао као победник. Балшићи су изгубили и Призрен. Овај град, не зна се тачно када, заузео је Вук Бранковић.

Вук Бранковић је потицао из старе феудалне породице. Родоначелник Бранковића био је војвода Младен, савременик Стефана Дечанског и Стефана Душана. Вуковом оцу, Бранку Младеновићу, господару Охрида, цар Душан је доделио високо звање севастократора. Међутим, Вуку Бранковићу порекло није помогло да избије на површину. Све до »расапа« жупана Николе Алтомановића, он је остао у сенци моћних обласних господара. Његов успон текао је упоредо и уз помоћ таста, кнеза Лазара. Они су, како бележи један запис из 1387, »у слози и љубави побеђивали непријатеље своје«.[21] Њихове се области, после слома Николе Алтомановића, шире у различитим правцима. Кнез Лазар је успостављао власт на десној обали Саве и Дунава, поседањем Мачве, Кучева и Браничева, а господин Вук је био предузимљивији на другој страни. Он се ширио на рачун Вукашинових синова и Балшића. У свом највећем обиму, област Вука Бранковића захватала је крај између Скопља, Копаоника, Сјенице и горњих токова Таре и Мораче. Поред Скопља које је освојио од Вукашинових синова и Призрена из којег је потиснуо Балшиће, Вук Бранковић је управљао Приштином, Вучитрном, Звечаном, Пећи, Комаранима а вероватно и Брсковом на Тари.

Кнез Лазар и Вук Бранковић су управљали старим српским земљама. Под њиховом влашћу налазиле су се простране територије од Скопља и Косова до Саве и Дунава. Косово, које деле таст и зет, има велики привредни и стратешки значај. Још већи значај у новој прерасподели феудалних снага добила је Моравска Србија. Победом над Радичем Бранковићем (1379), који је држао северне крајеве некада јединствене српске државе, кнез Лазар је успоставио власт на готово целом сливу трију Морава. Безрезервну подршку пружили су му врхови српске цркве, но и поред тога, кнез Лазар није успео да обнови државу Немањића.

Пропали су и покушаји окупљања српских крајева око старе краљевске круне. Нико од обласних господара није ни помишљао да призна врховну

[20] *Историја Црне Горе* 2/2, 44–8 (С. Ћирковић).
[21] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* 50.

власт краља Марка или Твртка I, краља Срба и Босне. Краљ Марко је, уосталом, и сам био приморан да призна врховну власт турског султана, а моћни Твртко I, који истиче да је пореклом Немањић и на чијем двору се јавља учење о двоструком (сугубом) венцу, није могао да окупи осамостаљене обласне господаре са територије одавно подељеног Српског Царства. Краљ Срба и Босне представљао је опасност само за Балшиће. Једино му они пружају отпор. Иначе је Твртко I био у добрим односима са кнезом Лазаром и Вуком Бранковићем. Колико се зна, они се нису противили Твртковој краљевској титули али су били далеко од помисли да га признају за врховног господара. И на двору кнеза Лазара, додуше веома касно, у складу с његовим успоном, јавља се немањићка владарска идеологија.

Са ретким изузецима, предање је оцрнило обласне господаре. Властољубиви великаши су оптужени не само за распад Царства него и за губитак државне самосталности. Од предања се не разликује суд романтичарске историографије. Заиста, са добом превласти обласних господара подудара се продор Османлија на Балканско полуострво. Трезвенију оцену о добу обласних господара помутила је свест о трајним и још увек присутним последицама турских освајања наших земаља. Губила се из вида чињеница да је унутрашње расуло српске државе скоро истовремено захватило и Византију и Бугарску. Када се Турци устаљују на Балкану, ове државе више не обједињује јака централна власт. Сразмерно равномерна феудализација власти подривала је централну управу и неограничену власт владара. На Балкану је у години косовске битке било око двадесет и четири феудалне области не рачунајући територије Угарске и поморских сила, Млетака и Ђенове.[22] Природно, међусобно трвење великаша, слабљење централне власти и подела државе смањивали су и њену одбрамбену моћ. Али обласним господарима се приписивало и оно што не може да се потврди савременим изворима. Као доказ о опадању привредне и трговачке делатности у доба обласних господара наводила се жалба Дубровчана о смањењу њиховог пословања у српским земљама пред крај Урошеве власти. »Не можемо живети ако не тргујемо« – жале се Дубровчани – »а већи део наше трговине обављали смо у Краљевини Рашкој, али услед лошег стања у којем се налази речено Краљевство због раздора властеле, не можемо нити се усуђујемо да тргујемо у толиком обиму у којем смо трговали у прошлости.«[23] Садржина писма које је Општина априла 1371. упутила на угарски двор делује убедљиво. Мада писано под непосредним утиском тек завршеног рата против жупана Николе Алтомановића, оно сведочи о тешкоћама дубровачких пословних људи у српским земљама. Али тренутне тешкоће Дубровачка општина је свакако преувеличала. У истом писму она се обраћа врховном господару Лудовику I, да им, као заштитник, код папе испослује одобрење за уносну трговину с »неверницима«. Изјава о смањеној трговачкој делатности у српским земљама само је добро дошао разлог који они посебно истичу. Чини се да је писмо, односно упутство Дубровачке општине од априла 1371. године једнострано и са одређеном намером писано.

Тачна је изјава да су Дубровчани највећи део трговачког пословања обављали у средњовековној Србији. То је било одавно познато и на угарском

[22] К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 312.
[23] Ј. Тадић, *Писма и упутства* 214, бр. 207.

двору. Пошто су га 1358. признали за врховног господара, Лудовик I је дао Дубровчанима, свакако на захтев Општине, помало необичну повластицу – могли су да тргују у Србији и у случају избијања српско-угарског рата. Питање је само да ли је њихов трговачки промет у српским земљама опао за време превласти обласних господара. Пословни људи из приморских градова су више пута доживели неприлике у време опадања централне власти. Цар Урош је на почетку своје владавине успешно штитио интересе страних трговаца. Неприлике за стране трговце настају у време осамостаљења великаша који на својој територији захтевају и присвајају регалне дажбине. Оног тренутка када великаши постају самостални обласни господари, независни од централне власти, и сами су заинтересовани за развитак привреде. Тада они преузимају заштиту страних трговаца и подстичу привредну делатност на територији којом управљају. Уколико су неприлике страних трговаца у периоду расула српске државе учестале, оне никада нису изазвале прекид трговине. Пошто је обим размене био у сталном порасту, повремени неспоразуми и сукоби могли су само да успоре развитак трговине. Међутим, рат против Дубровника 1361–1362. године изазвао је прекид трговачких веза. Тај сукоб се сводио на обострано економско исцрпљивање и, природно, нанео је више штете пословним људима града под Светим Срђем. Са становишта привредних веза, каснији рат Дубровника против Николе Алтомановића суштински се разликује, јер је онемогућио пословање Дубровчана само у области младог жупана. Од значајних привредних средишта тада је жупан Никола држао једино Брсково. У Руднику су Дубровчани без сметњи пословали и у години рата против Николе Алтомановића, јер се то место још увек налазило под управом кнеза Лазара.[24] Иако је у кратком временском размаку отиман и преотиман, у Руднику не престаје производња. Свакако да је Никола Алтомановић ту ковао новац.[25]

О привредним приликама у време надмоћи обласних господара сведочи и пример Брскова, најстаријег рударског и трговачког средишта средњовековне Србије. Брсково је, како су 1433. изјављивали Дубровчани, запустело. Доскора се сматрало да то место опада после 1350. године. Међутим, изучавањем кредитног пословања утврђено је да Брсково цвета бар још једну деценију. Домаћи, брсковски трговци, сребром су исплаћивали своје повериоце, што значи да рударска производња није била обустављена. Брсково је напуштено тек када је рудача исцрпљена.[26]

Занимљива је прошлост Призрена. Од старог црквеног средишта које су пресецали путеви из приморских градова у унутрашњост, развило се живо трговачко место.[27] Призрен је стално средиште дубровачког конзула у Србији, а Дубровчани су у њему постепено организовали своју колонију. Град се несметано развијао под влашћу најмоћнијег обласног господара Вукашина Мрњавчевића. Управо у време опадања централне власти, у Призрену се повећавао број домаћих трговаца који су уживали поверење дубровачких кредитора. Најбогатијем призренском трговцу, Богдану Киризмићу, краљ Вукашин је поверио дужност протовестијара. После Вукашинове смрти, Призрен је чешће мењао господаре, а вероватно је да је тада почело његово

[24] М. Динић, *За историју рударства* II, 6, нап. 18.
[25] М. Динић, нав. дело 12.
[26] М. Динић, *Енциклопедија Југославије* II, 243.
[27] *Ист. народа Југославије* I, 382 (М. Динић).

опадање. Унутрашње размирице и провале Турака знатно су допринеле привредном замирању града. Међутим, још један узрок је кочио даљи развој Призрена. Његово опадање почиње управо у време када страни трговци показују осетније интересовање за племените метале и када се извоз ове, свакако најуносније робе, повећава. На извозу племенитих метала остваривала се највећа добит. Не изненађује онда што трговци обилазе Призрен који се, упркос повољном положају, није налазио у близини рудника. Привредни успон доживљавају рударска средишта, пре свих Ново Брдо. Због уносних послова, ту су се неки Дубровчани стално настањивали. Једна исправа кнеза Лазара из 1378. године разликује госте и баштинике у Новом Брду.[28]

Рудници племенитих метала привлачили су стране трговце и у преломним тренуцима, за време унутрашњих нереда. Они су улазили у уносне послове са ризиком, који је, уосталом, карактеристичан за средњовековну трговину уопште. Дубровчани су добит остваривали закупом царина, закупом и експлоатацијом делова рудника, а нарочито куповином и препродајом племенитих метала. Свакако, посебну добит доносио је увоз гламског сребра које је имало одређени постотак злата. Због недовољно развијене металуршке технике у Србији XIV века, рудача племенитих метала врло вероватно се чистила у Дубровнику, где је понекад од сребра лучено злато. И много касније дубровачки трговци су настојали да гламско сребро увозе као обично сребро остварујући на тај начин »невероватне приходе«.[29] Они су се пре и после расула српске државе жалили на »новине« било владара било великаша. »Новине« су, у ствари, сужавале њихове повластице и смањивале добит али не и укупан трговачки промет. Зато изјава Дубровчана о њиховој преоријентацији на поморску трговину не може да се тумачи ни као привремено повлачење из српских земаља подељених на области моћних феудалаца. Није познато колико је смањени обим пословања Дубровчана у унутрашњости утицао на укупну производњу у српској држави, односно на територији обласних господара. Политичка збивања могла су да изазову краткотрајне прекиде пословања у појединим рударским средиштима, али она нису успорила развитак рударства у целини.[30]

Од обима производње зависили су приходи па и снага господара нових управних и економских целина. Браћа Балшићи су 1368. укинули царину на Дању не би ли на тај начин привукли трговце у своју област.[31] Да би омогућили нормално пословање, великаши су настојали да територију којом су управљали обезбеде од непријатељских упада. Лека Дукађин је 1387. позвао Дубровчане да без страха тргују »јер се умирио с Турцима«,[32] а позив им је упутио и дао веру да слободно »трже« и Никола Алтомановић. Обласни господари који су дуже остали на власти, као краљ Вукашин и кнез Лазар, издају повеље и повластице Дубровнику. Они, као и Немањићи, настоје да уреде положај страних трговаца. На изглед, за стране трговце ништа се не мења, повластице су остале готово исте, али на знатно мањој територији. Немањићи су јамчили слободу трговине у целој српској држави а великаши само у областима којима су управљали. На јединственом, већем тржишту,

[28] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 120, бр. 127
[29] И. Воје, *Брсково* 293.
[30] М. Динић, *нав. дело* 40.
[31] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 105, бр. 104.
[32] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 213, бр. 792.

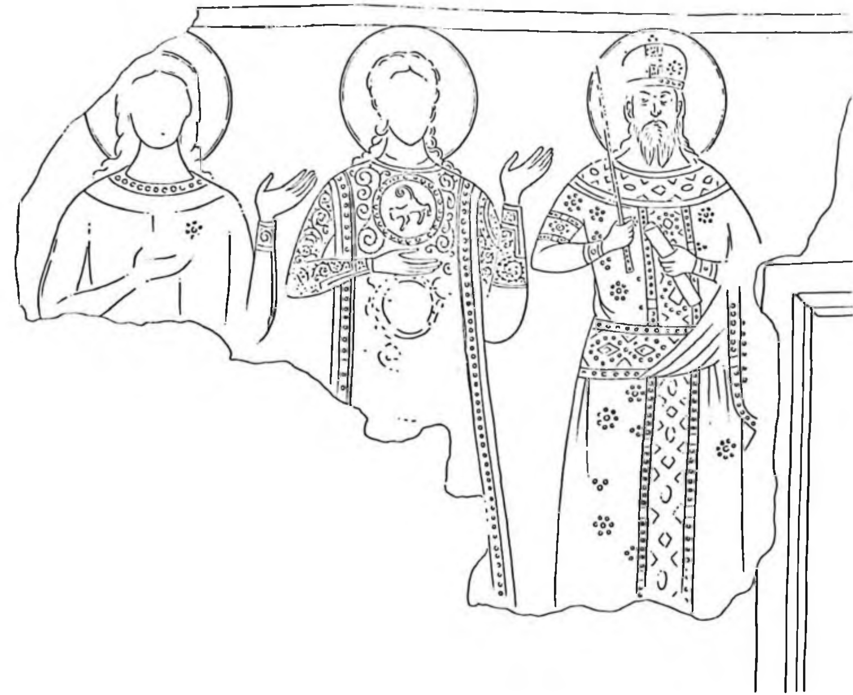

Лик Вука Бранковића, Охрид, црква Богородице Перивлепте.

било је мање контроле а остваривала се сразмерно већа добит, док се на мањим управним целинама безбедније пословало. Дубровчани, вешти и способни трговци безболно су се прилагодили новим условима привредног пословања.

● Рударска производња, контрола извоза племенитих метала, ковање новца, царине, кредитно пословање, трговина у целини, укратко разграната привредна делатност, наметали су обласним господарима обавезу одржавања реда и безбедности. Једино је стабилна власт омогућавала несметан привредни развој нових управних, територијалних целина, где се контрола лакше и успешније спроводила. Обласни господари нису иступали као реформатори, нити су јединство области одржавали војном акцијом. Они су преузимали старе установе тако да је унутрашње уређење почивало на наслеђу из доба Немањића. Нестало је и разлика које су постојале у време Српског Царства, састављеног из старих српских земаља и освојених грчких области. Краткотрајно примењиван Душанов законик није допринео уједначавању српских и византијских установа и стапању управно разнородних делова удвостручене

државе у доба Царства.[33] Феудалне области које су се образовале после маричке битке биле су уједначеније и сразмерно чвршће обједињене и повезане. Ново јединство настаје у оквиру мањих целина. Њихово уређење зависило је од тога да ли су настале у »грчким« или српским земљама, на темељима претежно византијских или устаљених домаћих установа. Док су, на пример, у серској области све установе биле византијске, дворови великаша у старим српским земљама настају по узору на дворове Немањића пре проглашења Царства.[34] Изузетно и Јован Александар, који је управљао око Канине и Валоне, дакле у Романији, држао се старих традиција. Према повељи коју је издао Дубровнику 1368, поред војводе најближи сарадници су му биле кефалије Валоне и Канине. На двору Јована Александра налази се двородржица, ставилац и судија, како их је набројао Александров логотет Ђурица. Више сарадника господара Канине и Валоне не носи никакву титулу.[35] О једноставнијем уређењу нових територијалних целина сведочи чињеница да функције потискују звања. Међутим, обласни господари са дужом и устаљенијом влашћу почињу да опонашају владаре. По узору на Немањиће, они подижу задужбине, траже или истичу родбинске везе са »светородном« династијом. Економску и политичку снагу најистакнутијих великаша пратио је спољњи сјај, а био им је потребан и легитимитет.

О бурним променама током друге половине XIV века сведочи и судбина највиших звања у земљи. Та су звања у доба Царства била претежно византијског порекла. Стефан Душан их је, по узору на византијске цареве, додељивао блиским сродницима. Његов наследник, цар Урош, био је приморан да у више случајева одступи од одређеног начела. Он је титулу деспота доделио Угљеши, можда и Вукашину, иако за Мрњавчевиће савремени извори не пружају било какав наговештај да су били у сродству са династијом Немањића. Штавише, са одобрењем Уроша, Вукашин је 1365. крунисан за краља и постао је царев савладар. Ни за севастократора Влатка Паскачића, његовог сина кесара Угљешу и кесара Новака, који су носили некадашња царска достојанства, није утврђено да су били у сродству с Немањићима. Не зна се ко је – цар Урош или цар Симсон – доделио титулу севастократора Блажу Матарангу, обласном господару у данашњој Албанији. Доделом високих звања осамостаљеним великашима немоћни Урош само потврђује постојеће стање. С друге стране, висока титула кесара није помогла Гргуру Голубићу да стекне ранг обласног господара. Још више титуле носили су Драгаши, али је ова породица пре маричке битке, мада привремено, била потиснута из политичке игре. Високе титуле византијског порекла носила је властела чија је делатност везана за крајеве који су се дуже време налазили у саставу Византијског Царства. Зато су Војислав Војиновић, Никола Алтомановић, Лазар Хребељановић и Вук Бранковић, најмоћнији феудалци који су засновали своју власт у старим српским замљама, остали без високих византијских звања. Скромно, са називом »господин« потписивали су се Јован Александар, Ђурађ Балшић, Вук Бранковић и Константин Драгаш. Константин Драгаш није имао од кога да добије високо звање. Цар Урош је умро пре деспота Јована Драгаша, а византијски цареви до почетка XV века нису додељивали

[33] Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства* 234–241.
[34] Г. Острогорски, *Серска област* 80.
[35] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 115, бр. 119.

деспотску титулу српској господи па били они у сродству са династијом Палеолога, као што је то био случај са Константином Драгашем, или не. Стару титулу жупана носио је Никола Алтомановић, непосредно после слома Мрњавчевића, најсилнији обласни господар. Титулу жупана он је наследио од оца Алтомана Војиновића. Иако је на једном надгробном натпису забележен са титулом великог жупана, Алтоман Војиновић није достигао положај обласног господара.[36]

Према томе висока звања нису увек била полазна основа за самостално иступање властеле, нити се њихов успон и осамостаљење могу пратити само на основу титула. Из темеља су пољуљана строга и вековима поштована правила устаљене хијерархијске лествице. У другој половини XIV века високе титуле често ни приближно не одговарају угледу и моћи властеле. У сенци обласних господара, практично без икаквих звања – такав је случај био и са Радославом Хлапеном – налази се властела са некадашњим владарским титулама. У њих треба убројати и немоћног Вукашиновог наследника Марка, законитог српског краља. На другој страни, скоковит успон доживеле су неке породице из реда ситне властеле. Према Мавру Орбину, Мрњавчевићи и Балшићи били су типични скоројевићи. Управо ти обласни господари на својим дворовима отварају врата људима из трговачког сталежа. Тако је опадањем централне власти поткопана и сломљена окоштала традиција преузета из Византије. Томе су допринели и српски владари присвајајући царску титулу која је, према византијској државноправној идеологији, припадала само Ромејима.

[36] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 45, бр. 136; Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 75, бр. 60.

КОСОВСКА БИТКА

За време краткотрајног али судбоносног српско-турског сукоба 26. септембра 1371, код Черномена на Марици, уништена је свакако најснажнија феудална област на Балканском полуострву. Последице овог изненадног пораза осетили су, пре или касније, сви балкански народи. Погибијом серског деспота Угљеше и српског краља Вукашина сломљена је моћ куће Мрњавчевића и прекинута обнова српске државе под новом династијом. Иако су последице потпуног слома на Марици биле далекосежне, Турци нису запосели пространу територију Мрњавчевића. У складу с турском стратегијом и тактиком постепеног освајања, султан Мурат се тренутно задовољио војном победом. Остварење ове победе било је питање времена, али и добре процене сопствених могућности.

Турци су и пре 1371. надмашили разједињене хришћанске снаге у источном делу Балканског полуострва. Већ битком код Димотике (1352) показали су своју војну снагу. Али ни после маричке битке нису били спремни да запоседну све земље побеђених обласних господара. Не би требало прецењивати снагу Османлија у другој половини XIV века. Њихова држава се ширила на два континента – у Малој Азији и на Балканском полуострву. Моћна држава у Анадолији била је мореузима одвојена од европских делова а Турци још нису изградили снажну флоту. Током своје историје, Османлије су смишљено избегавале да се истодобно боре на два фронта.[1] Слабих страна државе у успону више су били свесни освајачи него што су то користили подељени угрожени народи. За освојене пространe територије Турци нису имали довољно људства. Истина, турски живаљ на истоку се умножавао. Док су још водили номадски начин живота, Турци су били поштеђени епидемија. С друге стране, заразне болести осетно су проределе градско становништво, особито средином XIV века. Вишак турског живља током XIV и XV века постепено је прелазио у Европу. Турци су населили Тракију и временом колонизовали крајеве уз обале Егејског мора. Турске насеобине у унутрашњости Балканског полуострва настале су знатно касније.[2] Само запоседањем освојених области могла је да се одржи туђинска владавина. Зато се Турци нису журили да увођењем своје управе остваре војне победе. То објашњава дугогодишњу широку унутрашњу самоуправу у областима браће Драгаша и Вукашинових наследника.

[1] Х. Иналџик, *Османско Царство. Класично доба 1300–1600*, Београд 1974, 21.
[2] К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 313.

Водећи дугорочну политику, свесни тренутних могућности, Османлије су од својих вазала у почетку захтевали симболичан годишњи данак, а касније, да у ратним походима султана учествују с помоћним трупама.[3]

Дугогодишњим пустошењима биле су изложене околне области које су Турци тек намеравали да освоје. Учестали упади турских одреда разарали су привреду уносећи истовремено несигурност, страх и панику. Незаштићено становништво напуштало је домове. Током XIV и XV века у Византији и јужнословенским земљама извори бележе »елевтере« – »слободнике«. Тек у новије време је утврђено да они потичу најчешће из редова осиромашених зависних сељака. На феудалним имањима подносили су сразмерно највеће намете и доспевали су у положај бескућника – сеоских пролетера.[4] Без средстава за живот и сталног станишта, ови бескућници били су приморани да воде живот скитница док, на неком властелинству, не би поново стекли положај зависних сељака. Унутрашња друштвена превирања у источном делу Балканског полуострва, природно, ишла су наруку освајачима. Групама домаћих бескућника придружују се избеглице, односно ратом растурено становништво. На уситњеним територијама феудални господари нису успевали да пруже заштиту поданицима. Ратна пустошења свакако су највише погађала ратаре. Од пљачкашких упада мање су страдали покретљиви власи-сточари. Пред опасношћу од »безбожника«, део феудалаца се повлачио у манастире, најчешће у Свету Гору. Уточиште у манастирима обезбеђивали су и чланови владарске породице.[5] Подизањем тешко приступачних манастира Метеора у Тесалији устаљује се још једно свето место. У време одлуке, када је наступило »зло љуто« које се тумачило божјом казном, део повлашћених скривао је главу у песак.

Освајачи су у пуној мери користили несугласице између хришћанских владара и великаша. Служили су се давно опробаним средством – завади па владај! Будно пратећи промене на Балканском полуострву, Дубровчани су увидели игру освајача. Поклисари, које је с пролећа 1429. Општина упутила у Босну, добили су налог да упозоре Сандаља Хранића и Радосава Павловића, како крајишки заповедник Исак »никада ни на што друго не мисли сем на то да прави и сеје неслогу међу босанском господом, тако да их, пошто су међусобно у неслози, може боље једног по једног разбити и уништити«. Тако су Турци раније поступали у осталим балканским земљама и у Србији.[6] Већ бремените претходним међусобицама, великаши су слепо сваку интригу прихватали као истину. Традиција је вековима осуђивала неслогу и похлепу властеле. Преносило се чак сећање на нетрпељивост између »побратима« краљевића Марка и бега Костадина. Као турске вазале, краља Марка и Константина Драгаша стигла је иста судбина, али је вероватно да две властеоске породице нису живеле у слози. Сазнање да се област браће Драгаша простирала с друге стране Вардара, далеко од некадашњих земаља њиховог оца, деспота Дејана, уверава нас да су несугласице из доба успона Мрњавчевића настављене и после маричке битке. Из савремених извора се не види да ли је вазални положај »бега« Костадина и краља Марка био различит, али је

[3] Х. Иналџик, *Османско Царство* 18.
[4] Г. Острогорски, *Елевтери. Прилог историји сељаштва у Византији*, Сабрана дела II, 196–217.
[5] М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови у средњем веку*, Београд 1972, 42 и даље.
[6] N. Jorga, *Notes et extraits* II, 249.

чињеница да су Маркова браћа »нашла хлеб« код Угара, султанових противника.[7] Сасвим је извесно, међутим, да су Турци подгревали сукоб између Лазаревића и Бранковића. Корени »издаје« Вука Бранковића потичу из времена после косовске битке, али је предање »издају« везало за српско-турски сукоб из 1389. године. Другачије се овај мотив не би одржао у народном предању.

Пресудан значај битке на Марици није одмах схваћен у Цариграду. Сукоб се одиграо на турској територији. Пре Турака, у средишње области деспота Јована Угљеше доспели су Византинци. Солунски деспот Манојло, касније византијски цар (1391–1425), успео је новембра 1371. да од »српског јарма« ослободи Сер и још нека околна места. Изгледа да је успостављена византијска власт на целом приморском појасу од Солуна и Халкидике до, можда, Христопољских кланаца. Успех солунског деспота Манојла у Цариграду је дочекан с великим одушевљењем, али оно није потрајало дуго. Краткотрајна обнова византијске власти само је тренутно заварала Цариград. Маричка битка се и у Византијском Царству памтила као судбоносна прекретница. Јер управо после погибије браће Мрњавчевића почела је – како се касније присећао византијски цар Манојло II – »тешка и беспрекидна« навала Турака.[8] Док је деспот Манојло можда још запоседао Сер и околину, турски одреди су у јесен 1371. на другој страни напали Свету Гору.

Света Гора је и пре Османлија често била мета пљачкашких напада. Изазовно су деловале богате ризнице многобројних манастира подигнутих на сразмерно малом простору халкидичког полуострва Атоса. Углавном су страдали мањи манастири. Неке су нападачи »из темеља порушили«.[9] Стога се приступило утврђивању манастира и подизању пиргова који су пружали прибежиште, заштиту и сигурност монасима. Већи светогорски манастири претворени су у утврђене средњовековне градове. Такав изглед махом су задржали до најновијег доба. За време своје краткотрајне владавине деспот Јован Угљеша успешно је штитио Свету Гору која се налазила у оквиру серске области којом је он управљао. Онда не изненађује што је вест о поразу Срба на Марици изазвала пометњу и узнемирила монахе и пустињаке. Многи су тада напустили Свету Гору.[10] Турски одреди искрцали су се на Атос и, с оружјем које су запленили од Срба, нападали манастире. Довучене су и опсадне справе. Помоћ није стигла ни из Цариграда ни од деспота Манојла. Нападе Османлија осујетио је византијски великаш Јован Палеолог, господар Христопоља и Пиеријског приморја уз помоћ три млетачке лађе које су се ту, изгледа, случајно нашле. И поред неуспелог напада турских одреда на Свету Гору, завладала је општа несигурност којој је подлегао и господар Пиеријског приморја Јован Палеолог. Он је затражио и јануара 1374. добио млетачко грађанство.[11] Чак ни византијски великаши више нису веровали у снагу царске власти у Цариграду. Византија се нашла у тешком положају. Користећи тренутну пометњу и расуло, одреди Османлија су, изгледа без много отпора, крстарили по балканским земљама. Слику страдања невиђених размера речито је дочарао светогорски монах старац Исаија. Иако реторски окићено, његово сведочанство плени дубином несреће која је задесила народ после маричког пораза. Турци »полетоше по свој земљи, као птице по ваздуху, и једне од хришћана мачем клаху, друге у ропство одвођаху. А оне који су остали смрт прерано пожe. Они који су од смрти остали глађу погубљени бише«. Земља је опустела, страх и паника су освојили људе.[12]

[7] К. Јиречек, *Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 383.
[8] Г. Острогорски, *Серска област* 146.
[9] М. Живојиновић, *Светогорске келије и пиргови* 42.
[10] Г. Острогорски, *Света Гора после маричке битке*, Зборник ФФ 11-1 (1970) 278.
[11] Исто, 281.

Међутим, потресни призори које је овековечио старац Исаија не односе се подједнако на све балканске земље. Већем притиску Турака били су изложени остаци Византијског Царства који су се налазили између азијских и ев, пских делова Османског Царства. И поред очигледне слабости дотрајалоı Царства, утврђене цариградске зидине још увек су онемогућавале спајање Османског Царства у јединствену територијалну целину. После маричке битке, а најкасније током 1372, Византија је изгубила самосталност.[13] Ускоро је цар Јован V Палеолог морао да извршава војне обавезе према турском султану. Вазалној држави Турци су наметнули данак. Износ који је Византија плаћала првих година после маричке битке није познат али је сигурно да није био симболичан. Турски данак није могао да се подмири од прихода осиромашеног становништва. Уосталом, турски данак или харач разрезан је на целу земљу. Нису поштеђени ни светогорски манастири.[14] Сукоб између чланова владајуће породице Палеолога добро је дошао Турцима да појачају притисак на Византију. Јован V и Манојло II повратили су 1379. престо уз помоћ султана коме се Манојло обавезао да ће на Порту доносити годишњи данак (30.000 златника) и да ће с византијском војском (12.000 коњаника и пешака) помагати Турке у ратним походима. Однос према султану савременици не двоје од ропства. Другачије се и није могао да схвати понижавајући положај вазала. Византијска помоћна војска није учествовала само у угушивању побуна појединих емира већ и у турским нападима на византијске градове у Малој Азији.[15]

Још пре 1371, Турци су чврсто запоселидолину Марице. Тиме су постигли два циља. Пресекли су копнену везу између Цариграда и Солуна, два најзначајнија византијска средишта, а истовремено су надзиравали крајеве до планине Балкана. Разумљиво је онда да је после пораза моћних Мрњавчевића, подељено Бугарско Царство изгубило самосталност.[16] Двор у Трнову признао је врховну султанову власт, а Видинска Бугарска је налазила ослонац код угарског краља Лудовика I који није показивао интересовање за драматична збивања јужно од планине Балкана. После смрти Лудовика I (1382), у Угарској настају унутрашњи сукоби те неко време није било услова за крсташки рат против Османлија који је већ одавно проповедала папска курија. Две године уочи косовске битке, Жигмунд Луксембуршки крунисан је за краља, али су крајеве на југу држали његови противници који су покушавали да на угарски двор доведу Ладислава Напуљског. Против Жигмунда Луксембуршког иступао је и краљ Срба и Босне Твртко I и његов савезник, кнез Лазар Хребељановић, господар Моравске Србије. Тако је Турцима био отворен пут

[12] Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук старе српске књижевности* 163.
[13] Г. Острогорски, *Византија, вазална држава Турског Царства*, Сабрана дела III, 379.
[14] Исто, 380.
[15] Исто, 381.
[16] Г. Острогорски, *Историја Византије* 503.

према обалама доњег Дунава, али они су своје нападе у ово време усмеравали у средишње и јужне делове Балканског полуострва.

Пошто су 1383. заузели Сер, Турци су, заобилазећи утврђени Солун, продирали све дубље у унутрашњост. Имали су осигурано залеђе које су држали њихови вазали, браћа Драгаш и наследници краља Вукашина. Турски одреди су узнемиравали крајеве данашње средње и северне Грчке. Пре пада под турску власт, у овим крајевима још увек је било трагова српске власти. Међутим, познати извори само делимично откривају драматична збивања последњих деценија XIV века. Веома мало се зна о српском властелину Радославу Хлапену. Некадашњи војсковођа цара Душана, затим господар Бера и Водена, временом је постао веома утицајан великаш. Био је у сродству с истакнутим феудалним и владарским породицама. Краљ Марко је после маричке битке рачунао на подршку свог таста Радослава Хлапена. Хлапенов пасторак Тома Прељубовић, господар Јанине и околине, био је ожењен Маријом, ћерком цара Симеона Немањића-Палеолога.[17] Одавно осамостаљени обласни господари били су у међусобним сродничким везама које овде никад нису прерасле у породични савез као један од темеља феудалне државе. Владари другог огранка династије Немањића нису успели да окупе властелу на ширем подручју као што је то пошло за руком Мрњавчевићима пре маричке и кнезу Лазару пре косовске битке. Чланови владарске породице Немањића-Палеолога постепено се повлаче из политичких збивања. Цар Урош, познатији као монах Јоасаф, син и наследник Душановог полубрата Симеона, владао је Тесалијом највише две до три године. Он је око 1373. царску круну заменио монашком ризом. После четврт века владавине династије Намањића (1348–1373), Тесалија је пре пада под Турке (1393) поново придружена Византији. Далеко на југу, одсечен од својих сродника, Тома Прељубовић се доста дуго одржао на власти (1367–1384). Поткрај живота добио је титулу деспота.[18] Писац Јањинске хронике га оптужује да је тирански управљао, а кад је почео да губи ослонац, позвао је у помоћ Турке. Убили су га његови телохранитељи крајем 1384. године. Турке је позвао и Карло Топија који је био у сукобу с Балшићима.[19] Балша II је у борби против знатно бројнијих турских трупа погинуо 1385. на Саурском пољу код Берата. У ово време Турци освајају Бер (1385–1386), град којим је раније управљао српски властелин Радослав Хлапен, а 1387. пао је и Солун. Не зна се када су Турци освојили Костур и Охрид. Овим градовима управљали су султанови вазали те је њихово запоседање одложено. Османлије нису узнемиравали удаљене, претежно планинске области својих вазала у унутрашњости Балканског полуострва. Према сачуваним изворима – а они су, истина, малобројни – краљ Марко је у ратним походима помагао султана Бајазита I, али не и Бајазитовог оца султана Мурата.[20] Ништа се не зна о другим наметима. Унутрашњи развитак македонских земаља не разликује се битно од развитка области феудалних господара који нису признавали султанову врховну власт. Запажена је тежња куће Драгаша да чува владарске традиције из доба Немањића. У ово време још не постоји ниједна турска установа. Постепена османизација

[17] Син кесара Прељуба а пасторак Радослава Хлапена, Тома Прељубовић истиче родбинску везу с династијом Палеолога: Б. Ферјанчић, *Деспоти* 80.
[18] Исто, 80.
[19] С. Новаковић, *Срби и Турци*, допуне С. Ћирковића 452.
[20] К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 316.

почела је тек запоседањем ових крајева после смрти Константина Драгаша и краља Марка на Ровинама 1395. године. Пре косовске битке, феудални господари у македонским земљама подижу задужбине, издају повеље, кују новац и омогућавају пословање страним трговцима. Међутим, и поред широке унутрашње самоуправе, извесно је да су Турци и пре косовске битке несметано пролазили преко области Драгаша и области Вукашинових синова приликом напада на околне, непокорене земље. Ипак, неко време били су поштеђени северни српски крајеви. Турци су једино ту наишли на организован отпор.

У северним крајевима некад јединствене и простране државе Немањића настала је најснажнија феудална област, којом је управљао кнез Лазар Хребељановић. Иако је као ставилац служио оба српска цара, кнез Лазар је дуго времена био у сенци обласних господара. Избио је на површину тек после погибије Мрњавчевића (1371) и слома Николе Алтомановића (1373). Тада је знатно проширио своју област која је обухватала два најзначајнија рударска средишта средњовековне Србије – Ново Брдо и Рудник. Остварујући регална права у тим средиштима, кнез је био у могућности да подиже задужбине, утврђује градове и богато обдарује српске и неке друге манастире на Светој Гори. Веома је брзо стекао поверење и подршку црквених кругова. Позната је кнежева улога око измирења српске и византијске цркве. Тада је српској цркви признат ранг патријаршије. Овај успех, нема сумње, прелази оквире уских интереса једног обласног господара. Вероватно су већ тада врхови српске цркве у кнезу видели водећу политичку личност и наследника Немањића. Ипак, у ово време његову снагу не би требало преувеличавати. Победа над Николом Алтомановићем постигнута је уз помоћ угарског краља Лудовика I. Лазареве обавезе према угарском краљу спречавале су га да напредује према северу. Крајеве између кнежеве области и Угарске држали су Растислалићи, такође вазали Лудовика I. Кнез је, сем тога, морао да учврсти власт у новоосвојеним крајевима. Против њега се побунила нека властела међу којима се по имену спомињу Никола Зојић и Новак Белоцрквић, али их Лазар, по речима Константина Филозофа, »од почетка покори под ноге своје«. Остали феудалци су верно служили кнеза Лазара. Неки су били у сродству с кнезом. За челника Мусу, који је управљао крајем око Копаоника, била је удата Лазарева сестра Драгана. Лазар назива братом Црепа Вукославића, чија се баштина налазила око Параћина и Лешја. Врховну власт кнеза Лазара признавао је властелин Витомир али његова баштина није позната.

Крајем осме деценије XIV века, кнез је из Кучева и Браничева потиснуо Радича Бранковића Растислалића. Не зна се да ли се кнез на овај корак одлучио уз одобрење или против воље угарског краља. У сваком случају, после Лудовикове смрти чете кнеза Лазара су нападале Голубац и Београд и прелазиле Саву. Ове градове кнез није успео да освоји, али је учврстио своју власт на десној обали Саве и Дунава. У свом највећем обиму, његова област се простирала од извора Јужне Мораве до Дунава, Саве и Дрине. Кнез је практично држао цело Поморавље с градовима Нишом, Крушевцем, Ужицем и рударским средиштима Новим Брдом и Рудником. Моравска Србија постаје средиште окупљања пред налетом Турака. У њој налази уточиште живаљ који се испред учесталих провала Османлија повлачио са јужног и источног дела Балканског полуострва. Постепено у пустим или запустелим крајевима ничу нова насеља. Док су остали обласни господари углавном управљали

Натпис на опеци из манастира Раванице.

пограничним крајевима некадашње српске државе, кнез Лазар је успео да обједини њене средишње делове, исходиште државе Немањића. У таквим околностима је растао политички утицај господара Поморавља.

Пошто је после победе над Радичем Бранковићем Растислалићем заокружио своју област, долазе до изражаја Лазареве владарске претензије које је свесрдно помагала српска црква, а којој је одговарало да управо он буде »самодржац свих Срба« и наследник Немањића. Од њих је преузео владарско име Стефан о чему сведоче исправе које је потписивао током последње деценије своје владавине. Иако је уживао подршку цркве, пут до уједињења свих српских области под његовом влашћу још се није назирао. Нису много помогле ни сродничке везе које је кнез успоставио са истакнутим савременицима. Лазарева кћи Мара била је удата за Вука Бранковића, а Јелена за Ђурђа Страцимировића Балшића. Три рођака су управљала старим српским земљама. Њихове области су чиниле географску целину, али »породични савез« није прерастао у државну организацију. Остварење владарских претензија и даље ширење власти кнеза Лазара онемогућили су Турци.

Први упад Турака у земље под управом кнеза Лазара забележен је десет година после маричке битке. Један њихов одред су на Дубравници код Параћина сузбили Цреп и Витомир, властела кнеза Лазара. Знатније турске снаге предводио је 1386. сам султан. Српска војска с кнезом Лазаром на челу налазила се у Топлици, и тада је спречен дубљи продор непријатеља у унутрашњост земље. Из сажете вести летописца стиче се утисак да су два владара избегли сукоб.[21] На основу сачуваних извора може се закључити да Турци нису имали успеха у борбама против кнеза Лазара у времену између маричке и косовске битке.[22] Моравска Србија, мада невелика по простран-

[21] Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 215. Страних извора о томе сукобу нема. Уп. М. Динић, *Жан Фроасар и бој на Плочнику*, Прилози КЈИФ 18 (1938) 365.

[22] Нема разлога да се спољним нападима тумачи један савремени запис: »О колика туга беше по земљи за кнеза Лазара доба« (Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 55, бр. 171).

ству, била је привредно снажна а управно и војно добро организована. Тактика повремених упада мањих турских одреда, с циљем да се разори привреда, заплаши становништво и унесе пометња, овде није уродила плодом. Стога су се обе стране припремале за одлучан сукоб коме су претходиле и дипломатске припреме кнеза Лазара.

Опасност је претила с истока, али ни северна граница тадашње Србије није била обезбеђена. После смрти краља Лудовика I 1382. године, кнез Лазар је одбио положај угарског вазала. Заједно с краљем Твртком умешао се у династичке сукобе у Угарској. Помагао је противнике Жигмунда Луксембуршког. Међутим, уочи косовске битке измирио се са угарским краљем и обновио вазалне обавезе. Посредовао је кнежев зет Никола Горјански Млађи, мачвански бан. За одлучан сукоб с Турцима кнез Лазар је окупио најближе рођаке и савезнике, што није представљало тешкоћу. Његов зет Вук Бранковић, господар Косова и Скопља и сам је био угрожен, а краљ Твртко је очекивао одмазду, јер је један турски одред био претрпео тежак пораз код Билеће 1388. године. Једино је Ђурађ Страцимировић Балшић био тада на страни Турака. Због тога је мало вероватно да је суделовао у бици на Косову.[23]

Разуме се, за сукоб су се припремали и Турци. Султан Мурат I је сакупио снаге из азијских и европских делова Османског Царства. Са њим су били и синови Бајазит и Јакуб. Свакако да су султану помагали и неки хришћански вазали. Преко области Константина Драгаша Турци су избили на Косово, територију Вука Бранковића. На Видовдан, 15. јуна (по новом календару 28. јуна) 1389. дошло је до жестоког судара у коме су нашла смрт два владара, кнез Лазар и султан Мурат. Сукоб је надалеко одјекнуо и снажно деловао на савременике. Ипак, о њему је до нас допрло мало савремених вести. Можда се у општој пометњи и несигурном времену мало записивало. Преживели сведоци, с друге стране, давали су своје, по правилу непотпуно виђење догађаја. Најстарији извор настао је дванаест дана после сукоба. То су вести монаха Игњатија, једног од руских ходочасника који су се у време сукоба затекли на турској територији али још нису сазнали вести о месту битке: »У недељу... приспесмо у град Астравију. Митрополит се задржа ту да би сазнао вести о Мурату. Мурат је био отишао у рат против Лазара, српског кнеза; а кружио је глас да су обојица, Мурат и Лазар, били убијени у једној битци. Застрашен овим немирима, пошто смо се налазили у држави Турској, митрополит отпусти монаха Михаила; епископ Михаил отпусти мене, Игњатија и Сергија Азакова свога монаха.«[24] Из кратког извештаја се ни једном речју не наслућује турска победа. Напротив, стиче се утисак да је султанова смрт изазвала пометњу бар у европском делу Османског Царства.

Твртко I, краљ Срба и Босне, представљао је косовску битку као своју победу. О поразу Турака писао је 1. августа Трогиру, а око два месеца касније

[23] Нема довољно основа претпоставка да је у косовском боју учествовао одред Хрвата. То се изводило из вести једног италијанског летописа у коме је месеца јуна под 1389. годином забележена смрт Мурата с »rege Rasci(ae), rege Ungariae, comite Lazaro et domino Johanne banno«. Запажено је да »ova viest ne samo ne sadržaje u sebi ništa nevjerovatna, nego stoji u tiesnom savezu s drugim događaji, koji se tiču Bosne i Srbije, te joj se razborito ne može prigovoriti. Nezadovoljnike u Hrvatskoj, kojim je na čelu stajao ban Ivan Horvat, podupirao je i Tvrtko i Lazar«: F. Rački, *Boj na Kosovu*, Rad 97 (1889) 50–51; M. Dinić, *Kosovska bitka*, *Enciklopedija Jugoslavije* 5 (1962) 336.

[24] Ђ. Сп. Радојичић, *Савремене вести о косовској битци код руског путописца ђакона Игњатија*, Старинар 12 (1927) 52.

Фиренци. У писму Трогиранима Твртко не помиње свог осведоченог савезника кнеза Лазара. Сам Твртко, заузет освајањима далматинских градова, није дошао на Косово, али је тамо послао војводу Влатка Вуковића. Босанска војска, како тврди Твртко, вратила се с незнатним губицима, док су Турци претрпели тежак пораз, тако да је »мало од њих живе главе изнело«.[25] Друго Твртково писмо није сачувано али се из одговора флорентинске општине од 20. октобра 1389. наслућује његова садржина. Оно се у суштини није разликовало од краљевог писма Трогиранима. Међутим, и пре Твртковог писма, на Западу је владало уверење да су Турци изгубили битку. Општина у Фиренци је честитала Твртку победу о којој су »одавно« стизали гласови и писма »многих људи«. Овај докуменат наводи Видовдан као дан битке, затим место сукоба и погибију Мурата као дело дванаесторице заверених ратника »који пробивши непријатељске чете и камиле наоколо везане, мачем отворивши себи пут, до Муратова шатора допреше. Срећан над осталима и онај, који вођу толике силе, јурнувши му мач у грло и скут, јуначки умори«.[26]

Међутим, глас са двора краља Срба и Босне о победи хришћана на Косову није био једини, нити је први стигао у Фиренцу. Вест о поразу Турака одјекнула је још даље на Западу. Завршавајући један спис у Паризу, Филип Мезијер је пре октобра 1389. записао да је Мурат потпуно побеђен, да су он и његов син пали у боју, као и најхрабрији из његове војске.[27] Увек добро обавештени, Млечани су били збуњени гласовима о исходу сукоба на Видовдан 1389. године. До краја јула исте године они су »дочули али не јасно о рату који је између велеможнога господара Мурата, оца његовог, и кнеза Лазара, о коме су се разне ствари говориле којима се ипак веровати не може; али смо ипак дочули за смрт реченога господина Мурата због које веома жалимо«.[28] Вест о султановој смрти није била спорна и зато је у Венецији одлучено да се новом султану изрази саучешће. Тада се у Венецији још није знало ко се налази на челу Османског Царства. Стога је млетачки посланик понео два писма – једно за Бајазита а друго за Јакуба – да би се одговарајуће уручило новом султану. Садржина вести »којима се ипак веровати не може« очигледно није ишла у прилог Османлијама, те је из дипломатских разлога изостављена.

Недавно је утврђено да се два писма која је ретор Димитрије Кидон упутио прогнаном византијском цару Манојлу II Палеологу односе на косовску битку: »Онај проклетник, веома осион према богу и његовој баштини а истовремено и веома дрзак према свима, сада нестаде и погибе од оних о којима је мислио да ни вест о сили, која се против њих припремаше, неће издржати, већ да ће на сам глас у океан поскакати. Али, иако је он пао, наше стање се неће побољшати. Ни кад би сви Турци помрли, уверен сам да Ромеји не би почели паметније да раде.«[29] С обзиром на то да је Манојло II између 1377. и 1389. био прогнан на Лемнос, није тешко у уопштеном реторском тексту открити име погинулог султана. Одбацујући уобичајена реторска претеривања и преувеличана поређења, из писма Димитрија Кидона се не наслућује турска победа. Напротив, Кидон жали што Византинци – због

[25] G. Fejer, *Codex diplomaticus* X-1 (1854) 566–7.
[26] В. Макушев, *Прилози к српској историји*, Гласник СУД 32 (1871) 173–177.
[27] М. Динић, *Два савременика о боју на Косову*, Глас 182 (1940) 135.
[28] Š. Ljubić, *Listine* IV, 269.
[29] С. Ћирковић, *Димитрије Кидон о косовском боју*, ЗРВИ 13 (1971) 215.

унутрашњих међусобица на царском двору – не користе неочекивану прилику да протерају Турке. О могућностима протеривања »варварских одреда« познати беседник непосредно говори у још једној посланици. »И тако твоја отсутност – обраћа се Кидон Манојлу II – сада нама помрачује радост због победе над непријатељима.«[30] Примљен с великим изненађењем, глас о султановој смрти и поразу Турака будио је наду код угрожених и потиштених Византинаца. Извори настали непосредно после српско-турског сукоба не говоре о победи Османлија. Неки чак изричито величају потпун успех хришћанских снага.[31]

Вести из године битке нису у складу с каснијим изворима. Истина, стиче се утисак да и неки похвални списи посвећени кнезу Лазару говоре о победи хришћана. Упозорено је, међутим, да се у овим списима атрибути победе употребљавају у преносном, духовном смислу, и да немају овоземаљско, војничко обележје. Ратници »светле победе«, према схватањима хришћанске идеологије, овенчани су славом мученичког венца. Они се нису »приволели царству земаљском«. Састављачи похвала кнезу Лазару не прилазе књижевном делу као хроничари него дају уметничко виђење догађаја.[32] Ипак, у овим списима је уочен један који је писан без заноса и уобичајених претеривања, рекло би се хроничарски исказ: »Пошто су обе стране изнемогле и бој престао и безбројна множина обојих, тојест Срба и непријатеља, побијена, по Косову лежала, више речени Мурат добивши од мача рану у срце насилно душу испусти«, а кнез Лазар »мачем посечен блажени крај прими«.[33] Дубровачки анали и један италијански летопис приказују косовску битку као неодлучан сукоб, с великим губицима на обема странама.

Константин Филозоф, писац житија деспота Стефана Лазаревића, описује косовску битку као српски пораз иако су у почетку кнежеви људи имали успеха: »Међу војницима који су се борили пред (војском), беше неко веома благородан (Милош), кога облагаше завидљивци своме господину и осумњичише као неверна. А овај да покаже верност, а уједно и храброст, нађе згодно време, устреми се ка самоме великом начелнику као да је пребеглица, и њему пут отворише. А када је био близу изненада појури и зари мач у тога самога гордога и страшнога самодршца. А ту и сам паде од њих. У први мах одолевали су Лазареви људи и побеђивали су. Али већ не беше време за избављање. Стога и син тога цара ојача опет у тој самој бици и победи.«[34]

Према томе, на основу савремених па и нешто каснијих извора, Турци нису добили битку на Косову. Међутим, није било неопходно да настављају рат. Последице обостраних губитака биле су поразне само за једну, знатно слабију страну. Иако је била привредно снажна и војнички добро организована држава, Србија ни по обиму ни по броју становника није могла да се пореди са Османским Царством. Зато не изненађује што су Лазареви наследници признали новог султана Бајазита за врховног господара. То је била непосредна последица косовске битке. И на Западу и на Истоку савременици

[30] Исто, 216.
[31]. М. Динић, *Два савременика* 138.
[32] Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968, 365–371.
[33] И. Руварац, *Повесна слова о кнезу Лазару, деспоту Стефану Бранковићу и кнезу Стефану Штиљановићу*, Летопис МС 117 (1874) 113.
[34] *Живот деспота Стефана Лазаревића, превод Л. Мирковић*, 59–60.

су били под утиском готово невероватне чињенице да је на Косову погинуо владар Османлија. Султанова смрт, којој се придавао огроман, свакако претеран значај, поистовећена је у први мах с поразом Турака, поготову што се нови султан Бајазит повукао с Косова како би учврстио свој положај у Османском Царству. Међутим, збивања после 1389. и каснији развој српско-турских односа упућивали су савременике да другачије гледају на исход видовданског сукоба.

Непотпуно сазнање о догађају који је потресао савременике брзо је преточено у легенду која се временом освежавала новим мотивима и даље ширила. Разрађену косовску легенду записао је Дубровчанин Мавро Орбин у делу Краљевство Словена које је објављено 1601. на италијанском језику.[35] Међутим, и после Орбина ширио се круг косовских јунака а додаване су нове појединости. Завршни облик косовског предања налазимо у Причи о боју косовском која се током XVIII и XIX века у многим нашим крајевима преписивала и читала.[36] Неоспорно, брже се ширило и лакше прихватало усмено предање обликовано у епске песме кратког стиха.

Обогаћена појединостима из предања, косовска битка је снажно деловала на потоње нараштаје и допринела стварању народне историјске свести. Она је у свести народа била и остала битни, најсудбоноснији догађај ако не целокупне српске прошлости, а оно свакако односа између Срба и Турака. Као кључни догађај, косовска битка у традицији постаје основна временска одредница. Поједностављено и магловито сазнање о српској прошлости делило се у народној свести на доба пре Косова и после Косова. Сматрало се да је том битком уништена српска држава, а за овај сукоб се везује почетак вековног робовања туђину. Косовско предање је одавно одбачено као извор за догађај о коме говори, али се не може занемарити као сведочанство о времену у којем је деловало као покретачка снага народа. Оно је несумњиво имало важну улогу у ослободилачким ратовима српског народа.

[35] У преводу: М. Орбин, *Краљевство Словена* 96–102.
[36] J. Ређеп, *Прича о боју косовском*, Зрењанин 1976.

ГОДИНЕ КРИЗА И ПРЕВИРАЊА

Убрзо после косовске битке нестало је слоге и јединства који су српске кнежеве окупили да се заједнички супротставе Муратовим освајањима. Веома је мало података о стању у српским земљама после тога судбоносног боја, али ипак довољно да се с поуздањем може закључити да су се наследници Лазаревi, удовица Милица и њени нејаки синови: Стефан, коме је било око 12 година и још млађи Вук, у најкрупнијим политичким збивањима друкчије оријентисали него њихов зет Вук Бранковић. Само три недеље после битке, 7. јула 1389, краљ Жигмунд је издао пуномоћје мачванском бану Николи Горјанском и упутио га је ради преговора у Србију »племенитом господину Вуку војводи, зету велеможног мужа Лазара, кнеза Рашке«. Краљ је унапред потврђивао евентуалне резултате преговора, чији је предмет наведен у најопштијим изразима. Тицали су се ствари – записано је – »које су на корист вашу и рашке земље«. То акредитивно писмо доспело је до нас сасвим усамљено, тако да се ништа не зна о околностима из којих је произашло ни о стварним резултатима до којих је евентуално довело. У сваком случају, оно је важно сведочанство о додирима Вука Бранковића са угарским краљем, који је још одраније био у отвореном непријатељству с краљем Твртком I, и који је имао сасвим другојачији став према Лазаревим наследницима.[1]

Политика угарског краља према Милици и њеним синовима, чије су земље биле у непосредном суседству угарских граница, јасно се показала у јесен 1389. када је Жигмунд после дужих припрема предузео поход на Србију. У октобру је с војском прешао Саву и продро дубоко у земљу. Почетком новембра опседао је и освојио тврде градове Борач и Честин у Гружи. Непосредно после битке на Косову, Лазареви наследници нису могли пружити одговарајући отпор овом угарском нападу. Страхујући од последица, кнегиња Милица је уочи турског похода затражила у Дубровнику уточиште, али није уживала гостопримство Дубровчана, којима је било стало до очувања пријатељства с Лазаревом кућом.[2]

Непријатељство угарског краља и његов напад на српске земље неизмерно су отежали положај Лазаревих наследника према Бајазитовим Турцима. Кнегиња Милица је морала да тражи начина да постигне мир с њима, да би спречила пустошење својих земаља са две стране. У току неколико месеци

[1] J. Gelcich – L. Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum* 113–114.
[2] Положај Лазаревих наследника између Угарске и Турске подробно је приказан на врло темељној изворној подлози у расправи: В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402*, ИГ 1-2 (1959) 93–120.

који су уследили крвопролићу на Косову, у сваком случају пре средине 1390, нашла је начина да се измири с Турцима. Из савремених извора се не може видети како је ствар била изведена, а и уз помоћ доцнијих догађаја услови измирења могу се реконструисати само у најопштијим цртама. Одлука је била донета још за живота патријарха Спиридона, дакле пре 18. августа 1389. године.[3] Као узор су послужили уговори какве су Османлије већ дотле склапале са хришћанским кнежевима, продужавајући своје традиције и прихватајући обичаје изграђене у дипломатској пракси Византије и њених суседа. Осиливши се на европском копну, Османови наследници више нису ступали у службу хришћанских владара, већ су њих обавезивали на плаћање трибута и давање помоћних одреда у рату. Склапајући династичке бракове, и Турци су настојали да својим политичким решењима обезбеде трајност.

Такве већ уобичајене изразе потчињавања морали су прихватити и Лазареви наследници. О српским помоћним одредима у турским походима има података из каснијих година. О трибуту нема савремених извора, али се једва сме веровати да би Лазареве земље биле поштеђене од плаћања данка. Најзад, некад тако успешна Лазарева династичка политика добила је наставак и у односу према Турцима. Иза кћери удатих за српску господу и великаше у суседним земљама, остала је још једна, изгледа најмлађа, коју је Стефан одвео на двор Бајазитов.[4] Уз све тешке и понижавајуће терете, измирење с Турцима доносило је и нека преимућства, пре свега заштиту од стране »великог господара«. Први пут се Турци спомињу уз Србе у једној повељи краља Жигмунда где је реч о борбама у лето 1390. године. Вероватно су захваљујући турској помоћи повраћена утврђења која је угарски краљ раније био освојио. У то време, под околностима које нису ближе познате, пала је у турске руке важна гранична тврђава Голубац. Угарске границе биле су изложене српским и турским нападима, па је краљ Жигмунд долазио на челу војске у Србију у лето 1390. и следеће две године. У лето 1392, на глас о краљевом приближавању, повукао се турски одред, Жигмунд је код Ковина прешао у Србију и продирао све до тврђаве Ждрело у теснацу Млаве, а у повратку опседао Голубац.[5]

О евентуалном учешћу Вука Бранковића у свим тим борбама нема никаквих вести. И он је почетком маја 1390. обезбеђивао себи уточиште у Дубровнику, али га није користио, иако је споменута могућност да не може »држати земљу српску ну га иждену Угри или Турци или тко ини«. Судећи по оно мало података што је остало сачувано, Вук је настојао да својом личношћу и својом облашћу испуни ону празнину која је настала после погибије кнеза Лазара. Померао је границе своје области где год би му се указала прилика. После косовске битке проширио се у горњем и средњем Полимљу. Покушао је тајним путем, посредством протовестијара Ђурђа Страцимировића, да се домогне једног од балшићких градова, вероватно Улциња, али без успеха. Као раније Лазар, он се потписивао као »господар Србљем и Подунавију«. Њега

[3] Савет патријарха Спиридона изричито спомиње сам деспот Стефан у уводу Закона о рудницима (изд. Н. Радојчић, 37).

[4] Турски хроничари из каснијег времена приписују Оливери велики утицај на Бајазита. Због срамоте која јој је била нанета, Бајазит је у Тамерлановом ропству извршио самоубиство. Стефан је ослободио сестру из Тамерланових руку и она га је наджívела.

[5] В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402,* ИГ 1-2 (1959) 111–112; С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968, 11.

Повеља Вука Бранковића, Београд, Музеј Српске православне цркве.

су и Дубровчани и Млечани примали као главног међу српском господом. Дубровчанима је у пролеће 1390. потврдио своју раније издату повељу под окриљем кнеза Лазара (1387).[6]

Вуковим амбицијама ишла је наруку околност да је у марту 1391. умро краљ Твртко I, који је до краја живота остао носилац »двоструке круне« и био стварни господар знатног дела некадашњих немањићких земаља. После његове смрти прилично нагло се променило стање у босанској држави. Нестало је освајачког замаха, а унутар краљевине пољуљан је ауторитет владара. Краљ Стефан Дабиша (1391–1395) одржавао је под својом влашћу територије и градове у Хрватској и Далмацији све до лета 1394, када се потчинио врховној власти краља Жигмунда и одрекао Твртковних тековина. У унутрашњим односима све већу улогу играју велика господа, која воде политику на своју руку. Најјасније се то опажа на примеру војводе Хрвоја Вукчића, чији је ослонац био у поседима и племству западних области, и на покушају Радича и Бељака, синова Санка Милтеновића, који су непосредно после Твртковe смрти повели преговоре и споразумели се са Дубровчанима да им продају жупу Конавле. Тај посао је био осујећен мешањем краља Дабише и друге босанске господе. Санковићи су били кажњени, а Конавли су дошли под власт Влатка Вуковића, Твртковог војводе, и кнеза Павла Раденовића, који је био на почетку великог успона. Влатко Вуковић је умро већ следеће године (1392), а његове земље и његову улогу у босанској држави прихватио је синовац Сандаљ Хранић Косача. Временом су војвода Сандаљ и кнез Павле ширили своје области и све више су се осамостаљивали док се нису развили у господаре пространих области, неограничене унутар својих граница и самосталне у односима са околним светом. Од некадањих територија српске државе, Павлова област састојала се једним делом, а Сандаљева у целини. Обојица су у оквирима босанске државе имали периферни положај и наследили су традиционалне односе са суседним областима, па и претензије ранијих босанских владара. То се посебно опажа у политици Сандаља Хранића, који је, идући Твртковим траговима, покушавао да се шири према Котору и Зети.

Према вестима из каснијег времена, ослоњеним на савремене документе, Вук Бранковић је после смрти краља Твртка I покушавао да добије дубровачки светодмитарски доходак и да га тако врати српској господи, која су настављала Немањиће. У томе није успео, јер су Дубровчани тврдили да Вук не господари целом рашком краљевином и да не може да обезбеди слободу дубровачких трговаца у свим земљама, а за то се, по схватањима која су тада Дубровчани наметали, плаћао светодмитарски доходак.[7]

Нова улога коју је покушао да заигра Вук Бранковић имала је свакако утицаја на Лазареве наследнике. Они су били потиснути у други план, а вероватно су изгубили понешто од ранијих Лазаревих територија. У једној похвали кнезу Лазару, написаној 1403–1404, говори се о бедама, напастима и невољама које су наследници Лазареви и њихова најближа околина претрпели »не само од иноплемених, него и од својих«.[8] Ипак, нема података о отвореном непријатељству између Вука и његове таште и рођака. Он је учествовао у свечаном преносу Лазаревих моштију из Приштине у Раваницу,

[6] Уп. И. Божић, *О улози Вука Бранковића*, Летопис МС 415 (1975) 475–482.

[7] *Chronica Ragusina Iunii Resti item Ioannis Gundulae*, ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1893, 178–179. И. Божић је у наведеном раду упозорио на значај Растићевих података.

[8] И. Божић, *Неверство Вука Бранковића*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 229.

а кнегиња Милица је 1392. боравила у један мах у Приштини, граду где је било седиште Вука Бранковића.[9]

Ни Вук се није могао дуго одупирати Турцима. На почетку 1392, Турци су му освојили Скопље. Град је постао седиште Бајазитовог намесника у западним крајевима и служио је као полазна тачка за многе касније турске операције. Ту се учврстио Бајазитов војсковођа Јигит-паша или Пашаит, како су га савременици често звали, и мешао се у односе домаћих феудалаца све до Босне и Јадранског мора. Затим су дошле на ред територије северно од Шар-планине. Већ у марту 1392. Дубровчани пишу о турском насиљу. Од јула до октобра била је на снази забрана трговцима да одлазе у Србију, што је сигуран знак да је у земљи владала несигурност. У септембру су бегунци пред Турцима стигли до Приморја. Те усамљене и непотпуне вести наговештавају да се у средишним српским областима дешавало нешто крупно. Исход тих збивања наводи сâм Вук Бранковић у повељи коју је у новембру 1392. издао Хиландарцима: »сложих мир с Турци и приложих великому господину цару Бајазиту и сложих с њим мир«. Неизбежна последица тога измирења био је трибут који је Вук распоредио на целу земљу: »расписах земљу всу колико јест в области мојеј како ћемо плаћати данак Турком«. Део тога данка који је падао на хиландарске метохије у области Бранковића Вук је примио на себе и због тога читав догађај споменуо у повељи.[10] Потчињавањем земље Вука Бранковића граница турских вазалних области померила се до реке Лима и Босне у коју су се турски одреди такође залетали.

Сличну судбину имале су и приморске области некадашњег Српског Царства у којима је главну реч водио Ђурађ II Страцимировић. Он није непосредно осетио последице косовске битке не само због тога што су у лето 1389. Турци били далеко од његове области, него и због тога што је и он сâм био у спрези с њима и користио се њиховом снагом у борби против Твртка I.[11] Ђурађ је, међутим, био до гуше увучен у међусобице типичне за феудалну господу у току последњих четврт столећа. Угрожавао га је Радич Црнојевић из планинских предела првобитне Црне Горе. Угрожавао га је и Вук Бранковић који је, како је споменуто, нудио Ђурђевом протовестијару 500 литара сребра да му преда један од градова свога господара. Угрожавао га је, најзад, и брат од стрица Константин Балшић, који додуше није имао области на коју би се ослањао, али је био родбински повезан с многим феудалним породицама све до Цариграда и Јањине. Он је рано постао вазал Бајазитов и уз турску помоћ је покушавао да завлада неком облашћу. Његове амбиције биле су неко време усмерене према Драчу, где му се супротстављала Венеција.

Изгубивши због Константина Балшића наклоност султанову, Ђурађ II Страцимировић је прешао у табор турских противника. Прихватио је католичанство и папи Бонифацију IX обећао своје земље ако умре без наследника. Од папе, кога је признавао само један део католичких владара, добио је у пролеће 1391. благослов и дозволу да развије заставу римске цркве борећи се

[9] М. Динић, *Област Бранковића* 25 (= *Српске земље* 170).

[10] F. Miklosich, *Mon. Serbica* 223.

[11] Традиције о учешћу Ђурђа Страцимировића у косовској бици, које се често наводе у радовима модерних историчара, немају никакву историјску основу. Ђурађ Страцимировић је довео Турке који су били поражени код Билеће 1388. године. Уп. С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 158–159.

против турских вазала и непријатеља хришћанства. Он, наравно, није имао снаге за такве велике подухвате, него је искористио смрт краља Твртка I (марта 1391), старог противника своје породице, да притисне Котор и да га присили да призна његову врховну власт и да му плаћа данак. У борби против својих супарника није постигао сличне успехе. Турски одреди изазивали су у више махова узнемирење и присиљавали становништво да бежи из приморских градова. Ђурађ II и његова жена Јелена тражили су од Дубровчана малу галију да би се склонили из својих сувише угрожених места. Дубровчани су били спремни да пруже ову врсту услуга, али су се устезали да наступе као посредници за мир међу зетском господом. Преокрет је настао кад је крајем лета 1392. Ђурађ Страцимировић пао у турске руке упустивши се неопрезно у преговоре. Као услов за ослобођење, од њега су тражили Улцињ и друга места у Зети, али Ђурађ је успео да се нагоди на тај начин што је пристао да препусти Турцима Скадар, Дриваст и трг Светог Срђа на Бојани. У јануару 1393. Скадар је пао у руке Бајазитовом војсковођи Шахину и служио је неко време за ширење турског утицаја у Зети и Албанији.[12]

И после свих тих великих успеха, територија под непосредном влашћу Османлија на европском тлу била је још увек скромна. Обухватала је Тракију, највећи део Македоније и залеђе Солуна. Али, та невелика територија имала је веома велики стратегијски значај. На једној страни била је ослоњена на Малу Азију и тамошње османлијске земље, а на другој је великим путевима била повезана са свим деловима Балканског полуострва. С гледишта комуникација, та територија је имала сва преимућства Цариграда у римско и византијско доба. Путеви су искоришћавани не само за продоре и пустошења удаљених области него и за стварање својих истурених упоришта. На ту османлијску територију настављао се широки појас вазалних хришћанских држава које је Бајазит I економски искоришћавао и чију је војну снагу употребљавао да ломи отпор династа у Малој Азији и тамо шири своју власт. Када се овај појас вазалних области толико проширио да је достигао до Црног мора, Дунава, Саве, Дрине и до Јадранског и Јонског мора, Бајазитове амбиције су се могле усмерити у два правца. Могао је још даље ширити подручја пустошења и пљачкања и настојати да и следеће суседе у Босни и Влашкој претвори у своје вазале, а могао је појачавати притисак и заводити промене којима се вазалне државе претварају у територије под непосредном османлијском влашћу. У извесном смислу успешно остваривање раније описаног програма зависило је од овог другог, јер су територије које су биле на реду биле веома удаљене од османлијског језгра. Поред тога, оне су биле ослоњене на државу краља Жигмунда Луксембуршког, која се у широком луку простирала од Далмације и Хрватске до Трансилваније. Угарски краљ у то време није водио офанзивну политику према Турцима, али је настојао и успевао да одржи своје положаје у вазалним државама и да брани гранична утврђења у Србији.

Стварне или тобожње везе бугарског цара Ивана Шишмана са угарским краљем дале су Бајазиту I повод да нападне Бугарску у лето 1393. године. Поход је довео до искорењивања владарске династије у Трнову и потчињавања највећег дела Бугарске непосредној власти Османлија. У Видину је

[12] О догађајима у Зети после косовске битке уп. *Историја Црне Горе* 2/2, 53–58 (И. Божић).

остао као вазал цар Страцимир.[13] Османлијска територија се освајањем Бугарске готово удвостручила.

После великог успеха у Бугарској, Бајазит се, како показују каснији догађаји, носио мишљу да у ширим размерама претвара вазалне кнежевине у територије своје државе. Он је у зиму 1393–94. појединачно позивао своје вазале у Сер не откривајући да ће их окупити у већем броју. Као и увек у сличним приликама, Бајазитови вазали су се нашли у тешком положају: опасно је било одазвати се позиву, јер су неизвесне биле намере господареве, а још опасније је било не одазвати се, пошто је то значило одрицање послушности и повлачило је одмазду. Није познато колико се вазала одазвало султановом позиву, јер су у изворима поименично споменути само они најистакнутији: цар Манојло II Палеолог, његов синовац и истовремено савладар и супарник Јован VII, царев брат деспот Теодор Палеолог, кнез Стефан Лазаревић, господин Константин Драгаш. О Бајазитовој намери да побије своје вазале сведочи цар Манојло II у надгробном говору за свога брата Теодора: хтео је да »убије све нас и све из нашег дома и у исто време да убије владаре верника«, што свакако значи остале хришћанске балканске кнежеве. Издато је било и наређење да се окупљени владари побију, али је извршилац оклевао а Бајазит је нагло променио одлуку. Бајазитови вазали су неко време проживели у најстрашнијој неизвесности, док није постало јасно да »велики господар« остаје при уобичајеним односима. Део вазала је отпустио, а са другим делом је кренуо у поход према југу. Деспота Теодора Палеолога присилио је да писмом наложи да се Турцима предају неки морејски градови. Пре 20. фебруара 1394. посео је грофовију Солу (Салону) и тиме довршио освајање Тесалије започето претходне године. Деспот Теодор је у то време успео да побегне из Бајазитовог табора да би организовао одбрану градова на Пелопонезу. И цар Манојло II је, вративши се у Цариград, променио политику и остао доследан противник Бајазитов. Већ у лето 1394. султан је почео опсаду Цариграда, која је с прекидима трајала неколико година.[14]

Према вестима које су допрле до византијског историчара XV века Лаоника Халкокондила, са Палеолозима су се и неки други хришћански кнежеви заверили да више неће долазити на Порту великом господару. Тим вестима модерни историчари нису поклањали поверење имајући у виду чињеницу да су најистакнутији српски кнежеви остали верни вазали Бајазитови. То свакако важи за краља Марка, кнеза Стефана Лазаревића, господина Константина Драгаша и Константина Балшића.[15] Међутим, остало је незапажено да је и међу српским кнежевима било таквих који су поступили на исти начин као и цар Манојло II и деспот Теодор Палеолог.

Поред Марка, који је још за живота очева био одређен за наследника, Вукашин је оставио и синове Андрејаша и Дмитра. Андрејаш је живео одвојено од Марка, ковао је свој новац и господарио облашћу, од које је познат само део у коме се налазила његова задужбина, манастир Светог

[13] Уп. П. Никовъ, *Турското завладѣване на България и сѫдбата на последнитѣ Шишмановци*, Известия на историческото дружество въ София 7-8 (1928) 41–104.

[14] J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus* (1391–1425): *A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New Brunswick–New Jersey 1969, 114–122, где се налази осврт на старију литературу.

[15] Најбољи доказ вазалних односа може се видети у учешћу у походу на Влашку 1395. године. О суделовању Константина Балшића у бици на Ровинама уп. М. Динић, *Област Бранковића* 16 (= *Српске земље* 159) и *Историја Црне Горе* 2/2, 61 (И. Божић).

Андреје на Тресци. Од времена турског освајања Скопља, Андрејаш је имао турски гарнизон у непосредном суседству. У пролеће 1393, под околностима које нису ближе познате, Андрејаш је са братом Дмитром напустио наслеђене земље у Македонији и отиснуо се у далеке крајеве. У јулу 1394. браћа су боравила у Дубровнику и примила су своје делове Вукашиновог сребра похрањеног још пре 1371. код једног дубровачког властелина. Одатле су отишли у Угарску и ступили у службу краља Жигмунда, најљућег противника Бајазитовог. Андрејашу се губи сваки траг, умро је или погинуо до 1399, док је Дмитар остао у краљевој служби и почетком XV века био кастелан града Вилагоша и жупан зарандске жупаније.[16]

У породици Балшића се може запазити слична подељеност. Ђурађ II Страцимировић је већ у почетку 1394. почео да нуди Венецији градове које је био присиљен да уступи Турцима. То је сигуран знак да је одлучио да се одвоји од Бајазита. У јесен те године се већ практично рачунало с могућношћу да ће напасти турске градове, али је акција била одлагана све до септембра 1395, када је преотео Скадар, Дриваст и Свети Срђ од Турака, а Дањ од свога рођака верног Бајазитовог вазала Константина Балшића. Овај је крајем 1394. уз турску помоћ завладао Кројом, убрзо проширио своју власт на Дањ и као султанов човек држао под својим окриљем околне албанске феудалце.[17]

О Вуку Бранковићу се зна само толико да је у јесен 1394. преговарао с дубровачком владом о похрањивању једнога дела своје имовине у Дубровнику. Добивши сагласност, он је од јануара 1395. до јануара 1396. у три маха послао више од 600 kg сребра и неколико килограма злата у укупној вредности од близу 15.000 дуката. Склањање овог блага на безбедно место може бити знак да се Вук осећао несигуран и угрожен. Тим пре што се то дешавало у време када је Бајазит I окупио своје вазале и, прекинувши за неко време опсаду Цариграда, повео их у Влашку у рат против краља Жигмунда и његовог штићеника недавно збаченог војводе Јоана Мирче. У том походу Вук Бранковић није учествовао.

Уз султана су се у походу нашли краљ Марко, кнез Стефан Лазаревић, господин Константин Драгаш и, по свему судећи, Константин Балшић. Они су и после тешких искустава и упркос одметању једног дела хришћанских кнежева наставили да извршавају своје вазалне обавезе »не с вољом, но по нужди«, како је записао животописац Стефана Лазаревића Константин Филозоф. Тај исти писац нам преноси да се говорило како је краљ Марко рекао Константину Драгашу: »Ја кажем и молим Господа да буде хришћанима помоћник, а ја нека будем први међу мртвима у овом рату.« Ако је, можда, ова изјава тек накнадно приписана Марку, када је већ била позната његова судбина, она ипак верно изражава расположење и осветљава дубоки унутрашњи сукоб у духовима османлијских вазала.

Код места Ровине, чији положај није познат, близу једне од река у Влашкој, две војске су се судариле 17. маја 1395. године. Бајазит је био поражен, а двојица његових истакнутих вазала, краљ Марко и Константин Драгаш изгубила су живот у боју.[18] Владар Османлија се повукао преко

[16] С. Ћирковић, *Поклад краља Вукашина*, Зборник ФФ 14-1 (1979) 153–163.

[17] Уп. И. Божић, *Dominus rex Constantinus*, Зборник ФФ 12-1 (1974) 433–441 (= *Немирно Поморје* 195–205).

[18] Битка на Ровинама се у старијој литератури датовала у 1394. како се и данас чини у румунској историографији. Тачан датум су утврдили независно један од другог и на основу

Дунава, а краљ Жигмунд је истиснуо Турке из Малог Никопоља. Последице турског пораза на Ровинама нису биле особито тешке. Остала је сачувана војна снага Османлија и њихових вазала, па је Бајазит I био кадар да и даље ратује и да, стицајем околности, унеколико надокнади претрпљене губитке. Прешавши Дунав, он је ударио на вазалну државу у Видину, погубио цара Шишмана и његову земљу прикључио територијама под својом непосредном влашћу.[19] Видин је постао турско војно и управно средиште из којег су у следећим деценијама упућивани походи према Влашкој, Угарској и Србији. У Македонији је Бајазит такође проширио подручје под својом непосредном влашћу запосевши земље својих погинулих вазала Марка и Константина. Политичка карта Балканског полуострва постала је једноставнија: вазалне области остале су само у приморском појасу Зете и Албаније и у Србији, где се уз Вука Бранковића и Стефана Лазаревића држао још и великаш Угљеша у малој области око Врања, Иногошта и Прешева.

Битка на Ровинама није озбиљно ослабила снагу Бајазитову, али је поколебала његов углед и показала да Турци нису непобедиви. Краљ Жигмунд се постарао да његова победа далеко одјекне. У Паризу је одржано свечано благодарење у част хришћанске победе. Вести о ратовањима угарског краља још су појачале бојазан од турске опасности, изазвану молбама за помоћ опсађеног византијског цара и дипломатским акцијама Венеције. У тој клими оживљена је идеја крсташког рата против неверника, феудалци и витезови Западне Европе поново су показали интересовање за походе према Истоку. Припреме за крсташки поход су дуго трајале, а први кораци су предузети у атмосфери надања створеној вестима о победи угарског краља.

Опадање султановог угледа и смањивање страха од Турака може се ишчитати из података о акцијама против Турака, пре свега из већ споменутог освајања Скадра и околних места, на које се у јесен 1395. одважио Ђурађ II Страцимировић. Али, ни он се није поуздавао у своје снаге, нити је веровао да ће сам одбранити та места, него их је одмах понудио Венецији. Неколико месеци је протекло док опуномоћеници Републике нису преузели градове. Колико год је Венецију стварање новог упоришта на поморском путу према Истоку веома привлачило, толико су је одбијали обзири не само према Турцима, као ранијим господарима, него и према угарском краљу, јер, по одредбама мира у Задру (1358) и Торину (1381), Република није смела имати поседе на обали од Кварнера до Драча. Прихватање градова је можда олакшала околност да су угарски краљ и Република били упућени на сарадњу и савезништво у предстојећем рату против Турака. У априлу 1396. Млечани су примили Скадар, Скадарско језеро, Бојану до мора, трг Свети Срђ, тврђаву Шати, град Дриваст и царину на важном трговачком путу. Ђурађ II Страцимировић остао је заклоњен у малој области западно од Бојане са Баром и Улцињом као главним градовима. Он се 25. маја 1396. ослободио Радича

различитих података: М. Динић, *Хроника сен-денисског калуђера као извор за бојеве на Косову и Ровинама*, Прилози КЈИФ 17 (1937) 51–66, и Ђ. Сп. Радојичић, *Листина манастира Петре од октобра 1395. год. као извор за хронологију битке на Ровинама*, Богословље 2 (1927) 293–301; *Једна глава из »Живота Стефана Лазаревића« од Константина Филозофа (Битка на Ровинама)*, Хришћански живот 6 (1927) 138–144.

[19] Погибију цара Шишмана бележи тзв. Бугарска хроника под 3. јуном 1395. Уп. М. Динић, *нав. дело* 65.

Црнојевића, свога огорченог противника који је у последње време угрожавао Котор и држао под својом влашћу Грбаљ, Будву и Паштровиће.[20]

Док се Бајазитов систем вазала местимично осипао, угарски краљ је у Влашкој ојачао свој положај. У Босни, међутим, није постигао сличан успех. Када је у септембру 1395. после кратке владавине умро босански краљ Стефан Дабиша, требало је, на основу уговора склопљеног претходне године, да сам Жигмунд буде крунисан за краља некадашње Твртковe државе. Угарски краљ би на тај начин постао непосредни господар Босне. Иако здруживање две круне у личности једног владара није морало да значи губитак унутрашње самосталности Босне, ипак је промена била сувише нагла да би се могла примити без отпора. Заинтересован да оствари своја права, краљ Жигмунд је дошао у Срем, у непосредно суседство Босне. О држању босанских великаша проносили су се противречни гласови: по једнима, властела је хтела Жигмунда за »свога краља и господара«, по другима, великаши су хтели да задрже краљевство за себе. Вероватно те гласине одражавају ставове супротстављених табора босанске властеле. Жигмунд, међутим, није ушао у Босну да охрабри своје присталице и изнуди испуњење уговорених обавеза. Вратио се у Будим да би се заједно са братом Вацлавом борио за римско-немачку царску круну, а у Босни се задовољио компромисом по коме се на престолу задржала Дабишина удовица Јелена. Тако су његова права остала на снази а крунисање је само одложено.[21]

На другој страни је и Бајазит улагао напоре да учврсти своју власт над вазалима. Са Стефаном Лазаревићем није имао тешкоћа, јер је овај и после Ровина испуњавао уговорене обавезе. Његови су одреди заједно с Турцима учествовали у пустошењу територије Баната у лето 1396. године. Вука Бранковића су у то време већ увелико били притисли Турци. У марту 1396. сместио се Бајазитов кадија у Глухавици, важном рударском средишту у пределу старога Раса. Вероватно је тада пала и Приштина, у којој је још у јануару 1396. боравила Вукова жена Мара.[22] Цела Вукова земља није била освојена у лето. У августу 1396. у Полимљу се још рачунало да би људи Вука Бранковића могли задржати караване.

Отпору Вука Бранковића могао је давати снагу крсташки рат, за који се хришћанска војска увелико припремала. Позиви у рат против Турака имали су одјека, тако да се око угарског краља у лето 1396. окупила војска феудалне господе из Немачке, Француске и Енглеске, појачавши краљеве угарске одреде, влашку савезничку војску и најамнике из неколико европских земаља. Византијски цар, који је у фебруару склопио уговор о савезу са Жигмундом, остао је као посматрач опкољен у Цариграду, а млетачка флота на коју се рачунало није се могла укључити у операције вођене на обалама Дунава. Веома велика војска (60.000–100.000 људи) прешла је бродовима Дунав, освојила Видин и почела да опседа Никопољ. Бајазит је са својом војском притекао у помоћ и 25. септембра 1396. на пространом платоу изнад Дунава дошло је до одлучне битке. Бајазит је био озбиљно угрожен, али је умео да искористи неорганизованост хришћанског табора у коме су главну реч водили западњачки ратници неупућени у турски начин ратовања, и да извојује велику

[20] *Историја Црне Горе* 2/2, 61–64 (И. Божић).

[21] С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 174–177; исти *О »Ђаковачком уговору«*, ИГ 1-4 (1962) 3–10.

[22] М. Динић, *Област Бранковића* 18 (= *Српске земље* 160).

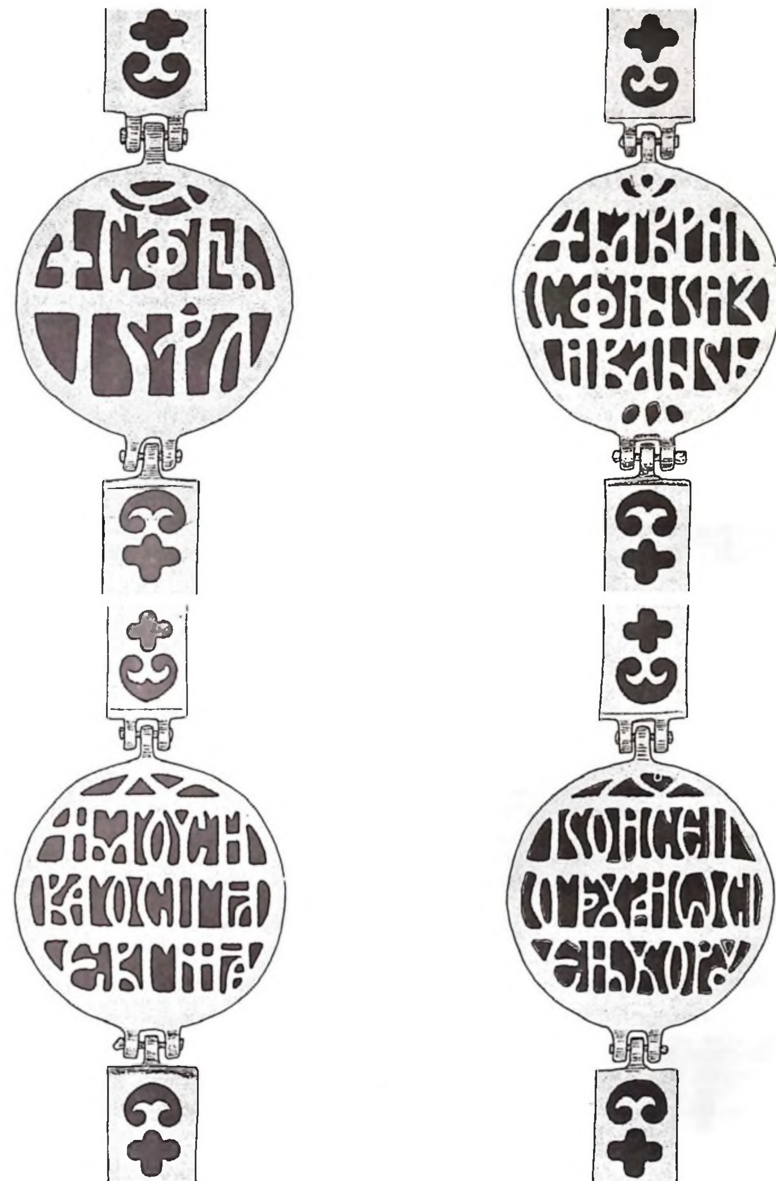

Хорос из цркве Христа Пантократора у Дечанима.

победу. По сведочанству једног савременика, у одлучном тренутку је значајну улогу одиграо млади српски кнез Стефан, који се сударио са одредом краља Жигмунда и успео да обори угарску заставу.[23] Бајазитову победу пратио је велики покољ, а затим су уследиле провале на угарску територију. Опустошен је Земун, спаљена и расељена Митровица, опљачкани су предели дуж путева према средишту Угарске и према словеначким земљама. Жртва турске победе био је и Вук Бранковић. Он је пао у султанове руке и остао је сужањ све до смрти 6. октобра 1397. године.[24] Вукова област је привремено нестала, пошто су Турци већи део земаља Бранковића уступили Лазаревим наследницима, а неке стратешки важне тачке задржали су под својом влашћу. У неком малом делу простране Вукове територије остала је Мара са синовима упорно настојећи да поврати изгубљене земље.

Изван турског домашаја остао је и тада Ђурађ II Страцимировић Балшић. Не обазирући се на победу Бајазитову, Ђурађ је указао гостопримство краљу Жигмунду у децембру 1396, када се овај на млетачким галијама преко Дубровника и Сплита враћао у Угарску. Угарски краљ му се одужио на тај начин што је Балшића именовао за кнеза Брача и Корчуле. То достојанство са мало прихода и мало утицаја на аутономни живот острвљана није могло Ђурђу Страцимировићу надокнадити губитке које му је нанео босански војвода Сандаљ Хранић. Настављајући некадашњу Твртковог освајачку политику, војвода Сандаљ је после погибије Радича Црнојевића (1395) наступио као главни супарник Балшића. Успео је да обнови босанску врховну власт над Котором, загосподарио је Будвом и потчинио својој власти Паштровиће. Можда је тада наметнуо свој утицај и у планинским пределима Горње Зете. У Будви је две године, 1396–1398, боравила Сандаљева жена Катарина, синовица другог моћног босанског војводе Хрвоја Вукчића. Продор у зетске области изазвао је огорчено непријатељство између Ђурђа II и босанске господе. Неколико покушаја мирења уз посредовање Дубровчана, а другом приликом босанске краљице Јелене, није дало резултате. Сандаљ је потиснут из Будве у лето 1398. под околностима које нису познате.[25]

Босанско-зетски сукоб имао је ширу политичку позадину. Док је Ђурађ II Страцимировић подржавао краља Жигмунда Луксембуршког и наступао као његов вазал вршећи дужност кнеза два далматинска острва, дотле су се босански феудалци постепено окретали од Жигмунда и своју земљу су учинили главним упориштем Жигмундових супарника. После пада земаља Вука Бранковића, Босна је постала приступачнија Турцима, који су надзиравали путеве преко Косова и кроз долину Лима. Већ у јануару 1398. Бајазит је упутио против Босне велику војску, којом је заповедао неко од његових

[23] Уп. F. Šišić, *Bitka kod Nikopolja*, GZM 8 (1896) 49–95; A. S. Atiya, *The Crusade of Nicopolis, London* 1934 и J. W. Barker, *нав. дело* 128–140.

[24] М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић* 35, тврди и после расправе М. Динића, *Област Бранковића* 5–30 и податка саопштеног у њој о томе да се и у августу 1396. рачунало с људима Вука Бранковића, да је »Вук изгубио власт пре или 1394.« Своје мишљење заснива на датовању повеље монахиње Јевгеније и синова за хиландарски Василијев пирг, из које се види да Лазареви наследници имају под својом влашћу Приштину: С. Новаковић, *Зак. споменици* 489–490. Ту повељу М. Пурковић ставља у 1393. годину на основу помена хиландарског игумана Григорија, јер на једној поуздано датованој повељи из јануара 1394. већ срећемо игумана Теодосија. Данас, међутим, знамо да је Григорије био игуман после Теодосија (а не пре, како је мислио Пурковић) и да повељу кнегиње Милице и синова треба датовати око 1400. године.

[25] *Историја Црне Горе* 2/2, 65–70 (И. Божић).

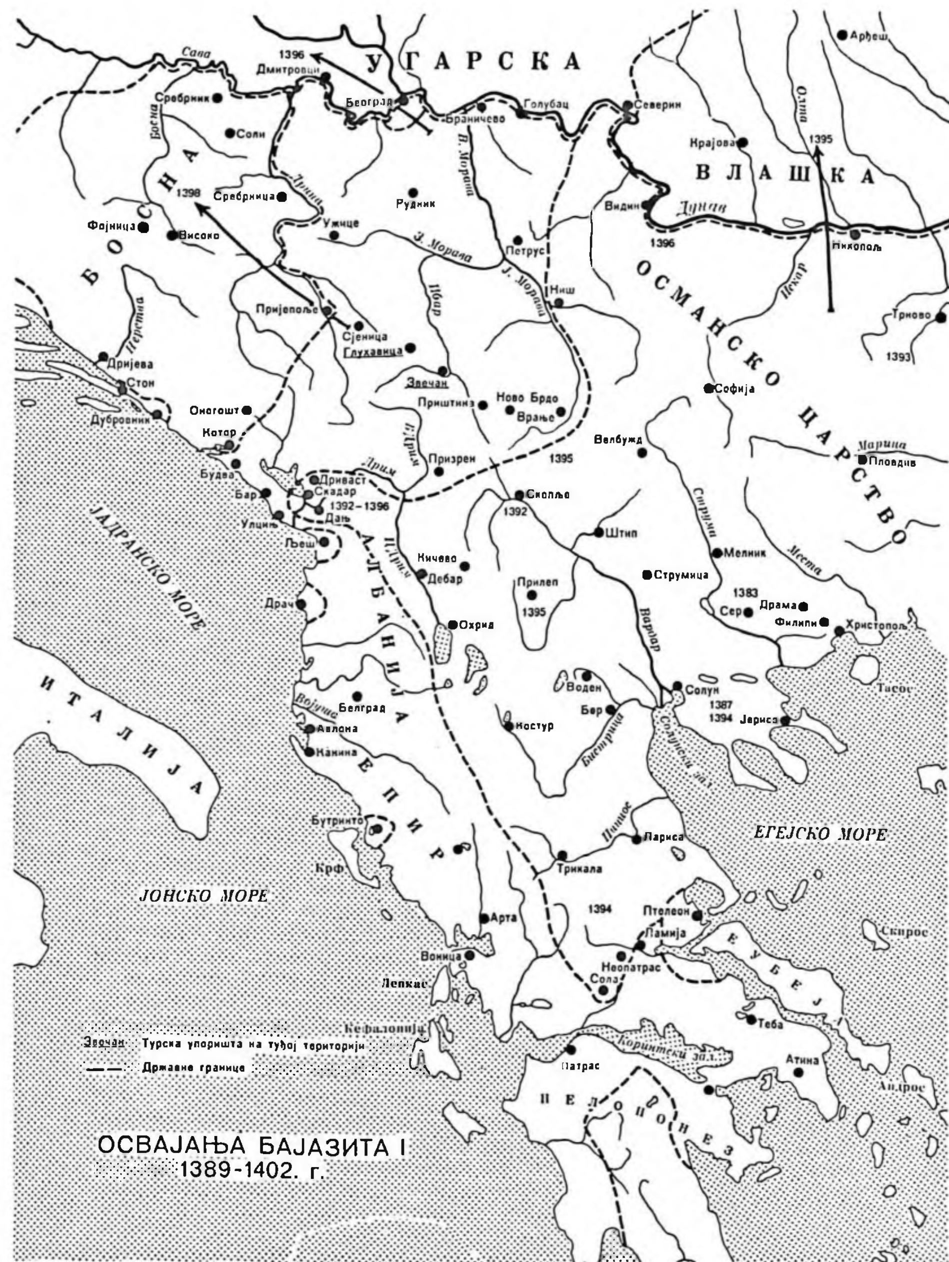

Јефимијин диптих, Хиландар, друга половина XIV века.

синова и којој се придружио као вазал кнез Стефан Лазаревић. Тај поход је изазвао велики страх све до Приморја, али осим пљачкања није имао никаквих резултата. Тешкоће непогодног годишњег доба повећала је изузетно оштра зима. »Због ове зиме« – забележио је Константин Филозоф – »мало од војника и заробљеника вратише се својим крајевима.« У пролеће те године Босна је била »у неслози и раздору«. Иако се краљ Жигмунд приближио и неколико недеља боравио у Илоку, ипак су у Босни све јачи утицај задобијали његови противници међу великашима. Они су у мају, после краљевог одласка, збацили с престола Дабишину удовицу Јелену и за краља изабрали Остоју, дотле непознатог члана династије Котроманића. Тиме су коначно били одбачени услови које је краљу Дабиши угарски краљ наметнуо 1394. и отпочео је десетогодишњи период непријатељства. Жигмунд је био у тешком положају због опозиције у Угарској, због местимичних побуна племства, али је ипак смогао снаге да још у току 1398. два пута пошаље војску против Босне, а затим и следеће године. Није успео да ток догађаја окрене у своју корист, али

је успорио учвршћивање новог босанског краља који је тек у пролеће 1399. доспео да се крунише.

Краљ Остоја и босански великаши, међу којима је главну реч водио Хрвоје Вукчић, у својој борби против Жигмунда повезали су се на једној страни с Турцима а на другој страни с Ладиславом Напуљским, претендентом на угарски престо. Босанска господа су Ладислава сматрали за »превисокога краља угарског« и у његово име почели да притискују далматинске градове. У томе су били нарочито активни од 1401, када је незадовољно угарско племство затворило краља Жигмунда Луксембуршког. Краљ Остоја и војвода Хрвоје потчинили су Задар 1401, а Трогир и Сплит следеће године. Покушај да присиле Дубровник да призна власт Ладислава Напуљског довео је до рата између Босне и Дубровника 1402–1404.[26]

Пошто је као награду за своју верност добио већи део некадашњих Вукових земаља, кнез Стефан Лазаревић је постао прва личност међу српском господом. Заједно с мајком и братом он је надзиравао већу терито-

[26] С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 184–186, 192–202.

рију него што је имао кнез Лазар у данима највеће моћи. Али, он тим земљама није могао господарити као његов отац, морао је унутар своје територије трпети турске посаде и султанове службенике. По његовим земљама су врљали Турци, они су искоришћавали богатства земље, наплаћивали царине на путевима. Ред и безбедност у земљи зависили су не само од владаоца него и од Турака.

У таквој ситуацији могли су долазити до израза отпори власти младога кнеза (Стефан је у време битке код Никопоља имао око 20 година) и његове мајке, посебно настојања појединих великаша да се осамостале. Неки су памтили време кад их је кнез Лазар потчинио својој власти и налазили да је прилика повољна да збаце власт његовог наследника. А за постизање тога циља није било потребно много, требало је само успоставити непосредан вазални однос према султану.[27] Упоредо са учвршћивањем својих положаја код Бајазита, незадовољни великаши су настојали да ослабе Стефанов оптужујући га да тајно сарађује са Угрима и да није веран султану. Младом кнезу је стављен на терет неуспех похода на Босну у јануару 1398. године.

Домаћи противници кнежеви су слабо познати. На челу завере биле су војводе Никола Зојић и Новак Белоцрквић. Зојићеве земље су биле у рудничком крају, а Белоцрквићеве у Топлици. Војвода Никола Зојић је био толико утицајан у северним областима да су му се Дубровчани октобра 1397. обраћали с молбом да се заузме за безбедност трговаца које су прогонили Турци због учешћа у откупљивању хришћанског робља.[28] Са овом двојицом је, уз друге који су остали непознати, сарађивао и властелин Михаило, коме је било поверено да одржава везе са султаном. Тај Михаило је, међутим, заверу открио кнезу Стефану.

Стефан Лазаревић је у пролеће 1398. био доведен у озбиљне тешкоће: у земљи му је претила буна великаша а на Порти немилост султанова. Повољна је била околност што је о опасностима био обавештен, тако да је могао да се брани. Наступивши одлучно, Стефан је отклонио обе опасности, не знамо којим редом. Војводу Новака је позвао себи и погубио пре но што је покрет великаша јавно избио. Војвода Никола се склонио у тврђаву Островицу код Рудника. Сачувао је живот на тај начин што се заједно са женом и кћерима замонашио и тиме одустао од даљег политичког деловања.

У другој половини марта 1398. у Србију су ушли турски одреди. Очекивало се да ће им се придружити појачања и да ће напасти Угарску. Почетком априла се знало да нова турска војска није дошла, па су одбрамбене мере у јужној Угарској смањене.[29] Није јасно шта су Турци радили у Србији, а нема ни поузданих знакова да су се мешали у унутрашње односе међу српском господом. Сигурно је, међутим, да су те године у кратком размаку султану Бајазиту I одлазили кнегиња Милица, а затим кнез Стефан. Дубровчани су у свом писму кнегињи од 23. маја 1398. саопштавали радост што је дошла »и с всакоим почтенијем славно«, а у писму од 30. новембра што су чули да је »господин кнез Стефан дошал от великога господара на сију страну здраво

[27] Константин Филозоф (*Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 266) изричито каже да је међу незадовољном Стефановом властелом било таквих који су »говорили да су самостални и да хоће да служе његовој [тј. Бајазитовој] држави«.

[28] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 252–253. То је уједно најјачи доказ да побуна Стефанове властеле није могла бити пре октобра 1397.

[29] В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402*, ИГ 1-2 (1959) 116.

божјом милостију и с всакоим почтенијем славно«. Оба путовања су се одвијала под драматичним околностима, посебно ово друго, јер нема сумње да су била предузета са циљем да оправдају Стефана од оптужби. Најпре је ишла сама кнегиња[30] и постигла тек делимичан успех обезбедивши да и Стефан буде примљен код султана. Невоља је била у томе што оптужбе због сарадње са Угрима нису биле без основа. По много каснијем причању Константина Филозофа, Стефан је отворено признао своју кривицу а Бајазит је великодушно прешао преко грешке младога кнеза. Искористио је прилику да се подсмехне немоћи својих противника подсећајући на судбину бугарских царева и других који су се поуздали у Угре. Опасни сусрет је добио сасвим повољан обрт, јер је султан поклонио Стефану још веће поверење и дао му је савет како да осигура своју власт. Као у неком пророчанству Бајазит је, по наводима Константина Филозофа, предвиђао борбе које ће избити међу синовима после његове смрти, предвиђао је Стефанов успон и препоручивао му да »клеветнике све низложи и њима сличне«, да »сатре своје силне и доведе на своју вољу«, да уздигне своје верне људе »било благородне, било ниште«, док још ужива заштиту султанову.[31]

Пошто је средио односе са султаном, Стефан Лазаревић је добио одрешене руке да се обрачуна са преосталим противницима у земљи и да осигура своју власт. Посебан и веома осетљив случај представљали су његови сестрићи, синови Вука Бранковића. Они су заједно с мајком настојали да поврате очеву област и служили су се при томе новцем који је Вук Бранковић оставио у Дубровнику и Котору. Нема ниједног сачуваног податка који би омогућавао да се види да ли их је Стефан подржавао, на што би га обавезивали рођачки односи, или ометао, на што би га упућивали политички интереси. Обнављањем Вукове области морали би смањити Стефанову област. У сваком случају Приштина је још у марту 1402. била под Стефановом влашћу, а пре ангорске битке Вукови синови су имали бар неки део очевих земаља, са кога су сакупили војску с којом су вршили вазалне обавезе према Бајазиту.[32]

[30] Хронологија причања Константина Филозофа побркана је чак и кад су у питању велики догађаји. Тако, он најпре говори о никопољској бици (1396), па затим о освајању Солуна (1393). Обрачун са Белоцрквићем и Зојићем ставља пре битке на Ровинама, која је иначе код Константина 1394. године. То је немогуће, јер се у повељи за манастир Светог Пантелејмона на Светој Гори из 1395. или можда чак 1396 (С. Новаковић, *Зак. споменици* 517–519), војвода Новак и војвода Никола спомињу с поштовањем и наводе њихови дарови манастиру. Никола је био на својим поседима у октобру 1397. Ослонац за хронологију ових догађаја представљају подаци о путовањима кнегиње Милице и кнеза Стефана Бајазиту. Кнегиња се вратила пре 4. маја, а кнез Стефан пре 30. новембра 1398: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 185, 188. По причању Константиновом, обрачун са Зојићем и Белоцрквићем био је пре кнегињиног путовања, па ће бити у праву М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић* 47, када са Љ. Ковачевићем буну ставља у прву четвртину 1398. године.

[31] *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 268–9. У преводу Л. Мирковића, *Старе српске биографије XV и XVII века*, Београд 1936, 66–67. Код ове врсте текстова увек се мора рачунати са могућношћу да тобожње пророчанство потиче од писца који је познавао касније догађаје. Нема, на жалост, довољно података о личностима и породицама да би се могло утврдити да ли је Стефан Лазаревић заиста потиснуо стару аристократију и стварао нову, себи потпуно одану.

[32] М. Динић, *Област Бранковића* 21–22 (= *Српске земље* 165–166).

ВЕЛИКИ ПРЕОКРЕТ

На самом освиту XV века Србија је већ имала за собом више од једне деценије покосовског раздобља. Унутрашњи односи, дубоко одређени турским присуством у балканским земљама, обликовали су се према приликама једног сложеног и немирног доба. Међу водећим властеоским породицама јасно омеђених интереса, одређивање властите политике није увек водило једном циљу. Лазаревићи су већ раније прихватили вазалне односе према султану Бајазиту I (1389–1402). Били су дужни да их се строго придржавају према схватањима епохе и потребама сопственог опстанка. Пошто је преузео власт у Србији, Стефан Лазаревић наставља ту политику. Био је принуђен да Турској плаћа данак и да лично предводи одред војске у султановим походима. Само под тим околностима, у време снажне личности Бајазита I, он је могао да спречи даље ширење турске власти у српским земљама.

Бранковићи су кренули другим путем. Њихово одбијање да се потчине Турцима завршило се 1396. победом јачега. Вук Бранковић је савладан у борби и лишен највећег дела породичних поседа. Његови наследници су успели да измене то стање тек почетком 1402. и то само делимично. Приближавањем султану Бајазиту I и уз помоћ новца који су чували у приморским градовима (Котор и Дубровник) пошло им је за руком да поврате један део својих поседа, углавном оне који су у међувремену били поверени Стефану Лазаревићу на управу. Били су то поседи на Косову, затим један део Полимља, сјенички крај и Брсково.[1] Упоришта која су Турци освојили у последњој деценији XIV века (Звечан, Јелеч, Глухавица) остала су трајно под њиховом влашћу и улазила су у састав Крајишта скопског санџакбега.[2] Турска сила се у стварности наметнула просторима које је оружјем контролисала, а ту је спадала и област Бранковића. Тако су наследници Вука Бранковића у пролеће 1402. прихватили неизбежно – вазалне односе према султану, односно обавезу да се са одредом војника придруже Бајазиту I на било којем бојишту Османског Царства. У то време се већ назирао и правац у којем ће они имати да крену.

Изненадна навала Монгола на источне границе османске државе изазвала је огромне промене на широким просторима. Ратоборне чете њиховог вође Тимура рушиле су све препреке на свом походу из Азије стварајући пометњу у

[1] М. Динић, *Област Бранковића* 11, 21–23; исти, *Српске земље* 155, 167–169.

[2] К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 330; М. Динић, *Област Бранковића* 25–26; И. Божић, *Дубровник и Турска* 17–22; исти, *Српске земље у доба Стефана Лазаревића*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 112–113; исти, *Dominus rex Constantinus*, Зборник ФФ 12-1 (1974) 436.

околним подручјима. Турски емири у Малој Азији, незадовољни политиком султана Бајазита I, прелазили су на њихову страну. Османска сила је имала да брани и само језгро државе. Све снаге су окренуте нападачима. Позвани су у борбу и султанови балкански вазали, међу осталима Лазаревићи и Бранковићи. Стефан и Вук Лазаревићи, као и браћа Гргур и Ђурађ Бранковићи са својим одредима су се прикључили Бајазитовом походу према Истоку. До преломног боја је дошло 28. јула 1402. код Ангоре. У жестоком окршају војска султана Бајазита је тешко поражена. Он је био заробљен и одведен у сужањство, које је окончано у пролеће 1403. његовом смрћу. Уместо да одбрани стечено, Турска је имала да се суочи с унутрашњим борбама које су биле само оснажене брзим продором Монгола. А они су опленили читаву Малу Азију, освојили су Смирну и допрли до обала Егејског мора. Општи немир је захватио земљу, а исход битке код Ангоре и лична судбина Бајазитова изазвали су династичке борбе међу његовим наследницима. Све је то одједном подстакло наде међу суседним државама да се могу ослободити турског притиска.

Најстарији Бајазитов син, Сулејман, одмах је после боја код Ангоре похитао према европским деловима Турске да се тамо учврсти. Тако је он настојао да преузме власт у Једрену. Било је очигледно да предстоје нови окршаји против осталих супарника у борби за престо.

Султанов пораз у сукобу с Монголима деловао је вишеструко и на догађаје у Србији. Пружао је могућности да се искористе неприлике у које је Турска запала и да се крене ка независнијој политици. Од српске властеле на бојишту код Ангоре међу сужњима је остао само Гргур Бранковић, који је касније ослобођен. Оливера, кћи кнеза Лазара, избавила се ропства споразумом који је после извесног времена посланик Стефана Лазаревића утаначио с монголским владарем.[3] Српски кнежеви су се враћали с малоазијског ратишта преко византијске територије. Стефан Лазаревић је с братом Вуком и одредом српских војника кренуо најпре у Цариград. Већ ту, на првом делу свога пута који га је водио натраг у земљу, Стефан Лазаревић је наишао на савезнике и саговорнике за прилике које су догађаји код Ангоре изненада изменили. Византија, која је у време султана Бајазита I једва премашала границе своје престонице, такође је била охрабрена вестима које су стизале из Мале Азије. Било је услова да се успостави тешња сарадња са Србијом.

Одсутног византијског цара Манојла II Палеолога, који је на Западу тражио помоћ за борбу против Османлија, заступао је тада Јован VII Палеолог. Он је не само прихватио српске повратнике него је Стефана Лазаревића и посебно обдарио. Августа 1402. он му је доделио веома високу титулу деспота, која је и почетком XV века задржала много од свог сјаја и значаја. Она је ретко додељивана, и као достојанство, највише после царског, примаоцу је доносила велику част. Углед Византије у свету многоструко је надилазио њену политичку моћ тога доба. Богатим традицијама напајана, Византија је у очима савременика још увек имала посебно значење. Стајала је, према схватањима епохе, на челу хијерархије средњовековних држава, као

[3] Децембра 1402. Гргур Бранковић се још није вратио у Србију: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 147–148. О његовом заробљавању: М. Орбин, *Краљевство Словена* 104, 332; о ослобођењу Оливере: *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 276; К. Јиречек, *Ист. Срба* II, 384; уп. G. Škrivanić, *Angorska bitka (28. jula 1402)*, VIG 15-2 (1964) 53–76.

наследница несталог Римског Царства и баштиник идеје о једном хришћанском царству васељене. Ма колико стешњена турским освајањима и економски изнурена приликама, она је у духу својих традиција и доделила Стефану Лазаревићу деспотску титулу. Одликовала га је и привлачила царском дому, односно државној политици Византије. Истовремено, у току лета 1402, поведени су разговори о женидби Стефана Лазаревића блиском сродницом династије Палеолога. Било је речи о Јелени, кћери господара Лезбоса, Франћеска II Гатилузија. Брак је нешто касније, када су се средиле прилике у Србији, и остварен.[4]

Српски владар је у Цариграду, августа 1402, утирао пут самосталнијој политици Србије. Изненада ослобођен турског притиска и обавеза које су га везивале за султана Бајазита I, он је тражио нове ослонце за такав развој. Први је стекао у Цариграду, који је подједнако угрожавао исти непријатељ. Вести о стицању деспотског достојанства само су видљиви знак успеха на том пољу, традиционални оквир једног новог стања. Да су интереси Византије и Србије упућивали на трајнију сарадњу двеју земаља показује и то што је 1410. године и цар Монојло II Палеолог Стефану Лазаревићу потврдио деспотску титулу, опет у сложеним односима једног немирног доба.[5]

Суштину српско-византијских односа тога доба и лична схватања деспотова откривају, међутим, и други подаци. Примајући из руку Јована VII Палеолога знаке деспотског достојанства, Стефан Лазаревић је прихватио и основну мисао која их је прожимала: идеју о супрематији византијског цара над другим владарима на замишљеној лествици хришћанских држава. Уважавајући то опште правило свога доба, он је попут својих претходника на српском престолу себе називао самодршцем, а у повељи из 1405. чак и самодржавним деспотом.[6] Тиме је мисао о самосталности Србије у ширим оквирима оновремених схватања и реалним условима епохе јасно назначена. Чиниће и језгро деспотових погледа на свет и положај сопствене земље.

За време боравка деспота Стефана у Цариграду, августа 1402, збио се један догађај који је најавио озбиљна разилажења међу водећим личностима Србије. Са бојишта код Ангоре вратио се и Ђурађ Бранковић у византијску престоницу, где је дошло до неслагања између њега и Стефана Лазаревића. Појединости сукоба нису познате. Познији, обично добро обавештени писац Мавро Орбин, забележио је да се сумњало да ће Ђурађ Бранковић у потрази за савезником поћи новом султану Сулејману у сусрет.[7] Ако то и није морао бити заметак спора, чињеница је да се он тако развијао. Но пре него што је добио облик коначног разлаза, још у цариградској средини, иницијативу је преузео деспот Стефан – наредио је да се његов сестрић Ђурађ Бранковић затвори. У Србији се у лето 1402. још није знало за сукоб међу сродницима. Кнегиња Милица и Мара Бранковић су преко Дубровника тражиле начина да им се синови пронађу и врате.[8]

[4] Б. Ферјанчић, *Деспоти* 182; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 198; И. Ђурић, *Световни достојанственици у »Ектесис неа«*, ЗРВИ 18 (1978) 196–197.

[5] Б. Ферјанчић, *Деспоти* 184.

[6] F. Miklosich, *Mon. Serbica* 266; Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 137.

[7] М. Орбин, *Краљевство Словена* 104.

[8] Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 221; М. Орбин, *Краљевство Словена* 104; К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 337; S. Stanojević, *Die Biographie Stefan Lazarević's* 431; С. Новаковић, *Срби и*

Сужањство Ђурђа Бранковића није дуго трајало. Он га се ослободио уз помоћ оданог човека, по имену Родопа, који му се нашао на услузи. То је било септембра 1402. године.[9] Непријатељство према Лазаревићима одмах је обелоданио бекством султану Сулејману, од кога је тражио војну помоћ како би се у Србији борио против њих.

Његово тражење је тада повољно примљено, јер се уклапало у стару праксу Османлија да уплитањем у унутрашње ствари суседних земаља припреме терен за војни обрачун. Било је у тај мах довољно доказа да Стефан Лазаревић приближавањем Византији и другим мерама настоји да се ослободи турског притиска. То се у бити косило са интересима султана, који је у борби против браће управо у балканским поседима Турске имао једини стварни ослонац своје власти. Предлози Ђурђа Бранковића само су олакшали турско уплитање у Србији и утапали су међусобне спорове Лазаревића и Бранковића у шире оквире турских прилика, а оне су се тада граничиле са расулом. Нема сумње да су умањили или бар успорили корист које је турски слом код Ангоре понудио балканским народима.

Бајазитовим нестанком, старо српско-турско непријатељство, једва пригушено, одмах је букнуло. Једно одељење српске војске, које се сувоземним путем враћало са малоазијског бојишта у земљу, било је изненада нападнуто и сасечено у чрноменском лугу код Једрена, по наредби турског заповедника Сараџе.[10] Било је очигледно да се преостали део деспотове војске не може користити тим правцем на путу према Србији.

Бранковићи су уз помоћ Турака настојали да спрече повратак Стефана и Вука Лазаревића у земљу. Султан је одредима којима су располагали Бранковићи прикључио своје чете са наредбом да у Србији запоседну путеве и онемогуће пролаз Лазаревићима. Реч је била о саобраћајницама које су пресецале Косово и Метохију и припадале Бранковићима.[11] Управо тим правцем је очекиван повратак Лазаревића који су се бродовима враћали из Византије према Зети. Најкраћи пут из Зетског Приморја водио је према унутрашњости преко Призрена и Косова. Тако је и сам чин повратка Лазаревића у земљу добио размере обрачунавања с Турцима и Бранковићима.

После краћег задржавања на острву Лезбосу, Стефан Лазаревић се са братом Вуком и одредом од око 260 војника упутио према Зети. Очекивали су их најпре у Дубровнику и припремали су им свечани дочек. Међутим, убрзо се сазнало да су се они искрцали у Улцињу, где их је дочекао Ђурађ Страцимировић Балшић, деспотов зет по сестри Јелени. У Зети су почеле припреме за борбе против Бранковића. Војну и сваку другу помоћ пружио је домаћин, Ђурађ Страцимировић Балшић, а војску је у Србији прикупљала и кнегиња Милица.

Крајем октобра 1402. кренула је деспотова војска из Бара према средишњим деловима земље. Упутила се преко млетачких поседа и Скадра заобилаз-

Турци 315–316 и коментар С. Ћирковића, *нав. дело* 463; М. Динић, *Област Бранковића* 23; И. Руварац, *Стефан Лазаревић на повратку из Ангоре у Србију*, Зборник Илариона Руварца I, Београд 1934, 81–82.

[9] Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 221; В. Петковић, *Родоп из Дренице*, Прилози КЈИФ 7 (1927) 116–122; уп. М. Динић, *Српске земље* 403–404; К. Јиречек, *Ист. Срба* II, 362; М. Орбин, *Краљевство Словена* 104; И. Руварац, *нав. дело* 82; Љ. Ковачевић, *Деспот Стеван Лазаревић за време турских међусобица (1402–1413)*, Отаџбина 4 (1880) 293.

[10] *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 274–275; И. Руварац, *нав. дело* 81.

[11] М. Динић, *Област Бранковића* 19; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић* 68–69.

ним путевима према манастиру Жичи. Пажљиво су избегавани путеви које су запоселе турски одреди са снагама које су прикупили Бранковићи. Циљ похода је било Косово.[12] Недалеко од манастира Грачанице окупиле су се снаге Бранковића и турске чете. Мало је поверења било међу њима. Султан Сулејман је са својим одредима упутио и једног заповедника са изричитим налогом да мотри на понашање Ђурђа Бранковића.

До одсудног боја је дошло 21. новембра 1402. код Трипоља на Косову, близу манастира Грачанице. Стефан Лазаревић је своју војску поделио на два дела. Већи део је поверио Вуку Лазаревићу са задатком да нападне одреде којима је заповедао Ђурађ Бранковић, док је он кренуо у јуриш против турских чета. Међу турским вазалима се тада налазио кесар Угљеша Влатковић са својим ратницима. У току борбе он је деспоту пружио важна обавештења о плановима Турака, а затим се и сам придружио Стефану. Тиме је знатно допринео исходу битке.[13] На другој страни, Вук није одолео притиску непријатеља. Битку је одлучио деспот Стефан са својим одредима. Противник је поражен. Лазаревићи су се повукли у утврђени град Ново Брдо. Међутим, убрзо је дошло до неспоразума међу браћом. Стефан је пребацивао Вуку непознавање ратне вештине и губитке у људству, што је, изгледа, повредило Вука и створило јаз међу браћом. Пут до разлаза међу њима више није био далек.

Ма како била важна у међусобном одмеравању снага, битка код Трипоља није могла да реши основно питање – унутрашњу подељеност у земљи. Сукоб између Лазаревића и Бранковића се наставио, и постао је нарочито сложен када се Стефанов млађи брат Вук одлучио да напусти земљу и пребегне султану Сулејману. Децембра 1402. у Дубровнику се знало за догађаје у Србији и изражавало се дубоко жаљење због сукоба који су постојали.[14]

Појединости збивања после битке код Трипоља нису познате. Недвосмислена је чињеница да је Стефан Лазаревић успео да преузме власт у земљи, у чему му је од велике помоћи био углед кнегиње Милице и њен рад на готово свим подручјима живота. До своје смрти 11. новембра 1405. она је живо присутна у политици земље и свакидашњици коју су потресали разни сукоби. Пресудно је деловала на многе догађаје у земљи и ван ње.

Марта 1403. умро је у татарском заточеништву султан Бајазит I. Тада су се свом жестином распламсале борбе између његових синова Сулејмана, Исе, Мусе и Мехмеда. Захватиле су у највећој мери Малу Азију. Она је за дуги низ година била поприште непрекидних четовања тешко завађених принчева, односно њихових присталица. Најпре је избио сукоб између Исе и Мехмеда. Овај други је успео да се учврсти у средишњим планинским пределима Анадолије и отуда је покушавао да потисне брата. У међусобном сатирању први је подлегао Иса. Затим су борбу наставила друга двојица, Сулејман и Мехмед. Сулејман је у два маха прелазио из европских делова Царства у Малу Азију, свестан да се борба за власт тамо мора добити. Први пут је био у Бруси

[12] *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 280–282; И. Руварац, *нав. дело* 83–84; С. Новаковић, *Срби и Турци* 319; Љ. Ковачевић, *нав. дело* 440; *Историја Црне Горе 2/2*, 81–82 (И. Божић).

[13] *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 282; о личности кесара Угљеше Влатковића: Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства* 73, 75, 81, 84, 174 и 237.

[14] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 147–148.

марта 1404, а затим је у Анадолију прешао крајем 1405. или почетком 1406. године.[15]

Преношење Сулејмановог интереса на матичне земље Османског Царства на истоку 1403. и следећих година деловало је на сређивање његових односа у европском делу државе. Он је у Галипољу 1403. склопио споразум са Византијом, Млетачком Републиком, Ђеновом, војводом Наксоса и представницима ритера са Родоса. Византија је тим споразумом знатно поправила свој положај: повратила је изгубљене градове на обалама Црног и Мраморног мора, затим Солун са читавом околином. Једна одредба тог уговора односила се и на Стефана Лазаревића, иако он сам, изгледа, није учествовао у његовом састављању. Било је предвиђено да »син Лазарев« задржи своју земљу, како је то било у време султана Бајазита I уз услов да, као и раније, плаћа данак и да шаље помоћну војску султану кад овај то буде захтевао, али без изричите обавезе да је и предводи.[16] Деспотов биограф такође зна за једно измирење деспота Стефана и Сулејмана после битке код Трипоља. Посредничку улогу је, по њему, одиграла кнегиња Милица. И Мавро Орбин има о томе једну забелешку, у којој се наводи да је деспот склопио примирје »како је њима [Турцима] било по вољи«.[17] Био је то први, привремени облик сређивања односа с новим султаном. Изгледа да је био кратког века, јер је Стефан Лазаревић већ тражио нове путеве за своју политику.

За дубљу промену односа према Турцима Србији је био потребан савезник на другој страни. Показало се да подршка далеке и ослабљене Византије више нема великог значаја у свакидашњици балканских збивања, одавно измаклих њеном утицају. Угледом који је доносила деспотска титула није се могло војевати за самосталнији живот у Србији. Био је потребан савезник на бојном пољу за сва она попришта која су Турци непосредно или посредно стварали. Деспот Стефан се окренуо Угарској. Тако је дошло до праве прекретнице у српској политици према тој земљи.

Србија се од покосовских времена налазила стешњена између османске силе која се упорно и на разне начине ширила на југу, и Угарске која је нападала са севера. Турске и угарске чете често су се надметале у Србији и чиниле зло покосовских година још дубљим. Приклањајући се једнима, Србија се опирала другима. Само неколико месеци после боја на Косову јуна 1389, Угарска је прешла у напад. Краљ Жигмунд (1387–1437) је лично предводио своју војску у походу против Србије у касну јесен 1389. године. Његове чете су продрле у Гружу. Развиле су се борбе око града Борча. То је докрајчило одлуку Лазаревића да потраже мир у преговорима са султаном. Када је он и остварен прихватањем вазалних односа, беснео је и даље рат против Угарске. Водио се он на обалама Саве, у Шумадији, у Браничеву и Поморављу. Продирао је краљ Жигмунд лично у Србију 1390, 1391. и 1392. године.[18] Земља је преживљавала доба пуне неизвесности. На две стране се

[15] N. Filipović, *Princ Musa* 45–46.

[16] М. Динић, *Писмо угарског краља Жигмунда* 94, 97; Г. Острогорски, *Византија, вазална држава Турског Царства*, Сабрана дела III, Београд 1970, 382–389; *Историја Црне Горе 2/2*, 83 (И. Божић).

[17] *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 282; М. Динић, *Писмо угарског краља Жигмунда* 98; М. Пурковић, *нав. дело* 80–81.

[18] Уп. текст С. Ћирковића у овој књизи, 47–48; В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402*, ИГ 1-2 (1959) 100–104.

није могло ратовати. Однос према Угарској постао је подједнако одређујући као и онај према Турцима.

До првих српско-угарских преговора дошло је у последњој деценији XIV века, у сенци велике победе коју је турска војска извојевала над хришћанима код Никопоља 1396. године. Међутим, тада нису уродили плодом због отпора који је пружио један део српске властеле и због Бајазитовог противљења таквом развоју догађаја. Да се спречи оно најгоре – одмазда султана – похитала је кнегиња Милица на Порту априла 1398, заједно са својом сродницом, ћерком кесара Војихне, потоњом монахињом Јефимијом. Октобра исте године у Турску је кренуо и Стефан Лазаревић да изглади неспоразуме. Било је јасно да у том тренутку нема услова за раскидање веза са султаном.[19] То се могло остварити само у повољнијим међународним околностима. На њих се није дуго чекало.

На самом почетку XV века Угарска је запала у озбиљну кризу. Дубоко неповерење које је владало између краља и једног дела утицајног племства довело је до драматичних обрта. Априла 1401. незадовољници су прешли у напад и на личност владареву. Краљ Жигмунд је нападнут за време боравка у Будиму и одведен у заточеништво. Оживела је делатност његових противника који су настојали да на престо доведу представника напуљске гране Анжујске династије. Када је тој намери пружио подршку и папа Бонифације IX, положај краља Жигмунда је битно погоршан. Доведен је у питање и сам његов опстанак на власти. Пошто се избавио заточеништва крајем 1401, краљ Жигмунд се повукао у Чешку, где је провео читаву 1402. годину. Вратио се у Угарску тек 1403. с намером да осујети планове својих противника који су у Задру августа месеца те године крунисали младог Ладислава Напуљског за новог угарског краља. Времена за одлагање више није било. Жигмунд је августа 1403. ушао у Будим, а септембра 1403. у Острогон. У пресудним тренуцима помогла му је неодлучност противника, Ладислава Напуљског, који се није одважио на пут у Будим у којем је својевремено његов отац изгубио главу у сличном покушају да се домогне угарске круне. Октобра 1403. он је напустио Задар, пошто је претходно именовао босанског војводу Хрвоја Вукчића за свога намесника у Угарској, Хрватској, Босни и Далмацији.[20] То је олакшало Жигмундова настојања да поврати положај у земљи.

Међутим, у таквим околностима, чак и када је превага била јасно на Жигмундовој страни, њему су савезници били преко потребни. Тешко их је налазио у Угарској. Потражио их је ван њених граница, у Србији. Знало се да Стефан Лазаревић покушава да се ослободи турског притиска.

На другој страни, у Србији, догађаји после Бајазитовог слома код Ангоре, јула 1402, показали су да је турско присуство, ма како ослабљено, ипак трајно. Борбе које је деспот Стефан водио против новог султана или његових присталица недвосмислено су откривале да турско присуство разара Србију чак и када не води освајању нових територија. Сулејманова подршка Бранковићима била је опаснија од спољне најезде. Подстицала је међусобне ратове и доносила огромне невоље људима. Стефан Лазаревић је стога прихватио преговоре које му је Угарска понудила. Отворили су нову епоху у српској

[19] J. Калић, *Србија и Београд почетком XV века*, Годишњак града Београда 25 (1978) 98–99.

[20] С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 196.

историји и најавили окретање земље према просторима северно од Саве и Дунава. Претварајући непријатеља у савезника, деспот Стефан је утирао пут новој политици земље.

Изгледа да је иницијатива за обнову српско-угарских преговора потекла са двора из Будима. Жигмундови посланици су упућени у Србију да преговарају о узајамним односима двеју земаља. Наишли су на предусретљив пријем. Међу посланицима се посебно истицао тамишки жупан, иначе родом Флорентинац, Филип де Сколарис, најближи сарадник краља Жигмунда и његов поузданик. Међу савременицима је био познатији под именом које је стекао у Угарској – Пипо Спано, а у сећању наших народних песама остао је забележен као Филип Маџарин. Имао је великих заслуга за исход преговора у Србији, како је то сам краљ Жигмунд истицао неколико година касније у једној повељи из 1407. године.[21]

Интереси двојице владара отворили су пут споразуму. Ако нису познате све појединости договора, суштина је неспорна. Дошло је до помирења двојице владара и ратника који су се дотад често сусретали на бојиштима у непријатељским таборима. Било је уговорено да се успоставе вазални односи. Стефан Лазаревић их је прихватио у духу европских схватања тога доба и владајућих мерила епохе, а заузврат је од краља Жигмунда могао очекивати војну помоћ када му она буде потребна. Уз то је добио Мачву са Београдом. Константин Филозоф, деспотов биограф, суштину споразума исказао је речником свога поднебља тврдећи да је Стефан Лазаревић »учинио завет« са Угрима, да је пристао да буде »друг« Жигмунду, који је опет са своје стране желео »да дође у љубав« са српским владарем.[22]

Прихватајући вазалне односе према Жигмунду крајем 1403. или почетком 1404, Стефан Лазаревић је закорачио на лествицу односа типичну за европски Запад. Био је дужан да учествује у скуповима угарског племства, као и у разним облицима дворског живота у Будиму. Пружање »помоћи и савета« угарском краљу, како се то онда говорило, није представљало тешку обавезу. Оно је само видљиви знак сарадње која је тада успостављена између Србије и Угарске. Дубровчани, који су одлично познавали прилике у Србији и Угарској, писали су у пролеће 1405. да је »господин деспот« тада био »у великој љубави и јединству« с краљем Жигмундом.[23] Вазални односи су у начелу доживотни и могли су се после смрти једног од уговарача обновити. Стефан Лазаревић је у тим оквирима добио и Београд, а његова даља судбина зависила је од става угарског краља према потоњем деспотовом наследнику.

Уступањем својих права на Мачву српском владару, краљ Жигмунд је допринео отклањању давнашњег спора који је постојао између Србије и Угарске. Мачва је припадала појму »земаља краља Стефана« које су од смрти краља Стефана Драгутина (1316) биле спорне. Током XIV века око њих се ратовало у више наврата, а раздор је трајао готово непрекидно до почетка XV века. Краљ Жигмунд је 1426. пажљиво пописао своја права на том простору.

[21] Törtenelmi tár, 1884, 22; уп. С. Станојевић, *Пипо Спано. Прилог српској историји почетком XV века*, Београд 1901, 8–9; исти, *О Филипу Маџарину*, Гласник ИДНС 4 (1931) 302–304.

[22] *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић и превод Л. Мирковића, *Живот деспота Стефана Лазаревића* 82–83; С. Новаковић, *Срби и Турци* 353; С. Станојевић, *Историја српског народа*, Београд 1910, 169.

[23] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 385.

Обухватио их је општом тврдњом да изузима све оно што је својевремено држао краљ Лудовик I (1342–1382), као и претходни угарски краљеви.

Стицање Београда, поред Мачве, за Србију је било од огромне важности. Одавно је Србија настојала да га се домогне мирним путем или ратом. Та упорна борба разноликих облика била је део покушаја да се устале српске границе на Дунаву. У српском ткиву, под угарском влашћу до 1403, Београд је служио интересима одбране средње Европе. Или, како то једноставно бележи деспотов савременик, налазио се »у пределима српским«, али »као на срцу и плећима земље угарске«.[24] Уступајући Београд деспоту, краљ Жигмунд је платио високу цену за савезништво Стефана Лазаревића. Опет је град био део одбрамбеног система Угарске, али у битно измењеним околностима – отада у склопу борбе коју је сама Србија водила за свој опстанак пред Турцима. Угарског заповедника заменио је деспотов војвода у граду. Малобројна и усамљена посада странаца уступила је место српским војницима. Београдска тврђава се веома брзо утопила у војни систем Деспотовине, оснажена многоструким везама које је град имао са залеђем.

Иако се широка градитељска делатност деспотова огласила на разним подручјима земље, брзи успон Београда једва да има узоре међу српским градовима. Огромним напорима друштва градио је Стефан Лазаревић нову престоницу земље. Опасана је снажним бедемима невиђених размера. Постала је симбол једног стања. Друштво је грчевито градило највећа утврђења за борбу против Турака. Београдски бедеми са копнене стране далеко су надмашивали оне на речним обалама, а када су Турци касније избили и на ток Дунава, град је почео значајније да учвршћује и обале. Политичке прилике тога доба утицале су најнепосредније на развој војне фортификације. Добрим делом оне су је и обликовале.

Услови стицања Београда брзо су заборављени. Живот се незадрживо пробијао у Београд мењајући му давнашњи лик. Тврђава постаје истовремено и живо градско средиште. Свесно и спонтано насељавана престоница је доживљавала бурне и трајне промене. Превазилазиле су оне правни положај града који се могао поседовати само у оквирима договорених односа са угарским краљем. Обични људи, житељи града и његове околине, сматрали су га својим, неотуђивим. Када је он касније ипак морао бити враћен Угарској 1427, снажно осећање неправде и насиља захватило је људе. Описао је то упечатљиво и речито очевидац Константин Филозоф.

Отприлике у исто време, после ангорске битке 1402. године, Србија је стекла и град Голубац на Дунаву. Било је то од огромне важности, јер се на тај начин Деспотовина коначно учврстила на обалама Дунава. Тиме је процес овладавања најсевернијим тачкама балканског простора био окончан. Како је притисак Турака на југу земље бивао све јачи, то су предели надомак Панонске низије добијали у важности. Поред осталог, то показује и чињеница да Србија своје последње престонице гради управо ту, у Подунављу, најпре у Београду, а затим у Смедереву. Померање управног средишта земље са југа према северу досегло је тиме своја последња упоришта.

Па ипак, ма колико био важан удео Београда у догађајима крајем 1403. и почетком 1404, сигурно је да су промене до којих је дошло биле знатно дубљих значења и домашаја. Приближавајући се Угарској, Стефан Лазаревић

[24] *Живот Стефана Лазаревића, нав. дело* 284 и превод Л. Мирковића, *нав. дело* 83.

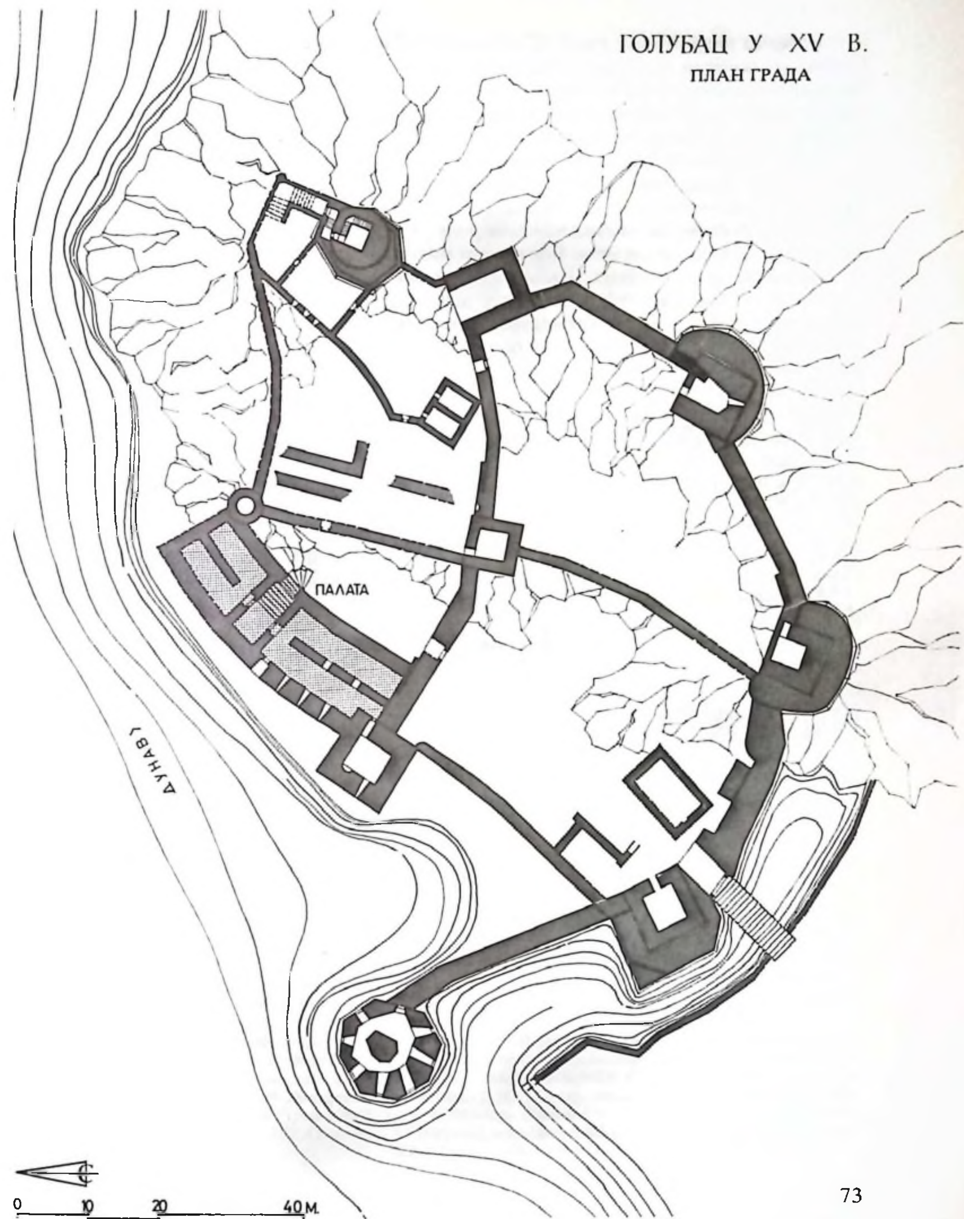

је обезбедио важног савезника за веома сложене односе у земљи и ван ње. Стекао је поуздан ослонац у настојањима да измени дотадању политику. Његови посланици су 1406. године у Венецији објавили да деспот више није турски вазал и да је спреман да се бори против Турака.[25] Тек уз угарску помоћ могао је да се користи слабљењем турске државе после ангорске битке.

Дубину промена којима је тежио после 1402. исказао је недвосмислено сам Стефан Лазаревић. Суштину преокрета је схватао као ослобођење од Турака. У тексту београдске повеље (око 1405. године) он саопштава: »Од Косова бих поробоћен измаилћанском роду [Турци], док не дође цар Перса и Татара и разруши њих и мене Бог својом милошћу избави из њихових руку.« У књижевно рухо одевена, јавља се иста мисао и у повељи за манастир Хиландар. У аутобиографском тексту деспот казује да је у младости био изложен готово неподносивим искушењима и смртним опасностима и тамним облацима, а затим »смирисмо се и починусмо, и облаци тамни разиђоше се, и засија нам сунце«. У тексту исправе за влашке манастире Тисману и Водицу (1406), Стефан Лазаревић наводи да је прешао пут »од повиновања на слободу«.[26] Нема сумње да известан оптимизам напаја деспотове текстове тога доба. Образлаже га и Константин Филозоф. По њему, деспот је народ ослободио турског ропства и није био вољан да га касније »опет даде у ропство« ни у најтежим приликама братоубилачке борбе која се распламсала у Србији 1409. године.[27]

Па ипак, турско присуство се у једном делу српских земаља више није могло избрисати. Оно је постало стварност којом је почињао сваки нови дан. Ново је у деспотовој политици било тражење савезника за те прилике.

Српско-угарска сарадња, озваничена договорима из 1403–1404, мењала је однос снага у југоисточној Европи. Угарска је осигурала важног савезника у остварењу своје балканске политике, вешто стапајући своје давнашње освајачке тежње са противтурским потребама тренутка. Краљ Жигмунд је, не без разлога, протекле догађаје хвалисаво огласио свету. Једну поруку је упутио на двор бургундског војводе Филипа у пролеће 1404. године.[28] У Италију су вести стизале преко Дубровника и Венеције. Жигмундов противтурски програм је славио значајну победу, а Стефан Лазаревић је снажно закорачио на сцену европске политике. Политичка усамљеност Србије тиме је разбијена. Српско-турски односи добили су шире оквире и нова значења.

[25] Š. Ljubić, *Listine* V, Zagreb 1875, 76–77.

[26] *Живот Стефана Лазаревића, нав. дело* 272 и превод Л. Мирковића, *нав. дело* 70; F. Miklosich, *Mon. Serbica* 332; Ђ. Сп. Радојичић, *Творци и дела* 193; P. P. Panaitescu – D. Mioc, *Documenta Romaniae Historica* I, Bucuresci 1966, 68; Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови* 148, 152–153.

[27] *Живот Стефана Лазаревића, нав. дело* 290–291.

[28] М. Динић, *Писмо угарског краља Жигмунда* 93–98.

НЕМИРНО ДОБА

Ослањајући се на Угарску, деспот Стефан је прегао да учврсти свој положај у земљи. Сукоб с Бранковићима није био окончан, а односи са султаном Сулејманом претили су сваког тренутка да се изроде у нови сукоб. Крајем 1403. или током 1404. у напад је прешао Стефан Лазаревић. Пленио је поседе Бранковића у Ситници, а пре октобра 1404. измирио се и с братом Вуком.[1] Ломио је отпоре у земљи, а затим и у другим областима. Потчинио је околне крајеве и из њих протерао турске посаде и представнике њихове управе. Књижевник Константин Филозоф, који је једини сведок ове важне деспотове делатности на успостављању унутрашњег мира и јединства власти, имао је мало смисла за хроничарску тачност. Није забележио ни имена градова које је деспот освојио и утврђивао тако да се може само претпостављати да је реч можда о обнови власти у источној Србији и на Косову. Угарски краљ Жигмунд је вести о деспотовим успесима у борби против Турака поткрепљивао податком да је он побио готово десет хиљада непријатељских војника. Изгледа да је у то време дошло и до помирења с Бранковићима.[2]

Највероватније је да су у току 1404. године сређени односи и са султаном Сулејманом. Поред осталог, на то указују и прилике у пограничним областима. Почетком те године у Бугарској је избио устанак против турске власти. Предводили су га синови бугарских царева, Константин и Фружин. Они су уживали подршку краља Жигмунда, који се радо уплитао у послове својих балканских суседа. Истовремено је у областима под деспотовом влашћу четовао неки Караљук (Новак), који је својим упадима наносио велике штете турским поседима. Султан се обратио Стефану Лазаревићу са захтевом да ухвати и казни одметника, али овај то није прихватио тврдећи да он »као разбојник у горама станује«. Кад је затим султан лично кренуо у поход, турска војска је освојила град Темско, недалеко од Пирота. Затим је султан преко посланика од деспота Стефана тражио дозволу да прође кроз његову земљу. Војска је долином Топлице и Лаба кренула у област Бранковића и даље према Овчем пољу. Једва успостављени мир са султаном, Стефан

[1] Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 221; М. Динић, *Писмо угарског краља Жигмунда* 95; исти, *Област Бранковића* 24; С. Новаковић, *Срби и Турци*, напомене С. Ћирковића, *нав. дело* 464–465; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић* 79–80.

[2] *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 284; К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 338; II, 328–334; С. Новаковић, *Срби и Турци* 326–327; Љ. Ковачевић, *Деспот Стеван Лазаревић за време турских међусобица (1402–1413)*, Отаџбина 4 (1880) 573; М. Динић, *Писмо угарског краља Жигмунда* 93–96.

Лазаревић тада није био вољан да ремети, па је плен, који је Караљук својевремено уграбио турској војсци, враћен султану.[3] Читава 1404. година протекла је у Стефановим настојањима да се учврсти на власти. Тек крајем те године изгледа да је криза преброђена. И почетком 1405. Србији није одговарало отварање непријатељства према султану. Стефан Лазаревић се код Дубровчана залагао за исплату дугова Турцима и одржавање мира с њима.

Земља је полако улазила у раздобље мира. Тадашњим познаваоцима балканских прилика није измакло из вида да се стање у Србији почело сређивати и нешто раније, током 1403. године. Деспотово настојање да постојано и упорно заводи ред у земљи одмах се одразило на привреди земље, и то посебно у оним гранама делатности које су биле везане за трговину и промет. Трговци који су походили српске градове и тргове међу првима су разнели глас да је она опет врло уносна и да од ње највеће користи имају Дубровчани и поданици зетског господара Ђурђа II Страцимировића.[4] Пожурили су одмах и Млечани да у томе потраже свој део (1403). На захтев млетачких трговаца, Сенат је у Венецији одлучио да се деспоту упути посланик који ће, уз све честитке за деспотов повратак са бојишта код Ангоре и лепе жеље Владе, порадити на добијању трговачких повластица за млетачке поданике. Тражили су да уживају старе царинске стопе у тој трговини. Поред све речитости коју је показао посланик Антоније Склаво, деспот се оглушио о захтеве Млечана.[5]

Убрзо затим су и Дубровчани предузели мере да обнове старе трговачке повластице које су уживали у Србији. То је поуздан знак устаљености деспотове власти. У току 1405. на српском двору су вођени преговори, који су окончани крајем исте године. Деспот Стефан је повељом коју је издао у граду Борчу, 2. децембра 1405, потврдио све раније исправе које су српски владари били издали Дубровчанима. То је после 1387. прва повеља о српско-дубровачким односима. Сва је проткана мишљу о континуитету развоја у Србији. Она не мења старе обичаје и оквире српско-дубровачких веза, већ их само оснажује и обнавља. Дубровчанима се признаје све што су »прва господа српска« већ подарила, при чему се посебно истичу закони који су постојали у време цара Стефана Душана и кнеза Лазара. Свој положај у земљи и оквире своје власти деспот Стефан је јасно исказао том приликом називајући се »господин свој земљи српској и Поморју и подунавским странама«. Па ипак, време је донело и неке новине у унутрашњем развоју Србије. Односи између Лазаревића и Бранковића одавно већ нису показивали облике сарадње познате из преткосовских времена. Крајем децембра 1405. Мара Бранковић са синовима такође је Дубровчанима издала повељу о трговини, али у њој недостаје позивање на сличну повељу деспота Стефана, као што је то негда чинио Вук Бранковић у односу на кнеза Лазара. У сваком случају, Дубровчани су обезбедили својим трговцима правну заштиту на српским путевима и трговима, према тренутним приликама и могућностима.[6]

[3] *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 292; М. Динић, *За историју рударства* II, 46; С. Петровић, *Око наше Нишаве*, Пирот 1934; Ј. Калић, *Пиротски крај у средњем веку*, Пиротски зборник 8–9 (1979) 197–198; А. Дероко, *Средњевековни градови* 151.

[4] Š. Ljubić, *Listine* V, 6; S. Stanojević, *Die Biographie Stefan Lazarević's* 433–434; *Историја Црне Горе 2/2*, 83 (И. Божић).

[5] Š. Ljubić, *Listine* V, 11–12; *Историја Црне Горе* 2/2, 83 (И. Божић).

[6] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 151–154, 200–204.

Новац деспота Стефана Лазаревића.

Приближавање деспота Стефана Угарској и сређивање стања у Србији недвосмислено је указивало на јачање положаја српског владара. У Венецији је то изазвало забринутост за поседе у Зетском Приморју. Новембра 1404. у Венецији се под утицајем вести које су стизале из Србије расправљало о мерама за потпунију заштиту млетачких градова Дриваста, Скадра и Љеша, а када је јануара 1405. у скадарском крају избио општи устанак против млетачке власти, вести о деспотовим успесима добијале су призвук претњи интересима Венеције. Зазирало се од помоћи коју би Стефан Лазаревић могао пружити својој сестри Јелени Балшић и њеном сину Балши III.[7]

Борбе су тада већ узеле маха. Није их било тешко распирити међу локалним становништвом на млетачким поседима у Зети и северној Албанији. Људи су трпели разне злоупотребе млетачких власти. Земља је одузимана и давана према интересима Венеције да стекне и награди одане људе. Власти су у приморским областима правиле сметње поданицима Балшића у свакодневној трговини. Млетачки кнез у Скадру је сужавао права православних цркава и читав један свет малих неспоразума и неправди лако се слио у опште незадовољство. Када се оно исказало побуном у више млетачких

[7] Š. Ljubić, *Listine* V, 47, 51; С. Новаковић, *Срби и Турци*, напомене С. Ћирковића, *нав. дело* 465.

градова, непријатељства је започео Балша III и запосео већину њих, изузев Љеша. Тако је почео вишегодишњи скадарски рат између Балшића и Венеције.

У лето 1405. године Венеција је предузела мере да промени однос снага на бојишту и дотури појачања својим посадама, пре свега оној у Скадру. У том циљу упутила је свог капетана Јадранског мора Марина Каравела са истовременим задатком да међу противницима Балшића потражи савезнике за борбу против Балше III. Средином јуна 1405. његов је подухват уродио плодом. Пошло му је за руком да обнови млетачку власт у Скадру и околини, а затим је ступио у везу са становницима приморских градова у Зети. Обећањима и преговорима је постигао да градска већа у Улцињу, Бару и Будви признају млетачку власт. Кад је и Дриваст изгубљен, положај Балшића је био из основа измењен.

Преговори и ратовање смењивали су се наизменично. Балшићи су радије пружали отпор и тражили савезнике. Кад је сукоб потрајао, почео је да се шири и круг заинтересованих. Надјачан у борби, Балша III се обратио за помоћ султану Сулејману, а притекао му је и Вук Лазаревић. Тада је и Венеција битно променила циљеве своје борбе као и средства којима је намеравала да их се домогне. У почетку је била спремна да Балшићима врати приморске градове, али затим одустаје од тога и чак помишља да својој власти потчини и Горњу Зету. Новцем и поседима она придобија људе за борбу против Балше III. Покушај да тако привуче на своју страну и браћу Ђурашевиће није успео током 1406. и 1407. године.[8]

Јасних граница и одлучујућих битака није било у томе рату. Све се одвијало брзим и изненадним препадима, који су понекад били и веома крвави као онај који је извршио Балша III 1406. године, утврдивши се у крају између Улциња и Бара. Сукоб с млетачким снагама, упућеним из Скадра, завршио се десетинама мртвих и рањених. Кад су отпочели преговори, умешао се и српски деспот на страни свог сестрића Балше III. Он је први пут посредовао код Млечана маја 1406, а затим и следеће године у лето (јун 1407). Тада је, недалеко од Бара, дошло до преговора између зараћених страна. Деспот се заједно с Маром Бранковић и Никитом Топијом нашао у улози јемца за планове Балше III.[9] Па ипак, мир тада није склопљен. Млечани су нудили веома мало – само Будву и то је продужило ратовање. Није оно дуго трајало. Почетком јуна 1408. године дошло је до нових преговора између Балшића и Венеције. Тада су утаначења била јаснија: Балшићи су пристали да Млечанима препусте Бар и Улцињ, а требало је да зетски господари добију натраг Будву с Луштицом, соланама, Паштровићима све до граница ратачке опатије. Обострано неповерење било је тако велико да ни јемство више угледних личности на Балшиној страни, а међу њима се поново јавио Стефан Лазаревић, није могло да допринесе остварењу договора. Примопредаја поседа означених у споразуму који је био склопљен јуна 1408. године није обављена. Отворене борбе поново су замениле дипломатска надмудривања. Било је то време када је Венеција настојала да се приближи Турцима и да од њих потражи начин за несметано уживање зетских и северноалбанских поседа.

[8] *Историја Црне Горе 2/2*, 87–92 (И. Божић).
[9] Š. Ljubić, *Listine* V, 75–76, 97–98; S. Stanojević, *Die Biographie Stefan Lazarević's* 436; И. Божић, *Српске земље у време Стефана Лазаревића* 114.

Тиме се битно мењао однос снага на ратишту. Несразмера снага међу зараћенима постајала је тако још већа.

Почетком 1409. представници Котора су обновили свој предлог да се град стави под врховну власт Венеције. Они су то чинили и раније (1404. и 1405. године), али без успеха. На вест о садржају уговора који је јуна 1408. био склопљен између Венеције и Балшића, град је страховао од непосредног притиска Балше III, пошто буде овладао Луштицом. Котор је у то време припадао Босни и Венеција је могла рачунати на отпор с те стране. Пошто би то могло да отежа ситуацију Млечана у време рата против Балше III, понуда Которана у тај мах није могла бити прихваћена.[10]

До великих промена дошло је у балканским земљама 1409. године. Захватиле су све српске земље и изазвале низ поремећаја. Венеција је најбоље знала да их искористи.

Султан Сулејман је јуна 1409. склопио мир с Млечанима. У текст споразума био је уграђен договор који је годину дана раније, код Драча, Венеција била утаначила с Балшом III. Млечани су пристали да плаћају султану харач, а заузврат су им признати сви њихови поседи које су држали у Зети и северној Албанији. Остало је само да се реши питање Забојане. Тиме, као и већ раније постигнутим договором с турским намесником у Скопљу, Пашаитом, који је био обећао да ће спречавати Балшине нападе на млетачке поседе, Венеција је стекла важну подршку у даљем натезању са зетским господарима.

Снажењу угледа Венеције и њеног преговарачког положаја допринео је и један други међународни догађај. Јула 1409. Венеција је испословала да од Ладислава Напуљског купи сва његова права која је имао на Далмацију. За сто хиљада дуката, колико је плаћено краљу, стара млетачка тежња да загосподари источним обалама Јадранског мора стекла је нову, законску основу. Имала је то да искуси Јелена Балшић приликом преговора које је повела у Венецији, и који су трајали више месеци. Крајем октобра 1409. окончани су договором да се склопи мир на годину дана без територијалних промена за било коју страну у односу на стање које је постојало у тренутку поласка Јелене Балшић за Венецију. Међутим, и такав договор се није могао остварити. Млечани су очекивали више, па су успели да се он развргне крајем 1409. године.

У то време је већ увелико беснео сукоб у залеђу. Крајем 1408. избило је отворено неслагање између Стефана Лазаревића и његовог брата Вука. Односи су међу њима и раније били затегнути у више махова, али су залагањем њихове мајке, кнегиње Милице, опет обнављани. За живота, она је много допринела да се избегне расцеп у породици. Била је свесна да међу синовима постоји неслагање, па је још 1396. предвиђала могућност да међу њима дође до разлаза.[11] Њеном смрћу 11. новембра 1405. нестала је и последња спона међу браћом. Различити интереси повели су их супротним путевима у свакидашњици која је и иначе била мало наклоњена спокојству. Турци су стално подстицали унутрашњу пометњу и сукобе. И без султанових похода, чете акинџија разливале су се по српским земљама харајући и уносећи страх међу људе. Био је то стари, давно опробани начин да се сусед ослаби и припреми за пораз. Један такав продор турских чета остао је забележен у

[10] Š. Ljubić, *Listine* V, 165–166; *Историја Црне Горе 2/2*, 97 (И. Божић).
[11] С. Новаковић, *Зак. споменици* 522.

повељи за Лавру (јануар 1407). Ту се наводи да су се сељаци у параћинском крају разбежали на све стране »од плена Хасанова«.[12] Слични упади који су се готово редовно догађали били су само један облик насртања Турака. Други начин, који је такође често коришћен, састојао се у уплитању у унутрашње односе у земљи са циљем да се они доведу до сукоба. Обећањима и другим видовима подршке Турци су придобијали људе. Међу њима се нашао и деспотов брат Вук Лазаревић. Изгледа да није одобравао деспотову политику сарадње са Угарском.

На другој страни, Угарска је показивала велики интерес за прилике у Босни и Србији. Краљ Жигмунд је упорно настојао да наметне свој утицај босанској властели. Ту су се посебно истицале породице неколицине обласних господара. Један од њих био је херцег Хрвоје Вукчић, затим војвода Сандаљ Хранић који је свој положај знатно ојачао припајањем територија породице Санковић (1404. године) и кнез Павле Раденовић. На место свргнутог краља Стефана Остоје (1398–1404) изабран је син »старог Твртка«, Твртко II. Босански великаши су заједно с Твртком II (1404–1409) били присталице анжујског претендента на угарски престо, Ладислава Напуљског. Тиме су сукоби с краљем Жигмундом постали неизбежни. Земља је отада била изложена честим покушајима угарског краља да прилике у Босни преокрене у своју корист. Готово редовни походи његове војске у разне пределе Босне (1404, 1405, 1406, 1407. године) нису битно мењали однос те земље према Угарској. Тек су догађаји из 1408. довели до нове прерасподеле снага. Краљ Жигмунд је септембра те године с војском продро у Босну, поразио тамошњу војску и извршио прави покољ властеле код Добора. По једном извештају, посечена је тада 171 глава. Краљ Жигмунд је огласио те догађаје као своју велику победу. Међутим, до дубљих преокрета у земљи дошло је тек у складу с променама политике краља Ладислава Напуљског. Он је већ у лето 1408. ступио у преговоре с Млетачком Републиком у настојању да прода своја права на Далмацију. Изгледа да су вести о тим погађањима допрле до Босне, посебно до херцега Хрвоја Вукчића, који је био вођ анжујске странке у Босни. Он је напустио свог дотадањег заштитника и приклонио се краљу Жигмунду, који је већ првих дана јануара 1409. о томе упутио поруку у Трогир. Нешто касније су то учинили и други обласни господари у Босни.[13]

Крајем исте године (1408) дошло је до даљег зближавања између краља Жигмунда и Стефана Лазаревића. Оно је познато по томе што је угарски краљ установио нови ред витезова у земљи, који је назвао Змајевим редом, по симболу који су користили припадници тога реда (представа змаја). Краљ Жигмунд је тиме окупљао присталице око двора, издвајао је и одликовао поједине чланове истакнутих властеоских породица, које су претежно потицале из јужних предела Угарске (Горјански, Цељски и други). Када је сачињена свечана оснивачка повеља тога реда (децембар 1408), у Будиму је на првом месту био именован Стефан Лазаревић. Боравио је тада у Угарској и припадао је најужем кругу властеле на Жигмундовом двору. Прихватио је симбол Змајевог реда, као и обичаје везане за то. У деспотовом дворцу у

[12] С. Новаковић, *Зак. споменици* 498; С. Ћирковић, *Осумњичене повеље кнегиње Милице и деспота Стефана*, ИЧ 6 (1956) 151; Р. Михаљчић, *Селишта*, Зборник ФФ 9-1 (1967) 195; О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, Београд 1974, 31.
[13] С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 209–214.

Београду откривене су представе тога симбола на пећњацима који су били израђени по узору на оне у краљевској палати у Будиму.[14]

У то време, крајем 1408. године, избио је устанак Вука Лазаревића у Србији. Појединости његове делатности у тој години нису познате, као ни непосредни поводи сукоба. Уочљив је циљ којем је тежио. Желео је да преузме власт у земљи или бар да је подели с братом. Подршку за такав план није могао наћи међу суседним хришћанским државама. Угарска је била на страни Стефана Лазаревића, а Венеција је 1409. године радо истицала своје пријатељске везе с њим.[15] Тако је био упућен на Османлије. Најближи је био султан Сулејман, увек спреман да користи раздоре међу балканским кнежевима. Њему је отишао Вук Лазаревић крајем 1408. године, а придружили су му се и Бранковићи. Био је вољан да призна врховну власт султана пошто преузме део земље у Србији. Султан је брзо и обилато помогао остварење предложеног плана. Србија се поново нашла у вртлогу рата, изложена нападима Турака. Подржавајући непосредне циљеве Вука Лазаревића, Турци су у суштини остваривали своје планове.

Први напад су извршили Турци са својим савезницима на самом почетку 1409. године. Био је силовит и опасан. По подацима Мавра Орбина, предводио га је прослављени султанов војсковођа Евренос с великом војском која је бројала око тридесет хиљада људи. Борбе су се распламсале на Косову и посебно су погодиле Приштину. Крајем фебруара 1409. у Дубровник су стизале вести о разарањима и штетама које је град претрпео.

Изгледа да напад није био сасвим неочекиван. Стефану Лазаревићу је Угарска одмах притекла у помоћ. Крајем јануара 1409. у Србију се, преко Ковина, са својим снагама упутио тамишки жупан Пипо Спано (Филип Мађарин). Угарска војска је учествовала у борбама око Приштине. Међу оштећенима нашли су се тада и дубровачки трговци.[16]

Борбе су биле дуге и исцрпљујуће. Дубровачка влада је априла 1409. писала својим грађанима у Трепчи захтевајући да не наносе штете деспотовим земљама ни његовим људима. За случај да буду позвани да учествују у неком нападу, саветовано им је да се позову на то да су Дубровчани, као и на наредбе своје владе. Упозорени су да треба да бране места у којима се нађу. Затим се у борбе укључио и краљ Жигмунд, који је почетком маја 1409. са својим одредима и снагама које је предводио мачвански бан Јован Моровићки кренуо према ратишту. Највеће борбе су се водиле у лето те године. Турци су извели још један напад, силовитији и снажнији но претходни. Започео је јуна и трајао више месеци, по Орбину и свих шест месеци. Изазвао је праву драму у земљи. Један савременик готово узвиком саопштава да непријатељи »прођоше сву српску земљу, као дивље звери пленећи, секући, уништавајући«. Они »сву земљу упропастише«. Стигли су до капија Београда. Тада је турским оружјем, обећањима и претњом, поклонима и одмаздом, Вук Лазаревић настојао да стекне присталице и упоришта у земљи.

[14] G. Fejer, *Codex diplomaticus* X/4, Budae 1841, 687; J. Радонић, *Споразум у Тати* 157; *Histoire de la Hongrie*, ed. Horvath, Budapest 1974, 103; J. Калић, *Палата српских деспота у Будиму*, Зограф 6 (1975) 53; М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Угарски пећњаци у Београдском средњовековном двору*, Годишњак града Београда 23 (1976) 19–32.
[15] Š. Ljubić, *Listine* V, 148, 161.
[16] J. Gelcich–L. Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum* 183–184; М. Динић, *Област Бранковића* 25; Történelmi tár 1884, 226.

Стефан Лазаревић се повукао у Београд. Одбио је да се потчини Турцима. Међутим, био је принуђен да преговара с братом. Подела земље се није могла избећи. Изгледа да је Вук Лазаревић тада добио јужни део Србије и заједно с Бранковићима признао је врховну власт султана.[17]

Међутим, такво стање није дуго трајало. Зависило је у великој мери од прилика у Турској, односно од тока династичких борби које су биле у пуном замаху. Када су се оне пренеле у европски део Царства, старим поделама додате су нове деобе.

Брат султана Сулејмана, принц Муса, прешао је из Анадолије у Европу 1409. године с намером да поведе одлучујућу борбу за власт. Упутио се најпре влашком војводи Мирчи, а затим у Бугарску. Са разнородном војском и великом предузимљивошћу он је за кратко време уздрмао читав европски део Турске. Многи су прешли на његову страну, а неке је сам подстакао да то учине. Свим средствима је настојао да усами свога брата и међу његовим противницима тражио је савезнике. Делио је обећања и привлачио људе разним понудама за случај повољног исхода борбе за власт. Тако се обратио и Стефану Лазаревићу, у тај мах огорченом противнику султана Сулејмана. После догађаја из 1409. и подршке коју је султан дао Вуку Лазаревићу и Бранковићима, деспот Стефан је имао довољно разлога да се упусти у преговоре с принцом Мусом. Водио их је преко свог посланика, војводе Витка, који је имао задатак да се пре свега увери у озбиљност Мусина подухвата. Кад је то постигао, пут до споразума није био дуг. Иако појединости утаначења нису познате, јасно је да је Стефан Лазаревић прихватио Мусино савезништво и борбу против султана Сулејмана.[18]

Обрачун двојице Бајазитових синова у суштини је одлучивао о судбини врховне власти у Османском Царству. Балкански кнежеви су својим учешћем покушали да утичу на ток ствари, према сопственом интересу. За разлику од претходне епохе, то је битно мењало односе у тим земљама. Делио их је и сврставао туђи интерес, а одлучивао је сукоб на страним ратиштима. Било је то веома сложено доба.

Муса је 1410. године са својим савезницима кренуо према Цариграду. Освојио је Галипољ и озбиљно угрозио Сулејманов положај. Овај је из Мале Азије похитао према бојишту. Успео је да одржи пријатељске везе с Византијом. Цар Манојло II није прешао на страну његових противника и то је видно утицало на даљи ток догађаја. Сулејман је окупљао присталице. Мусин табор се почео осипати. Напуштају га и виђени људи међу којима се нашао и Вук Лазаревић. Почетком јуна 1410. он је у Венецију упутио свог посланика са захтевом да млетачки бродови помогну пребацивање Сулејманове војске из Мале Азије на европско тле. Међутим, Вукова делатност је откривена. Избегао је погубљење захваљујући личном заузимању Стефана Лазаревића.

[17] *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 290–292; J. Gelcich–L. Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum* 183; N. Jorga, *Notes et extraits* II, 122; М. Орбин, *Краљевство Словена* 105, 333; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 114; *Codex Zichy* VI, 245; *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Litvaniae*, Monumenta Poloniae Historica VI, Krakow 1896, 171–172; С. Новаковић, *Срби и Турци* 365–366 и напомене С. Ћирковића, *нав. дело* 466.

[18] N. Jorga, *Notes et extraits* I, 179–180; *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 292; К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 342; J. Радонић, *Западна Европа* 22–23; N. Filipović, *Princ Musa* 140.

Успео је затим да пребегне Сулејману. Нешто касније су то учинили и Бранковићи.[19]

Одлучујућа битка између Бајазитових синова одиграла се 15. јуна 1410. код тврђаве Космидиона на Златном рогу, у близини Цариграда. Завршена је победом Сулејмана. Поражена Мусина војска се повлачила. Деспот Стефан се склонио у Цариград. Ту су надјачале старе савезничке везе између српског владара и Византије. Цар Манојло II је Стефану Лазаревићу приредио свечани дочек. Није дозволио да несугласице турских династичких борби пореметe односе које је Византија већ имала са српским владарем. Он је своме госту поново подарио знаке деспотског достојанства, који су још једном посведочили о изузетно блиским односима између цариградског двора и српског владара. Стефан Лазаревић је са својом пратњом у којој се изричито помиње кесар Угљеша Влатковић, господар Врања, Прешева и Иногошта, напустио византијску престоницу и бродовима се преко Црног мора и Влашке вратио у Србију. Стигао је у Голубац крајем јула или почетком августа 1410. године.[20]

Ратовање из 1410. само је продубило јаз међу зараћенима. На једној страни су уз принца Мусу били Стефан Лазаревић с једним делом српске властеле, затим влашки војвода Мирча, а на другој страни – султан Сулејман, Византија, Венеција, Вук Лазаревић и Бранковићи. Даљи сукоби су били неизбежни. Султан Сулејман је намеравао да их пренесе и у Србију. Крајем јуна 1410. он је упутио Вука Лазаревића и Лазара Бранковића у Србију са задатком да пре повратка деспота Стефана, као турски вазали, преузму српске земље и области којима је управљао Стефан Лазаревић. Покушај тада није успео. Осујетиле су га присталице принца Мусе који су ухватили српске принчеве на повратку у земљу. Обојица су били погубљени јула 1410. године. Најпре је посечен Вук Лазаревић, који је претходно окривљен за држање пред битку код Космидиона, а затим је иста судбина стигла и Лазара Бранковића. Тако су у вихору турских међусобица страдали и српски учесници. Битно је да се борбе турских принчева нису пренеле на тле Србије. Па ипак, у балканским земљама је завладала општа несигурност. Људи су пристајали уз једног, односно другог османског принца, према тренутним приликама и сопственом виђењу ствари. Мало је будућности имала таква политика. Један савременик је то стање описао речима своје епохе – »по целој земљи [турској] није било могућно сазнати кога су цара људи, јер једни су говорили да су овога, а други онога«.[21] Дубровчани су напуштали Србију до бољих дана. Ратовало се и тамо где бојишта није било.

Султан Сулејман је током 1410. године успешно сузбијао покушаје принца Мусе да му преотме власт. После успеха код Космидиона у лето 1410, он је још једном поразио свога брата. Било је јасно да је Стефана Лазаревића сматрао озбиљним противником. Он је то показао већ 1409. борбама у Србији, а 1410. и непосредном наредбом Вуку Лазаревићу да преотме земљу

[19] S. Stanojević, *Die Biographie Stefan Lazarević's* 442–443; Š. Ljubić, *Listine* VI, 105; *Живот Стефана Лазаревића, нав. дело* 294–295.

[20] *Живот Стефана Лазаревића, нав. дело* 293–296; J. Gelcich–L. Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum* 123–124; С. Новаковић, *Срби и Турци* 376–377; N. Jorga, *Notes et extraits* II, 126; Б. Ферјанчић, *Деспоти* 184; N. Filipović, *Princ Musa* 148–149.

[21] *Живот Стефана Лазаревића, нав. дело* 296 и превод Л. Мирковића, *нав. дело* 95; Š. Ljubić, *Listine* VI, 107.

деспоту Стефану. Иако неостварен, план је био јасан: уклонити српског деспота с власти и у Србији успоставити власт у сенци турског оружја.

У таквим околностима се Стефан Лазаревић припремао за даље борбе против султана. Другог избора у том тренутку није било. С тешком муком раније успостављени односи са Сулејманом доспели су до тачке са које се није могло преговарати. Јаз је био потпун, рат неминован. Стога је Стефан Лазаревић пружио уточиште принцу Муси, када је овога и по други пут поразио брат. Тада су поведени и преговори о међусобним односима и условима за даљу борбу против заједничког непријатеља. Обухватили су они тада и једно важно питање – судбину јужних делова Србије којима је од 1409. године управљао Вук Лазаревић. Још уочи битке код Космидиона нудио је Муса Стефану Лазаревићу те земље, а после Вукове погибије и Мусиних пораза на ратишту, оне су биле још мање спорне. Деспот Стефан је тада добио Мусину сагласност да их поседне и тиме успостави јединство поседа које је догађајима из 1409. године било озбиљно нарушено. Заузврат, Стефан Лазаревић је обећао помоћ у борби против Сулејмана.

Тако је почело последње раздобље борбе двојице Бајазитових синова. Муса је постепено преузимао иницијативу. Привлачио је људе на своју страну, у чему му је помагао сам Сулејман, који је својим неуравнотеженим држањем стварао незадовољство међу људима. У том одмеравању снага Сулејман је подлегао фебруара 1411. године – убили су га Мусини људи. Принц Муса је преузео власт у европском делу османске државе (1411–1413). У малоазијским деловима земље тек је требало да је освоји.

Међутим, убрзо се показало да смена личности на турском престолу мало доприноси промени политике Османлија. Имала је то одмах да искуси Србија. Нови султан је све подредио интересима своје даље борбе за власт. Доскорашње савезнике брзо је претварао у непријатеље. Било их је у суседним земљама, као и међу Турцима. Међу првима се издвојио Стефан Лазаревић. На то га је навео неуспех у преговорима с новим султаном. Српско посланство, које му је било упућено са задатком да се среде међусобни односи и приступи остварењу раније утаначених договора, наишло је не само на потпуно султаново одбијање него и на отворене претње. Показало се да је споразум немогућ и раскид неизбежан. Сам посланик се једва спасао одмазде. По повратку у Србију, он је оно што је доживео сажео у поруку да се с Мусом »друкчије не може живети ... осим ратом«.

Догађаји су затим текли брзо. Стефан Лазаревић је прикупио војску и прешао у напад. Он се упутио у пиротски крај, а одатле је нападао земље под султановом влашћу. Обуставио је нападе привремено тек када му је Муса преко посланика понудио преговоре.[22] Ипак се није могло сумњати у коначне намере Турака. Покоравање Србије био је њихов основни циљ, који су одлагали према својим приликама, али га нису мењали. Знало се то и у земљи. Био је тога свестан и сам деспот. Он је у лето 1411. куповином шест адрфата ширио своја ктиторска права у Хиландару. Могућно је да је то својеврсно сведочанство забринутости са којом је гледао у будућност.[23]

[22] *Живот Стефана Лазаревића, нав. дело* 300–301.
[23] J. Радонић, *Споразум у Тати* 155; Р. Грујић, *Светогорски азили за српске владаоце и властелу после косовске битке,* Гласник СНД 11 (1932) 80.

Истовремено је за борбу против Мусе потражио савезнике и то на више страна – најпре у Угарској, а затим и у Турској. Настојао је да своју политику уклопи у шире европске оквире тога доба.

У Угарској је краљ Жигмунд Луксембуршки читавог живота гајио смеле и веома амбициозне планове. Распростирао их је на подручју Немачке и Италије, а настојао да их оствари и у већини суседних земаља. Његова балканска политика била је само део тих европских планова које је стварао. Кад је јула 1411. гласовима немачког племства био изабран за римског краља, западноевропске прилике су у још већој мери одвлачиле његову пажњу. А биле су оне у тај мах врло сложене. Млетачка Република је од 1409. године била у затегнутим односима са Угарском због Далмације. Супарништво је сваког часа претило да се огласи ратом. Маја 1411. влашки војвода Мирча је склопио савез с Пољском, претежно усмерен против Угарске, а у јесен те године придружила се и Аустрија.

У таквим околностима Угарска се није могла упуштати у борбе у балканским земљама. И тамо где су оне још трајале, краљ Жигмунд је потражио саговорнике за мир. Најпре их је нашао у Босни, у редовима властеле, где је најкасније до краја августа 1411. обновљено примирје. Жигмунд се привремено одрекао захтева да преузме босанску круну, прихватио је краља Остоју и тиме су вишегодишње борбе обустављене. Жигмунд је тада издвојио усорску област и ставио је под непосредну угарску власт, отеловљену најпре у личности градског кастелана, а касније банова. Тада је и војвода Сандаљ Хранић изменио свој одбојни став према краљу Жигмунду. Он се 1411. оженио сестром деспота Стефана Лазаревића, Јеленом, удовицом Ђурђа Страцимировића Балшића. Тесне српско-угарске везе тога доба су поред осталог утицале и на босанског војводу.[24]

Србија је за Угарску била посебно важна због свог истуреног положаја према Турцима. Са успехом им је пречила пут према панонским просторима. Угарска је стога спремно помагала Стефана Лазаревића у сукобима с њима, најобилније током 1409. године. Непријатељска политика султана Мусе је у току 1411. допринела јачању веза које је Србија имала са Угарском.

У лето 1411. Стефан Лазаревић је у пратњи одабране властеле кренуо у Будим. Боравио је тамо током јула месеца. Поведени су, поред осталог, преговори о даљим српско-угарским везама. Краљ Жигмунд је настојао да свог саговорника што присније веже за Угарску. Ако је судити по последицама које су проистекле из догађаја 1411. године, домаћин је у томе имао успеха. Текст споразума није сачуван. Оставио је за собом само одјеке у записима савременика који су разгласили да се српски деспот са својом земљом потчинио врховној власти угарског краља. Тешко је рећи колико су те гласине, упућене са будимског двора, одражавале стварност, односно тумачење споразума. Константин Филозоф, који је живео на деспотовом двору, забележио је да је Стефан Лазаревић »учинио истиниту љубав са западнима« и да је отада често одлазио у Будим и да се отуда није вратио без нових поседа које му је угарски владар штедро даривао. Стекао је он на тај начин »тврде градове и села«, богате руднике сребра и злата. Били су расути по читавој Угарској, у сатмарској, бихарској, саболчкој и торонталској

[24] С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 213–214; В. Ћоровић, *Хисторија Босне,* Београд 1940, 407–409.

жупанији, у Потисју и јужним деловима земље. Највероватније је да је исте године (1411) Стефан Лазаревић добио и босански град Сребрницу.[25] Огромно су нарасли приходи деспота Стефана. Он их је убирао преко својих чиновника Срба, Дубровчана, Мађара. Тиме су битно ојачане материјалне основе деспотове власти. Стефан Лазаревић је својом политиком бранио и интересе Угарске, пре свега на пољу одбране земље од Турака.

Оснажен подршком коју је стекао у Будиму, деспот Стефан се могао посветити приликама у земљи и на њеним границама. На видику су биле нове борбе против султана Мусе, који је током 1411. наставио борбу против својих противника. А њих је сваким даном бивало све више, јер је великим насиљем наметао своју самовољу. Његови пљачкашки одреди били су надалеко чувени. Сејали су страх на све стране.

У јесен 1411. заподенула се борба око града Селимврије у којем се тада налазио Орхан, син султана Сулејмана и опасни супарник у борби за власт. Подржавала га је Византија. У Мусиној војсци која је опседала град налазио се још увек Ђурађ Бранковић. У то време је он већ покушавао да преко своје мајке Маре Бранковић успостави везу са ујаком, Стефаном Лазаревићем и да се врати у земљу. У току борби око Селимврије успео је да се са својим одредом ратника бекством спасе у град и избегне покољ који му је Муса припремао.

Опште незадовољство Мусином страховладом убрзало је расплет догађаја. Борба је планула на више страна. У њој се посебно истакао Стефан Лазаревић. Придружили су му се турски крајишници, санџакбегови Скопља и Ћустендила, такође дубоко озлојеђени Мусином политиком. Посебно је било значајно то што је борбу отпочео и Мусин брат Мехмед, који се био учврстио у малоазијским областима Царства, па је намеравао да ратовање пренесе у европски део земље. Нашао је у тај мах подршку у Византији, која је одувек била на страни Мусиних противника. Уступила му је бродове за превоз трупа у Европу. Први покушај Мехмедов да се ту учврсти није успео.

Пред крај 1411. године у борбу је ступила и српска војска. У заједници са одредима одметнутих турских крајишника она је пленила области под Мусином влашћу. Било је договорено да се новим продором преко реке Марице и серске области ратовању придружи Мусин брат Мехмед, али тај покушај није успео због изливених река које су у зимско доба пут чиниле непроходним.[26]

Одлагањем заједничке акције савезника Србија је претрпела велике штете. Султан Муса је почетком 1412. године провалио у Деспотовину. Из области Софије преко планине Чемерник он је изненада продро у Врање. Кесар Угљеша Влатковић који је управљао тим крајем једва је избегао најгоре, а земља је опљачкана. Нападачи су се затим упутили према Новом Брду, најважнијем граду у том делу Србије. Деспот Стефан је одмах похитао да брани угрожене области. Тада су и Дубровчани учествовали у одбрани Новог Брда од »срдитога цара Мусије«. Нису се бојали ни стреле, ни »сабље турске«, како су то сами истицали с поносом. На вест о деспотовом доласку,

[25] *Deutsche Reichstagsakten* VII, Gotha, 125–127; L. Thallóczy, *Bruchstücke aus der Geschichte der nordwestlichen Balkanländer*, Wiss. Mitt. 3 (1895) 334; *Codex Zichy* VI, 451–452, 463, 466; F. Pesty, *Brankovics György racz despota birtokviszonyai*, passim; J. Радонић, *Споразум у Тати*, passim; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 214.

[26] *Живот Стефана Лазаревића, нав. дело* 304; С. Новаковић, *Срби и Турци* 393.

Муса се најзад повукао из Србије усмеривши свој пљачкашки поход према Солуну и Тесалији.[27]

Већ у пролеће 1412. стање се у Србији средило до те мере да је деспот Стефан могао да напусти земљу и да крене у Будим (мај 1412), где се одржавао велики скуп европских владара и властеле. Пошто се измирио с пољским краљем, краљ Жигмунд је приредио велике свечаности на којима су се појавили балкански владари и велможе. Тада су се на угарском двору нашли, поред Стефана Лазаревића, босански краљ Стефан Остоја, војвода Хрвоје Вукчић, војвода Сандаљ Хранић и други. У огромној деспотовој пратњи налазио се и један српски владика.[28] Жигмундова балканска политика је тим окупљањем пружала слику својих остварења.

У јесен 1412. у Србији је дошло до важног преокрета. Из Солуна се у земљу вратио Ђурађ Бранковић. Преговори о измирењу два блиска сродника започели су раније и окончани су успешно. Олакшале су их разне појединости. Стефан Лазаревић није имао деце. После вишегодишњих унутрашњих размирица које су Турци вешто подстицали и одржавали, у животу су остала само двојица – Стефан Лазаревић и његов сестрић Ђурађ Бранковић. Штошта их је упућивало на сарадњу. Ђурђев повратак у земљу значио је и више од породичног сусрета. Било је то измирење које је уклањало трагове раздора и унутрашње поделе. У феудалном свету и другде у Европи породични односи великаша који управљају пространим областима имају увек прворазредну улогу. Они обједињују или деле земљу. Српске земље, подељене на области Лазаревића, Бранковића и Балшића повезивале су јаке родбинске везе: деспотове сестре су биле Мара Бранковић и Јелена Балшић, која се касније удала за босанског војводу Сандаља Хранића. Од њиховог међусобног односа зависило је јединство земље и у великој мери одбрамбена способност пред Турцима. Извори бележе да је деспот Стефан прихватио Ђурђа Бранковића као сина, а нешто касније га је одредио и за наследника престола у Србији. Отада су њих двојица најтешње сарађивали у обављању државних послова.[29] Процес јачања централне власти тиме је битно оснажен. У приликама које су најављивале нова искушења, земља је стекла унутрашњу слогу која је била неопходна да се преживи. Непријатељ је у земљи губио тле.

[27] *Живот Стефана Лазаревића, нав. дело* 305–306; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 223; М. Динић, *За историју рударства* II, 26.

[28] F. Pesty–T. Ortvay, *Oklevelek Temesvármegye* 471–472; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 240; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан* 101–102.

[29] *Живот Стефана Лазаревића, нав. дело* 303–304; С. Новаковић, *нав. дело* 398–399.

СНАЖЕЊЕ ДЕСПОТОВИНЕ

Опште прилике у Турској у време султана Мусе (1411–1413) указивале су на скори коначни обрачун међу Бајазитовим синовима. Старим сукобима који су читаву деценију исцрпљивали земљу и продубљивали кризу поретка, Муса је својим понашањем непрекидно додавао нова непријатељства. Незадовољници у земљи и противници ван ње збијали су редове. Српско-турско ратовање током 1412. године открило је сву дубину сукоба и размере непомирљивости противника. Јаз између деспота Стефана Лазаревића и султана Мусе био је потпун. Даље борбе постале су неминовне.

Напад је започео Муса почетком 1413. обрачуном с турским војводом Хамзом, који се био учврстио у градовима Соколцу код Алексиначке Бање и у Сврљигу, а затим одметнуо. Пошто је Хамза савладан и погубљен, снажна офанзива је уперена против Деспотовине. Фебруара месеца Муса је напао и освојио градове Болван и Липовац у алексиначком крају. Становници су расељени и опљачкани. На одлучан отпор наишла је султанова војска у Сталаћу. Ту се храбром борбом супротставио заповедник града. Великом истрајношћу и јунаштвом заустављао је турски напад. У борбама је и погинуо на начин који је задивио савременике. Један од њих поредио је његову неустрашивост с највећим узорима античких јунака. Народни певач га је овековечио у личности војводе Пријезде и довео до симбола отпора према Турцима.[1]

Велике борбе пренеле су се затим у област Ниша. У земљи су прикупљане снаге за одбрану. Општа опасност наднела се над Србију. У напорима да се организује отпор непријатељу учествовала је и црква. Српска патријаршија је у Дубровнику набављала барут за топове. Турци су освојили више градова, а борбе су биле жестоке и крваве. Посебно су се развиле око града Копријана, који се није могао одржати пред нападачем. Муса је покољем застрашивао народ. Његове чете су се разлиле на све стране. Дубровачки трговци из Новог Брда су почетком марта 1413. јављали својој влади да су се оне залетале у Браничево и долину Топлице. Очекиван је напад и на Ново Брдо. Према подацима српских летописа, Муса је тада опустошио и параћински крај и Крушевац. Земља је била изложена тешким страдањима.

[1] *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 306–307; Вук Ст. Караџић, *Српске народне пјесме*, Беч 1845 – Београд 1977, 314–316; С. Новаковић, *Ново Брдо и Врањско Поморавље у историји српској XIV и XV века*. Годишњица НЧ 3 (1879) 321; велика разарања Сталаћа потврдила су археолошка истраживања: *Средњовековни Сталаћ* (каталог изложбе), Крушевац 1979, 4–5 (Д. Минић).

На другој страни Мусини противници су се припремали за одлучујуће борбе. Међу њима је нарочито запажену улогу имао Стефан Лазаревић. Турско насиље је само појачавало отпор. Деспот Стефан је успоставио везу с Мусиним братом Мехмедом и позвао га да пређе у европски део Турске да би удруженим снагама напали непријатеља. Обезбедио је помоћ и из Угарске. Савезничке одреде предводио је мачвански бан Јован Моровићки, а придружио се и босански војвода Сандаљ Хранић са својим снагама. Већ раније је била успостављена тешња веза између босанског војводе и српског владара. Крајем 1411. војвода Сандаљ се оженио деспотовом сестром Јеленом, удовицом Ђурђа Страцимировића Балшића. Нешто касније, два сродника су се сусрела на угарском двору, на сабору у Будиму у пролеће 1412. године. Том приликом је дошло и до преговора међу њима, по свој прилици и у вези с турском опасношћу која је претила Србији. У сваком случају, Сандаљеве чете су учествовале у операцијама против султана Мусе. Дубровчани су касније истицали Сандаљеву храброст и племенито држање према деспоту у Србији.[2] На свој начин прикључила се и Византија. Она је Мехмеду још једном ставила на располагање бродове приликом пребацивања његових чета у Европу. У борби су учествовали и одметнути турски крајишници. Тако је око султана Мусе почео да се стеже обруч непријатеља. Његов покушај да заустави брата у напредовању није успео. Мехмед је избегавајући прерани сукоб с Мусом успео да стигне до савезника.

У пролеће 1413. Стефан Лазаревић је приводио крају припреме за предстојеће борбе. С војском се улогорио код Крушевца, а затим се упутио према Добрич пољу (предео између Топлице и Јужне Мораве). Ту су обављена последња утаначења међу савезницима. На окупу су се нашли сви Мусини противници. Удружена војска је затим кренула према југу земље и Овчем пољу. Мусу су почели да напуштају и највернији сарадници, међу којима је тада био и прослављени војсковођа Евренос. Деспот Стефан је пратио војску на путу до Скопске Црне горе, а затим је заповедништво предао Ђурђу Бранковићу. Под његовом командом нашли су се и одреди босанске војске које је довео војвода Сандаљ Хранић. Средином јуна у Угарској се знало да са деспотовом војском против Турака ратују савезнички одреди војводе Сандаља и угарских барона.[3]

До одлучујуће битке између противника дошло је 5. јула 1413. код села Чаморлу, под планином Витошом. У крвавом боју што се развио пресудну улогу одиграла је српска војска. У први мах су одреди којима је заповедао Ђурађ Бранковић били сузбијени, али су затим прешли у напад с бока. Том приликом се нарочито истакао челник Радич. Битка је завршена поразом и бекством султана Мусе, који је том приликом и погинуо.

Власт је у Турској преузео султан Мехмед I (1413–1421). Тиме је окончана дугогодишња борба за власт међу Бајазитовим синовима. Потресала је она снажно све балканске земље и умногоме је утицала и на догађаје у Србији. За неко време оружје је замрло. Стефан Лазаревић је био на страни

[2] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 290; J. Gelcich – L. Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum* 206, 225–226; *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 307–308; С. Ћирковић, *Две године босанске историје (1414–1415)*, ИГ 3–4 (1953) 29–30; J. Radonić, *Der Grossvojvode von Bosnien Sandalj Hranić-Kosača*, Archiv SlPh 19 (1897) 419; S. Stanojević, *Die Biographie Stefan Lazarević's* 448, 450.

[3] Š. Ljubić, *Listine* VII, 1882, 123–124.

победника. Од новог султана је добио град Копријан код Ниша, покрајину Знепоље (област око дан. југословенско-бугарске границе) и неке друге пределе. Прихватио је вазалне обавезе према султану и обезбедио земљи доба мира, или, како то бележи један савремени писац, »од тада житељи и све ствари добише мирно стање«.[4] Отада је деспот Стефан одржавао углавном добре односе са Мехмедом I. Власт султана признавали су и Бранковићи. Живот је показао да је турско присуство у Европи трајније но што се мислило у време после ангорске битке. Династичким борбама раздробљена власт Османлија успела је да преживи сва искушења. Имала је пред собом исто тако распарчане снаге хришћанских држава с међусобно снажно испреплетеним односима и интересима. Оне су биле недовољне да сузбију Турке, па се морао тражити споразум с њима.

У Зетском Приморју ближио се крају први скадарски рат. Започет је 1405. настојањима Балшића да потисну власт Венеције с породичних поседа и из Приморја, а одвијао се под снажним утицајем међународних прилика. Угарско-млетачко непријатељство осведочено на бојиштима Италије и Балкана, турско уплитање у прилике залеђа, све је то деловало на ток догађаја у Зети. Када је Венеција у лето 1409. од Ладислава Напуљског откупила права на Далмацију, стара тежња Венеције да овлада источним обалама Јадранског мора добила је видан подстицај. Иако је та права тек требало оживотворити борбом против Угарске, односно градова који су се опирали ширењу млетачке власти, Венеција је стекла важан ослонац за стварање упоришта у Далмацији. Странку краља Жигмунда предводио је Дубровник живо настојећи да оснажи положај свог заштитника у Приморју и залеђу. Стога су Дубровчани будно пратили догађаје у Котору, који се тада налазио под врховном влашћу босанског краља, а у ствари под притиском обличње властеле. Бојећи се Балшића и њихове превласти, Которани су почетком 1410. обновили покушаје да град ставе под врховну власт Венеције. Њихов предлог је у начелу повољно примљен, јер се уклапао у тадашње токове млетачке политике, али су преговори о томе маја 1410. ипак одложени на захтев Которана, који су страховали од штета које би људи Балшића могли да нанесу привреди градског подручја. Разговори су обновљени почетком 1411, али тада већ са читавим низом појединости које су Которани саставили за ту прилику. О њима се расправљало у Венецији априла месеца. Млетачке власти су их само делимично прихватале или мењале у складу са сопственим интересима. У сваком случају, у време рата против Балшића Венеција није хтела да отвара нове сукобе са околним великашима, поготову не са Сандаљем Хранићем, који је живо истицао права на Котор. У таквим околностима, Венеција је нудила посредовање у сређивању односа између њега и Котора, али без успеха. Све је то утицало на обустављање преговора које је Венеција до тада водила с Котором.[5]

Покушаји Венеције да се учврсти на источним обалама Јадранског мора наилазили су на оштро противљење Угарске. Вести о повлачењу Ладислава Напуљског из Далмације 1409. године и о продаји његових права у тој области, у Будиму су схватили као нарушавање сопствених права. Сукоб је постао неизбежан и то на широким просторима на којима су се укрштали

[4] *Живот деспота Стефана Лазаревића*, превод Л. Мирковић, 106.

[5] К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 341; N. Ćorić, *Kotor* 71–76; *Историја Црне Горе* 2/2, 103–104 (И. Божић).

међусобни интереси. До промена је дошло и у Босни, где је Угарска појачавала свој утицај. Босанска властела се постепено окреће краљу Жигмунду. Када је то учинио и војвода Сандаљ Хранић 1411. године, промене су се непосредније осетиле и у Зети. Крајем 1411. војвода Сандаљ се оженио Јеленом Балшић, сестром деспота Стефана Лазаревића и мајком Балше III. Тиме се круг млетачких противника нагло проширио у залеђу. Балша III је стекао снажну подршку свог очуха, што је битно поправило његов положај. Када је у јесен 1411. краљ Жигмунд кренуо у рат против Венеције походом према Фурланији с намером да непосредније угрози и сама средишта млетачке власти, постепена прерасподела снага огласила се и на делу. То је у Венецији подстицало жељу да се оконча рат у Зети. За мир је посредовао војвода Сандаљ Хранић. Његови и Балшини посланици појавили су се у Венецији априла 1412. године. Док су се преговори отезали, Балша III је прешао у напад. Усмерио га је на преостале млетачке поседе у земљи. Априла 1412. он је опсео Бар, а уз то је немилице пленио млетачко подручје и њихове трговце. Када се коначно предала и барска тврђава, стање на ратишту се знатно изменило у корист Балше III. У таквим околностима, Венеција је пристала на склапање мира. Новембра 1412. посланици Сандаља Хранића, са овлашћењима Балше III, утаначили су споразум о миру. Било је договорено да обе стране задрже поседе којима су располагале уочи избијања првог скадарског рата. Балшићи су добили Будву, Бар и Улцињ с годишњом пензијом од 1.000 дуката.[6]

Последице зближавања Балшића и Сандаља Хранића показале су се и на другим странама. Када је у лето 1412. босански војвода напао Котор, придружио му се Балша III. Августа месеца нападачи су нанели велику штету поседима Которана изван града. Покушај да се град угрози и с мора није успео због недостатка бродовља. У Дубровнику су са забринутошћу пратили развој догађаја. Ускратили су војну помоћ Сандаљу Хранићу када је овај тражио један брод, а настојали су да спрече учешће својих људи на једном каталанском броду, који је босански војвода био довео под Нови. Међутим, извоз оружја нису спречили, па су се обе стране у Дубровнику снабдевале неопходним материјалом.

Непријатељства су се продужила и током 1413. године. Дубровчани су Которанима одобрили зајам од 1.500 перпера за потребе одбране (фебруар 1413). Настојања Сандаља Хранића да у Венецији набави брод нису успела тако да су се борбе против Котора свеле на копнене чарке и облике одмазде у залеђу. Предузимао их је Балша III у лето 1413. Ратовање око Котора окончано је преговорима 1414. године: Которани су пристали да Сандаљу Хранићу уступе приходе од продаје соли, с тим да се од тога Балши III исплаћује которски данак у износу од 1.000 дуката. Спор је настао око јемства од 12.000 дуката које је босански војвода захтевао. Да би то изнудио, он је задржао четворицу которских посланика као таоце пуних девет година. Настојања Которана да у Венецији нађу кредиторе за тако велику своту новца нису уродила плодом.[7]

[6] Š. Ljubić, *Listine* VII, 24–28; И. Божић, *Немирно Поморје* 219–221; *Историја Црне Горе* 2/2, 105–107 (И. Божић); С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 210–214.

[7] М. Пуцић, *Споменици србски* I, 113–114; Š. Ljubić, *Listine* VII, 118–120; J. Radonić, *Der Grossvojvode von Bosnien Sandalj Hranić-Kosača* 421–424; N. Ćorić, *Kotor 86–88*; *Историја Црне Горе 2/2*, 110–112 (И. Божић).

Војвода Сандаљ Хранић је у то време већ био уплетен у нове сукобе у Босни. Још док се у Србији борио против Турака (мај 1413), његове поседе је напао војвода Хрвоје Вукчић. Непосредни поводи овом нападу нису познати. Изгледа да је Хрвоје Вукчић намеравао да поврати свој положај у области доње Неретве и у Дријевима, одакле га је својевремено био потиснуо Сандаљ Хранић. Заметак сукоба се убрзо изгубио у метежима који су затим настали.

Вести о догађајима у Босни изазвале су велико огорчење на угарском двору. Краљ Жигмунд је јуна 1413. прогласио Хрвоја Вукчића одметником уз образложење, између осталог, да је позивао Турке да освајају земље краљевине. Следиле су мере одмазде. Краљ Жигмунд је Дубровчанима уступио острва Брач, Хвар и Корчулу, која су се до тада налазила под влашћу Хрвоја Вукчића, а Сплит се сам ослободио његове власти. Територијалне губитке доживео је Хрвоје Вукчић и у Славонији. За кратко време је изгубио много поседа и стекао велики број непријатеља које је угарски краљ обилато помагао. Хрвојеви покушаји да се нагоди с краљем нису успели. Жигмунд је показивао знаке јасне нетрпељивости. Нису помогли ни покушаји да се посредством Венеције измени његов положај на угарском двору. Хрвоје Вукчић је тражио дипломатске услуге Венеције и код Сандаља Хранића. Његов посланик је новембра 1413. претио употребом турске силе и наводио да су Турци спремни да му помогну војском од 30.000 ратника. Све је било узалуд, јер Венеција није била вољна да ремети односе са Угарском које је утврдила примирјем склопљеним августа 1413. године.[8]

Хрвоје Вукчић се затим обратио Турцима. Маја 1414. његов протовестијар Дубровчанин Михаило Кабужић довео је у Босну одред турских војника. Против Кабужића одмах су упућене жалбе у Дубровник (јуни 1414). Дубровачка влада је наредила своме суграђанину да обустави сарадњу с Турцима. Међутим, следио је убрзо други напад Османлија (крај јуна и почетак јула). Био је знатно већих размера од претходног и изазвао је дубље поремећаје у земљи. Људи су бежали у приморске крајеве, на дубровачку територију и другде. Војвода Сандаљ Хранић се повукао пред њиховим налетом, а у Дубровнику је набављао оружје. Турски притисак се осетио и у Приморју, а један део њихових снага је допро до Загреба. Богати плен који су нападачи награбили и општа несигурност у земљи само су видљиви знаци важнијих промена које су се одигравале. Од лета 1414. притисак Османлија се устаљује у Босни, одакле се више не повлаче. Распоредили су мале војне посаде у земљи и тиме чврсто крочили на ново тле. Пролазни догађаји оставили су трајне последице.[9]

Угарска је прешла у напад почетком 1415, али без већег успеха, јер је Хрвоје Вукчић у међувремену, уз помоћ Турака, оснажио свој положај. Претња се обистинила. Турске чете су продирале на све стране, поред осталог и у Приморје угрожавајући чак и острва. Дубровчани су јављали о »трећем доласку Турака у Босну«, предузимали су мере ради одбране својих поседа и примали бегунце из залеђа. Средином јуна Турци су повукли из Босне одреде

[8] Š. Ljubić, *Listine* VII, 123–124; F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba*, Zagreb 1902, 226–235; В. Ћоровић, *Хисторија Босне* 410–412; С. Ћирковић, *Две године босанске историје* 29–31.

[9] J. Gelcich–L. Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum* 737; N. Jorga, *Notes et extraits* II, 145; H. Šabanović, *Pitanje turske vlasti u Bosni do pohoda Mehmeda II 1463. g.*, Godišnjak DIBiH 7 (1955) 39; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 242.

којима је заповедао Зек Мелек, а заменили су их новим снагама под вођством Исак-бега из Скопља. Преко Дубровника у свет је отишла вест да је Босна потчињена султану и да му плаћа данак.

Још једном је Угарска покушала да се супротстави таквом развоју догађаја. По наредби краља Жигмунда окупила се војска састављена од чета властеле и банова суседних области. Она је са севера продирала у Усору. Крајем јуна 1415. налазила се код Добоја, а затим је наставила кретање према југу. До сукоба с Турцима је дошло у Лашви јула месеца. Завршио се поразно за Жигмундову војску. Већина угарских заповедника је пала у турско заробљеништво, а затим су одведени у Звечан. Преговорима и откупом спасавали су се сигурне смрти. Неки су побијени. Стефан Лазаревић је тада посредовао код султана и турских власти да се ослободе поједини великаши. Зна се да је тако ослобођен бан Јован Моровићки, који је раније у више наврата ратовао с деспотом против Турака.[10]

Турска победа је оставила дубоког трага у Босни. И они који су се до тада противили политици Османлија потражили су преговоре с њима или њиховим савезницима. Краљ Стефан Остоја и Сандаљ Хранић су се измирили са Хрвојем Вукчићем, а Турци су прихватили Стефана Остоју. Твртко II је још једном био принуђен да се повуче пред својим супарником. Угарски утицај је бивао све мањи. Један савременик је то исказао једноставним речима: »Угри су потпуно изгубили Босну.«[11] Изгледа да је у то време нестала и угарска бановина у Усори.

Мало је мира било у Босни. Крајем августа 1415. дошло је до новог тешког сукоба. Краљ Остоја и Сандаљ Хранић су се договорили да уклоне кнеза Павла Раденовића, који је подржавао потиснутог краља Твртка II. Он је изненада нападнут и убијен, а његов син, кнез Петар Павловић је ухваћен. Завереници су касније истицали да је убијени кнез издао угарског краља и босанску краљевину. Његове земље су тада подељене, а читав сукоб се претворио у дуготрајно ратовање породице Павловић против Сандаља Хранића. Настало је »смртно непријатељство међу босанским баронима«, како су то Дубровчани забринуто разгласили свету. На другој страни, априла 1416. умро је врло утицајни Хрвоје Вукчић.

Праву корист од међусобног сатирања властеле извукли су Турци. Угарска им више није била дорастао противник. Она се ограничила на одбрану својих граница на југу. Славољубива Жигмундова политика у Босни доживела је слом.

Када су се Турци једном учврстили у Босни, опасност је запретила свим околним земљама. Одавно је већ било познато да они из нових упоришта утиру путеве даљим пљачкашким походима. Из Босне су били ближи новим циљевима у средишњим и западним деловима Балканског полуострва.

За Србију су промене у Босни 1415. године биле изразито неповољне. Деспотовог зета и савезника Сандаља Хранића потиснуле су турске чете и њихове присталице у Босни, а он је био принуђен да се прилагођава новим приликама. Деспот Стефан више није могао очекивати значајнију помоћ од њега. Сандаљева делатност се исцрпљивала непрекидним борбама у Босни.

[10] *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 312; N. Jorga, *Notes et extraits* II, 150, n. 5; С. Ћирковић, *Две године босанске историје* 33–38.

[11] J. Gelcich–L. Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum* 251–252.

Поред тога, оцртавале су се и друге опасности. Турско присуство је подстакло и ојачало противугарско расположење у земљи. Испољавало се оно на разне начине, па и непријатељским држањем према деспоту Стефану Лазаревићу, савезнику краља Жигмунда. На скупу босанске властеле августа 1415. донета је одлука да се српском деспоту одузме Сребрница, богато рударско место које је угарски краљ својевремено био даровао Стефану Лазаревићу. Догађаји у самој Босни су омели остварење тог плана. Он је био само одложен до повољнијих прилика, јер се Босна никад није помирила с губитком тог важног града. Изгледа да су добри српско-турски односи у то време били такође велика сметња нападу на Сребрницу. Стефан Лазаревић није раскидао уговорене односе с Мехмедом I. Крајем јуна 1415. знало се да на српским границама влада мир и да нема сукоба с Турцима, а нешто касније је Стефан Лазаревић употребио свој утицај код султана за ослобођење угарских великаша заточених у Звечану.

Па ипак, нема сумње да је турско присуство у Босни разуђену српско-турску границу чинило још сложенијом. Последице тога стања већ су савременицима биле јасне. У таквим околностима деспот Стефан није прекидао нити које су га везивале са средиштима хришћанског отпора према Османлијама. Посредством Византије у Венецију су стизале вести да је Србија склона да се прикључи борби против султана ако она добије облик ширег међународног окупљања. Када је сазван велики црквени сабор западног света у граду Констанци (1414–1418), окупили су се представници огромног броја земаља. Заједно са црквеним великодостојницима у раду сабора су учествовали, непосредно или посредно, многи владари и велможе, међу њима и краљ Жигмунд. Поред великих тема црквеног живота којима је скуп био посвећен, пред окупљене учеснике стизале су и вести о невољама које су Османлије стварале хришћанском свету. Посебно су оне истицане из Угарске. Томе скупу је присуствовало једно посланство српског деспота, а није искључено да се и он сам тамо упутио.[12]

За то време Турци су постепено ширили своју власт према албанским пределима. Будно су мотрили на локалне прилике у томе крају. Користили су сваку могућност да се домогну важнијих утврђења. Смрт обласног господара, међусобна завађеност суседа или најмања несмотреност војне посаде града били су довољни да се они докопају новог подручја. Тако су успели да заузму Кроју после смрти Никите Топије 1415. године. У град је ушао Амер-бег са својим људима. Отада су Турци још непосредније утицали на прилике у околним крајевима. Балша III је одржавао добре односе с Амер-бегом, јер је био турски вазал. Венеција је настојала да се прилагоди новим околностима. Кад год је то било могућно, она је новцем успостављала везе с поткупљивим

[12] Š. Ljubić, *Listine* VII, 217; F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, München–Berlin 1965, 3348, 3354. Вест о деспотовом учешћу у раду сабора потиче из дела Константина Филозофа (*Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 311). Тим поводом изречене су различите претпоставке. Уп. К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 345; И. Руварац, *Деспот Стефан Лазаревић и Коснички сабор*, Зборник Илариона Руварца I, Београд 1934, 530–534, одбацује могућност да је деспот био на сабору; Н. Радојчић у коментару уз расправу И. Руварца, *нав. дело* 534, нап. 2, сматра питање неразјашњеним, док М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић* 143–147, сматра да сабору није присуствовало ни званично посланство деспота; Ђ. Трифуновић упозорава да на основу текста деспотовог биографа излази да је Стефан Лазаревић ишао на сабор (Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови* 33–34). Расправа о томе није окончана.

турским заповедницима, а када се таква нагодба није могла остварити, користила је албански живаљ против њих. Истовремено су покушаји да се са султаном склопи мир остајали без резултата. До њега је дошло тек 1419. године.

Снажном притиску је била изложена и област око Канине и Валоне. Власт је у томе крају држао Мркша Жарковић, који се својевремено био оженио Руђином (1391), ћерком Балше II и госпође Комнине, наследнице поседа деспота Јована Комнина. Он је до своје смрти (1414) управљао породичним поседима. Власт је затим преузела његова удовица Руђина. Према сопственом казивању, она није била кадра да се дуже опире Турцима. Већ почетком 1415. она је Венецији понудила своје поседе у замену за новчану накнаду. Док су преговори били у току, Млечани су настојали да прикупе тачнија обавештења о положају њених земаља и о приходима које могу да пруже новим господарима. Споразум тада није склопљен. Разговори су обновљени крајем 1416. и то у знатно одређенијем облику. Руђина је нудила своје градове и поседе, изузев Пирга, који је касније такође била спремна да уступи. Међутим, догађаји су убрзо кренули другим током.

У лето 1417. турска војска је продрла у јужноалбанске земље и после великог пустошења је заузела Валону, Канину, Пирг и Берат. Руђина је била принуђена да се склони на острво Крф, а већ у јулу на њеним поседима се учврстио Хамза-бег. Покушај Млечана да преко свог посланика код султана издејствују повратак породичних поседа госпође Руђине (1418) није успео. Пропао је и план да сама Венеција преузме Канину, Валону и друге њене поседе. Турци се више нису могли потиснути из стратешки важних упоришта на албанској обали. Руђина је затим нашла уточиште код свог сродника Балше III, а 1419. се помиње као господар Будве. Она је касније, преко посланика, тражила смештај у Дубровнику (1420) и ту је пренела један део своје имовине. Турски бродови су се учврстили у водама Валоне.[13]

Све је то знатно отежало положај млетачких поседа у Зети и северној Албанији. Венеција је била присиљена да их брани како од Турака тако и од Балше III, који је обновио непријатељства. Повода за сукоб је било довољно. Раније склопљеним миром с Венецијом Балша III није био задовољан. Свакидашњица људи који су живели на поседима једне, односно друге стране, као и раније, била је испуњена непрекидним неспоразумима и сукобима око промета људи и робе, око граница и прихода. Турско присуство у Кроји и Валони, као и у околним крајевима,.само је отежавало живот људима, уносило немир и неизвесност. На другој страни, Балша III је читавог живота уживао подршку свог ујака Стефана Лазаревића. То је битно утицало на његову политику. Одлучио је да новим ратом покуша да потисне Млечане из Зете. Изгледало је да су прилике повољне, јер је 1418. угарски краљ одлучио да отпочне свој други рат против Венеције. Балша III је наредио да се похапсе сви Млечани у Зети, а затим је напао околину Скадра и Дриваста (март 1419).

Млечани су само ограниченим средствима могли да притекну у помоћ угроженим поседима у Зети. Уплетени у рат против Угарске, они су се радије служили дипломатским средствима и новцем у борби против Балше III.

[13] Š. Ljubić, *Listine* VII, 198, 263; N. Jorga, *Notes et extraits* I, 228–229, 231, 257–258, 278–279, 295, 299; II, 160–161, 181; К. Јиречек, *Споменици српски* 14–15; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 405–406; *Историја Црне Горе* 2/2, 109, 113–114 (И. Божић).

Априла 1419. расписали су награду за хватање Балше III. Касније су тај износ знатно повећали тако да је достигао цифру од 8.000 дуката. Истовремено је издата наредба поморском капетану да дотури појачања и да изврши напад на земље зетског господара, као и да потражи људе који би били кадри да у томе учествују. У међувремену је Балша III успео да освоји Дриваст, изузев тврђаве која је још пружала отпор (крај маја).

Почетком јуна 1419. у Венецији је одлучено да се потражи помоћ Турака у борби против Балше III. Мислило се најпре на скопског намесника Исака и на турске заповеднике у Албанији. За случај да они прихвате савезничке услуге и допринесу поразу и протеривању Балше III, Млечани су обећавали награду од 5.000 дуката и скадарску провизију, под условом да им се уступе поседи зетског господара. Истовремено су обновљени покушаји да се у Цариграду са султаном дође до преговора о висини износа који је требало плаћати за уживање албанских поседа.

Крајем августа 1419. Балша III је освојио и тврђаву у Дривасту. Предузео је затим мере да Млечанима убудуће онемогући коришћење реке Бојане: наредио је да се изгради једно утврђење код опатије св. Николе на ушћу те реке, а друго код Св. Срђа. Помишљало се да ће напасти Љеш.

Међутим, млетачко-турски преговори у Цариграду одвијали су се успешно. Споразум о миру је закључен 6. новембра 1419. године. Он је садржавао одредбу о данку који ће Млечани плаћати султану за Скадар, Дриваст и Љеш, као и обавезу Османлија да бране млетачке поседе у Албанији. То је битно мењало односе у Зети. Балша III више није предузимао значајније војне операције.[14]

У таквим околностима, Которани су одлучили да обнове преговоре о стављању града под власт Венеције. Њихов посланик је јула 1419. у Венецији нудио помоћ у борби против Балше III. Почетком 1420. которска понуда је имала више изгледа на успех. После исцрпних преговора, Венеција је начелно прихватила предлог. Она се обавезала да ће поштовати Которски статут, прихватила је обавезу да се градски дуг отплаћује из редовних прихода који буду притицали и признала је Которанима право на подручје Светомихољске метохије. Већ 15. марта 1420. у дуждевој палати у Венецији састављен је уговор о предаји Котора Млечанима. Пошто је Венеција нешто касније прихватила и допунске захтеве Которана, озбиљних препрека за потврђивање уговора више није било, па је и то учињено маја 1420. године. Капетан Јадранског мора Пјетро Лоредан је јула исте године у Котору присуствовао свечаностима поводом предаје града Венецији. Истовремено је дотурио појачања млетачкој посади у Скадру.[15]

Учвршћивање Венеције у Котору наносило је велике штете Балши III. Он је током зиме 1420–1421. прешао у напад и заједно са Ђурашевићима опустошио је околину Котора. Сељаци у Грбљу су дигли устанак против которске властеле. Несигурност је завладала у читавом крају. Раније започети преговори о миру поново су оживели. Балшићи су били сагласни да се успоставе односи који су постојали пре избијања непријатељстава, али су

[14] Š. Ljubić, *Listine* VII, 281–290; N. Jorga, *Notes et extraits* I, 291–292, 295–299; S. Stanojević, *Die Biographie Stefan Lazarević's* 458; *Историја Црне Горе* 2/2, 121–123 (И. Божић).

[15] N. Ćorić, *Kotor*, 71–76; A. Dabinović, *Kotor pod Mletačkom republikom (1420–1797)*, Zagreb 1934, 11–24; исти, *Kotor u drugom skadarskom ratu (1419–1423)*, Rad 257 (1937) 133–271.

одбијали да се одрекну скадарске провизије, Луштице и солана у Боки Которској. У пролеће 1421. било је још много препрека споразумевању. Венеција је нудила војводи Сандаљу Хранићу приходе које је раније уживао од Котора ако успе да приволи Балшу III да Републици врати запоседнута места. Ни Балшини посланици који су стигли у Венецију априла 1421. нису имали успеха. Њихови предлози су одбијени. Млечани нису пристајали да врате Луштицу и Будву. Међутим, на ток преговора су утицали и гласови о болести Балше III. Млечани су предочавали да ће их после Балшине смрти наставити са Стефаном Балшићем Марамонте у случају да он буде наследник власти у Зети. Показало се да су у Венецији потцењивали присне везе које је Балша III имао са деспотом Стефаном Лазаревићем, којем је зетски господар на крају и завештао своје поседе у Зети.

Док су Турци непрекидно ширили своју власт и утицај у средишњим и западним деловима балканског простора, Деспотовина је остала поштеђена већих ратних разарања. Уговором са султаном Мехмедом I (1413–1421) Стефан Лазаревић је земљи обезбедио доба релативног мира. До 1425. године није било већих ратних сукоба, а ни Угарска их није водила преко деспотових земаља. То је омогућило да се раније започети привредни и друштвени развој земље одвија без већих препрека. Напредак се запажа на готово свим подручјима живота. Видљив је он у пољопривреди и занатству, још снажније у рударству и трговини. Због стања и мањкавости изворне грађе, мерљив је само делимично на сеоским газдинствима, у пољопривреди, а откривају га више и убедљивије други показатељи људске делатности. О њему сведоче нова насеља, мрежа путева и тргова, достигнути ниво занатске производње, широка градитељска делатност у земљи, уметнички споменици епохе. Привредни и демографски развој био је праћен и друштвеним променама. Поред давно устаљених облика живота, снажније се развијају нова језгра људске радиности. Иако уз много тешкоћа, образује се постепено слој домаћег грађанства. Ојачала централна власт је пружала подршку српским трговцима давањем посебних повластица за оне који су живели у појединим градовима (Београд) или сузбијањем притиска који су вршили страни трговци у земљи, посебно Дубровчани.

Материјално снажна Србија омогућила је деспоту Стефану да изврши важне реформе у земљи и да стекне велики углед међу савременицима.[16] Када је касније наследио и Зету (1421), називао се »господин всем Србљем и Подунављу и Посавију и чести угрскије земли и босанскије, ештеже и Поморију зетскому«.[17] Територијално проширена поседима које је Стефан Лазаревић добио од угарског краља (Мачва, Београд, Сребрница) и султана Мехмеда I (област Знепоље, Копријан), Деспотовина се пружала од Дунава до обала Јадранског мора у Зети. Оружјем и вазалним односима са суседним владарима, попут других европских владара, стицао је и бранио границе државе. Мисао о окупљању српских земаља на темељима немањићке традиције, у новим условима, прожимала је његову делатност. Истицао је своје сродничке везе са Стефаном Немањом и светим Савом, а и други су то чинили навођењем немањићког порекла кнегиње Милице. Сматрао је себе изданком старих корена, »прве господе србске«, како је то речено у његовим исправама и

[16] Уп. поглавље М. Благојевића о управи у доба деспота Стефана Лазаревића.
[17] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 77.

настојао да своје доба уклопи у матицу српске историје, како су људи већ тада схватали епоху Немањића. Његова повеља, издата Дубровчанима 1405. године, састављена је у томе духу: ту се не мењају, већ само обнављају стари обичаји, деспот се позива на цара Стефана Душана и свог оца, кнеза Лазара.[18]

Према приликама времена, неговао је деспот традицију и одржавао установе немањићког доба. Сазивао је саборе ради обављања крупних државних послова или поводом великих свечаности, одржавао је присне везе са српском црквом. Његова ктиторска делатност дубоко је немањићка по своме садржају. Сам је градио цркве током читавог живота, или подстицао друге да то чине. Подизањем задужбине у Ресави уврстио се у ред великих ктитора на српском престолу. На другој страни, српска црква је пружала подршку Стефану Лазаревићу у свакодневној политици. Иако све појединости тога односа нису познате, несумњиво је да је та сарадња битно допринела снажењу земље. Омогућила је да се постепено обликује свест о непрекинутом низу српске прошлости и њеној вредности, што је нарочито јасно деловало у потоњим временима турске превласти. Тај идеални континуитет, у којем доба Стефана Лазаревића спаја епоху Немањића са историјом Деспотовине, битно је утицао на одржавање и учвршћивање етничке свести Срба.[19] Обновљена Србија деспотовог доба, и поред свих тешкоћа које је имала да преброди, пружала је довољно подстицаја за то. Тако је стекла улогу којом је далеко надмашила оквире историјске епохе којој је припадала.

[18] F. Miklosich, *Mon. Serbica* 331; Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови* 148; *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 257.
[19] Н. Радојчић, *Српски државни сабори* 172–178; С. Ћирковић, *Моравска Србија у историји српског народа*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 107.

ПРИВРЕДНИ УСПОН

Држава деспота Стефана Лазаревића, умањена у односу на српску државу из доба Немањића, обухватала је области богате рудним благом, што је било од великог значаја за даље унапређење њене привреде. Српско рударство је наджпвело пад немањићке државе и наставило да се развија у новим отежаним условима. Неповољне политичке прилике и све јачи турски притисак нису изазивали крупније поремећаје у рударској производњи. Од деведесетих година XIV века на Косову, где су се налазили најважнији српски рудници, Турци су имали чак своја стална упоришта.

Постепено сређивање прилика као и вишегодишњи мир с Турцима за време деспота Стефана Лазаревића повољно су се одразили на напредак привреде у целини па и на развој рударства. Деспот Стефан Лазаревић предузимао је многе мере са циљем да ојача рударску производњу како би на тај начин повећао своје приходе, осигурао одбрану земље и испунио обавезе које је имао у виду плаћања дажбина Турцима. Чак је настојао да законским прописима учврсти и среди положај рудара и тако обезбеди несметану експлоатацију рудника.

Издао је законе за рудник и град Ново Брдо (1412), највећи српски рудник. У ствари, већи део садржи одредбе везане за рударство у Новом Брду а мањи, изводе из статута Новог Брда.

Рударски закон за Ново Брдо објашњава појединости које се односе на рударску технику, организацију и експлоатацију руднога блага. Појединим правним нормама и прописима уређују се односи из области рударског права, с тим што се првенствено штите интереси рудара. Закон чак даје право рударима да заложе власникову баштину, ако их овај не би на време исплатио. Овим, као и осталим одредбама, изражена је тежња да се осигура несметана производња, и да се не смањује, а поготову не прекида рад у рудницима и у топионицама.

Статут Новог Брда није потпуно сачуван него само као извод састављен од оних чланова који се пре свега тичу рудара и њиховог живота у Новом Брду. Њима је посебним одредбама обезбеђен повлашћен положај у граду, као што је првенство у снабдевању, одређивање највиших цена животних намирница и појединих занатских услуга.[1]

[1] *Закон о рудницима*, изд. Н. Радојчић, 1–100. Закон је у науци изазвао различите расправе, посебно у вези с временом и начином његовог постанка: В. Đurdev, *Kada i kako su nastali despota Stefana Zakoni za Novo Brdo*, Godišnjak DIBiH 20 (1974) 41–63; уп. критику И., Божића, ИГ 1–2

Нагли пораст рударске производње у доба Стефана Лазаревића оправдано се доводи у везу и са опадањем европских рудника од средине XIV века. Све већа несташица сребра и злата на европском тржишту дала је, у првој половини XV века, посредством Дубровчана, снажан подстицај развоју српских и босанских рудника.[2]

Стари рудници сада се још више експлоатишу. У то време Ново Брдо, чувено по гламском сребру, које има одређен проценат злата, највећи је рудник на читавом Балканском полуострву. Гламског сребра било је и у суседном Јањеву.[3] Трепча, такође на Косову, богата је налазиштима сребрене руде, али без примеса злата.

У копаоничком крају, рударски активном још од XIV века, сада се посебно истичу рудници Плана и Копорићи. Ту се још налази стари рудник Остраћа, а од почетка XV века Запланина и Ливада (Ливађе). Одмах иза Новог Брда по богатству сребром долази Сребрница. У доба Деспотовине порастао је и значај Рудника где су се уз сребро копали бакар и олово.

Велика потражња племенитих метала долази до изражаја и у тражењу нових налазишта. Један за другим отварају се нови рудници и то углавном око 1420. године. То су Бохорина, Крупањ и Зајача у средњем Подрињу, Рудишта поред Авале, Беласица и Ковачи на Копаонику. Реч је несумњиво о наглом порасту рударске производње.[4]

Према књизи надзорника дубровачке ковнице која је сачувана само за 1422. годину, производња сребра у рудницима српске и босанске државе није могла бити мања од 5,672 kg сребра, односно 5,67 тона годишње, док је њен стварни обим морао бити много већи. Дакле, само годишњи извоз сребра преко Дубровника у 1422. години представљао би више од једне петине укупне европске производње. Од ове укупне количине руде, већи део отпада на Србију с обзиром на већи број српских рудника.[5]

Из трговачких књига браће Кабужића види се да су у времену од 1427. до 1432. увезли из Србије и Босне око 3.500 kg сребра у вредности од око 100.000 млетачких дуката. Око 560 kg овог сребра помешано је са златом (око 120 kg злата), а потицало је већином из Новог Брда. У Дубровнику је било више трговачких кућа које су се, попут Кабужића, бавиле трговином и извозом племенитих метала.[6]

(1976) 171–175; В. Đurdev, *Turski prevod rudarskog Zakona za Novo Brdo despota Stefana Lazarevića*, Prilozi OF 25 (1976) 113–131; исти, *Otkud turske aspre u odredbama Zakona Novog Brda*, Zbornik radova povodom 70. godišnjice života akademika J. Vukovića, Sarajevo 1977, 87–94.

[2] D. Kovačević, *Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: les mines d'or et d'argent*, Annales. Economies, sociétés, civilisations 2 (1960) 248–251.

[3] Изгледа да се гламско сребро у XIV веку копало и у руднику Брскову: I. Voje, *Argentum de glama*, ИЧ 16–17 (1970) 18–19.

[4] Уп. нап. 2 и 3; М. Динић, *За историју рударства* I–II; V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Beograd 1951; Д. Ковачевић, *О Јањеву у доба средњевјековне српске државе*, ИГ 1–4 (1953) 121–126; Б. Храбак, *Средњевековни рудник и трг Рудишта под Авалом*, Годишњак Музеја града Београда 3 (1956) 99–106; М. Динић, *Трепча у средњем веку*, Прилози КЈИФ 33 (1967) 3–10; S. Ćirković, *Production of Gold, Silver and Copper in the Central Parts of the Balkans*, *Precious Metals in the Age of Expansion*, Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte, Bd. 2, Stuttgart 1979, 1–30.

[5] М. Динић, *Из Дубровачког архива* II, 1–167; исти, *Дубровачка ковница новца у 1422. години*, ИГ 1–2 (1976) 81–90; С. Ћирковић, *Дубровачка ковница и производња сребра у Србији и Босни*, ИГ 1–2 (1976) 91–98.

[6] J. Тадић, *Привреда Дубровника и српске земље у првој половини XV века*, Зборник ФФ 10–1 (1968) 527–528, 531.

Сви ови примери дају само приближну слику о снази српских рудника док тачне процене о обиму целокупне производње није могуће правити. Сигурно је да је ова производња достигла размере веома значајне и за српску и за европску привреду онога времена.[7]

Истовремено са полетом рударства долази до снажења трговине. Оживљавању спољне трговине много је допринео извоз племенитих метала и поред ограничења и забрана извоза сребра које су уводиле турске власти на југу Деспотовине. У једном сукобу с деспотом Стефаном 1417, Дубровчани наводе да поред тога што су се раније извозили восак, кожа и сточарски производи, сада се увелико извози и сребро.[8] Тако они указују на промене до којих је дошло у структури извоза и уопште на једну нову епоху у привредном животу српске државе.

Преко Дубровника, а у мањој мери преко Котора и места на ушћу Бојане и Дрима, велике количине сребра и злата извозиле су се у Италију, а затим и у остале прекоморске земље, Грчку, Египат и на Левант. Главни део извоза отпадао је ипак на Венецију која је у XIV и XV веку била веома важно тржиште сребра за читаву Европу.

Посредством Дубровчана који су истовремено одржавали трговачке везе са српским и босанским рудницима и са градовима јужне Угарске, српско сребро је стизало у Угарску а преко ње даље у средњу Европу.[9]

Понеки податак указује и на извоз племенитих метала према југу, у првом реду према Серу и Солуну. Међутим, привредне везе Србије с византијским подручјем биле су неупоредиво слабије од оних са земљама Запада.

Временом се и сточарство опоравило те се све више извозе жива стока и коже, а од производа пчеларства восак. С обзиром на то да се у оно време восак увелико користио у расвети, то је, према казивању неких савременика, у дубровачком извозу из Србије и Босне восак долазио одмах иза племенитих метала. Само су браћа Кабужићи, од 1426. до 1432, извезли око тринаест данашњих вагона чистог воска.[10] За разлику од сребра, главни извоз воска није одлазио у Венецију, већ у поједина места у области Марке на обали Јадранског мора и то у Фермо, Фано, Римини, а посебно у Пезаро, чувено по својим сајмовима. Тако, поред рударских и остали производи улазе постепено у ширу размену европске привреде. У доба деспота Стефана Лазаревића извозна трговина се све више разграњавала, а по обиму и по вредности промета достигла је до тада невиђене размере.

Поред трговине на велико, у Новом Брду, Сребрници, Приштини, Пријепољу и другим местима налазили су се локални тргови на којима се трговало вишковима производа из ближе и даље околине. Из извода статута Новога Брда види се да се на тргу у Новом Брду продавало: вино, брашно, хлеб, сир, воће, сочиво, риба, месо (бравље и говеђе), лој, коже (воловске, крављe, јареће), дрво и дрвени ћумур.[11]

[7] С. Ћирковић. *Дубровачка ковница и производња сребра* 94; D. Kovačević, *Dans la Serbie et la Bosnie médiévales* 254–258.

[8] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 220, бр. 229.

[9] Ј. Калић, *Београд у међународној трговини средњег века*, Зборник радова »Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867«, изд. САНУ, Београд 1970, 57.

[10] Д. Ковачевић-Којић, *О извозу воска из средњовјековне Србије и Босне преко Дубровника*, ИЧ 18 (1971) 143–153.

[11] *Закон о рудницима*, изд. Н. Радојчић, 51–57.

Развој јаких потрошачких средишта претпоставља и развијену пољопривредну производњу, што потврђује рани турски дефтер за област Косова. Поред житарица, гајило се поврће и то првенствено купус, црни и бели лук. Упоредо с напретком пољопривредне производње развија се повртларство и воћарство.[12]

На Косову се увелико гајила винова лоза, тако да су постојала и чисто виноградарска села на падинама и у жупним пределима. Гајење винове лозе добија шире размере посебно око градова и око већих потрошачких средишта. Јављају се чак и вишкови вина, тако да се, на пример, вино из шире околине Новог Брда није могло лако продати. Виноградарство је напредовало и у северној Србији. Почетком XV века Константин Филозоф изричито каже да су у Србији »засађени многи виногради«.[13]

Развијено рударство и трговина повећали су куповну моћ једног дела становништва, што је од првих година XV века довело до пораста увоза и постепене промене његове структуре. Док су у XIV веку првенствено заступљени артикли широке потрошње, попут соли, у увозу сада значајно место заузимају тканине са Истока, из разних италијанских градова и других крајева Европе. С обзиром на важност ове трговине и на потребе балканског залеђа, Дубровник је од двадесетих година XV века, уз помоћ искусних италијанских сукнара, нарочито Петра Пантеле, подигао бојаџинице и радионице сукна и организовао властиту производњу тканина.

Увозило се такође и из Угарске и то првенствено знатне количине камене соли. Њоме се трговало у Београду, а почетком XV века продавана је и у Приштини. Према повељи кнегиње Милице из 1395, у Болвану, данашњем Бовану, налазило се стално складиште угарске соли која је преко Браничева стизала у Србију. Изгледа да су Дубровчани увозили у Србију из Угарске и неке занатске производе.[14]

Још пре коначног турског освајања, разни турски занатски и остали производи употребљавали су се у Србији. Најчешће је то било оружје, врсте тканина и делови одеће. Ови артикли су долазили у Србију и посредством Дубровчана који су трговали са деловима Балкана који су били у рукама Турака. Напоредо са српским динаром био је у оптицају и турски новац. Посебно у јужним крајевима српске државе, аспре су биле у великој употреби.

Тако се у српским, као и у осталим европским градовима, поред животних намирница и предмета широке потрошње, продавала веома скупоцена роба, свила, луксузне и остале тканине. У поменутом писму из 1417. Дубровчани наводе да »поред малих постоје славни и велики тргови као у Новом Брду и по другим местима господства ти«, где они доносе најскупоценију свилу, бисере и друге драгоцености.

Још од Немањића је у српским рудницима и на трговима било Которана, Млечана, Сплићана и осталих страних трговаца. Међутим, временом су Дубровчани преузели главни део извозне и увозне трговине. Располагали су

[12] Б. Храбак, *Пољопривредна производња Косова и суседних крајева средином XV века*, Глас 240 (1974) 33–73; М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, 162–169.

[13] М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији* 137–139.

[14] М. Динић, *Српске земље* 109–110; Ј. Калић, *Београд у међународној трговини* 58; Д. Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем вијеку*, ИЧ 22 (1975) 64.

великим новчаним средствима и потребним искуством за организацију послова, а имали су и развијене трговачке везе са Западом.

Привредно снажење Србије у доба Стефана Лазаревића, посебно развитак рударства, отварали су Дубровчанима изгледе на нове изворе богаћења, на добре и уносне зараде. Ускоро после ангорске битке, Дубровчани су 1405. године с деспотом обновили трговачки уговор и добили потребна јемства за слободу трговине.

Поред Новог Брда, Трепче, Рудника, Сребрнице, Приштине и Јањева, где су се већ у другој половини XIV века налазиле јаке групе дубровачких трговаца, оне се сада сусрећу и у Београду, Трговишту, Вучитрну, Ваљеву, Крушевцу, Црнчи, Крупњу, Бохорини и Зајачи. У многим од ових места, посебно у рудницима, окупљање великог броја дубровачких трговаца довело је до стварања њихових сталних насеља.

Тако стотине Дубровчана, нарочито од двадесетих година XV века, учествују у економском животу средњовековне Србије. Проучавање дубровачких насеобина омогућује да се добије бар приближна слика о улози Дубровчана у извозној и увозној трговини српске државе, као и о начину на који се она одвијала.

Иако су Дубровчани који су живели у Србији већином трговци, било је међу њима и занатлија, цариника, закупаца или власника рудника. Поједини од њих постали су високи чиновници или чак протовестијари српских владара. У српским рудницима и на трговима имали су не само трговачке радње и магазине него и куће за становање, затим баште, винограде и друге земљишне поседе, као и руднике или њихове делове.

Домаће становништво се такође све више укључује у трговину, која је у ово доба била углавном заснована на кредиту и задуживању и то добрим делом у роби.[15] Поред тога што није могуће подробније пратити трговачку делатност појединаца, ипак обим промета као и његова организација казују да се домаће становништво бавило правим трговачким пословима, и постало значајан чинилац у привреди српских градова и у привреди Балкана уопште.

Развитак рударства и трговине подстицао је и развитак појединих заната. Последњих година на подручју многих српских градова, посебно у Новом Брду, откривена је керамика која указује на јасно уобличену локалну керамику и на масовну производњу локалних мајстора грнчара.[16] Археолошки налази других занатских производа су доста ретки, иако су у развијенијим привредним средиштима живеле многобројне и то првенствено дубровачке занатлије. Тако, на пример, у Сребрници се сусрећу на десетине златара,

[15] И. Воје, *Прилог проучавању домаћих трговаца Србије у XIV и XV веку, као и трговачких веза са Дубровником,* Зборник радова »Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867«, 82; исти, *Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku,* Djela ANU BH 49, Sarajevo 1976, 232, 239.

[16] М. Ћоровић-Љубинковић, *Значај Новог Брда у Србији Лазаревића и Бранковића,* Моравска школа и њено доба (Научни скуп у Ресави), Београд 1972, 136; М. Бајаловић-Хаџи-Пешић, *Керамика средњовековна,* Историја примењене уметности код Срба I, Средњовековна Србија, Београд 1977, 20–26. M. Bajalović-Hadži-Pešić, *Keramika u srednjovekovnoj Srbiji,* Beograd 1981, 106–107. Још увек је отворено питање да ли је постојала аутохтона производња стакла. Уп. *Средњовековно стакло на Балкану (V–XV век),* Зборник радова са међународног саветовања одржаног од 22. до 24. априла 1974. у Београду, Пос. изд. САНУ, Балканолошки институт, Београд 1975; В. Хан, *Стакло средњовековно,* Историја примењене уметности код Срба I, 215–219.

кројача, подстригача сукна и занатлија осталих струка.[17] Ове дубровачке занатлије доносе са собом алат, подижу подмладак, уводе савршеније методе рада, те тако на разне начине утичу на развој занатства у српским градским насељима.

У трговачкој књизи Михаила Лукаревића из тридесетих година XV века заведено је више од педесет домаћих занатлија у Новом Брду (са околином осамдесет два) са тринаест специјализованих заната. Особито је много било кројача и ковача. Занатлије су живеле у подграђу и имале су своје еснафске организације са протомајстором на челу. По имену је познат Радован, протомајстор дрводеља. У Законику Новог Брда донесене су посебне одредбе о ценама услуга кројача, обућара, ковача и месара, што истовремено говори о њиховом значају и распрострањености ових делатности. Чак се једна врата у подграђу и крај око њих називају »Porta dei susteri« према обућарима који су ту били настањени.[18] Занати су оставили трага и у топономастици Приштине. Рани турски дефтери наводе имена махала као што су: Појасар, Штитар и Лукар. На овом познатом тргу боравило је више дубровачких занатлија.[19]

Попут дубровачких, домаће занатлије се крећу од места до места, одлазе и у удаљена градска средишта нудећи своје услуге тамо где су им се пружали повољнији услови. На пример, у Новом Брду се налазе занатлије из Приштине и Смедерева, Ниша, па чак и из Ковина на Дунаву. Исто тако занатлије из Новог Брда одлазе у Кратово, Софију, а понеки од њих стижу и у Дубровник.[20]

Тако је од првих деценија XV века у српским градским насељима јачало занатство, а посебно је напредовало златарство. У дубровачким изворима се све чешће помињу и све су разноврснији сребрни предмети израђени »на српски начин« (ad modum sclavorum).[21] Стога је вероватно да су добрим делом настали у граду и за потребе градског становништва.

Поред златара било је ту још ковача, ковничара, кројача, обућара, кожухара, дрводеља, седлара, грнчара, свећара, месара, пекара, каменара, градитеља, клесара, подстригача сукна, ткача, клобучара, тулара, сабљара, пушкара, тобџија, штитара, лукара, појасара, а свакако и других струка о којима није остало трага.

Српска градска насеља су у првом реду била средишта трговине и рударства, а тек затим занатства. Упоредо с трговином, у њима су се развијали кредитни и остали облици новчаног пословања. У Новом Брду и Руднику радиле су и ковнице, а од 1417. обновљена је ковница новца и у Сребрници. Истовремено српски градови постају јака потрошачка средишта. Пораст увоза, врста и избор робе сведоче о укусу и потребама српског градског становништва, као и о његовој куповној моћи. На јачање потрошње и пораст

[17] D. Kovačević, *Dubrovčani zanatlije u srednjovjekovnoj Srebrenici*, Godišnjak DIBiH 15 (1966) 25–45.

[18] Д. Ковачевић-Којић, *Прилог проучавању занатства у Новом Брду и околини*, Зборник ФФ 8 (1964) 525–531; М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, 62, 69–70.

[19] Д. Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем вијеку* 60–61, 68–69.

[20] Д. Ковачевић-Којић, *Прилог проучавању занатства у Новом Брду и околини* 531; М. Динић, *За историју рударства* II, 82.

[21] V. Han, *La culture matérielle des Balkans au Moyen âge à travers la documentation des Archives de Dubrovnik*, Balcanica 3 (1972) 164–177; Б. Радојковић, *Примењена уметност Моравске Србије*, Моравска школа и њено доба, 204–207.

локалне трговине указују и радње дубровачких трговаца, смештене углавном око пијаце.

Тако развој градова у континенталном делу Деспотовине достиже пуни замах. Најјача привредна средишта постају рудници са интензивном рударском производњом. То је на првом месту Ново Брдо, затим Сребрница, Трепча и Рудник.

Чак и места која нису имала сопствену рударску производњу израстају у веома напредна трговачка средишта, уколико се у њима трговало племенитим металима. Најбољи пример је Приштина, где је између 1420–1440. било готово сваке године више од стотину Дубровчана. Сви су они успоставили чврсте пословне везе са оближњим рудницима и своју делатност усмерили на трговину сребром.[22] За овакав свој изузетан успон, Приштина, дакле, има да захвали близини рудника Новог Брда, Јањева и Трепче. На истим основама, иако у мањим размерама, подиже се и трг Вучитрн.

Општи пораст трговачког промета у доба Стефана Лазаревића повољно је утицао и на успон осталих трговачких средишта, нарочито оних смештених дуж главних путева и комуникација. Такав је случај са Пријепољем на Лиму, затим Пљевљима на Ћехотини и Трговишту, према најновијој убикацији недалеко од Новог Пазара. Сви ови тргови лежали су на путу који је водио за Дубровник. Јужно од Новог Пазара налазио се град Јелеч са подграђем, познат по активности својих трговаца.[23]

Стари град Крушевац, средиште српске државе од кнеза Лазара па све до почетка XV века, развио се у трг с мањом дубровачком насеобином. Отприлике у исто време (1410–1418) запажа се јаче окупљање Дубровчана и у Ваљеву на Колубари, још од краја XIV века истакнутом тргу у Мачванској бановини.[24]

Кад је Београд постао престоница, деспот Стефан Лазаревић је уложио много труда да га унапреди у трговачко средиште, посебно тиме што је давао подршку домаћем живљу. У Београду су се окупљали и они дубровачки трговци који су већ одраније развили своју делатност у Босни и Србији, а истовремено пословали са Угарском и средњом Европом. Иако се налази на северу и удаљен од главних рударских басена, у Београду се и преко њега најчешће трговало сребром, бакром и оловом. Почетком XV века Београд постаје истакнуто привредно средиште и у широј балканско-угарској трговини заузима значајно место које раније није имао.[25]

Јавља се и читав низ других места као што су Дебрц, Болван, сада Бован код Алексинца, Прокупље, Лесковац, Равно, Параћин, Призрен. На саставу Западне и Јужне Мораве, град Сталаћ је представљао не само значајну

[22] Д. Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем вијеку* 49–59; иста, *Uloga rudarstva u privrednom razvoju gradskih naselja Srbije i Bosne tokom prve polovine XV vijeka*, Godišnjak DIBiH 18 (1970) 259.

[23] М. Динић, *Српске земље* 78–81; Б. Храбак, *Прошлост Пљеваља по дубровачким документима до почетка XVII столећа*, ИГ 1–2 (1955) 1–38; С. Ћирковић, *Пријепоље у средњем веку*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, 3, Пријепоље 1975, 211–223; Ј. Калић, *Из историје Пријепоља и Трговишта у XV веку*, Симпозијум Сеоски дани Сретена Вукосављевића, 4, Пријепоље 1976, 141–151.

[24] М. Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 21; Б. Храбак, *Трг Ваљево у средњем веку*, ИГ 3–4 (1953) 93.

[25] Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку* 84–90; Ј. Калић, *Београд у међународној трговини средњега века* 55–60; иста, *Нова сазнања о прошлости Београда*, ИГ 1 (1971) 53–66.

стратешку тачку него је имао и подграђе где су се одржавали панађури. На средњем Ибру лежао је град Брвеник са привредно активним подграђем.[26] Поред рудника и рударских тргова, најснажније економско струјање и настајање нових привредних средишта осетило се на правцима природних комуникација, као што су долине трију Морава, Подунавље; Подриње, али исто тако и долине мањих река.

Множили су се и ширили и мањи тргови чија економска улога није довољно позната. У писму деспоту Стефану из 1417. године, Дубровчани такође разликују велике и мале тргове. Неки од њих, попут Чачка (1405) и Смедерева (1410), сада се први пут помињу.

За унутрашње тржиште значајна је појава многих малих тргова. Тако су као тргови означена села Суботица, Кула, Кисељево, Шетоње.[27] Мањи тргови су били Непричава, Добријево и још неки други. Било је свакако и таквих о којима данас ништа не знамо. Мноштво малих тргова, уз већа градска насеља, указује на процес урбанизације који је у првој половини XV века у пуном замаху.

Напредак градова, као и њихово умножавање дају обележје владавини деспота Стефана Лазаревића и утичу на читав развој српске државе оног времена. Ускоро се јављају и прве невоље које са собом доноси урбанизација. Тако су се трговци у Сребрници жалили да је у граду загађена средина због многих рударских топионица.[28]

У српским градовима стално је растао број домаћих рудара, трговаца и занатлија, који су се начином привређивања издвајали из феудалне средине. Они су чинили језгро српског грађанства које се постепено стварало.

У јачању домаћег грађанства деспот Стефан Лазаревић је видео ослонац и подршку својој власти и извор привредне моћи државе, па је чинио напоре да га економски оснажи. Између осталог настојао је да разним повластицама унапреди трговину домаћег живља у Београду. Према Константину Филозофу, деспот је дао Београду посебне трговачке повластице. Ослободио је трговце разних дажбина, што је за њих израдио и код угарског краља. Подстицао је насељавање у Београду богатих људи из целе земље.

На путу снажнијег укључивања домаћег живља у привреду оног доба стајали су Дубровчани, који су временом стекли изузетно повлашћен положај у привредном животу српске средњовековне државе. То им је омогућавало да у великој мери користе привредна богатства и да се тако несметано богате. Као најјачи трговци могли су да прописују и услове на тржишту.

Кад је деспот Стефан одлучио да контролу над привредним животом земље узме чвршће у своје руке, настојао је да првенствено заштити домаће становништво. Мере, које је предузео и на које су се упорно жалили Дубровчани, имале су за циљ да ограниче њихов повлашћен положај и да их у обавезама изједначе с домаћим живљем. Као прво, повећао је царину на увезену робу, више него што је то било уобичајено. Забранио је неконтролисан извоз сребра и тражио је да оно буде болано. Ударањем жига-боле на сребро које се извозило контролисала се наплата одређене таксе. Занемарио

[26] С. Новаковић, *Зак. споменици* 517–520; М. Динић, *Српске земље* 71, 76, 110; *Средњовековни Сталаћ*, Крушевац 1979 (Д. Минић).

[27] М. Динић, *Српске земље* 110.

[28] S. Ćirković – D. Kovačević-Kojić, *Zdravstvene prilike u srednjovekovnoj bosanskoj državi*, Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae 10–2 (1970) 93.

је такође старо право Дубровчана да пред поротом у трговачком спору са Србима – дужницима важи само њихова заклетва, а то је била крупна повластица за дубровачке трговце. Поткрај своје владавине издао је наређења да се и заклетви Срба има поклањати вера. Оштро је кажњавао све оне који су кршили његова наређења и на њихов отпор одговарао је затварањем трговаца, запленом њихове робе, па чак и протеривањем са тргова.[29]

Дубровчани су знатном броју истакнутих домаћих трговаца додељивали своје грађанство, јер се тако повећавао број људи на које су се они могли ослонити у српским градовима, па су посредно ометали брже и коначно образовање српског грађанског сталежа. Стицај свих ових околности, као и поновљени сукоби с Турцима, нису дозволили да се српско грађанство издвоји у посебну правну категорију становништва, која би у српској држави играла и одређену политичку улогу.[30]

Свим овим мерама против Дубровчана деспот Стефан Лазаревић је истовремено повећавао своје приходе, који су иначе расли упоредо с развојем трговине и рударства. Тако је деспот Стефан Лазаревић 1417. продао сребрничку царину двојици Дубровчана за износ седам пута већи од оног који је Твртко I за последње две године своје владавине добијао од истог рудника и понорске царине.[31] Ковнице новца, у свим важнијим рудницима, такође су доносиле значајне приходе. Царине од трговине, рударска урбура и ковање новца представљали су важан извор прихода деспота Стефана Лазаревића и чинили основу његове економске моћи.

Док је у доба Немањића и у време расула српске државе Косово било водећа и најјача српска област, сада се посебно привредно развијају Поморавље и крајеви северно од Копаоника. Прилив становништва с југа у Поморавље, уз постепено крчење плодног и равничарског земљишта, допринео је развоју пољопривреде. Виноградарство је тако напредовало, да су чак у првој половини XV века поједини крајеви у северној Србији по производњи вина мало заостајали за Приморјем.[32]

Новоотворени рудници налазе се управо у овој области (Бохорина, Крупањ, Зајача и Рудишта код Авале). Посебан значај за њену привреду имало је припајање Сребрнице 1411. године. Упоредо са рударством дошло је до оживљавања трговине, све снажнијег прилива Дубровчана као и пораста промета. Сем рудника, средишта снажне трговинске размене постају Београд, Ваљево, Крушевац, а јавља се и велики број других места и мањих тргова. Процес урбанизације захватио је увелико и Поморавље.

Тако је област деспота Стефана Лазаревића достигла снажан економски напредак, те поред географског, политичког и културног, постаје и привредно средиште српске државе.[33]

[29] М. Динић, *За историју рударства* I, 62–70; II, 51–58.
[30] I. Božić, *Srpsko građanstvo u srednjem veku*, Nastava istorije u srednjoj školi I/2, Zagreb 1951, 106–117.
[31] М. Динић, *За историју рударства* I, 88.
[32] М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији* 162.
[33] И. Божић, *Српске земље у доба Стефана Лазаревића*, Моравска школа и њено доба, 111–122.

ВРХОВНА ВЛАСТ И ДРЖАВНА УПРАВА

Наследна права Стефана Лазаревића, старијег сина кнеза Лазара, нису била спорна, али су та права озбиљно угрожавана, у краћим или дужим временским размацима, више од две деценије.[1] Одмах после смрти кнеза Лазара (15. јун 1389), Стефан, због своје младости, није био способан да самостално управља очевим земљама, а још мање његов млађи брат Вук, па је вођење државних послова и врховну власт преузела њихова мајка, кнегиња Милица. После битке на Косову, положај сва три Лазарева наследника погоршавао се из дана у дан. Турци су продужили да ратују. На северним границама Угри су најављивали и започињали непријатељства, док су остали суседи пљачкали и пустошили земље Лазаревића. Српска властела, која је изненада остала без искусног и признатог владара, као често у таквим приликама, започела је међусобна разрачунавања. Један део крупне властеле, коју је кнез Лазар потчинио, искористио је настало стање да се поново осамостали и, не презајући од »невере«, одриче сваку послушност новим владарима. Врховна власт нагло је губила своју моћ, тако да је деловање централне и локалне управе било готово парализовано. Непуна два месеца после битке на Косову, Лазаревићи су претрпели још један велики губитак. Изненада је умро патријарх Спиридон (11. август 1389), а његовом смрћу ишчезла је и драгоцена подршка највишег представника српске званичне цркве. Све што је постигнуто у доба кнеза Лазара, морало се обнављати готово од почетка, а да би се томе приступило, требало је успоставити мир с Турцима и тако отклонити највећу опасност. Политички кругови, окупљени око кнегиње Милице, успели су после краћег времена да се нагоде с Бајазитом, додуше по цену великих уступака (до лета 1390). Сарадња с Турцима олакшала је Лазаревићима одбрану од спољних непријатеља, потчињавање непокорне властеле и сређивање прилика у земљи. Под знатно повољнијим околностима »млади« кнез Стефан, користећи се правом које је прибавио још његов отац, сазвао је државни сабор на којем је изабран патријарх Данило[2] (јесен 1390. или

[1] Историјска збивања у доба Стефана Лазаревића исцрпно приказују К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 327–352; С. Новаковић, *Срби и Турци* и допуне С. Ћирковића 244–417, 457–468; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*.
[2] О сложеним приликама у српској цркви у последњој четвртини XIV века уп. Ђ. Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III*, 33–81; М. Пурковић, *Српски патријарси средњега века*, Диселдорф 1976, 17–149; Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 81–90.

пролеће 1391). Од смрти патријарха Спиридона па до избора патријарха Данила, српском црквом управљао је бивши патријарх Јефрем (1375–1379/80) који је после свог повлачења боравио у области Вука Бранковића једну деценију. Јефрем је био погодна личност за политичке нагодбе, али је његов поновни долазак на чело цркве највише одговарао интересима Вука Бранковића. Као што се својевремено кнез Лазар ослободио Јефрема, избором патријарха Спиридона, тако га се ослободио и кнез Стефан, избором патријарха Данила. Лазаревићи су поново стекли и трајно осигурали подршку званичне српске цркве.

У доба сазивања сабора кнез Стефан није био пунолетан, али је после очеве погибије прихваћен као његов легитимни наследник. Све државне послове водила је кнегиња Милица са својим сарадницима. Кад је кнез Стефан постао пунолетан (1393) и формално преузео врховну власт, кнегиња Милица се замонашила па је као монахиња Јевгенија требало да се одрекне власти. Међутим, монахиња Јевгенија је задржала одређен удео у врховној власти. Она је као прави владар с »богодарованом децом« поклањала манастиру Св. Пантелејмона многобројна села (1395), обнављала властелинство манастира Дечана (1397), доносила одлуке о спорним захтевима хиландарских монаха (1400–1402), водила политичке преговоре с Бајазитом (1398) и његовим наследником Сулејманом (1403). Често је сређивала односе с Дубровчанима и рачуне са закупцима царина. Обично се наглашава да монахиња Јевгенија све то чини, како у своје име тако и у име својих синова, али понекад и потпуно самостално. Велики удео у власти задржала је готово до пред крај живота, тако да је деловање легитимног владара, »великог кнеза« Стефана, годинама било у сенци монахиње Јевгеније. Поред кнеза Стефана и монахиње Јевгеније, одређен удео у власти припао је и Вуку Лазаревићу. Од краја XIV века он све више учествује у државним пословима, а његов положај постаје сличан савладарском. Све док је кнегиња Милица била жива (11. XI 1405), Вук Лазаревић је успевао да се одржи на стеченом положају. Врховна власт, посматрана у својој свеукупности, налазила се у рукама породице Лазаревића једну и по деценију, с тим што је старешинство и реалну власт најпре прихватила кнегиња Милица, а потом и постепено преузимао Стефан Лазаревић.

Овакав облик владавине у свим српским земљама устаљује се током друге половине XIV века. После смрти неког обласног господара, односно владара, врховна власт прелази на његове синове и њихову мајку. Право прворојства се поштује, али се преплиће са елементима сениората, што је посебно било изражено код Балшића. За време цара Уроша, његова мајка, царица Јелена, владала је у серској области једну деценију, док је, уместо својих младих синова, удовица кнеза Војислава око пет година господарила Војислављевим земљама. После погибије краља Вукашина, одређен удео у врховној власти припао је краљици Јелени, а свакако и Вукашиновим синовима – Марку, Андрејашу и Дмитру. Мајка деспота Јована Драгаша и господина Константина такође је делила власт са синовима, али нико није толико дуго и тако непосредно делио власт са својим синовима као што су то чиниле кнегиња Милица и њена ћерка Мара, жена Вука Бранковића. У оквирима породичне владавине није се лако могла остварити већа централизација власти, поготово ако је врховна власт угрожавана споља или унутар саме области. Ауторитет врховне власти Лазаревића био је годинама мањи од ауторитета власти Вука

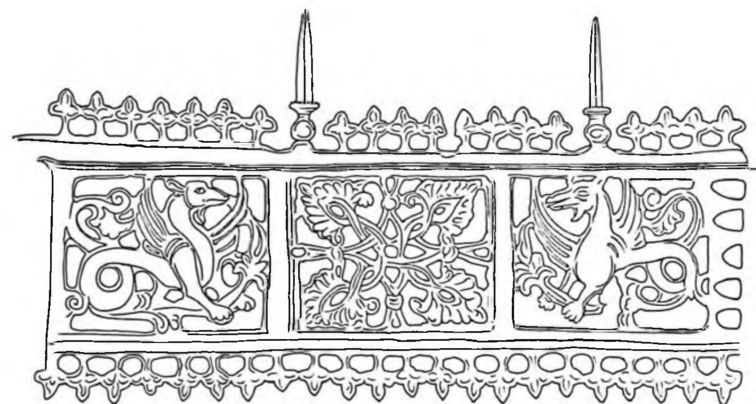

Део хороса из цркве Христа Пантократора у Дечанима.

Бранковића. Дубровчани су се 1395. и 1396. године обраћали Вуку као »славном и велеможном господину«, док су кнегињу Милицу (монахињу Јевгенију) истовремено ословљавали као »почтену госпођу«, а њеног сина Стефана као »почтеног господина«.[3] Разлика у ословљавању је очигледна да би била и случајна.

Лазаревићи су годинама и различитим средствима учвршћивали ауторитет врховне власти, а посебно неговањем државноправних традиција. Убрзо после битке на Косову, обновљен је рад најугледније установе српске државе – државних сабора на којима су, поред владара и његове породице, били присутни патријарх, високо свештенство и властела.[4] На саборима Лазаревића прихватане су одлуке о наглим променама у спољној политици и сужавању државног суверенитета, утврђивао се наследник престола, бирани су сви патријарси тог времена (Данило, Сава II, Кирил и Никон), а одлучивало се и о спорним захтевима који су се тицали Хиландара, било да се овом манастиру уступају или одузимају неки земљопоседи. Сабори су сазивани и кад је требало прославити неку велику свечаност, али обавезно остварити и одређен политички циљ. Пунолетство Стефана Лазаревића обележено је сазивањем државног сабора, црквеним обредом и византијским церемонијалом који је прилагођен постојећим приликама. Док је патријарх чинодејствовао и благосиљао Стефана, који је управо тада почаствован очевим владарским достојанством »великог кнеза« и који је назван »самодршцем и владарем Срба«, сва властела се клањала и клицала многољетије великом кнезу.[5] Била је то изузетно велика свечаност, али је истовремено остварен крупан политички циљ, пошто се од тог часа на челу државе налазио легитимни владар. Знатно касније, сазивањем сабора свечано је прослављено освећење манастира Ма-

[3] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 180–185.
[4] Н. Радојчић, *Српски државни сабори* 167–179. Тада се још није знало да је један сабор одржан убрзо после битке на Косову, а пре 11. VIII 1389; уп. *Закон о рудницима*, изд. Н. Радојчић, 37.
[5] В. Ћоровић, *Силуан и Данило*, Глас 136 (1929) 98–99.

насије (1418). Тада је Стефан Лазаревић на очигледан начин показао колико се брине о црквама, и, што је битније, колико поштује обичаје владара из династије Немањића. Да би се лакше остварили различити политички циљеви, сазивањем државних сабора недвосмислено је истицано да су континуитет српске државности преузеле земље Лазаревића. Пресељавање и окупљање сабора, искључиво у овим земљама, пружало је шири ослонац владарском легитимитету Лазаревића и утицало на даљи политички живот српског народа.

За прибављање владарских права каква су раније припадала потомцима Стефана Немање, све то није било довољно. По тадашњим схватањима, легитимни владари Срба могли су постати једино »изданци светога корена« – Немањићи – чији су законити мушки потомци изумрли. Годинама је тражен излаз из овог зачараног круга, да би се пронашао убрзо после погибије кнеза Лазара. Што је време одмицало после битке на Косову и што су последице битке бивале све јасније, то је Лазарева »жртва« у очима савременика постајала све већа. Смрт кнеза Лазара у борби против »неверних Агарена« изједначена је са жртвама хришћанских мученика. Пошто су његове »мошти« биле добро очуване, и пошто је велика жртва постала очигледна савременицима, црква је прогласила кнеза Лазара за српског светитеља.[6] После обављене канонизације, малолетним синовима »светога кнеза Лазара« прибављен је изузетно висок углед као »изданцима« новог и »светог корена«. Једино су они достојни да у очевим земљама наследе, како свог родитеља тако и изумрле »изданке« старог »светог корена« – Немањиће. У сфери постојеће доктрине о српској државности и легитимитету владара, која је дубоко прожета учењем српске православне цркве, најпре је то послужило као заштита од претензија и политичког утицаја Вука Бранковића, а касније као подлога за још веће претензије Стефана Лазаревића. Одмах после канонизације кнеза Лазара, његови синови нису потпуно изједначени с Немањићима, али су им се, од све српске господе, највише приближили. Непремостива разлика могла се отклонити једино ако се »сплете« стара и нова »светородна лоза«, што је и учињено. Могућност за то пружало је немањићко порекло кнегиње Милице, пошто је она као кћи кнеза Вратка по очевој линији била далеки потомак најстаријег Немањиног сина Вукана, па према томе и самог Стефана Немање. На танком сродству није се могло одмах и превише градити, поготово што је тада међу обласним господарима било и ближих рођака Немањића. Уосталом, до 1395. године био је жив и сестрић цара Душана, господин Константин Драгаш. Једну деценију касније у измењеним политичким приликама, када су нестали или изгубили политички утицај многи сродници Немањића, Стефан Лазаревић је најпотпуније саопштио значај преплитања старе и нове »светородне лозе«. Тада он с поносом истиче да је син »светога кнеза Лазара« чијим врлинама тежи, али још више да је »праунук« Стефана Немање.[7] Божијом милошћу и молитвама његових светих »господара и отаца и прародитеља и ктитора Симеона и Саве« постао је благоверни деспот Стефан »господин свих Срба и Подунавља«, а такође ктитор и најпри-

[6] Ђ. Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III*, 47 и даље.

[7] F. Miklosich, *Mon. Serbica* 331. Повељу је недавно објавио и превео Ђ. Трифуновић, Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови* 162. О владарској идеологији као и о претензијама старијих обласних господара уп. Б. Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици после пропасти Царства*, О кнезу Лазару, 139–150.

снији »великог српског царског манастира« Хиландара. Захваљујући помоћи врховне инстанце, Стефан је био »венчан« (крунисан) за самодршца и владара очевог »ждребија« (удела) али је такође био и »поверен ширинама српске земље«. Оваквим схватањима, која су заснована на учењу српске цркве, Стефан Лазаревић саопштава којим крајевима непосредно влада и на шта све полаже право. Тада (1405) је он био пуноправни владар једино у земљама наслеђеним од оца (»отачаско ждребије«), али су зато његове претензије покривале свеукупно пространство (»ширине«) српске земље. Право старатељства над свим српским земљама могло је припадати само Немањином »праунуку«, међутим, материјални ослонац за остваривање таквих права пружале су земље Лазаревића. Стара и нова »светородна лоза« заједнички су донеле плод који још није потпуно дозрео.

У годинама мира, Стефан Лазаревић се потрудио да озакони права која му припадају као праунуку Стефана Немање. Озакоњење је извршено на правом месту, пошто су га монаси Хиландара прихватили као ктитора који то постаје по праву наслеђа (1405). Стефаново сродство с Немањићима није временом постало ближе, али је до 1405. оснажено, захваљујући спољнополитичким успесима, деспотском венцу, па и богатим даровима. Управо у то доба Стефан Лазаревић исказује највеће поштовање »св. Симеону и св. Сави«.[8] Иза свега тога стајали су јасни политички циљеви. Богато обдаривши најстарије манастире Немањића – Хиландар и Милешеву – и старајући се о њиховом благостању, Стефан Лазаревић је истовремено преузео и права српских ктитора. На тај начин његово старатељство над целом српском земљом, којом потпуно не влада, добија одређену садржину. Још од избора српског патријарха Данила, званична црква је несумњиво пружала подршку Стефану Лазаревићу, а 1405. године он се потрудио да такву подршку стекне и међу монасима најугледнијих српских манастира изван граница своје државе – Хиландара и Милешеве.

Учвршћивање и уздизање угледа врховне власти није текло равномерно. Сметње су обично долазиле са стране па су се понекад преплитале с тешкоћама које су искрсавале у самој држави. Све док се на власти налазио »славни и велеможни« господин Вук Бранковић, који, по речима Дубровчана, држи »земљу српску«, Лазаревићи су имали разлога да се прибојавају његових претензија и политичког утицаја.[9] Ову су опасност отклонили Турци. У последњем рату против Турака, 1396. године, Вук је био потучен, а највећи део његове области уступљен је Лазаревићима. Непуне две године касније, врховна власт Лазаревића била је озбиљно угрожена зато што су неке војводе покушале да се осамостале. Високи војни заповедници, а уједно и господари пространих баштина, увршћени су напоредо с кефалијама до 1395. године у највише представнике локалне управе.[10] Тако је на одређеном простору дошло до велике усредсређености моћи само у једним рукама. Војводе су вршиле снажан утицај на све државне послове и код других обласних госпо-

[8] F. Miklosich, *Mon. Serbica* 331–334; Ђ. Трифуновић, *нав. дело* 148–151, 162–165. У *Закону о рудницима* деспот Стефан такође помиње велику помоћ св. Симеона и св. Саве и св. кнеза Лазара (*Закон о рудницима*, изд. Н. Радојчић, 37).

[9] О политичком утицају Вука Бранковића после битке на Косову уп. И. Божић, *Неверство Вука Бранковића*, О кнезу Лазару, 223–242.

[10] С. Новаковић, *Зак. споменици* 520.

дара. Војводи Николи (1386) код Балшића, а такође војводи Прњаку (1387) и Лукачу (1405) код Бранковића припадало је истакнуто место у раду централне управе. Њихов друштвени углед је необично велик. Познатог војсковођу Црепа кнез Лазар назива својим »братом«, а тако ословљава и господин Константин Драгаш свог војводу Дмитра.[11] Сасвим је могућно да су Цреп и Дмитар били у сродству с владарском породицом, али се исто тако обе војводе поуздано могу уврстити у ред најмоћнијих феудалних господара. Подршка таквих војвода била је често потребна обласним господарима у разним приликама и у различитим пословима. Кад је кнегиња Милица поклањала простране земљопоседе манастиру Св. Пантелејмона (1395), осигуравајући прибежиште својој породици на Св. Гори, својим прилозима су је потпомогла и њена властела, а пре свију: војвода Никола, војвода Михал и војвода Новак, затим логотет Лука и друга властела.[12]

Постојање тако моћних феудалних господара представљало је озбиљну препреку већој централизацији власти. Међу војводама Лазаревића најмоћнији и најугледнији био је Никола Зојић с поседима у рудничком крају. Његову жену Видославу кнегиња Милица је називала својом »сродницом«. Временом је војвода Никола успоставио и развио тако добре везе с Турцима да су Дубровчани 1397. године рачунали на његову подршку код Турака исто толико колико и на подршку Лазаревића.[13] По свом богатству, за њим није заостајао Новак Белоцрквић, с поседима у долини Топлице и Хвосну (око 20 km северозападно од Пећи), док је војвода Михал имао поседе у долини Мораве, највероватније око данашњег Лапова. Никола Зојић, Новак Белоцрквић и још неки, ступили су у преговоре с Турцима да би им султан признао статус обласних господара. Образлажући своје захтеве, оптуживали су кнеза Стефана да подстиче Угре против Турака, изражавали су спремност да непосредно служе султану, и, што је значајно, истицали су како су у својој власти, па и крајевима које држе, »самовластни«, што значи да више не прихватају врховну власт Лазаревића.[14] Не може се поуздано доказати да је султан Бајазит пружио очекивану подршку војводама, али ступајући у преговоре с њима, постојала је и таква могућност. На покушај осамостаљивања крупне властеле и дволично држање Турака, кнез Стефан је одлучно и брзо реаговао. Не бирајући много средства, ухватио је Новака Белоцрквића и наредио да се погуби, док је Николу Зојића, који се учврстио у Островици на Руднику, оружјем приморао на предају и натерао да се замонаши с целом породицом. Брзо гушење испољеног сепаратизма у пролеће 1398. најпре се може објаснити тиме што је власт Лазаревића за непуну деценију осетно ојачала. Рад државне управе био је у потпуности обновљен до 1395. године, а војне снаге Лазаревића стекле су премоћ над снагама крупне властеле. Наступио је крај једног процеса који је започео у доба цара Уроша. Целина државног организма није се више могла разбити снагама најкрупније властеле, већ само нападима који би долазили споља. За разлику од босанске државе где се у то доба сепаратистичке тежње разбуктавају, наследне земље

[11] С. Новаковић, *Зак. споменици* 456, 765; уп. Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства* 184, 216.

[12] С. Новаковић, *Зак. споменици* 519.

[13] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 183–184, 252.

[14] *Живот Стефана Лазаревића* изд. В. Јагић, 266. О употреби и значењу термина »самовластан«, »самосудан« и »самовољан« уп. Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 207.

кнеза Лазара трајно се повезују у чврсто ткиво које постаје политичко језгро српске државе.

После уништења Николе Зојића и Новака Белоцрквића, ауторитет врховне власти високо је уздигнут. То су приметили и суседи. Дубровчани су тада почели да се обраћају монахињи Јевгенији као »славној и велеможној госпођи« (мај и август 1398), а нешто касније и кнезу Стефану као »славном и велеможном господину«.[15] За разлику од Дубровчана, Турци су испољили велико подозрење и приморали кнегињу Милицу и кнеза Стефана да се лично оправдају пред Бајазитом. Све то није битније утицало на Бајазитов став према својим вазалима. Турци су потпомагали ослабљене Лазаревиће док нису уништили много јачег Вука Бранковића, а када су Лазаревићи ојачали, Турци ће почети подупирати наследнике Вука Бранковића да би лакше уништили или ослабили Лазаревиће. Био је то један од разлога што су Турци одузели од Лазаревића некадашње земље Вука Бранковића да би их предали Вуковим синовима у пролеће 1402. године. Расплет, који је започет, убрзан је битком код Ангоре.[16] Повлачећи се од Ангоре, Стефан Лазаревић се склонио у Цариград где је од византијског цара Јована VII добио деспотско достојанство. Стицањем деспотског венца, већ ојачалој власти легитимног наследника кнеза Лазара, прибављено је спољно обележје и осигурано шире међународно признање. У исто време Бајазитов син Сулејман покушао је да уз помоћ Бранковића потпуно уништи Лазаревиће, али је после битке код Трипоља (21. новембар 1402) изостао брз и очекиван успех. Нешто касније, султан Сулејман се у Галипољу (почетком 1403) и званично одрекао својих планова. Одредбама Галипољског уговора Сулејман се обавезао да неће узнемиравати Лазаревиће и њихове земље, под условом да они прихвате исте обавезе које су имали пре битке код Ангоре.[17] Изгледа да је ова понуда изазвала расцеп међу наследницима кнеза Лазара. Вук Лазаревић је пребегао Сулејману, а његовим трагом журно је кренула и кнегиња Милица. Тако се одједном двоје Лазаревих наследника нашло међу Турцима, одакле се дуго нису вратили у земљу. Ауторитету врховне власти запретила је озбиљна опасност, међутим, деспот Стефан је са успехом наставио рат против Турака и Бранковића, а када је постао и вазал угарског краља Жигмунда (1403/4), стекао је одједном врло моћну подршку. Све је то приморавало султана Сулејмана да понуди такве услове за склапање мира који ће задовољити очекивања Стефана Лазаревића. После закљученог мира, Српска Деспотовина и њен владар више нису били потчињени Турцима. Отклоњен је уједно и основни узрок због којег су се Лазаревићи разишли. Кнегиња Милица и њен син Вук су се вратили у земљу, најкасније до почетка октобра 1404. године.[18] Носиоци врховне власти у Деспотовини поново су сложно иступали.

Мир с Турцима, савез са Угрима, затим, добијање Мачве, Београда и Голупца од краља Жигмунда, и најзад, придруживање кесара Угљеше и његове области – Иногошта, Врања и Прешева – допуштали су деспоту Стефану да управо 1405. године прошири своје претензије на све српске земље. Турци и Бранковићи имали су разлога да стрепе од оног што је било на

[15] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 185–186 и даље.

[16] М. Динић, *Област Бранковића* 18, 23–24; уп. Б. Ферјанчић, *Деспоти* 182–187.

[17] М. Динић, *Писмо угарског краља Жигмунда* 94; за одредбе Галипољског уговора уп. G. M. Thomas, *Diplomatarium veneto-levantinum* II, 291 и текст J. Калић у овој књизи, стр. 69.

[18] М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић* 80, нап. 299.

помолу, и када је Вук Лазаревић покушао да збаци с власти старијег брата (1409), они су му брзо притекли у помоћ. Изложен снажним нападима и напуштен од већине своје властеле, деспот Стефан је био приморан да подели с Вуком наследне земље Лазаревића. Изгледало је да су Турци постигли циљ којем су дуго тежили, али ова подела није оставила дубље последице, пошто је Вук Лазаревић изгубио живот само годину дана касније у турским међусобицама (јули 1410). Убрзо после Вукове погибије, деспот Стефан је поново сјединио раздвојене области, али је зато остало да се среде нарушени односи између владара и властеле. Изгледа да је и то уређено на државном сабору који се окупио пре 8. јуна 1411 године.[19] У првих двадесет година своје владавине Стефан Лазаревић се три пута суочио с непослушношћу властеле. Неверна властела кажњавана је смртном казном и одузимањем баштина и 1389. и 1398, али се за почињену »неверу« 1409. године таква казна није могла применити јер је Стефана напустила готово сва властела. Од њиховог присуства у држави зависио је целокупан друштвени поредак, укључујући и одбрану земље. Легитимном владару није ништа друго преостало већ да испољи своју велику доброту, али је зато и властела схватила да је убудуће свака па и најшира опозиција према деспоту Стефану осуђена на неуспех. У Деспотовини више није било снага које би могле угрозити или ослабити ауторитет врховне власти.

После сређивања прилика у својој држави, Немањин »праунук« могао је одлучније приступити остваривању својих захтева, тим пре што су Бранковићи током 1411. запали у велике тешкоће. Уз породичне недаће, њихова спољнополитичка оријентација доживљава прави слом. Својим држањем у турским међусобицама господин Ђурађ није уливао особито поверење новом господару евроспког дела Турске. Будући да се од 1409. године налазио у сукобу и с деспотом Стефаном, имао је разлога да се плаши да га не нападну и султан Муса и деспот Стефан. Прибојавајући се најгорег, послао је своју мајку, госпођу Мару, да га измири са ујаком, у чему је она успела. Према писању Константина Филозофа, деспот Стефан примио је Ђурђа као »отац« »сина многожељеног«. Оваквим изразом сликовито се приказује стварни или фиктивни однос између старијег и млађег, сениора и вазала, господара и потчињеног. Господин Ђурађ и госпођа Мара несумњиво су признали врховну власт деспота Стефана већ у јулу 1411. године.[20] Та се власт није непосредно

[19] F. Miklosich, *Mon. Serbica* 571; С. Новаковић, *Зак. споменици* 466. На сабору је враћено властелинство цркве Св. Богородице у Лешју »попу кир Венедикту Црепоићу«. Била је то баштина његовог оца и познатог војсковође Црепа коју је деспот Стефан уступио Хиландару, а потом вратио законитом наследнику. За литературу уп. Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови* 81, 82. По речима Константина Филозофа, деспот Стефан је према својој властели испољио велику благост: »Или ко невером својом погуби или неслужбом или којим год начином постаде сиромах [од властеле – МБ], њих постављаше на прво достојанство и поштовање, па макар да су били у бедним приликама, да се ништи не лише места отачаскога или дедовскога или прадедовскога« (*Живот деспота Стефана Лазаревића*, превод Л. Мирковић, 82). Последња реченица »да се ништи не лише места отачаскога« у потпуности се односи на Венедикта Црепоића као ктитора.

[20] Ђ. Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III*, 69–71. Већ у фебруару 1411. Бранковићи су запали у незавидан положај (М. Динић, *Област Бранковића* 22, нап. 1), што је и разумљиво јер је истог месеца њихов заштитник султан Сулејман изгубио власт и живот. Крајем 1411. положај Бранковића је био врло тежак. Уп. Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 161. У свом завештању епископ Марко (19. VII 1411) помиње неколико пута владаре у множини (»господствујуште«), а поименично »господина деспота и госпођу Мару« (Љ. Стојановић, *Записи и натписи* IV, 22–24).

уплитала у унутрашње послове Бранковића, као што се није уплитала ни у послове кесара Угљеше. Свако је од вазала задржао своју област, али и верно следио политику деспота Стефана.

Завршетком грађанског рата у Турској трајно је решен статус области Бранковића. Нови господар турске државе, султан Мехмед I (1413–1421), није био вољан да свом савезнику, деспоту Стефану, препусти пространу, привредно развијену и стратешки значајну област Бранковића, али није могао ни сузбити његов политички утицај, па су тако Бранковићи постали зависни и од једног и од другог. Господин Ђурађ и госпођа Мара били су вазали, како султана Мехмеда тако и деспота Стефана. Могуће је да је деспот Стефан коначно средио своје односе с Бранковићима почетком јула 1414, када је лично боравио у Приштини.[21] Временом је њихова сарадња постајала све присниja тако да је неприметно водила уклапању области Бранковића у Деспотовину. Прихватањем вазалних обавеза према двојици па и тројици владара, чији се интереси укрштају или сукобљавају, самосталност обласних господара није ослабљена, већ је ојачана. Као и другде у свету од почетка XV века ова појава добија шире размере на Балканском полуострву. Деспот Стефан Лазаревић, који је у кесару Угљеши и Ђурђу Бранковићу стекао одане вазале, признавао је идеалну суприематију византијских царева, Јована VII и Манојла II, од којих је добио деспотски венац, верно је извршавао обавезе вазала и према угарском краљу Жигмунду и према султану Мехмеду. За преузете обавезе добио је од угарског краља, поред Мачве, Београда и Голупца, још и Сребрницу у Босни и простране поседе у Угарској, а од султана Мехмеда, град Копријан, област Знепоље и друге крајеве.

Уредивши тако своје односе с најближим суседима, остваривање великих претензија Немањиног »праунука« попримило је реалне оквире. У видокруг деспота Стефана улазиле су све српске земље, укључујући и »Поморје«.[22] Његови односи с господарима Зете били су непрекидно присни и срдачни, а откако се његова сестра Јелена и мајка Балше III преудала за војводу Сандаља Хранића (1411), успостављени су слични односи са обласним господарем који је владао старим земљама Немањића између Лима и Неретве. Такве везе утицале су на бржу легализацију права Немањиног »праунука« и у Поморју. Кад је Балша III умро 1421. године без мушких потомака, није га наследила жена и малолетне кћери, ни мајка и поочим, нити рођак Стефан Балшић Марамонте с којим је неко време делио власт, већ ујак – деспот Стефан Лазаревић. Поштујући државноправна схватања изграђена у доба Немањића, Балша III је пред смрт предао своју област Немањином »праунуку«. Његова су права на земљу била већа и старија у поређењу с правима осталих потенцијалних наследника, а истовремено су снажно поткрепљена

Односи ни касније нису измењени. Једна књига, која је завршена 1418. у манастиру Св. Арханђела код Призрена, писана је у »дане благовернаго и христољубиваго и богом хранимаго господина Стефана деспота и господина Ђурђа« (Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 70, 71). Господин Ђурађ и госпођа Мара имају статус обласних господара, али истовремено признају врховну власт деспота Стефана од 1411. године.

[21] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 214. Почетком 1414. сређено је и питање слободног оптицаја деспотовог новца у области Бранковића (М. Динић, *Област Бранковића* 22). Новац деспота Стефана стиче статус »званичне« монете у области Бранковића.

[22] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 202, 204; уп. М. Динић, *Српска владарска титула за време царства*, ЗРВИ 5 (1958) 13. У титули деспота Стефана »Поморје« се ретко помиње, први пут 2. XII 1405.

упућивањем војске у Зету. Различити слојеви становништва у Зети необично брзо су прихватили деспота Стефана као легитимног владара, што није зависило толико од присуства војске колико од претходне легализације његових права. Поред угледних Црнојевића и друге властеле која је раније била одана Балши III, деспоту Стефану се прикључују ратничке дружине Арбанаса и широки кругови арбанашке властеле, међу којима се налазио и Иван Кастриот.[23] На овом простору немањићка традиција била је још жива, а углед и политички утицај Немањиног »праунука« велик. Зато су махом и пропадали покушаји Млечана да примамљивим обећањима привуку на своју страну локалну властелу и ратничке дружине. После вишегодишњег ратовања, Деспотовина је приморала Венецију да јој препусти највећи део Зете. Била је то трећа по реду самостална област која је укључена у састав Српске Деспотовине. Изузев области војводе Сандаља, уједињене су готово све земље најстаријих Немањића.

У обављању државних послова Лазаревићи су се ослањали на помоћ државне управе, централне и локалне, која је организована на наслеђеним основама, али и у складу с насталим потребама. У централној управи највиши ранг имао је логотет, што не значи да је он имао највећи углед и утицај у држави. Титула и звање логотета стекли су велики углед још за време цара Душана, што је исказано и Душановим закоником, по којем је само логотет, поред цара (владара) и патријарха, имао право да управља одређеним пословима српске цркве.[24] Логотету је највиши ранг у државној управи дао кнез Лазар, што су прихватили и његови наследници, с јасним циљем да се истакне: како су њихова права потпунија и шира у поређењу с правима осталих обласних господара. У томе су несумњиво успели, пошто су једино они од све »српске господе« непосредно утицали на избор српског патријарха. У управном апарату Вука Бранковића и његових наследника логотети се не помињу. Звању и титули логотета припадало је угледно место на двору краља Вукашина, а касније и на двору Твртка I, краља »Срба, Босне и Приморја«, али логотет није могао задржати стечени положај у држави чије је становништво било подељено на три конфесије. То је могао осигурати једино владар који непосредно утиче на избор патријарха и у чијој је држави православље званична религија. Својим логотетима или великим логотетима: Новаку (1381), Ненаду (1387), Луки (1395) и Богдану (1405), кнез Лазар и његови наследници заиста су обезбедили велики углед и највиши ранг у државној управи. Поред логотета, Лазаревићи су имали и »дијаке« чија се надлежност сводила на писање владарских аката.

У управном апарату Лазаревића постојали су и протовестијари, чије су надлежности биле сличне као и у доба Царства. Протовестијар се бринуо о спровођењу фискалне политике, о владаревим приходима и расходима, а посебно да прибави владару неопходна новчана средства. Пошто су Лазаревићима највећа новчана средства притицала из Новог Брда, то се протовестијар чешће среће у овом граду.[25] На преласку из XIV у XV век службу протовести-

[23] *Историја Црне Горе* 2/2, 129–145 (И. Божић).

[24] С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле у српским земљама XI–XV века*, Глас 78 (1908). Дело је застарело, али где нема новијих истраживања служи и даље као основа. Значајне допуне је дао К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 259–260, 425 и II, 21–28, 358–364. Посебно о логотетима уп. С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици*, Глас 106 (1923) 65–95.

[25] М. Динић, *За историју рударства* II, 45.

Струшки рукопис Душанова законика, око 1395. године, Москва, ГБЛ.

јара обављао је новобрдски плебан »дум« Иван. Поред протовестијара постојао је и ризничар који је вероватно водио рачуна о већ сабраним приходима, а по потреби преузимао и одређене послове протовестијара. Титула протовестијара била је врло добро прихваћена на двору босанских краљева, док се код Балшића појављује закратко (1385–1390) и потом ишчезава.[26] Вук Бранковић и његови наследници имали су искључиво ризничаре. Њихов ризничар Бранислав подизао је депозит својих господара (1401. и 1402) који је био

[26] D. Kovačević, *Žore Bokšić, dubrovački trgovac i protovestijar bosanskih kraljeva*, Godišnjak BH 13 (1963) 289–310; Đ. Tošić, *Tripe Buća, dubrovački trgovac i protovestijar bosanskog kralja Tvrtka I Kotromanića*, Godišnjak BH 20 (1974) 25–39; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 139, 220–221; *Историја Црне Горе* 2/2, 33, 52 (С. Ћирковић, И. Божић).

поверен на чување Дубровачкој општини, док је ризничар Стефан покушавао да у Дубровнику наплати дуг Франка Васиљевића у корист госпође Маре и њених синова. Исплату својих дугова Лазаревићи су често преносили на царинике, што је свакако урачунавано у висину закупа царине.

Пошто су Лазаревићи имали стално седиште у Крушевцу, мада су често боравили и у другим местима, то је управник њиховог двора – двородржица – стекао значајно место и у државној управи.[27] Такав су положај заузимале већ двородржице најстарије »српске господе«, деспота Јована Угљеше и Александра, »господина« Канине и Валоне, али није искључено да је Лазаревићима послужио као узор двор босанских краљева, на којем се често помиње посебна титула »дворски«. Двородржица је имао право да издаје нека наређења (»да заповеда«) по целој земљи. Највероватније су се ове наредбе односиле на извршавање обавеза и обављање послова за потребе владаревог двора. На првом месту, то је обавеза грађења »кућа« и »дворова«, затим обавезе: »поноса«, »повоза«, »лова«, »геракарства«, давање »оброка« и припремање коначишта. По потреби, двородржица Лазаревића присутан је и у пословима друге врсте, па се тако и Радивој, двородржица помиње као »милостник« на једној разрешници рачуна (1399). Учествовање двородржица у државној управи изгледа да је нагло ослабило после Радивоја, тако да се више и не помињу у јавноправним исправама.

За разлику од двородржица, све већи значај стичу челници или велики челници. Последња титула постојала је још за време цара Душана, а код Лазаревића тек пошто је кнез Стефан добио деспотско достојанство. Његов први »велики« челник био је Хребељан (1405). Знатно касније, исту титулу носио је познати челник Радич који се у латинским исправама помиње и као »comes palatinus« (1435), што упућује на закључак да су временом дужности двородржице прешле у надлежност великог челника. Пре него што је титула увећана, челник Лазаревића био је овлашћен да суди у споровима које би покренули монаси манастира Св. Пантелејмона на Светој Гори, док је челник Вук по владаревој одлуци вршио разграничење између хиландарских земљопоседа и поседа световних господара.[28] Најчешће се челници срећу као »милостници« на разрешницама рачуна које су Лазаревићи издавали закупцима царина.[29] Били су то већ помињани челници Хребељан и Вук, затим челници Витан и Туба, а изгледа и челник Петар. Сви се они помињу на прелазу из XIV у XV век (1399–1405). На уговору који је кнез Лазар закључио с Дубровником (1387), један од »милостника« био је челник Михо, а велики челник Хребељан на уговору деспота Стефана такође склопљеном с Дубровником (1405). У истој улози појављују се и велики челници деспота Ђурђа, Радич (1428) и Михал (1445). Надлежности челника, или великих челника Лазаревића најчешће су везане за судство и цивилне послове. Они заступају владара у судским и цивилним пословима који су утврђени јавноправним исправама, или по владаревој одлуци настављају судски поступак који је покренут на захтев светогорских манастира. Потпуно исте или сличне надлежности имали су челници Бранковића и Ивана Кастриота.

[27] С. Новаковић, *Зак. споменици* 520; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 189.
[28] С. Новаковић, *Зак. споменици* 490, 520.
[29] С. Ћирковић, *Осумњичене повеље кнегиње Милице и деспота Стефана*, ИЧ 6 (1956) 139–152.

Челници, двородржице, ризничари, протовестијари и логотети, припадају централној управи, или управи у центру која делује из места где се налази владар и његов двор.[30] Централна управа не располаже подређеним особљем размештеним по унутрашњости и разврстаним по хијерархијским начелима, па због тога мора сваки започети посао спровести до краја уз помоћ особља којим располаже. Такав начин рада доводио је до укрштања надлежности, а посебно до преплитања надлежности централне и локалне управе, али су и тежње за разграничавањем послова биле јасно изражене. Изразити представник локалне управе, као и у ранијем периоду, био је кефалија који стоји на челу цивилних и војних послова у повереном му граду и подручју. Његове су надлежности остале у оквирима оних дужности које су вршиле кефалије цара Душана. За време кнеза Лазара те су надлежности прошириване, па установа кефалије у земљама Лазаревића доживљава свој привремени процват пред крај XIV и почетком XV века да би се потом угасила. Руднички кефалија Петар Бољадиновић, затим кефалија Туба, као и Гоисав новобрдски кефалија кнеза Лазара, били су присутни и у пословима који по својој садржини долазе у надлежност централне управе, док је приштински кефалија Бранко, истовремено када и челник Вук, вршио утврђивање међа манастирских поседа на подручју којим управља.[31] У областима браће Драгаш, краља Марка, Вука Бранковића и његових наследника, па и у земљама Балшића, кефалије су углавном имале исте надлежности као и у доба Царства, а сама установа била је тако дубоко укорењена да се одржала све док ове области нису доспеле под турску власт. По већим рударским и трговачким средиштима у земљама Лазаревића најближи помоћник кефалије у цивилним пословима био је кнез са градским већем које сачињава »дванаест пургара«. За разлику од кефалије који је владаочев делегат, чланови већа су представници локалне самоуправе. У судском и управном поступку део послова прелазио је у надлежност закупника царина.

Завођење стабилног поретка у држави и остваривање великих претензија постигнуто је уз велике људске и материјалне жртве. У дугој владавини Стефана Лазаревића било је готово двоструко више ратних него мирних година. Ратовало се да би се држава одбранила од спољних непријатеља, да би се извршиле обавезе према Турцима, Угрима или савезницима, и најзад, да би се остварило уједињавање српских земаља. Ратовало се по сваком времену, у свако годишње доба, па је рат постао део свакидашњице. Вођење честих и дуготрајних ратова захтевало је присуство сталних, плаћених, добро обучених и мобилних војних одреда, а такође и редован прилив великих новчаних средстава. Најамници су долазили из Угарске, Турске и других земаља, али је главнину војске и даље сачињавала српска властела. Да би издржавао властеоску и најамничку војску, владар се ослањао на различите изворе прихода. Велики су значај имале многобројне властеоске баштине и проније, затим, дохоци од соћа и издавања царина под закуп. Захваљујући развоју рударства и робноновчаних односа, приходи од царина порасли су неколико пута за непуне три деценије, У ванредним приликама и царинска стопа на робу повећавана је за 25% па и за 50%. Од издавања царина под закуп притицале су у владареву благајну огромне количине новца, чија се вредност процењује

[30] Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 200.
[31] М. Динић, *За историју рударства* II, 14, 72; С. Новаковић, *Зак. споменици* 490.

на више од сто хиљада дуката годишње.[32] Све је то било недовољно па су пронађени други извори прихода. Целокупно зависно становништво, поред старог соћа, оптерећено је новим дажбинама које се по тежинским и обрачунским јединицама називају »унче«. У једну обрачунску »унчу« (унцу) рачунало се по 20 српских динара или по 20 турских акчи.[33] Унча је као дажбина уведена између 1392. и 1395. године. Лазаревићи се у почетку лако одричу нових дажбина у корист појединих манастира (1395), што ће касније ретко чинити. Био је то нови »данак господски« или просто »данак« који је исплаћиван у два годишња рока, па се према годишњим добима називао данком зимским и данком летњим, а пошто је одмераван у обрачунским унчама, онда су то биле »летње и зимске унче« или просто »унче«.[34] Данак господски или унче служили су искључиво за подмиривање различитих војних расхода, или како се тада говорило: да се тиме опрема (»опраља«) војска. Од давања нових дажбина нису били ослобођени ни странци. Дубровачки грађани који су живели у Сребрници и поседовали некретнине морали су плаћати деспоту Стефану по један дукат годишње (1418). Плаћање једног дуката по »огњишту« било је распрострањено у »Поморју«, како у Зети Балшића и под млетачком влашћу, тако и у земљама војводе Сандаља. Дажбина је убирана у дукатима или у сребрним динарима исте вредности.[35] Пошто је вредност млетачког дуката износила око две обрачунске унче, »дукат« је, као дажбина распрострањена по »Поморју«, одговарао у земљама Лазаревића једној »летњој« и једној »зимској« унчи по »огњишту«.[36] Значајнија разлика између поменутих дажбина практично не постоји. Убирање ових дажбина доносило је владару сваке године још неколико десетина хиљада дуката. Старо соће – »доходак царски« и нови »доходак господски« – летње и зимске унче, односно дукат, биле су у Деспотовини најважније дажбине које су припадале владару.

Унче су убиране и у области господина Ђурђа и госпође Маре Бранковић, али је већ 1392. године уведен посебан »данак Турцима«, »турска плата« или »телос«, одмераван такође у обрачунским унчама.[37] Колико је до сада познато, у земљама Лазаревића никада се није посебно убирао »данак Турцима«, већ само »данак господски«, што не значи да су обавезе зависног становништва у области Бранковића биле веће од обавеза у земљама Лазаревића.

[32] М. Динић, *За историју рударства* II, 15–16, 51–52, 87.

[33] М. Динић, *нав. дело* 77–80; исти, *Из Дубровачког архива* I, 2.

[34] С. Новаковић, *Зак. споменици* 466, 496, 498–500, 528, 531, 607; И. Божић, *Доходак царски*, Београд 1956, 53–99. Војштатик не треба изједначавати с летњим унчама, пошто је прва обавеза настала у земљама Бранковића, а друга у области Лазаревића. Господин Ђурађ је поседе манастира Св. Павла ослободио 1419. разних обавеза, па и »унчи« и »војштатика« и »соћа«, изузев »турске плате« (С. Новаковић, *Зак. споменици* 531). У земљама Лазаревића постоје такође »соће«, »унче« – летње и зимске, а уместо »војштатика« помиње се »војница« (С. Новаковић, *Зак. споменици* 466, 607). Када је Ђурађ постао владар Деспотовине, »војштатик« се помиње и у земљама Лазаревића око 1428. и то не нарочито спретно или је бар тако објављено (С. Новаковић, *Зак. споменици* 528), што пружа основа за претпоставку да су »летње унче« и »војштатик« синоними.

[35] И. Божић, *Доходак царски* 59–77; М. Динић, *За историју рударства* I, 62, 70; С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача* 100–103.

[36] Тридесетих година XV века у Новом Брду се рачунало да један дукат вреди колико и 42 српска динара, што износи тачно две унче и два динара (20+20+2=42). До разлике од 2 динара дошло је вероватно због колебања курса зависно од понуде и потражње дуката. О односу дуката и српских динара вид. М. Динић, *За историју рударства* II, 79.

[37] С. Новаковић, *Зак. споменици* 459, 529, 531, 475. Био је то »харач царев« код Ивана Кастриота (С. Новаковић, *Зак. споменици* 467).

Пошто се у области Бранковића не помињу »летње и зимске« унче, већ само »унче« и »данак Турцима«, то су ове две дажбине биле еквивалент »летњим и зимским« унчама. Прва је дажбина служила за опремање војске, а друга за исплату харача. Поред соћа и унчи, владару су припадале и друге дажбине, наслеђене из претходног периода, као што су разни »оброци«, »позоб«, »травнина«, »жировница«, »чабрина« и сл.

У Српској Деспотовини, укључујући област Бранковића и Балшића, несумњиво је порастао значај новчаних дажбина, али се слично може приметити и за многе работе које су извршаване у корист државе и владара. Најважнија од ових работа била је војна служба, обично названа »војска«. Укупан терет војне службе распоређиван је на властеоске баштине и проније. Овог терета нису потпуно била ослобођена ни манастирска властелинства. Властела баштиници и пронијари били су дужни да лично врше војну службу, а вероватно и да поведу одређен број војника, зависно од величине њихових земљопоседа, док су манастирска властелинства делимично то надокнађивала путем »војнице« или »војштатика«. До »опште мобилизације« расположивих војних снага долазило је у случајевима када је и владар био приморан да врши војну службу (»главом да пође на војску«). Војска је слата у један или други крај земље, и таква служба је називана »војска даља у држави«. До 1402. Лазаревићи су слали помоћну војску султану Бајазиту, а изгледа да је и деспот Стефан после 1413. слао такве одреде султану Мехмеду. Вршење ове службе називало се кратко »војска у Турке«. Највећа потреба за вршењем војне службе осећала се у пограничним подручјима – у »крајишту« – и то је била »војска крајиштна«.[38] Крајиште је захватало шири простор и имало своје средиште. Такав је случај са тврђавом Петрус и истоименим подручјем, или са Новим Брдом и новобрдским »метохом«. Опремање, сакупљање и деловање ове војске било је у надлежности војводе крајишког, док је терет саме службе распоређиван на сва властелинства и становништво у одређеном крајишту. Војна служба у Деспотовини није замењена плаћањем »летњих и зимских унчи«, већ су то била само допунска средства за њено успешно обављање. Одбрана земље и ратна разарања захтевали су обнављање оштећених и подизање порушених утврђења, што је повећало терет »градозиданија«. Слично се може приметити и код обавезе грађења владаревих »дворова« и »кућа« које рат није штедео. Пошто је деспот Стефан подизао нова и велика утврђења, каква су била у Београду или око манастира Манасије, работа градозиданија претвара се у тешку и дуготрајну обавезу становништва. У исто доба становништво је извршавало и друге обавезе као што су »понос« и »повоз«, а затим и све уобичајене работе у корист феудалних господара. Као основне радне обавезе зависног становништва на феудалним газдинствима помињу се: »орање«, »копање«, »жетва« и »сенокос«. Не може се рећи да су ове обавезе биле теже него у претходном периоду, али су зато новчана давања и најважније работе у корист државе и владара знатно увећане.

Нарасле потребе државе осетно су утицале на сужавање манастирских имунитета и смањивање њихових прихода. Није то учињено одједном и по утврђеном обрасцу, већ постепено и према постојећим приликама. Колико је до сада познато, манастирска права у земљама Лазаревића први пут се

[38] За облике војне службе уп. С. Новаковић, *Зак. споменици* 500; А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936, 305.

званично ограничавају 1395. године. Тада је кнегиња Милица ослободила неколико села, потчињених Лаври Св. Атанасија на Св. Гори, свих дажбина и работа, укључујући и унче, изузев »работе великога господара [Бајазита] која ће доћи на сву земљу српску«.[39] Ближа садржина ове »работе« није позната и она се више не помиње, али се очекивало да ће је извршавати сва села без изузетка. До изразитог ограничавања манастирских привилегија долазило је за време ратова који су вођени од 1402. до 1404, затим од 1409. до 1413. године, и најзад од 1421. до пред крај живота деспота Стефана. У овим раздобљима зависно становништво на манастирским поседима оптерећивано је истим или сличним обавезама према владару, као и остало становништво широм српске државе. Једном наметнуте обавезе, нису одмах укинуте по завршетку рата, па су поједини манастири тражили да њихови поседи добију старе повластице. Деспот Стефан је излазио у сусрет молбама монаха и ослобађао њихове поседе свих »работа« и »данака«, али уз напомену да су имунитетска права на снази док не искрсну неодложне потребе (»кромје нужде«).[40] Пошто се владар често налазио у таквим приликама, нови манастирски поседи нису ни стицали потпун имунитет. Милешевска села у Моравици ослобођена су обавеза на утврђен рок и то две године ослобођени »унче«, а пет година »војнице и градозиданија« (1405).[41] Неколико нових хиландарских села у околини Новог Брда, Кривој Реци, као и у Левчу, ослобођено је многих обавеза осим »војнице и данка господског« (1411). Владар се више не одриче средстава која осигуравају вршење војне службе – војнице, данка господског или унчи. О томе се водило рачуна и када је било у питању једно једино село. Ватопедско село Копривница у околини Новог Брда ослобођено је разних обавеза, па и »даљње војске у држави«, али не и »војске у Турке« и војне службе на »крајишту метоха новобрдскога«.[42] Од војне службе као најважнијег оптерећења није било ослобађања. Временом се овакво схватање још више учврстило. Неколико села у Петрусу, иначе потчињена Лаври Св. Атанасија, била су дужна да плаћају »летње унче«, да учествују у опремању »војске крајиштне«, затим, да дају свој удео када је »општа мобилизација« и да по потреби учествују у »зидању Београда« (1427). Летње унче морали су да дају и сви метоси манастира Св. Пантелејмона у Деспотовини 1428. године, а такође и »војштатик«.[43] Обавеза »зидања Београда« је изостала због тога што се Београд налазио у угарским рукама, док се учешће у »општој мобилизацији« вероватно подразумевало само по себи. Може се закључити да су манастирска властелинства била дужна да плаћају »летње унче« којима је подмириван највећи део расхода за опремање »војске у Турке«. Где постоји обавеза »војска у Турке«, нема обавезе плаћања »летњих унчи«, и обратно. Поред тога, сва манастирска властелинства у начелу обавезна су да учествују у опремању »војске крајиштне«, обично ако се њихови поседи налазе на крајишту, или да дају »војницу«, односно »војштатик«.

[39] С. Новаковић, *Зак. споменици* 496.
[40] С. Новаковић, *Зак. споменици* 498, 499. Деспот Стефан је ослободио хиландарска села разних обавеза изузев »војнице и данка господскога« уз напомену: »и поврх тога ако нареди господство ми, ради неке неодложне потребе, да »уработају« што им се каже« (С. Новаковић, *Зак. споменици* 466).
[41] С. Новаковић, *Зак. споменици* 607; вид. и нап. 42.
[42] А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље српских владара* 305.
[43] С. Новаковић, *Зак. споменици* 500, 528.

Велики ратни напори утицали су на организацију и деловање државне управе. Пошто су ратови и припреме за рат постали део свакидашњице, војни заповедници су постепено преузимали надлежности представника цивилне власти. Постало је излишно да у неком граду или крају постоје два владаочева делегата, један за цивилне, а други за војне послове. Прилике у којима се Деспотовина тада налазила дале су предност војним над цивилним пословима и војводама над кефалијама, па је установа кефалије почела да се гаси. Као највиши представник војне и цивилне власти у развијеном градском насељу, војвода се први пут помиње 1410. у Новом Брду.[44] Изгледа да су томе највише допринеле тешкоће у које је Деспотовина запала годину дана раније (1409). Одбрана Новог Брда била је од животног значаја за државу, и град је са широм околином организован као посебно »крајиште«, колико због опасности од Турака толико и због близине области Бранковића. Једном стечена овлашћења, војвода ће трајно задржати све до пада новобрдског подручја под турску власт. Његова су овлашћења у грађанским пословима била широка, а посебно у судству; у томе су му помагали новобрдски кнез, градско веће, цариници и други носиоци цивилне власти, док је у војним пословима најближи помоћник био »војвода кулски« – заповедник тврђаве или главног утврђења (»куле«). Нису све војводе на крајиштима биле суочене са разгранатим грађанским пословима, али су несумњиво биле надлежне и за цивилне и војне послове. Ова се појава уочава и дубоко у унутрашњости на подручју Рудника. Островички војвода Мазарек доносио је одлуке у спору двојице Дубровчана (1413/14), а његове се надлежности простиру и над Рудником и над суседним Селцима[45]. Подручја која су имала или добила сличну управу као крајишта, у којима су војводе највиши представници и војне и цивилне власти, називају се после смрти деспота Стефана »властима«.[46] Међу најстаријим властима помиње се »Некудимска власт« (1428) и »Крушевачка власт« (1430). Познато је да су Крушевац и Некудим седишта српских деспота. Непуне две деценије касније среће се »Смедеревска власт«, »Голубска власт« и »Петрушка власт« (1457). Смедерево је престоница и јако утврђење, док су Голубац и Петрус најзначајније пограничне тврђаве. Седишта појединих власти биле су и тврђаве: Островица на Руднику, Борач у Гружи, Теочак и Тишница западно од Дрине према границама босанске државе (1458). Једино је »Лепеничка власт« прозвана по истоименој жупи и реци, што не искључује могућност постојања утврђења. Из свега овог јасно је да се седишта »власти« поклапају са седиштима владара (Крушевац, Некудим, Смедерево), или с најзначајнијим пограничним тврђавама (Голубац, Петрус, Теочак, Тишница), као и најважнијим тврђавама у унутрашњости (Островица, Борач). Стављање војвода на чело цивилних и војних послова у градовима и тврђавама са широм околином, било да се такве територијалноуправне јединице називају »властима«, било да се »власти« изреком не помињу, имало је за циљ јачање одбрамбених способности државе. После припајања Зете, локална управа поверена је деспотовим војводама са седиштима у Бару, Дривасту, Подгорици, а касније и Медуну.[47] Обично је један од ових војвода био владарев

[44] М. Динић, За историју рударства II, 72.
[45] М. Динић, *нав. дело* 22.
[46] М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, Зборник ФФ 10-1 (1968) 237–244.
[47] И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, Гласник Друштва за науку и умјетност Црне Горе 2 (1975) 5–24.

наменик (vicedominus) целе Зете са широким овлашћењима, како у унутрашњим тако и у спољним пословима. Његова јурисдикција није се простирала једино на крајеве које су држали Ђурашевићи (Црнојевићи), пошто су они били непосредно потчињени владару.

Улога војвода је временом расла у раду централне управе. Деспот Стефан поверавао је својим војводама да воде преговоре са владарима или владама других држава, са закупцима његових царина, као и са представницима страних трговаца. У целокупној управи и одбрани земље, посебно место припало је Београду.[48] После повлачења угарске посаде (1403/1404), започето је »зидање Београда« са циљем да се претвори у стално седиште владара, седиште централне управе и најмоћнију тврђаву у земљи. На брежуљку изнад ушћа Саве у Дунав, четврте »рајске реке«, подигнуто је снажно и пространо утврђење – »Горњи град« – неправилног четвороугаоног облика, на чију се северозападну страну ослањало језгро београдске тврђаве – »Унутрашњи град« – који је штитила највиша и најјача градска кула – »Небојша« (не данашња). Утврђени простор био је опасан двоструким зидовима, већим бројем кула, а такође дубоким, широким и подзиданим јарком. Од Горњег и Унутрашњег града, низ падине брежуљка које се спуштају на Саву и Дунав, где се налазило пристаниште, простирала су се још два утврђена сектора: пространо подграђе – »Доњи град« – и омање, али боље утврђено тзв. – »Западно подграђе«. Сва београдска утврђења сачињавала су сложену, повезану и јединствену одбрамбену целину која је могла да прихвати пет до шест хиљада бораца. Напоредо са подизањем утврђења, деспот Стефан је настојао да што брже развије градску привреду. Из свих крајева земље доводио је најбогатије пословне људе, као и многобројно, мање имућно становништво. За све досељенике није било места унутар градских зидина. Када је Бертрандон де ла Брокијер посетио Београд 1433. године, наишао је прво на једно »село« насељено Србима које се простирало »од реке Дунава до реке Саве, око града на један стреломет [удаљено] од њега«.[49] Правац будућег ширења града дуж »Калемегданског гребена«, између Саве и Дунава, био је већ тада одређен природом земљишта. Становници Београда, а пре свега они најбогатији, били су ослобођени феудалне потчињености. Као и по осталим градовима, у Београду је постојало градско веће, док су пословни људи и трговци били ослобођени плаћања уобичајених царина. Све је то подстицало развој градске привреде. Стварањем снажног утврђења и развијеног насеља градског типа, у Београду је истовремено настајало моћно и угледно верско средиште. За разлику од католичке епископије која се једва одржавала, православна митрополија, са седиштем у великој цркви посвећеној Успењу Богородице, постаје најбогатија у земљи. У новоподигнутој цркви посвећеној Трима Јерарсима сахрањивани су београдски митрополити, док су приходи од рудника, села, винограда и воћњака омогућавали збрињавање веће монашке колоније (»општежитељства«). Посебним приходима осигурано је издржавање једне болнице код цркве посвећене Св. Николи. У Доњем граду постојала је позната црква посвећена Св. Петки, а испред градских утврђења у »селу« најмање још једна црква. Све су оне биле под непосредном управом

[48] J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку* 82–104; *Историја Београда* I, Београд 1974, 157–169, 296–315, 389–403 (J. Калић, Г. Марјановић, М. Бајаловић, М. Поповић, Х. Шабановић).

[49] Брокијер, *Путовање* 131.

београдског митрополита, којем је као »егзарху свих српских земаља« додељено посебно и изузетно високо место у хијерархији српске цркве.

Као тврђава, као привредни, верски па и културни центар, Београд је годинама оспособљаван да што успешније обави функцију престонице српске државе. Унутрашњи град постао је стално пребивалиште и двор деспота Стефана Лазаревића. Уз владара се обично налазио известан број најистакнутијих представника централне управе – »начелника над вештми« (логотет, велики војвода, велики челник и сл.). На Константина Филозофа, који је посећивао деспотов двор, снажно су деловали спољни утисци. Дворска тишина која одише строгошћу, страхопоштовање према деспоту Стефану Лазаревићу, светла и уредна одећа дворана. По његовим речима, деловање и распоред дворског особља, разврстаног у »три чина«, подсећа на распоред небеских сила.[50] Поред „начелника над вештми", постоји »први и најунутрашњији чин« којем припадају дворани непосредно задужени да сачувају деспотову личност (телохранитељи). Следећи је »други чин«, после којег долази »трећи или спољашњи чин«. Сви заједно делују сложно у савршеној хармонији »по анђеоском чину«. Били су то дворани деспота Стефана чија је служба прилагођена двору смештеном у Унутрашњем граду и потребама дворског церемонијала. Целокупан живот и рад на деспотовом двору прожет је војничким духом. »Вика или лупање ногама или смех или неспретна одећа није се смела ни поменути« – каже Константин Филозоф. Уљудно опхођење и нека врста одеће постали су обавезни. Одстрањена су сва уживања, уобичајена на дворовима тадашњих владара, а музике је било само онолико колико је потребно за рат. Све је било подређено јачању војне моћи и одбрамбених способности државе, па и лични живот владара. У читавој земљи успостављен је чврст и стабилан поредак у којем су се строго кажњавали сви прекршаји, побуне или отпори. Завођење таквог поретка Константин Филозоф идеализује и сликовито описује: »одсекоше се руке оних који су чинили неправду и које се простиру на зло, а правда је процветала и плод носила [рађала]. Не изгоњаше брзи спорог, нити богати убогога, нити је моћни узимао пределе ближњих, нити је вађен мач силних, нити се крв праведника проливала, нити је постојао зли и глупи говор, нити лагање против начелника, нити презирање преславних по чину, нити друго слично«.[51] Захваљујући увођењу реда у земљи, јачању војних способности државе, смишљеној спољној и унутрашњој политици, великим људским и материјалним жртвама, деспот Стефан Лазаревић остварио је готово сва права која припадају Немањином »праунуку«.

[50] *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 283, 310, 320; Н. Радојчић, *Унутрашњи и спољашњи чинови*, Прилози КЈИФ 20 (1954) 70–71.

[51] *Живот деспота Стефана Лазаревића*, превод Л. Мирковић, 81; *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 282–283.

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ ПОСЛЕ КОСОВА

У сложеним политичким и културним приликама српских земаља после маричке, а посебно косовске битке, књижевност је добила нов замах. Из тога раздобља, које траје педесет година, остала су дела изузетне вредности и сасвим нових књижевних одлика: променили су се неки стари и појавили нови жанрови; развили су се и однеговали до тада непознати стилски поступци, а и књижевни језик се обогатио новим изразом. То је, у правом смислу речи, почетак једне нове епохе у српској средњовековној књижевности, у којој се могу пратити два главна тока: један, у којем се рађа косовски култ, са светим кнезом Лазаром као средишњом личношћу, и други, који преноси наслеђе и поруку претходних раздобља и наставља да гради српску културу на традиционалним темељима средњовековне духовности, по својој природи византијске и православне. Сва ранија столећа од X века, а поготову XIII и XIV век, стварају и конституишу ту културу. Са последњим деценијама XIV века почиње епоха борбе, у којој се та, изграђена и конституисана култура брани и потврђује пред налетом једне сасвим нове, друкчије и непријатељске цивилизације. То је књижевност судара, у коме су сва опредељења до крајње мере заоштрена: она је у своме времену ангажована и програмска, носећи собом не само једно виђење историје него и поруку за само то време у коме настаје. Отуда и појава нових жанрова српске историографије управо у то доба, српских родослова и летописа, као трећи ток, који своди доступна историјска знања и развија свест народа о своме историјском бићу. Показује се и ту да развој књижевности не зависи толико од друштвено-економских и политичких могућности колико од потребе друштва, од изазова посебне културне ситуације. Српска књижевност је управо у тешким временима распада велике средњовековне државе и опште кризе православне византијске цивилизације доживела значајан успон и напредак. Трагични догађаји на Марици и Косову, поготову косовска погибија, захтевали су објашњење и одговор. У мучеништву Лазара и његове војске црква је добила снажан подстицај вере (у духу древне Тертулијанове речи »semen est sanguis christianorum«), у култу великомученика Лазара она обнавља и у свој хагиолошки поредак уводи једну прастару, исконску хришћанску категорију, категорију мартиријума. Зато постаје тако актуелно и идеолошко тумачење косовског мартиријума, чему служи читав »косовски циклус« старе српске књижевности, у коме се мора гледати и прави, и првобитни извор народне косовске епике.[1]

[1] Сви косовски списи су темељно проучени у студији Ђ. Трифуновића, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару и косовском боју*, Крушевац 1968; уп. исти, *Косовско страдање и*

У стварању косовског култа учествовало је више људи, али је главни његов творац, изгледа, српски патријарх Данило III (Данило Бањски или Млађи).[2] Он је творац црквеног култа кнеза Лазара, косовског великомученика. Рођен око 1350, имао је свега четрдесет година када је после другог повлачења Јефремовог с патријаршијског престола изабран за патријарха с јесени 1390. или у пролеће 1391, што значи годину дана после косовске битке. Пре тога је можда био монах манастира Бањске, око 1380, и са оцем, монахом Доротејем, ктитор манастира Дренче (1382). У том случају је, према подацима о Доротеју, властеоског порекла. Одмах по избору за патријарха, вероватно по одлуци истог сабора 1390. или 1391, пренео је мошти кнеза Лазара из цркве Св. Спаса у Приштини у манастир Раваницу, у Поморављу. Дочекао је крај века: умро је 1399. или почетком 1400. године.

У писању се огледао још пре Косова. Из тога раздобља су неки текстови који се с мање или више разлога приписују Данилу Бањском: пролошка житија св. Саве и св. Симеона и Служба краљу Милутину са пролошким житијем. Служба Милутину,[3] по некима из 1380, одликује се веома разуђеном и сложеном структуром појединих песама; нарочито су му велике стихире, реторски понете у »плетенију« својих песничких фигура. У служби је и акростих, Данилово име. Особеност је ове службе, ипак, у неким другим, веома важним елементима: не само што је упоредо с Милутином прослављен овде и Драгутин, па је Данилова служба делимично двојствен култни текст (по угледу на Теодосијеве службе и каноне Симеону и Сави), него је ту веома снажно дошла до изражаја идеја легитимног континуитета светородне династије Немањића. То је идеја лозе, у којој светост израста из светог корена, и сва се лоза корени у првој »светој двојици«. Ту леже и разлози светородног слављења кнеза Лазара, који и није Немањић, али се духовно, по светости, »усваја« немањићкој лози, наставља на њу као носилац једнога духовног, не само државноправог легитимитета.

Лазару је Данило посветио, највероватније, четири списа: Похвално слово, Службу, Пролошко житије одн. Синаксар и Повесно слово. Сви ови текстови настали су већ 1391. или 1392, поводом преноса Лазаревих моштију са Косова или за сам пренос, и за установљавање и одржавање култа светоме у Раваници. Сва четири текста обједињена су, мада у сасвим различитим жанровима, интерпретацијом Лазаревог косовског подвига као мученичке победе, као победе »небеског царства« над »царством земаљским«. Симболика ових текстова је мартиролошка: отуда фигуре крста, венаца, и читав репертоар агонистичких тропа, познатих у литургијском песништву којим се славе ранохришћански мученици. Но без обзира на симболику, која у овим Даниловим косовским текстовима открива универзалне вредности, сваки је Данилов састав истовремено историјски препознатљив, смештен у своје право

небеско царство према српским средњовековним књижевним списима, О кнезу Лазару, Београд 1975, 255–263.

[2] Главна историјско-биографска расправа о Данилу Бањском: Ђ. Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III*, 33–81; уп. исти, *Стари српски књижевници*, Београд 1942, 45–78. На извесним неспоразумима око имена и књижевноисторијских и поетских термина почива иначе добра расправа В. Ћоровића, *Силуан и Данило II, српски писци XIV–XV века*, Глас 136 (1929) 13–103, где су објављени и неки текстови. Од новијих студија треба споменути М. Пурковића, *Српски патријарси средњега века*, Диселдорф 1976, 127–134.

[3] Изд. В. Ћоровић, *Силуан и Данило* 13–83; уп. и превод у *Србљаку* II, 77–121; Ђ. Трифуновић, *О Србљаку* 297–298.

историјско време. У сукобу су, у драмском односу стварне личности, или, чак и када су алегоријски персонификоване, стварне историјске снаге. У том погледу је нарочито значајно Похвално слово кнезу Лазару,[4] које има веома занимљиву структуру једне праве средњовековне драме. Тај драмски тренутак и дијалошко грађење композиције – поводом чега се помишља чак и на »црквено позориште«, односно на сценско извођење тога Слова[5] – приближава овај енкомиј транслације или преноса моштију другом косовском саставу Даниловом, Слову о кнезу Лазару.[6] То дело није похвала ни похвално слово, већ својеврсно житије. У њему Данило приповеда о пореклу, животу и нарочито опширно о самом ратничком и мученичком подвигу кнеза Лазара. То је у ствари, по своме жанру, драматуршки начињена повест или повесно слово, које веома много подсећа на старе руске »војинске повести«, али ипак са друкчијом и универзалнијом мотивацијом. У овом је слову нарочито подвучен идеолошки тренутак: хероизам мучеништва као »сведочења« (μαρτύριον) вере у Христово васкрсење, тријумф жртве и опредељења за вечни живот, за духовно и небеско царство. Кнез Лазар и нема посебно опширно житије: овај Данилов реторски текст има управо житијну, хагиографску али мартиролошко-хагиографску функцију, усредсређен на само мучеништво Лазарево.

Синаксар Лазаревог страдања,[7] са стиховима, без обзира на то што се у рукописима јавља и мимо службе, својим жанром и у већем делу рукописног наслеђа саставни је део Службе кнезу Лазару.[8] Служба је у неким појединостима сродна Служби краљу Милутину па је и то један разлог што се помишља на Данилово ауторство. Можда је настала и у етапама, разграњавајући се и попуњавајући основну схему византијске аколутије. Свој завршни вид, у том случају, добила је тек после 1402, радом каснијих редактора.

Четири Данилова текста посвећена кнезу Лазару чине један потпуни круг, којим је књижевно обликован и постављен култ светога Кнеза. Њиме је обухваћено неколико жанрова: не само служба као сложени жанр, затим похвално слово, повесно или житијно слово и синаксар, него и плач. Овај последњи жанр јављаће се све чешће, издвојен или укључен у сложенији састав слова или житија, својствен времену трагедије и великих, до тада недоживљених жртава. У Слову о кнезу Лазару (Повесном слову), поготову,

[4] Изд. Ђ. Даничића у Гласнику ДСС 13 (1861) 358–368; уп. студију са преводом целог *Похвалног слова* Д. Богдановић, *Слово похвално кнезу Лазару*, Савременик 37 (1973) 265–274. Питање атрибуције овог списа још није решено: док се у поменутој студији он посматра као вероватно дело Данила III (Бањског), Ђ. Трифуновић претпоставља да му је писац неки безимени житељ манастира Раванице (*Српски средњовековни списи* 264); Ђ. Сп. Радојичић се колебао између Стефана Лазаревића и кнегиње Милице (*Стари српски књижевници* 26, Antologija 331), а М. Кашанин се определио за деспота Стефана (*Српска књижевност* 354–358); уп. књигу: Деспот Стефан Лазаревић, *Слова и натписи*, Београд 1979.

[5] М. Кашанин, *Српска књижевност* 319; уп. М. Павловић у књизи Деспот Стефан Лазаревић, *Слова и натписи* 31–40.

[6] Изд. В. Ћоровић, *Силуан и Данило* 83–103; уп. Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи* 40–77; М. Кашанин, *Српска књижевност* 316–320.

[7] Изд. Ђ. Сп. Радојичић, *Похвала кнезу Лазару са стиховима* (досад непознат спис с краја XIV века), ИЧ 5 (1954–1955) 241–254; прев. исти, *Antologija* 119–122; Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи* 13–39, сматра да писац пролошког житија није познат.

[8] Изд. црквенословенске верзије у *Римничком Србљаку*, 1761, а српскословенске делимично, с преводом, у *Србљаку* II, 143–199; Ђ. Трифуновић, *О Србљаку* 303–306, где у писцу види некога непознатог Раваничанина (по Đ. Sp. Radojičiću, *Antologija* 328–329, то је »Раваничанин I«).

плач кнегиње Милице над мртвим Лазаром досеже узвишеност класичних библијских тренодија Јеремије и Давида.

Осим ових текстова, косовска тема са култом светог кнеза Лазара надахнула је и друге српске писце, савременике патријарха Данила. Некима се не зна име, а неки су познате личности српске историје. Сваки Данилов текст има своју паралелу макар у једном саставу из тога другог круга: уз Повесно слово стоји друго Слово о кнезу Лазару, непознатог аутора из истог времена, као и летописно Житије и начелство кнеза Лазара из година после 1402; сем Даниловог синаксара познато је и Пролошко житије кнеза Лазара, писано пре 1398, изузетно по композицији, са опширним стиховима и пре и после житија; текстовима Службе налазе се варијанте у стихирама мале вечерње, такође анонимне, а Похвално слово има у енкомијастичком жанру, мада сасвим друкчије, такмаца у чувеној Јефимијиној Похвали, и још више у тешком, али стилски тако својственом поетском саставу Андонија Рафаила Епактита, Похвали кнезу Лазару. Из целога се овога другог, паралелног круга издваја по жанру Натпис на стубу косовском, деспота Стефана Лазаревића.

Сразмерна многобројност текстова косовског циклуса (укупно десет), а поготову њихова упоредна заступљеност у појединим жанровима – укључујући чак и варијанте службе – резултат су ширења Лазаревог култа. Усредсређен око Раванице као места где су се чувале Лазареве мошти од 1390. до 1391, тај култ је преношен у друге, ближе и даље центре, пре свега у Љубостињу, задужбину Лазареве удовице, кнегиње Милице, која се негде после 1392 (вероватно 1393) и сама замонашила и као монахиња Јевгенија, потом схимонахиња Јефросинија, провела последње дане у својој задужбини. Ту је и умрла 1405.[9] Са њом је била и удовица деспота серског Јована Угљеше, Јелена, у монаштву Јефимија.[10] »У многим говорима и стварима најмудрија«, по речима Константина Филозофа, Јефимија је остала позната у српској књижевности по трима својим песничким делима високе уметничке вредности. Сва три су на необичном материјалу. На малом диптиху од сребра урезани, сачувани су стихови, испевани у тузи за дететом Угљешом Деспотовићем, који је сахрањен у Хиландару између 1368. и 1371. године. Лирски изливи материње љубави у овом кратком тексту, посвећеном успомени детета »за којим жалост непрестано гори у срцу моме, природом материњом побеђеном«, наговештавају топле, мада тамне и снажне тонове Јелениног – сада већ Јефимијиног – Моленија Господу Исусу Христу на завеси за царске двери у Хиландару, извезеног златом 1398–1399, а посебно Похвале кнезу Лазару, извезене 1402. године на покрову за кнежев ћивот у Раваници. Оба ова текста су састављена у Србији, први у Жупањевцу, а други у Љубостињи, где се Јефимија налазила са Јевгенијом, свакако у сталном и непосредном додиру са Раваницом. Док је Моленије добрим делом надахнуто евхаристичким молитвама византијског песника и мистичара Симеона Новог Теолога (XI век),

[9] М. Пурковић, *Кад се покалуђерила кнегиња Милица?*, Јужни преглед 13 (1939) 332–336; Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 202.

[10] О монахињи Јефимији Ђ. Сп. Радојичић, *Стари српски књижевници* 16–19 и 79–87; Л. Мирковић, *Монахиња Јефимија*, Хришћански живот I (1922) 452–459, 529–543 и 632–643. Издање стихова на хиландарском диптиху Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 138. *Текст Моленија на катапетазми*, изд. Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез*, Београд 1940, 10–11. *Покров кнеза Лазара*, изд. Л. Мирковић, *Црквени уметнички вез* 30–31. Преводи Đ. Sp. Radojičić, *Antologija* 96–98.

дотле је Похвала у целини изворан諾 песнички текст, личан и узбуђен, и сав у свом историјском тренутку. Спој личне и опште трагедије, у савршеном складу уздржаног израза и композиције, уздиже ово Јефимијино дело у ред најлепших текстова српске књижевности,[11] са универзалном, човечном поруком. Косовска тема, посебно, добила је са овом Похвалом аутентично световно, мада религиозно тумачење, које ће, и само засновано на Даниловим схватањима, одређивати свест српског народа о томе судбоносном историјском догађају.

Похвала кнезу Лазару (Слово о светом кнезу Лазару) од Андонија Рафаила Епактита[12] има посебно место у косовском циклусу, одвајајући се од Јефимијине Похвале ближе Данилу III и непознатом Раваничанину својом сложеном и реторски развијеном песничком структуром. Андоније Рафаил за себе вели да је »дошљак« (епактит) у Србији, можда један од оних учених и даровитих Византинаца који су се насељавали у Српској Деспотовини Лазаревића, али је можда био и Србин, одрастао и школован у Византији. У самој Похвали је податак о времену када је ова написана: 1419–1420, што значи да је и Андоније тада у Србији. Његов текст је значајан по језику и стилу. Развијене, сложене реченице и периоде, са лексичким конструкцијама, калковима и неологизмима (има око 200 сложеница) у служби апстраховања, остварују снажан ефекат духовне и мистичке, херметичке књижевности. То је развијен, до краја остварен стил »плетенија словес«, који се у српској књижевности неговао још од времена Доментијана, али тек сада, у XV веку, достиже свој врхунац. Примењени су, с правом, изузетни спрегови материјалних и духовних појмова у грађењу књижевне слике; и саме сложенице се налазе у таквим спреговима, са истом функцијом. Важно је истаћи да су све Андонијеве лексичке и синтаксичке конструкције грађене у духу српскословенског књижевног језика.

Књижевно дело Андонија Рафаила карактеристично је и по томе што је преко њега – више него у другим текстовима – у косовски круг српске литературе продрла поетика исихазма, остварена, иначе, претежно у другим књижевним жанровима. Штавише, може се говорити и о дубљем утицају исихазма на саму идеологију косовске књижевности, косовских списа: исихасти су из Византије носили са собом заставу борбеног, ревнитељског отпора свему што није православље; у сукобу са Латинима колико и с Турцима муслиманима развијали су у XIV и XV веку једну нову, веома жустру и оштру грчко-византијску националну свест. Таква оријентација византијског исихазма, пренета на тле српских земаља, значила је у ово доба идеолошки подстицај за борбу и отпор турским, османлијским завојевачима у име виших циљева православне хришћанске цивилизације. Управо су ти духовни и политички идеали византијског исихазма дошли тако снажно до изражаја у српској књижевности Косова. Са рукописним зборницима краја XIV и првих деценија XV века у Србији се ширила не само противлатинска него и противмуслиманска полемичка књижевност и документација византијских извора.

Истоме овом кругу косовских писаца, али не само њему, припада и деспот Стефан Лазаревић, о чијим уметничким и књижевним преокупацијама има

[11] М. Кашанин, *Српска књижевност* 310.
[12] Критичко изд. са исцрпном студијом Ђ. Трифуновић, *Слово о светом кнезу Лазару Андонија Рафаила,* Зборник ИК 10 (1976) 147–179.

Деспот Стефан Лазаревић, Слово љубве, фотографија, Београд, Народна библиотека.

доста сведочанстава у изворима.[13] Он је заштитник уметности и књижевног стварања у својој земљи, као што је и ктитор храмова. Летописи говоре о томе да је Стефан преводио и са грчког. Биће да је један пророчанско-песнички текст алегоријског жанра из XII века, неосновано приписиван још византијском цару Лаву VI Мудром (886–912), под насловом О будућим временима, превод Стефана Лазаревића из година 1400–1407. Важнија су Стефанова оригинална дела. Косовским списима припада један плач, Надгробно ридање над кнезом Лазаром,[14] који је можда Стефанов, али је од целог текста сачуван у једном јединем рукопису, из XV века, само почетак – заглавље са неколико првих стихова. Поуздано је Стефанов састав Натпис на стубу косовском,[15] по жанру епитаф (надгробни натпис), спомен-обележје места заједничке погибије српске и турске војске на Косовом пољу, које се тамо, на мраморном стубу, налазило још у другој половини XV века. Стефан га је написао и поставио 1400. или 1404. године када се бавио на Косову. Заснован на апострофи, у којој се споменик као жив сведок обраћа путнику и пролазнику, драматичан, херојски по интонацији, натпис у свечаном реторском казивању, у ритамским низовима или стиховима, приповеда о косовском боју, о судару војске и погибији, о витешком подвигу и мученичкој жртви кнеза Лазара, »великог самодршца, чуда земаљског и риге српског«. Уз Похвалу Андонија Рафаила, Натпис је последњи српски средњовековни спис у коме се говори о косовском боју.

Стефан је познатији као писац једног другог књижевног састава, Слова љубве.[16] То је песничка посланица, писмо, чији је текст рашчлањен у одређене ритамске низове и целине. Почетна слова свих десет строфа, колико их је у овом саставу, повезују се у акростих »слово љубве« (реч о љубави). Написано негде у првој деценији XV века (1404. или 1409), Слово је својом поетиком, мада на темељима епистоларног жанра – као образац за писање писама, изашло из оквира стандардне епистоларне књижевности свог доба. Оно је по својој правој природи лирска песма, по теми и карактеру – једна ведра химна о духовној љубави и љубави уопште, која »добродетељ превазиђе сваку«. По изразу уздржљива, недоречена, сва у наговештају и наслућивању, по идејама заснована на библијским мотивима јовановских, псаламских и павловских размишљања о љубави, она претпоставља високу књижевну културу не само свог аутора него и оне средине којој је намењена. Нов за српску средњовековну књижевност у Слову љубве је доживљај природе, у којем као да се слути ренесанса. Ипак, нема начелне супротности између песничког духа којим су прожета дела Стефана Лазаревића и традиционалне српске књижевности средњег века. Идејно и поетско јединство читаве српске књижевности од десетог до петнаестог века није нарушено делима деспота Стефана, још

[13] О деспоту Стефану, и посебно о његовом књижевном делу, М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић;* Ђ. Трифуновић, у књизи *Деспот Стефан Лазаревић, Књижевни радови*, са издањем и преводом текстова; уп. и књигу Деспот Стефан Лазаревић, *Слова и натписи*, Београд 1979.

[14] Ђ. Сп. Радојичић, *Књижевна збивања* 218–220. О томе делу исцрпно расправља Ђ. Трифуновић, *нав.* дело, нап. 13.

[15] Изд. В. Јерковић, *Натпис на мраморном стубу на Косову*, Зборник ИК 10 (1976) 139–146; уп. Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи* 270–291; Деспот Стефан Лазаревић, *Слова и натписи* 65–87 и 131–135.

[16] Ђ. Трифуновић, у књизи *Деспот Стефан Лазаревић, Књижевни радови* (са крит. издањем); уп. Деспот Стефан Лазаревић, *Слова и натписи* 5–28 и 123–129.

мање – Јефимије или Данила Бањског. Ова, такозвана »дворска« књижевност припада истом духовном и културном кругу коме и остали писци на прелаexisting у XIV у XV век. Средњовековна култура Србије испуњава се, само, новим садржајима, развија своју природну жанровску разноликост, али чува свој дотадашњи идентитет, не постаје нешто битно друкчије и сасвим ново. Световнога има – као што га је било и раније, али је оно у складу са црквеним. У којој ће мери бити изражен световни, а у којој црквени тренутак, зависи од књижевног рода у коме се дело пише.

За време деспота Стефана, као и пре Косова још у Србији кнеза Лазара, прихваћен је велики број византијских и бугарских монаха и лаика, преписивача, уметника и писаца. Почев од државног сабора у Пећи 1374–1375, на коме је потврђено измирење са Цариградском патријаршијом и изабран патријарх Јефрем, у српским земљама је све већи број византијских имиграната, који са собом носе обновљене традиције светогорске духовности, византијске литературе и уметности. Тај велики талас покрио је све српске земље од јужног Јадрана до Дунава. Седамдесетих година XIV века и касније, у Моравској Србији се ствара читаво једно ново монашко средиште источно од Велике Мораве, на падинама Кучаја и Хомољских планина, са јаком колонијом тзв. »Синаита«, калуђера-исихаста српског, грчког или бугарског порекла.[17] У књижевности и усменом предању сачувала се успомена најмање на четрнаесторицу »Синаита«, међу којима су се посебно истицали Ромил и Григорије. Ромил је рођен почетком XIV века у Видину, постриженик Трновског манастира и подвижник исихастичке колоније чувеног Григорија Синаита у Парорији, одакле је у Свету Гору дошао између 1350. и 1360. године. После маричке битке напушта Атос и одлази у Авлону (Валона у Албанији), а 1375. у Лазареву Раваницу. Ту је и умро можда већ 1376. године. Култ св. Ромила никао је, међутим, још у Светој Гори, у кругу његових ученика на Атосу. На вест о Ромиловој смрти у Србији, један од тих ученика – Григорије Синаит Млађи – пише Житије св. Ромила на грчком језику.[18] И он затим долази са групом монаха у Србију, настањује се у Горњаку 1379. и ту умире после неколико година. Са собом је сигурно понео и текст Житија преподобног Ромила, који је убрзо неки раванички монах превео на српски језик и увео га у стару српску књижевност. Преведена је на српски ваљда већ тада и Служба преподобном Ромилу, чији је писац грчки монах Јоасаф. У Служби је и кратко пролошко житије, синаксар. И Житије и Служба преподобном Ромилу припадају изразито исихастичкој монашкој хагиографији и химнографији.

Крајем XIV века саставио је неки непознати писац, вероватно у Светој Гори, у истом духу, Житије старца Исаије,[19] познатог и већ помињаног светогорског духовника и црквеног дипломате, преводиоца Псеудо-Дионисија Ареопагита. Писац овога, на жалост, непотпуно сачуваног житија није поз-

[17] Подаци и литература о Синаитима у Србији: Л. Павловић, *Култови лица* 195–202; уп. В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 126–129.

[18] Ђ. Сп. Радојичић, *Књижевна збивања* 189–214. *Grčki tekst Žitija prep. Romila*, ed. F. Halkin, Byz. 31 (1961) 114–145, а српскословенски превод, изд. П. Сырку, *Монаха Григория житие преподобного Ромила из рукописи* XVI в., Памятники древней письменности и искусства, 136 (СПб 1900).

[19] Изд. Н. Дучића у Гласнику СУД 56 (1884) 63–77; уп. В. Мошин, *Житие старца Исаии*, Сборник Русского археологического общества в Королевстве Югославии 3 (1940) 125–167.

Дионисије Ареопагит старца Исаије, 1365–75. године, Лењинград, Публична библиотека.

нат, али се може рећи да је то заиста »један од најлепших кратких животописа у српској књижевности средњег века«,[20] који у пуној мери одражава спокојну атмосферу светогорског монаштва и подсећа на старе, кратке житијне повести у египатским, синајским и палестинским отачницима. То је, у сваком случају, исти круг у коме је настало и Житије преподобног Ромила. Истоме кругу припада и последњи додатак Даниловом зборнику: житијне белешке о постављању патријараха Јоаникија, Саве и Јефрема (»Други Настављач«)[21]. У тој монашкој хагиографији истакнуто место заузима и Житије патријарха Јефрема од Марка Пећког.[22] Епископ Марко (око 1360– после 1411), савременик маричке и косовске битке, рођен је у свештеничкој породици близу Пећи, где се и подвизавао као духовни син патријарха Јефрема. За епископа пећког је изабран 1390. или 1391, када и Данило Бањски за патријарха. Житије патријарха Јефрема саставио је 1402, када и Службу патријарху Јефрему.[23] У ствари, то је житије по своме жанру – синаксар, само опширније. Изузетно по доброј композицији, и ово житије преноси у Србију атмосферу аутентичног монашког подвижништва, и тиме се прикључује осталим пустињачким животописима у српској књижевности преко Житија Петра Коришког све до житија јужнословенских светаца-еремита »између Косова и Риле« у XI–XII веку. Служба Јефрему има у канону акростих са именом свог аутора, »Марка смеренаго јепископа«, а пуна је исихастичких појмова и симбола, уосталом сасвим у складу са Житијем. Таква је и Служба архиепископу Никодиму (1317–1324),[24] коју је Марко написао можда пре својих текстова о Јефрему, а можда и после њих (1402–1413?). Користио је традицију ранијих служби (Данилову Службу архиепископу Арсенију), а истиче се мистичким сликањем Никодимовог подвизавања колико и идејом светосавског легитимитета у животу светога српског архиепископа. Занимљиво је и биографско Слово за спомен Герасима, Маркова оца, и мајке Јефимије, из 1398/99. или 1411. године,[25] у коме је, макар колико кратком, доста аутобиографских црта, а такође и нешто опширније Марково завештање из 1411. цркви Св. Георгија у Ждрелнику.[26]

Монашко-исихастичке идеје биће нарочито видљиве у књижевном делу Григорија Цамблака (око 1364–1420).[27] То је, иначе, веома противречна личност о којој се не зна довољно упркос многим изворима и подацима о

[20] М. Кашанин, *Српска књижевност* 285.
[21] *Животи краљева и архиепископа српских* 378–386.
[22] Изд. Ђ. Трифуновић, *Житије светог патријарха Јефрема од епископа Марка,* Анали 7 (1967) 67–74.
[23] Служба није издата у оригиналу већ само у црквенословенској верзији, у *Србљаку* митроп. Михаила, Београд 1861; српскословенски текст у транскрипцији, непотпун, са преводом у *Србљаку* II, 247–279; Ђ. Трифуновић, *О Србљаку* 311–312.
[24] Изд. црквенословенске верзије у *Србљаку* митроп. Михаила, Београд 1861; српскословенски оригинал, непотпун, са преводом у *Србљаку* II, 201–245; Ђ. Трифуновић, *О Србљаку* 307–310.
[25] Д. Вуксан, *Епископ Марко,* Ловћенски одјек I/2–3 (1925).
[26] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* IV, бр. 6112.
[27] Сложена питања биографије Григорија Цамблака разматрана су, често са опречних гледишта, у изузетно богатој литератури. Још вреди предговор П. Поповића у књизи *Старе српске биографије XV и XVII века,* Београд 1936. Томе треба придружити студију Ђ. Сп. Радојичића, *Творци и дела* 175–182; уп. новији рад Р. Маринковић, *О месту Григорија Цамблака у српској књижевности*, Търновска книжовна школа 1371–1971, София 1974, 443–457; Н. Дончева-Панайотова, *По въпроса за родството между митрополит Киприан и Григорий Цамблак,* Старобългарска литература 3 (1978) 77–85.

њему. Порекло и народност Григоријева не могу са сигурношћу бити утврђени, али се с највише основа мисли да је Влах, сигурно из угледне византијске породице која је у Бугарској средином XIV века постала блиска цару Јовану Александру. Стриц му је био чувени кијевски и московски митрополит и књижевник руски Кипријан (1376–1406), а он је рођен, изгледа, у Трнову. Из Бугарске је отишао најпре у Свету Гору, потом у Цариград па у Молдавију, где је био игуман манастира Сучаве (1401–1402). Тек је из Молдавије прешао у Србију деспота Стефана Лазаревића, где је постављен за игумана манастира Дечана. После смрти митрополита Кипријана у Москви, Григорије је отишао у Русију, са озбиљним претензијама. Постављен за митрополита кијевског као експонент литванске државне политике, он се у сложеним односима руске цркве са литванском државом није најбоље снашао, а учествовао је и на унионистичком сабору у Констанци 1418. године. Као кијевски митрополит од 1414. био је у расколу са московском црквом. Био је, по свему, »личност међусловенска или међубалканска, да не кажемо космополит и авантурист«.[28]

Веома образован човек, Цамблак је писац многих дела која су ушла у стару бугарску, српску и руску књижевност. Бугарску књижевност је задужио, поред осталог, Похвалним словом о патријарху Јевтимију;[29] руску – Похвалом Кипријана;[30] најзначајнија су му дела везана за српску књижевност и уграђена у српску историјску свест. То су: Житије Стефана Дечанског,[31] Служба Стефану Дечанском[32] и Повест о преносу моштију свете Петке.[33] Сва три дела написао је за време боравка у Србији, између 1402. и 1406. године. Текстове о Стефану Дечанском саставио је за култ, који се већ формирао у манастиру Дечанима над моштима светога, које су тамо још од 1331. године. До тада написано житије, – оно у Даниловом зборнику, није било сасвим у складу са захтевима култа па ни времена у коме сада пише Григорије, а службу Стефан Дечански све до Григорија није ни имао. Григорије је, значи, саставио литургијски комплет текстова о Стефану Дечанском. Житије заузима особито место у српској књижевности, мада се у основи наставља на традицију српске хагиографије XIII и XIV века. Григорије слика тип владара-мученика, који је то од младости до смрти, не као мученик бојног поља Лазар већ као трпељив и невин страдалник, као жртва људске злобе и зависти. Стефан је трагична личност, распет између оца, жене, сина, неискрене и подле околине, агресивних суседа. Ретко је које житије у старој српској књижевности достигло тај ступањ унутрашње композиционе и идејне јединствености као Житије Стефана Дечанског. У класичном хагиографском тону

[28] П. Поповић, *нав.* дело XIV.
[29] Изд. П. Русев – И. Гълбов – А. Давидов – Г. Данчев, *Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак*, София 1971.
[30] Изд. архим. Леонид, *Надгробное слово Григория Цамблака российскому архиепископу Киприану*, Чтения ОИДР 1 (1872) 25–32, и Б. Ст. Ангелов, *Из старата българска, руска и сръбска литература* I, София 1958, 180–190.
[31] Изд. J. Шафарик у Гласнику ДСС 11 (1859) 35–94; прев. Л. Мирковић, *Старе српске биографије XV и XVII века*, Београд 1936, 3–40.
[32] Изд. Божидара Вуковића у *Празничном минеју*, Венеција 1536–1538; непотпуно, са преводом, у *Србљаку* II, 305–349; Ђ. Трифуновић, *О Србљаку* 316–317.
[33] Изд. Й. Иванов, *Български старини из Македония*, София 1931², 433–436 (репр. София 1970), фототипски поновио Ђ. Трифуновић, *Примери из старе српске књижевности*, Београд 1975, 90–93; прев. Ђ. Трифуновић у посебном издању: *Григорије Цамблак, Слово о преносу моштију свете Петке из Трнова у Видин и Србију*, Пожаревац 1972.

овде се развија сцена једне заиста људске драме. Историјски податак више није важан, у први план избија унутрашња природа, психологија јунака биографије. Отуда је ово житије у извесном смислу »хуманистичко«: као изванредно остварење оног византијског хуманизма који негује психолошки портрет и открива унутрашња збивања, осећања, сукобе и противречности лица о којима се пише. Служба Стефану Дечанском је писана у истом оквиру, мада са мање изворног надахнућа од Житија. То је стандардна аколутија владару-мученику, која се у многим појединостима ослања не само на општа места него и на читаве типске песме византијског литургијског песништва.

Текстови о великомученику Стефану Дечанском су савремени са постанком култа великомученика кнеза Лазара. Та подударност није случајна, нити је Григорије написао Житије и Службу Стефану Дечанском само зато што се обрео у Дечанима. Постојала је дубља историјска и духовна мотивација за упоредно неговање оба култа; као да се и тиме успостављао континуитет, у некој духовној сродности, између Лазара и Србије Лазаревића, на једној, и Србије Немањића на другој страни. Тако и обновљени и употпуњени култ Стефана Дечанског добија са текстовима Григорија Цамблака свој »косовски« смисао. Када се ови текстови читају заједно са косовским списима, открива се извесна генеалогија, развој и логична веза догађаја и континуитет мученичког опредељења, уз истовремену духовну и моралну условљеност земаљског пораза и страдања. Мартиролошку књижевност косовске тематике само је допунио, проширио и продубио Григорије Цамблак својим хагиографско-химнографским делом о великомученику Стефану Дечанском. Са мученичким ликом Дечанског, придруженим великом страдалнику кнезу Лазару, наслућена је већ у доста јасним обрисима једна далекосежна историјска трагедија српског народа.

Слово о преносу моштију свете Петке из Трнова у Видин и Србију, поготову, није само један енкомиј транслације, какав је несумњиво по свом књижевном жанру. Написано 1404. или 1405. Слово је усредсређено на историјски значај преноса моштију св. Петке у Србију (1398). У трагичним околностима после пропасти Бугарске (Трново 1393, Видин 1398), две удовице, Јевгенија и Јефимија, преносе мошти св. Петке као залогу спасења српске земље. Пренос је, у Григоријевом виђењу, чин историјске далековидости: обезглављеној и угроженој српској земљи је потребна натприродна заштита. Ту заштиту она добија у моштима, које су елеменат јединства и традиције, и које обезбеђују Србији ону атмосферу духовног жара и одушевљења у којој се једино могу учврстити духовни темељи за одбрану од искушења што их са собом носи турско ропство.

Последње деценије XIV века донеле су са собом и појаву неких нових жанрова историографске књижевности. До тада, у српској литератури функцију историографије врши у пуној мери и искључиво хагиографија, посебно у владарским житијима (»династичка историографија«). Никаквих хроника, које би одговарале византијској хронистици, код Срба није било раније. У XIII и XIV веку, уместо генеалогија, формирају се, преписују и допуњавају поменици,[34] у којима се нижу имена краљева и архиепископа српских, без ближих хронолошких или других података. Поменици су ипак служили као

[34] С. Новаковић, *Српски поменици*, Гласник СУД 47 (1875) 1–152. О поменицима вид. Ђ. Трифуновић, *Азбучник* 241–243.

Цамблакова Служба са житијем Стефану Дечанском, Дечани.

један од важних извора за утврђивање својеврсног генеалошког памћења, па их и треба гледати као историографски жанр у заметку. Тек у последњој четвртини XIV века, тачније – између 1374. и 1377, настаје први српски родослов.[35] Овај текст малог обима, под насловом Кратка историја владара српских, излаже податке о угледном пореклу српских владара, да се из генеалогије рода види легитимност и рода и појединаца из рода који су се нашли на престолу Србије, тако да се може установити и генеалошка веза српских владара са признатим родоначелницима династије у српским или чак светским оквирима. Први српски родослов имао је за циљ да потврди легитимност краљевских претензија босанског бана Твртка Котроманића, венчаног

[35] Изд. Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*. Главна студија о родословима Ђ. Сп. Радојичић, *Доба постанка и развој старих српских родослова*, ИГ 2 (1948) 21–36; уп. исти, *Књижевна збивања* 157–178.

»круном светога Саве« у Милешеви 1377. године. Састављен је можда у манастиру Милешеви, свакако у црквеној средини. Доживео је неколико редакција, које су увек проширивале родослов млађим, новим подацима: у време деспота Стефана Лазаревића (1402–1427), Ђурђа Бранковића (1433–1446), сремских Бранковића (1506–1509) и породице Јакшића у XVI веку (1563–1584). Интереси деспота Стефана Лазаревића, везаног преко Угарске за Запад, довели су до тога да се од његовог времена у родословима успоставља генеалошка веза династије Немањића и лозе светог цара Константина I Великог, чиме се српска владарска кућа уклапа у један светско-историјски оквир.

Нешто раније, педесетих или шездесетих година XIV века, настаје и српски летопис,[36] књижевни жанр мање самосталан у поређењу са родословом, јер се наслања на византијску хронистику, али зато не мање особен по истицању елемената српске историје. На словенски језик су биле преведене четири византијске хронике: Георгија Амартола, Константина Манасе, Јована Малале и Јована Зонаре. Сваки од ових превода, понекад и прерада, има своју посебну и сложену књижевну историју у словенском свету, а за постанак и развој старог српског летописа Хроника Георгија Амартола (Амартол)[37] од битног је значаја. Георгије Амартол, што значи – Грешни, грчки монах из IX века, изложио је светску историју у хронолошком реду од Адама до 842; касније је настављен до 948. године. То је класично дело византијске хронографије, писано са религиозно-моралистичком, у ствари монашком тежњом да у светској историји открије дејство божанског провиђења, чиниоца правде и других етичких категорија. У средишту светских збивања су личности; од њиховог понашања је истовремено саздана драматургија историје. Управо таква хронографија утицаће, преко превода, на историјску свест словенских народа у средњем веку. Амартол је преведен најпре у X или XI веку у Русији (Временик), а затим у другој четвртини XIV века у Бугарској (Летовник). Овај други превод је преузет у српској књижевности 1347/48, када је у Светој Гори начињен препис са преносом на српску редакцију по налогу цара Стефана Душана. Летовник се завршава кратким резимеом, прегледом светске историје под насловом Сказаније кратко од Адама до данас. То Сказаније је прерађено и допуњено у Србији педесетих година XIV века; оно садржи, у тој српској преради, не само светске догађаје до 1358. него и засебни додатак под насловом Житије и житељство краљева и царева српских, који по коме и колико царева. Тај додатак је језгро, прототип свих српских летописа до XVII и XVIII века. Написан свакако 1371. или одмах после те године, тај тзв. »старији летопис« се по својим књижевним одликама налази ближе жанру житија него правих летописа, каквим се могу сматрати »млађи летописи«, чија се редакција мора ставити у прву половину XV века. Док се »млађи летопис« састоји од сасвим кратког хронолошког низања догађаја, уз годину као битно обележје, »старији летопис« се састоји од повезаног и макар колико сажетог причања историје. Ово се, у делу српске историје, претвара у

[36] Изд. Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*.

[37] Словенски превод *Хронике Георгија Амартола*, изд. В. М. Истрин, *Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе* I–III, Петроград 1920–1930; уп. M. Weingart, *Byzantské kroniky v literatuře cirkevneslovanské* I–II, Bratislava 1922–1923; исти, *Les chroniques byzantines dans la littérature slave ecclésiastique*, L'art byzantin chez les Slaves. Les Balkans I, Paris 1930. Сажет преглед и остала литература вид. Ђ. Трифуновић, *Азбучник* 337–341.

низ повезаних кратких житијних текстова или »минијатурних портрета« српских владара.[38] Такав је »портрет« већ поменуто Житије и начелство кнеза Лазара, написано убрзо после 1402, којим је »старији летопис« проширен. Летопис ове редакције је у сваком случају сасвим друкчије састављен. За разлику од родослова, у тексту летописа има доста књижевних одлика. Развија се местимично богата, реторски обликована реченица. Једнолична нарација је оживљена.

Хроника Јована Зонаре (Зонара)[39] није утицала на развој летописа, већ је сама за себе била важан извор историјског знања и свести у Србији XIV–XV века, утолико пре што се у њој помињу и Срби (у грчком оригиналу – »Дачани«). Јован Зонара је византијски писац из прве половине XII века, а преведен је на словенски у Бугарској 1332 (само до 1028, а не и до 1118, као у оригиналу). Постоји и мишљење да је преведен најпре на српски, за владе краља Милутина, почетком XIV века.[40] Вероватно због тешкоћа да се дође до поузданог преписа Зонариног текста, деспот Стефан је наручио за себе посебан препис из Хиландара. Монах Григорије Хиландарац исправио је и допунио Зонару по Старом завету и Амартолу, па је та српска редакција Зонаре названа Паралипомен, према познатим историјским књигама Дневника (Паралипомена), у којима се резимира историја јеврејског народа, изложена у претходним историјским књигама Старог завета. Григорије Хиландарац је тај посао урадио 1407. или 1408. године. Карактеристичан је и значајан његов запис, који га показује као строгог, истинољубивог и критичног истраживача.

[38] Ђ. Трифуновић, *Минијаторски стил старе српске књижевности*, Књижевност 32 (1961) 511–522.

[39] Делимично изд. V. Kačanovskij, *Iz srbsko-slovjenskoga prievoda bizantinskoga ljetopisa Joanna Zonare*, Starine 14 (1882) 125–172; уп. нап. 35. Новија студија са критичким изд. A. Jacobs, Ζωναρᾶς – *Zonara. Die byzantinische Geschichte bei Joannes Zonaras in slawischer Übersetzung*, München 1970. О Григорију, редактору *Паралипомена*, кратка белешка код Đ. Sp. Radojičića, *Antologija* 377 (текст Григоријева записа тамо 151–154).

[40] Р. Марић, *Трагови грчких историчара у делима Константина Философа*, Глас 190 (1946) 23, нап. 1.

ПОЛЕТ УМЕТНОСТИ

У подухватима на пољу архитектуре, монументалног сликарства, иконописа и примењене уметности, у временима Српског Царства учествовало је више наручилаца и стваралаца него икада раније у историји српске уметности. Захваљујући тако развијеној уметничкој делатности, чији су се корени раширили и по удаљеним областима, а плодови јављали у различитим друштвеним срединама, војним поразом у сукобу с Турцима на Марици и распадом државе није заустављено стваралаштво. Судбоносни догађаји из 1371. нису разорили духовне моћи друштва, ни потребу преживелих да своје идеале изражавају облицима уметности, али су изменили токове живота и скренули путеве обдарених према оним, још живим, средиштима у којима се после предаха и прикупљања снаге окретало неминовним захтевима за обновом. Поучени вековним веровањем да овоземаљски дар учињен светим заштитницима обезбеђује пут у царство небеско, а свесни да цркве и њихов украс најсигурније доприносе угледу, крупни феудалци су и у овим несигурним временима улагали огромна средства и труд у своје задужбине. Украшене цркве данас најречитије говоре о схватању уметничког дела, о тежњама људи с краја XIV и с почетка XV века ка идеалу лепоте наслућене у надземаљском свету и о покушајима уметника да у византијској иконографској традицији и у својим визијама нађу опис царства небеског. Симболична, каква је одувек била у средњем веку, уметност Срба овога доба донела је пуно нових облика, нарочито у архитектури, којој је оригиналност одавно призната и називом »Моравска школа«.[1]

Зависно од политичких прилика уметност се неједнако развијала у српским земљама. На југу некадашњег Царства, краљ Марко и његов брат Андрејаш били су ктитори најважнијих споменика.[2] Сем њих, црквени великодостојници Архиепископије у Охриду и велможе овог града подстицали су делатност домаћих уметника;[3] браћа Драгаш су обилато помагали Хиландар и светогорске манастире, нарочито братство Св. Пантелејмона, али су се бринули и о црквама у својој области на југоистоку некадашњег Царства;[4] Вук Бранковић је познатији као нови ктитор Хиландара и Кутлумуша на Атосу

[1] G. Millet, *L'ancien art serbe* 152–191; М. Васић, *Жича и Лазарица*, Београд 1928, 128–135; А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњевековној Србији*, Београд 1953, 189–190 и 216–232; Ђ. Бошковић, *Архитектура средњег века*, Београд 1962², 292–299.
[2] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 139, бр. 165, бр. 187 и бр. 188.
[3] Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века*, Београд 1980, 151 и даље.
[4] С. Новаковић, *Зак. споменици* 446–448, 452–457, 510–515.

него као градитељ у својој области на Косову;[5] а кнез Лазар је са својим рођацима запамћен као изузетно значајан ктитор многих цркава на северу, у Поморављу, док су се Балшићи појавили као покровитељи и оснивачи малих цркава у Поморју, а Котроманићи у Босни и у Полимљу.[6] Ослањајући се на традицију и на стара језгра с очуваним црквеним средиштима у својој области, ови моћни феудалци су после 1371. уз помоћ црквених великодостојника настојали да се прикажу као достојни и способни наследници идеологије Немањића и некадашње државне власти.[7] Захваљујући добрим занатским радионицама, развијени градови су све одређеније учествовали у збивањима на пољу уметности током друге половине XIV века, обезбеђујући градитеље, живописце, дрворезбаре.[8] Писари се, међутим, подједнако често јављају међу монасима и међу лаицима по манастирима, као и по градовима и селима, где раде за црквене старешине и за лаике, наручиоце књига.[9] Домаћи и придошли уметници обележили су ове деценије великих политичких и државних пораза као плодно време уметничког стварања.

У држави Мрњавчевића, најзанимљивија дела, настала између 1371. и 1395, оставили су управо сликари, и то они из Охрида који су радили за краља Марка, а поред њих и живописци окупљени око митрополита Јована зографа, који је украсио задужбину краљевића Андрејаша. И по делима и по очуваним писаним изворима, много боље познати од градитеља (нпр. оних који су подигли најуспелији храм овога времена, посвећен св. Андреји, задужбину Андрејаша на Тресци, или оних који су градили скромне црквице у Прилепу и Охриду), ови уметници су били веома образовани и способни тумачи богословске учености и владарске идеологије свог времена, савршени познаваоци сликарског заната и византијског иконографског језика. Уобичајеним иконографским решењима Маркови сликари су приказивали политичке прилике после маричке битке и право на наслеђе српске краљевске круне. У годинама од 1371. до 1377. настала су три до данас очувана портрета краља Марка. На западној фасади крај улаза у припрату цркве Св. Арханђела у Прилепу, коју је још и Вукашин свакако даривао, очувани су портрети краља Вукашина и краља Марка, израђени на свечаној, црвеној позадини.[10] Обојица стоје окре-

[5] Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш, Византија и Словени*, Сабрана дела IV, Београд 1970, 271–280; Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства* 173–184.

[6] В. Ј. Ђурић, *Српски државни сабори у Пећи и црквено градитељство*, О кнезу Лазару, Научни скуп у Крушевцу, Београд 1975, 105–121; исти, *Милешева и дрински тип цркве*, Рашка баштина 1 (1975) 15–26.

[7] Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства* 179; исти, *Кнез Лазар и обнова српске државе*, О кнезу Лазару, 1–11; В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар и традиција немањићког суверенитета од Марице до Косова*, О кнезу Лазару, 13–41.

[8] Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века* 179–181; М. Ћоровић-Љубинковић, *Средњевековни дуборез у источним областима Југославије*, Београд 1965, 19–53; иста, *Значај Новог Брда у Србији Лазаревића и Бранковића*, Моравска школа и њено доба, Научни скуп у Ресави 1968, Београд 1972, 123–138; Г. Суботић, *Свети Константин и Јелена у Охриду*, Београд 1971, 45–50.

[9] Многи писари су познати по имену: дијак Радослав Скопчик (1370), грешни Никола дијак (1370), грешни Мирослав (1371), грешни Синадин Граматик (1371), грешни монах Марко, грачанички монах Никодим (1383), поп Младен (1388/89), Николица, таха дијак Дмитар, поп Никола, јеромонах Данил (1394), инок Никодим Мрчета и Пријак (који су писали у манастиру Св. Арханђела код Призрена 1387), и многи други, уп. Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 128, 129, 133, 135, 142, 155, 157, 163, 173, 180, 181 и даље.

[10] С. Радојчић, *Портрети српских владара* 62–64; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 80; Г. Бабић, *Владарске инсигније кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, 75–76; С. Мандић, *Двојно ктиторство, Древник, Записи конзерватора*, Београд 1975, 146–154.

нути гледаоцу, под Божијим благословом, а Марко је оцу здесна. Обучени су у богато украшене сакосе с прекрштеним лоросима, имају нимбове око глава, а држе бисером и драгим камењем украшене скиптре у облику крста и развијене даровне повеље. Стари краљ Вукашин, седе браде, али оштећеног лика, приказан је у пурпурном сакосу и са стемом (куполастом круном) с препендулијама на глави, док је Марко, обележен натписом као краљ, још у жалости за погинулим оцем, у белом сакосу, а на глави носи високу, отворену круну с препендулијама.[11] После маричке битке, када је ова фреска у Св. Арханђелима израђена (у јесен 1371. или почетком 1372)[12], Марко још није био крунисани краљ, али је себе сматрао легалним наследником Вукашиновог престола, што портрети јасно показују.

Марко је поново, до 1377, на портретима у цркви Св. Димитрија у Сушици објаснио своје схватање правоваљаности наслеђа српске краљевске круне. Као прворођени син, он је насликан на јужној фасади цркве, опет крај улаза и на црвеној свечаној позадини, десно од оца, у пуном краљевском орнату. Вукашин и Марко су на овим фрескама потпуно равноправни владари, с нимбовима, обојица под благословом Христа Емануила, у сегменту неба, који пружа обе руке према српским владарима. Обучени су у истоветне, пурпурне сакосе украшене бисером и драгим камењем, лороси су им пребачени преко руку, а на главама им стеме с препендулијама. Марко држи у рукама још и даровну повељу, издату овој породичној задужбини, као и рог миропомазаних, подсећајући на свечани обред крунисања и своју улогу »другог Давида«, тог старозаветног владара и божијег изабраника који је владао по вољи свевишњег.[13] Још од V века се у византијским изворима помиње старозаветни цар Давид као узор византијских императора.[14] Марко је прихватио ово веома старо упоређење приказавши се као изабрани Христов изасланик који врши своју краљевску дужност по налогу врховног господара васељене. Необична слика на јужној фасади Св. Димитрија веома је занимљива као одраз византијских схватања о легализацији права на власт путем обреда крунисања и миропомазања, али и као уобличење веома старе идеје о византијском императору као »новом Давиду«, које је примењено у тренутку када су политичке прилике навеле краља Марка да у Сушици на тај начин доказује своје право. И још једном је Марко, као нови ктитор манастира и цркве Св. Димитрија у Сушици, дао да се и у наосу сликом нагласи схватање о легалном преносу краљевске круне с оца на сина. У овој задужбини, коју је основао краљ Вукашин још за време Душановог царства, 1346–47 – како обавештава натпис с јужног зида у наосу[15] – живопис је завршен Марковим

[11] Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства* 162–163, 168; цртеж Д. Тодоровића у истој књизи на стр. 172.

[12] За време жалости за оцем крунисање краља Марка највероватније није обављено; очекујући тај чин, Марко је носио другачију круну, а не стему, као што предвиђају и обичаји византијског двора, уп. J. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos, Traite des offices*, Paris 1966, 284, 6–8.

[13] В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 80–81 (са наведеном старијом литературом).

[14] Ch. Walter, *The Significance of Unction in Byzantine Iconography, Studies in Iconography*, Variorum Reprints, London 1977, XIII, 62; исти, *L'iconographie des conciles dans la tradition byzantine*, Paris 1970, 139; H. Steger, *David rex et propheta*, Nürnberg 1961, 125–132. О бугарском цару Јовану Александру (1331–1371) коме је старозавстни цар Давид такође био идеални узор владара: Е. Бакалова, *Бачковската костница*, София 1977, 164–165.

[15] Н. Ношпал-Никуљска, *За ктиторската композиција и натписот во Марковиот манастир*, Гласник Института за национална историја 15-1 (1971) 225–238; В. J. Ђурић, *Марков манастир –*

трудом, а у ктиторску слику која краља Вукашина истиче као оснивача католикона унео је Марко и свој портрет. На северном зиду је још видљива, иако је веома оштећена композиција, нешто сложенија од оних уобичајених, а приказује ктиторство краља Вукашина и инвеституру краља Марка. Стојећи крај своје супруге, Јелене, краљ Вукашин предаје модел своје задужбине светом Димитрију, свом изабраном светитељу заштитнику, а с десне стране му је син Марко; Христос Емануил, насликан у сегменту неба, обема рукама благосиља владаре Мрњавчевиће, обележене краљевском одећом и свим одговарајућим инсигнијама.[16] Врховни владар хришћанске васељене штити тако покојног краља и сина наследника, као своје изабране намеснике, који владају у име Христа. Старо византијско учење о надземаљском пореклу државне власти и овде је изражено одавно познатом византијском иконографском формулом, усвојеном код Срба још 1296. године. Слика, као утврђени знак, истим композиционим решењем вековима саопштава одређену садржину. У таквој симетричној композицији, фронтално виђени владари под благословом Христа, истичу се у српској уметности било као савладари, било као претходник и изабрани наследник на трону (нпр. у Аријљу, Драгутин и Милутин, 1296; у Богородици Љевишкој у Призрену, Урош I и Милутин, 1307–1313; у Дечанима, Душан и Стефан Дечански, око 1346, и други, на другим сликама касније).[17] У Сушици су сликари Марковог манастира поновили ово старо и сасвим одређено решење владарске портретне иконографије када су приказивали порекло Маркове круне. Око 1387. у Раваници је такође насликана ктиторска слика кнеза Лазара са синовима наследницима и женом Милицом; и та композиција на исти начин, Христовим благословом говори о инвеститури новог владара у Србији, али он не носи стему, већ широко отворену круну.[18] Стога је очигледно да су моћни феудални господари некадашњег Српског Царства званичним језиком иконографије објављивали своје политичке претензије, али се нису приказивали као носиоци инсигнија које им нису на неки начин биле додељене.

Висок, снажан, наочит човек, правилних црта лица, краљ Марко је са фасаде своје цркве вековима подсећао потомке на дане славе, подстичући ширење легенди о хероју српских народних песама и прича. По њему је народ запамтио и назвао манастир у Сушици. Маркову краљевску власт нису, међутим, признали остали обласни господари некадашњег Српског Царства. Крунисање Твртка I сугубим венцем за краља Босне и Србије (1377) у старој задужбини Немањића, Милешеви, указује јасно да је Марков утицај био незнатан у даљим областима.[19] Његова стварна власт морала је бити веома ограничена и у градовима који су се налазили на територији некадашњег Вукашиновог краљевства. Јереј Стефан га и не помиње у ктиторском натпису у својој задужбини, једнобродној, скромној цркви Старог Св. Климента (Ма-

Охрид, Зборник ЛУ 8 (1972) 133. Најновија истраживања Г. Суботића потврдила су годину 1376–1377. као време писања овог натписа (Корпус натписа у припреми).

[16] В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 80–81 (са старијом литературом).

[17] Г. Бабић, *О портретима у Рамаћи и једном виду инвеституре владара*, Зборник ЛУ 15 (1979) 154–168.

[18] Г. Бабић, *Владарске инсигније кнеза Лазара* 65–70, сл. 1; иста, *О портретима у Рамаћи* 161, сл. 7; Д. Тодоровић, *Портрет кнеза Лазара у Раваници*, Раваница 1381–1981, Споменица о шестој стогодишњици, Београд 1981, 39–43, сл. 1–9.

[19] Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства* 168, 203–207; С. Ћирковић, *Сугуби венац*, Зборник ФФ 8 (1964) 343–369 (са старијом литературом).

лог) у Охриду, 1378. године, истичући само великог жупана, Андрију Гропу, као управника града[20], који му је, без сумње, потврдио имовинско-правни положај имања поклоњених задужбини. У натпису над надгробним портретом и Остоја Рајаковић-Угарчић, зет жупана Гропе, помиње краља Марка 1379. више као свог рођака него као врховног сизерена; свестан пролазности свега у овом свету, богато обучени Остоја стоји и моли се Богородици, насликаној на престолу, с Христом на крилу, сетно опомињући посматраче: »... ви можете бити како ја, а ја како ви николиже«.[21] Ни јеромонах Партеније, који је с мајком, »презвитером« Маријом подигао цркву Св. Константина и Јелене у Охриду, где је и насликан уз мајку и умрлог сина, не помиње владара.[22] На новом слоју фресака у обновљеној цркви Св. Богородице Болничке у Охриду, чији је ктитор био неки охридски архиепископ, насликан у молитви, није остало ни писаних помена, ни портрета владара.[23] У цркви Св. Димитрија у Прилепу, која је преправљена и обновљена трудом непознатог властелина, око 1380, портрет ктитора је веома оштећен,[24] а у Св. Андреји, задужбини Марковог брата Андрејаша (1389), фреске са спољних фасада (где су могли бити насликани портрети ктитора и владара) више нису очуване.[25] Према томе, у овим крајевима су на фрескама изгубљени подаци о односима феудалне властеле према краљу Марку, који је већ око 1380. био турски вазал.[26]

Нашавши се у краљевству потпуно одвојеном од земаља које су признавале српског архиепископа у Пећи, краљ Марко је, изгледа, после маричке битке прихватио прогрчку политику охридских архиепископа. У наосу његове задужбине нису откривени ликови српских светитеља, Симеона и Саве. Вероватно је неки одлични познавалац богословских тумачења догме и литургије из Охрида, где се српски светитељи нису сликали у црквама, помогао саветима краљу Марку и сликарима приликом украшавања цркве Св. Димитрија у

[20] Натпис је на грчком, упореди препис и читање Г. Суботића, *Свети Константин и Јелена у Охриду* 63–64.

[21] Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века* 153–154; В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 90, сл. 85; слични натписи су били омиљени на надгробним споменицима, уп. Љ. Стојановић *Записи и натписи* I, бр. 141 и бр. 158.

[22] Г. Суботић, *Свети Константин и Јелена у Охриду* 5–8.

[23] Г. Суботић, *Свети Константин и Јелена у Охриду* 36–43, цртеж архијереја на стр. 42; В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 74 (са старијом литературом).

[24] В. Ристић, *Црква Св. Димитрија у Прилепу*, Синтеза 3–4, Нова серија, година 9 (1979) 22, т. 25; В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 87 (са старијом литературом).

[25] У Македонији су портрети често сликани на црквеним фасадама, нпр. у Св. Николи у Манастиру, у капели Св. Григорија, уз Богородицу Перивлепту, у Св. Николи Болничком, у Св. Константину и Јелени у Охриду, у Св. Арханђелима у Прилепу, у Марковом манастиру, итд., уп. П. Миљковик-Пепек, *Новооткриени архитектурни и сликарски споменици во Македонија од XI до XIV век*, Културно наследство 5 (1973) 11–14; В. J. Ђурић, *Портрети на повељама византијских и српских владара*, Зборник ФФ 7 (1963) 20; Н. Ношпал-Никуљска, *Прилог за манастирот Св. Андреја на р. Треска – на брегот на езеро Матка*, Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија I, Скопје 1975, 393–396; В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 184, 73, 67, 80 (са старијом литературом); Г. Суботић, *Свети Константин и Јелена у Охриду* 11. И у костурским црквама постојао је исти обичај у XIII и XIV веку, нпр. у Мавриотиси, уп. N. K. Mutzopulos. Καστοριά, Παναγία ἡ Μαυριωτίσσα, Ἀθῆναι 1967, 53.

[26] О Марку као турском вазалу последњи је расправљао Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века* 151 (са старијом литературом о овом питању). О краљевићу Марку постоји још неколико записа, али су непотпуно забележени или слабо очувани, уп. Ђ. Мано-Зиси, *V. Средњевековно и хисторијско одељење. б) рад изван Музеја*, Годишњак САНУ 42 (1933) 283 (где је белешка аутора извештаја о натпису око слике св. Арханђела над јужним улазом у цркву у Дренови с поменом краља Марка); уп. такође, Ђ. Сп. Радојичић, *Савременици краљевића Марка и њихови записи*, Зборник МСКЈ 6 и 7 (1958–1959) 36–40.

Сушици. На фрескама су запажени и српски и јусовски правопис, и грчки и словенски натписи, што, међутим, сведочи да су при украшавању католикона учествовали људи различитог порекла и образовања.[27] Размишљања о земаљској и небеској власти, о божанској литургији, о небеском царству и његовој хијерархији прожимају све зоне фресака од пода до куполе; а литургијске песме, пуне псалама, као и учени коментари црквених писаца и текстови беседа препознати су на сликама у Св. Димитрију.[28] И у другим црквама с краја XIV века, нпр. у цркви Св. Андреје на Тресци (1389), у Св. Димитрију у Прилепу (око 1380), у црквицама Прилепа и Охрида очуване су фреске, али нигде није до те мере богословска ученост утицала на зидно сликарство као у Марковом манастиру у Сушици. Идеје о небеском двору и Христу небеском цару, о Христу првосвештенику, о Христу Речи (Логосу) и Премудрости, илустроване су уз помоћ метафора понављаних у литургијским песмама. Поред Великих празника, Христових страдања, Чуда и Парабола, Христових јављања после Васкрсења и симболичних сцена литургијског карактера у олтарском простору, на зидовима наоса је развијен и поетски циклус Богородичиног Акатиста; а у Календару, тој старој слици хришћанског свемира на православном истоку, појавили су се светитељи у необичном иконографском сплету венца и цветова, с портретима признатих и слављених мученика у латицама; они су као цветови мучеништва, награђени неуништивим и вечитим венцима. Поетска метафора још једном је послужила сликарима за решење композиције на нов начин.[29] И најнижа зона живописа, посвећена обично фигурама светих ратника, пустињака или светих жена, попуњена је у католикону Марковог манастира развијеном сликом молитве, Деисиса, у којој се небеском цару обраћају Богородица царица и св. Јован Претеча, старозаветни цар Давид и светитељи обучени у одећу велможа, као и први хришћански цареви Св. Константин и Св. Јелена. Овај дуги низ ликова у најнижој зони као ехо литургијских литанија води до портрета Вукашина и Марка. Као и на триптисима од слоноваче или од драгоцених метала, које су поседовали у својим домовима угледни Византинци X века, тако и у Сушици многи светитељи учествују у молитви као посредници између небеског цара и ктитора. Сличност обреда проскомидије и ликовних представа Деисиса одавно је запажена и истакнута као објашњење развијених слика молитве.[30] Међутим, у Марковом манастиру је старинска визија Деисиса надахнута и метафором о

[27] В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 83; Ц. Грозданов сматра да српски светитељи нису уопште били насликани, уп. *Охридско зидно сликарство XIV века* 21; С. Мандић је, међутим, још 1965. приметио ликове неких светитеља који су му личили на Симеона и Саву, у манастирској трпезарији; тек касније је објавио своје запажање и цртеж направљен по сећању, не успевши да све провери, пошто су фреске у међувремену нестале: С. Мандић, *Маркови конаци, Древник. Записи конзерватора* 141–145.

[28] Објашњење архитектуре и основни опис фресака објавили су Л. Мирковић–Ж. Татић, *Марков манастир*, Нови Сад 1925, о сликарству: 31–76; С. Радојчић, *Старо српско сликарство* 156–160; В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 80–83 и 218–219 (са потпуном библиографијом о запаженим фрескама).

[29] Љ. Манојловић-Радојчић, *Илустровани календар у Марковом манастиру*, Зборник ЛУ 9 (1973) 61–80; П. Мијовић, *Менолог. Историјско-уметничка истраживања*, Београд 1973, 22, 344–349.

[30] E. Kantorowicz, *Ivories and Litanies*, The Journal of the Warburg and Curtauld Institutes 5 (1942) 74; Ch. Walter, *Two Notes on the Deesis, Studies in Byzantine Iconography*, Variorum Reprints I, 322–334 (са опширно наведеном старијом библиографијом о овој теми). О цариградским триптисима од слоноваче: A. Goldschmidt–K. Weitzmann, *Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X–XIII Jahrhunderts*, Bd I, Berlin 1930, сл. 32, 33, 39, 68.

небеском двору, коју пружа псалам (44 /45/ 9–10) помињући цара небеског и царицу која ће сести њему здесна. Ова метафора је била омиљена како у књижевности тако и у сликарству у Србији, почевши од средине XIV века. Унета је и у неке повеље,[31] подстакла је сликаре у Трескавцу (око 1340) да прикажу Христа, Богородицу и светитеље у одећи савремених владара и велможа, а касније се исто решење поновило у Зауму (1361), у Богородици Перивлепти у Охриду (на слоју из година око 1365), у минијатурама Минхенског псалтира (око 1370–1390) и другде,[32] а позната су и тумачења овог псалма у српским патерицима с краја XIV века.[33] Поређење царстава оглашено је у сликарству преношењем овоземаљских обележја на небеске владаре. С друге стране, све живље бављење литургијским темама током XIV века довело је до развијања слика у олтарском простору (нпр. Припремање Жртве у Љуботену, око 1348).[34] Ширењу литургијских тема доприносили су преписи коментара литургије из XI века, као и реформа светогорског богослужења коју је нешто пре 1347. спровео игуман Лавре, Филотеј Кокинос, потоњи цариградски патријарх.[35] Реформа је захватила и обред проскомидије у којем се припремају симболичне честице Христове жртве и призивају у молитви заштитници људског рода, Богородица, свети Јован Претеча, арханђели и други светитељи; исти смисао носе и слике Деисиса које се смештају у најнижу зону живописа, уз олтарску преграду.[36] Као последица све подробнијег поређења земаљске и божанске литургије, земаљске и небеске цркве, Христа као јединог свештеника који може да служи и уз анђеле и уз епископе, лик Христа јереја, познат од XI века, али ретко сликан, све чешће занима и иконографе и живописце током XIV века; у одећи свештеника Христос је сликан у другој деценији XIV века (у Св. Никити код Скопља, у Св. Николи Орфаносу у Солуну, затим и у Леснову, 1342–46, и у другим црквама), али тек у споменицима живописаним пола века касније, у Марковом манастиру и у Раваници, божанска литургија с Христом који служи, и који бива принет у симболичној жртви, потпуно се развија.[37] Посветивши циклусе наоса илустрацији земаљске литургије, отелотворењу Логоса и Христовим делима на земљи, сликари су у припрати Марковог манастира приказали Божанску Премудрост и небеску литургију сликом визије пророка Соломона »о бесмртној трпези« за којом ће се верни насладити »високим умом« Логоса, приказаног у вечности, изван инкарнације.[38] Та симболична поређења земаљског и небеског, коначног и бесконачног, којем су тежили и ктитор и сликари, присутна су у свим циклусима савршено смишљеног програма цркве Св. Димитрија. За све апстрактне теме сликари су нашли ликовни израз посредством метафора и алегорија, било старозаветних, било песничких стихова. Као и сликари Бачкова (крај XI века) и Св. Богородице Перивлепте у Охриду (1295), мајстори Марковог манастира су прекрили свод припрате једном пророковом визијом која је апстрактни појам Логоса објашњавала одређеном ликовном формулом.[39] Целокупна црква је у Марковом манастиру доследно подсећала на небески Јерусалим. Кад почне литургија, анђели, насликани смело и необично на капителима стубова (који носе куполу у цркви Св. Димитрија), подижу црквени кров да би се спојили земља и небо, како налажу текстови објашњења литургије; извијених тела и забачених глава, уздижу се ти анђели у лету, остављајући у мраку везане мајмуне, персонификације демона (такође насликане на капителима у наосу).[40]

Данас се верује да су сликари, изабрани да прикажу овај сложени програм богословских идеја у Марковом манастиру, дошли из Охрида, где су им препознати и други радови, слични по стилу.[41] Нарочито је упадљива сликарска делатност тзв. најдаровитијег мајстора из цркве Св. Димитрија. Он је уз помоћ једног колеге започео сликање куполе Св. Димитрија, а касније су им се придружили и други живописци, међу којима је најупадљивији сликар Богородичиног Акатиста уз чију је помоћ велики посао у Сушици приведен крају 1377, како сведочи натпис израђен над улазом, на јужном зиду у наосу.[42] Најдаровитији мајстори и сликари Акатиста били су људи различити по темпераменту и по образовању, а њихова дела се одвајају и поред труда да се коришћењем истих боја ублаже неуједначености стила. Неоптерећен класицистичким естетским начелима, тзв. најдаровитији мајстор је унео у слике више композиционих смелости и јаче нагласке осећајности и верског заноса него што је то икада раније виђено у српској уметности. Снагом свог бујног темперамента и неспутаном смелошћу своје маште удахнуо је необични немир у своје фигуре. Насупрот њему, сликар Акатиста је поштовао тради-

[31] С. Станојевић–Д. Глумац, *Св. Писмо у нашим старим споменицима*. Београд 1932, 1714, 514–515; F. Miklosich, *Mon. Serbica* 140, 3 (повеља цара Душана Хиландару из 1348).

[32] С. Радојчић, *Старо српско сликарство* 156–157; В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 81; Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века* 106–109; П. Мијовић, *Менолог* 138–141 (са старијом литературом); о илустрацији овога псалма у византијским псалтирима, уп. S. Dufrenne, *Tableaux synoptiques de 15 psautiers médiévaux à illustrations intégrales issues du texte*, Paris 1978, Ps. 44, 10; S. Dufrenne–R. Stichel, *Inhalt und Ikonographie der Bilder. Der Serbische Psalter*, Wiesbaden 1978, 203–205 (са опширно наведеном библиографијом о овој занимљивој иконографској теми у византијској уметности).

[33] S. Radojčić, *Der Stil der Miniaturen und die Künstler, Der Serbische Psalter* 271.

[34] В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 61 (са старијом литературом).

[35] R. Bornert, *Les commentaires byzantins de la divine liturgie du VIIe au XVe siècle*, Paris 1966, 199–213.

[36] N. Cabasilas, *A. Commentary on the Divine Liturgy*, London 1978, 38–41; F. E. Brightmann, *Liturgies Eastern and Western*, Oxford 1896, 357, 33–34; R. Bornert, *Les commentaires byzantins*, 254; о сликању Деисиса крај олтарске преграде у српским црквама, Г. Бабић, *О живописаном украсу олтарских преграда*, Зборник ЛУ 11 (1975) 3–41.

[37] О иконографском типу Христа свештеника, Д. В. Айналов, *Новый иконографический образ Христа*, Seminarium Kondakovianum 2 (1928) 19–23; о светим оцима који говоре о Христу као свештенику, Јустин, протосинђел, *Догматика православне цркве* II, Београд 1980, 416–432 и другде; H. J. Schulz, *Sophia. Die byzantinische Liturgie, Glaubenszeugnis und Symbolgestalt*, Trier 1980², 226, 239.

[38] Л. Мирковић, *Да ли се фреске Маркова манастира могу тумачити Житијем св. Василија Новога? Иконографске студије*, Нови Сад 1974, 273–29, 289–292. О Христу Логосу као симболу Божанске Премудрости: A. Grabar, *Sur les sources des peintres byzantins des XIIIe et XIVe siècles. Sur les images des visions théophaniques dans le narthex*, Cahiers archéologiques 12 (1962) 372–380.

[39] Е. Бакалова, *Бачковската костница* 67–72, сл. 34–37, 314, 142–145; о датовању различитих слојева фресака у Бачкову, уп. такође, S. Grishin, *Literary Evidence for the Dating of the Bačkovo Ossuary Frescoes*, Byzantine Papers, Proceedings of the First Australian Byzantine Studies Conference, Canbera 1981, 90–100; о визији у Богородици Перивлепти, уп. S. Der Nersessian, *Note sur quelques images se rattachant au thème du Christ Ange*, Cahiers archéologiques 13 (1962) 209–216.

[40] Л. Мирковић, *Анђели и демони на капителима у цркви Св. Димитрија Маркова манастира код Скопља. Иконографске студије* 253–261.

[41] С. Радојчић, *Старо српско сликарство* 156–159; В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 82–83; В. J. Ђурић, *Марков манастир – Охрид* 137–160 (са подробно наведеном литературом).

[42] Н. Ношпал-Никуљска, *За ктиторската композиција* 236–238; В. J. Ђурић, *Марков манастир – Охрид* 133.

ционално обликовање фигура у конструисаној сцени с развијеном архитектуром у позадини; његови ликови само уобичајеним гестовима саопштавају радњу која се одвија у првом плану. Први препуштен драми и сликању људског бола, други распричани приповедач који пажљиво описује церемоније и обреде; први је био спреман да наслика смеле деформације људског тела и да пејзаж потпуно сведе на апстрактне површине, које само контурама подсећају на уобичајене хумке, а други је минуциозно сенчио драперије трудећи се да понови узоре с почетка века и да тачно пренесе облике портика, стубова, капитела, ниша, на архитектонским кулисама својих слика. Први је имао смелости да наслика људски бол у Плачу Рахиле и других мајки из Витлејема над побијеном децом, жестину војника који бичују Христа (што се иначе није често сликало у XIV веку), занос анђела који носе свод цркве у небесне висине, унезвереност пророка који доживљавају визије (у куполи); он је дозволио да арханђео-коњаник полети право према гледаоцу у Христовом рођењу, нацртавши га у необичном скраћењу.[43] Јаким тоновима црвене и модре стварао је контрасте који су одговарали бурним осећањима личности из старих хришћанских легенди чије је судбине разумевао и преживљавао илуструјући их. Његове слике нуде опори контраст живих фигура, претерано наглашених гестова у плитком, неодређеном простору, али су такве стилизације доприносиле утиску монументалности и кад су димензије слика биле веома ограничене (нпр. Плач Рахиле, Благовести, Анђео на гробу, итд.). Радећи у истој цркви, ова два представника различитих стилских искустава испољили су, међутим, исти презир према овоземаљској лепоти какву су славили класицисти с почетка века. Сликајући представнике овога света, монахе, филозофе, пастире, епископе, ружили су им лица, увећавали главе и носеве, дужили руке, скраћивали силуете. Једино су Христос, Богородица и неки анђели обдарени благим и мирним лицима (Благовести, Анђео на гробу, Христос Логос, Христос у Силаску у ад, и др.) као вечити житељи небеског царства. Потпуна опредељеност за свет ванземаљских вредности заједничка је особина обојици сликара који се истичу као снажне личности у скупини која је радила у Марковом манастиру.[44] Стасали за свој позив у радионицама где се утицај византијског класицизма није осећао, где је лепота људског тела занемаривана, а осећајност гестовима и изразом лица пренаглашавана (нпр. још у Богородици Перивлепти, 1294–95),[45] ова скупина сликара је оставила занимљиво дело, понекад грубо у боји, али сигурно и искусно у технолошком поступку. По имену непознати, мајстори из Марковог манастира су били веома угледни уметници свог доба. Такозваном најдаровитијем мајстору

[43] В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 82, сл. 88.

[44] Одавно је примећено антикласицистичко схватање људске фигуре у сликарству Марковог манастира; С. Радојчић је фреске Марковог манастира посматрао као својеврсни експресионизам, уп. *Старо српско сликарство* 160; В. J. Ђурић сматра да су деформације људске фигуре у сликарству Марковог манастира појава сродна збивањима у радионицама Солуна и Цариграда, која је »главни мајстор« Марковог манастира морао познавати, уп. *Византијске фреске у Југославији* 82; различите појаве »антикласицизма« у византијском сликарству последње трећине XIV века M. Chatzidakis објашњава као потребу да се нагласи драматична садржина слике, уп. *Classicisme et tendances populaires au XIVe siècle,* XIVe Congrès international des études byzantines, Rapports I, Bucarest 1971, 130–132.

[45] Вид. ружне старце у призору Богородичиних зарука, или лица уплаканих жена у Оплакивању мртвог Христа на фрескама које је објавио П. Миљковиќ-Пепек, *Делото на зографите Михаило и Еутихиј,* Скопје 1967, т. XLIX, IX–XV.

Марковог манастира и његовој радионици поверен је посао обнове фресака око северног улаза у Св. Софију, о чему се закључује на основу стилских сродности ових слика с делом истог живописца из Марковог манастира; њему су с правом приписане и фреске у јужној капели крај Богородице Перивлепте у Охриду, као и старији слој фресака у цркви Богородице Болничке у Охриду (око 1368) и друга дела.[46]

Утицај радионице сликара из Марковог манастира запажен је и на фрескама у цркви Св. Николе Шишевског над реком Треском, и у цркви Ваведења у Липљану на Косову (око 1380).[47] Било је то време када су из охридских сликарских радионица долазили сликари који су живописали мале цркве у граду и околини; они су радили у Св. Клименту Старом (1378), у Богородици Челници, у пећинским црквицама у Пештанима, у Калишту и у црквици Св. Стефана, као и у једнобродној црквици Св. Димитрија (из седамдесетих или осамдесетих година XIV века).[48] Све те градске охридске црквице и оне у непосредној околини, скромних су димензија, једноставних сводних конструкција и углавном су изграђене опеком. Једино се у цркви Св. Константина и Јелене и у обновљеној архитектури Богородице Болничке осећа рад придошле групе градитеља, који су сложенијим решењем, попречним бродом издигнутим уместо куполе, оставили траг о посебној традицији непознатих, вероватно епирских градитеља. У сликарству ове цркве је очигледна брига да се уз уобичајене теме и мисао богослова о приношењу литургијске жртве Светој Тројици нагласи на јаснији начин него што је то било сликано раније у Григоријевој капели, што опет сведочи о труду великог духовника Партенија да у својој задужбини развије ову тему која је сматрана важном и у цркви Богородице Болничке.[49]

Међу црквеним људима било је имућних наручилаца за које су крајем XIV века радили охридски иконописци и дрворезбари. Очувана су им дела у граду (икона св. Николе с житијем, двери из Богородице Болничке, икона Ваведења и царске двери из Св. Константина и Јелене, дрвене олтарске преграде у Малим Св. Врачима и у Св. Константину и Јелени, разни црквени намештај, и др.), али и у удаљеним манастирима (нпр. царске двери из цркве манастира Андрејаша, резане у дрвету и сликане, данас у Народном музеју у Београду).[50]

У Охриду и околини, на обалама Преспе, у Прилепу, као и око старих манастира и по селима, подизане су и живописане црквице и после 1385, али се њихови облици више нису разликовали од уобичајених, малих, једнобродних грађевина какве су подизане свуда у XIV веку. Ни облицима, ни материјалом, ни сликарством, ти мали споменици нису превазишли провинцијске

[46] В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 74, 82–83; Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века* 144–149; Г. Суботић, *Свети Константин и Јелена у Охриду* 38–41.

[47] В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 83.

[48] О охридским сликарским радионицама, Ц. Грозданов, *Охридско зидно сликарство XIV века* 151–181 (са подробно наведеном старијом литературом).

[49] Г. Суботић, *Свети Константин и Јелена у Охриду* 29–65, 71–79; Ц. Грозданов је предложио године око 1400. као време настанка фресака у Св. Константину и Јелени, уп. *Охридско зидно сликарство XIV века* 159–169.

[50] В. J. Ђурић, *Иконе из Југославије*, Београд 1963, 79–80, 91–92, 93–94; S. Radojčić, *Ikonen, aus Athos, Mazedonien, Serbien und Ungarn*, Ammersee – Beograd 1974, 14, t. 21; Г. Бабић, *О живописаном украсу олтарских преграда,* цртеж 14 и 15; Г. Суботић, *Свети Константин и Јелена у Охриду* 48–49, сл. 47–52.

жеље својих скромних ктитора, али су занимљиви доказ живе жеље да се одржи традиција у одређеном друштву. Током векова, сеоско становништво из околине Охрида успева да одржи уметничке занате (посебно резбарење иконостаса) и да сачува језик старих иконописаца у сликарству.[51]

Посматрајући сликаре из Марковог манастира, као најзанимљивију појаву на југу земље и поредећи их с мајсторима седамдесетих и осамдесетих година који су радили у Поморављу, у Мистри на Пелопонезу, или у Коваљеву код Новгорода у Русији, стиче се утисак да њихове смеле стилизације настале из потребе да се изразе снажна људска осећања нису биле усамљена појава у хришћанском свету на истоку.[52] У далекој Русији су се јавиле сасвим сличне тежње, али су ликовна решења била другачија. Тражећи своје сопствене иконографске и стилске облике за теме које ће изразити снажна људска осећања, сликари различитих земаља су се ослањали на различите узоре из своје или византијске сликарске ризнице. Седамдесетих и осамдесетих година XIV века више није било једног великог узора који би зрачио из сликарске метрополе, као што се десило око 1300. године. Чини се, међутим, да су водећи цариградски иконописци већ у седмој деценији XIV века тежили монументалним облицима и префињеној пластичној обради волумена насликаних фигура. Иконе великих формата приказују свечане и неосетљиве житеље оног света (Христос, из Ермитажа, 1363; Христос и св. Јован Богослов на наличју, с Лезбоса, из истог времена; архистратиг Михаило на икони из атинског Византијског музеја, светитељи на фрескама из Богородице Перивлепте у Мистри итд.).[53] Ови очувани споменици указују да се тих година већ наметало ново схватање форме у цариградским радионицама, засновано на одличном познавању анатомије и античких закона моделовања сноповима веома финих белих линијица које се растапају описујући светлост. Та спора техника није погодовала зидном сликарству, али је ипак постала омиљена и међу живописцима који су радили по налогу српске властеле, међутим, тек у Андрејашевој задужбини (1388–89) и у Раваници (до 1387).

У Св. Андреји на Треска митрополит Јован зограф и његов помоћник монах Григорије завршили су фреске 1388–89. године и потписали се над нишом проскомидије крупним, читким, ћириличким словима.[54] Ти исти сликари су исписивали натписе на грчком објашњавајући насликане сцене и фигуре уобичајеним језиком литургије. Захваљујући српском натпису над улазом у наос, на западном зиду, сазнаје се да је цркву подигао Андрејаш, краљевић и брат краља Марка, док је о манастиру бринуо игуман Кирил Калист.[55] Храм малих димензија увучен је у стене речног кањона Треске и захваљујући неприступачном положају одржао се вековима. Подигнут је на основи сажетог уписаног крста с бочним конхама, споља правоугаоно завршеним. Висока купола, као и облик основе откривају проблеме које су архитекти тог доба решавали: тражили су шире просторе за хорове и већу висину

[51] Г. Суботић, *Охридска сликарска школа XV века*, Београд 1980.

[52] С. Радојчић, *Старо српско сликарство* 160; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 82; M. Chatzidakis, *Classicisme et tendances populaires* 118–119.

[53] M. Chatzidakis, *Classicisme et tendances populaires* 120.

[54] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 168; IV, бр. 6081.

[55] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 165; IV, бр. 6080 и бр. 6082; С. Михайлов, *За архитектурата и живописта на манастирската църква »Св. Андрей« на р. Треска*, Археология I (1968) 7–19, посебно занимљиво читање натписа на стр. 18.

грађевина. Светогорско богослужење је и ктитора Андрејаша довело до тога да прихвати нов облик основе који у Македонији није био познат после X века. Обрадом фасада тесаницима и опеком, украсом као што су понеки мали окулус и нише на олтарској апсиди, архитекта Св. Андреје се показао као способан стваралац одгајен на традицији вардарских споменика, из Скопља и околине, где их је пуно подигнуто током XIV века.[56] Краљевић Андрејаш је нашао талентоване мајсторе да му подигну и украсе задужбину, коју је обдарио многобројним селима. Дао је да се испише текст даровне повеље на тракама које као хоризонтални венци украшавају зидове унутра и споља. Творац иконографског програма живописа, учени митрополит и сликар, Јован, није овде настојао да буду приказане сложеније богословске теме, али је у декор цркве унео попрсја српских светитеља Симеона и Саве. Уобичајени циклуси Великих празника и Страдања Христовог попунили су горње зоне зидова, док је у олтару изостављена чак и слика Причести апостола, због већег формата осталих композиција у овој малој цркви.[57] То свечано сликарство пробраних тема, изванредно извајаних фигура природне величине у најнижој зони, потпуно се одваја од драматичне изражајности и богословске наметљивости у Марковом манастиру. Митрополит Јован је сликар класицистичког образовања који је умео спретно да примени искуства раних палеологовских мајстора приликом смештања фигура у простор (Молитва у Гетсиманском врту, Тајна вечера, Прање ногу, итд.), али који је добро познавао и новија опредељења византијских сликара из престонице, из Мистре (Перивлепта, око 1360–1370), или из Софије у Бугарској (Св. Ђорђе, око 1380–1390).[58] Јован је усвојио њихов начин моделовања сноповима танушних белих линијица преливених преко растрвене подлоге која описује инкарнат или драперију, прихватио је њихову тежњу ка монументалности која подсећа на сликарство XIII века, али се својим посебним колоритом, заснованим на хладним хармонијама сиве и плаве истиче као оригинални стваралац.

Пореклом из прилепског краја, где му је у селу Зрзе деда, монах Герман, оставио манастир као задужбину, украшену фрескама (до 1368–69), Јован се заједно са братом, јеромонахом Макаријем, бринуо о овом поседу све до последњих година XIV века. После погибије краља Марка на Ровинама (1395) Јован и Макарије су изгубили подршку и приходе. Пре 1421–22. Јован је поменут у једном запису као светопочивши, а тад је већ Макарије уступио породичну задужбину свом кмету, Константину Ђурђићу да се о њој стара;[59]

[56] М. Васић, *Жича и Лазарица* 147–149; Ж. Татић, *Трагом велике прошлости*, Београд 1929, 196; Р. Љубинковић, *Српски црквени споменици у клисури реке Треске*, Скопље 1940, 10–13; С. Михайлов, *За архитектурата* 10–18.

[57] С. Радојчић, *Старо српско сликарство* 164–168; исти, *Мајстори старог српског сликарства*, Београд 1955, 42–45; В. Ј. Ђурић, *Радионица митрополита Јована зографа*, Зограф 3 (1969) 18–33; исти, *Византијске фреске у Југославији* 86–87 (са подробно наведеном старијом литературом).

[58] M. Chatzidakis, *Classicisme et tendances populaires* 119; G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910, pl. 108–131; S. Dufrenne, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra* 14–17, fig. 69–70. О фрескама из Св. Ђорђа: A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris 1928, 246–248; Album, pl. XXXV–XXXVI; К. Кръстев, *Стенописите в софийската църква »Св. Георги«*, Изкуство 7 (1964) 26–33; Л. Прашков, *Нови данни за стенописите в църквата »Св. Георги« в София*, Изкуство 10 (1966) 32–35; М.Цончева, Църквата Свети Георги в София, София 1979.

[59] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 200; В. Ј. Ђурић, *Радионица митрополита Јована зографа* 18–19 (са старијом литературом).

за Макарија се зна да је радио у Поморављу, где је кнегиња Милица (око 1400) тражила сликаре за своју задужбину у Љубостињи.[60] Пред крај живота Макарије се вратио у Зрзе и обновио иконе на старом иконостасу. Уз престону икону Христа Спаситеља и Животодавца, коју је 1393–94. израдио митрополит Јован зограф (данас у Уметничкој галерији у Скопљу), додао је 1421–1422. као пар икону Богородице Пелагонске, чији је култ од XIII века необично поштован у овом крају. Потписано и датовано, као и икона Христа, ово Макаријево дело је омогућило поређења која су показала да су и иконе из Деисисног чина са олтарске преграде у цркви углавном Макаријево дело (само две иконе су дело друге руке, можда из каснијег времена).[61] После овог подухвата у родном крају, Макарију се изгубио траг.

Јован и Макарије, данас добро познати сликари, чија су дела цењена кад су стварана, као и данас кад се изучавају, били су последњи учени следбеници класицистичког образовања у областима краља Марка. Јован је оставио и следбенике који су с поносом истицали где су учили. Монах Алексије је у једном запису за себе рекао да је »ученик Јована зографа«. Он је оставио фреске, сродне по стилу митрополитовим, у пећинској црквици Св. Марије на Глобоком (Албанија) на обали Преспанског језера, где је било више црквица са фрескама из краја XIV века.[62] Захваљујући дуготрајном неговању сликарства у Охриду, ни у временима турске власти, после 1385, нису заборављена иконографска и занатска знања. У одржавању традиције је велики био удео домаћих радионица, оних чија су дела из периода независности остала по градским и сеоским црквицама, како у Охриду тако и у Прилепу.

Крајем XIV века била је жива и преписивачка делатност по манастирима и селима. Дијак Добре, брат попа Станка, писао је књиге у селу Калуђерцу за попа Тодора, а за владе краља Марка.[63] Преписиване су књиге и у Марковом манастиру, где је најпознатији писар био Маниша, који се потписао и у цркви Св. Димитрија;[64] цветала је преписивачка делатност и у Охриду, углавном на грчком језику.[65] Монах Стефан који је живео у Скопљу каже да је сам обновио стари манастир Св. Теодора на брду Водно, где је преписивао књиге

[60] Ђ. Сп. Радојичић, *Макарије живописац Љубостиње*, Старинар, н.с. 1 (1950) 87–90; В. J. Ђурић, *Радионица митрополита Јована зографа* 19. Добре фотографије у боји објавио је S. Radojčić, *Ikonen* 20 и 23.

[61] Г. Суботић, *Охридска сликарска школа* XV *века* 43–52 (са снимцима свих натписа из Зрза и из цркве Богородице Пречисте у Прилепу, чије је фреске над улазима аутор приписао Макарију).

[62] В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 88.

[63] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 189.

[64] Ђ. Бошковић је видео Манишин потпис на калкану под калотом нартекса, уп. *Неколико натписа са зидова српских средњевековних цркава*, Споменик 87 (1938) 68; Маниша се потписао поред Добросава и још једног писара у рукописном Торжественику (данас у Москви), уп. А. Попов, *Описание рукописей и каталог књиг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова*, Москва 1872, 384–419; Сликар-конзерватор С. Спироски је открио изнад југозападног стуба, на живопису у наосу, још један потпис Маниše, зато га сматра сликарем, уп. *Резултати от конзерваторските работи на фреско-живописот во црквата Св. Димитрија – Марков манастир*, Гласник Института за национална историја 15–2 (1972) 239–245. Мишљење Спироског прихватио је П. Мијовић, *Менолог* 89; В. J. Ђурић сматра Манишу само писарем, који је на фрескама исписивао српске легенде, уп. *Марков манастир – Охрид* 156–157.

[65] V. Mošin, *Les manuscrits du Musée national d'Ochrida*, Народен музеј во Охрид, Зборник на трудови, Охрид 1961, 163–243.

за своју задужбину; оставио је запис довршавајући један Триод, 1392, а тад Турци заузеше град.[66]

У годинама ратова и несигурности, крајем XIV века, српски феудалци су се све озбиљније старали о светогорским манастирима. Поклањајући им имања, себи су обезбеђивали евентуалну подршку или азил. Вук Бранковић се веома често помиње у повељама као дародавац Хиландара, Кутлумуша и других манастира. Године 1377. у Скопљу је Хиландарском братству потврдио власништво над једним метохом, па се сматра да је у то време град био у његовој области.[67] Вукове везе са Хиландаром оведочене су, међутим, и раније, јер му је брат, Радоња, тамо живео као монах Роман, односно великосхимник Герасим.[68] На основу ових података помишља се да би и црква Св. Арханђела у Кучевишту код Скопља, чији је план основе триконхос, могла бити саграђена у Вуково време (пре 1392).[69] Изграђена редовима тесаника и опеке, тзв. ћелијастим слогом, црква одаје домаћег градитеља који се добро служио уобичајеним материјалом. Његов покушај, међутим, да у сводовима уписаног крста изведе постепено уздизање маса до куполе, није успео. Источна и бочне конхе немају теме на истој висини, крстообразно решење је једва видљиво у крововима, а кубично постоље не превазилази висином калкане крста, па изгледа као да високи тамбур израња право из крова. Понеки керамопластични украс на фасадама и боље украшени отвори (окулуси, двојни прозори) упућују на помисао да је постојала жеља да се црква украси по обичају старијих градитеља вардарске и скопске области. Међутим, било је на Косову и других споменика још недовољно проучених, који сведоче о прихватању тролисног плана и преплетног украса на каменим деловима фасада. Занимљиве, обрађене одломке камена са фасада открили су истраживачи на рушевини тролисне цркве, зване Рђавац, у селу Мочаре код Косовске Каменице. Стубићи дводелних прозора, допрозорници или довратници, као и једна пуна розета, прекривени су преплетима геометризованих мотива одједночланих трака. Једнообразне плетенице су истоветне на многим одломцима, али су тачно оцртане шестаром и лењиром и равномерно урезане у пешчару, међутим, немају урез по средини (чиме моравски мајстори стварају утисак двочлане траке) па изгледају као недовршени или као први покушаји још невештог клесара.[70]

Разлике у решењу основа и у обради фасада које се запажају на црквама Св. Андреје на Тресци, у Кучевишту, у Мочарама и у споменицима у близини реке Јерме (Поганово и Трн) плод су неуједначених могућности домаћих мајстора који су покушавали да задовоље захтеве својих ктитора уносећи у план бочне конхе, а на фасаде камени плитки рељеф. У овој групи споменика

[66] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 177.

[67] По молби брата Герасима, хиландарског монаха, Вук је дао Хиландарцима манастир Св. Георгија с метохом, да им буде као келија у Скопљу, уп. С. Новаковић, *Зак. споменици* 451; М. Динић, *Област Бранковића* 10.

[68] Г. Суботић–С. Кисас, *Надгробни натпис Јелене, сестре деспота Јована Угљеше, на Меникејској гори*, ЗРВИ 16 (1975) 161–179.

[69] Ђ. Стричевић, *Улога старца Исаије у преношењу светогорских традиција у моравску архитектонску школу*, ЗРВИ 3 (1955) 227–231; В. J. Ђурић, *Српски државни сабори*. О кнезу Лазару, 115–117, сл. 8 (са библиографијом).

[70] Б. Вуловић, *Раваница*, изд. Републички завод за заштиту споменика културе, Саопштења 7 (1966) 116, сл. 43.

јужних области Андрејашева задужбина се издваја као мала, али најскладније остварена замисао.

Најзанимљивији споменик у земљама које су држали браћа Драгаш после 1371. свакако је црква Св. Јована Богослова у Поганову. Тролисне основе, као све важније цркве овога доба, има куполу и припрату с кулом, а грађена је од ломљеног камена, док опеке, наслагане у веома размакнутим, хоризонталним редовима, чине неку врсту серклажа, али и украсних венаца. Скромна по употребљеном материјалу за градњу, омања, без првобитног живописа, ова црква не говори много о својим ствараоцима. Записи у камену, на кружним плочама уграђеним у прозоре, помињу Господина Константина и Госпођу Јелену, па се црква приписује познатом господару ових области, Господину Константину Драгашу (сину деспота Дејана) и његовој кћери Јелени (деспотовој унуци), која се 1392. удала за византијског императора Манојла II Палеолога.[71] Живопис није постојао у овој цркви до 1499. године, што би значило да је остала недовршена после погибије ктитора Константина 1395. и доласка Турака у ове крајеве.[72] У погановској цркви је, међутим, нађена икона, славна и данас по својој лепоти, намењена литијним свечаностима. На лицу су јој насликани Богородица и св. Јован Богослов, а на наличју визија два пророка (икона је данас у Бугарској, у Софији). Једна од најлепших икона на Балкану из последње трећине XIV века, ова погановска икона је често била предмет проучавања. Захваљујући богатој, златној позадини, савршеној стилској обради и грчком запису који помиње: »... Христу Богу верну деспотицу«, може се веровати да је ктиторка била високог рода и веома образована жена која је умела да изабере сјајног уметника кад је наручила израду иконе. Богородица, обележена као »уточиште« и св. Јован Богослов, нису запажени као пар ни на једној византијској икони сем ове, па се с правом сматра да је такав неуобичајени избор светих заштитника одговарао жељи ктиторке.[73] Ни визије пророка (Језекиља и Авакума) нису често сликане на иконама, што потврђује знатни удео наручиоца у изради овог дела, које у ствари понавља солунску мозаичну композицију из V века, очувану у апсиди црквице Христа Латома (Осиос Давид); легенде о чудима која су се догађала око пророчких визија у Латомској црквици забележене су у XII веку, а свакако су и касније привлачиле верне овом старом солунском храму.[74] Ктиторка погановске иконе се обратила Богородици као свом уточишту, верујући у речи Јована Богослова, писца Откровења, о Другом Христовом доласку, када ће се пред Христом судијом сјединити сви који су некада живели да би им се судило.

[71] Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, Сабрана дела IV, 277.

[72] Г. Суботић, *Манастир Поганово*, изд. Народни музеј (каталог изложбе), Београд 1975, 5–6; A. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Sofia 1928, 337–353.

[73] T. Gerasimov, *L'icone bilatérale de Poganovo au Musée Archéologique de Sofia*, Cahiers archéologiques 10 (1959) 279–288; A. Grabar, *A propos d'une icone byzantine du XIVe siècle au Musée de Sofia*, Cahiers archéologiques 10 (1959) 288–304 и Cahiers archéologiques 12 (1962) 341–350; A. Grabar, *Sur les sources des peintures byzantines des XIIIe et XIVe siècles*, Cahiers archéologiques 12 (1962) 363–380; K. Miatev, у књизи K. Weitzmann–M. Chatzidakis–K. Miatev–S. Radojčić, *Icons from South Eastern Europe and Sinai*, London 1968, XLVII–XLVIII, pl. 102, 103, 105; С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, т. XLI–XLII; G. Babić, *Ikone*, Zagreb 1980, No 32 и No 33.

[74] V. Grumel, *La mosaïque du „Dieu Sauveur" au monastère de Latome à Salonique*, Echos d'Orient 33 (1930) 157–175; A. Xyngopoulos, Τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Λατόμου ἐν Θεσσαλονίκῃ, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον, 12 (1929) 142–180.

Ктиторка је наложила да се уз помисао на уточиште наслика и визија оне вечности којој су тежили праведници, а коју су наслутили старозаветни пророци. Наручену садржину сликар је зналачки приказао, савршено владајући кичицом, одлично познавајући анатомију и класичне законе пропорција и моделовања драперија које више откривају облике људског тела него што их крију. Богородичино лице, озарено мудрошћу и чврстином, израња из зелених сенки овала и плавог мафориона, обасјано јаком светлошћу белих, паралелних потеза четке, а модро-плави и пурпурни тонови одеће јасно истичу њену витку силуету крај снажне, атлетске фигуре св. Јована Богослова, који, замишљен као неки антички филозоф, сасвим личи на хеленистичке статуе. Савршено познавање класицистичких начела сведочи о образованом и даровитом уметнику који је једино златном позадином подсетио на вечност без простора у којој бораве ове свете личности. И садржином и изванредним стилским особинама ова икона указује на Солун као уметничко средиште из којег је могла поникнути. Дар имућне и образоване ктиторке цркви која је била посвећена св. Јовану Богослову, икона је и сведочанство неког завета или неке молбе. Међутим, ако је заиста Јелена Драгаш била један од ктитора погановске цркве, она није могла бити наручилац ове сјајне иконе, јер пре 1392. титулу деспотице није носила, а после удаје постала је царица. На скупоценој, сребрној ставротеци, коју је царица Јелена Палеологина, кћи Драгаша, српског властелина, поклонила светогорском манастиру Св. Дионисија, очуван је посветни натпис на грчком, у којем донаторка назива себе царицом.[75] Ова дама, српског порекла, можда је и споменицима у свом завичају поклањала неке сличне драгоцености, али оне нису очуване.

Уметници из Солуна су крајем XIV века често радили за потомке Немањића у Тесалији и у Епиру, као и за српске монахе у Хиландару. Јањински деспот Тома Прељубовић и његова жена, Марија, кћи Душановог полубрата, цара Симеона (Синише), били су веома образовани наручиоци изванредних уметничких предмета. Они су непогрешиво бирали добре сликаре кад су набављали дарове за поклон манастиру посвећеном Преображењу, на Метеорима, задужбини монаха Јоасафа (сина Симеоновог, Јована Уроша, а Маријиног брата), такође значајном покровитељу уметности.[76] О истанчаном смислу за сликарство ових наручилаца сведоче иконе на Метеорима и у Куенки (Шпанија). Сасвим је необична икона Неверовања Томиног, с портретом деспотице Марије из манастира Преображења на Метеорима;[77] ту се очувало и једно крило сликаног реликвијара, такође с портретом донаторке, а савремена, добро очувана реплика овог украшеног и окованог реликвијара (диптих с ликовима Христа и Богородице и портретима деспота и деспотице у проскинези и попрсјима светитеља, чије су мошти смештене у удубљењима под

[75] В. Мошин, *Крст царице Јелене, кћери кнеза Драгаша*, Уметнички преглед 6 (1938) 136–137; Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, Сабрана дела IV, 274, нап. 14. О називу „деспина" за византијску царицу у XIV веку, уп. Б. Ферјанчић, *Деспоти* 25–26; Ф. Баришић, *Повеље византијских царица*, ЗРВИ 13 (1971) 143–193. Ако је било тачно читање имена, Јелена, како је видео Т. Герасимов, *нав. дело*, Cahiers archéologiques 10 (1959) могло би се помишљати и на деспотицу Јелену из Сера, као на ктиторку погановске иконе. Образована, имућна и несрећна, деспотица Јелена је могла познавати добре сликаре кад је смишљала необичну тему иконе.

[76] Г. Суботић, *Почеци монашког живота и црква манастира Сретења у Метеорима*, Зборник ЛУ 2 (1966) 143.

[77] Byzantine Art – A European Art, Athens 1964, No 193, p. 250, fig. 193.

сребрним оковом), насликана око 1382–84, очувана је у катедрали у Куенки.[78] Ова дела су изванредно сведочанство о образованим ктиторима и даровитим сликарима из солунског круга, где се неговао смисао за тачне пропорције, чврсте облике, густе, засићене боје и снажно моделовање брзим, честим потезима белих намаза на осветљеним деловима лица и одеће. Таквим сликарским схватањима одликује се и икона Петозарних мученика, сачувана у Хиландару, као дар непознатог ктитора.[79] Сем Мрњавчевића, Лазаревића и Бранковића, који су Хиландар и грчке манастире обасипали богатим поклонима, и јањински деспот Тома Прељубовић је слао драгоцености Светогорцима (тас у Лаври, путир у Ватопеду, икона св. Томе апостола с портретом непотписаног деспота у Хиландару).[80] Међу богатим дародавцима серски деспот Јован Угљеша (до 1371)[81] и деспотица Јелена, а за њима и кнез Лазар (после 1371) оставили су најлепша дела у Хиландару и на Светој Гори. Образована и даровита, песникиња и зналац уметности, деспотица Јелена (касније монахиња Јефимија) слала је поклоне Хиландару (где су били гробови њеног сина јединца и оца, кесара Војихне) и касније из Љубостиње, где је живела са својом рођаком, кнегињом Милицом. Уз чувени диптих-иконицу, с потресном молитвом изрезаном у позлаћеном окову, коју је саставила деспотица Јелена поводом смрти свог младог сина (пре маричке битке), чува се у Хиландару и изванредна завеса, извезена по њеном захтеву у Љубостињи, 1399, као поклон сачињен за олтарску преграду хиландарског католикона.[82] И други скупоцени везови, рад непознатих везилаца очувани су у Хиландару и датују се у крај XIV и у почетак XV века, када се и у Србији израђују такви делови црквеног прибора; из Раванице потиче извезени покров за мошти св. кнеза Лазара, израђен (1402) позлаћеном жицом на црвеном атласу; а дугачки текст похвале кнезу светитељу садржи и помен донаторке, монахиње Јефимије.[83]

[78] Byzantine Art – A European Art, No 211, No 212, p. 258–260. Диптиси су израђени за деспотицу Марију, значи после 1382, када је Тома Прељубовић добио титулу деспота, уп. Б. Ферјанчић, *Деспоти* 80–81; S. Radojčić, у књизи: K. Weitzmann–M. Chatzidakis–K. Miatev–S. Radojčić, *Icons* LXVIII, 196–197. Реликвијар је одавно познат истраживачима, уп. G. Ostrogorski – Ph. Schweinfurth, *Das Reliquiar der Despoten von Epirus*, Seminarium Kondakovianum 4 (1931) 165–172.

[79] С. Радојчић у књ.: K. Weitzmann–M. Chatzidakis–K. Miatev–S. Radojčić, *Icons* LXVIII, 206–207; С. Радојчић, *Уметнички споменици манастира Хиландара*, ЗРВИ 3 (1955) 175.

[80] В. Ј. Ђурић, у књ.: Д. Богдановић – В. Ј. Ђурић – Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978, 128; Б. Ферјанчић, *Деспоти* 80.

[81] Д. Кашић, *Деспот Јован Угљеша као ктитор светогорског манастира Симонпетре*, Богословље 20 (1976) 29–63; В. Ј. Ђурић, *Фреске црквице Св. Бесребрника деспота Јована Угљеше у Ватопеду и њихов значај за испитивање солунског порекла ресавског живописа*, ЗРВИ 7 (1961) 125–138.

[82] В. Ј. Ђурић, у књ.: Д. Богдановић – В. Ј. Ђурић – Д. Медаковић, *Хиландар* 120, сл. 99 (у боји); запис монахиње Јефимије, очуван на хиландарској завеси, превео је Л. Мирковић, уп. *Стара српска књижевност* II, изд. Матица српска и Српска књижевна задруга, Нови Сад – Београд 1966, 249.

[83] В. Ј. Ђурић, у књ.: Д. Богдановић – В. Ј. Ђурић – Д. Медаковић, *Хиландар*, сл. 99, 101–104 (у боји); покров је одавно познат ширем кругу испитивача, уп. М. Валтровић, *Српске црквене старине на будимпештанској земаљској изложби*, Старинар 4 (1885) 109–110; Л. Мирковић, *Монахиња Јефимија*, Библиотека „Хришћански живот“ V, Сремски Карловци 1922; о црквеном текстилу, уп. такође: Л. Мирковић, *Две српске плаштанице из XIV столећа у Хиландару*, Гласник СНД 11 (1932) 113–117; исти, *Црквени уметнички вез*, пос. изд. Музеја Српске православне цркве, књ. 1, Београд 1940, 10–11, 30–31; М. Ћоровић-Љубинковић, *Примерак старог средњове-*

Подручје властеоске породице Балшића, којим су управљали од седме деценије XIV века до 1421. године, често је мењало своје границе: било је по маричкој бици највеће, јер је допирало до Костура, Призрена и Требиња. Међутим, они су уметност подржавали једино у матичној области Зете, око Скадра, на Скадарском језеру и у Приморју од Бојане до Боке Которске. Заслуге за њен развитак припадају најистакнутијим и најбогатијим њиховим представницима, јер су они обнављали или оснивали манастире, живописали цркве, подстицали преписивачку делатност и украшавање књига, утврђивали градове, старали се о поправци кућа после земљотреса, доводили воду становништву, градили цистерне. За њима нису заостајале ни њихове жене из породица српских династа Мрњавчевића, Дејановића, Лазаревића. Извесно је да су их следили богатији људи из градова и духовници двеју вероисповести у њиховој земљи. Носиоци уметничких идеја били су, свакако, људи цркве: зетски митрополит који је после 1371. прешао у њихове области, светогорски и други српски и грчки монаси који су се ту почели насељавати, католичко свештенство у Приморју. На веома уском подручју сустизале су се, у време Балшића, уметности православних и католичких верника, свака живећи по својим унутрашњим законима и литургијској пракси, преплићући своја стилска обележја.[84]

Тешко је повезати све нити из уметничке делатности у доба Балшића, искидане временом, нестанком споменика и историјских извора; нису започета, још увек, неопходна археолошка испитивања. Једино се, колико-толико, у јаснијем светлу сагледава градитељство цркава и манастира, иако ни оно не даје потпуну слику о тада чињеним неимарским напорима. Већ прва вест о једној знаменитој цркви – Св. Марији у селу Лоренцу – коју је пре 1371. године подигао један члан куће Балшића, Оливера, кћи краља Вукашина, а жена Ђурђа I Балшића, може да се користи у историји уметности као занимљиво обавештење да су је изградили мајстори доведени из земље њеног оца, тј. из Македоније.[85] Њени остаци нису пронађени. Изгледа да су тек српски државни сабори у Пећи, 1374. и 1375. године, од којих је један сазвао кнез Лазар заједно с Ђурђем I Балшићем, одређеније утицали да се и у Зети појаве светогорски монаси, а са њима и нов облик цркава триконхосног плана какав је био и на подручјима других српских обласних господара.[86]

Четири манастира на Скадарском језеру, које су на његовим острвцима и обали подигли Балшићи – Старчево, Бешка (Брезавица), Богородица Крајинска и Морачник – израз су, управо, тежње зетске господе ка јединству с уметношћу велике већине српске властеле у последњој четвртини XIV и на почетку XV века. Од њих је, свакако, најстарији Богородичин манастир на

ковног уметничког веза – набедреник у збирци Народног музеја у Београду, Музеји 6 (1951) 48–63; Д. Стојановић сматра да је Јефимија била само дародавац извезених предмета, уп. *Уметнички вез у Србији од XIV до XIX века*, Београд 1959 (каталог изложбе у Музеју примењене уметности) 13, бр. 6 и 7, такође бр. 8–15, 18–21, 27–34 (комади веза из времена пред крај XIV и из XV века).

[84] Једини покушај да се прикаже уметност из доба Балшића у целини учинио је В. Ј. Ђурић у *Историји Црне Горе* 2/2, 413–439.

[85] В. Ј. Ђурић, *нав. дело* 415–416 (са старијом литературом). Бригу Оливериних потомака о тој цркви током XV века осветлио је И. Божић, *Зета и Мрњавчевићи*, Прилози КЈИФ 42 (1976) 23–26.

[86] В. Ј. Ђурић, *Српски државни сабори у Пећи и црквено градитељство*, О кнезу Лазару, 105–121.

острвцу Старчеву, подигнут до 1378. године заслугом некад угледног старца Макарија, а уз подршку Ђурђа I Балшића. Усред каменим зидом ограђеног манастирског дворишта с остацима конака стоји мала црква посвећена Богородици, једноставног триконхосног плана, изграђена притесаним каменом. Њена округла купола са четири прозора издиже се из благо преломљеног уздужног свода помоћу прстенастог испуста и пандантифа, без посредства подупирача и лукова какве су имале цркве у Моравској Србији. У особености јој спада и то што се уздужни сводови ослањају непосредно на уздужне зидове без прислоњених лукова, што се у крововима појављује »лажни« попречни брод и што споља има заобљена ојачања у угловима између бочних конхи и западног травеја. Нешто касније је добила припрату и уз њу једноставне, једнобродне капеле, које су служиле за сахрањивање. Поједностављењима у односу на светогорске узоре у плану и склопу целине, различитостима у односу на моравско градитељство – које су се састојале у недостатку рашчлањавања зидова пиластрима, прислоњеним луковима, нишама и венцима – а посебно каменом грађом без украса и умереном употребом готичких облика сводова и лукова, било је створено својеврсно здање које је послужило као узор нешто млађој скупини балшићких грађевина на Скадарском језеру.[87]

Три остале манастирске цркве Балшића добиле су планове ближе светогорским, вардарским и моравским триконхосима: имају поткуполне пиластре и лукове на које се ослања округло кубе. Али, ниједна од њих нема прислоњене лукове уз уздужне зидове, док су обликовање маса и начин изградње једнаки старчевачким. Црква Св. Ђорђа на острвцу Горици (Бешки, Брезавици) знатно је већа од оне на Старчеву. Подигао ју је, највероватније, Ђурађ II Страцимировић Балшић уз помоћ жене Јелене, кћери кнеза Лазара. Она се о њој старала, оправљајући је и препокривајући још у петој деценији XV века. Уз цркву је, са западне стране, истовремено изведена припрата, засвођена ребрастим, готичким сводом. Уместо назначеног попречног брода, какав је онај на Старчеву или на нешто каснијем Морачнику, Св. Ђорђе на Горици је с малим кубичним постољем над којим је купола. Изидан је грубо притесаним коцкама камена, осим на западној фасади. Фасада је пажљиво изведена већим тесаницима, а над њом се издиже, степенасто се сужавајући ка врху, велики, свечани звоник на преслицу с три отвора.[88]

У рушевинама је остала највећа манастирска црква на Скадарском језеру – Богородица Крајинска. Славна још од XI века, она је, пошто је у њу прешао из Боке Которске зетски митрополит, морала бити поново изграђена, већа но што је раније била. Догодило се то, вероватно, после 1403, у време Балше III Балшића, који се о њој старао. По нацрту основе наоса помало је наликовала на Св. Ђорђа с Горице, али је имала издужену, правоугаону припрату, одвојену пиластрима и луком од наоса, а не зидом. Испред припрате, а истовремено с њом, била је подигнута велика спољашња припрата, шира од цркве, која је служила за митрополијске саборе. Као многе српске катедрале, и Богородица Крајинска је имала, на западној фасади, с њене северне стране,

[87] Ђ. Бошковић, *Извештај и кратке белешке с путовања*, Старинар 6 (1931) 159–161; *Историја Црне Горе* 2/2, 418–422 (В. Ј. Ђурић); П. Мијовић – М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд–Улцињ 1975, 141.

[88] Ђ. Бошковић, *нав. дело* 162; *Историја Црне Горе* 2/2, 422–424 (В. Ј. Ђурић). План манастирске целине, с остацима конака, објавио је П. Мијовић, *Вјечно на Крајини*, Зборник Вирпазар, Бар, Улцињ, Цетиње–Београд 1974, 35.

високу кулу-звоник од пет спратова. На врху, с отворима благо преломљених лукова, стајала су звона, а на спрату испод била је капела с полукружном апсидом.[89]

Најмања је, и вероватно најмлађа (помиње се 1417. године), Богородичина црква на острвцу Морачнику. Даривао ју је Балша III због чега се сматра да јој је био ктитор. По плану и појединостима најсличнија је цркви на Старчеву, осим што јој кубе подржавају пиластри и лукови, тако да појава трансепта у крововима није »лажна« као на Старчеву. И она је одмах после подизања добила правоугаону припрату, нешто ширу од цркве, и уз њу, с јужне стране, сасвим малу правоугаону капелу за сахрањивање. Уз цркву су остале рушевине конака, пирга и трпезарије.[90]

Балшићки триконхоси са Скадарског језера представљају у српском градитељству засебну скупину. Њихов спољашњи изглед својеврстан је због нерашчлањености зидова, недостатка пластичног украса и одсуства вишебојности на фасадама, због камене грађе и поједностављења у конструкцији, а посебно због примене извесних готичких облика; задужбине Балшића су најзападнији изданак светогорске триконхосне цркве. Градитељи из Зете, а међу њима свакако и они из приморских градова, прилагодили су домаћем уметничком предању тип цркве који се са Свете Горе раширио по свим српским областима.[91]

Сва четири манастира Балшића на Скадарском језеру била су ограђена зидовима а у двориштима су им се налазила пратећа здања неопходна сваком општежићу. Код најмлађег, Морачника, један вишеспратни пирг, дебљих зидова него што су они на осталим грађевинама, имао је, очевидно, одбрамбену намену због наступајуће опасности. Тада, или нешто раније, на једном острвцу источно од Морачника а наспрам Богородице Крајинске, била је подигнута моћна кула позната данас под именом Топхала (Топаона). Штитила је, с језера, прилазе манастиру од Скадра. И она је светогорског типа, с јако истуреним пиластрима на спољашњим зидовима.[92]

Градитељска настојања Балшића да у Зету буде пренет светогорски тип храма нису се једино у томе исцрпљивала. Напоредо с триконхосима грађене су и једнобродне цркве. Представљало је то наставак зетске традиције која се одржала кроз читав средњи век. Међутим, подижући 1413. године храм Св. Николе у манастиру Пранквици у Паштровићима, Балша III је учинио необичан подухват: обликовао га је угледајући се на рашко градитељство из XIII века. Остаци камене, једнобродне цркве с полукружном апсидом и с

[89] Ђ. Бошковић, *нав. дело* 165–167; *Историја Црне Горе* 2/2, 424–428 (В. Ј. Ђурић); П. Мијовић, *нав. дело* 33 (план манастирског комплекса); П. Мијовић – М. Ковачевић, *нав. дело* 98–99.

[90] Ђ. Бошковић, *нав. дело* 162–165; *Историја Црне Горе* 2/2, 428–430 (В. Ј. Ђурић); П. Мијовић – М. Ковачевић, *нав. дело* 118; П. Мијовић, *нав. дело* 37 (план с погрешно одштампаном легендом као да је у питању Старчева Горица).

[91] П. Мијовић је настојао да докаже да ови триконхоси представљају наставак рановизантијског и предроманичког градитељства у Зети: *Трагом древних култура Црне Горе*, Титоград 1970, 186–190; *Вјечно на Крајини* 40; *Умјетничко благо Црне Горе*, Београд–Титоград 1980, 152. Таквом схватању се супротставља чињеница да су разлике међу старијим и млађим триконхосима у Зети веома велике, а суштинске једнакости с триконхосима са Свете Горе и из средњовековне Србије несумњиве.

[92] Ђ. Бошковић, *нав. дело* 159; *Историја Црне Горе* 2/2, 416–417 (В. Ј. Ђурић); П. Мијовић – М. Ковачевић, *нав. дело* 143.

дугачком припратом, показују да је имала ниске правоугаоне трансепте за певнице, а с унутрашње стране уздужних зидова – ниске прислоњене лукове на плитким лезенама. Приморски градитељи су се, очевидно, прилагодили изгледу најједноставнијих рашких грађевина у Боки Которској, каква је црква епископа Неофита, из XIII века, у селу Богдашићима. Од Прасквице се зачиње један посебан низ здања која ће постати нарочито омиљена међу властелом из породице Косача.[93] И код Лазаревића у Поморављу, истина на нешто друкчији начин, изазивана су сећања на дане Немање и Саве I: неке цркве изидане су каменом, имале су романичке аркадице испод поткровних венаца или неку романичко-готичку ознаку на сводовима или прозорским облицима. Балшино враћање рашком изгледу цркве било је део једног ширег покрета у XV веку.

Најраспрострањенији тип цркве на подручју Балшића били су, извесно, једнобродни, мали, засвођени храмови с полукружном апсидом без пиластара и ојачавајућег лука на своду, или са њима, каквих се највише сачувало на обалама Скадарског језера, у Крајини, Мркојевићима и на Приморју од Бојане до Боке. Могу се само оквирно датовати у XIV или XV век, јер је тек најмањем броју познато, макар и приближно, време настанка. Међу њима се посредством извора може датовати једино црква Св. Николе у селу Склава (данас Скла или Цкла), на обали Скадарског језера, јер ју је Балша III даровао Јелисанти, кћери Ђурђа I Балшића. Нерашчлањених зидова, првобитно можда покривена дрвеном таваницом, она је као необичност имала ширу полукалоту но што је била полукружна апсида коју је наткривала, као што је то понегде у то доба бивало (на црквама у селу Руњама у Крајини или на Кому на Скадарском језеру). Нешто касније приграђена јој је припрата с пиластрима и ојачавајућим луковима за свод.[94]

Својим путем се развијало католичко црквено и световно градитељство у приморским градовима. Оно се руководило схватањима из Западне Европе: готика, у свом јадранском изразу, била му је битно обележје. Преостали споменици које је у овом тренутку једва могућно издвојити као слој из времена Балшића показују да су зетске приморске грађевине биле мањих размера и мање раскошне од оних које су истовремено подизане у Котору, Дубровнику или Далмацији. У Бару као пример једне тада настале цркве проповедничког типа могу послужити рушевине једнобродне »Св. Венеранде«, чији је један уздужни зид претворен у главну фасаду, хоризонтално подељену венцем, с два портала над којима су полукружне лунете и с три издужена готичка прозора и розетом. Од грађевина намењених за становање истиче се двор барских надбискупа, чији су западна фасада и један део здања из 1400. године. Фасада је симетрично замишљена и пажљиво изидана тесани-

[93] П. Д. Шеровић, *Манастир Прасквица*, Глас Боке (1935) 142–148; П. Мијовић, *Фреске у певници Балше III у Прасквици*, Старинар 9–10 (1959) 345–347; *Историја Црне Горе* 2/2, 430–433 (В. Ј. Ђурић).

[94] О историји Св. Николе у Склави И. Божић, *нав. дело* 23, 27 (који није утврдио где се Склава с црквом налазила). То ће бити, без сумње, храм непознате посвете код села Скла (или Цкла) који се назива Текиша на Маскишу: Ђ. Бошковић, *нав. дело* 167 (ту и о цркви у Руњама). План цркве у Руњама: П. Мијовић, *Вјечно на Крајини* 44. Иначе је Мијовић, *нав. дело* 42, 44, 46 објавио велики број планова оваквих једнобродних цркава у Зети, од којих су неке могле настати у доба Балшића. Свакако су и међу онима које је снимио и описао по Крајини и Зетском приморју Ђ. Бошковић, *Стари Бар*, Београд 1962, 171–194. Неке од тих цркава су после рата уништене, а међу њима и Св. Никола у Склави.

цима: по средини је улаз с полукружном лунетом, док су три готичка прозора на спрату.[95] Већ се тада осећао пад зидарског и клесарског заната не само у Бару већ и на читавом подручју Балшића. Број мајстора био је знатно мањи него у доба Немањића,[96] па су се Балшићи и властела у Скадру, по утврђеним градовима око њега и на Приморју, као и свештенство и грађани, морали у тренуцима већих захтева обраћати за помоћ мајсторима из Котора, Дубровника или Венеције. Из Дубровника се увозио и грађевински материјал који се више није производио у довољним количинама у Зетском Приморју.[97]

Једва се шта може навести о осталим уметничким родовима који су неговани у Зети под Балшићима. Живопис је, по правилу, прекривао зидове угледнијих манастира и цркава на Скадарском језеру – што се види по последњим траговима – и био је византијског стила. Већи су једино остаци у храму на Старчеву, али ће тек будућа чишћења моћи да открију каквих су способности били уметници који су га радили. Није, исто тако, сачувана ниједна икона из тих времена, иако се зна да су их имале многе цркве, али и чланови властеоских кућа. Остао је само податак да је Балша III држао Богородичину икону која се сматрала за дело самог св. Луке. Ни за понеку избледелу површину, некад осликану, у католичким црквама или у палатама у зетским приморским градовима, не може да се утврди да је из доба Балшића.[98]

Само ретка књига с иницијалима или заставицама и какав истакнути архивски извор казују о природи украшавања литургијских рукописа у Зети с краја XIV и с почетка XV века. Главно преписивачко средиште постао је, одмах по оснивању, манастир на Старчеву. Тада је био исписан један пролог (сада у Берлину), на чијој је почетној страници једноставна заставица с мотивом преплетених кругова; он открива да су се на Старчеву преписивачи бавили и књижним украсом. Вероватно је из те радионице на самом почетку XV века изишло и Четворојеванђеље (сада у млетачкој Марћани), нешто богатије украшено од пролога. Иако један слој украса сећа на XIII век, ипак је најпретежнији део преплетних заставица, понегде једноставно обојених, с геометријским и флоралним украсом, као и тип иницијала, византијског порекла. Врло су блиски, а некад и једнаки, с украсом двају рукописа (један је у Ватикану, а други у Софији) које је, у исто време, можда у Македонији, исписао неки поп Никодим.[99]

Много је више повезан са српским предањем из XIII века Цетињски псалтир с тумачењима (сада у Свеучилишној библиотеци у Загребу). Раније је припадао Цетињском манастиру, али је ту, пошто је настао негде у првим двема деценијама XV века, могао бити пренет из неког старијег балшићког манастира. Он је са знатно већим бројем иницијала но иједна сачувана оновремена књига из Зете. Поред уобичајених црвених почетних слова с понеком витицом која из њих израста, али покаткад и с уписаним профилом или попрсјем младог човека, или пак оних с једноставним геометријским

[95] Ђ. Бошковић, *Стари Бар* 36–40, 134–146, т. XXXIV, LXXIII–LXXIX.

[96] *Исто* 243–256.

[97] *Историја Црне Горе* 2/2, 435–436 (са сабраном изворном грађом и старијом литературом).

[98] *Исто* 435–436.

[99] М. Харисијадис, *Два рукописа попа Никодима*, Зборник ЛУ 9 (1973) 85–96; Ј. Максимовић, *Четворојеванђеље Старчеве Горице*, Зборник ЛУ 12 (1976) 59–68 (са старијом литературом).

преплетом на чијим врховима се нађе и глава чудовишне животиње с гранчицом у чељустима, има их и таквих, и ти су најлепши, који су сачињени на тај начин што фантастична животиња, чији се доњи део тела преображава у геометријски или флорални преплет, својим покретом описује облик почетног слова. Најразвијенијим иницијалима Цетињски псалтир је и најсличнији рашкој илуминацији из средине XIII века. Такво украшавање једне књиге у Зети Балшића, као и појава рашког плана у Прасквици, сведоче о повратку немањићким узорима скоро два века старијим, што је свакако представљало једну од тежњи ка настављању уметности из оног времена када је српска држава била у успону.[100]

О минијатурном сликарству у католичким књигама остале су само писане вести. Из њих се види да су неке од њих поручиване у Дубровнику, где су се, углавном, свештеници њиме бавили. А то је довољан податак за претпоставку да је оно било готичко, јер је целокупна уметност Дубровника тада била захваћена готиком, мада су се на олтарским сликама осећали још трагови византијске прошлости у оном споју који је био присутан у венецијанском сликарству из друге половине XIV века, и то само код неких уметника.[101]

У годинама политичке разједињености српска патријаршија је покушавала да очува јединство традиције и духовног живота у земљама некадашњег Царства. Успешно обављено измирење српске и цариградске цркве, настојањем кнеза Лазара (како тврде пећки епископ Марко и Константин Филозоф) и трудом светогорског монаха, старца Исаије, који је тим поводом долазио у Србију, обезбедило је кнезу значајну подршку црквених кругова.[102] Блиска сарадња кнеза Лазара с патријарсима, Јефремом и Спиридоном, на васпостављању идеологије Немањића у новим приликама после 1375, утицала је на кнежеву ктиторску делатност. По угледу на владаре Немањиће кнез Лазар је почео да подиже своје задужбине у Поморављу, преузевши и ктиторску улогу у Хиландару, старој задужбини Немањића. Раваница, Лазарица и спољна припрата у Хиландару добро су очуване задужбине кнеза Лазара, које сведоче о огромном градитељском подухвату оствареном за свега петнаестак година. Брига о Хиландару и ширење хиландарског култа Богородичиног Ваведења у

[100] S. Radojčić, *Stare srpske minijature* 38–40; V. Mošin, *Opis ćirilskih rukopisa Sveučilišne biblioteke*, Radovi Staroslavenskog instituta 5 (1964) 178–180; *Историја Црне Горе* 2/2 437–439, (В. Ј. Ђурић).

[101] *Историја Црне Горе 2/2*, 435 (В. Ј. Ђурић). Ван матичних области Зете Балшића, у јужној Албанији, којом су они једно време владали, ситна властела и свештенство неговали су уметност сасвим византијску по духу. У једној бератској цркви сачувала се, на пример, врло свечана плаштаница, коју је 1373. године, за време Балше и Ђурђа I, поручио епископ Главенице и Берата Калист. На простирци, у средини, лежи мртав Христос, а около, на позадини посутој везеним звездама, представљени су мали анђели који га оплакују. По орнаментисаној ивици налазе се медаљони с попрсјима светитеља и анђела. Уп. Th. Popa, *Cinq inscriptions d'églises et leurs données sur les princes albanais du Moyen âge*, Buletin i Universitetit shtetëror të Tiranës, seria shkencat shoqerore *2* (1957) 197–201, 202–203 (на албанском језику с француским резимеом, с прецртаним натписом и старијом литературом). Ова плаштаница спада међу најлепша дела везилачке уметности из тога времена.

[102] Марково житије патријарха Јефрема издао је Ђ. Трифуновић, *Житије светог патријарха Јефрема од епископа Марка*, Анали 7 (1967) 67–74, посебно стр. 71; Константиново Житије Стефана Лазаревића издао је В. Јагић: *Живот Стефана Лазаревића*, Гласник СУД 42 (1875) 258–259; житије старца Исаије издао је Н. Дучић, *Старине хиландарске*, Гласник СУД 56 (1884) 75–76; о општим погледима на догађај уп. Д. Богдановић, *Измирење српске и византијске цркве*, О кнезу Лазару, 81–90; Ђ. Стричевић, *О улози старца Исаије* 221–232; Б. Вуловић, *Раваница* 15–16.

МАНАСТИР РАВАНИЦА

ПЛАН – ОСНОВА

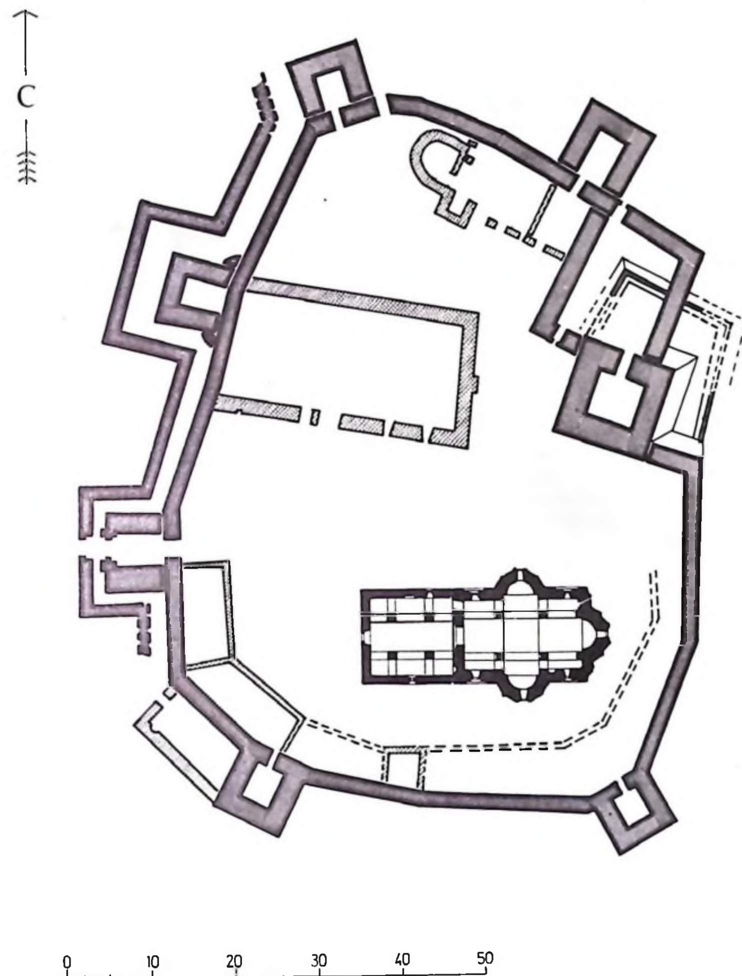

Србији (где су многе ране моравске цркве добиле управо ову посвету, као Горњак, Дренча, Велуће, Нова Павлица, црква Обрада Драгослалића у Кукњу, на Ибру, и друге)[103] указују на постојану жељу цркве и кнеза Лазара да се прикажу као достојни наследници традиционалне верске политике и идеологије Немањића. Таквим духовним опредељењем кнеза Лазара и нових покровитеља уметности у Моравској Србији постаје разумљива доследна примена светогорског облика бочних певница, односно плана тролисне основе у српској архитектури почевши од осме деценије XIV века.

У једном касном родослову очувала се вест да је већ на црквеном сабору одржаном 1375, када је изабран за патријарха Бугарин Јефрем, било одлучено о оснивању Раванице.[104] За градњу цркве, која ће постати кнежев маузолеј, нађено је погодно место у долини Раваничке реке, и започето је зидање главне цркве, манастирских конака, трпезарије и тврдих бедема с кулама. На донжону се и данас очувао натпис исписан бојом о кнезу Лазару као ктитору.[105] Братство Раванице је добило извесна имања већ првом кнежевом повељом коју је потврдио патријарх Јефрем 1376–77, а затим и другом из 1380–81. године[106]. До средине девете деценије уз цркву је дограђена и припрата, па је таква, завршена грађевина, приказана на насликаном моделу цркве у ктиторској композицији на северном делу западног зида у наосу.

Главна црква у Раваници је саграђена редовима правилно тесаног камена и опеке на основи развијеног уписаног крста, развученог по оси исток–запад, с бочним, споља петостраним конхама на завршецима попречних, краћих кракова. Покушаји ширења простора пред олтарском преградом уз помоћ бочних конхи, ради смештања хорова који учествују у богослужењу, запажени су и у старијим црквама, подигнутим пре средине XIV века.[107] Тада, међутим, није дошло до ширег усвајања новог плана основе у Србији. Изгледа да ни касније саграђени триконхоси у Кучевишту и у Рђавцу (Мочарама), чији су ктитори непознати, као и тачно време градње, нису имали одјека у Поморављу. Лазарева гробна црква, међутим, подигнута у Раваници, носила је снагу новог узора у којем су сједињени облици српских владарских, петокуполних задужбина XIV века и светогорских старих триконхосних католикона. Идејни и функционални захтеви новог времена потпуно су задовољени планом Раванице. Њен даровити градитељ је савршено познавао српску архитектуру, али

[103] В. Петковић, *Преглед црквених споменика* 69, 108, 54–56, 239–240, 36.

[104] И. Божић, *Српске земље у доба Стефана Лазаревића*, Моравска школа и њено доба, 115; С. Ћирковић, *Раваничка хрисовуља*, Манастир Раваница. Споменица о шестој стогодишњици, 1381–1981, 82.

[105] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 152; Н. Антић-Комненовић, *Остаци фресака у кули кнеза Лазара*, Зборник Народног музеја 8 (1975) 417–429.

[106] С. Ћирковић, *Раваничка хрисовуља*, Раваница 1381–1981, 81–82.

[107] В. Ј. Ђурић је навео као старије примере цркву Стефана Дечанског, Св. Николу Мрачког (1330), капелу у пиргу манастира Риле, задужбину протосеваста Хреље (1334–1335), капелу Св. Николе у манастиру Св. Арханђела код Призрена, задужбину цара Душана (око 1350), уп. *Српски државни сабори у Пећи и црквено градитељство* 108–111. Ђ. Бошковић је сматрао да би и триконхос у Лешку, посвећен Богородици, могао да буде подигнут крајем XIV века, уп. *Историја уметности. Најновија грађа из области наше средњевековне архитектуре*, Прилози КЈИФ 14 (1934) 261; међутим, цркву Св. Богородице у Лешку (можда још византијску) приложио је краљ Стефан Дечански 1326. цркви Св. Богородице Љевишке у Призрену, уп. С. Новаковић, *Зак. споменици* 640; вид. и расправу: Р. Грујић, *Полошко-тетовска епархија и манастир Лешак*, Гласник СНД 12 (1933) 3–77, посебно стране 72–73 и сл. 40, што значи да је око 1330–1350. већ било више триконхоса у српској архитектури.

је, по свему судећи, највише настојао да као најславнији узор опонаша маузолеј цара Душана код Призрена. Преузевши основу крста, уписаног у правоугаоно поље, каква је била основа Св. Арханђела код Призрена, а не основу крста уписаног у квадрат, какве су биле махом цариградске цркве, Хиландар и Грачаница, и распоређујући мање куполе сходно решењу које је нудио Душанов маузолеј, творац Раванице је оживео стари ток развоја српске црквене архитектуре. Конструкцијом лукова и сводова, који су се ослањали на чврсте, слободне ступце, носаче куполе, уздигао је постоље тамбура као и многи старији градитељи цркава у Србији. Ритам кровних покривача постепено је водио поглед с бочних конхи на полуобличасте сводове крста, више од угаоних простора који носе четири лакша постоља с малим тамбурима и куполама. Уздизање маса је настављено кубичним постољем централне куполе, које је знатно шире и више од угаоних и носи високи, десетострани тамбур с куполом, где се стичу све линије грађевине као у симболичном зениту (19 м). Петокуполна и складних размера, извучена по вертикали смелије од Богородице Љевишке и Хиландара, али ипак нижа од Дечана и маузолеја цара Душана, Раваница је морала изазивати дивљење раних осамдесетих година кад је завршавана.[108]

И други велики подухват кнежевих градитеља пада у крај осме и девету деценију XIV века. Док је зидан тврди град Крушевац, а по рођењу сина Стефана (1377), како саопштава Константин Филозоф, кнез Лазар је предузео кораке да у престоници сагради придворну цркву посвећену светом Стефану.[109] Од тада су кнез Лазар и чланови његове породице, по угледу на владаре Немањиће, посебно неговали култ св. Стефана, некадашњег заштитника српских владара.[110] У уметност су поступно и смишљено увођени култови или облици који су могли да допринесу стицању утиска о духовном континуитету и о природном наслеђу идеологије Немањића у Лазаревој Србији. Црква Св. Стефана је сажете триконхосне основе, као придворна црква у утврђеном граду има мању основу од кнежевог маузолеја, али је сложеније замишљена и изведена. Изостављени су попречни краци уписаног крста, а ступци који носе поткуполну конструкцију наслоњени су на бочне зидове цркве из којих испадају петостране бочне конхе. Нестали су тако угаони травеји и замењени су прислоњеним луцима. Системом лукова је кубично постоље уздигнуто релативно смелије од раваничког и носи виткију куполу (17,25 m високу).[111] Употребљен је исти материјал за градњу, тесани пешчар и опека. Мермера није било на Лазаревим грађевинама. Сјај блиставих фасада Студенице, Бањске, Дечана, тих богатих мермером грађених гробних цркава владара из династије Немањића, није доживео препород у

[108] Б. Вуловић, *Раваница* 43–56, 129–142; V. Korać, *Les origines de l'architecture de l'école de la Morava*, Моравска школа и њено доба, 157–169; Б. Вуловић, *Учешће Хиландара и српске традиције у формирању моравског стила*, Моравска школа и њено доба, 169–178; Б. Вуловић, *Архитектура Раванице*, Раваница 1381–1981, 19–32. О дивљењу савременика сведочи анонимни Раваничанин, уп. Đ. Sp. Radojičić, *Antologija* 117–118.

[109] *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 262.

[110] М. Ћоровић-Љубинковић, *Одраз култа св. Стефана у средњовековној српској уметности*, Старинар 12 (1961) 45–62; Г. Бабић, *О живописаном украсу олтарских преграда*, Зборник ЛУ 11 (1975) 21–41.

[111] Б. Вуловић, *Лазарица. Црква Св. Стефана у Крушевцу*, Старинар 30 (1979) 31–43, т. I–VIII, сл. 1–6 (са наведеном литературом о овом споменику). Висину куполе наводи Ђ. Бошковић, *Манастир Велуће, архитектура и скулптура*, Старинар 3–4 (1955) 63.

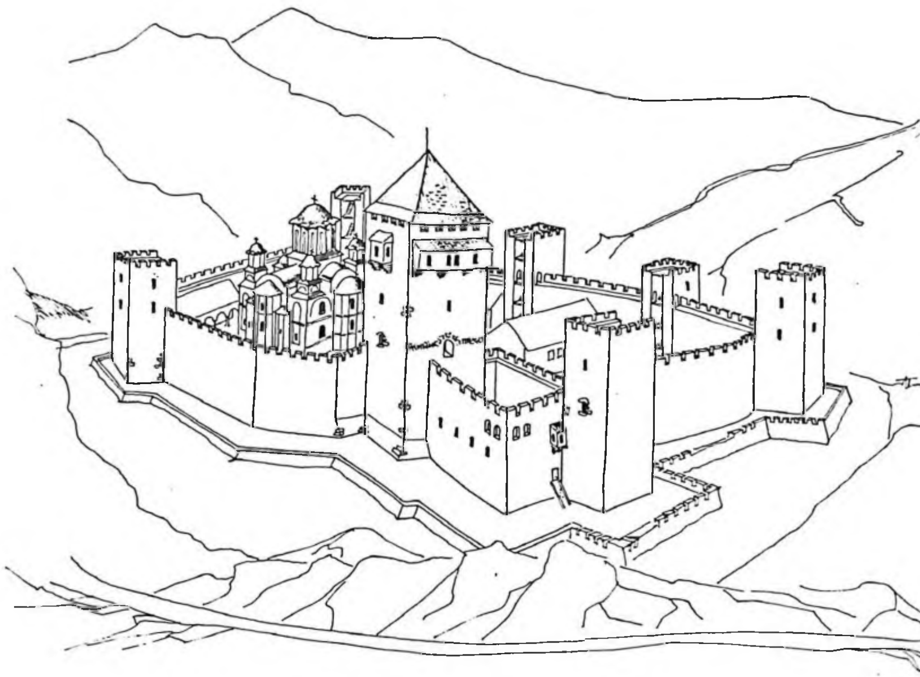

Манастир Раваница, идеална реконструкција.

Лазаревој Србији. Вешти и даровити кнежеви градитељи су улепшали фасаде својих цркава на нов начин, употребом свих познатих шароликих, али не и скупоцених материјала. Окерни тесаници, беле малтерне спојнице, румене опеке и крстообразни судићи од печене керамике, утапани у малтер, смењивали су се с каменим украсом резаним у пешчару и с мотивима насликаним фреско-техником. Свим познатим средствима шаране су површине зидова, веома рашчлањене хоризонталним кордонским венцима, вертикалним пиластрима и прислоњеним колонетама. На фасадама Раванице, Лазарице и спољне припрате Хиландара, сав тај бојени украс је распоређен по одређеном реду: ћелијасти слог зидања делује мирно под доњим кордонским венцем у поређењу с богатством шаховских поља, плитких полукружних ниша, оперважених прозора и уоквирених розета у горњој зони фасада или на калканима. Док су облици грађевине смањивани и олакшавани идући ка врху, површински украс фасада је бивао све гушћи, све смелији.

Јављале су се сличне, хоризонталне поделе фасада и на старијим српским црквама; мермерни кордонски венац израђен је већ на цркви Св. Јоакима и Ане у Студеници (1314), и на другим познијим црквама,[112] али нигде у XIV веку тај украс није доведен до тако сложеног поретка као на Раваници и на каснијим Лазаревим задужбинама. Коришћена су и шаховска поља од опеке и малтера на посебно украшеним страницама олтарских апсида, по угледу на грчке цркве, као нпр. на Св. Богородици у Кучевишту (око 1330),[113] али нигде раније нису сложена ова поља у тако доследном ритму као на Раваници, Лазарици и Лазаревој припрати у Хиландару. Јављале су се и полукружне нише на апсидама и западним фасадама српских цркава (Св. Богородица у Кучевишту, манастир Св. Димитрија у Сушици, око 1346–47, Лесново 1342–46, Матеич око 1355), али тек од Раванице и Лазарице овај украс постаје стално присутан на фасадама.[114] Усечене колонете у пиластрима фасада извођене су и на цркви Св. Арханђела, задужбини Реље Охмућевића у Штипу (око 1332) и на манастирској цркви Св. Димитрија (Марковог манастира) у Сушици, али ови украси обилују разуђеним линијама пресека тек на Раваници и Лазарици.[115] Већина украсних елемената моравских фасада добро је била позната старијим српским градитељима, али сви они нигде нису били тако спретно и маштовито сједињени као на Лазаревим задужбинама. Велика розета, чији су преплети и цветни мотиви као мрежа затварали кружни отвор западне фасаде раваничког храма, успело је остварење Лазаревих мајстора. Они су се касније осмелили клешући још веће и још занимљивије прозоре овог типа (изгледа већ на раваничкој припрати, подигнутој нешто после саме цркве) и на Лазарици, на зидовима спољне припрате Хиландара, као и на многим властеоским задужбинама.[116] Кружни прозори су и раније красили фасаде српских цркава, али ни у Љуботену (1337), ни у цркви Св. Димитрија у Сушици, ни у Св. Николи Шишевском (друга половина XIV века), ни у Св. Андреји на Тресци (1389), ни друге такви прозори немају ни пречник моравских, ни смели украс од камене мреже који на Лазаревим и другим споменицима Поморавља више подсећа на готичке розете. Очигледно су веома различита знања и искуства даровитог мајстора, творца Раванице, дошла до изражаја у тренутку кад га је кнез Лазар позвао поверивши му важан задатак.

[112] Б. Вуловић, *Раваница* 60; порекло оваквих хоризонталних венаца је у цариградској архитектури, уп. C. Mango, *Byzantine Architecture*, New York 1976, сл. 221, 225, 247. На Краљевој цркви запазио је хоризонталну рашчлањеност још G. Millet, *L'ancien art serbe* 96; А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура*, сл. 189.

[113] А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура*, сл 237, 293–296; В. Ј. Ђурић, *Градитељски стил Моравске школ* Зборник ЛУ 1 (1965) 57, с . 10, 11, 21; С. Ненадовић, *Архитектура Хиландара*, Хиландаr зборник 3 (1974), сл. 104, 108, 161, 172, 173.

[114] А. Дероко. *Монументална декоративна архитектура*, сл. 237, 235, 231 и 260.

[115] Б. Вуловић, *Раваница* 59–62; Б. Вуловић, *Лазарица*, Старинар 30 (1979), 43.

[116] Б. Вуловић, *Раваница* 36–27; исти, *Лазарица*, Старинар 30 (1979) сл. 3–6; С. Ненадовић, *Архитектура Хиландара*, Хиландарски зборник 3 (1974) 128, 132–133, сл. 45, 161–162, 164–165, 203; розете су красиле и цркве саграђене око средине XIV века, на пр. Св. Арханђеле код Призрена, уп. С. Ненадовић, *Душанова задужбина, манастир Св. Арханђела код Призрена*, Београд 1966, сл. 213–214 и реконструкција, на стр. 50–51, сл. 57–58; једну розету је запазио Ђ. Бошковић на цркви Св. Атанасија у Лешку, уп. *Историја уметности. Најновија грађа*, Прилози КЈИФ 14 (1934) 261; о розетама у моравској пластици, уп. Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад 1971, 111–114, 121 и даље, сл. 233–234, 238, 246–247, 249–253, 259–260. Сва сакупљена грађа јасно показује да су се извесни облици розета стално понављали на моравским црквама, нпр. на Велућу, припрати кнеза Лазара у Хиландару и у Љубостињи. Уп. Ј. Максимовић, *нав. дело*, сл. 260–261 и 252; С. Ненадовић, *нав. дело*, Хиландарски зборник 3 (1974), сл. 203 и 165; Ђ. Бошковић, *нав. дело*, Старинар 3–4 (1955), сл. 63.

Плитко резани преплет у камену негован је вековима на видљивим површинама стубића, парапетних плоча олтарских преграда, оквира икона, капитела, оквира прозора, портала и црквеног намештаја византијских цркава. Такав украс је у грчким, богатијим црквама бивао бојен или истакнут тамном пастом уливеном у издубљене делове. Наклоност према површинској шароликости завладала је у византијској уметности нарочито током XIV века и оживела многе старе технике.[117] Хармоније боја и сликарски закони распоређивања украса без обзира на технику и материјал потиснули су потпуно пунију скулптуру у споменицима доба Палеолога. Тај површински, резани или сликани украс био је омиљен током XIV века и у унутрашњости неких српских цркава имућнијих ктитора (нпр. плитко резаним преплетом украшени су иконостас и портал у Св. Димитрију и саркофази црквених великодостојника, израђени у камену и сачувани у Пећкој патријаршији, а сличан преплетни украс, само израђен у дрвету носи и саркофаг краља Стефана Дечанског, сачуван у Дечанима).[118] Оквири икона, царских двери, делови иконостаса у дрвету, или посребрени окови икона и других црквених предмета покривани су сличним плиткорељефним мотивима у српским крајевима.[119] Одраније негован и у заглављима и на заставицама српских рукописа,[120] преплетни украс прожима од средине XIV века скоро све површине предмета везаних за култ. Такве украсе су добро познавали мајстори кнеза Лазара. Многобројни и различити преплети моравских фасада преузети су из нагомиланог искуства ранијег периода српске уметности.

Покушаји примене преплетног украса на фасадама српских цркава старији су од моравских споменика, али резани ни сликани преплет нигде није доследно спроведен као на Раваници и осталим споменицима с краја XIV века. На скромније грађеним и омалтерисаним фасадама византијских и српских цркава фреско-сликарством се вековима опонашао одређени начин зидања, што се види, на пример, на византијским очуваним црквама XI–XIII в. у Македонији, или на српским црквама у Ариљу, из 1295–96, и у Бањи код Прибоја, из 1330, где се очувао стари малтер на фасадама.[121] На важнијим деловима грађевина, као што су тамбур, постоље кубета, калкани, апсиде, где

[117] М. Шупут, *Византијски рељефи са пастом из XIII и XIV века*, Зограф 7 (1977) 36–43.

[118] J. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура* 109–116; сл. 201–230, 276–277.

[119] Б. Вуловић, *Раваница* 111–125; о споменицима примењене уметности се расправља у чланцима А. Банк, Б. Радојковић, С. Lepage, В. Хан, објављеним у зборнику Моравска школа и њено доба 49–59, 191–207, 229–237 и 323–328.

[120] Сличност рукописне орнаментике и фасада моравских цркава запазио је још B. S. Nikolajewisch, *Kirchliche Architektur der Serben im Mittelalter*, Belgrad 1902, 67–68; занимљиве опаске о једној групи рукописних орнамената, који су могли да утичу на избор мотива при украшавању моравских фасада, објавио је S. Radojčić, *Stare srpske minijature* 32–33, 38, 5. XIV и 38, t. XX; В. Мошин је такође објавио збирку занимљивих мотива из рукописа сличних фасадној пластици, *Орнаменти неовизантијског и „балканског" стила*, Годишњак Балканолошког института 1 (1957) сл. 8–12. Почетне облике сликане фасадне орнаментике у Србији објаснио је В. J. Ђурић, *Настанак градитељског стила Моравске школе, Фасаде, систем декорације, пластика*, Зборник ЛУ 1 (1965) 35–64, сл. 1–24; Б. Вуловић, *Раваница* 96–121. О медаљону са афронтираним грифонима, уп. такође А. Džurova, *Le manuscrit pendant le deuxième royaume bulgare (1185–1396)*, Cyrillomethodianum 4 (Thessalonique 1977) 36–54, pl. XXV–XXVII.

[121] В. J. Ђурић, *Настанак градитељског стила Моравске школе*, Зборник ЛУ 1 (1965) 45–46 и 63–64; П. Миљковик-Пепек, *Новооткриени архитектурни и сликарски споменици*, Културно наследство 5 (1973) 5–14; М. Чанак-Медић, *Сликани украси на цркви Св. Ахилија у Ариљу*, Зограф 9 (1978) 5–11; Д. Павловић, *Испитивачки радови на архитектури цркве манастира Љубостиње и предлог за њен будући изглед*, Саопштења 8 (1969) 155–186.

се иначе и стварном грађом (каменом и опеком) наглашавао украс, цртани су редови тесаника и опека, сплетови лозица и палмета, бојене су преплетне траке или розете које веома подсећају на украс са страница књига (нпр. на фасадама цркава Св. Апостола и Св. Богородице или спољне припрате у Пећи и на фасадама Св. Николе у Бањи код Прибоја). Стари византијски начин јевтинијег украшавања омалтерисаних црквених фасада фреско-сликарством одређених мотива сведених у површину добро је био познат српским градитељима XIV века.[122] Није, међутим, искључено да су поткровни и остали венци на богато украшеном маузолеју цара Душана у Призрену већ били покривени двочланим, плитко резаним плетеницама и сличним тракама, на шта упућују нађени одломци мермера са те срушене цркве, иако је украс њених камених фасада (оквири прозора нарочито) био сачињен већином од пуније, рашко-романичке пластике. Одавно познате мотиве, преузимане у разним техникама и материјалима, мајстори Раванице и Лазарице су прилагодили лако обрадивом пешчару. На Раваници се већ појавила розета великог пречника, лакша од мермерне розете која је некада красила западну фасаду цркве Св. Арханђела.[123]

Посматрајући многе сачуване цркве у Поморављу, лако се запажа да су управо задужбине кнеза Лазара добиле најкићеније и најразноликије фасаде. Као и приликом листања неке старе српске књиге, тако се и при посматрању Раванице не наилази лако на истоветне мотиве. Стилизовано биље обујмљено преплетом, уврнути конопац, разне плетенице и чворови од траке, ређе трочлане, углавном двочлане, геометризовани облици птица и аждаја чији се репови претварају у дуги низ карика и трака, маске монструма које бљују лозице и вреже покривајући капителе и конзоле на прозорима и ступцима, сви ти мотиви бујају и преплићу се на каменом украсу фасада или понеки, као маске са стилизованим биљем, и на сликаним капителима и ступцима у унутрашњости раваничког храма.

Фасаде Лазарице, а затим и хиландарске спољне припрате, добиле су убрзо после Раванице сродан украс.[124] Да су у Лазарици заиста радили клесари из Раванице, верује се на основу сличних, па и истоветних мотива на розетама или на оквиру прозора. Веома слични рељефи с аждајама на тимпанима прозора у Раваници и Лазарици, указују да су једном израђени цртежи лако мењани у појединостима и прилагођавани новим сразмерама. Запажено је и да су профилисани пиластри на фасадама првобитне раваничке припрате (очуване само у најнижој зони) и припрате у Лазарици исто цртани.[125] Али без обзира на многе сличности у појединостима, као и у општој замисли фасадног украса ових цркава, целине нису понављане. Лазарица је ново дело настало у истом духу, али сложеније и смелије. Већа тежња ка висини остварена је у

[122] В. J. Ђурић је навео многе примере: *Настанак градитељског стила Моравске школе*, Зборник ЛУ 1 (1965) 43–58.

[123] С. Ненадовић, *Душанова задужбина, манастир Светих Арханђела код Призрена* 74, 44–46, сл. 57 и 58, 213–214, т. XCIV, сл. 557–559; Б. Вуловић, *Раваница* 148.

[124] В. Кораћ, *Археолошка опажања о припрати кнеза Лазара у Хиландару*, Хиландарски зборник 4 (1978) 75–95.

[125] Б. Вуловић, *Раваница* 147–148, 171–174, т. XXXVIII, XL–LIV. Ђ. Бошковић је указао на сличност украса на прозорима у Лазарици и Велућу: *Манастир Велуће*, Старинар 3–4 (1955) 63–74, сл. 74, 56 и 60. G. Millet, *L'ancien art serbe* 133, је сматрао да је црква Св. Арханђела у Кучевишту претрпела утицај моравских споменика и да се може датовати у време настанка Св. Андреје на Трески.

Лазарици другачијим односима маса, вишим коцкастим постољем куполе и смелијим решењем лукова који га носе, а припрата је замишљена и остварена истодобно са црквом, па с њом чини изванредно складну целину и поред масивног звоника чији је горњи спрат олакшан двојним прозорима.

Ако се у овом тренутку не може избећи несигурност у одређивању времена настанка триконхоса у Кучевишту (Св. Арханђели) и у Мочарама (Рђавац), или оних у долини Црнице (Намасија, Св. Марија Петрушка, Св. Арханђели и друге црквице) и оних у Мојсињу, њихове скромно обрађене фасаде изричито доказују да нису утицале на црквено градитељство у Лазаревој Србији.[126] Прави узор и подстрек настанку новог градитељског стила пружио је кнез Лазар крајем осме деценије у Раваници, а нешто мало касније и у Крушевцу. Лазареве задужбине су снажно покренуле стваралачку уобразиљу уметника и жеље нових ктитора и наручилаца који су у Поморављу добијали баштине. Кнезу Лазару се приписује заслуга за подизање неких манастира који су додељени на уживање монасима досељеним из источних земаља после 1371. године. Светогорац Ромил се населио у пустињи крај Раванице пре 1376–77, старац Григорије је добио на управу манастир у Ждрелу, који је кнез Лазар саградио око 1379, а нешто касније је и кнегиња Милица дала хиландарском монаху Сисоју имања и средства да сагради цркву, посвећену Преображењу недалеко од Раванице (пре 1398).[127] Све ове монашке цркве по типу су такође триконхоси, али је њихов спољни украс био скромнији. Монаси су били и ктитори Дренче (у Жупи код Александровца) али су они подигли своју задужбину сопственим средствима на својој баштини. У Жичи је 2. марта 1382. године уз сагласност патријарха Спиридона састављена повеља којом су поклоњена имања овом манастиру.[128] Бивши властелин кнеза Лазара (а можда и ранијих царева) монах Доротеј, са сином, јеромонахом Данилом, био је ктитор Дренче, чија је главна црква, тролисне основе, посвећена Богородичином Ваведењу данас само рушевина.[129] Истом приликом, ктитор је Дренчи приложио и свој бивши двор и придворну цркву у Наупари (код Крушевца), посвећену Рођењу Богородице, која је према томе морала бити саграђена пре 1382. године. Очувана грађевина сведочи да је овај бивши Лазарев властелин подигао своју придворну цркву на основи сажетог уписаног крста, по угледу на Лазарицу.[130] И кад је кнез Лазар обезбеђивао средства за подизање цркава, и кад су други ктитори били довољно имућни да то чине, подизани су у Србији триконхоси по угледу на

[126] О овим малим црквама скромног украса, Б. Кнежевић, *Средњовековне цркве и манастири у долини Црнице*, Зборник ЛУ 16 (1980) 223–257, сл. 1–6 (са наведеном старијом литературом); К. Јовановић, *Старе цркве у Мојсињу*, Старинар (1907) 149–165; М. Ризнић, *Старине у планини Мојсињи и околини*, Старинар 8 (1891) 14–91; Р. Станић, *Средњовековне цркве у Сталаћу и околини*, Старинар 30 (1979) 65–73.

[127] Ђ. Сп. Радојичић, *Григорије из Горњака*, ИЧ 3 (1952) 85–105; Ђ. Бошковић, *Белешке са путовања. Сисојевац*, Старинар 8–9 (1933–1934) 284, сл. 9 (где је приказан модел цркве који је ктитор држао); Б. Вуловић сматра да је и припрата Сисојевца имала звоник на основу модела цркве коју је ктитор носио: *Раваница* 79.

[128] Леонид, *Стара српска писма*, Гласник СУД 24 (1868) 262–264; С. Новаковић, *Зак. споменици* 763.

[129] М. Валтровић је оставио цртеж зарушене цркве из 1874, уп. *Каталог изложбе Излози Српског ученог друштва. Истраживања српске средњовековне уметности 1871–1884*, изд. САНУ, Београд 1978, 157; у овом каталогу су објављени и цртежи цркве Св. Јована Богослова у Поганову и цркве Св. Арханђела у Трну (Бугарска) такође из XIX века.

[130] М. Васић, *Жича и Лазарица* 141–142.

Лазареве задужбине. О томе сведочи и Нова Павлица, задужбина кнежевих сестрића и политичких сарадника, основана пре 1389. године. Посвећена је Богородичином Ваведењу и у основи показује развијени триконхос с петостраним конхама, какве су и на Раваници, само ако је и било богатог, клесаног украса па и сликаног, није се ништа очувало услед многих преправки.[131] У Новој Павлици је почивало тело Драгане (сестре кнеза Лазара, у монаштву Теодосије). Поводом њене смрти синови су заједно са топличким митрополитом, Јованом, поклонили својој задужбини сребрну ставротеку, на којој се очувао српски запис о дародавцима. Одсуство мужа у учињеном дару оправдава закључак да се догађај збио после 1381 (када је челник Муса још био жив). Данас се овај драгоцени предмет чува у светогорском манастиру Ватопеду.[132]

Нешто раније од Нове Павлице могла је настати црква посвећена Ваведењу, у Велућу код Крушевца, опет триконхосне, али сажете основе с петостраним конхама.[133] Жена–ктиторка, чији је портрет очуван на живопису, уложила је доста средстава и труда да украси своју задужбину рељефима, плитко резаним у камену, попут оних на Лазарици, и сликаним преплетима и цикцак-линијама поткровним и нижим, хоризонталним венцима. Тробојни преплет испресецаних кругова на украсној траци фасадног венца са Велућа веома подсећа на исти мотив из српских рукописа (Chil. 259, и др.), а резане траке венаца и чеоних лукова архиволти, камене розете исечене у пешчару и уграђене у стране коцкастог постоља кубета, као и профилисани пиластри, указују на већу блискост Велућа и Лазаревих задужбина него што то показују остале властеоске цркве. Скоро истоветни рељефи с птицама и аждајама на оквирима прозора у Велућу, Лазарици и Раваници веома су упечатљив доказ о намерном понављању украса са кнежевих задужбина.[134] Изгледа да је Велуће било, пре обнове у XIX веку, лепше украшено него Наупара, а далеко богатије него Нова Павлица, што би указивало на виши друштвени положај ктиторке и на њене могућности да можда упосли и неког од Лазаревих клесара.[135]

Много једноличније преплетне мотиве, клесане у камену или сликане, користио је градитељ Љубостиње, Раде Боровић. Ређе биљног типа, већином геометријског, строгог цртежа, његови преплети су, међутим, савршено цртани и клесани, било да красе кордонске венце, било да попуњавају оквире прозора и портала ове значајне задужбине кнегиње Милице, саграђене током девете деценије XIV века. Раде неимар, упамћен и у народним песмама, урезао је свој потпис на прагу улаза из припрате у наос.[136] Саградио је цркву

[131] М. Васић, *Жича и Лазарица* 138.

[132] Р. Грујић, *Реликвијар браће Мусића*, Уметнички преглед, год. IV, бр. 2 за март (Београд 1941) 78–81; М. Михаиловић, *Зидна декорација новопавличке цркве*, Рашка баштина 1 (1975) 65–78 (са подробно наведеном библиографијом о овој цркви).

[133] М. Васић, *Жича и Лазарица* 142–143; Ђ. Бошковић, *Манастир Велуће*, Старинар 3–4 (1955) 60–74.

[134] Б. Вуловић, *Раваница*, т. XXXVIII, XL; Ђ. Бошковић, *Манастир Велуће*, Старинар 3–4 (1955) 56, 60.

[135] Г. Бабић је претпоставила да би ктиторка из наоса у Велућу могла бити Мара, кћи кнеза Лазара: *Владарске инсигније кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, 70–75.

[136] Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, бр. 74 (са подробно наведеном старијом библиографијом о Раду неимару); у књизи М. Васић, *Жича и Лазарица*, 138–139, улаз у олтар је погрешно наведен као место где се налази урезани потпис неимара.

већ уобичајене основе развијеног тролиста, с припратом чији сводови носе калоту, која је потпуно подређена главној вертикали цркве, њеној куполи над наосом. Пространа припрата Љубостиње се и величином и обликом сводова разликује од малих припрата – тремова, са спратном конструкцијом звоника у Лазарици и Наупари. Неимар Раде је нашао одговарајуће решење за посебне потребе наметнуте манастирским богослужењем и смештајем гробова у припрати Љубостиње.[137] Лошији материјал употребљен за градњу (притесани, груби камен) покривен је малтером и украшен сликаним редовима спојница које су опонашале ћелијасти слог грађења сликаним розетама и тракама, као и правим колонетама, клесаним у камену, капителима, луцима аркада и оквирима прозора и портала. Керамопластични, камени и сликани украси смењују се и савршено допуњују на фасадама Љубостиње.[138]

Током осме и девете деценије XIV века у Србији су радили сликари неједнаких могућности и различитих стилских опредељења. Биле су то године ужурбане градње нових цркава у Поморављу, када је потреба за добрим живописцима и иконописцима расла из године у годину. За време кнеза Лазара сликало се у Раваници, Ждрелу, Лазарици, Велућу, Новој Павлици, Љубостињи, и у другим споменицима. Највероватније су тада добиле нове фреске и певнице у Св. Апостолима у Пећи;[139] истих година је свакако настао и занимљиви лик св. Саве који је назван у натпису првим српским патријархом, а очуван је у спољној припрати у Пећи; по налогу српске патријаршије је вероватно тада израђен велики сребрни и позлаћени крст (данас у катедрали у Пијенци, Италија), украшен филиграном, бисерима и драгим камењем, на којем је очуван српски натпис који такође назива Саву патријархом, иако он ту титулу никад није имао;[140] том времену се приписују и фреске у капели Св. Арханђела у Хиландару, а морале су тада настати и првобитне фреске у Лазаревој припрати, где је ктиторство обележено исклесаним кнежевим грбом на плочи са јужног двојног прозора.[141] За обављање ових послова у Хиландару кнез је, сматра се, доводио мајсторе из српских земаља. Око 1383–88, када је Грачаница била рушена, а библиотека у пиргу спаљена, писао је нове књиге неки писар »в дни благовернаго и христољубиваго кнеза Лазара и господина Вука, кад је на престолу светитељства српске земље седео

[137] О припратама моравских цркава Б. Вуловић, *Раваница* 76–89; исти, *Манастир Грачаница*, Старине Косова и Метохије 4–5 (1968–1971) 168–170; о проблему звоника над припратама расправљао је у вези с бугарским црквама Ђ. Bošković, *Notes sur les analogies entre l'architecture serbe et l'architecture bulgare au Moyen Age*, Известия на български археологически Институт 10 (1936) 57–74; недавно, поново о функцији припрате у Раваници, С. Мандић, *Стари раванички нартекс*, Раваница 1381–1981, 33–38.

[138] Д. Павловић, *Прилог проучавању сликаних декорација фасада српских средњовековних цркава с подручја Западне Мораве*, Рашка баштина 1 (1975) 199–202, сл. 2–4; В. J. Ђурић, *Градитељски стил Моравске школе*, Зборник ЛУ 1 (1965) 55–58, сл. 2; М. Чанак-Медић, *Сликани украси на цркви Св. Ахилија*, Зограф 9 (1978) 9–10, сл. 7.

[139] Д. Тасић, *Живопис певничких простора цркве Св. Апостола у Пећи*, Старине Косова и Метохије 4–5 (1968–1971) 233–267; С. Радојчић, *Старо српско сликарство* 186–187; В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 72 и 215–216 (са потпуном библиографијом).

[140] В. J. Ђурић, *»Престо светога Саве«*, Споменица, књ. 55, Пос. изд. САНУ, књ. CDLII, Београд 1972, 93–104.

[141] С. Ненадовић, *Архитектура Хиландара*, Хиландарски зборник 3 (1974), сл. 152–155; Д. Богдановић – В. J. Ђурић – Д. Медаковић, *Хиландар* 122–128, сл. 96; В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 95.

преосвештени патријарх Спиридон«. Тада је вероватно обновљено сликарство грачаничке припрате.[142]

Необично жива делатност наручилаца, несагледива у потпуности из нашег времена, довела је на двор кнеза Лазара и у Поморавље велики број сликара из различитих области некадашњег Царства, и из грчких земаља.[143] Доносећи са собом стечено образовање и сликарска искуства, своје уобичајене поступке приликом приказивања људске фигуре и простора, своје наклоности према одређеним узорима, ови мајстори су показали неуједначена схватања о сликарству у кнежевим и властеоским црквама. Чак и у унутрашњости раваничког наоса није био остварен јединствени стилски поступак, што указује на дуго време рада, прекиде и промене мајстора, или на разне неприлике током украшавања гробне цркве кнеза Лазара. Сматра се да су ктиторску композицију израдили сликари који су довршавали живопис, пошто је већ и припрата била саграђена, а датовање се изводи на основу запажања о узрасту Лазаревих синова, изгледа десетогодишњег Стефана и нешто млађег Вука приказаних на западном зиду наоса, око 1385–87.[144] Дуготрајно украшавање као да указује на тешкоће које је кнез имао приликом тражења мајстора. Пажљивим посматрањем утврђено је да су руке сликара веома неједнаке обдарености приказивале јединствено смишљени програм. Слабији мајстори су почели да раде у куполи и тамбуру (Христос Пантократор, Небеска литургија, анђели и пророци, распоређени по десет у зонама тамбура), али су посао наставили други, који се могу назвати најбољим сликарима у Србији с краја XIV века. Један од њих, који је радио ликове Христових предака у североисточној куполици, оставио је наговештај о свом пореклу, исписујући на грчком имена насликаних светих личности. Ови вероватно солунски сликари израдили су Велике празнике у зони сводова, фигуре Христових предака и праведника уз појединачне ликове Емануила, Старца дана, Богородице и арханђела Михаила, у малим куполама, затим призоре из земаљског живота Христовог, његова Страдања, Чуда и Параболе у средњим зонама наоса, а у олтару изванредну Богородицу с Христом и анђелима у конхи апсиде, иконографски веома сложено Причешће апостола, низ медаљона с попрсјима епископа и Поклоњење жртви у најнижој зони олтара. По делима ових сликара Раваница се може сматрати одјеком најлепшег византијског сликарства касног XIV века. Ниже зоне раваничког живописа израдила је нова дружина сликара, од којих се један и потписао као Константин.[145] Брже цртани и грубље моделовани, али веома украшени оружјем и опремом, свети ратници из бочних апсида указују да су Константин и његови помоћници знали да издуже фигуре, да их прикажу ослоњене само на једну ногу, као у антици, што је одговарало укусу образованих наручилаца. Витки и високи ратници су елегантнији од оних из пећких певница, и оних из Св. Андреје на Треску.[146] Изванредног осећања за пропорције људског тела, анонимни мај-

[142] П. Мијовић, *О хронологији грачаничких фресака*, Старине Косова и Метохије 4–5 (1968–1971) 195–196; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 162 и 155.

[143] В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 94.

[144] В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 92–95 и 221–222 (са напоменама уз старије радове).

[145] С. Радојчић, *Старо српско сликарство* 180; исти, *Мајстори старог српског сликарства* 39–40.

[146] С. Радојчић, *Старо српско сликарство* 176–182.

стор из Раванице (који је насликао Улазак Христа у Јерусалим) с лакоћом је цртао апостоле који корачају низ падину стрмог пејзажа, као и грађане Јерусалима, како се окрећу једни другима, а гледаоцу некад и леђима; они воде и носе децу, што је доприносило утиску живости и уверљивости призора. Класицистичко образовање најбољих раваничких сликара запажа се и у опису догађаја у затвореном простору, пред високим архитектонским кулисама сложених облика, или око стола (јеванђелисти за пултом, или Тајна вечера и Парабола о царској свадби, итд.). Радна соба јеванђелисте Марка посебно је занимљива. Он и његове колеге пишу надахнути љупким персонификацијама Божије Премудрости, односно витким девојкама, које им се надносе до уха превијајући се преко зида собе, док им залепршани огртачи лебде над главама. Та типична слика античких муза живи вековима у класицистичкој традицији византијског сликарства и преноси се повремено кроз дела образованих мајстора; у Србији је било поклоника ове теме већ почетком XIV века а и касније (Богородица Љевишка, Св. Никита, Старо Нагоричино, Св. Богородица Одигитрија у Пећи, Куманичко четворојеванђеље, Минхенски српски псалтир, Лењинградско четворојеванђеље из 1429, итд.).[147] Исто тако, скице »у гризају« (профили људских глава, маске и др.) на насликаним деловима архитектуре добро су познато обележје класицистички образованих мајстора; они у Раваници вешто решавају и развијене композиције у пејзажу, распоређујући фигуре испред и иза хумки, као што су то успешно изводили већ образовани сликари комнинске и ране палеологовске епохе (Умножавање хлебова, Исцељење човека с нечистим духом, Улазак Христа у Јерусалим, Божићна химна, итд.). Највишу уметничку вредност раванички сликари су достигли, међутим, у ликовима светитеља у бочним куполицама и у апсиди. Изванредни мајстор који је радио у олтарској апсиди, подстакнут легендама о светим личностима, оставио је најлепшу студију људских нарави очувану у нашем средњовековном сликарству.

Колико стилска остварења толико су и програмска опредељења, и распоред циклуса зрачили са зидова Раванице као новост за српску средину.[148] Одбир циклуса и усредсређеност на богословским тумачењима Христове учитељске делатности и свештеничке улоге, као и посебна пажња посвећена праведницима и монасима, утицали су на основу програма. Поуке из Христових Чуда и Парабола, или из литургијских тема (Дамаскинова Божићна химна, Христос као свештеник у Небеској литургији, Христос који је принет и прима литургијску жртву, и др.) откривају духовну заокупљеност учених.[149]

Раваничко сликарство није извршило никакав утицај на савремене сликаре Велућа, на мајстора старијег слоја у Љубостињи, или на оне који су

[147] О односу античког ауторског портрета и средњовековног писца надахнутог Божанском Премудрошћу постоји обимна литература; вид.: K. Weitzmann, *Book Illustration of the Fourth Century: Tradition and Innovation, Studies in Classical and Byzantine Manuscript Illumination*, Chicago and London 1971, 113–120; С. Радојчић, *Ликови инспирисаних, Текстови и фреске*, Нови Сад 1969, 9–22; Д. Панић–Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, Београд 1975, 71 (са библиографијом).

[148] О фризу медаљона повезаних омчама, који се често јављају на византијским слоновачама X века, В. J. Ђурић је изнео занимљиво запажање да су у српско сликарство XIV века (Бањска и касније Раваница) допрли угледањем мајстора на неке споменике комнинског зидног сликарства: *Византијске фреске у Југославији* 95.

[149] Највише пажње су привукле литургијске сцене из апсиде, С. Радојчић, *Старо српско сликарство* 178–182; В. J. Ђурић, *Раванички живопис и литургија*, Манастир Раваница 47–68.

израдили фреске у горњим зонама и у олтару Нове Павлице. Од свих њих једино се мајстор фресака из најниже зоне у Новој Павлици уздигао (око 1389) до духовних струјања која су оцењена као најнапреднији ток развоја (он је насликао портрете Мусића, Стефана и Лазара, Деисис, српске светитеље Симеона и Саву, св. Стефана Првомученика, монахе, пустињаке, ратнике, Петра и Павла, Константина и Јелену). Остали живописци који су украсили горње зоне у наосу и олтар били су старинских схватања и много мање обдарени.[150]

Фреске у Св. Николи у Палежу су дело искусних сликара,[151] док су фреске из Велућа дело необразованих људи.[152] Осредњи цртачи, невешти у приказивању облина људског тела, они су оставили, међутим, веома занимљиве портрете ктиторке, владара и властеле. По наглашеном месту српских светитеља, Симеона и Саве и св. Стефана Првомученика у певницама наоса, и у овој цркви се, као и у задужбини Мусића, осећа утицај званичног програма, којим се кнез Лазар приказује као наследник Немањића владара. Лазар је узео име Стефан и св. Стефана као покровитеља, што фреске Велућа јасно приказују. Док за Чуда и Параболе није било места у овим властеоским задужбинама (Велуће, Нова Павлица, Руденица), које настављају да излажу само уобичајене циклусе Празника и Христових Страдања, култови посебно поштованих светитеља и фриз медаљона над најнижом зоном одјек су новог програма. Може се зато веровати да су и ктиторка (у наосу) и феудалци, насликани у припрати Велућа (Константин, Братан, Дејан и Оливер) рођаци кнеза Лазара, који су и коластим аздијама извезеним на својим хаљинама показали да су високог рода.[153] Исти осредњи сликари, потпуно лишени класицистичког образовања, били су немоћни пред великим композицијама у припрати (Страшни суд с персонификацијама мора и земље). Њихово дело сродно је једино минијатурама легенде о Александру Македонском, такође веома невешто сликаним, из изгубљене српске Александриде.[154]

У задужбинама које су подизали Лазаревићи, њихови рођаци и сарадници негован је китњасти стил фасада, остварен с мање или више успеха, све до друге деценије XV века. У њиховим црквама култови светитеља Немањића и св. Стефана добили су значајно место; неговали су се посебно култови монаха, а занемаривали култови светих жена.[155] Била је то уметност образованих, имућних феудалаца, који нису увек били у стању да нађу врсне сликаре, али који су веома ценили склад облика и боја, декоративност, скупоцене тканине, златно и сребрно посуђе, обиље и отменост.

Истраживања обављена последњих година знатно су увећала број споменика који се могу сматрати делима насталим крајем XIV века, али се основни утисак о величини и лепоти црквених здања као изразу моћи ктитора није

[150] М. Михаиловић, *Зидна декорација новопавличке цркве*, Рашка баштина I (1975) 65–78.

[151] Б. Павић-Баста, *Црква Св. Николе у Палежу*, Рашка баштина I (1975) 203–211, сл. 1–10.

[152] В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 95–96.

[153] В. Петковић, *Манастир Велуће, историја и живопис*, Старинар 3–4 (1955) 45–59; о тканини украшеној коластим аздијама с двоглавим орловима, J. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, Београд 1953, 195–196 (са библиографијом).

[154] С. Радојчић, *Старе српске минијатуре* 46–47; исти, *Старо српско сликарство* 170, 162–163; В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 95–96.

[155] Д. Милошевић, *Моравска Србија, људи и дела* (каталог изложбе), изд. Народни музеј Крушевац, Крушевац 1971, 16.

измењо. У једном кратком периоду после 1371, и до 1389–1395, у свим српским земљама су се осетили исти захтеви цркве и богослужења који су довели до појаве триконхоса, како у областима кнеза Лазара тако и у земљама краља Марка и браће Драгаш (до 1395), Вука Бранковића (до 1397) и Ђурђа Балшића (до 1378). Али док је основна замисао новог српског храма била заједничка градитељима у свим овим земљама, конструктивна и ликовна решења су се веома разликовала. Почетна и скромна архитектонска остварења нису ни доживела даљи развој у јужним и југоисточним областима, јер су турска освајања за дуже време зауставила сваку значајнију уметничку делатност. У Поморављу и на Косову се, међутим, живот брже васпостављао после погибије кнеза Лазара и великог броја феудалаца на Косову (1389), а и уметничка делатност брже је обновљена у тим крајевима.

Људи из свештеничког сталежа и нова властела подижу цркве и брину се око украшавања. Непознати свештеник са братом (или рођаком) ктитор је цркве Св. Николе у Рамаћи под Рудником, чије су фреске са занимљивим портретима настале за време кнеза Стефана и кнегиње Милице (1391–92);[156] епископ Марко с рођацима подигао је цркву Св. Ђорђа у Ждрелнику код Пећи (до 1411),[157] а властелин Вукашин са женом Вукосавом саградио је цркву у Руденици код Крушевца за време деспота Стефана и његовог брата Вука (1402–1405) о чему такође сведоче очувани портрети;[158] непознати феудалци подигли су Јовчу код Новог Брда (око 1400),[159] Јошаницу код Светозарева ,[160] Копорин код Велике Плане[161] и друге цркве, већ у раним годинама владавине деспота Стефана. Кад су Стефан и Вук помагали оснивање манастира и цркава доделом имања, као у случају монаха Германа у Липовцу, чија је црква саграђена 1399. »в дни благовернаго кнеза Стефана«, грађене су на тролисној основи.[162] Захваљујући дарежљивости кнеза Лазара, а затим и деспота Стефана, дошао је до средстава за подизање својих манастира и поп Никодим Грчић, члан посланства које је у Цариграду преговарало о измирењу цркава 1375. године. Поп Никодим је већ 1375. отишао у Крајину, тада под управом видинског цара Срацимира, где је, судећи по предању, подигао неке цркве, а затим је прешао у Влашку где је у Водици и Тисмани основао манастире. Као дародавац Никодимових задужбина појавио се и влашки војвода Радул I (1377–1385), рођак цара Срацимира. Никодимове цркве су добиле тролисне основе и утицале су на развој црквеног градитељства у Влашкој.[163] Ценећи делатност монаха, међу којима је било врсних преписивача књига, деспот

[156] Г. Бабић, *О портретима у Рамаћи и једном виду инвеституре владара*, Зборник ЛУ 15 (1979) 151–176, сл. 1–3.

[157] Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини*, Моравска школа и њено доба, 149 (са подробно наведеним изворима о овој цркви која више не постоји).

[158] Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини* 148 (са старијом литературом).

[159] Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, бр. 87; М. Бирташевић, *Црква »Јовча« у подграђу Новог Брда*, Старинар 5–6 (1954–1955) 259–263, сл. 11 и 12.

[160] Р. Николић, *Прилог проучавању живописа манастира Јошанице*, Саопштења 9 (1970) 129–143, ктитори на сл. 13 и 14, цртеж 1–2; о датовању и пореклу мајстора: В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 98.

[161] Ђ. Мано-Зиси, *Манастир Копорин*, Старинар 8–9 (1933–1934) 210–217.

[162] Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини* 144 (са старијим изворима и литературом).

[163] *Исто*, 144 (са библиографијом); уп. такође: Ђ. Сп. Радојичић, *Српско-румунски односи XIV–XVII* века, Годишњак ФФ (1956) 15; о утицајима српског градитељства на цркве у Влашкој: G. Millet, *Cozia et les églises de la Morava*, Mélanges offerts à M. N. Jorga, Paris 1933, 827–857.

Стефан им је често помагао да оснивају нове манастире. Сведочанство инока из Далше је веома речито. Њему је деспот обезбедио најпре боравиште у близини Љубостиње, да би преписивао књиге, а онда му је доделио имања за градњу цркве и манастира на Далши код Голупца (пре 1427). Овај се манастир, међутим, није одржао; његови житељи и инок из Далше, бивши хиландарски монах и цењени преписивач књига, прешли су у Ждрело (Горњак) по позиву духовника, кир Висариона, кад им је црква срушена у нередима после 1427. године.[164]

У неким црквама које су крајем XIV и почетком XV века подизали скромнији ктитори одржао се план триконхоса (Св. Роман код Ђуниса, Св. Арханђели код Сталаћа, Св. Богородица у Кулајни, Јаковац у Мојсињу, цркве у долини Црнице, Вољавча, Стјеник, и друге), али је начин градње ових споменика знатно сиромашнији од владарских задужбина;[165] они су без украса, нерашчлањених фасада и не показују смелије конструкције, а и по скромнијој величини се веома разликују од цркава знатније властеле деспотовог доба. У исто време настају и мале цркве без бочних конхи, сеоске или манастирске, а некад и градске, у којима је вероватно обављано и једноставније богослужење без учешћа великих хорова. Те црквице, једнобродне, или основе сажетог уписаног крста, најчешће су и без припрате, а веома су бројне и још нису пажљивије проучаване. Некад је у њима очуван занимљив савремени живопис, као у Рамаћи,[166] у Копорину,[167] у Јошаници,[168] где су радили вероватно сликари придошли из јужних области, што се претпоставља на основу неких иконографских и стилских сродности с фрескама познатим у старијим споменцима Македоније и Бугарске. Стварајући у новој средини, у Поморављу, ти сликари су ретко усвајали иначе већ прихваћене обичаје. У распореду зона ретко су остављали место, на пример, за фриз светитељских попрсја у декоративним медаљонима (Рамаћа); углавном су остајали доследни својим навикама и стеченим искуствима. Из прве половине XV века потичу и друге црквице без бочних конхи, као Благовештење код Страгара, Св. Арханђел, тзв. Брезовац под Венчацом, Св. Никола у Шаторњи (1425), Враћевшница (1428), цркве у Дреници на Косову, у Палежу и у студеничком крају и друге.[169] Мале цркве су грађене по утврђеним градовима, али и по селима, такве су у граду Борчу (пре 1433), у Поточини код Борча, у граду Жупањевцу, у селу Славковици код Љига, у Докмиру код Уба, у околини Ђуниса и Сталаћа (Св. Стефан у Стеванцу, Св. Никола код Ђуниса, Силазак Св. Духа у Старом

[164] Đ. Sp. Radojičić, *Antologija* 127–182, 340–341.

[165] К. Јовановић, *Старе цркве у Мојсињу*, Старинар 2 (1907) 149 и даље; Б. Вуловић, *Црква св. Богородице у средњовековној Кулајни*, Зборник ЛУ 8 (1972) 387–398; Б. Кнежевић, *Средњовековне цркве и манастири у долини Црнице*, Зборник ЛУ 16 (1980) 223–257; И. Здравковић, *Црква манастира Стјеника у планини Јелици код Чачка*, Саопштења 4 (1961) 215–218; Р. Станић, *Средњовековне цркве у Сталаћу и околини*, Старинар 30 (1980) 65–73 (са поузданом оценом старијих радова); *Археолошки споменици и налазишта у Србији, II. Централна Србија*, Београд 1956, 124–133.

[166] Г. Бабић, *О портретима у Рамаћи*, Зборник ЛУ 15 (1978) 151–176; подробно о живопису: Б. Кнежевић, *Црква у селу Рамаћи*, Зборник ЛУ 4 (1968) 121–166.

[167] В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 97 (са старијом литературом).

[168] В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 98 (са наведеним претходним радовима).

[169] *Археолошки споменици и налазишта у Србији, II. Централна Србија* 176–187, 163–165, сл. 155, 151, сл. 127–128, 157, сл. 138–140; Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини* 148–150; Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, бр. 101 (са старијом литературом); Б. Павић-Баста, *Црква Св. Николе у Палежу*, Рашка баштина 1 (1975) 203–211, сл. 1–10.

Сталаћу, и друге).[170] Ретко кад су ове цркве грађене бољим материјалом или каменим тесаницима (као Враћевшница, задужбина угледног челника Радича),[171] углавном су омалтерисане и без украса. Деспот Стефан Лазаревић и његови блиски сарадници су захтевали техничку зрелост мајстора и лепоту обрађених фасада; а остали ктитори су се задовољавали и сасвим скромним знањем градитеља или живописаца. Већи триконхоси који потичу из година између 1402. и 1427. сведоче о брзом успону властеле (ктитори Руденице и Каленића су познати, а Мелентије, Будиловине и Лепенца нису, као ни Лађиследа код Александровца; у манастиру Павловцу под Космајем деспот Стефан је боравио 1425, али се не зна ко га је подигао, као ни Кастаљан, док о манастиру Тресије говори само предање).[172] Остаци злата на фрескама које су само у одломцима сачуване, љубичастог мермера на подним плочама и изванредног преплета са фасада у Мелентији (данас у Народном музеју у Београду) сведоче о некада сјајном изгледу ове цркве.[173] Изгледа да је задужбина великог војводе, Радослава Михаљевића (умро 1436), Богородичина црква, развијене триконхосне основе с припратом, у селу Радешину на Морави, била такође значајна црква. Војвода је из Београда довео у Радешино писара да ту израђује књиге, о чему сведочи запис у једном сачуваном рукопису из времена деспота Стефана.[174]

Судећи по случајно очуваним примерцима књига и по неком запису, рекло би се да су најчешћи наручиоци, ван манастира и цркава, били угледни феудалци: деспотица Јелена (жена деспота Угљеше), митрополит Никодим, Вук Бранковић, господин Радован (који је пожелео »наслаждати се прочитанијем« књига у свом дому), Никола кефалија, липљански архиепископ Симеон и други.[175] Сматра се да су за такве љубитеље рађене књиге с више украса, некад и са минијатурама на злату. Такво је тзв. Силуаново Четворојеванђеље с портретима јеванђелиста Луке и Матеја из последње четвртине XIV века.[176] Рукописи намењени свакодневној црквеној употреби били су скромније украшени, само заставицама или иницијалима, а било их је још више и без икаквог сликаног украса. Познато Четворојеванђеље из збирке Српске академије наука и уметности, бр. 277, с краја XIV века, има веома занимљиве заставице преплетног типа, а по украсу те врсте запажени су и рукописи истог доба из хиландарске збирке, чији преплети веома подсећају на мотиве клесане или сликане на фасадама моравских цркава (Chil. 390, 256, 62,

[170] *Археолошки споменици и налазишта у Србији, II. Централна Србија* 155, 153, 159; *Археолошки споменици и налазишта у Србији, I. Западна Србија*, Београд 1953, 93–95, 136; Р. Станић, *Средњовековне цркве у Сталаћу и околини*, Старинар 30 (1980) 70–73.

[171] Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини* 152–153, сл. 9 и 21.

[172] Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини* 145–153; А. Дероко – И. Здравковић, *Старе цркве код Лепенца, Мелентије и Сталаћа*, Старинар 1 (1950) 223–227; М. Поповић, *Манастир Павловац*, Старинар 30 (1979) 75–89; М. Поповић, *Археолошка ископавања у манастиру Павловцу*, Саопштења 13 (1981) 115–125; Г. Марјановић-Вујовић, *Манастирски комплекс Кастаљан*, Старинар 30 (1979) 83–87; М. Ковачевић, *Конзерваторско-рестаураторски радови на цркви манастира Лепенца у Расини*, Рашка баштина 1 (1975) 247–255.

[173] Г. Томић, *Једна варијанта у оквиру Моравске школе*, Моравска школа и њено доба 249–259.

[174] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 244; Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини* 145–146.

[175] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 132, 128, 157, 156, 172, 173, 161 итд.

[176] S. Radojčić, *Stare srpske minijature* 45–46.

478, 127, итд.).[177] Међутим, поред сликаног украса који у књигама подсећа на савремену монументалну уметност, у XV веку још увек живи орнаментика тзв. зверињег стила, с иницијалима и заставицама пуним необичних трака које се преплићу, претварају час у вучје и псеће главе, час у разлистале гране (Псалтир загребачке Универзитетске библиотеке, No R 3349).[178] Архаични узори словенске рукописне орнаментике одржавали су се, изгледа, у монашкој средини постојано, без обзира на путеве монументалног сликарства, или на богатије опремљене књиге. Тежњу ка злату и раскоши показује српска књига тек после средине XIV века, а све чешће у доба Деспотовине (Chil. 21, 2, 61, затим Четворојеванђеље из 1372, данас у Бечу, Четворојеванђеље из збирке Хлудова, бр. 12, данас у Историјском музеју у Москви, Добротољубије Григорија Синаита, данас у библиотеци манастира Дечана, бр. 82, Слова Григорија Богослова из 1415, данас у библиотеци Музеја Српске православне цркве, бр. 119, и други).[179]

Најлепшу и најпотпунију библиотеку поседовао је, без сумње, деспот Стефан, и сам песник и љубитељ уметности, али је данас његово књижно благо већином уништено или растурено. Изречена је и мисао да је за Стефана и Вука израђен (деведесетих година XIV века), чувени српски псалтир који се данас чува у Минхену.[180] То је најобимније илустрована српска књига (154 минијатуре), дело изванредног значаја, како за изучавање српске тако и византијске уметности уопште. У тој књизи су илустровани текстови Синодика, увод у псалтир, псалми, десет песама које се обично уносе у псалтир, део Јеванђеља (Лука X, 30–35) и Богородичин Акатист. Тако обиман садржај приказан је изванредно искусно. Минијатуре, са насловима исписаним према правилима српске редакције, одавно привлаче пажњу страних и домаћих научника, који су запазили да су анонимни сликари одлично познавали иконографску традицију српских уметника из доба Царства, али и старије византијско минијатурно сликарство, о чему сведоче Благовести на вратницама царских двери пред насликаним олтарем у Сретењу, многобројне персонификације, Христос и Богородица у царској одећи, Визије пророка, Света Тројица, као визија Оца и Сина на заједничком трону, крилати св. Јован са својом главом на здели, и друге минијатуре (л. 62, 58', 97'–98, 146', 148). Оригинално компонована слика која приказује две крунисане личности, а тумачи Псалам 150, стих 6 (»Све што дише нека хвали Господа«) подстиче још увек истраживаче у жељи да схвате алузију сликара о евентуално српском двору којем је књига била намењена.[181]

[177] S. Radojčić, *Stare srpske minijature 38, t. XX*; украс хиландарских рукописа није објављен у потпуности.

[178] S. Radojčić, *Stare srpske minijature* 38–40.

[179] М. Харисијадис, *Раскошни византијски стил у орнаментици јужнословенских рукописа из XIV и XV века*, Моравска школа и њено доба, 211–227, сл. 1–22.

[180] S. Radojčić, *Der Stil der Miniaturen und die Künstler, Der Serbische Psalter*, Wiesbaden 1978, 297, 271–298. За поједине књиге се зна да су припадале деспоту Стефану, уп. Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 243, 242, 241, 250, итд. Уп. Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови* 77 и даље.

[181] С. Радојчић, *Старо српско сликарство* 170–171; исти, *Stare srpske minijature* 33–37 (са потпуном библиографијом старијих радова); савремену иконографску студију свих минијатура објавили су S. Dufrenne und R. Stichel, *Inhalt und Ikonographie der Bilder, Der Serbische Psalter*, Wiesbaden 1978, 179–270 (албум је још у припреми). Старије издање српског минхенског псалтира сачинио је J. Strzygowski, *Die Miniaturen des serbischen Psalters*, Denkschriften der Akademie der Wissenschaft, Bd. LII, Wien 1906.

Споменици архитектуре, сликарства и књижног украса указују на одређену улогу наручиоца у настајању уметничког дела. За владе кнеза, затим деспота Стефана, властела се нагло уздизала, а разлике запажене у вредности дела чији су они били ктитори углавном су зависиле од образовања и богатства које су ти наручиоци успевали да стекну. Омалтерисане фасаде Руденице, задужбине Вукашина и Вукосаве, и поред кордонског венца, колонета с аркадама, преплетних трака и розета, резаног и сликаног украса, делују далеко скромније од складно саграђеног Каленића и шароликог обиља којим се одликују фасаде од камена и опеке на тој цркви. Сликар Теодор, потписан у Руденици, добар је био мајстор, али га је даром и искуством надмашио сликар Радослав, који је с дружином израдио фреске у Каленићу (како се сматра на основу стилске сродности извесних фресака Каленића с потписаним минијатурама у Лењинградском четворојеванђељу из 1429).[182] Као да се властелин Вукашин, који није имао титуле, није могао мерити с деспотовим протовестијаром Богданом, ктитором Каленића, који је био не само имућан човек него и веома цењени дворанин. Из једног угарског документа се сазнаје да су протовестијар Богдан и челник Радич поседовали имања и на угарској територији, у Банату, за време краља Жигмунда и деспота Стефана.[183]

Богатство, раскош и смисао за поезију и уметност оплеменили су српски двор у време деспота Стефана. Константин Филозоф је бираним речима описао Стефанов утицај: »Чак из давнина није било... такова владаоца... ...и беше изабрао све изванредне обичаје, чак и до самога одела, које је на корист и украс, оружје и јахање и посађивање за трпезу по чину...«, »...Вика или лупање ногама, или смех, или неспретна одећа није се смела ни поменути, а сви беху обучени у светле одеће које је раздавао сам он. И у сваком царском уставу сијаху царске палате.«[184] Отменост и уздржани укус деспота Стефана осећају се у дворском понашању, као и у начину одевања које је захтевао од својих сарадника. Мноштво украсног прстења, златног, сребрног, од посребрене бронзе, с хералдичким амблемима расуто је данас по нашим музејима и збиркама, а сведочи о том витешком друштву које је и накитом обележавало припадност високом роду.[185] Понека очувана златоткана хаљина и тканина или понеки портрет на зиду цркве допуњавају опис Константина Филозофа и објашњавају благотворан утицај деспота Стефана на начин живота имућних.[186] Сам деспот, међутим, богат и моћан, тражио је лепоту у једноставности и узвишености. Не зна се више како је изгледала велика црква у Београду, коју је деспот Стефан обновио, после 1403, о чему сведочи одломак нађеног

[182] С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства* 37, уочио је велику сличност Радослављевих минијатура и каленићког живописа; о ктиторима Руденице и Каленића: Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини* 146–148; о сликару Радославу, као творцу каленићких фресака: В. J. Ђурић, *Сликар Радослав и фреске Каленића*, Зограф 2 (1967) 22–29.

[183] Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини* 146–147; и сам деспот Стефан је изгледа добио у посед, поред осталог, и једну палату у Будиму, коју је касније наследио, па изгубио, деспот Ђурађ Бранковић, уп. J. Калић, *Палата српских деспота у Будиму*, Зограф 6 (1975) 51–58.

[184] *Живот деспота Стефана Лазаревића*, превод Л. Мирковића, 48 и 82.

[185] Б. Радојковић, *Примењена уметност Моравске Србије*, Моравска школа и њено доба 191–207, сл. 3–6, 16, 24–35; иста, *Накит код Срба* 158–239.

[186] Б. Вуловић, *Раваница* 23; J. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена* 213–218 (где је утврђено да је брокат италијанског порекла насликан на портретима деспота, протовестијара Богдана, Милице, његове жене, а вероватно и Петра, Богдановог брата).

натписа[187], али је јасно да је за украшавање свог маузолеја у Ресави деспот изабрао најбоље мајсторе, довео их из далеких земаља и набавио тврди камен, мермер и злато. Ресава је оличење лепоте коју су истицали најобразованији људи с почетка XV века када су висина и лепота камена цењене као најважније одлике здања. Кад је Григорије Цамблак описивао дечанску цркву, почетком XV века, писао је: »...изнутра дужину и ширину многу има, а висину толику да се очи утруђују онима који гледају. Држе га стубови од мрамора изваjани, а сводовима различним ишаран је. А споља углачаним мрамором састављен је многочудно, црвеним, уједно и белим, и камење једнога са другим сачлањено је дивно и најуметничкије, тако да изгледа да је лице целога онога храма један камен, пречудно састављен вештином да изгледа као да је срастао у један, који се јавља у неисказаној некој лепоти, тако да велика благодат обасјава оне који гледају, и увек лепота камена и величина највишу придодаје храму красоту...«[188] И непознати Београђанин који је забележио оцену свог времена о славним царским задужбинама, Дечанима и Св. Арханђелима у Призрену, запажа да је висина Дечана већа, а мрамор вреднији: Дечански »...сазида цркву преукрашну св. Вазнесења на реци Бистрици... Сваку мисао превазилази добротом...« »...сазида се мраморјем и величином и изваjањима различних видова ликова, за шта није довољна година за причање. А изглед цркве видове свих и очи које гледају умара од силне светлости мрамора, као нека звезда Даница која изјутра сија.« Цар Душан »створи и цркву преславну светим архистратизима у Бистрици више Призрена, којој слично под сунцем не мислим да је ишта... Добротом и уметношћу превазилази дечанску цркву изузев мрамора, и величином боља дечанска«. Тај исти писац оцењује затим у име својих савременика: »Стога и говоре становници краја тог да призренске цркве патос и дечанска црква, и пећка припрата, и бањско злато, и ресавско писање [сликарство] не налази се нигде.«[189]

Сигурни естетски суд љубитеља уметности раног XV века почива на процени материјала, заната, смисла за склад и лепоту боја. Морала је зато задужбина деспота Стефана одушевљавати савременике величином, уложеним трудом и богатством. Црква посвећена Св. Тројици у Ресави саграђена је између 1407. и 1418, оплаћена је глатко обрађеним тесаницима пешчара, а подигнута у висину теменом куполе на 25,6 m.[190] Њен мермерни, шарени под и раскошне фреске с доста злата на ореолама, одећи и посуђу и приказаним јеванђељским призорима ипак су мање узбудили образованог очевица који је уживао у сликарским лепотама.[191] Очигледно је умни деспот нашао мајстора који је надмашио све савременике даром и знањем да се изрази бојама. Није чудно што Константин Филозоф приписује Стефану речи изговорене док је гледао очеву цркву: »Већу и лепшу ја ћу подићи.«[192]

[187] Б. Вујовић, *Натпис деспота Стефана Лазаревића*, Зборник ЛУ 4 (1968) 175–189, сл. 1; J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку* 82–104, посебно 83 (о времену преузимања Београда); М. Поповић, *Средњовековна црква Успења Богородице у Београду*, Зборник Народног музеја 9–10 (1979) 497–512.

[188] *Живот краља Стефана Дечанског од Григорија Цамблака*, *Старе српске биографије XV и XVII века*, превео Л. Мирковић, изд. СКЗ, Београд 1936, 23.

[189] Đ. Sp. Radojičić, *Antologija* 161.

[190] С. Станојевић–Л. Мирковић–Ђ. Бошковић, *Манастир Манасија*, Београд 1928.

[191] Đ. Sp. Radojičić, *Antologija* 161.

[192] Исто, 171; *Живот деспота Стефана Лазаревића*, превод Л. Мирковића, 63.

Деспот Стефан је у Ресави сачувао петокуполни облик владарских маузолеја, у тежњи да се прикаже као верни следбеник обичаја старих српских владара. Ресава има петостране бочне конхе с прислоњеним колонетама, високо коцкасто постоље дванаестостраног тамбура и призидану, нижу припрату као у Раваници, али је оплаћена тесаницима и украшена лезенама и фризом слепих аркадица под крововима, што очигледно подсећа на фасаде старих и славних рашких цркава. Деспотова задужбина се појавила у другој деценији XV века као складан, монументалан споменик у којем су сједињене најважније одлике старих маузолеја Немањића и кнеза Лазара. Била је то последња велика црква саграђена у Деспотовини која је изазивала промену у схватању лепоте фасада. Деспотов челник Радич Поступовић следио је пример Ресаве, кад је у Враћевшници дао да се израде фасаде од глачаних тесаника с типичним фризом слепих аркадица и лезенама.[193] Као и у ранијим временима, владарски маузолеј је савременицима пружао узор градитељске вештине и лепоте.

Поштовање идеја, које је програмом или облицима доносила цењена владарска задужбина, осећа се у XV веку у црквама владару блиске властеле. Основне одлике иконографског програма и распореда слика, утврђене у Раваници, показале су се и у задужбинама ктитора који су кнезу Лазару и Лазаревићима били одани рођаци или сарадници. Сличности фресака Сисојевца и Раванице одавно су запажене;[194] у Љубостињи (1402–1405), Сисојевцу (после 1402), Каленићу (друга деценија XV века), Ресави (до 1418) пуно пажње је посвећено сликању Христових Чуда и Парабола, као и медаљонима с попрсјима светитеља.[195] У свим тим црквама се на сликама истиче владарска моћ деспота Стефана и слави династија Лазаревића, светородна, откако су неразрушене мошти кнеза Лазара пренете с Косова и сахрањене у Раваници, како је доликовало посвећеном кнезу.[196] Фреске љубостињске припрате јасно приказују божанско порекло власти деспота Стефана, наследника владара-светитеља, кога крунишу анђели пружајући му мач у корицама. Пропраћени дугим легендама, украшени нимбовима и свечаним хаљинама, портрети Стефана, Лазара и Милице сведоче о традиционалном иконографском језику којим се служио мајстор у Љубостињи. У жељи да прикаже Лазара и Милицу као поштоване владаре, равне Немањићима, он их је по старом обичају приказао под благословом Христа, и са високим отвореним крунама. Једино Вук нема ни круну, ни легенду која би објаснила његов положај; очигледно је било важније сликама нагласити владарски чин деспотових родитеља (иако је Лазар одавно покојни, а Милица монахиња) него његов однос према брату који се јавио као претендент на трон.[197] Ни у Руденици, где су браћа заједно

[193] Ђ. Бошковић, *Неколико опсервација о Манасији*, Моравска школа и њено доба, 263–267, сл. 1–7 (са старијом литературом); о Враћевшници и њеним фасадама, или о цркви у Горовичу, где се такође јавио фриз аркадица под крововима, уп. *Археолошки споменици и налазишта у Србији, II. Централна Србија*, Београд 1956, 157 и 133, сл. 138–140.

[194] С. Радојчић, *Старо српско сликарство* 184–185.

[195] С. Радојчић, *Старо српско сликарство* 188 и даље; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 97 и даље.

[196] *О Слову о кнезу Лазару*, од Данила III, и преносу Лазаревих моштију, Ђ. Трифуновић, *Српски средњовековни списи о кнезу Лазару*, Крушевац 1968, 54–55.

[197] Г. Бабић, *О портретима у Рамаћи и једном виду инвеституре владара*, Зборник ЛУ 15 (1979) 161–162; С. Радојчић, *Портрети српских владара* 67–68; Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини*, сл. 12 и 13.

Ресава, детаљ композиције Жртва Аврамова.

насликана, Вук нема круну, док је Стефан носи.[198] У Копорину, као и у Каленићу деспот је насликан у богатом сакосу, с лоросом који му је укрштен на грудима и са високом отвореном круном.[199] Надземаљско порекло деспотове власти истакнуто је поново у Ресави, где анђели доносе мач и копље, док Стефан, кога крунише Христос, држи модел своје задужбине и дугу, исписану даровну повељу.[200] Све појединости портрета говоре уобичајеним византијским језиком о привилегијама изабраног владара, божијег намесника на

[198] С. Радојчић, *Портрети српских владара* 68–69; Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини*, сл. 17.

[199] О портрету у Копорину и Каленићу: С. Радојчић, *Портрети српских владара* 69; Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини*, сл. 15.

[200] В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, сл. 113.

земљи који влада по милости Пантократора. Деспоту, као некада српским краљевима и царевима, додељене су одређене инсигније које су га описале пред поданицима и јасно издвојиле од свих других ликова у цркви. Непрекинута нит традиције и иконографије живи у делу образованих сликара који су украсили Ресаву. Угледање на старе иконографске узоре запажа се у Ресави и у олтарској слици Поклоњења Агнецу, где је у поворци архијереја, који служе, насликан и св. Сава, као у XIII веку у цркви Св. Апостола у Пећи или у Сопоћанима.[201] Увођењем св. Саве у ову значајну и обавезну апсидалну слику истиче се на старински начин важност култа првог српског архиепископа. Упоредо се исказује почаст и цариградском патријарху, Филотеју Кокиносу, који је насликан у ђаконикону Ресаве, као човек који је знатно допринео измирењу српске и цариградске цркве 1375.[202] У другој деценији XV века, када се деспот трудио да одржи своју власт и државу, васпостављено духовно јединство српске и грчке цркве сматрано је значајним делом људи међу којима је цариградски патријарх Кокинос одиграо важну историјску улогу.

Склоност ка сложенијим богословским тумачењима знатно је слабије изражена у сликарству XV века, него у претходном добу. Симболично значење Руке Божије с душама праведника над Недреманим оком и пророцима у Ресави (око улаза у наос), или Мртви Христос (у Павлици, Руденици, Каленићу) неке су још увек омиљене симболичне теме надахнуте литургијском поезијом, али оне не носе најважнији део програма. Смело приказивање небеских житеља у овоземаљској властеоској одећи, са високим извезеним капама (нпр. у причи о царској свадби), представља новост и основно обележје ресавског сликарства. Призори Парабола су подстакли сликаре да у описивању небеског царства изразе сву раскош и обиље овоземаљског дворског живота. Таква смелост у тумачењу јеванђељских текстова није запажена у ранијим споменицима, иако су у приказивању Деисиса, односно молитве, свете личности и раније добијале одећу земаљских дворана и владара (Трескавац, Марков манастир и др.).[203] Јеванђељски текстови претворили су се у Ресави у визије лепоте обележене земаљском раскоши. Нимбови, епитрахиљи, крстови на одећи архијереја, насликано посуђе, војничка копља покривени су златом. Сјајни уметници, одлични познаваоци заната, цртачке вештине, класицистичких решења композиција у којима људске фигуре природно седе око стола, окрећу се гледаоцу профилом или леђима, разговарају, попуњавају предњи или задњи план, сликари Ресаве и Каленића су данас убројани међу најбоље мајсторе које је српска уметност однеговала или прихватила. Потпуно различити по темпераменту, они су сем образовања унели у своје слике и особена схватања боје и светлости. У Ресави више ослоњени на искуства византијског сликарства X века, када је добро проучен однос злата и плаве боје, а у Каленићу предани тражењу описа светлости коју су и књижевници откривали својим духовним очима.

У Каленићу је први пут у српском средњовековном сликарству постигнут утисак прозрачне, благе светлости која обавија цео насликани призор. У тој атмосфери неземаљског мира и благости, људи занесени вечном лепотом

[201] В. Петковић, *Преглед црквених споменика* 285; V. J. Đurić, *La peinture murale serbe au XIIIe siecle, L'art byzantin du* XIIIe siecle, Symposium de Sopoćani, Beograd 1967, 166.
[202] В. Петковић, *Преглед црквених споменика* 285.
[203] В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 99–101.

зраче добротом и узвишеношћу. Добро очуване фреске сведоче о обимном програму: Празници, део Страдања, део Христове делатности после Васкрсења, Чуда, Параболе, уобичајене симболичне слике су у олтару а појединачни ликови пустињака и ратника у наосу; значајно место добили су српски светитељи, Симеон и Сава, у најнижој зони у храму, а опширни Богородичин циклус покрива зидове припрате.[204] Један од каленићких сликара, Радослав, како се верује, наметнуо је својој скупини светле тонове с лаким титрајима боја. И на најсложенијим облицима сликане архитектуре, као и на људским телима у миру и у покрету, показао је савршено знање и велики дар. На сликама Свадбе у Кани, Бекства у Египат, Поклоњења мудраца, Пописа Јосифа и Марије, свете личности су смештене у простор који је постао скоро сасвим стваран, а однос људских фигура према зградама у позадини скоро сасвим близак погледу неког ренесансног мајстора. Каленићки сликари су светитељима дали ликове који благом моделацијом, повећаним лобањама на рачун лица и витким силуетама зраче поетски и оплемењени. После фресака Каленића, на којима су запажене многе сличности са цариградским сликарством из друге деценије XIV века, из Кахрије џамије, руске иконе и дело Андреје Рубљова постају боље разумљиве. У Каленићу се осећа тренутак синтезе после дугог развоја, тренутак потпуне равнотеже и склада до којег су се уздигли само веома образовани и даровити уметници.

Српске иконе раног XV века више не красе српске цркве за које су биле израђене.[205] Уништавања и пљачкања манастира моравске долине знатно су осиромашила споменике који су некада морали имати богато украшене иконостасе, велике и значајне библиотеке и скупоцено посуђе. Данас једна икона малог формата, с ликовима српских светитеља Симеона и Саве (у Народном музеју у Београду) непотпуно приказује развој иконописа овог доба,[206] али се може веровати да су светитељи са зидова или пророци из ресавске куполе, благи и снажни, обасјани златом, пример како су светитељи на иконама могли изгледати. Ресавски живопис је савременике, као и данашње љубитеље одушевљавао уверљивошћу призора, природним покретима добро цртаних фигура и реалношћу простора, што се и данас види на очуваним сценама средње зоне где су распоређене приче о чудима или поуке из јеванђељских Парабола. Богатство појединости, претварање светих збивања у »жанр-сцене« и слављење људске фигуре обдарене лепотом античких статуа, упутило је велике сликаре Ресаве на стазе које су се већ удаљавале од средњовековног схватања слике. Ти велики, али анонимни уметници, који су најлепша дела оставили у куполи (Гедеон, Језекиљ, и др.) и у апсиди (архијереји у Поклоњењу), нису више нигде препознати после Ресаве. У каснијим споменицима у Србији фреске углавном више нису ни очуване.

Смрћу деспота Стефана завршен је велики узлет српске уметности. Нов

[204] В. Петковић – Ж. Татић, *Манастир Каленић*, Вршац 1926, 59–86; С. Радојчић *Старо српско сликарство* 188–194; В. J. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 101–104.
[205] Константин Филозоф је поменуо београдске цркве које је деспот Стефан подигао и обновио, богато обдарио и украсио, али ниједна од ових цркава није очувана (митрополија, Св. Петка, Три Јерарха, Св. Никола), нити је нека икона доживела наше време; по речима овог очевица, закључује се да је на олтарској прегради велике цркве (катедрале) у Београду било 15 икона, тзв. Деисиса с чином, уп. *Живот деспота Стефана Лазаревића* 121.
[206] Д. Милошевић, *Уметност у средњовековној Србији од 12. до 17. века*, Београд 1980, бр. 28 (са библиографијом).

продор Турака и разарање Крушевца 29. августа 1427,[207] враћање Београда Угрима и тешке прилике у Србији, натерали су деспота Ђурђа Бранковића да све градитељске снаге усредсреди на брзу изградњу тврђаве и двора у Смедереву, о чему сведочи и натпис на зидинама (1430).[208] На основу помена да су мошти св. Луке донете из Епира и 1453. положене у смедеревску цркву, сазнаје се о овој, вероватно Ђурђевој задужбини, коју је још 1459. султан Мехмед II претворио у џамију. Међутим, очувана црква тролисне основе на смедеревском гробљу потиче, сматра се, из краја XIV или почетка XV века.[209] Ни од уметничких дела из Ђурђеве светогорске задужбине у Св. Павлу (о којем се бринула и деспотова кћи, султанија Мара) није много очувано. По расутим и случајем сачуваним делима (портрет умрлог сина Тодора у Грачаници, један рукопис у Хиландару, бр. 400, чувена повеља с портретима Ђурђа, Јерине и њихове деце из 1429) наслућује се ипак деспотова постојана тежња да обнављањем, зидањем и даривањем цркава на Косову (Грачаница), у Дреници (Девич), у Смедереву и на Светој Гори (поред Св. Павла и Русикон и Есфигмен су добијали богате поклоне) одржи обичаје старих српских владара.[210] Као и раније, имућнији феудалци су и у овом времену подизали цркве; Никола Родоп је ктитор једнобродне, мале цркве у Дреници[211], непознати феудалац подигао је и живописао цркву у Пећанима код Суве Реке (1451–52),[212] а челник Радич је сем цркава у Расини и у Врањевшници подигао себи задужбину у Кастамониту на Светој Гори, обдаривши је књигама и црквеним култним предметима (1430–1433), спремајући се да у случају невоље у Светој Гори дочека свој крај.[213] Градило се у Србији и у тим тешким и несигурним временима, али су захтеви ктитора бивали све скромнији, а добри мајстори, градитељи као и сликари, све ређи. Задужбина деспота Лазара у

[207] *The Treasures of Mount Athos. Illuminated Manuscripts* I, Athens 1974, Cod. 69 – Coutloumoussiou, fol. 256 v.

[208] А. Дероко, *Средњевековни градови у Србији* 92–93, т. XIV; Ј. Нешковић, *Смедеревски град*, Смедерево 1975; М. Поповић, *Капије Смедеревског града*, Старинар 18–19 (1977–1978) 213–232; С. Ненадовић, *Размишљања о архитектури цркве Благовештења деспота Ђурђа Бранковића у Смедереву*, Зборник Народног музеја 9–10 (1979) 403–424.

[209] М. Васић, *Жича и Лазарица* 156–159; *Археолошки споменици и налазишта у Србији. II. Централна Србија* 133. О богатству Ђурђевог двора стиче се непотпуна слика на основу писаних података, нпр. о педесет позлаћених чаша са записима, које су биле остављене у депозит, о скупоценом прстењу које је деспот носио, о сребрном посуђу којим су се на двору служили, или о скупим тканинама које су из Италије и из Византије набављали. Уп. Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена* 25, 138. Најстарији познати музички рукопис настао у српској средини може се датовати око средине XV века, а сведочи о делу доместика кир Стефана Србина, уп. Д. Стефановић, *Музички рукописи из XIV и XV века од значаја за историју српског појања*, *Стара српска музика*, Београд 1975, 19–20, 30–31 (са наведеном старијом библиографијом).

[210] О Ђурђевој ктиторској делатности у светогорским манастирима уп. В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 105; исти, у књ. Д. Богдановић – В. Ј. Ђурић – Д. Медаковић, *Хиландар* 120–122; исти, *Портрети на повељама византијских и српских владара*, Зборник ФФ 7 (1963) 253–254, сл. 15 и 16 (портрети са есфигменске повеље репродуковани у боји); о Девичу: С. Смирнов – Ђ. Бошковић, *Археолошке белешке из Метохије и Прекорупља*, Старинар 8–9 (1933–1934) 263–264.

[211] Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини* 149–150 (где је сакупљена старија грађа).

[212] Црква у Пећанима је у рушевинама, а фреске су се недавно још делимично виделе. Уп. В. Ј. Ђурић, *Зидно сликарство Моравске школе, Моравско сликарство*, изд. Галерија фресака, Београд 1968, 27; И. С. Ястребов, *Стара Сербия и Албания*, Споменик 41 (1904) 64; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 299.

[213] Г. Бабић, *Друштвени положај ктитора у Деспотовини* 151–153.

Горњој Каменици, из 1457, сведочанство је скромних могућности и ктитора и уметника, који су подигли ову малу тролисну цркву и живописали је у жељи да сачувају традицију.[214] Падом Смедерева 1459. завршила се агонија друштва које је изгубило знамените ктиторе и велике уметнике, али је у народу остало још занатлија који су као и за време деспота били вични подизању малих једнобродних храмова. У повољнијим приликама, касније, током XV века, обнављала се уметност, сачувао се занат зографа, преносила се с колена на колено стара иконографска традиција, али великих дела више није било.

[214] Ђ. Бошковић, *Белешке са путовања, Св. Тројица у Горњој Каменици*, Старинар 8–9 (1933–1934) 281; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији* 105.

ДЕО ДРУГИ

СРПСКА ДЕСПОТОВИНА ИЗМЕЂУ ТУРСКЕ И УГАРСКЕ

ПРИПАЈАЊЕ ЗЕТЕ ДЕСПОТОВИНИ И ШИРЕЊЕ МЛЕТАЧКЕ ВЛАСТИ У ПРИМОРЈУ

После сређивања односа са султаном Мехмедом I, добијања Сребрнице и пространих поседа у Угарској, Стефан Лазаревић је учврстио свој међународни положај. Са бржим развојем градова, рударства и трговине увећавали су се деспотови приходи, што је допринело и јачању централне власти. Деспотовина је у другој деценији XV века била у годинама пуног процвата. Ускоро се и територијално проширила припајањем Зете.

Балша III, последњи из некада моћне породице у Приморју, водио је од 1419. године други скадарски рат против Млечана,[1] настојећи да бар донекле искористи њихов сукоб с краљем Жигмундом. При томе је вероватно рачунао и на подршку српског деспота, свог ујака,[2] али је и поред тога с Млетачком Републиком тешко излазио на крај. Она је 1420. године заузела Сплит, Трогир, Брач, Хвар, Вис и Корчулу, а намера јој је била да своју власт прошири и на целу зетску обалу, поготово што је већ више од две деценије држала Скадар, Дривост, Љеш и пристаниште Св. Срђ на Бојани. У току 1420. предао јој се и Котор, значајно привредно средиште и најважнија јадранска лука у некадашњој држави Немањића.[3] Которани су у том раздобљу развили велику трговинску делатност у Србији а неки су постали и њени високи достојанственици. Година 1420. представља велику прекретницу у његовој историји: под влашћу Венеције остао је готово четири столећа, све до њене политичке пропасти 1797. године.

Поседањем Котора није завршено млетачко ширење у Зети. Млетачки капетан Јадранског мора Пјетро Лоредан, који је примио кључеве Котора, заузео је исте године Будву и предао је на управу Которанима. Зато су они морали да се придруже новим господарима у рату против Балше III. Кршећи прилично јак отпор становништва, у јесен 1420. освојили су Светомихољску метохију и Луштицу, чији су се изгладнели житељи селили све до Дубровника. У току овог ратовања дошло је до померања становништва које је бежало и у

[1] A. Dabinović, *Kotor u drugom skadarskom ratu (1419–1423)*, Rad 257 (1937) 133–271. Уп. излагање у поглављу Снажење Деспотовине (J. Калић).

[2] *Историја Црне Горе* 2/2, 123 (И. Божић).

[3] Š. Ljubić, *Listine* VII, 302–307; VIII, 7–10, 13–15, 36; уп. A. Dabinović, *Kotor pod Mletačkom Republikom (1420–1797)*, Zagreb 1934, 11–17; С. Мијушковић, *Statuta civitatis Cathari. Поглавља о предаји Котора Венецији*, Годишњак Поморског музеја у Котору 3 (1955) 7–23; М. Милошевић, *Которске понуде Венецији за преузимање власти (1396–1420)*, Гласник цетињских музеја 6 (1973) 5–20.

земље српског залеђа. Када је у зиму 1420–1421. у околину Котора заједно са Ђурашевићима стигао Балша III, дигли су се сељаци Грбља против которске властеле. Тада је почео да се позива на своја стара права и босански војвода Сандаљ Хранић, протестујући тако против млетачког поседања Котора и околине. Међутим, у Венецији ни њему нису били вољни да попуштају.[4]

У таквим околностима тешко је било водити борбу против жилавог противника који је брижљиво разрадио политику лаганог али сигурног утврђивања у Зети. Поготово Балша III није могао довести рат до краја, јер је тешко оболео током самих операција. Пратећи пажљиво његово здравствено стање, Млечани су нагађали коме би могао да остави земљу, јер је био без мушких наследника. Имао је две малолетне кћери, док му је син, рођен 1415. године, умро као дете.[5] У Млецима се помишљало да би поседе могао предати своме рођаку Стефану Балшићу Марамонте, са којим је током рата заједнички слао посланике у Венецију. Међутим, Балши III такве комбинације нису ни падале на памет, јер је добро познавао свог сродника. Био је то, попут италијанских кондотјера, несталан човек, који није могао да се смири на једном месту, па ни у Зети. Радо је мењао господаре, а када га је на крају Венеција узела у службу и поставила за заповедника својих најамника у Ломбардији, и њу је изневерио. Пошто је остао авантурист, касније му код Млечана нису помогла ни залагања појединих балканских и италијанских господара, међу којима је био и моћни напуљски краљ Алфонс Арагонски.[6]

Попут своје мајке Јелене, кћери кнеза Лазара, и Балша III је помагао српске цркве и штитио права зетске митрополије, иако је у тим ратним годинама осећао све већу оскудицу. Зато је чврсто решио да своју земљу остави ујаку Стефану Лазаревићу. Скрхан болешћу, отишао је у Србију и предао Зету српском деспоту, уверен да ће он, још довољно моћан, бити кадар да се носи с Млечанима. На ујаковом двору није дуго живео: умро је убрзо по доласку, 28. априла 1421. године. Његову смрт забележили су на њима својствено сажет начин српски летописи.[7] Деспот га је ожалио и свечано сахранио, а учени Константин Филозоф је написао како је Балша III владао својом земљом »сијајући сваким добрим делима«.[8]

Припајањем Зете Деспотовини уједињене су земље Лазаревића, Бранковића и Балшића. Свака је имала своје особености, али су сада све три поново ушле у састав једне државне целине, која се простирала од Дунава до Јадранског мора. Уз то, у њој је апсолутну власт имао један човек. Време међусобних борби обласних господара, карактеристично за доба после смрти цара Душана, било је завршено. Припајање Зете Деспотовини имало је привредни значај и за Србију и за Зету, с обзиром на то да је извоз био упућен првенствено на јадранску обалу услед све веће повезаности са развијеним Западом. Тамо су одлазили сточарски производи, а нарочито много тражени метали. На привредном напретку Деспотовине темељила се солидна војна организација, као и културни напредак, коме је давао печат сам деспот Стефан.

[4] Š. Ljubić, *Listine* VIII, 73–75.
[5] К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 348, нап. 100.
[6] G. Gelcich, *La Zedda e la dinastia dei Balšidi*, Spalato 1899, 314–318.
[7] Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 225.
[8] *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 280.

Деспотовина није била самостална земља, јер се налазила у двоструком вазалству: према угарској круни и владару Османлија. Међутим, зависност Деспотовине од турског султана била је много већа. Сем тога, у области Бранковића, која је повезивала земље Лазаревића и Балшића, стално су се задржавали турски чиновници и посаде. Уз то су у Зети српског деспота чекала још већа искушења: борба против Млечана.

На вест о смрти Балше III, у Приморју је настала пометња, коју је Млетачка Република брзо искористила. Градови су јој се предавали један за другим, рачунајући да ће тако сачувати стара права. Први је признао њену власт Дриваст, само дванаест дана после Балшине смрти, 10. маја 1421. године. Грађанима заслужним за предају обећани су поседи и служба, а целокупно становништво је ослобођено намета за две године. Пет дана касније, Млечанима се потчинио и Улцињ. Његови житељи су ослобођени давања намета за три године, док личне дугове нису морали измирити за шест година. Нису гоњени ни житељи који су ратовали против Млечана, али су поништене повеље које је Балша III дао својим заслужним људима. Сем тога, потврђени су услови под којима се 1405. Улцињ предао Републици.[9] Тада је град дошао први пут под њену власт и остао у том положају само седам година. Сада је потчињавање имало много веће последице: Млечани су задржали Улцињ све до 1571, дакле пуних сто педесет година. Ускоро се за Улцињем потчинио и Бар, и Венеција је тако присвојила све Балшине градове на обали, сматрајући да је на тај начин успешно завршила дуги рат. Запоседнута градска средишта имала су велики значај за Венецију, јер су поред њих готово свакодневно пловили њени бродови на Исток, за који је и даље животно била заинтересована.

Користећи насталу ситуацију, неке Балшине поседе заузели су и Ђурашевићи. Спорили су се с Которанима око неколико села, али су зато успели да се знатно прошире у Горњој Зети. На Балшине земље полагао је право и Сандаљ Хранић, тражећи од Млечана не само Горњу Зату него и Бар и Будву, али су они лако нашли разлоге да га одбију.[10] У општој деоби, удовица Балше III Бољa, кћи Које Закарије, није била кадра ништа да учини. Зато се са кћерима повукла код родитеља у Дањ. Тако се завршила владавина некада моћне породице Балшића која се уздигла у доба распада Српског Царства. Док је некада господарила великом облашћу, дотле је у доба свог последњег представника изгубила своје централне крајеве, а сам Балша III спао је на ранг господара чија је моћ више почивала на старој слави него на тренутној снази.

Господари Горње Зете су признали Стефана Лазаревића као наследника Балшића, надајући се да ће им он из далеког Београда оставити више самосталности него његов преминули сестрић. Такође су и Ђурађ и Љеш Ђурашевић одмах постали деспотове војводе. Стефана није узнемиравао ни Сандаљ Хранић, за кога се удала деспотова сестра Јелена Балшић, иако је прижељкивао Горњу Зету. Тако су у Зети, у суштини, постојала два господара: деспот Стефан Лазаревић и Млечани. После смрти Балше III Млечани су се брзо ширили захвативши више поседа него што су очекивали. Њима је

[9] Š. Ljubić, *Listine* VIII, 94; уп. *Историја Црне Горе* 2/2, 131 (И. Божић).
[10] Š. Ljubić, *Listine* VIII, 95; уп. J. Radonić, *Der Grossvojvode von Bosnien Sandalj Hranić-Kosača*, Archiv SlPh 19 (1897) 446–447.

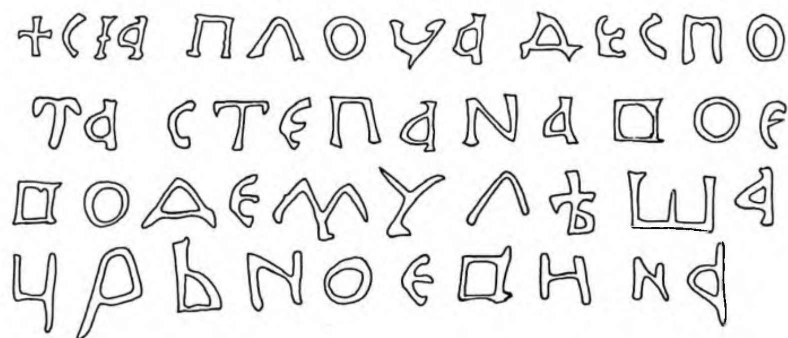

Натпис Љеша Црнојевића, Ком, црква Успења Богородице.

свакако одговарало да остане на снази стање успостављено запоседањем Дриваста, Улциња и Бара. Зато су одмах именовали управнике тих градова, настојећи да их што пре укључе у свој државни и привредни систем. Изгледало је да ће то лако постићи, јер деспот првих месеци после Балшине смрти није ништа предузимао.

Да би могао било шта да учини у Зети, Стефан Лазаревић је морао имати колико-толико сређене односе с Угарском, посебно с Турском. А управо у лето 1421. у Једрену је дошло до смене на престолу: умро је султан Мехмед I а наследио га је Мурат II. Као и обично у таквим приликама, избили су противтурски покрети на Балканском полуострву, у којима су учествовали и Млечани. Српски деспот се, међутим, држао Мурата II, па је могао да сакупља војску за рат у Приморју, где је стигао у августу 1421. године. Пре него што је започео операције покушао је да спор реши преговорима. У Венецију је упутио два посланика који су тражили враћање Балшиних поседа. Пуни слатких речи, Млечани су хвалили деспота, али нису били вољни да врате оно што су већ запоселиi.[11] Пошто преговори нису довели ни до каквих исхода, деспот Стефан је почео да заузима градове који су припадали његовом сестрићу. Најпре је запосео Дриваст, а затим је стигао до Бара и улогорио се у његовој околини. За то време су Ђурашевићи заузели Грбаљ и Светомихољску метохију.[12] У Венецији су брзо схватили да је слабог и болесног Балшу III заменио јак српски владар. Међу млетачким чиновницима у подручју захваћеном ратом завладала је паника. Зато су предвођени ванредним скадарским провидуром Ђакомом Дандолом повели преговоре са деспотом, али су упорно настојали на мање важним питањима, заобилазећи главне предмете сукоба. На желећи да се цењка, нити да се дуже задржава у тим крајевима, деспот је средином новембра 1421. заузео Бар. За управника Зете, са седиштем у Бару,

[11] Š. Ljubić, *Listine* VIII, 110–111.

[12] О Светомихољској метохији уп. И. Божић, *О пропасти манастира Св. Михаила на Превлаци,* Анали 7 (1967) 75–81; I. Stjepčević, Prevlaka, Bogoslovska smotra 3 (1930) 30–64.

поставио је војводу Мазарека. Затим је с млетачким представницима склопио шестомесечно примирје и вратио се у Србију.[13]

Ратовање Стефана Лазаревића било је успешно (српски летописац забележио је како је деспот »узео« Арбанасе).[14] Сем Улциња, запоседнута су сва места која су после Балшине смрти дошла под власт Венеције. Против њене строге управе почела је да се буни и властела у Скадру, најважнијем упоришту Републике у тим областима, истичући деспота као господара који поштује старе повластице. Током зиме 1421–1422. није се ратовало, јер су обе стране поштовале примирје, које је истицало 15. маја 1422. године.

Пре него што су борбе обновљене, Стефан је као и претходне године покушао да спор реши дипломатским путем, па је преко Дубровника послао у Венецију војводу Витка. У преговорима вођеним почетком априла 1422, он је тражио да се његовом господару врате сви поседи у Зети, укључујући и Скадар, док су Млечани захтевали да им се преда све што је деспот заузео претходне године. Обе стране су остајале при својим захтевима. Стога преговори нису напредовали, иако је Витко боравио у Млецима више од двадесет дана. Ипак је Република на крају мало попустила: пристала је да деспоту призна Бар, Дриваст и стару скадарску провизију, после чега се и војвода Витко сложио да Републици остане Скадар, али се о другим питањима нису могли договорити. Српска страна није прихватила захтев Републике да њени управници градова имају власт и над околином. Преговори су прекинути без продужења примирја, због чега су Млечани оптужили деспота за последице до којих би могло доћи у будућности.[15]

Док је примирје трајало и док се преговарало, Млечани су се припремали за одбрану. Довозили су ратнике, оружје и храну у Скадар, уверени да ће град на Бојани бити главна мета деспотових напада. Заузет на другим странама, деспот није одмах по истеку примирја започео операције, али је његов војвода Мазарек предузео мере како би спречио дотурање млетачке помоћи Скадру. Дуж Бојане је подигао утврђења и у њих сместио посаде које су потпуно контролисале пловидбу реком. Стога су и млетачки чиновници у Скадру одлучили да утврде бенедиктински манастир Св. Срђа који се налазио осамнаест миља од ушћа Бојане а шест од Скадра, али у томе нису успели. За то време деспотова војска је опсела Скадар, који је у другој половини 1422, по оцени самих Млечана, био у необично тешком положају. Међутим, крајем године, ратна срећа се неочекивано окренула у њихову корист. Једне децембарске ноћи, уз помоћ Памалиота, Млечани су напали неко деспотово утврђење у близини Св. Срђа. Посада је излетела напоље, али су је млетачки стрелци спремно дочекали. Пошто је била ноћ, деспотовим војницима се у паници причинило да су наишли на бројнијег и јачег противника, па су се разбежали, а непријатељ је запалио њихово утврђење. Паника је захватила и главнину деспотове војске која се такође разбежала. О неуспеху деспотове

[13] Барска властела је признала власт српског деспота, а војвода Мазарек јој је признао да по старим правима управља градом. Уп. И. Божић, *Зетске војводе под деспотима,* Друштво за науку и умјетност Црне Горе, Одељење друштвених наука 2–1 (1957) 8–9.

[14] Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 225.

[15] Š. Ljubić, *Listine* VIII, 152, 156–164. О мисији војводе Витка подробно је писао С. Станојевић, *Борба за наследство Баошино (1421–1426),* Сремски Карловци 1902, 25–35. После одласка српског војводе, млетачке власти су послале деспоту Марка Барбадига, али није постигао ништа. Након те мисије је постављен за которског провидура на шест месеци. Уп. A. Dabinović, *Kotor pod Mletačkom Republikom* 21–22.

војске под Скадром српски летописац је кратко забележио: »ходи деспот Стефан под Скадар и не получи ничто«. Дубровчани су одмах обавестили угарског краља о поразу његовог вазала.[16]

Због неуспеха код Скадра деспот је изгубио део Забојане, али његова војска није претрпела велике губитке. Знајући то, Млечани нису били вољни да се даље са њим носе на бојном пољу; нешто уз помоћ новца, нешто разним обећањима почели су да уносе раздор међу његове присталице, у чему су имали успеха, мада на своју страну нису привукли Ђурашевиће који су остали верни српском господару. Сем тога, Млечани су пленили имовину Улцињана који су пришли деспоту, а у пролеће 1423. и млетачки поморски капетан Франћеско Бембо постигао је значајан успех, примивши Паштровиће под власт Републике. Њима су загарантовани самоуправа и границе и дато обећање да ће остати под млетачком влашћу и у случају да се закључи мир са деспотом. Највиђенији појединци, који су дотад били у српској служби, као награду су добили поклоне у новцу и тканинама.[17]

У међувремену је Стефан Лазаревић ратовање у Зети и погађања са упорним противником препустио своме сестрићу Ђурђу Бранковићу који је добро познавао прилике у Зети, јер се она граничила са облашћу Бранковића, док се сам посветио срећивању односа с Једреном и Будимом. Почетком лета 1423. Ђурађ је са осам хиљада коњаника већ био под Скадром. Као и претходне године, борбе су вођене дуж Бојане. Срби су опет подигли утврђења поред обала, сем тога су и ланцима затворили ушће реке и тако блокирали млетачко бродовље а Скадар поново одсекли од мора. У таквим околностима, Република је била спремна да попушта. Зато се Ђурађ, у пратњи пет војвода, од којих су двојица били Турци, састао код Св. Срђа с њеним представницима које је предводио Франћеско Бембо. Преговори су успешно окончани, па је 12. августа 1423. склопљен тзв. »скадарски мир«. Венецији је остао Котор, Улцињ и Скадар; Србима Бар и Дриваст а обећана им је и Будва са соланама у Грбљу. Сем тога, одлучено је да деспот добија хиљаду дуката годишње на име скадарске провизије, као што је исплаћивано и Балшићима од времена уступања града. Затим су следиле одредбе о реду и миру у ратом захваћеном подручју: обе стране су биле дужне да враћају бегунце и да у кривичним парницама образују мешовите судове ако су у спорове уплетени поданици и једне и друге стране. Власници имања и на српској и на млетачкој земљи могли су несметано користити своје поседе, док су трговци добили пуну слободу кретања. Предвиђена је и размена заробљеника, деспотове трупе су стекле право прелаза преко млетачке територије, а сва утврђења дуж Бојане морала су бити порушена и тако омогућена слободна пловидба до Скадра.[18]

Склопљеним миром биле су задовољне обе стране, јер их је рат исувише исцрпљивао, а ниједна ни друга нису имале изгледа да остваре победу. Сем

[16] Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 225–226; J. Gelcich – L. Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum* 295; *Историја Црне Горе* 2/2, 140–142 (И. Божић); М. Спремић, *Свети Срђ под млетачком влашћу (1396–1479)*, Зборник ФФ 7–1 (1963) 300.

[17] И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, ИЧ 9–10 (1959) 156–157. Још у марту 1421. Млечанима је пришао угледни властелин Балше III Рајко Монета, који је био ожењен праунуком краља Вукашина Мрњавчевића. После турског освајања Скадра, међу избеглицама, у Венецију су стигли и Рајкови наследници. Живели су у немаштини. Уп. И. Божић, *Зета и Мрњавчевићи*, Прилози КЈИФ 42 (1976) 22–23.

[18] Š. Ljubić, *Listine* VIII, 248–253.

тога, област у којој су вођене борбе била је у толикој мери опустошена, а становништво толико напаћено да је подстакнуто тренутним интересима лако прелазило с једне на другу страну. Зато није ни чудно што је после потписивања уговора приређен свечани пријем на лађи млетачког капетана Франћеска Бембе. И док је капетанова лађа пловила Бојаном, праћена другим млетачким бродовима, »господин Ђурађ« је покренуо и питања која се нису тицала само Зете. Тражио је од Републике шест галија које би му уступила ако би једног дана кренуо у рат против Турака, а такође и да потврди све повластице које је дала његовом оцу Вуку, кнезу Лазару и деспоту Стефану. Франћеско Бембо му није могао ништа обећати, јер за то није имао овлашћења.[19]

Деспотова војска се повукла убрзо после закљученог мира. Иако се више није ратовало, Зета није била спокојна, јер уговором о миру нису била решена сва спорна питања. Република је задржала Паштровиће које су и Срби тражили. Била је спорна и област северно од Скадра, затим Луштица, грбаљске солане и Ратачка опатија.[20] Поред тога, ниједна страна није журила да испуни преузете обавезе, па је између српских и млетачких власти и даље владала затегнутост. Настављени су преговори, али су у Плани, августа 1424, Ђурађ Бранковић и скадарски капетан Франћеско Квирин постигли договор једино о несметаном обављању свакодневних послова у пограничном подручју, не дотичући се граничних спорова, који су и даље остали главни камен спотицања у односима између Републике и Деспотовине. Зато је деспот Стефан у лето 1425. упутио у Венецију ново посланство које је предводио војвода Никола. Међутим, до закључивања споразума није дошло мада је српско посланство нудило неке уступке. Нису се могли нагодити око Паштровића, а сем тога Млечани нису пристали ни да српском владару плаћају данак за Котор, који су раније давали Балшићима. Одуговлачили су и са предајом Будве. С друге стране, српско посланство није прихватило предлог да спор решава неки неутрални хришћански господар, општина или универзитет, јер је знало да спорна питања могу бити решена једино у непосредним преговорима. Иако тада споразум није закључен, Млечани су желели да се преговори наставе, па су у Србију одмах упутили скадарског капетана Франћеска Квирина.

У Вучитрну, на старом двору Бранковића, Квирин је 22. априла 1426. најзад закључио уговор којим је одређено: 1. да Република није дужна да исплаћује деспоту хиљаду дуката годишње на име трибута за Котор; 2. да Паштровићи остану под млетачком влашћу; 3. да деспот уступи Венецији Грбаљ; 4. да Млечани добију сто кућа које држи Андрија Хумоје у скадарском дистрикту; 5. да се становницима Улциња признају стара права на поседима опатије Св. Николе крај Бојане, с тим што та црква остаје у саставу српске државе; 6. да деспоту припадну солане Балшића и њихових поданика, док Венеција задржава которске солане; 7. да Будва буде предата Србима, али тек пошто они уступе Грбаљ и куће Андрије Хумоја; 8. да Ратачка опатија остане у саставу Деспотовине; 9. да утврђене прелазе на Бојани задрже Млечани. У нешто допуњеном облику, у уговору су поменуте и одредбе из 1423. о слободи

[19] Уговор између Ђурђа Бранковића и Франћеска Бембе написао је деспотов нотар Nikola de Archilupis из Котора. Уп. D. Kovačević-Kojić, *O biblioteci Nikole из Kotora, kancelara na dvoru srpskih despota*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta, Sarajevo 1972, 415.

[20] М. Спремић, *Ратачка опатија код Бара*, Зборник ФФ 8–1 (1964) 196–197.

кретања трговаца, гоњењу злочинаца и коришћењу имања у граничном подручју. У току преговора, уз Ђурђа Бранковића били су митрополит Грачанице и српске војводе Лукач и Мркша.[21]

Тако је дошло до споразума који су прижељкивали и Срби и Млечани, јер им је претила опасност са Истока. Република је од 1423. била у рату с Турцима због Солуна. Изложена све већим трошковима, она није имала никаквог изгледа на успех ни на бојном ни на дипломатском пољу, јер је султан тражио предају града и ни на шта друго није пристајао. Турци су напали и Србију крајем 1425. године. Закључивши уговор у Тати, Стефан Лазаревић се у међувремену чвршће везао за угарског краља Жигмунда, што је Порта оценила као непријатељски поступак. Зато су вучитрнски споразум потврдиле обе стране: деспот 22. јула 1426. а Млетачки Сенат 3. фебруара 1427. године.

У августу 1426, у Зету је са женом Јерином стигао Ђурађ Бранковић, који је већ био проглашен за наследника српског престола. Разграничење између Млетака и Деспотовине извршено је на основу извештаја комисија које су радиле на терену, о чему су Ђурађ Бранковић и Франћеско Квирин саставили »Изјаве« у Дривасту 11. новембра 1426. године. Утврђене су границе дистрикта Скадра, Дриваста, Улциња, Будве, Котора и поседа Ратачке опатије. Остало је још да се разграниче Котор и Светомихољска метохија. Ђурађ је добио право да слободно довози со у Будву, као што је чинио и Ђурађ II Страцимировић. Признато је право Бару да се без сметњи снабдева сољу, које је и раније имао. Деспоту је потврђена исплата скадарске провизије од 1.000 дуката годишње, с тим што би приликом прве исплате добио две стотине дуката више, чиме би се намирила међусобна потраживања за раније неисплаћену провизију и изгубљену летину. Обе стране су се обавезале да у случају потребе једна другој пружају војну помоћ на поседима Зете. Потврђена су и права православне и католичке цркве у том крају. Подразумевало се да зетски митрополит има надлежност на деспотовом подручју, али и да задржава власт, као у време Балшића, над српским црквама на млетачким поседима. Једино не може постављати игумана у цркви Св. Петра у Скадру без дозволе скадарског кнеза, нити у храму Св. Михаила у Улцињу без сагласности млетачког ректора у том граду. С друге стране, католички барски надбискуп и остале бискупије, опатије и цркве задржале су јурисдикцију над католичким црквама не само на млетачкој него и на деспотовој територији, као што је било у време Балшића.[22]

Споразуми из 1426. године представљали су компромисно решење. Обема странама су признати многи поседи, али ниједна није остварила све своје захтеве. Република није успела да задржи све што је заузела, али је потврђено њено право да поседује Котор, Улцињ, Грбаљ и Паштровиће – поседе које је стекла у другом скадарском рату. Деспот није истиснуо Млечане из Зете, али је успео да поврати Дриваст, Бар, Будву и Луштицу. На тај начин, његова држава је поново избила на Јадранско море. Ако се изузму Паштровићи и Улцињ, он је држао целу обалу од Котора до Бојане, а његов војвода Алтоман већ је стално боравио у Бару. И брдовити крај иза Котора и Будве, у коме су живели Ђурашевићи – који су се ускоро почели називати

[21] Š. Ljubić, *Listine* IX, 7–14.
[22] Š. Ljubić, *Listine* IX, 14–20.

Црнојевићи – ушао је у састав српске државе. Иако нису добиле све што су тражиле, обе стране су биле задовољне јер су ратна времена припадала прошлости. Дуго очекивани мир темељио се на три уговора, једном из 1423. и на два из 1426. године. Изгледало је да почива на солидним основама, тим пре што су Стефан Лазаревић и Ђурађ Бранковић почели да се понашају као пријатељи Млечана. Деспот је покушао да и своју сестру Јелену Балшић-Хранић измири са Републиком. Млечани су још 1423. успели да се нагоде с њеним мужем војводом Сандаљем који се одрекао права на Котор. Његово присуство у зетском залеђу било је значајно, јер је и даље држао пределе северно од Оногошта и област Дурмитора. Сем тога, деспот је био вољан да преко Ђурђа посредује у млетачко-турском рату око Солуна. Тако су мирна времена вратила узајамно поверење, па је у септембру 1426. Ђурађ Бранковић, заједно са женом и пратњом, могао мирно да отпутује из Зете у Дубровник. Ту је свечано дочекан и богато угошћен. Дубровчани су желели да стекну што већу наклоност будућег српског владара. Топао пријем на који је тада наишао сигурно је допринео томе да Ђурађ до краја живота остане пријатељ мале Републике.[23]

После неколико дана проведених у Дубровнику, Ђурађ се вратио у Зету, где је остао све до пролећа 1427. године. Мирнодопске прилике су омогућиле да поново оживи привредни живот у Зети, па су је све чешће посећивали трговци, а Дубровчани су преко ње поново почели да одлазе у Србију. Међутим, због прилика у којима се нашао, деспот Стефан није могао да утиче на привредни напредак који је Зета доживљавала у то време. Налазећи се у процепу између Турске и Угарске, он се пре свега морао борити за опстанак Деспотовине, па је Зета у наредним деценијама полако измицала из његових руку.

Ширење млетачке власти и дуготрајно ратовање утицали су на то да су се у Зети почели мењати стари обичаји у управи и привреди. У расулу су била црквена властелинства, како православна (Св. Михаило на Превлаци, Св. Никола Врањински) тако и католичка (опатија Св. Ђорђа на которском подручју, Св. Срђ на Бојани, Св. Никола на ушћу Бојане и друге). Било је и опустелих села. Њих су, додуше, насељавали нови досељеници које Млечани нису могли одмах да оптерете тешким наметима. Те намете су убирали врховни господари, деспот или Млетачка Република, сваки на својим поседима. При томе су се Млечани трудили да бар приближно уједначе обавезе на својим многобројним поседима. Али, ма колико били приљежни, њихови чиновници су се тешко сналазили у тумачењу замршених права у новостеченим крајевима. Обрадиво земљиште држали су сељаци, грађани, поједине градске комуне и Млетачка Република. Она их је понекад уступала својим присталицама који су се истакли у борбама за њене интересе, али је све више настојала да присвоји земљу градских општина.

Пронијари и њихови »заповедници«, као и сеоски главари, били су ослобођени општих намета на зетским поседима. Пронијари су се одржавали још од времена Немањића. Изричито се помињу око Скадра, Дриваста, Бара, Улциња, у Паштровићима, као и у Горњој Зети. Ширећи своју власт, Венеција је забрањивала својим управницима у Зети да претварају села у проније, јер су тиме крњени њени приходи. Чувајући своја права, приморске општине

[23] J. Tadić, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik 1939, 72–74.

(Улцињ, Бар), предајући се Венецији, тражиле су да се села са подручја градског дистрикта не дају никоме у пронију. Претварању села у пронију противили су се и сељаци, јер је тиме погоршаван њихов положај. Ипак, у Зети је било доста пронијара, посебно у скадарској области, али се њихов положај све више мењао. Они су, на пример, све ређе испуњавали своје војничке обавезе, оглушујући се о позиве врховног господара. За њега су убирали намете, али су при томе настојали да добро опљачкају сељаке и тако извуку за себе што већу корист. Неки су истовремено били и сеоски главари. У првој половини XV века међу пронијарима је било чак и странаца, а било је и оних који више нису живели на поседима које су држали у пронију, већ су на њима именовали своје представнике, који су били локални управљачи. Но, и поред свих промена, дужност пронијара била је још увек уносна. Сељаци су били дужни да одређени број дана у недељи раде на њиховом »параспору«, тј. властелинској резерви, или да им дају десетак од пољопривредних производа.[24] Сами пронијари су доста држали до својих права. Знали су да посегну за имањима црквених властелинстава која су била у расулу. Млечани их у томе нису одлучно спречавали, нити су дирали у њихова права, јер су многи пронијари били заслужни за ширење власти Републике. Тако су промене у пронијарском систему и уопште на селу водиле разарању старих, током векова задржаних обичаја. Додуше, те промене су биле неравномерне: много мање у Горњој Зети а много веће у Приморју. С друге стране, обавезе сељака, и у једној и у другој области, биле су све бројније, како према врховном тако и према феудалном господару, па био он пронијар или не.[25]

Српски деспот није дирао у права градова на Зетском Приморју, али су градови који су дошли под власт Републике изгубили самоуправу. У њима је промењен и режим привредног живота. Домаћи трговци више нису имали слободу деловања, а целокупна трговина уклопљена је у брижљиво чувани млетачки привредни систем. Забрањивана је размена са другим земљама и обављана је углавном с Венецијом. Због дугих ратова поремећена је и занатлијска производња. Занатлије су се селиле из Зете, највише у Дубровник и Апулију. Међу градовима који су остали под деспотовом влашћу, Бар је привредно био најјачи. Његови становници трговали су у залеђу, по Србији, али исто тако у средиштима на обали, посебно у Дубровнику. Но, без обзира на то под чијом је влашћу било неко место, доласком Млечана робно-новчани односи ширили су се на целом Зетском Приморју. У њих је било првенствено укључено становништво градова, али све више и становништво села. То је појачавало привредну надмоћност града над селом и водило одумирању старих установа.[26]

[24] И. Божић, *Параспор у Скадарској области*, ЗРВИ 4 (1956) 17–25.

[25] Г. Острогорски, *Пронија. Прилог историји феудализма у Византији и јужнословенским земљама*, Сабрана дела I, 311–342; И. Божић, *Proniarii et capita*, ЗРВИ 8–1 (1963) 61–69; исти, *Le système foncier en »Albanie vénitienne« au XVe siècle*, Bollettino dell' Istituto di Storia della Società e dello Stato Veneziano 5–6 (1963–1964) 78–104; G. Valentini, *Chiarimenti sulla natura della pronia bizantina attraverso la documentazione della sua continuazione in Serbia e Albania*. Atti dell' VIII Congresso internazionale di studi bizantini I, Roma 1953, 488–510.

[26] И. Божић, *Град и село на Зетском приморју у XV веку*, ИГ 2 (1973) 70.

ДОБА ПРИВИДНОГ МИРА

Опште прилике у југоисточној Европи крајем друге деценије XV века нису охрабривале. Ратови су се опет примицали српским границама. Угарска се поново окретала својим балканским интересима. Краљ Жигмунд (1387–1437), који је више од шест година провео далеко ван Угарске заокупљен европским плановима и верским проблемима епохе, вратио се у Будим августа 1419. године. Пажњу му је привлачио неповољни развој догађаја на јужним границама земље. Ту су два стара непријатеља, Венеција и Турска, са успехом ширили своју власт и утицај. На бојиштима које је одавно сматрала битним за своју укупну политику, Угарска је била у дефанзиви. Венеција је током ратовања 1418–1420. успешно сузбијала угарске чете у Италији, а затим је наметала своју власт у Далмацији. На другој страни, Турци су упадима у Босну и својим присуством у њој реметили стање за које се толико дуго и тако упорно борио краљ Жигмунд.

У таквим околностима, одмах по повратку у земљу, краљ Жигмунд је наредио да се прикупља војска за предстојеће борбе против непријатеља. Најпре је намеравао да их усмери против Османлија који су у међувремену успешно продирали у Влашку. Октобра 1419. и сам краљ Жигмунд се с војском упутио на Дунав у област Кладова. Поход је био кратког даха и ограниченог дејства. Већ почетком новембра краљ се вратио у Будим да би убрзо затим склопио примирје с Турцима на пет година.[1] Ратни вихор тада није захватио Србију.

Међутим, већ је било јасно да сваки озбиљнији покушај да се сузбије власт Османлија у југоисточној Европи погађа и суштину српско-турских односа који су били веома сложени. На темељима трајног непријатељства и супротних интереса, Србија и Турска градиле су облике привремене сарадње засноване на чињеницама свакодневног живота. Турско присуство у балканским земљама, и посебно српским, није се могло пренебрегавати. Оно је било део стварности са којом је и Стефан Лазаревић имао да обликује основне нити своје политике. Он је настојао да одржи договорене вазалне односе са султаном Мехмедом I (1413–1421). Тиме је обезбеђивао земљи период релативног мира. Деспотов биограф је, попут својих европских савременика, то стање мирнодопских односа исказао кроз портрете владарских ликова, одно-

[1] J. Aschbach, *Geschichte Kaiser Sigmunds* II, Hamburg 1839, 412; A. Huber, *Geschichte Österreichs* II, Gotha 1885, 529–530; И. Руварац, *Прилошци историјској географији Србије*, Летопис МС 229 (1905) 2; J. Томић, *Новиград–Кладово–Фетислам*, Глас 70 (1906) 39.

сно њихове поступке и преживљавања. Тако је забележио да је султан гајио осећања дубоког поштовања према српском владару.[2]

Па ипак, иза тог привидног мира стајали су дубоки понори који су раздвајали двојицу владара. Освајачка политика Османлија се непосредно косила с тежњом Србије да одбрани свој опстанак на главном правцу турског продора према средњој Европи. То је деспот Стефан добро знао. Он се и за Мехмедова живота прикључивао плановима за борбу против Турака, али није отварао непријатељства све док нису обећавала трајније резултате.[3] Истовремено је предузимао читав низ мера да оснажи одбрану земље. Сумње није било да ће борбе опет планути у Србији. У деспотово време је стога уведен нов управни систем са »властима«, односно војводама на челу, проширене су војне обавезе становништва, наметнута је нова дажбина за издржавање војске упоредо са градњом утврђења широм земље. У деспотово време изграђене су највеће тврђаве што их је икада градитељска рука створила у Србији. Снажни бедеми Београда и Манасије симболи су једног стања колико и материјалних домета српске војне архитектуре. Они речито најављују даљу борбу за опстанак.

Смрћу султана Мехмеда I (јула 1421. године) прилике су се измениле. Наследио га је син Мурат II, али у условима непрекидне борбе за власт. Византија је још за Мехмедова живота подстицала династичко супарништво на османлијском двору у нади да ће тиме ослабити притисак којем је била изложена. Подржавала је делатност самозванца Мустафе, који се издавао за сина султана Бајазита I. Пружила му је још снажнију подршку после смрти Мехмеда I. Он је тада покушавао да прошири круг својих савезника, па се обратио и Стефану Лазаревићу. Његово посланство је стигло у Србију с предлозима да се поведе заједничка борба против Мурата II. Стефан Лазаревић није прихватио понуду. Своје одбијање оснажио је хапшењем Мустафиних посланика, које је затим упутио Мурату II. У том тренутку није успео покушај да се Србија увуче у унутрашње размирице у Турској. Самозванац Мустафа је затим јануара 1422. прешао у Малу Азију да настави борбу за власт, али у томе није имао успеха. Ослабљен, он се вратио у европски део државе, где је убрзо био поражен и убијен код Једрена исте године.[4]

Избио је затим још озбиљнији сукоб. Против Мурата II је устао млађи брат Мустафа. Настојао је да се учврсти у источним покрајинама Османлијског Царства. Византија је још једном спремно пружила своју подршку. Међутим, убрзо се показало да су прошла времена у којима су хришћански суседи могли да утичу на исход династичких сукоба у Турској. Мурат II је већ у лето 1422. предузео опсаду Цариграда. Као и толико пута раније, издржали су градски бедеми и спасли земљу од пропасти. Борбе су се затим пренеле у Малу Азију. Мурат II је успео да победи брата, који је затим убијен 1423. године.

У тим преломним тренуцима турске историје, Србија је остала по страни. Било је за то довољно разлога.

[2] *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 312.
[3] Š. Ljubić, *Listine* VII, 217; N. Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches* I, Gotha 1908, 371.
[4] *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 315; N. Jorga, *Notes et extraits* I, 317; N. Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches* I, 379–380; S. Stanojević, *Die Biographie Stefan Lazarević's* 469.

БЕОГРАД у XV в.

Град

Предграђе

Претпостављене локације средњовековних цркава

Српска митрополијска црква

сно њихове поступке и преживљавања. Тако је забележио да је султан гајио осећања дубоког поштовања према српском владару.[2]

Па ипак, иза тог привидног мира стајали су дубоки понори који су раздвајали двојицу владара. Освајачка политика Османлија се непосредно косила с тежњом Србије да одбрани свој опстанак на главном правцу турског продора према средњој Европи. То је деспот Стефан добро знао. Он се и за Мехмедова живота прикључивао плановима за борбу против Турака, али није отварао непријатељства све док нису обећавала трајније резултате.[3] Истовремено је предузимао читав низ мера да оснажи одбрану земље. Сумње није било да ће борбе опет планути у Србији. У деспотово време је стога уведен нов управни систем са »властима«, односно војводама на челу, проширене су војне обавезе становништва, наметнута је нова дажбина за издржавање војске упоредо са градњом утврђења широм земље. У деспотово време изграђене су највеће тврђаве што их је икада градитељска рука створила у Србији. Снажни бедеми Београда и Манасије симболи су једног стања колико и материјалних домета српске војне архитектуре. Они речито најављују даљу борбу за опстанак.

Смрћу султана Мехмеда I (јула 1421. године) прилике су се измениле. Наследио га је син Мурат II, али у условима непрекидне борбе за власт. Византија је још за Мехмедова живота подстицала династичко супарништво на османлијском двору у нади да ће тиме ослабити притисак којем је била изложена. Подржавала је делатност самозванца Мустафе, који се издавао за сина султана Бајазита I. Пружила му је још снажнију подршку после смрти Мехмеда I. Он је тада покушавао да прошири круг својих савезника, па се обратио и Стефану Лазаревићу. Његово посланство је стигло у Србију с предлозима да се поведе заједничка борба против Мурата II. Стефан Лазаревић није прихватио понуду. Своје одбијање оснажио је хапшењем Мустафиних посланика, које је затим упутио Мурату II. У том тренутку није успео покушај да се Србија увуче у унутрашње размирице у Турској. Самозванац Мустафа је затим јануара 1422. прешао у Малу Азију да настави борбу за власт, али у томе није имао успеха. Ослабљен, он се вратио у европски део државе, где је убрзо био поражен и убијен код Једрена исте године.[4]

Избио је затим још озбиљнији сукоб. Против Мурата II је устао млађи брат Мустафа. Настојао је да се учврсти у источним покрајинама Османлијског Царства. Византија је још једном спремно пружила своју подршку. Међутим, убрзо се показало да су прошла времена у којима су хришћански суседи могли да утичу на исход династичких сукоба у Турској. Мурат II је већ у лето 1422. предузео опсаду Цариграда. Као и толико пута раније, издржали су градски бедеми и спасли земљу од пропасти. Борбе су се затим пренеле у Малу Азију. Мурат II је успео да победи брата, који је затим убијен 1423. године.

У тим преломним тренуцима турске историје, Србија је остала по страни. Било је за то довољно разлога.

[2] *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 312.
[3] Š. Ljubić, *Listine* VII, 217; N. Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches* I, Gotha 1908, 371.
[4] *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 315; N. Jorga, *Notes et extraits* I, 317; N. Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches* I, 379–380; S. Stanojević, *Die Biographie Stefan Lazarević's* 469.

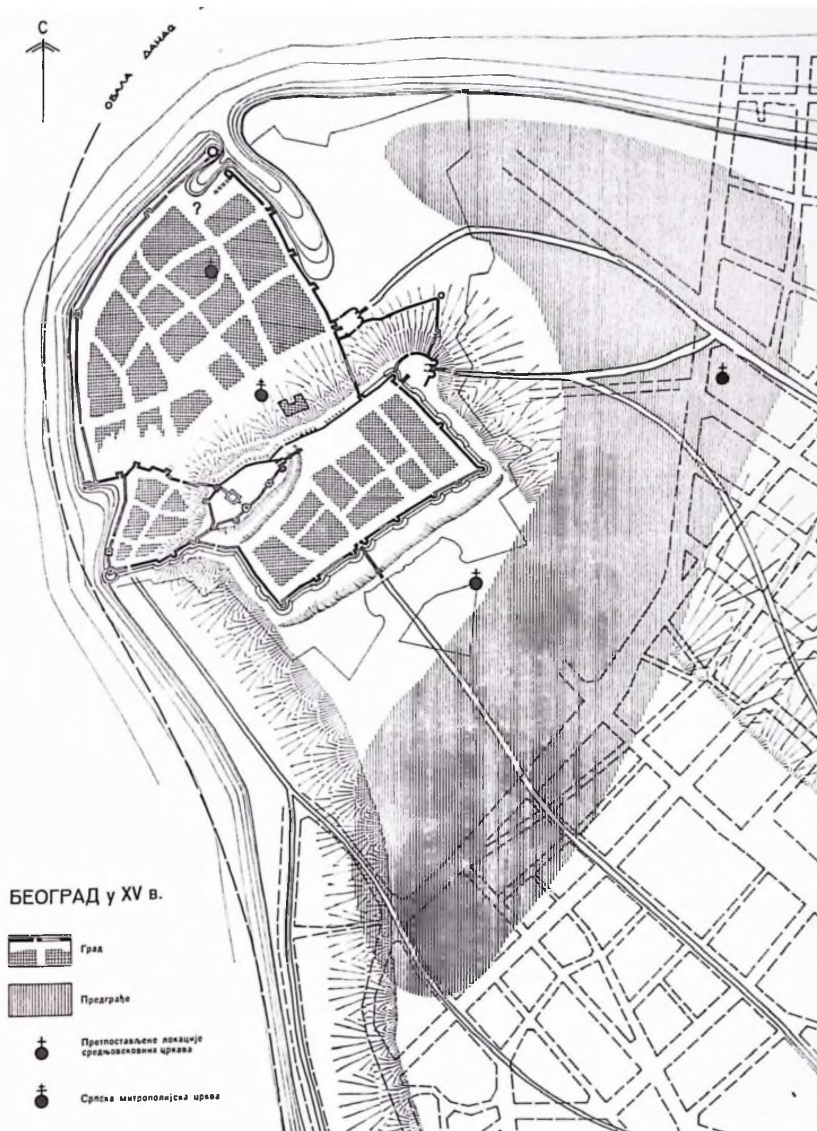

Од времена Мехмеда I (1413–1421) видљив је процес јачања централне власти у Турској. После дугих и исцрпљујућих борби које су раздирале земљу почетком XV века, Османлијско Царство је обновило своје јединство и одржало свој положај у балканском свету. Ни смрт Мехмеда I није могла да потре то стање. На другој страни, главни хришћански противници султанови нису налазили заједнички језик ни у часу његове смрти. Деловали су разбијено, појединачним акцијама и махом дипломатским путем. То су била преслаба средства за кореннтије промене у противтурској политици. У Србији су те околности биле добро познате. Удруживале су се оне с неповољним приликама у земљи. Турски поседи су не само опкољавали Србију него су задирали и у њено ткиво. Мала и расејана турска насеља постојала су у области Бранковића на југу Деспотовине и дуж пута којим су Турци продирали од Скопља према Босни и албанским пределима. Њихове кадије и цариници, поред мањих војних посада, помињу се у разним местима (Звечан, Јелеч, Приштина, Трепча, Глухавица и др.). Све је то односе са султаном чинило изузетно важним за Србију и у доброј мери их је одређивало. У таквим приликама Стефан Лазаревић је признао новог султана Мурата II и одбио сваку сарадњу с његовим одметницима. Позивајући се на добре односе које је имао с његовим оцем, Мехмедом I, српски владар је настојао да их очува и у време новог султана. Мурат II је то прихватио. Пошто је пребродио тешкоће око преузимања власти, он је упутио посланство у Србију. Преговори су вођени у Београду и окончани су обнављањем вазалних обавеза Стефана Лазаревића према султану. У лето 1423. у Венецији се знало за споразум у Београду и везе српског деспота с новим господарем Турске.[5]

Опасност од Турака је умногоме допринела зближавању Србије и Угарске. Тај процес, започет још у XIV веку, дао је своје плодове управо у XV веку. Деспот Стефан не само да је прекинуо ратно стање са Угарском него је у њој стекао важну подршку за остварење своје политике. Више од двадесет година краљ Жигмунд није предузимао војне походе у Србију (1403–1425), а кад је ратовао против Османлија, чинио је то ван деспотових земаља. Тако се угарско-српска политика према Турцима кретала једним током, а Србија је избегла да буде поприште ширих угарско-турских сукобљавања. Од таквог стања земља је имала огромне користи.

Стефан Лазаревић је до краја живота одржавао и ширио своје везе са Угарском. Никада северне границе Србије нису биле отвореније но у то доба. Премошћавале су их подједнако привредне и политичке везе. Српски трговци из Београда, поред Дубровчана, одлазили су несметано у Угарску. Многи од њих налазе тамо посла и зараду, неки се задржавају на деспотовим имањима у тој земљи, или на онима српске властеле. Српски владар им је уговором с краљем Жигмундом обезбедио олакшице у трговању. Сам Стефан Лазаревић је редовно одлазио у Будим на саборе угарске властеле или на разноврсне међународне скупове који су тамо одржавани. Располагао је у Будиму раскошном палатом у којој је одседао са својом пратњом. Долазио је и краљ Жигмунд у Београд. Из угарских прелазили су у српске градове »као из дома у дом«, записује Константин Филозоф.[6]

[5] *Живот Стефана Лазаревића,* изд. В. Јагић, 315–316; Š. Ljubić, *Listine* VIII, 240–241.

[6] *Живот Стефана Лазаревића,* изд. В. Јагић, 311; Ј. Калић, *Палата српских деспота у Будиму,* Зограф 6 (1975) 51–58; Ј. Калић, *Србија и Београд почетком XV века,* Годишњак града Београда 25 (1978) 101–103.

Српско-угарско савезништво вишеструко је превазилазило своју балканску суштину. Огледало се оно на далеко ширем подручју тадашње угарске политике. Када је у позну јесен 1421. краљ Жигмунд затражио војну помоћ за борбу против хусита у Чешкој, Стефан Лазаревић се спремно одазвао. Одред српских коњаника, изгледа под заповедништвом тамишког жупана Пипа од Озоре, био је упућен на удаљено бојиште. Учествовао је у борбама током децембра 1421. и јануара 1422. године.[7] Нешто касније, почетком 1423. пратио је Стефан Лазаревић угарског краља на преговоре које је овај водио у Кежмарку с пољским краљем Владиславом и литванским кнезом Витолдом. Тада је краљ Жигмунд настојао да своје саговорнике одврати од уплитања у чешке прилике, ионако веома сложене у том тренутку. Добро обавештени Дубровчани покушавали су да преко угарског краља делују на деспота и његово држање према њиховим трговцима у српским земљама.[8]

Својим положајем између Угарске и Турске Србија је била изложена великим опасностима. Свако међусобно ратовање тих двеју сила одражавало се на прилике у Деспотовини. Стога је присуство Стефана Лазаревића у Будиму и деловање на ток догађаја на угарском двору имало огромну важност за будућност земље. Половична противтурска политика Угарске највише је потресала Србију. Реметила је односе са султаном и увлачила земљу у рат без изгледа да се он добије. Турска одмазда се онда сваљивала на најближа српска насеља. Да би се то избегло, Стефан Лазаревић је будно пратио све облике противтурског удруживања у југоисточној Европи.

Учвршћивањем султана Мурата II на власти Византија је била изложена снажном притиску Турске. Неуспели покушаји да се султан ослаби унутрашњим династичким трвењима само су продубили јаз између њега и Цариграда. Војнички много слабија Византија је прегла током 1423. и 1424. да потражи савезнике за опсежнију борбу против Османлија. Најпре су византијски посланици разносили предлоге о томе међу могућим савезницима, па су стизали и на дворове балканске властеле. Тако је посланик Асан у пролеће 1423. преко Дубровника путовао у област Пљеваља да потражи војводу Сандаља Хранића и, по свој прилици, његову подршку за те планове. Затим је крајем те године, новембра 1423, у истом циљу и Јован VIII Палеолог кренуо на Запад. Најпре се упутио у Венецију. Његови предлози сукобљавали су се са мноштвом других односа које је Венеција тада имала са суседним државама. Посебно су били важни они са Угарском, јер су представљали окосницу било какве противтурске политике на Балкану. Две силе, одавно завађене у Далмацији, нису могле да се споразумеју ни на питању опасности која је претила од Турака. Тако је Јован VIII могао само да понуди своје посредништво у правцу помирења двеју држава увиђајући да ту почиње или се завршава његова мисија.

[7] *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 314; W. Altmann. *Eberhart Windeckes Denkwürdigkeiten zur Geschichte des Zeitalters Kaiser Sigmunds*, Berlin 1893, 120; G. Wenzel, *Ozorai Pipó. Magyar történelmi jellemrajz Zsigmond király korából*, Magyar Akadémiai Ertesitö 3 (1859) 201; J. Ch. Engel, *Geschichte des Ungrischen Reichs* II, Wien 1813, 302–305; J. Aschbach, *Geschichte Kaiser Sigmunds* III, Hamburg 1841, 137–142; К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 345, непотпуно.

[8] E. Windecke, *нав. дело* 153–154; G. Fejer, *Codex diplomaticus* X/6, Budae 1844, 536; J. Gelcich–L. Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum* 291; S. Stanojević, *Die Biographie Stefan Lazarević's* 466; L Thallóczy, *Bruchstücke aus der Geschichte der nordwestlichen Balkanländer*, Wiss. Mitt. 3 (1895) 331; Andreas von Regensburg, *Sämtliche Werke*, ed. G. Leidinger, Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte, N. F. 1, München 1903, 308.

На двор краља Жигмунда стигао је Јован VIII у лето 1424. године.[9] Углед Византије био је још велики у очима савременика, многоструко је засењивао њену стварну моћ. Мерени тим схватањима колико и потребама тренутка, предлози Јована VIII нису остали без одјека у Будиму. Краљ Жигмунд је радо прихватао улогу предводника хришћанског света у борби против неверника. У време релативног неуспеха у сузбијању хуситског покрета у Чешкој, борба против Турака могла је да прибави угарском краљу толико потребна признања у области заштите верских интереса.

За време преговора који су вођени између Јована VIII и краља Жигмунда у Угарској је боравио и Стефан Лазаревић.[10] Изгледа да су том приликом уобличени неки планови. Сам Жигмунд их је делимично обелоданио средином јуна 1424. године. У писму тамишком жупану Пипу од Озоре изразио је своју спремност да следеће године окупи велику војску за борбу против Турака и других својих непријатеља.[11]

У исто време (лето 1424. године) на угарски двор је стигао и посланик султана Мурата II. Уз раскошне дарове он је у име свога господара нудио преговоре о склапању мира. Тако је будимски двор постао важно средиште међународне политике и место у којем су се доносиле важне одлуке с јасним последицама и за српске земље. Појединости преговора нису познате, као ни улога коју је у тим догађајима имао Стефан Лазаревић. Чињеница је да је краљ Жигмунд прихватио султанове предлоге. Склопљен је споразум о миру.[12]

Међутим, брзо се показало да угарско-турски споразум нема велике изгледе. Према речима савременика Виндекеа, Турци га се нису држали.[13] Интереси двеју сила сукобљавали су се на разним странама, између осталог и у Влашкој. Турци су у њу упали 1424. и уклонили војводу Дана, угарског штићеника, а на његово место су поставили свог човека. У јесен исте године (1424) по наредби угарског краља тамишки жупан Пипо од Озоре је утврђивао Северин и остале пограничне градове према Турцима.[14]

На другој страни, у Босни, краљ Жигмунд је крајем 1424. и почетком 1425. настојао да среди односе са краљем Твртком II. Почетком августа 1425. у Венецији се већ знало да је склопљен споразум између њега и босанског владара, а у јесен исте године краљ Жигмунд је изражавао спремност да се и лично састане са Твртком II.

У то време је већ било очигледно да је опште неповерење завладало између Мурата II и Стефана Лазаревића. Султан је с подозривошћу посматрао деспотове везе у Угарској. Вести о њима стизале су на Порту са разних страна, међу осталим и из Србије.[15] Донео их је обилато и турски посланик из Будима 1424. године. Уклопљене у шире оквире противтурских планова, оне су свакако утицале на султанову одлуку да крене у напад.

[9] G. Moravcsik, *Византийские императоры и их послы в г. Буда*, Studia byzantina, Budapest 1967, 353–354.
[10] L Thallóczy–A. Aldásy, *Diplomatarium* 71; E. Windecke, *нав. дело* 177; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић* 128–129; J. Aschbach, *Geschichte Kaiser Sigmunds* III, 195–196.
[11] *Codex Zichy* VIII, 178.
[12] E. Windecke, *нав. дело* 177; J. Радонић, *Западна Европа* 48.
[13] E. Windecke, *нав. дело* 177.
[14] J. Радонић, *Споразум у Тати* 194, нап. 1.
[15] *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 316.

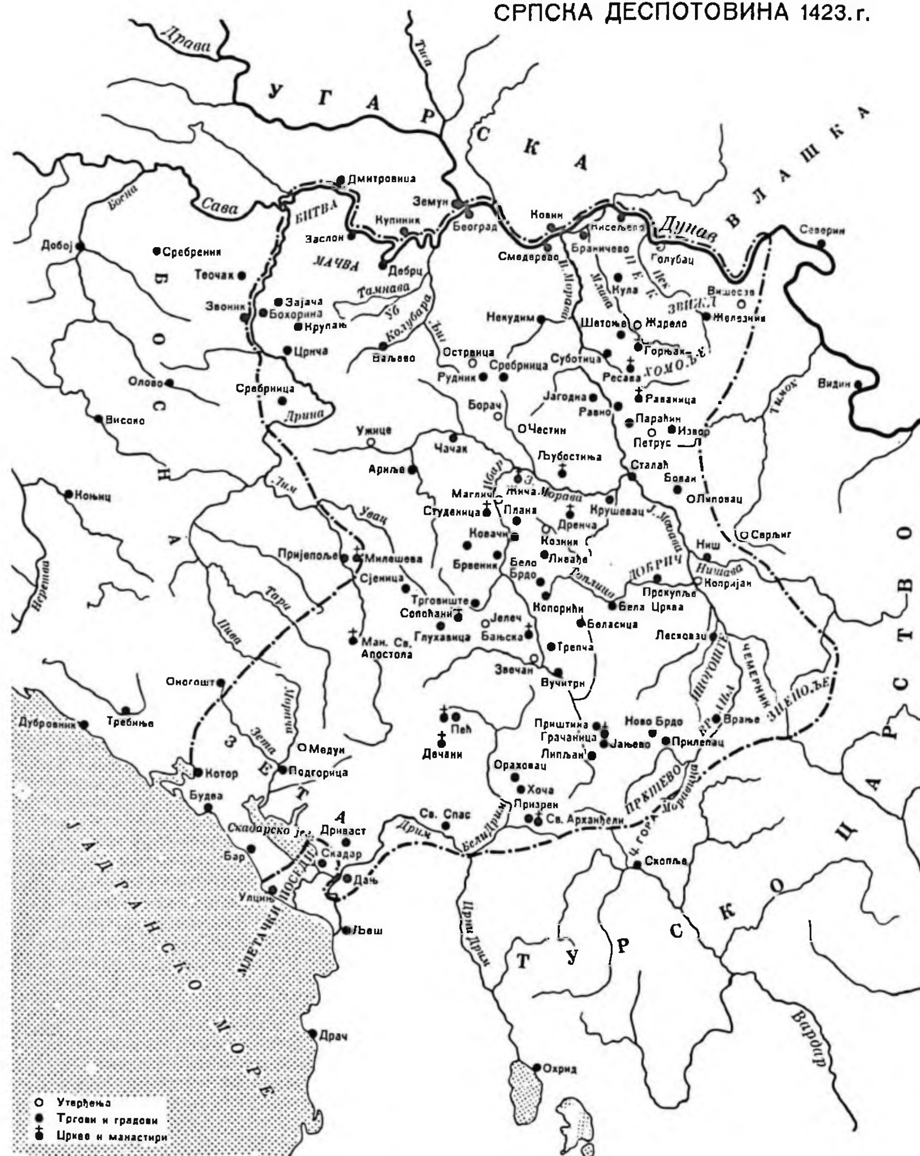

У лето 1425. Мурат II је упутио свога посланика у Србију да испита тамошње прилике. Стефан Лазаревић се тада налазио у Угарској. Извештаји из Србије показивали су да се ужурбано ради на припремама за одбрану земље. Градови су опремани оружјем. Деспот је наредио да се и сваки Дубровчанин у Новом Брду мора наоружати. Било је тачно одређено да сваки од њих мора располагати једним самострелом. Крајем августа 1425. дубровачка влада је својим суграђанима настањеним у Новом Брду одобрила да извезу сваки по један самострел са педесет стрела.[16]

Муратов посланик је дуго узалудно чекао српског владара. Када се он најзад вратио из Угарске, вероватно под утицајем преговора вођених са краљем Жигмундом, одбио је да прими турског посланика. Своје утиске о расположењу на српском двору сажео је посланик у једноставну поруку султану: »Ако ти не пођеш на ове, они ће већ доћи на тебе.«[17] Очигледно је да је Стефан Лазаревић рачунао на ширу подршку у борбама против султана. Србија се сама не би могла упуштати у офанзивни рат против Турске.

Међутим, као и толико пута раније, окупљање султанових противника текло је споро и наилазило на многобројне тешкоће. Преговори између Угарске и Венеције знатно су се отегли. Октобра 1425. били су још далеко од свога циља.[18] Догађаји у Србији више се нису могли одлагати.

У јесен 1425. рат је постао неизбежан. Почетком октобра 1425. Стефан Лазаревић је хитно набављао оружје и барут у Дубровнику, а дубровачка влада је забранила својим трговцима да одлазе у земље српског деспота и оне Ђурђа Бранковића. Упозоравала је своје грађане у Србији да се добро држе у несрећи која је задесила земљу.[19] На вест о приближавању турске војске деспот Стефан је покушао да преговорима отклони борбе и упутио је посланике султану који се налазио у Софији, али без успеха. Мурат II је провалио у Србију. Пленећи и разарајући његова је војска преко Ниша продрла у Поморавље и допрла до Крушевца. Земља је претрпела велике штете, како то бележи један савремени извештај.[20] Угарска је послала војну помоћ на време. Тамишки жупан Пипо од Озоре (Пипо Спано) ратовао је у Србији против Турака, а борбе су се водиле и у Влашкој.[21]

Деспот Стефан је настојао да преговорима обустави рат и преко посланика је нудио султану обуставу непријатељства. Његов је предлог најзад и усвојен. Појединости споразума нису познате, видљиве су биле само његове последице – Турци су се повукли из Србије.[22]

Са окупљеном војском деспот је тада кренуо против Босанаца. Сукоб је избио око богатог рударског насеља Сребрнице. Својевремено одлуком краља Жигмунда град је био додељен Стефану Лазаревићу. Развијеном рудар-

[16] М. Динић, *За историју рударства* II, 47; Ђ. Петровић, *Дубровачко оружје*, Београд 1976, 80–82.
[17] *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 317 и превод Л. Мирковић, *нав. дело* 114.
[18] N. Jorga, *Notes et extraits* I, 409–410; Ј. Радонић, *Споразум у Тати* 170.
[19] М. Динић, *Сребрник крај Сребрнице*, Глас 161 (1934) 190–192.
[20] С. Станојевић, *Пипо Спано. Прилог српској историји почетком XV века*, Београд 1901, 11; Н. Филиповић, *Неколике биљешке око Смедерева*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867, САНУ, Београд 1970, 130, с погрешном хронологијом.
[21] J. Gelcich–L. Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum* 309–310.
[22] *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 317; М. Динић, *Сребрник крај Сребрнице* 192–193; исти, *За историју рударства* I, 58; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић* 131; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 257.

ском производњом и разгранатом трговином доносио је он замашне приходе владару. Била је то тачка раздора између Босне и Србије. Никада се босански владари и властела нису помирили с тим губитком. Још 1415. године на станку је било одлучено да се Сребрница одузме српском деспоту. Краљ Твртко II је само чекао погодну прилику да то и оствари. Указала му се она у јесен 1425, када су Турци напали Србију. Са одредима одане властеле из Подриња, међу којима су се истицали Дињичићи, извршио је напад на тај град. Становништво се заједно са дубровачким трговцима повукло на безбедно место, у тврђаву Сребрник, где се налазила и деспотова војна посада. Босански краљ је опсео тврђаву и наредио да се она бомбардује. Уздао се, између осталог, у непремостивост Дрине колико и у борбе које је Стефан Лазаревић имао да води у Србији против Турака.[23]

Међутим, прилике су се брзо измениле када је деспот Стефан издејствовао повлачење турске војске из Србије. Одмах се са прикупљеним снагама упутио према Сребрници. Српска војска је прешла Дрину и брзим противнападом је изненадила босанског краља, који се одмах повукао са својим одредима, а Дињичићи су спалили сребрничко подграђе. Стефан Лазаревић је гонећи Твртка II продро у »босанске стране«. Највероватније је да је тада проширио своју власт на градове у сребрничком крају. Босански краљ се повукао у један од својих тврдих градова и понудио преговоре деспоту Стефану. Српска војска је под Сребрником запленила топове нападача. По изричитој наредби Стефана Лазаревића, највећи међу њима је пренет у Београд.[24]

Турска је у време Мурата II обновљеном снагом наметала своје присуство балканским народима. После напада на Србију у јесен 1425. на реду је била Босна. Фебруара 1426. војвода Сандаљ Хранић, зет деспотов, обезбеђивао је себи услове за повлачење на дубровачку територију у случају невоље, а крајем пролећа исте године (1426) око четири хиљаде Турака пустошило је по Босни. Нису наишли на организовани отпор, па су се њихове чете разлиле по земљи харајући на разним странама. Упадали су у два маха и у Хрватску.[25]

У таквим приликама српски владар је одлучио да оконча неспоразуме који су постојали с Венецијом у вези са границама у Зети, у погледу појединих прихода и права у тој области. Тако је он крајем марта 1426. у Топоници у гружанском крају издао пуномоћје Ђурђу Бранковићу да о тим питањима поведе преговоре с Венецијом, до којих је убрзо и дошло. Вођени су у Вучитрну априла исте године и приведени су успешно крају. Сачињен је прецизан уговор, који је нешто касније, јула 1426, одобрио Стефан Лазаревић.[26]

Јасне турске намере да оснаже свој притисак на суседне земље нагнале су, поред осталог, Угарску да убрза припреме за борбу против султана. Наилазиле су оне још увек на мноштво препрека. Сваки далекосежнији противтурски подухват захтевао је садејство и других сила заинтересованих за прилике на Леванту. Међу њима је посебно била важна Венеција, која је својом

[23] *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 317; М. Динић, *За историју рударства* I, 58–59.
[24] *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 317; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 257.
[25] J. Gelcich–L. Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum* 316–319.
[26] Š. Ljubić, *Listine* IX, 7–14, 17–18; М. Динић, *Сребрник крај Сребрнице* 190; *Историја Црне Горе* 2/2, 149 (И. Божић).

флотом и разгранатим интересима на источном Средоземљу могла да помогне или спута угарску офанзиву. У јесен 1425. краљ Жигмунд је с њом водио преговоре који су веома споро одмицали због трајног неслагања двеју сила у Далмацији. Пренели су се и у 1426. годину. Тада су се на угарском двору као посредници појавили флорентински посланици. Венеција је настојала да издејствује примирје са Угарском пре но што да сагласност и пружи помоћ у предстојећим борбама против Турака. Поред тамишког жупана Пипа од Озоре, у преговорима је учествовао и српски деспот Стефан Лазаревић. Флорентински посланик је у своме Дневнику забележио да се у једној аудијенцији код краља Жигмунда, 10. маја 1426, он залагао за ставове супротне интересима Млечана.[27] Склапање противтурске лиге могло је да има озбиљних последица по Србију у време Мурата II који је јесењом офанзивом 1425. године недвосмислено огласио своју политику према Деспотовини.

Пред крај живота Стефан Лазаревић је имао да озакони своју одлуку у погледу наслеђа престола. Он није имао деце, а почео је побољевати. »Ножна болест« од које је патио узимала је маха. По речима Константина Филозофа, једном приликом је стање било врло озбиљно, па је деспот одлучио да предузме одговарајуће мере за случај своје смрти. Помиривши се са сестрићем Ђурђем Бранковићем, он је већ раније с њим остварио најтешњу сарадњу. Сматрао га је готово сином и поверавао му озбиљне државне послове, ратничке и дипломатске. Одлучио је да га и званично прогласи својим наследником.

У духу немањићких традиција, заједно с патријархом, деспот Стефан је сазвао сабор властеле. Одржан је у Сребрници код Страгара, у рудничкоме крају.[28] Пред окупљеном властелом и представницима цркве и управе, деспот је обнародовао своју одлуку. Позвао је присутне да Ђурђа убудуће признају за господара и да му буду верни. Константин Филозоф је забележио да је Стефан Лазаревић од свога наследника изричито захтевао да настави политику коју је сам водио, да је не мења. Деспотова жеља да се обезбеди континуитет дотадање политике и уверење да ће то Ђурађ Бранковић и остварити, несумњиво су чинили окосницу политичког тестамента српског владара. Подршка властеле и цркве, исказана у традиционалном руху, требало је да буде јемство његовог остварења.

Међутим, то није било довољно. По своме значају питање наслеђа власти у Србији превазилазило је државне границе ондашње Деспотовине. Добар део Жигмундове противтурске политике почивао је на поузданом савезништву које је Угарска тада остварила са Србијом. Никада угарске границе нису биле

[27] В. Макушев, *Итальянские архиви*, Записки императорской Академии наук 16, С. Петербург 1870, 20; С. Новаковић, *Италијански архиви и наша историја*, Гласник СУД 28 (1875) 435; G. Wenzel, *Ozorai Pípó*. 216–218.

[28] Време одржавања сабора није познато. Према редоследу излагања у делу Константина Филозофа, он је приказан пре догађаја у јесен 1425 (*Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 316). Према подацима садржаним у томе делу протекло је извесно време од саборских одлука до смрти Стефана Лазаревића. То је, поред осталог, навело неке ауторе да одржавање сабора ставе у време »пре 1425« (М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић* 129, где је дат преглед литературе); уп. К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 350, који не даје годину, али сабор тематски везује за догађаје из 1426, односно за преговоре у Тати. У литератури се чешће помишљало на 1426. годину: Н. Радојчић, *Српски државни сабори* 175–177; И. Божић, *Дубровник и Турска* 34; Ј. Радонић, *Споразум у Тати* 174–175, 192–193. Чињеница је да се јула 1426. деспот Стефан налазио у Сребрници и потврдио уговор с Венецијом (Š. Ljubić, *Listine* IX, 17–18). О месту одржавања сабора: М. Динић, *За историју рударства* II, 20.

тако безбедне као у доба Стефана Лазаревића почетком XV века. Бранећи себе, Србија је штитила Угарску на најосетљивијем простору турског продора према равницама средње Европе. Жигмундова подршка деспоту Стефану животна је потреба Угарске на њеној разуђеној балканској граници. Нико више од Будима није био заинтересован за континуитет српске политике. Тако је питање престолонаследства у Србији дошло у жижу српско-угарских односа.

У пролеће 1426. Стефан Лазаревић је водио преговоре о томе са краљем Жигмундом. Маја месеца сусрела су се двојица владара у бањи Тати у коморанској жупанији. Поред српске властеле која је пратила деспота Стефана, изгледа да је разговорима присуствовао и тамишки жупан Пипо од Озоре, иначе добар познавалац српских прилика.

Појединости преговора нису познате. Првобитна исправа која их је чувала је изгубљена. Она је својим садржајем позната само по позним преписима који носе видљиве трагове прераде.[29] Судећи по тако очуваном тексту, деспот Стефан је тражио од краља Жигмунда да у случају његове смрти, без законитих мушких потомака, Ђурађ Бранковић буде признат за наследника српског престола и да буде уврштен у ред угарске властеле, што је повлачило за собом и право наслеђа пространих деспотових поседа у Угарској. Краљ Жигмунд је, судећи по поменутој исправи, прихватио деспотове захтеве уз услов да се обнове вазални односи који су везивали Србију за Угарску и да се после деспотове смрти Угарској врате градови Београд и Голубац, затим Мачва и крајеви западно од Дрине.[30]

Ма како био замагљен поглед на првобитни текст Споразума у Тати, чињеница је да су га догађаји после деспотове смрти већим делом потврдили. Краљ Жигмунд је лично с војском дошао под Београд да утиче на прилике у Србији. Признао је новог српског владара, тражио предају Београда и Голупца и обезбедио континуитет у уживању стечених поседа у Угарској. Међутим, остаје нејасна одредба о Београду. Ако је Стефан Лазаревић маја 1426. пристао да се Угарској врати Београд, необична је његова намера да га и даље изграђује као своју престоницу (јануар 1427). Уколико су сачувани подаци верни одраз прилика у којима се преговарало у Тати, сведочили би они о сложеним околностима у којима се Србија тада налазила. Угарски краљ је тражио велике територијалне жртве да би прихватио новог српског владара.

Мало је познато о српско-турским односима током 1426. Изгледа да се у лето и у јесен те године није ратовало. Деспот Стефан је на измаку лета 1426. преко Ђурђа Бранковића, који се тада налазио у Зети, нудио Венецији посредничке услуге код Мурата II ради склапања млетачко-турског мира. О том предлогу расправљао је Млетачки Сенат 2. септембра исте године. Закључено је да би посредничка мисија српског владара могла да буде од

[29] J. Ch. Engel, *Geschichte von Serwien und Bosnien*, Halle 1811, 370–372; G. Fejer, *Codex diplomaticus* X/6, 809–813; преглед издања и осврт на литературу: Ј. Радонић, *Споразум у Тати* 117–232.

[30] Текст споразума у Тати сматрају веродостојним К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 350–351; М. Динић, *Сребрник крај Сребрнице* 195; исти, *Вести Еберхарда Виндекеа о Босни*, ЈИЧ 1 (1935) 362; исти, *За историју рударства* I, 73; И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, ИЧ 9–10 (1959) 159; С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, Браничево, Пожаревац 1968, 12–13; L. Thallóczy, *Bruchstücke aus der Geschichte der nordwestlichen Balkanländer* 325–326; Ј. Радонић, *Западна Европа* 49–50, такође је имао исто мишљење, али је касније у посебној студији о томе споразуму указивао на читав низ недостатака (Ј. Радонић, *Споразум у Тати* 117–232).

користи за Венецију уколико је султан прихвати, па су у том смислу састављена упутства за скадарског капетана Франћеска Квирина. Разматран је и предлог да се преговори воде на деспотовој територији.[31] До склапања млетачко-турског мира у тај мах није дошло, непозната је и даља судбина деспотовог предлога о посредовању. Међутим, важна је појединост да је Стефан Лазаревић нудио своје услоге те врсте, па чак и могућност да се преговори воде у Србији. Све то указује да Србија тада није била у ратном стању с Турском.

На другој страни, разбуктале су се угарско-турске борбе у Влашкој у другој половини 1426. године. Краљ Жигмунд је јула месеца тамо упутио тамишког жупана Пипа од Озоре. Борбе су се водиле више месеци с наизменичним успехом. Почетком октобра се у Венецији знало за успешан продор угарске војске под заповедништвом Пипа од Озоре и влашког господара Дана II. Међутим, други угарски поход завршио се поразом тамишког жупана. Убрзо затим је он и умро.[32] У јесен 1426. према Влашкој је кренуо краљ Жигмунд. Провео је он тамо читаву зиму 1426/27. године у настојањима да обнови власт свога штићеника Дана II.

Почетком 1427. над Србију се поново надвила турска опасност. Прилике су обећавале мало доброга за будућност. Није то крио ни Стефан Лазаревић. Јануара 1427. у својим размишљањима он није искључивао ни могућност да буде изгнан из земље и да у туђини нађе смрт.[33] Мурат II је прешао у напад.

Све појединости о турској најезди нису познате. Зна се да је била усмерена на Ново Брдо и друге области Србије. Фебруара 1427. Турци су већ опседали Ново Брдо и мање околне градове. Њихови су налети трајали више месеци. Најкасније у лето 1427. захватили су и Поморавље. У часу деспотове смрти јула месеца »исмаиљћанска војска« је била у близини Ресаве. Људи су бежали у утврђене градове и на острва.[34]

Док је турски напад још трајао, дошло је до нереда у Сребрници у Босни. Крајем марта или почетком априла 1427. побунили су се рудари против деспотовог надзорника у том граду. Он је био постављен да надгледа производњу и да се стара о спровођењу мера које је српски владар увео. Незадовољни његовим држањем, а свакако и мерама које су биле наметнуте у свакодневном животу, рудари су напали надзорника Владислава, бацили га са »палате«, вероватно управне зграде у Сребрници, и убили. Незадовољство се проширило на становништво Сребрнице и тако је угрозило систем деспотове власти у том крају.

Стефан Лазаревић је одговорио веома оштрим мерама, па је са војском дошао у Сребрницу и крваво угушио побуну. Многи су се разбежали на време, а затечени људи су тешко кажњени. Забележено је да су појединцима одсецане ноге и руке. Међу похватанима и оштећенима било је и невиних људи. Страдали су и неки Дубровчани – неки су похапшени, некима је одузета

[31] В. Макушев, *Србски споменици млетачког архива*, Гласник ДСС 13 (1861) 238–240; N. Jorga, *Notes et extraits* I, 429–430.
[32] G. Wenzel, Ozorai Pipó 229–231; исти, *Okmánytár Ozorai Pípó történetéhez*, Történelmi tár 1884, 434–437, 618; N. Jorga, *Notes et extraits* I, 435, нап. 1, 437; С. Станојевић, *Пипо Спано* 13; исти, *О Филипу Мацарину*, Гласник ИДНС 4–2 (1931) 304.
[33] Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре атонске*, Споменик 56 (1922) 15.
[34] *Живот Стефана Лазаревића, нав. дело* 319; J. Gelcich–L. Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum* 329; М. Динић, *За историју рударства* II, 48.

имовина или су злостављани. Дубровачка влада је преко својих посланика упућених Стефану Лазаревићу априла 1427. настојала да докаже да дубровачки трговци нису били криви за нереде и да су неправедно били изложени невољама. Требало је да посланици издејствују ослобађање похапшених суграђана и да пораде на обештећењу оних који су претрпели штету. Међутим, деспот Стефан је био непомирљив, одбио је и да саслуша посланике. Нису помогла настојања ни Ђурђа Бранковића, који је Дубровчанима био наклоњен, ни деспотовог зета војводе Сандаља Хранића. Дубровачки посланици Паскоје Растић и Јуније Градић вратили су се необављена посла. Деспот је тражио да напусте двор, а дубровачка влада је средином јуна 1427. предвиђала мере за спречавање трговачког промета са Србијом и Сребрницом.[35]

Истовремено (1427. године) је избио сукоб између Стефана Лазаревића и господара Дања Које Закарије. Пошто је имао поседе на изузетно важном трговачком путу који је водио из Приморја у српске земље, Која Закарија је убирао знатне царинске приходе од караванске трговине. Узроци сукоба, као и његове појединости, нису забележени у савременим изворима. Познато је само да је деспот Стефан Дубровчанима забранио коришћење тога пута преко поседа господара Дања у настојању да му нанесе велике материјалне штете. Међутим, то је погађало и саме Дубровчане који су на српском двору покушавали да се измени та одлука. Исход тог заплета такође није познат.[36]

Средином 1427, док су турске чете насртале на српске градове и насеља, изненада, у јулу, за време боравка у Шумадији, на путу према Београду, на месту званом Главица (околина дан. Крагујевца), умро је 19. јула од срчане капи Стефан Лазаревић. Сахрањен је у својој задужбини манастиру Манасији.[37]

Вест о деспотовој смрти муњевито се ширила Србијом. Савременик и очевидац Константин Филозоф је веома потресно забележио део пометње која је захватила људе. Завладали су општи страх и метеж. Људи су бежали на безбеднија места, у градове и на острва. Близина турских чета, неизвесност угарских намера отварали су суштинска питања даљег опстанка Србије. Деспот Стефан је за живота спајао готово неспојиве нити балканске политике – ослањао се на Угарску и мирио с Турском када се ратовати више није могло, а све то у настојању да се Србији продужи живот и релативни мир. Било је јасно да ће нестанком његове личности султан Мурат II потражити свој плен, а Угарска своје интересе у Деспотовини. Све се то за обичне људе сливало у нескривени страх од сутрашњице. Убрзо се показало да није био безразложан.

[35] N. Jorga, *Notes et extraits* II, 236–237; М. Орбин, *Краљевство Словена*, напомене С. Ћирковића, 334–335; М. Динић, *За историју рударства* I, 58–61.
[36] N. Jorga, *Notes et extraits* II, 237–238; I. Božić, *Gospodin Kojčin*, Gjurmimet albanologjike 1 (1968) 120–121.
[37] *Живот Стефана Лазаревића, нав. дело 318*; *К. Јиречек, Ист. Срба* I, 351–352; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 77–78; *Манастир Манасија*. Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе 6 (1964); М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић* 134.

ПОЧЕТАК ВЛАДАВИНЕ ЂУРЂА БРАНКОВИЋА

За последњих петнаестак година живота деспота Стефана, Ђурађ Бранковић је био друга личност Србије, као што је и његова породица, чији је он свакако најумнији представник, била по значају одмах иза Лазареве. Поред тога је још за ујаковог живота био признат за наследника српског престола. Стога се у донекле сређеним приликама могла очекивати смена на власти.

Стефан Лазаревић није доживео дубоку старост; умро је у својим педесетим годинама. И Ђурађ је кад је наследио ујака био истих година, али су се ове две личности умногоме разликовале као што су многи разлози дуго раздвајали њихове породице. Ђурађ, брадат, с дугом косом и брковима, »био је стасит и достојанствена изгледа«, или, како каже други савременик, »достојан дубоког поштовања... беседом пун ауторитета, телом величанствен«. Издржао је многе животне тегобе и доживео дубоку старост, пуних 80 година. За разлику од свог ујака који није имао деце, он је имао многобројну породицу. Женио се најмање два пута, а најдуже је проживео и највише порода имао с Гркињом Јерином (Ирином) Кантакузин, с којом је склопио брак крајем 1414, када је имао готово 40 година. Ђурађ је не само браком него и васпитањем и духовним животом био везан за византијски свет. Извори његовог духовног напајања били су Цариград, Солун, Мореја и Света Гора. Као и на његове претходнике на српском престолу, и на њега је снажно утицала славна традиција хиљадугодишњег царства; она је постала извориште хеленофилства последњег значајног владара на српском средњовековном престолу.

Кад је дошао на кормило земље, Ђурађ је био зрео човек, пун животног искуства. Запамтио је косовску пропаст која се збила управо на поседима његовог оца кога су Турци протерали. Касније је с браћом и мајком издавао повеље у Приштини и Пећи, боравећи у то време најдуже на свом двору у Вучитрну.[1] Окушао је ратну срећу у чувеној бици код Ангоре и видео слом султана Бајазита I као и победу Тимура и његових Татара. На ујаково тражење бачен је у тамницу у Цариграду из које се спасао захваљујући својој довитљивости. Потом се носио с Лазаревићима и учествовао у ратовима између Бајазитових синова. Посебно је тешко излазио на крај с Мусом, уз кога се најпре борио, да би га напустио спасавајући сопствени живот, а на крају је допринео његовој погибији. Везе које је имао у грчком свету, храброст, лукавство изнад свега, понекад и срећа, спасли су Ђурђа у тим данима кад је с малобројном пратњом, обично користећи ноћ, путовао од Селимврије и Солуна до Србије. Последње године пред ујакову смрт проводио је у Зети борећи се против Млечана око Балшиног наслеђа. Године 1426. посетио је Дубровник и тиме је још више утврдио одраније неговано пријатељство с трговачком републиком. Ђурађ је до краја живота остао у изузетно срдачним односима с Млетачком Републиком, а од свих српских средњовековних владара био је највећи пријатељ Дубровчана.

[1] К. Јиречек, *Ист. Срба* II, 353; *Историја Црне Горе* 2/2, 149 (И. Божић).

Ђурђевим доласком на престо и коначним уједињењем земаља Бранковића и Лазаревића, које су дотад живеле посебним животом, престало је двојство у Србији. Како је он био и владар области Балшића, постао је једини господар сачуваних делова некадашњег Српског Царства.

Ђурађ је наследио државу која је била угрожена с више страна. У Зети су многе поседе држали Млечани, а у појединим деловима Деспотовине било је Турака. Најпре је дошао скопски крајишник Исак-бег, који је будно мотрио на Србију, а затим је преко Ниша стигла царска војска. Борбе су почеле крајем 1425, а деспот Стефан је умро пре него што су завршене. Непријатељ је заузео Ниш и Крушевац, али је главна мета напада било Ново Брдо. Почетком 1427. године опсео га је Мурат II. Утврђени град, тучен тешким артиљеријским оружјем, бранили су »већ толико месеци« Срби које су помагали Дубровчани из многобројне колоније. Непријатељ је харао по околини; страдала су отворена насеља, села и тргови, док се тврд Призренац држао такође опседнут. Многи трговци су опљачкани и зато су избегавали ове крајеве. Иако се страховало да ће браниоцима нестати хране и оружја, Ново Брдо је ипак одолело и Мурат II се повукао.[2]

У таквој ситуацији Ђурађ се није могао лако споразумети с турским царем. Гледао је да што пре »прими« земљу коју је наследио и да среди односе са угарским краљем, према коме су преузете многе обавезе како би се стекла подршка бар с једне стране. Стога је на вест о ујаковој смрти пожурио из Зете у Београд. Краљ Жигмунд је током 1427. већ ратовао против Турака. Глас о деспотовој смрти затекао га је у Влашкој, коју је хтео да извуче испод османлијског утицаја; прекинуо је ратовање и пошао према Београду да спроведе у живот уговор у Тати. Његово неповерење према »Рашанима« било је познато, а и стање у Србији није дозвољавало ма какво одлагање. У Београду се срео с Бранковићем. Примио га је у ред барона угарске краљевине и заједно са законитим потомством признао за наследника деспота Стефана. Нови владар Србије се обавезао да ће долазити на угарски двор и државне саборе и да ће давати помоћне трупе. Пошто је пристао на дужност »помоћи и савета«, одржана је церемонија ступања у вазални однос, која је обављена на изузетно свечан начин, по западном обичају.[3] Ђурађ је признат за вазала краља Жигмунда, али истовремено и за владара Србије. Овим чином је наглашено да ће бити настављена политика коју је водио деспот Стефан, што је значило да је и борба против Турака требало да буде заједничка ствар. Угарске чете су стога упадале у Србију и заробљене султанове војнике предавале Жигмунду у Београду.

[2] М. Динић, *Грађа за историју Београда* II, 20–21; М. Орбин, *Краљевство Словена* 108–109; М. Динић, *За историју рударства* II, 47–48; исти, *Југозападна Србија у средњем веку*, Зборник ФФ 11–1 (1970) 245; И. Божић, *Дубровник и Турска* 33–35.

[3] L. Thallóczy – A. Áldásy, *Diplomatarium* 74–76; N. Jorga, *Notes et extraits* II, 240. У исцрпној студији Ј. Радонић, *Споразум у Тати* 117–232, оспорава постојање уговора у Тати.

Што се тиче територијалних уступака, уговор у Тати је само делимично испуњен. Ђурађ је тешка срца предао Београд, дотадашњу престоницу коју је деспот Стефан толико изградио и унапредио. Српски становници су овај чин примили с негодовањем, јер је он значио напуштање домова и пресељење на српску територију. Према неким вестима, у тренутку предаје у граду се подигла бура, зачуле су се трубе, док је улицама ишао неки калуђер у ритама и запомагао. Почетком новембра 1427. Жигмунд је био већ господар Београда који ће у следећим деценијама имати посебан значај у одбрани Угарске; утврђење на ушћу Саве у Дунав требало је да заустави даље надирање Турака, због чега је називано »бедемом хришћанства« и »кључем Угарске«. У саставу Србије остала је околина града.[4] Сем тога, супротно уговору, Мачванску бановину задржао је Ђурађ. То је било утолико важније што је цела северозападна Србија, захваљујући све развијенијем рударству, имала већи значај него раније. У саставу Деспотовине су остали Колубара, Тамнава и Ваљево, као и Крупањ, Зајача и друга оближња места.[5]

Краљ Жигмунд није посео ни Голубац који је имао велики стратегијски значај. Заповедник града војвода Јеремија је тражио од Угара да му исплате 12.000 дуката, колико је наводно дао покојном деспоту за поседовање града. Пошто је краљ одбио да исплати тражену суму, Ђурађ је покушао да посредује. Отишао је у Голубац да се састане с Јеремијом, коме је претходно загарантовао безбедност. Иако су га неки наговарали да искористи ову прилику и ухвати бунтовника, Ђурађ је то одбио, али га је војвода на самој градској капији напао и натерао на повлачење, па је цела мисија пропала. Да зло буде веће, Јеремија је после тога предао град Турцима који су загосподарили важним утврђењем на Дунаву. Према уговору у Тати, Ђурађ је био дужан да и неке поседе западно од Дрине преда Угарској. Није била у питању Сребрница већ мањи градови у њеној околини, чији положај ипак није тачно познат. Такође се не зна ни да ли је краљ Жигмунд те крајеве примио.[6]

Српски народ је у то време преживљавао тешке дане. Земља је била пуна Турака који су харали од Скопља и Новог Брда до Рудника и Голупца. »Земља наша смутила се«, истичу савремени српски извори. Народ је бежао на све стране, склањао се у тврде градове, као дубровачки трговци у рудничку Островицу. Непријатељ је пустошио моравском долином, а мета напада била је Раваница; потиснут је од манастирских утврђења уз помоћ угарских трупа, али није избачен из земље. Турци су највише пљачкали по Браничеву; неки калуђери, које је још пред смрт окупио деспот Стефан ради зидања манастира у изворишној области реке Далше, десне притоке Пека, разбежали су се на све стране.[7] Крајем 1427. године Ново Брдо и Призренац још су били под опсадом; кад је наступила зима, султан се повукао, али је оставио команданте с војском.

Краљ Жигмунд је почео да спроводи у живот нашироко замишљени план о досељавању немачких ритера, припадника Тевтонског реда, у погранична

[4] М. Динић, *За историју рударства* II, 24–26.

[5] До сада је у литератури углавном навођено да је Ђурађ предао краљу Жигмунду и Мачву. Међутим, према приликама које су владале после 1427. види се да је српски деспот био господар целе северозападне Србије. Уп. М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и Мачванска бановина*, ИЧ 23 (1976) 23–36; *Ист. народа Југославије* I, 436 (И. Божић).

[6] М. Динић, *За историју рударства* I, 73.

[7] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 78–84; уп. М. Динић, *Браничево у средњем веку*, Пожаревац 1958, 31–32.

места на Дунаву. У Београд је доводио представнике народа »оданих католичкој вери«, али је Србима забрањивао да уђу у град. Настојао је да Београд одржи не само као војно упориште него и као јако привредно средиште. Градском живљу је давао повластице, а Дубровчане је позвао да наставе раније послове.

Угарски краљ није био кадар да реши спорове везане за јужне границе. У првом реду, питање Голупца било је отворено. Како није могао да град добије мирним путем, решио је да га узме силом, намеравајући да поведе рат чим прође зима. Стога је подигао тврђаву Светог Ладислава, преко пута Голупца; успео је и да добије војну помоћ из Пољске, Литве и Влашке. Борбе око Голубачког града су почеле у пролеће 1428. године. Угарска војска је прешла реку и град је тучен са сува, али и са Дунава, са лађа на које су постављени топови. Док су тешка камена ђулад засипала зидине, Угри су се разлетели да пљачкају и убијају по Браничеву, ништа мање него Турци. Паљена су села, док је народ бежао у планине. Неке заробљене калуђере су мучили а неке побили, сумњичећи их за везе са Османлијама. Како је после повлачења војске остала права пустош, започети манастир није никада сазидан а калуђери су се разишли.[8] У мају месецу под Голупцем је био и Жигмунд. Очекивао је да прими град, чији су бедеми били оштећени непрестаним бомбардовањем, али је Турцима крајем маја стигло јако појачање и они су одједном постали још надмоћнији. Пошто није могао да освоји град, краљ је почетком јуна склопио са султаном примирје на три године. Угри су одмах почели да се повлаче преко Дунава, али су их Турци противно споразуму напали. Док се један део угарске војске у журби пребацивао преко Дунава, други је штитио одступницу; у једном тренутку, повлачећи се пред турским налетом, сва краљева војска нагрнула је на реку. Оставши без брода, Жигмунд замало није пао у ропство; у последњем часу, уморан и исцрпљен, превезао се преко Дунава.[9] Овим поразом је изгубио и оно мало угледа што је имао у Србији и на својим угроженим јужним границама.

Пошто се и Угарска измирила с Портом, Ђурађ није више могао ни да помишља на било какву противтурску делатност, поготову што су у пролеће 1428, док су се водиле борбе око Голупца, присталице босанског краља спалиле Сребрницу. Требало је постићи споразум с Муратом II, младим турским султаном, чији су захтеви били велики. Турци су дозвољавали опстанак држава које су признавале турску врховну власт само док је био у животу први нараштај вазала; после њихове смрти, они су те земље узимали под своју непосредну власт. Неколико деценија раније, такву су судбину доживели поседи Марка Краљевића, Дејанових синова и других господара. Исто начело желели су сада да примене и на Деспотовину, поготово што Стефан Лазаревић није имао деце. Турци су стога поручивали да Србија, пошто не припада Ђурђу већ Лазару и његовом сину Стефану, треба да припадне султану. Овако притешњеном, новом српском владару није преостајало ништа друго него да пристане на тешке услове, поготово кад му је султан вратио неке освојене области. Признао је турску врховну власт и обавезао се да плаћа 50.000 дуката годишњег харача, иако је његов ујак, за већу државу, давао 40.000. Пристао је и да на сваки захтев султана шаље помоћне одреде од 2.000

[8] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 78–84.

[9] С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968, 13–17.

коњаника, под командом једног од својих синова или војсковођа. Примио је и обавезу да не дозволи Угрима да прелазе преко његове земље да би се борили против Турака.[10] Да би постигао овај споразум, морао је да шаље велико мито и турском цару и многим његовим високим чиновницима. И поред тога је сматрао да је доста постигао; био је признат с најважнијег места. Са своје стране, султан је сматрао да је опет господар Србије, или, како турски хроничари кажу, да је Србију поново освојио.

Уређивањем односа с Портом, у Србији су бар колико-толико наступила мирнија времена. Оживели су трговачки путеви, па су добро обавештени Дубровчани писали да су »крајеви Србије у миру«, али су и они тек у јесен 1428. честитали Ђурђу што га виде »на престолу и у власти«. Пожурили су да траже накнаду за раније штете, о којима покојни деспот тобож није стигао да се изјасни; тражили су да им се потврде старе повластице, које су и добили крајем исте године. Границе разорене државе коју је Ђурађ наследио биле су већ знатно сужене. Турци су држали не само Голубац него и остале крајеве на истоку, а пре свега пространу тимочку област, све до Књажевца и Ниша на југу. Нешто западније, Ресава и Раваница су биле у српским рукама; идући даље на југ уз Мораву, област Врања и Прешева, како изгледа, била је већ османлијска, тако да се њихова граница примакла Новом Брду. Нови српски владар је држао Приштину, Пећ, Призрен и друга оближња места у области Бранковића, која је некада чинила класичне земље Немањића. Преко ових крајева Деспотовина се везивала с Приморјем, где се граничила с млетачким поседима. После уговора из 1426. године овде није било промена; Србији је припао Дриваст у северној Албанији, затим Подгорица, Медун и области племена Васојевића и Пипера, као и Будва, опатија Св. Марије Ратачке и Бар, који је био најважније приморско место у Ђурђевој држави. Остало је било млетачко.

Северно од Котора и Будве почињали су опет Ђурђеви поседи који су се граничили са земљама босанског војводе Сандаља Хранића и касније његовог синовца Стефана Вукчића. Они су држали Нови, Рисан, Оногошт, Соко на ушћу Пиве и Таре, Дробњаке, Пљевља и Пријепоље. Горње Полимље, јужно од Пријепоља, и Пештер са Сјеницом припадали су Деспотовини. Граница је ишла вододелницом између Лима и Ћехотине, пресецала је Тару између Кричана који су остајали Босни, и Брскова које је припадало Ђурђу. Многи каравани из Приморја стизали су у Комаране који су припадали Србији, док се западно од њих налазила Бреза, село у Босни. Мада је Ђурађ неко време држао Вишеград, од кога су на запад све до реке Босне били поседи породице Павловића, граница је даље ишла Дрином све до њеног доњег тока, где се Деспотовина протезала и на леву обалу реке. Њој је припадала Сребрница, која је час улазила у састав Србије а час Босне. Ђурађ је неколико година по ступању на власт посео Зворник и Теочак; називао се »господарем целе Усоре«, јер се назив ове области протезао на исток све до Дрине.

Најтежи губитак био је што су Турци заузели Ниш, Крушевац и друге суседне крајеве. Светогорски калуђери су се већ на почетку Ђурђеве владавине жалили да су изгубили имања у Србији, а зна се да су их имали у околини Крушевца и Петруса, као и у Топлици и Дубочици. Тако се турска територија код Крушевца, као клин, усецала дубоко на запад у Деспотовину. Граница је

[10] К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 355.

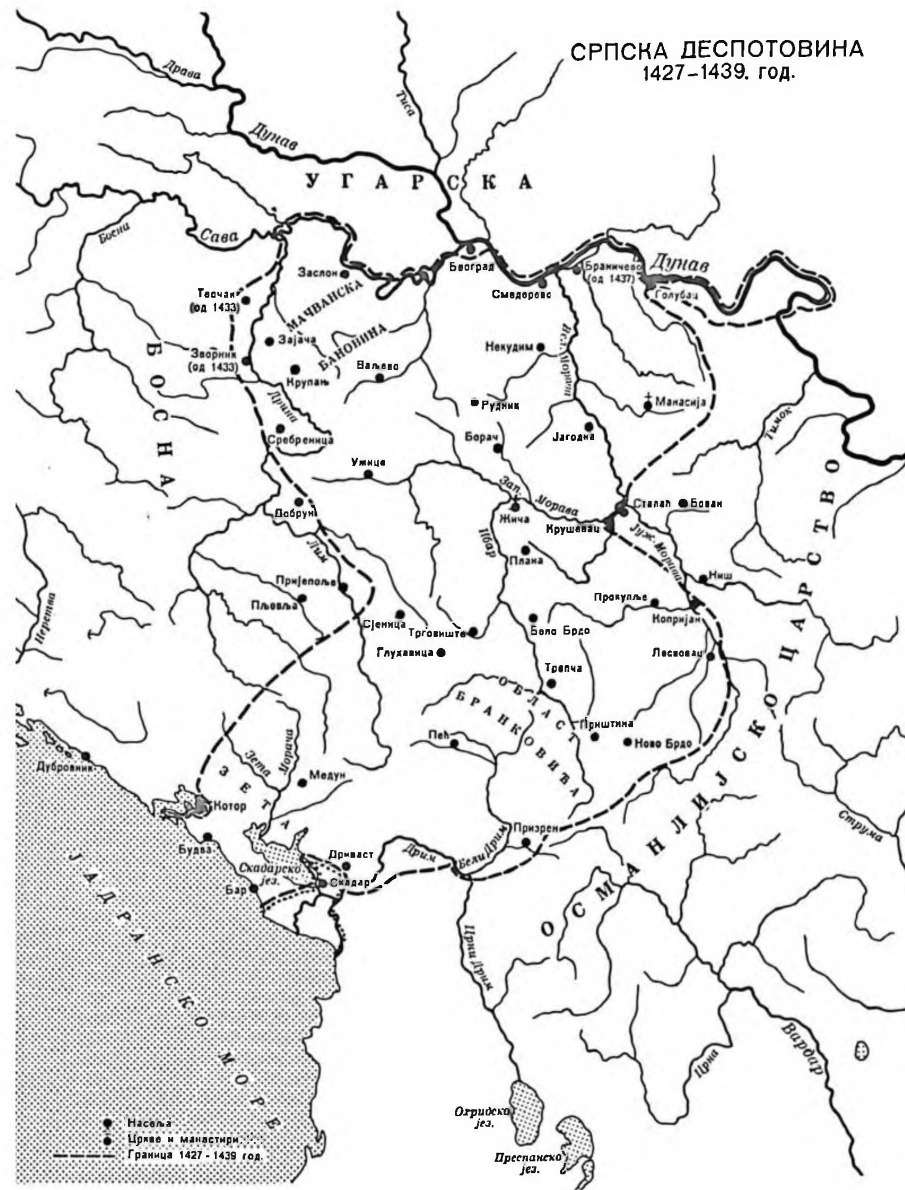

била на Морави, код престонице кнеза Лазара и деспота Стефана; тек преласком реке стизало се на деспотову територију. Султан је управо зато претворио Крушевац у јаку пограничну тврђаву, у коју се са својим гарнизоном сместио главни заповедник границе који је држао на оку и Ђурђа Бранковића и његову земљу. Тако су Турци из Крушевца имали отворене путеве у унутрашњост Србије, у коју су повремено и упадали.[11]

Неколико година по Ђурђевом ступању на власт, као командант границе у Крушевцу се помиње Синан-бег. Он је добио на управу целу околну област. С посебном пажњом је надзирао гранични прелаз преко Мораве. Дозвољавао је да пређе реку и уђе у Деспотовину само онај кога је познавао или ко је имао писмо султана или румелијског беглербега. Турци су у Крушевцу затечене цркве претварали у своје богомоље, док је у суседном Сталаћу, који је био сав у рушевинама, већ била подигнута џамија. Управо су код Сталаћа, увек под јаком стражом, држали на Морави 80 до 100 бродића којима су у свако доба могли да превезу коње и трупе. Ова флота је такође била под командом Синан-бега. Њу није могао да види ниједан хришћанин, јер ју је добро чувало 300 људи који су се смењивали свака два месеца. Султан је и на северној граници Деспотовине, на Дунаву, држао 100 лађа за борбу против Угара.[12]

Границе Ђурђеве државе нису чиниле затворену линију, јер је у њеним средишним деловима било султанових поседа. Она се простирала од Дунава до Јадранског мора, као у доба Немањића, али је била тело без кичме. Турци су држали важне стратегијске тачке и путеве који су из Скопља водили даље на запад, у Босну.[13] Поред тога, како су границе стално сужаване, све већи део српског народа потпадао је под непосредну турску власт, а све мањи остајао у саставу своје државе.

Пошто су у Деспотовини Угри држали Београд а Турци Ниш, Крушевац и Голубац, Ђурађ је остао без већих утврђених градова; зато је почео да зида нову престоницу Смедерево. Ако је деспот Стефан имао јаке разлоге да утврди своју престоницу на северној граници земље, тим више их је имао деспот Ђурађ у време много већег притиска непријатеља с југоистока. Почео је да зида ново средиште на Дунаву у непосредној близини Угарске, из које је могла стићи помоћ, али у које се у невољи могло и склонити. Тако су првенствено политички разлози утицали на избор места. За зидање престонице Ђурађ је морао да добије дозволу султана, коју је сигурно добро платио. Према неким изворима, обећао је да и кћер Мару да̂ у харем Мурату II – коме је и отишла после неколико година.

Нови град је зидан на самом ушћу Језаве у Дунав, на месту где је постојало насеље у XI веку. Мада је овај крај јаким саобраћајницама повезан са осталим српским областима и добро насељен, он је већи значај добио тек у време деспота Стефана. Овамо су навраћали Друбровчани, нарочито они који су трговали у Београду. Смедеревски град је постављен у равници, као такозвани »водени град«. Основа је имала облик троугла, две стране су биле заштићене рекама, а на трећој је прокопан ров који је спајао Језаву и Дунав. Тврђава се састојала од Малог и Великог града; први је био спој владарског двора и војног утврђења. Јаки одбрамбени зидови, који су били изузетно

[11] М. Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 14–15.
[12] Брокијер, *Путовање* 127–129.
[13] К. Јиречек, *Ист. Срба* II, 319–327.

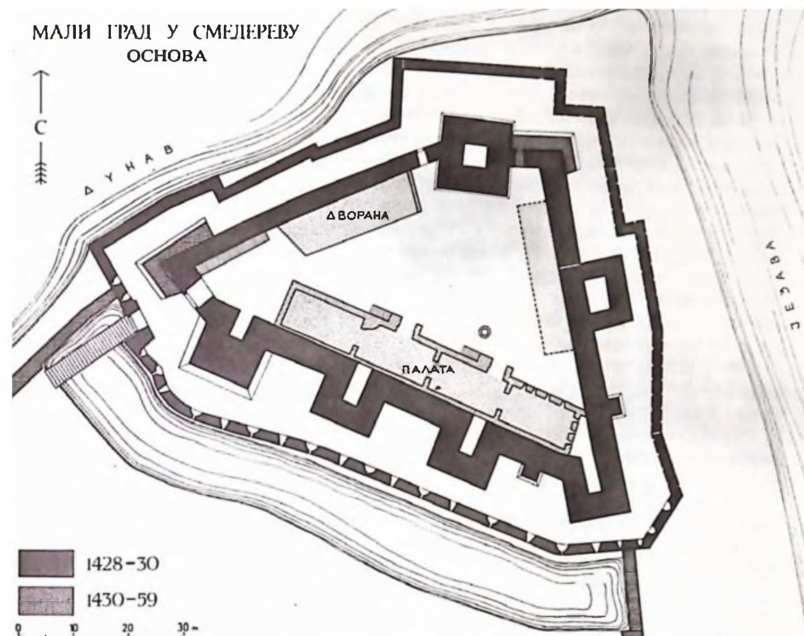

појачани према копну, одакле је прилаз био најлакши, штитили су Мали град, у који се могло ући само кроз двоструке капије. У њему је боравио деспот, окружен високим чиновницима, војном посадом и послугом. Ђурђев двор или »полата« имао је пространу дворану, »велика сала за аудијенције«, чији су прозори у готском стилу гледали на Дунав. У њој су примани страни посланици и потписивани међудржавни уговори. Мали и Велики град су чинили целину, а цео грађевински објекат имао је 24 куле.

Тврђава је грађена првенствено за борбу хладним оружјем, иако је ватрено већ увелико употребљавано. Готово цео град је сазидан од камена, а најтање зидине су широке готово два, док су на неким местима дебље од четири метра. Ако се још зна да су дуже од пола километра и да захватају површину од око 10 хектара, оивичену кулама висине од око 20 метара, добија се слика о величини објекта, али се долази и до необичног закључка: српска држава је у време пропасти подигла своју највећу средњовековну тврђаву.

Смедерево, пре свега, задивљује својом величином. Оно се готово може мерити са средњовековним Дубровником. Његова величина још више зади-

вљује када се узме у обзир како је брзо саграђено. Ђурђев натпис, уписан опекама у камену, сведочи да је завршено већ 1430. године, мада су радови на Великом граду настављени и касније. Величина нове престонице и брзина којом је сазидана показују да је то учињено уз необично велике жртве које је поднео владар, али много више његови поданици. Разложно је претпоставити да је на њих разрезан посебан намет, поред личне обавезе »градозиданија«. Тек је прошла деценија како је једна генерација завршила тврди Ресавски град, а већ је морала да почне изградњу нове престонице. Хиљаде руку је под принудом радило на каменом колосу, око кога је врило као у мравињаку. Радовима је руководио Јеринин брат Ђорђе Кантакузин и други грчки градитељи тврђава. По византијском узору, камени зидови, посебно са дунавске стране, шарани су опекама. Мада је ново средиште служило општој ствари, народ који је поднео велике напоре морао је на некога да свали кривицу. Јерина и њени Грци, дакле странци, који су руководили радовима, били су за обичног човека криви за претрпљене муке. О томе сведочи народна традиција. Било је и одметања у хајдучију, која је у XV веку узимала маха.

За разлику од ранијих државних средишта, Смедерево је одмах после зидања постало права престоница. Деспот Ђурађ је у њему издао највише својих повеља, установио ковницу новца и седиште посебне »власти«. У граду су боравили високи чиновници, међу којима се изричито помињу »челник ризнички«, »судија господина деспота« и смедеревски војвода. Ту је боравио и митрополит, коме је подигнута посебна митрополијска црква. У граду је био јак племићки слој који је чак ометао уздизање градског патрицијата, али је и грађанство имало своју посебну општину. Престоница је убрзо постала јако потрошачко средиште које је привлачило не само околни живаљ него и трговце из далека, особито Дубровчане. У подграђу је никло мноштво кућа, покривених дрвеним плочама које су, у данима опасности од Турака, премазиване блатом да би се смањила могућност пожара. Највише се трговало племенитим металима из српских рудника, али и тканинама донетим из Приморја, чак и из Италије. Смедерево је брзо стекло углед и славу; убрзо су га почели називати »богохранимим« градом, како су називана средишта на хришћанском Истоку, или само градом, чак и Константиновим градом, како је називан Цариград.[14]

Још у време зидања Смедерева, Ђурђа су крунисали деспотским венцем посланици византијског цара Јована VIII Палеолога; отад се »господин СрБљем« најчешће називао »Ђурађ, по милости божјој Рашког краљевства деспот и Албаније господар«.[15] Добијање деспотске титуле није га стављало у зависан положај од Грчког царства, али је одржавање сопствене земље постајало све теже. Док је прве године своје владавине проводио у Подунављу, где је одржао и државни сабор, није имао снаге да подједнако брине о својим удаљеним поседима на југу, нарочито о онима у Зети. Док су Турци ратовали у Србији, тамо су се одметнули Ђурађ и Љеш Ђурашевић. Почели су да носе старо презиме Црнојевић, а били су спремни да се приклоне Млечанима, у крајњој невољи и султану. У томе су их помагале млетачке власти у

[14] С. Ћирковић, *Смедерево – престоница Српске деспотовине*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867, изд. САНУ, Београд 1970, 61–68; А. Дероко, *Смедеревски град*, Старинар НС 2 1951 (59–98); П. Поповић, *Споменица петстогодишњице Смедеревског града деспота Ђурђа Бранковића*, Београд 1930.

[15] L. Thallóczy – A. Áldásy, *Diplomatarium* 95, 98, 142, 158, 164–166, 191, 206.

Котору, иако званична Венеција није била вољна да мења њихов положај према деспоту. Да одметници не би поселили предео између улаза у Боку Которску и Будве, деспот је замолио которског кнеза да прими под своју заштиту Луштицу и Светомихољску метохију. Понуда је радо прихваћена, сељаци су се предавали кнезу, али »никако не желећи да напусте подчињеност господину Ђурђу Вуковићу«. Том приликом су под млетачку власт потпали и они Паштровићи који су до тада били под влашћу Ђурђа Бранковића.[16]

Као и његов ујак, и нови српски деспот био је у сукобу с господарем Дања, Којом Закаријом, преко чијих су поседа водили важни трговачки путеви за Србију. Почетком 1429. очекивао се долазак из Апулије Стефана Марамонте, додуше несталног човека и авантуристе, али потомка Балшића, који је полагао права на поседе предака. Чим је стигао, везао је за себе Коју Закарију и Тануша Малог из породице Дукађина, али је довео и турске чете, које су пљачкале по Зети. Посео је млетачке земље и неке Ђурђеве поседе, међу којима град Дриваст, мада су деспотов војвода и војна посада остали у тврђави. Док су Млечани ковали планове како да непријатеље поделе, били су вољни да позову у заједнички рат и деспота Ђурђа. Успеси Стефана Балшића Марамонте били су краткотрајни. Сви су га убрзо напустили и он се приклонио дојучерашњем противнику; ступио је у службу Млетачке Републике и за њу ратовао у Ломбардији и Фурланији, док је није и тамо изневерио. За време тих догађаја, турски утицај у Зети постајао је све снажнији. Пљачке су се наставиле и у следећој 1430. години. Султанове чете су избиле чак на јадранску обалу и опселе Драч. У тим метежима су изгубили поседе Која Закарија и Дукађини, па су господари Зете остали српски деспот, Млечани и Турци. Ђурађ је већ имао споразум са султаном, а и Млетачка Република је постигла мир на Порти 4. септембра 1430. године. Зато више није било оштрих сукоба ни у овим крајевима. У међувремену, деспот је успео да поврати Дриваст, а изгледа да су му се покорили и Ђурашевићи. Они су добили већу самосталност и били су потчињени непосредно њему, а не војводи Алтоману у Бару. Наступила су мирнија времена; Ђурађ је могао да те године на зидинама новоизграђеног Смедеревског града упише да је не само »господин Србљем« него и »Поморју зетскому«.[17]

Догађаји у Зети су добрим делом били одјек међународних сукоба широких размера до којих је дошло у Грчкој. Тамошње борбе наговештавале су османлијске победе а узмицање Млечана. Европске хришћанске државе, подељене опречним интересима, нису помагале Венецији. Чак су две најзаинтересованије стране, краљ Жигмунд и Млетачка Република, биле у отвореном сукобу. Измириле су се посредством флорентинске општине, али је угарски краљ све више увиђао да му једино преостаје да се и даље споразумева с Турцима. На то га је гонило и стање у сопственој земљи. Несложни барони су гледали своје интересе и једва су држали у покорности сопствене синове, који су желели деобу феудалних поседа. Кад би краљ напустио земљу, брзо су га стизале поруке да ће на његово место бити изабран неко други. Раније закључено примирје с Муратом II, Жигмунд је уз помоћ миланског посланика 1429. године претворио у мир на три године. Иако се правдао по Европи,

[16] *Историја Црне Горе* 2/2, 154–155 (И. Божић); И. Божић, *»Катуни Црне Горе«*, Зборник ФФ 10-1 (1968) 246; исти, *Село Богдашићи у средњем веку*, ИЧ 7 (1957) 90; исти, *Средњовековни Паштровићи*, ИЧ 9–10 (1960) 160.

[17] *Историја Црне Горе* 2/2, 155–159 (И. Божић).

нарочито у папској курији, како је то учинио ради млетачких непријатеља, он је у току следеће године наставио да размењује посланике са султаном.[18]

За разлику од угарског краља, Млечанима је било много теже да се измире с Портом. Камен раздора био је Солун који су 1423. добили од Византинаца, чије је изнемогло Царство било сведено на престоницу, остатке на западној обали Мраморног мора и Мореју. У Солуну су царевали глад и немаштина. Султан није признавао предају града Млечанима јер га је сматрао својим сигурним пленом. Због тога су Млечани решили да бране Солун. Рат који је тада започео трајао је седам година и исцрпљивао финансије Републике која је улагала много напора да очува велико стовариште робе и упориште своје моћи на Леванту. Међутим, турски притисак је из године у годину био све јачи, а с њим и жеље Млечана за миром бивале су све веће. Да би им султан признао поседовање Солуна, нудили су му најпре 100.000, затим 150.000 и на крају 300.000 аспри годишње, али Мурат II није хтео о томе ни да разговара већ је тражио Солун и настављао ратовање. На крају га је с великом војском заузео на јуриш 29. марта 1430. године. У борбама је много становништва изгинуло, а још више је пало у ропство. Пљачкајући све пред собом, султанови војници су се докопали великог плена.[19]

Пад Солуна, некада другог по величини града Византијског Царства и излазне луке за широко балканско залеђе, оставио је снажан утисак у Србији. Српски летописац је забележио његов пад а деспот Ђурађ није жалио новца за откуп робља.[20] Истовремено се пред султаном савијао колико год је могао. У складу с преузетим обавезама слао је те године помоћну војску коју је предводио његов син Гргур. Он се током целог ратовања примерно борио, и уживао је благонаклону пажњу врховног господара а при одласку добијао поклоне. Гргур је наставио ратовање у Зети и Албанији помажући скопског крајишника Исака. Мурат II је продужио освајања по Епиру; посео је Јањину, оставивши на својим поседима деспота Арте и господаре Етолије са чврстим обавезама према Порти. После тих похода, султан се повукао и већи део времена проводио у Једрену. Ту је, исте године, дао Дубровачкој Републици прву повластицу о слободи трговања, написану на српском језику.[21]

Стално ратовање у Грчкој гонило је народ да бежи на север. У последњој четвртини XIV века стизали су у Србију калуђери из грчких крајева. Лепо су примани, па су навелико почели да шире идеје мистицизма и песимизма, обично својствене избеглицама. Везе с византијским светом још више су ојачане у XV веку, како због све веће навале Турака тако и због све чвршће повезаности српског и цариградског двора. За Грке је посебно био везан деспот Ђурађ. Радо их је примао и давао им је уносне положаје у својој држави. Преко жене Јерине, која је била са Пелопонеза, а потицала је из царске породице Кантакузин, стизали су њени Кантакузини. Најистакнутији међу њима био је Јеринин брат Тома. Ступио је у деспотову службу и стекао богатство; имао је куће у Новом Брду и Сребрници, а његов утицај на двору био је неоспоран. Знајући да је деспот наклоњен Јеринином брату, Дубровчани су тражили од њега разне услуге и с доста пажње чували његов поклад. Врхунац успона Томе Кантакузина на деспотовом двору било је његово командовање српском војском при одбрани Смедерева, као и командовање у походима против босанског краља и Млечана у Зети. Иако странац, заузимао је положаје који су били одмах иза деспотских. Ништа мањи успех у српској служби није постигао, коју годину касније, ни Михаило Анђеловић, потомак последњих хришћанских господара у Тесалији, али и мајке Српкиње из Новог Брда. Он је и под деспотом Ђурђем и под његовим наследницима заузимао највише положаје; био је »велики челник«, »велики војвода«, чак и »губернатор Рашке«.

Поред највиших положаја на двору, Грци су вршили значајне дужности и широм Србије. Још за време деспота Стефана, цариник у Новом Брду био је Калојан Русота. Нарочито је развио посао под Ђурђем који га је примао и на двор. Трговао је сребром и добро зарађивао. Како је био висок чиновник, дубровачке власти су му често писале и радо препоручивале своје поданике. И деца су му остала у Новом Брду, а истовремено с њима у Србији се помиње и већи број лица под именом Манојло, Комнин, а особито Кантакузин, за које се сигурно зна да су били Грци. Живели су по рударским местима, чак и мањим као што је била Зајача, и бавили се уносним пословима. Највише их је било у Новом Брду, где је њихов утицај био најјачи. Неки од ових мање познатих Грка помињу се као цариници, кнежеви, логотети, чак и као војводе, што значи да су заузимали значајне положаје у управи српске државе.

Поред Грка, и Дубровчани су нешто касније почели да улазе у управу Србије. Првенствено су били Ђурђеви посланици. Редовно су одлазили у Италију, али и у Угарску и на Порту. Алвиз Растић и Јуније Градић, највећи дубровачки дипломати свога времена уживали су велико поверење деспота. Дамњан Ђурђевић и Паскоје Соркочевић су годинама живели и трговали у Деспотовини пре него што су ступили у Ђурђеву службу. Стекли су поседе у Србији и били прави феудални господари. Учествовали су са Ђурђем у походима против Турака, а он им је поверавао најосетљивије мисије у Угарској и код султана. Ови послови су их трајно везали за двор. Обојица су се настанили у Смедереву и у њему су проживели добар део живота. На крају је Паскоје Соркочевић постао »челник ризнички«, што би отприлике одговарало министру финансија тадашње Србије. Сви су били и чланови деспотовог »тајног савета«, у чијој је надлежности било решавање осетљивих политичких питања.

У Србији су чак и Турци добијали положаје. На Ђурђевом двору и у његовој пратњи на путовањима виђали су неког Ибрахима, а деспотов цариник у Сребрници 1435. године био је Турчин Јусуф. На Ђурђевим поседима у Угарској, дужности жупана и кастелана обично су обављали угарски племићи.[22] Тако су многи странци ушли у управу Србије; као цариници, логотети, војводе, челници, војсковође и дипломати, они су помагали да се одржи унутрашње уређење Деспотовине и продужи њен живот у тешким спољнополитичким околностима, али су налазећи се у државном апарату који се распадао имали могућности да раде и за своју корист и да се обогате. Борећи се за опстанак, деспот Ђурађ је био попустљив према њима, немајући снаге да ради на јачању домаћег грађанства.

[18] Ј. Радонић, *Западна Европа* 36.
[19] Г. Острогорски, *Историја Византије* 519.
[20] J. A. Papadrianos, 'Η ἅλωση τῆς Θεσσαλονίκης στὸ 1430 καὶ ὁ σέρβος δεσπότης Γεώργιος Μπράνκοβιτς *(Djuradj Branković)*, Μακεδονικά 8 (1968) 401–405.
[21] И. Божић, *Дубровник и Турска* 52–55, 218.

[22] К. Јиречек, *Ист. Срба* II, 364–380.

ПРОТИВРЕЧНОСТИ БАЛКАНСКЕ ПОЛИТИКЕ

Деловање деспота Ђурђа Бранковића у годинама непосредно по ступању на престо имало је за исход учвршћивање на власти и обезбеђивање стабилног положаја српске државе у узбурканом и несталном свету балканских политичких односа. Пошто га је деспот Стефан Лазаревић јавно одредио за наследника, Ђурађ Бранковић је преузео његово наслеђе без икаквог противљења и оспоравања. Венчањем за деспота, обављеним средином 1429, само је формално довршено преузимање власти. Откако је од посланика цара Јована VIII Палеолога примио знаке деспотског достојанства, Ђурађ Бранковић је почео да носи титулу деспота и у сваком погледу је заменио свога претходника.[1]

Исто толико је важна била и околност да су Ђурђа, захваљујући припремама деспота Стефана и његовој одлучној политици и подршци коју је имао у земљи, признале и прихватиле обе велике силе које су тада могле одлучно утицати на положај и развитак српске државе. И угарски краљ, који је истовремено био и римско-немачки цар, и турски султан признали су Ђурђа Бранковића за наследника ранијег деспота, пошто је и он прихватио све обавезе које је његов претходник имао и у односу на угарског краља и у односу на турског султана. То признање је било постигнуто по цену плаћања трибута, признавања врховне власти и вршења вазалних обавеза.

Када је у пролеће 1429. било склопљено примирје између угарског краља Жигмунда и турског султана Мурата II, изгледало је да наступа раздобље мира и стабилности на Балканском полуострву.[2] Помирење Угарске и Турске имало је за деспота Ђурђа Бранковића ту добру страну што је могао бити веран владарима обе државе и да извршавање обавеза према једном није изазивало противљење и одмазде оног другог. Међутим, у ширим балканским оквирима то примирје није стварно обезбедило мирне и стабилне прилике. У првој половини XV века Угарска и Турска имале су веома мало непосредних додира. Заједничка им је била граница једино на малом одсеку тока Дунава источно и западно од града Северина. Та околност ипак није смањивала њихово супарништво, јер је право поприште њихових узајамних борби било у земљама њихових вазала. Преко њих су одмеравале снаге, на њихов рачун су се мириле, настојећи да свака себи обезбеди што већа права и што јачи стварни утицај.

[1] Б. Ферјанчић, *Деспоти* 187–189.
[2] О датуму примирја уп. Ј. Радонић, *Западна Европа* 56.

Између Угарске и Турске простирао се у широком луку појас вазалних држава од Јадранског до Црног мора. Тај појас је почињао на јадранској обали Дубровачком Републиком, која је у ово време била под врховном влашћу угарског краља и која је наглашавала своју верност круни угарског краљевства. У непосредном залеђу Републике почињале су територије војводе Сандаља Хранића и војводе Радосава Павловића, који су номинално били потчињени босанском краљу, али су стварно водили потпуно самосталну политику.[3] Обојица су били вазали Мурата II, плаћали су му годишњи данак и дуговали друге обавезе. Између Сандаљевих и Радосављевих земаља и Угарске простирала се област босанског краља Твртка II Твртковића. Краљ је у начелу владао целокупном територијом босанске краљевине, стварну власт је, међутим, имао само над једним њеним делом. Твртко II је имао обавезе и према угарском краљу и према султану. Уз то је угарски краљ посео део Усоре са градом Сребрником, а турски султан је добио у своје руке нека босанска утврђења, која је краљ морао откупљивати.[4] Источно од територија босанског краља и босанске феудалне господе простирала се земља деспота Ђурђа Бранковића до обала Саве и Дунава и планина које пресецају ток Дунава стварајући Ђердапску клисуру. На другој обали Дунава појас вазалних држава настављао се територијом влашких и молдавских војвода све до црноморске обале.

Вазалне државе су биле принуђене да своју спољну политику у општим цртама саображавају са политиком Угарске, односно Турске. У време мира турски вазали нису смели нападати Угарску, нити угарски вазали Турску. Али ни угарски ни турски владар нису имали довољно власти и утицаја да своје вазале држе потпуно под надзором. Вазалима су и у оквирима које је наметала верност господарима остајале слободне руке. Они нису могли ништа против својих врховних господара, а у време мира ни против њихових супарника, али су зато могли да наступају против својих суседа, такође вазала, да се са њима кавже и гложе, али само до извесне мере. Вазалство је подразумевало и султанову, односно краљеву заштиту, па је угрожени вазал прибегавао своме врховном господару, тражио и најчешће добијао помоћ и подршку. То је опет давало могућности, посебно турском султану, да иступа као судија и сређује односе међу својим вазалима. Много пре коначног освајања балканских земаља спољна политика владара и обласних феудалних господара добила је обележја унутрашње политике у многобројној породици султанових вазала.

У сенци врховне власти Угарске и Турске настао је тако особени систем политичких односа чији су општи оквири били стабилни, а чије је функционисање ипак било испуњено променама и превирањима. Државе обухваћене тим системом имале су многе изукрштане и супротне интересе и биле су готово непрекидно завађене. Сваки од владара или феудалних господара је заједно са територијом наслеђивао и последице ранијих ратова, сукоба, неправди и увреда и покушавао је да се освети у првој погодној прилици, стварајући тако поводе за нова непријатељства. Разумљиво је да су хроничне завађености и непрекидне борбе ишле наруку османлијским владарима и да су их они подстицали и подржавали. Међу балканском господом у то време није било

[3] С. Ћирковић, *Русашка господа*, ИЧ 21 (1974) 5–16.
[4] D. Kovačević, *Prilog pitanju bosansko-turskih odnosa*, Godišnjak DIBiH 11 (1960) 257–263.

ниједнога који би се уздигао изнад наслеђених завада и покушао да све снаге удружи и окрене против Турака.

Нестабилност тога система у коме се сваки судар на једној страни ланчано преносио и доводио до сасвим неочекиваних последица на другој страни показала се у јаркој светлости у време такозваног конавоског рата, који је избио у пролеће 1430. између Дубровника и војводе Радосава Павловића.[5] Дубровачка Република је крајем 1426. купила од Радосава Павловића његову половину Конавала и на тај начин заокружила свој посед, пошто је још раније, 1419. купила онај део жупе који је био под влашћу војводе Сандаља Хранића.[6] После обављеног посла са Конавлима односи између Дубровника и Радосава били су врло добри. Војвода је чак упозоравао Дубровчане на евентуалне опасности које им прете због нерасположења султановог наместника Исак-бега. У току 1429. односи су се охладили, а када су Дубровчани почели да прокопавају малу превлаку којом је град Цавтат био спојен с копном, Радосав је то узео за повод да отпочне непријатељства. Даљи развој догађаја сасвим јасно показује да је то послужило само као изговор, а да је Радосављев план био да уз турску помоћ поврати отуђену територију приказујући ствари тако као да свој део жупе није продао већ само дао у залогу.

Дубровчани су до тога времена више од четврт века живели у миру, али нису заборавили искуства својих предака, знали су како треба организовати одбрану угроженог града. Сакупили су нешто војске са своје територије, узели су у службу најамнике из Зете и Италије и тако створили снаге потребне да се заштити град. Ипак, нису успели да одбране своју територију од штета и пустошења које су наносили Радосављеви ратници, нити да очувају недавно стечену конавоску жупу. Залетали су се зато на противничку територију и пустошили Радосављева имања чак у Требињу.

Као и у ранијим ратовима, Дубровчани су највећу пажњу посветили дипломатској активности. Мере које су предузели и резултати које су постигли бацају нешто светлости на тадашње односе на Балкану. Најпре су се обратили за помоћ угарском краљу Жигмунду, своме »природном господару«, тражећи помоћ и препоручујући истовремено кораке који су по њиховом мишљењу били најделотворнији. Молили су краља да бан Матко Таловац из града Сребрника нападне суседно подручје Радосава Павловића и тако покаже како је озбиљна краљева заштита и уједно спречи даље нападе на Дубровник. Поред тога су молили да краљ са своје стране упути писма и посланике војводи Сандаљу Хранићу, краљу Твртку II и деспоту Ђурђу Бранковићу тражећи од њих да нападну Радосава и тако заштите његов град Дубровник. Знало се да су они по султановом наређењу, а и из обзира према угарском краљу, сакупљали војске да нападну млетачке савезнике у Далмацији.[7] Те снаге су се могле, по дубровачком мишљењу, искористити против Радосава. Поред тога, Дубровчани су замолили краља да упути свога гласника

[5] Конавоски рат је кратко приказан у свим прегледима босанске историје. Уп. и К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 358–359. Једина монографија: Ć. Truhelka, *Konavôski rat*, GZM 29 (1917) 145–211, није у довољној мери искористила богати дубровачки архивски материјал. У склопу дубровачко-турских односа овај рат је осветлио И. Божић, *Дубровник и Турска* 49–56.

[6] Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века*, Споменик 66 (1926) 22–36; В. Ћоровић, *Како је војвода Радослав Павловић продавао Конавле Дубровчанима*, Годишњица НЧ 36 (1927) 71–109.

[7] J. Gelcich – L. Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum* 342. Истовремено су Радосава оптуживали да посредством Котора склапа савез с Венецијом против Дубровника (стр. 346).

турском цару и захтева да се поштује примирје, које је Радосављевим нападом на Дубровник било погажено.

Упоредо са овим дипломатским настојањима код угарског краља, Дубровчани су се обраћали и непосредно свим Радосављевим суседима тражећи да узму град у заштиту и подстичући их да се свете Радосаву. Радосављевим нападом на Дубровник погажени су сви уговори и заклетве које Дубровник има са Босном. Љагу која је пала на Босну треба да сперу остала господа тиме што ће казнити вероломног војводу и помоћи граду Дубровнику. Сваком су поред тога наводили и посебне разлоге због којих треба да се свете Радосаву Павловићу. Краља Твртка II су подсећали да је Радосав радио на томе да га протера из Босне и да је у ту сврху давао новац Турцима; Сандаљу су спомињали неправде и увреде које му је Радосав нанео, а деспоту Ђурђу су сугерисали да би сада могао да буде погодан тренутак да уз турску помоћ поврати своје градове, које Радосав држи »против сваког разлога«.[8]

Сва дубровачка настојања су само делимично уродила плодом. Она су, наиме, изазвала нове дипломатске потезе, увек у интересу Дубровника, али ниједан корак на бојном пољу. Краљ Жигмунд је заиста препоручио Дубровчане краљу Твртку II, деспоту Ђурђу и војводи Сандаљу Хранићу, најпре писмом а затим посредством посебног посланика. Послушао је Дубровчане и утолико што је упутио посланика на Порту. Посланик је, међутим, кренуо касно и путовао споро, тако да је у Једрене стигао тек крајем августа. Напад на територију Радосава Павловића је изостао, можда из обзира према примирју с турским султаном. За тадашње балканске политичке прилике карактеристичне су реакције осталих дубровачких савезника. Краљ Твртко II и Сандаљ Хранић оштро су осуђивали Радосава, хтели су да помогну Дубровнику, али Радосава нису смели да нападну без султанове дозволе. Сандаљ Хранић је чак морао да спречава да његови истакнутији људи ступе у дубровачку службу да би ратовали против Радосава.

Краљ Твртко II је управо тада водио с Турцима преговоре о откупу неких својих тврђава, па је био спреман и да издејствује дозволу за рат против Радосава Павловића. За то је, наравно, био потребан новац, па су се убрзо развили преговори између краља Твртка II, војводе Сандаља Хранића и Дубровника ради склапања уговора о савезу против Радосава Павловића. Најбитнија тачка тих преговора односила се на трошкове потребне за добијање дозволе да се зарати против Радосава. Ценило се да ће бити потребно 12.000 дуката и савезници су се договорили како ће ту суму распоредити међу собом. У току преговора, међутим, из ове мисли родила се друга, наиме, да се за знатно већу суму »купе« од султана земље Радосава Павловића. То је значило добити право да се Радосав потпуно онемогући и протера, а да се његова територија подели међу савезнике. Рачунало се да је за ту »куповину« потребно 70.000 дуката и у даљим разговорима утврђени су доприноси појединих учесника у преговорима. Дубровчани су пристајали да учествују са 20.000 дуката под условом да им од Радосављевих земаља припадне суседна област Требиње са Лугом.[9]

[8] В. Ћоровић, *Деспот Ђурађ Бранковић према конавоском рату*, Глас 110 (1924) 10–11. Вероватно је реч о градовима у граничном подручју на Дрини.

[9] Босански краљ се у ово време није противио могућности да Дубровчани добију Требиње као што је чинио касније кад је султан Требиње доделио Дубровнику на име ратних штета које су претрпели.

Преговори су вођени у највећој тајности и из њих су били искључени други могући противници Радосављеви. Када се Сандаљ Хранић у један мах заложио да укључе и војводу Вукашина Златоносовића, Дубровчани су се начелно успротивили сваком проширењу круга савезника, а када је сам дубровачки посланик неовлашћено предложио деспота Ђурђа и после доста напора приволео Сандаља Хранића, добио је оштре прекоре од своје владе. Све то показује да су и поред јединственог става у осуди Радосављевог напада на Дубровник, балканска господа остала разједињена у многим другим стварима. Деспот је у тренутку избијања сукоба био ближи Радосаву него осталој босанској господи. То је сасвим разумљиво кад се има у виду да је он наследио непријатељство према босанском краљу због напада на Сребрницу и сталне краљеве тежње да овај важни рударски град, који је у то доба доносио више од 30.000 дуката годишњих прихода, врати босанској држави. Сребрница и друге територије западно од Дрине представљале су већ дуго јабуку раздора у односима између Србије и Босне.

Ђурађ Бранковић је ипак стао уз Дубровчане и заузео се за њих, непосредно код Радосава Павловића и, што је било много важније, на султановом двору у Једрену, где се у јесен 1430. усредсредила дипломатска активност свих заинтересованих страна. Радосављев посланик је тамо још током лета доказивао да његов господар није продао већ заложио Конавле, тражио је султанову помоћ за нове нападе на Дубровник и бацао сумњу на побуде свих оних који су малој Републици пружали подршку. Дубровачку ствар су заступали посланици деспота Ђурђа, босанског краља, војводе Сандаља и угарског краља Жигмунда, док су сами Дубровчани избегавали да се њихово посланство појави на Порти. Страхујући од тога да би им турски владар могао наметнути какав годишњи данак, као њиховим суседима, Дубровчани су давали потребна обавештења и пружали доказе остајући сами у сенци.

Мурат II је од почетка заузео објективан став, али је тражио да се и Дубровчани појаве на његовој Порти, да се упознају, јер по његовим земљама ходе и тргују и у његовој земљи налазе све што им је потребно.[10] Султанов изасланик Карача посетио је у августу војводу Радосава и Дубровник, пренео је наређење да се обуставе сва непријатељства и упознао се са дубровачким разлозима и захтевима. Помоћу повеља Дубровчани су доказивали да им је војвода Радосав продао свој део Конавала, а за штете претрпљене због неправедног и неизазваног рата тражили су одговарајућу одштету.

Све то су имали прилике да изнесу дубровачки посланици у Једрену, који су приспели крајем октобра са скупоценим поклонима за султана и везире. Пред султаном Муратом II као судијом поведена је својеврсна парница. Дубровачким посланицима није било тешко да турског владара и његове саветнике увере да се војвода Радосав послужио кривотвореним документима: повеље поднете као доказ нису биле писане руком дубровачког канцелара, печат на њима није одговарао печату који су Дубровчани предочили на оригиналним документима. Радосављев посланик не само што није могао да одбрани и оправда поступке свога господара, него је био изружен и отеран с Порте. Дубровчани су остали морални победници, али њихов захтев за накнадом штете коју су у рату претрпели није одмах решен. Одлучено је да у

[10] И. Божић, *Дубровник и Турска* 52, где је исправљено погрешно датирање султановог писма у Љ. Стојановић, *Повеље и писма* II, 227–228.

Дубровник, на само место сукоба, отпутују султанов посланик и посланик угарског краља да тамо извиде ствари и пресуде о величини штете и да се на тај начин постигне мир. Рат је тада у суштини био завршен, али је натезање око накнаде ратне штете трајало још готово две године стварајући низ нових заплета.

У међувремену су букнули нови сукоби, који су убрзо бацили у засенак непријатељство Дубровника и Радосава Павловића. У новембру 1430. краљ Твртко II се сукобио с великашком породицом Златоносовића, чије су земље биле у источној Босни у граничним пределима према Србији. Није познато шта је био узрок томе сукобу, али се из сачуваних докумената види да је ова феудална породица искорењена. Дубровчани су Сандаљу Хранићу изјављивали саучешће због »случаја који се десио Вукашину Златоносовићу« и хвалили су овог војводу који је погинуо или био погубљен. Дубровчани су молили Сандаља да настоји да се сачува мир у Босни. Очигледно је Сандаљ био незадовољан оним што је краљ учинио. Тада су прекинути и преговори о заједничкој »куповини« Радосављевих земаља. Краљев сукоб са Вукашином Златоносовићем имао је још теже последице на односе босанског краља и српског деспота. Непријатељство је поново плануло и није се смирило све док Твртко II није био истеран из своје државе.

Веома је мало појединости познато о овом дуготрајном сукобу. Већ у пролеће деспот Ђурађ је нанео неки ударац краљу Твртку II.[11] Тада је било обустављено кретање дубровачких трговаца кроз Босну, вероватно због опасности које су им претиле. У мају је краљ Твртко забранио трговцима да пролазе кроз његову државу у Србију. Међутим, Дубровчани су се успротивили налазећи да та мера више погађа њих него српског деспота. Вероватно су тада војна дејства престала, а краљ је хтео да нанесе штету деспотовим економским интересима. Ратне операције су обновљене током 1432. године. Краљ Твртко II је у један мах предузео поход против деспота, али није познато какав му је био исход. У јесен те године јављали су Дубровчани да се краљ и деспот налазе »на граници својих области, чине један другом штету, узнемирују се и пакосте«.[12]

Непријатељство према деспоту имало је утицаја и на однос босанског краља према Дубровнику и његовим преговорима с Радосавом. Када су после дугог отезања приспели турски и угарски посланик, Дубровчани су пред њих изашли са огромним одштетним захтевом од 60.000 дуката. Радосав Павловић то, наравно, није могао да плати па су Дубровчани пристајали да буду обештећени на тај начин што ће им бити уступљене територије у суседству, област Требиња са Лугом, на што су бацили око пошто су добили Конавле. Посланици то нису могли сами да реше, па је цела ствар изнета поново пред султана и везире, који су усвојили дубровачке захтеве. Мурат II је у јуну 1431. издао повељу којом се Дубровнику ради накнаде штета које је претрпео уступају Радосављеве територије Требиње и Луг. Дубровник је тада стајао пред највећим проширењем своје територије, али су се сва његова настојања изјаловила.

[11] Већ у пролеће 1431. Дубровчани спомињу Твртку II: certo scandalo del signor despothi Zorzi verso la sua corona. Уп. В. Ћоровић, *Деспот Ђурађ Бранковић према конавоском рату*, Глас 110 (1924) 13.

[12] М. Динић, *За историју рударства* I, 73–74.

Радосав Павловић је одбио да изврши султаново наређење, али није прекидао везе са султаном. Упућивао је посланике на Порту с новцем и сребром трудећи се да измени султанову одлуку. Упозоравао је на то да Дубровник припада угарском краљу и да се уступањем његове територије Дубровнику јача противничка страна. Савезника је добио у краљу Твртку II, који је сада показивао да се противи отуђењу земаља које припадају босанској круни, иако је у време склапања савеза против Радосава био склон да Требиње с Лугом препусти Дубровчанима. На тај начин је дошло до прегруписавања, тако да су у једном табору били краљ Твртко II и Радосав Павловић, а у другом деспот Ђурађ Бранковић и Сандаљ Хранић.

Њихови најважнији обрачуни одигравали су се као и до тада пред султаном и везирима. Деспот Ђурађ и Сандаљ Хранић су се удружили и дали Мурату II новац да »откупе« земљу краља Твртка II. Применили су на њега поступак који је он у своје време смислио за Радосава Павловића. По босанског краља је била веома неповољна околност да се на Порти појавио претендент који је тврдио да босанско краљевство њему припада и који је од султана тражио помоћ да свргне садашњег босанског краља. Био је то Радивој, син ранијег краља Остоје, с којим су се већ правиле комбинације да замени Твртка II.[13] Радивој Остојић је добио подршку султана, а за њега су се својски заложили и противници Твртковн војвода Сандаљ Хранић и деспот Ђурађ Бранковић.

Рат Дубровника и Радосава Павловића, од кога је почео низ заплета и дипломатских борби, пао је донекле у заборав. Под утицајем Радосављевог новца а и због хлађења односа са угарским краљем с којим је примирје истекло у пролеће 1432, султан Мурат II више није показивао предусретљивост према Дубровнику. Пустио је да његова повеља о уступању Требиња с Лугом Дубровчанима остане мртво слово. Видећи да немају изгледа у надметању пред султаном, избегавајући даље жртве и трошкове, Дубровчани су пристали да се непосредно с Радосавом Павловићем споразумеју о миру без икакве накнаде за претрпљене штете. Мир је склопљен у октобру 1432. уз посредовање краља Твртка II, који је посебном повељом потврдио мир.[14]

У пролеће 1433. деспот Ђурађ Бранковић је постигао значајан успех тиме што је проширио своју територију западно од Дрине. Додао је Сребрници и њеном подручју делове Усоре са важним трговачким насељем Звоником (Зворник) и тврђавом Теочаком.[15] Порази краља Твртка II нису се тиме завршили. У септембру 1433. напустио га је и војвода Радосав Павловић када је видео да противничка страна има више успеха. Краљ Твртко је тада био веома озбиљно угрожен, јер су га нападали и Турци с циљем да обезбеде власт своме штићенику Радивоју. Почетком октобра он се још успешно опирао. Касније, међутим, његов утицај био је ограничен на мали део босанске

[13] Up. L. Thallóczy, *Radivoj, Sohn des Königs Stefan Ostoja von Bosnien 1429–1463*, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, München–Leipzig 1914, 79–109.

[14] Опширне повеље о миру, којима се у свему обнавља стање од пре рата, и краљева потврда у Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 512–513, 617–632. Само се војвода Радосав обавезао да ће обавестити о миру султана и везире и добити од њих »благослов«.

[15] Није јасна позадина борби око Усоре, коју су у то време сматрали за територију угарског краља. Теочак је био међу деспотовим угарским поседима. Па ипак, Дубровчани су касније, у време рата против херцега Стефана, подсећали на то како су деспот и војвода Сандаљ купили земљу краља Твртка II и тако је деспот постао господар Зворника и Усоре: К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници* 252, нап. 120.

територије и једну тврђаву. Босански краљ је тада подршку налазио једино код краља Жигмунда. Искључиво везивање за Угарску било је у тадашњим околностима веома опасно, али Твртку II није ништа друго преостајало.

За њега је повољна била околност да су се после истицања угарско-турског примирја у пролеће 1432. односи између краља и султана заоштрили. Обновљени су напади из граничних тврђава, а то је и краља Жигмунда навело на одлучнији наступ против Турака и њихових вазала. Бан Матко Таловац је 1434. повео поход против Турака у Босни и успео да поврати изгубљене позиције Твртка II.[16] Тада је и Ђурађ Војсалић, босански великаш одан краљу Жигмунду, заратио против Сандаља Хранића да би му одузео територије у области доње Неретве. Ипак, напад краља Жигмунда и његових присталица изгубио је замах не променивши битно односе снага у Босни. Сандаљ Хранић и Радосав Павловић остали су неуздрмани на својим територијама, а уз њих се одржавао и Радивој Остојић, који је чак почео да захтева од Дубровчана да њему исплаћују светодмитарски или српски доходак који су давали босанској круни.

Дубровчани су, међутим, исплаћивање тога дохотка избегли не обазирући се на препоруке својих моћних суседа који су Радивоја подржавали. То је сигуран знак да се Твртков противник није у пуној мери учврстио у Босни и да Дубровчани нису Радивојевој владавини предвиђали дуг век. Догађаји су им, уосталом, ускоро дали за право.

Драматичан преокрет се десио већ 15. марта 1435. када је прилично изненадно умро војвода Сандаљ Хранић. Он је био последњи из генерације босанских феудалних господара који су још крајем XIV века почели да унутар босанске државе образују своје самосталне територије. Више од четири деценије играо је веома важну улогу у политичком животу Босне, нарочито откако су са политичке позорнице нестали Павле Раденовић (1415) и херцег Хрвоје Вукчић (1416). Сандаљ Хранић је образовао и очувао област која је почињала источно од Омиша и простирала се до Дрине, Лима и обала Боке Которске. Та велика територија, кроз коју су пролазили најважнији путеви који су повезивали унутрашњост Балкана са јадранском обалом, постала је од тренутка Сандаљеве смрти плен свих околних владара и феудалних господара. И доиста су сви суседи са изузетком, чини се, деспота Ђурђа Бранковића, насрнули на Сандаљеве земље које је прихватио дотле мало познати Стефан, син Сандаљевог брата Вукца Хранића.[17] Као најстарији међу Сандаљевим синовцима, Стефан је већ давно раније одређен за наследника свога стрица који није имао деце. Од 1432. године Стефан је управљао земљама свога оца и на тај начин стицао потребне везе и искуства.

На вест о Сандаљевој смрти краљ Жигмунд је наредио бану Матку Таловцу и хрватским великашима из суседства да поседну Хумску земљу и да је сачувају за угарску круну. Војвода Радосав Павловић се тренутно из Сандаљевог савезника преобразио у супарника његовог наследника, који је иначе Радосаву био зет. Радосав се окренуо првенствено јужним крајевима где су територије Косача и Павловића дубоко залазиле једна у другу и

[16] P. Rokaj, *Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda*, Godišnjak FF 12–1 (1969) 89–108, показао је да Твртко II није био потиснут из Босне током 1433. како се раније узимало у нашој литератури.

[17] С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача* 5–15.

мсстимично биле измешане. Краљ Твртко II је с подршком краља Жигмунда и бана Матка Таловца дошао у Босну и отпочео борбе против Сандаљевог наследника. Најзад, и которски кнез, истрчавајући се испред упутстава млетачке владе, предузео је кораке да у своје руке добије град Нови и његово залеђе, лабаво повезано са главнином земаља Косача.

Према Стефану Вукчићу Косачи лојално су се држали Дубровчани, који су му чинили мање услуге и посредовали су за њега, пазећи ипак да се не замере краљу Жигмунду, своме »природном господару«. Уз Сандаљевог наследника стали су и Турци. Можда због тога што су поштовали његова права, а можда и због тога што су га нападали угарски краљ и његове присталице. У сваком случају, турски одред од око 1.500 коњаника дошао је у јулу у Босну и помогао Стефану Вукчићу да се избави из опасног положаја у који је запао. Био је дотле изгубио већи део долине доње Неретве са уносним тргом Дријева, који је најпре запосео војвода Ђурађ Војсалић а затим га препустио краљу Жигмунду. Изгубио је и неки део територије коју је узео војвода Радосав Павловић. Међутим, ратна дејства на овој страни престала су већ после месец дана, да би се неколико месеци, све до почетка 1436, борбе продужиле дипломатским средствима, јер Радосав Павловић није пристајао да врати Стефану Вукчићу одузето земљиште.

У Хумској земљи је долазак турског помоћног одреда означио преокрет. Војвода Стефан је дотле сачувао известан број утврђења. Уз турску помоћ протерао је из Дријева службенике угарског краља и присилио на послушност властелу која се била одметнула. Убрзо затим Стефану Вукчићу се пружила прилика да поприште борби пренесе у Хрватску, где је после смрти Иваниша Нелипчића дошло до отимања око његовог наслеђа. Босански војвода је помагао Ивана (Анжа) Франкопана с којим се сукобио краљ Жигмунд због Нелипчићевих земаља и градова. У марту 1436. Стефан Вукчић Косача опседао је Сињ. Он није успео да прошири своју територију на овој страни, али је отклонио опасност која је претила Хумској земљи.

Када се показало да се Сандаљев наследник не може лако скршити и разбаштинити, када се јасно видело да је дорастао ситуацији и да уме да искористи сва средства којима располаже, његови противници су постали склони да се мире, прихватајући тиме очување територије Косача као реалност с којом се ваља помирити. Најпре је то учинио војвода Радосав Павловић, можда под притиском неке невоље и без искрене намере да из основа промени односе с Косачама. Он је био помирен са Стефаном Вукчићем већ у пролеће 1436. али је мир веома кратко трајао. Већ у лето исте године уследио је нови рат који је много дуже трајао.[18] Краљ Твртко II се измирио са Сандаљевим наследником средином 1436. и касније му је био савезник у борби против Радосава Павловића. Венеција је на војводу Стефана Вукчића пренела сва права која је Сандаљ имао на територији Млетачке Републике, куће у Венецији и Котору и годишњи приход од которског трга соли. Најзад, и краљ Жигмунд је у другој половини 1437. прихватио Сандаљевог наследника и потврдио му поседе својом повељом. У том признању, до кога је војводи Стефану Вукчићу било много стало, долази до израза појачан утицај краља

[18] Стефан је тада успео да привремено освоји Требиње. Под притиском Турака склопљен је мир у јуну 1439: С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача* 24–33.

Жигмунда на балканске прилике у последњим годинама његове владе.[19] Још више се тај утицај огледао у чињеници да је Твртко II враћен на власт у Босни, а да се његов супарник Радивој Остојић морао повући. Када су се стишале борбе које су избиле после Сандаљеве смрти, обновљена је несигурна равнотежа каква је постојала у време избијања конавоског рата.

У политици деспота Ђурђа Бранковића у првим годинама владавине може се запазити велика разлика у поступању према Босни и према Венецији. Док је према Босни водио офанзивну политику и постигао успех очувањем Сребрнице и освајањем невелике али значајне територије у Усори, према Венецији је наступао помирљиво и попустљиво. Судећи по ономе што се из очуваних докумената може закључити, деспоту Ђурђу је више било стало да поштује раније склопљене уговоре него да евентуално изнуди враћање неких од земаља или градова Балшића, због којих је деспот Стефан Лазаревић у своје време водио рат против Венеције.

У приморским областима Зете и Албаније деспот Ђурађ Бранковић и Млетачка Република имали су неке заједничке, али и неке супротне интересе. Борили су се напоредо против авантуристе Стефана Балшића Марамонте, који је уз турску помоћ хтео да обнови државу Балшића, и против његових присталица Које Закарије и Тануша Малог Дукађина.[20] Али, док је деспот Ђурађ успео да среди своје односе са Муратом II, Венеција је остала у рату са султаном и у пролеће 1430. изгубила је Солун. Ђурађ Бранковић је помагао унесрећене Солуњане, откупљивао их је из турског ропства,[21] али није могао избећи извршавање вазалних обавеза. Један од синова Ђурђевих пратио је турске одреде који су опседали Драч и нападали земљу Ивана Кастриота. И деспот је био међу господом која су сакупљала војску против млетачких савезника у Далмацији.[22] Али, Млетачка Република и султан Мурат II склопили су мир почетком септембра 1430, па после тога више није било сметње да деспот Ђурађ и Венеција дипломатски решавају своја спорна питања.

Основи мира и разграничења између венецијанских поседа и државе српских деспота садржани су били у уговорима склопљеним 12. августа 1423. код Светог Срђа, затим 22. априла 1426. у Вучитрну као и Изјавом, састављеном у Дривасту 11. септембра те исте године. Општа решења из тих докумената није доводила у питање ни једна ни друга страна. Тешкоће у међусобним односима стварала је чињеница да су поједине тачке тих уговора остале неизвршене. У питању су биле ствари које са гледишта општих интереса Млетачке Републике или српског деспота нису имале већи значај. Међутим, мали приходи или незнатне спорне територије много више су значиле локалним властима једне и друге стране, те су оне упорно настојале да задрже оно што имају заоштравајући на тај начин сукобе и стварајући атмосферу непријатељства у граничним областима. Преговори о неизвршеним одредбама мировних уговора вођени су у три маха: почетком 1431. у Венецији, у новембру 1433. у Котору и у августу 1435. у Смедереву. Постепено се

[19] Стефан је са Жигмундовим наследником краљем Албертом био у добрим односима, а много касније, у време краља Ладислава Посмрчета, подносио је да му се потврде повеље, које је добио од краља Жигмунда и других угарских краљева: С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача* 22, нап. 7.

[20] *Историја Црне Горе* 2/2, 158–160 (И. Божић).

[21] К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 357.

[22] J. Gelcich – L. Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum* 342.

смањивао број спорних питања тако да су се на крају у Смедереву, у великој сали за аудијенције Смедеревског града, могле отклонити и последње тешкоће захваљујући широкогрудости и попустљивости деспота Ђурђа Бранковића.[23]

Територијални спорови тицали су се делова поседа некадање епископске цркве на Превлаци (Светомихољска метохија), Луштице и села Богдашића на једној, и извесног броја кућа из Паштровића, које су ранијим уговорима додељене деспоту, на другој страни. Већ приликом ранијих преговора у Котору, делови Светомихољске метохије били су предати српским властима, које су се обавезале да ће помагати Которане у господарењу немирним становницима грбаљске жупе. Деспот се, међутим, морао одрећи својих права у Паштровићима, јер унутрашња превирања у тој племићкој општини нису давала могућност да се спроведу у живот раније погодбе.[24] Затегнутост је изазивала и тврђава Ђурђевац изнад Грбља, коју је према ранијим уговорима требало срушити. Њу су Ђурашевићи (Црнојевићи) најзад срушили 1434. и одступили неке захваћене делове которске и будванске градске територије.

Међу споровима који су остали нерешени све до преговора у Смедереву важно место је имала трговина сољу у Будви. Млечани су упорно заступали становиште да се со може продавати само на овлашћеним местима где су од старине били тргови соли. Они су строго надзирали промет соли и задржавали и пленили бродове који су доносили со на незаконите тргове. Српски деспот је, међутим, на целој обали имао само Будву и Бар, где нису били признати тргови соли. Захваљујући своме положају на обали и везама са залеђем, Будва је била погодно место, па су деспотови службеници ту продавали не само со произведену у ближој околини на својој територији, него и со довезену бродовима из удаљених области. Трговина сољу у Будви непосредно је утицала на промет соли у Котору и смањивала је приходе которске општине. Локалне власти су због тога на млетачкој страни плениле бродове и спречавале довоз соли у Будву, а на српској страни скретале каравкане који су ишли према Котору. Тај спор је решен споразумом по коме се у Будви могла убудуће продавати со деспота и његових поданика, произведена на њиховој територији.

Обе стране су се обавезале да ће поштовати црквену аутономију. Млетачке власти су биле дужне да очувају поседе и приходе православног митрополита и манастира, а деспот Ђурађ је обећео да ће настојати да осигура права которског бискупа над католичким парохијама у Србији.[25]

[23] *Историја Црне Горе* 2/2, 165–171 (И. Божић).

[24] И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, ИЧ 9-10 (1959) 151–185 (= *Немирно Поморје* 105–149).

[25] Тада су већ биле у току борбе између Бара и Котора о јурисдикцији над католичким парохијама у Србији: И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, Споменик 103 (1953) 11–16 (= *Немирно Поморје* 15–27).

ПРВИ ПАД ДЕСПОТОВИНЕ

Смедеревским уговором с Млечанима 1435. решена су важна питања у Зети, али су она ипак била од другостепеног политичког значаја за Деспотовину. Односи са Угарском и Турском одређивали су њено место међу преосталим балканским хришћанским државама, јер је деспот Ђурађ био у вазалном односу и према једној и према другој сили. Требало је задовољавати оба сизерена, а сваки је истицао право на Србију и сматрао је својом земљом. Иако је Ђурађ удовољавао захтевима Турака, они су га и даље сматрали поверљивим човеком и саветником угарског краља. За Угре је био турски човек, коме се није могло веровати. Тако је Деспотовина све више доспевала у жижу сукоба између два велика непријатеља, по традицији, менталитету, вери и култури два опречна света и две непомирљиве идеологије. Сукоб између те две силе се из деценије у деценију све више заоштравао и зато је положај Деспотовине постајао све тежи.[1]

Деспотове обавезе према Порти су биле ипак много теже него према угарском двору; био је више султанов човек него угарског краља. Сем тога, османлијски притисак је из године у годину био све јачи, без обзира на то да ли је Ђурађ испуњавао обавезе или није. Вазалство према османлијском цару није остављало могућност за дужи опстанак; било је привремено, јер су Турци уништавали како непокорне тако и лојалне клетвенике.

Настојећи да се што чвршће веже за обе стране, деспот Ђурађ је својим кћерима уговорио политичке бракове. Катарину је удао за Улриха Цељског, братића Жигмундове жене Варваре и једног од најбогатијих људи тога времена. Другу кћер Мару морао је тешка срца да пошаље у харем Мурату II. Удаја је била свршена ствар већ почетком 1433, али је девојка пошла султану тек у септембру 1435. године, кад је турско посланство стигло у Србију. Сестру су у Једрене пратила браћа Гргур и Стефан које је султан богато наградио; они су се после свадбе вратили кући. Мара је тешка срца прихватила харемско ропство. По природи је била сигурно најумнија од све Ђурђеве деце. Схватала је да је она цена очевог опстанка и опстанка Србије. Деспот је и кћер жртвовао »притиснут муком ради откупа сопствене државе и отаџбине«, како каже један савремени извештај. Султану и његовим високим чиновницима Ђурађ је послао богат мираз који се према неким вестима,

[1] С. Новаковић, *Царица Мара, Балканска питања,* Београд 1906, 193, 199, 202–203; Н. Филиповић, *Неколике биљешке око Смедерева,* Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867, Београд 1970, 124.

можда и претераним, састојао од неколико стотина хиљада дуката, било у новцу или у скупоценим тканинама и драгоценостима.[2] Уз то је деспот морао да уступи и Топлицу и Дубочицу. Пошто је Ђурађ испунио све што је од њега тражено, Мурат II је потврдио мир и заклео се да ће га поштовати. Међутим, време је показало да се заклетве није држао, а Мара је остала у харему с тим што је из Једрена убрзо одведена у Брусу.[3]

Упркос тешком спољнополитичком положају и повременим ратним походима из Турске и Угарске, Србија је у четвртој деценији XV века још била добро насељена земља, с многим селима, обрађеним пољима и питомим шумама. У њој се могло наћи разних намирница, а нарочито доброг вина. Речи савременика да »има свега што је човеку потребно у целој овој држави Расији или Србији« говоре о богатству земље. Додуше, у дотадашњем ратовању су порушени или оштећени многи утврђени градови, јер су управо они били мета напада.[4] Али, у мирнијим временима оживљавала је трговина, не само у границама Деспотовине него и по областима које су тек посели Турци. Нова граница није била препрека за трговину, па су становници Ниша и многих села која су била у султановим рукама долазили у Ново Брдо, задуживали се код Дубровчана и трговали с њима.[5]

Уосталом, и у самој Ђурђевој држави било је турских високих чиновника. Област Бранковића је још од косовске битке била посебним уговором везана са султаном. У њој су смештене турске посаде и чиновници, од којих се најчешће помињу кадије. И када је деспот Ђурађ дошао на чело целе земље, његова очевина је остала у посебном положају према султану. Тај положај је задржала све док није коначно пала под турску власт. Штавише, после 1427. године, османлијски судови и заповедници се помињу у Глухавици, Трепчи и Приштини, а не само, као до тада, у Звечану и Јелечу.[6] Стога је нови српски деспот, још мање него претходни, могао да дели област на »власти«, како је то учињено у земљама Лазаревића. У њој се одржавало уређење из доба Царства, па се помињу, на пример, кефалије, чиновници који припадају прошлим временима. Ипак, пресудна је била улога турског »склава«, чије је одлуке морао поштовати и сам деспот.[7] Тако је током Ђурђеве владавине у земљама Бранковића постојала двострука управа: и турска и српска.

Ђурађ је био доследан у испуњавању својих вазалних обавеза према врховном господару у Једрену. Кад је, на лажну вест о смрти Мурата II 1433. године избио устанак у Албанији, у Србију је стигао турски изасланик да тражи помоћну војску, коју је требало да предводи један од деспотових синова. Ратовање у Албанији је трајало три године и за то време су поражене три турске војске, али се Ђурађ и тада држао преузетих вазалних обавеза.

[2] Ј. Радонић, *Западна Европа* 78, нап. 2.

[3] Многи извори доносе вести о Марином одласку у харем. Уп. Г. Елезовић, *Турски споменици у Скопљу*, Гласник СНД 1(1925)145–146; Н. Филиповић, *нав. дело* 134; С. Новаковић, *нав. дело* 198.

[4] Брокијер, *Путовање* 126–134.

[5] О томе има доста података у књизи Дубровчанина М. Лукаревића. Уп. М. Динић, *Из Дубровачког архива* I. 43, 62, 65.

[6] Турски судови се 1436. помињу у Трепчи и Приштини. Уп. М. Динић, *Област Бранковића* 27; исти, *Трепча у средњем веку*, Прилози КЈИФ 33 (1967) 4.

[7] У вези с једним спором Турци се помињу у Звечану 1438. године. Уп. К. Јиречек, *Ист. Срба* II, 332–333. Дубровачке власти су крајем 1431. препоручивале своје поданике турском кефалији Дања: N. Jorga, *Notes et extraits* II, 303.

Стога су устаници нападали његове поседе, мада је деспотов војвода задржао Дриваст. Деспот није изменио свој однос према султану ни кад се у ратовање умешао краљ Жигмунд, који је у пролеће 1435, с нешто коњаника, послао у Албанију Фружина, сина последњег бугарског цара Шишмана, а годину дана касније и турског принца Дауда Челебију. Али ни један ни други нису ништа постигли, па је у јесен 1436. скопски намесник Исак сломио устанак.

За неуспехе у далекој Албанији краљ Жигмунд је могао да нађе оправдање, али непосредна османлијска опасност на његовим јужним границама није се могла ни правдати ни одлагати. Међутим, кад су Турци упали у Влашку 1432. године, и кад су од Голупца до Северина порушени градови у које су се већ били сместили немачки витезови, наступиле су мирније године. У том предаху угарски краљ је крунисан у Риму царском круном до које му је било много стало и за којом је жудео неколико деценија. Како је желео да буде судија у »великом расцепу« који је раздирао католичку цркву, отишао је на сабор у Базел, где је у јесен 1433. примио посланике Мурата II.

Упркос љубазним порукама које су размењивали владари, на дунавској граници се стално страховало од упада Турака, поготово што је Мурат II био непопустљив, не желећи ни по коју цену да се одрекне врховне власти над Влашком, Бугарском, Босном и Албанијом, при чему је Жигмунда подсећао да га је у свакој бици тукао. Зато се нови цар измирио с Млечанима и спремао за рат. Предузео је многе мере да јужну границу, у коју је укључивао Србију, Босну, Влашку и Молдавију, претвори у јак војни систем. Јужну границу је поделио на пет одбрамбених округа које је требало да чувају три врсте војске: краљева, великашка и жупанијска. Да би дошао до новца, наметао је принудне зајмове, а поседе у јужним крајевима је давао само поузданим баронима. Многим насељима на југу је дао велике повластице, док је 15 градова на самој угарско-турској граници држао под својом непосредном влашћу. Да би бегунце из Србије и Босне, као и локално угарско становништво подстакао на борбу против Турака, доводио је са разних страна фрањевачке монахе и помагао их да развију широку делатност. Али су дошљаци из Србије и Босне одмах схватили да су кнежевску титулу и племићки посед могли добити само католици.

Нашироко замишљене Жигмундове планове за одбрану прихватио је сабор у Братислави 1435. године, на коме је, поред босанског краља Твртка II, био и деспот Ђурађ. Као владар Србије и као најзначајнији барон јужне Угарске, он је имао посебно важно место у одбрани. Разуме се, све ове припреме нису остале без одјека у Турској. Од септембра 1435. Турци су почели да упадају у Угарску; прелазили су границу источно од Ковина, пљачкали по Банату и Ердељу, и с великим пленом и робљем враћали се преко Дунава. У следеће две године поновили су походе. Цар Жигмунд је стигао у угрожене крајеве, али то није много помогло. Зато се спремао за противнапад и одмазду на самој турској територији.

У турско-угарским ратовима од 1435. до 1437. Србија је била поштеђена, јер су борбе вођене ван тадашњих њених граница, што не значи да српски народ није био увучен у ратовање. У Деспотовини је османлијски притисак био све јачи и зато није чудно што су 1436. Дубровчани писали да се »Турци у Босни и Србији у свему поштују као господари«. Деспот Ђурађ је после сабора у Братислави све више био наклоњен сарадњи са Угарском, али је, знајући добро Турке и њихову силу, остао веран Порти и није предузимао

никакву оружану акцију са Угрима. Међутим, будући догађаји су се одигравали мимо његове воље јер је до угарско-турског сукоба већих размера морало доћи, хтео он то или не. Штавише, његова земља је и без његовог пристанка постала поприште ратовања.

Поход против Турака цар Жигмунд је извео средином 1437. године. Под командом Јована Марцалија, сакупио је разнородну војску у којој је било Угара, Чеха, Пољака и припадника других народа, и наредио јој да продре у Турску, али да не улази у Деспотовину, што је сигурно била Ђурђева жеља. Трупе су кренуле из Чанада и стигле на Дунав код Пожежене, низводно од Голупца. Ту им се придружио северински бан Франко Таловац који их је ноћу 19. јуна превезао преко Дунава. Он није ишао даље, чувао је одступницу, али је попалио и опустошио голубачки крај. За то време је Јован Марцали уз Мораву брзо продирао на југ, пљачкајући све на што је наишао. Стигао је до Сталаћа, где су биле турске лађе. Један део је спалио а други пустио низ Мораву у Дунав. Неки турски стражари су побегли, а неке су Угри посекли и уништили околна насеља. Сутрадан, у недељу, 23. јуна упали су у Крушевац, заузели тврђаву у којој су боравили Турци, а затим цео град запалили, тако да је српски летописац могао само кратко да запише »попалише Угри град Крушевац«.[8] Лађама које је затекла на Морави војска се следећег дана превезла у деспотову земљу, иако јој је било наређено да не иде преко ње, па је пожурила на север, према Ковину.[9] Главнина се већ пребацила преко Дунава кад су стигле чете Али-бега из Видина. На Годоминском пољу код Смедерева Угри су однели сјајну победу и умало нису ухватили самог Али-бега. Жигмунду су уз повољне вести послате и три заробљене заставе, а он је вође похода наградио богатим поседима и већ у септембру исте године по Европи слао извештаје како је у Србији победио Турке.[10]

Иако је трајао једва нешто дуже од седам дана, угарски продор је оставио тешке последице у Србији. У години када је куга проређивала становништво, Угри су страховито опљачкали крајеве кроз које су прошли. Сем тога, њихов поход се никако није могао оправдати на Порти. Зато се деспот Ђурађ 1437. замерио Турцима, без обзира на то да ли се слагао са упадом или не. Султанови одреди су одмах почели да харају по његовој држави и српски народ је испаштао због угарско-турских борби. Пошто није могао да се војнички одупре османлијској сили, деспот је некако успео да се нагоди с Муратом II. Уступио му је богати град Браничево који је, уз Голубац, постао значајно турско упориште на Дунаву.[11]

Последње ратовање цара Жигмунда било је 1437. године. На повратку из Чешке у Угарску, умро је у децембру исте године. Његова делатност је око пола века била непосредно везана за историју српског народа. Поред тога што је водио борбу против хусита и што је улагао напоре да оконча »велики расцеп« у католичкој цркви, трошио је доста снаге да заустави османлијско ширење. Рачунао је да Србија, Босна и Влашка послуже као тампон-државе за заштиту његове земље. Међутим, нашироко замишљени планови дали су

[8] Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 230.
[9] E. Fermendžin, *Acta Bosnae* 143; уп. М. Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку* 16, 23.
[10] I. Thallóczy – A. Aldásy, *Diplomatarium* 119–120.
[11] J. Gelcich – L. Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum* 405.

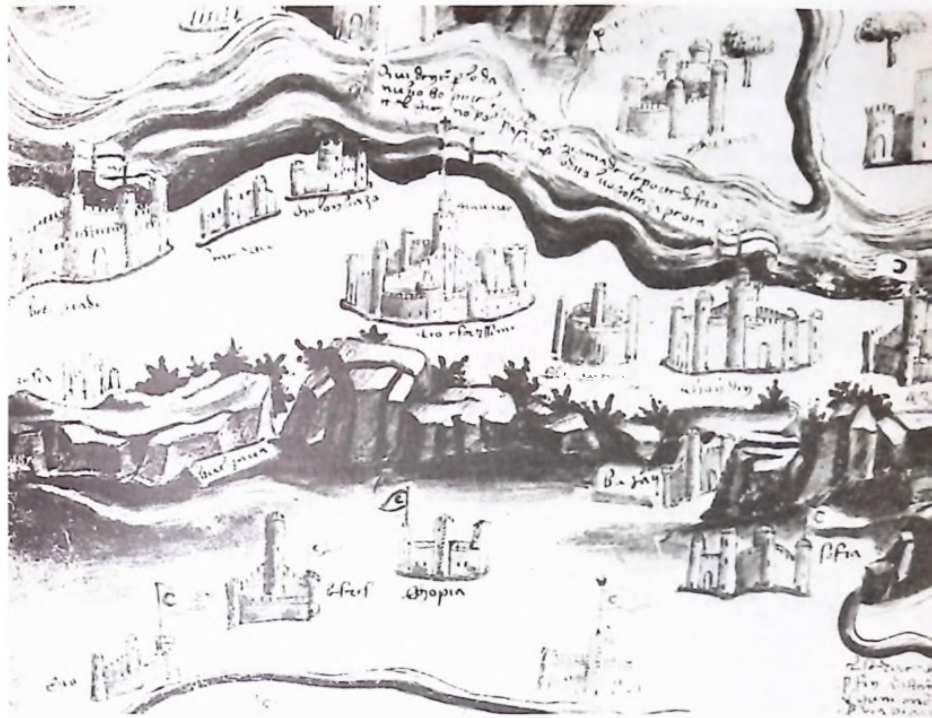

Детаљ карте Балканског Полуострва, анонимни аутор, 1430–1453. године.

слабе исходе. Он је владао разједињеном земљом и зато је располагао скромним снагама.[12]

Своју једину кћер Јелисавету Жигмунд је удао за аустријског војводу Алберта Хабсбуршког који је на нову 1438. годину крунисан за угарског краља, а неколико месеци касније признат и за владара расцепканог Немачког Царства. Промена на престолу је подстакла Мурата II да настави ратовање. Вероватно ради заваравања, његова војска је, заједно с помоћним трупама српског деспота и великог кнеза, 1438. провалила у Ердељ. Док је жарила и палила, наводно пуних 45 дана, друга војска је упала у Србију, »пленила« по Кучеву и Браничеву, а онда заузела и разорила градове Борач у

[12] P. Rokaj, Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda (1435–1437), Godišnjak FF 12–1 (1969) 89–108.

Гружи, Островицу код Рудника и манастир Раваницу. Срби су »смирења ради« уступили султану Ждрело и Вишесав у дунавском теснацу, али је све то било узалуд. Напади се нису могли зауставити никаквим уступцима; они су били само предигра још већих освајања.

Следеће године на Србију је кренуо лично Мурат II; прегазио је земљу с југа и опсео Смедерево. Деспот Ђурађ је са женом Јерином, сином Лазаром, двором, свештенством и војном пратњом, прешао у Угарску да тражи помоћ, а одбрану је препустио сину Гргуру и шураку Томи Кантакузину. Престоница се јуначки бранила, иако је дању и ноћу, пуна три месеца, тучена тешким топовима. На крају, кад је нестало хране, предала се, и 18. августа 1439. у престоницу су ушли Турци. За смедеревског санџакбега одмах је наименован Исак-бег из Скопља. По српским тврђавама сместиле су се султанове посаде, а по варошима кадије. Још се држало Ново Брдо и његова област, као и Зета која је територијално била ван подручја ратовања. Западне деспотове крајеве нападао је султанов вазал Стефан Вукчић, док је богата Сребрница припала Турцима. Тако је први пут у средњем веку српска држава потпала под власт туђина.

Краљ Алберт је био вољан да помогне одбрани Смедерева, али је наилазио на многе препреке. Био је у сукобу с пољским владарем, затим хуситима, грађанством Чешке, а посебно са угарском властелом, коју није привлачила борба против Турака већ жеља да што више ограниче власт новог краља и отклоне утицај његових Немаца. Зато су припреме за рат текле споро. После боравка у Братислави, краљ је од маја до краја јула 1439. провео у Будиму, где је делио повластице угарској властели и тако пристајао на сужавање сопствене власти. На крају је некако успео да сакупи око 24.000 бораца и да крене на југ. Првог августа се у Сегедину састао с деспотом Ђурђем и поклонио му замак Вилагош у зарандској жупанији. Животно заинтересован за Албертову акцију, Ђурађ га је новцем помагао, поготово што је било предвиђено да се браниоцима Смедерева дотури храна, а да се Турци нападну и са копна и са Дунава. Иако је у ту сврху у Бечу и Будиму грађена велика флота, од свега тога није остало ништа. У војсци, којој је недостајало хране, главну реч су водили барони, који нису били за одлучну борбу већ су се залагали за то да непријатеља треба замарати одуговлачењем и ситним чаркама. У таквим околностима краљ је, на ушћу Тисе у Дунав, сачекао пад Смедерева.[13]

На глас да долазе Турци, угарска војска се разбежала, а многи великаши су своје трупе одвели кући. После пада српске престонице, краљ је још лутао између Сланкамена, Петроварадина, Тителa и Футога, а онда се повукао на север. Додуше, није га напуштала мисао о борби, али је рачунао да је настави тек на пролеће. Од барона, међу којима се на првом месту помиње »Ђурађ, по милости божјој, деспот Рашке«, добио је сагласност да се за опремање војске на сваку кућу у Угарској разреже по један дукат, а намеравао је да сопственим снагама сакупи трупе у Чешкој и Немачкој. Обузет таквим мислима, и сам оболео логорујући по мочварама јужне Угарске, кренуо је из Будима у Беч. На путу је умро у Несмељу 27. октобра 1439, после непуне две године владавине.[14] Поред свих дотадашњих невоља, у Угарској су почеле жестоке

[13] И. Божић, *Две белешке о Филипу де Диверсису*, Зборник ФФ 11-1 (1970) 319–324.
[14] И. Божић, *Две белешке 325–326.*

борбе за престо које су српском народу давале слабе наде за ослобођење. Све је то допринело да се Гргур Бранковић нагоди с Муратом II и преда Смедерево. Заузврат је добио на управу некадашње земље свога деде Вука, под условом да буде веран Портин вазал.[15]

Док се Смедерево бранило а Турци пустошили по Србији, звона на флорентинској катедрали су 6. јула 1439. огласила склапање уније између источне и западне хришћанске цркве. Овом чину су претходили дуги преговори, започети после пада Солуна. Они су се отегли због сукоба између папе Евгенија IV и Базелског сабора који се залагао за ограничење права поглавара католичке цркве. Обе стране су се ради сопственог престижа отимале о Грке, чији је положај, због све јачег турског притиска, био безнадежан. Да би добио дуго очекивану помоћ са Запада, византијски цар Јован VIII Палеолог био је спреман на разне уступке, па и на склапање уније. Он је, о папином трошку, заједно с патријархом и многим црквеним достојанственицима, отишао у Италију. Међутим, расправе о теолошким питањима, вођене најпре у Ферари а затим у Фиренци, показале су да између две стране постоје неслагања. Ни међу Грцима није владала слога: једни су били за унију а други, на челу с ватреним проповедником ефеским митрополитом Марком Евгеником, против ње. На крају, под притиском цара, Грци су, задржавајући свој црквени обред, пристали да се спорна питања реше у складу са схватањима латинске цркве и признали су неодређено обликован папски примат.

Ипак, флорентинском унијом није постигнуто ништа, остала је мртво слово на хартији јер јој се византијски народ жестоко противио. Тим чином је Византијско Царство у словенским земљама изгубило и оно мало преосталог угледа. Далека Московска Русија, коју су Грци вековима васпитавали у мржњи према Риму, презрела је Цариград и оспорила му право вођства у православном свету.[16] Српска црква је била једна од ретких источних хришћанских заједница која није послала представника на унијатски сабор. Почетком 1433. године, у име базелских синодиста, код деспота Ђурђа су боравили један бискуп и један магистар теологије. Из Базела су и у јесен исте године прикупљани подаци о господарима Босне и о деспоту Ђурђу, његовим титуламa и посебно о могућности да пошаље представнике на сабор. Међутим, писма трезвених Дубровчана, који су неупућеним западним теолозима предочавали несређене прилике и сталне сукобе у балканском залеђу, нису уливала веру да ће стићи изасланици ни из Босне ни из Србије.[17] Али, без обзира на прилике у земљи, Ђурађ није био вољан да шаље представнике на разговоре о унији. Касније је изјављивао католичким достојанственицима да је цео свој живот провео у вери предака; ако би је сада променио, његови поданици би помислили да је умом пореметио, иако су га до тада сматрали мудрим човеком.[18]

Недаће које су са разних страна притискале Србију сваљивале су се првенствено на народ. Да би се одржала сопствена држава, народ је оптерећиван све већим обавезама. Поред уобичајених намета, натурани су и нови: за

[15] М. Орбин, *Краљевство Словена* 111. Уп. N. Jorga, *Notes et extraits* II, 363, нап. 1; М. Динић, *Област Бранковића* 28.
[16] Г. Острогорски, *Историја Византије* 520–522.
[17] М. Динић, *Из Дубровачког архива* III,192–193; N. Jorga, *Notes et extraits* II, 318.
[18] Cosmographia Pape Pii, *Europa Pii Pontificis nostrorum temporum varias continens historias*, Venetiis 1503, XI'; уп. М. Орбин, *Краљевство Словена* 127.

поправљање старих градова које је непријатељ при сваком упаду рушио, за држање војске у сталној приправности и, коначно, за плаћање све већег харача. Властела је следила пример свог владара, и тако су се све више заоштравале супротности између две класе тадашњег феудалног друштва. Борећи се за опстанак, деспот Ђурађ није могао мислити на јачање домаћег грађанства, па су странци који су радили у рударству и трговини безобзирно експлоатисали домаћи живаљ. У томе су предњачили Дубровчани који су зеленашким позајмицама сатирали сваког слабо платежног појединца. Поред свега, за време турског похода страдала су обрађена поља. Екстензивна пољопривреда није могла да подмири потребе у храни ни у редовним приликама, а поготово не у ратним временима. Глад је често харала по балканским земљама. Српски летописи помињу 1456. године »глад крепку« која је свуда владала. Било је година када је народ уместо жита јео траву, жир и корење, што је изазивало болести, које су редовно пратиле глад. У ратним временима је најчешће харала куга, као што је 1439, управо у време пада Деспотовине, косила у Руднику. Чешће се помиње »чума по целој земљи«, као 1437. и 1456. године.

Глад, болести, општа несигурност и стална ратовања натерали су српски народ да је више него раније почео да напушта своја огњишта и да се сели. Остављао је богате равнице и плодне долине, куда су пролазили Турци, и склањао се у шуме и планине. Напуштао је и Србију. Многи су бежали у Приморје, где је у још већем броју пристизао живаљ из Босне, посебно са поседа Стефана Вукчића. Дубровачка Република није дозвољавала дошљацима да уђу у град, па су многи помрли на кршевитој обали, јер нису успели да се пребаце у Апулију или Марке. Пошто су желели да се ослободе нежељених гостију, дубровачке власти су повремено обавезивале своје поморце, који су празним бродовима ишли у Италију по жито, да превезу »бегунце од Турака«, те су тако многи стигли на пространо подручје од Венеције до Бриндизија и Отранта. У новој отаџбини су свили огњиште у већ постојећим насељима, али су оснивали и нова, од којих су се нека вековима одржала.[19]

У временима општих метежа богатији су ипак боље пролазили. Владари и властела би се унапред постарали да обезбеде склониште у неком приморском граду. Трговци, занатлије и католички свештеници су уочи турских напада напуштали Ново Брдо и одлазили у Приморје, а неки су се пребацивали у Италију. Становници Зете су се исељавали у Конавле, на Пељешац и у Дубровник, где је нашло уточишта доста Барана који су обично настављали да тргују са старим крајем. Многи деспотови поданици из Зете исељавали су се непосредно у Италију, најчешће у Апулију и на подручје Венеције, где су радили као морнари на млетачким галијама.[20]

Склањајући се од освајача који је надирао са Истока, многи су бежали на Запад и у време пада Деспотовине стизали у околину Јајца и у северозападну Босну. Ипак, у XV веку српски народ је највише одлазио на север. Крајем XIV века селио се преко Саве и Дунава, а касније су деспоти доводили људе на своје велике поседе у Банату и Срему, где су већ 1437. већину становништва чинили Срби.[21] Када су Турци 1438. заузели Борач у Гружи, многи живаљ из

[19] М. Спремић, *Дубровник и Арагонци (1442–1495)*, Београд 1971, 200–203.
[20] *Историја Црне Горе* 2/2, 247, 348–350 (И. Божић).
[21] E. Fermendžin, *Acta Bosnae* 159.

Шумадије прешао је у Угарску. Сеоба је била још већа следеће године, у време пропасти Србије. Управо тада су султанови људи порушили Ковин, па је угарски краљ тамошње Србе преселио на Чепелско острво испод Будимпеште.

Неки досељеници су стигли у Ердељ, Пољску, чак и у Русију. Њихов број је у јужној Угарској био тако велики да је она од средине XV века све више добијала српско обележје, а српска топографска номенклатура почела је да замењује угарску.

Управо у време турског освајања велики део српског народа је одлазио на Исток. То није било својевољно исељавање већ насилно одвођење робља које је затим продавано на трговима у Скопљу, Једрену и другим градовима. Робови су, често потпуно голи, заједно мушкарци и жене, излагани купцима. На њихов захтев су морали да скачу и трче да би се видело да ли су здрави. Ко је одбијао наређења, шибали су га. Људи су остајали неми пред призорима грубог и насилног одвајања жене од мужа, сестре од брата и деце од родитеља. У време владавине деспота Ђурђа, путници са Запада су по турским градовима виђали робље које је тражило милостињу од пролазника. У долини Марице такође су сретали ланцима заједно везане мушкарце и жене, које су наоружани Турци водили на продају. Тако је трговина људима постала уносан посао. За угледне заробљенике добијао се добар откуп; остало робље је било јевтино јер га је било много. У време првог пада Деспотовине, робиња се могла добити за пар чизама а младић »стаса као чемпрес« за свега 50 аспри. Никада се не може утврдити колико је из поробљене Србије одведено робља од 1439. до 1444. године. Може се само поновити оно што су савременици говорили: да је било небројено. Иста слика се понављала и касније. Извори кажу да је 1454. године из Србије 50.000 душа одведено у Цариград и насељено у околним селима.[22]

Управо око 1438. султан Мурат II је почео нашироко да примењује обичај »девширме«, тј. »одбира дечака«. Они су превођени у ислам, сврставани у редове турске војне силе, чију су славу проносили где год су стигли. Многи су постали жестоки борци за османлијску државу, а неки су, захваљујући способностима или повољним околностима, стекли блистава звања и задобили највише положаје у младој империји. Међу таквима било је и Срба.

Опште померање становништва у ратним временима условљавало је сталну несигурност, праћену крађама и разбојништвима. У таквим приликама нису трговали људима само Турци него и домаћи становници, тзв. »ропци«, који су жртве продавали Османлијама или у Приморју западним трговцима. Особито су хватали жене, понекад на пашњацима код стоке. Највише су продавали босанско патаренско робље, које су затим преко Дубровника и других суседних градова расељавали по целом Средоземљу.[23] Одвођење људи у турско ропство утицало је на многе хришћане који су обично тестаментом завештавали коју десетину дуката за откуп. То се сматрало богоугодним делом, па су неки Дубровчани, а редовно они у служби деспота, остављали новац којим би се откупило неколико робова.[24] Међутим, највећи избавитељ

[22] Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Нови Сад 1968, 94.
[23] Ch. Verlinden, *L'esclavage sur la côte dalmate au bas Moyen âge*, Bulletin de l'Institut historique belge de Rome 41 (1970) 97–140.
[24] И. Божић, *Дубровник и Турска* 326–339.

робља био је деспот Ђурађ, који је, од пада Солуна на надаље, потрошио више десетина хиљада дуката за откуп угледних Грка, посебно црквених лица.

Док је у Европи трговина људима одумирала, она је крајем средњег века на Балканском полуострву и даље цветала.[25] Допринела је да се српски народ расели, мада је он, и иначе, бежао на све стране. Када се узме у обзир и то да је султан систематски доводио турске досељенике у српске градове, постаје јасно колико се насилно мењала етничка слика Србије у доба пропасти средњовековне државе.

Становништво Србије које је преживело пад Деспотовине није дуго чекало нову султанову војску. С пролећа 1440. стигла је огромна турска сила на челу с Муратом II. Охрабрен успесима из претходне године и размирицама у Угарској, он је кренуо на Београд који је јужно од Саве и Дунава једини стајао ван домашаја његове власти. Тих дана су кроз Србију пролазиле трупе и теглећа стока која је вукла артиљерију. Сва војска се слегла под Београдом. Пошто је на лицу места направила многе опсадне справе и лађама затворила град са речне стране, у априлу 1440. почела је опсада. Јаке куле и двоструки зидови оивичени дубоким јарком били су највећа помоћ браниоцима. На њиховом челу се налазио Јован Таловац, коме је на располагању стајала градска посада, али и становништво које су чинили Срби, Угри, Дубровчани и други странци. Непријатеља су тукли топовима, стрелама, као и бакљама замоченим у запаљиву смесу.

Султан је артиљеријом разарао градске бедеме и куле, намеравајући да преко рушевина омогући упад пешадији. Али, Београђани су ноћу затрпавали пукотине које су дању настајале, па је Мурат II почео да тајно копа подземни канал. Прича се да су браниоци за то сазнали тек кад им је неко из турског табора стрелом убацио поруку. Зато су и они почели прокопавање, у сусрет непријатељу. Кад су осетили да је он довољно близу, запалили су експлозив, разнели копаче и тако онемогућили цео султанов план. После три месеца опсаде стигли су на преговоре посланици угарског краља, које је султан упутио у Смедерево да чекају одговор, а у међувремену је предузео жесток напад. Његови војници су затрпали ров око града, и лествицама се пели на зидине, где су засипани кишом стрела и бакљама, тако да су с дрвеном грађом и они горели. После тешких борби, Турци су се ипак морали повући, а Београд је ослобођен после пуних шест месеци опсаде. Османлије су, међутим, опљачкале јужну Угарску, Ердељ и Србију.[26]

Деспот Ђурађ није учествовао у одбрани Београда. Он се после смрти краља Алберта умешао у борбе за угарски престо, настојећи да удову Јелисавету уда за свог сина Лазара. Као ватрена католкиња, она је одлучно одбила да пође за православца. Потом су је приволели да се уда за петнаестогодишњег пољског краља Владислава III Јагелонца. Тиме сукоб нису решили. Напротив, он се још више распламсао кад је Јелисавета родила сина, с правом названог »Посмрче«. Она је настојала да детету обезбеди престо, па су почеле борбе између њених привржених и присталица пољског краља. У лето 1440, он је некако успео да се крунише угарском круном, али је стари српски деспот одлучно иступио против њега и стао уз присталице Албертовог

[25] Било је случајева да су у Србији и Турци продавани као робље. Уп. М. Динић, *Из Дубровачког архива* III.100–101. Млетачки Сенат је 1455. забранио трговину словенским и арбанашким робљем у Венецији (Š. Ljubić, *Listine* X, 60–61).

[26] J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку* 109–114.

сина. Јагелонац га је због тога прогласио одметником и одузео му Мункач, Вилагош, Перлег, палату у Будиму и многа имања у краљевини, која је поделио својим присталицама. Пошто је победила противничка страна, а није било изгледа да се организује борба против Турака, Ђурађ је решио да напусти Угарску, да оде у Зету и поведе борбу за ослобођење Деспотовине. Још се држало и богато Ново Брдо, чији су му посланици, преко Дубровника и Сења, често долазили.

Крајем маја 1440. године, са женом Јерином, пратњом и одредом од неколико стотина коњаника, деспот је допловио у Кјођу, где су га лепо дочекали млетачки представници. Док су његове снаге размештене по Фурланији, одбијали су да му продају Улцињ и само обећавали како ће покушати да га измире са султаном. Истовремено су власти у Венецији с доста пажње слушале которске посланике који су изјављивали да српски деспот не може одбранити своје поседе у Зети и да треба да их поседне Република. То, међутим, није утицало на њихово беспрекорно држање према Ђурђу и он је 9. јула из Марана, западно од Аквилеје, на млетачким галијама исписловио према Зети. Задржао се недељу дана у Дубровнику, где је свечано дочекан као прави владар. У Зети је наишао на многе препреке. Султанова војска при освајању Деспотовине није стигла у Зету, али је на њу почео да полаже право турски вазал Стефан Вукчић, чија је жена Јелена била кћи Балше III. Сем тога, његов стриц Сандаљ Хранић је некада држао делове Зете, с којом су се и сада војводини поседи непосредно граничили. У новим политичким приликама, он је своја права спајао са обавезом да помаже султану. Да би загосподарио Зетом, уза све то, деспот Ђурађ је морао да има наклоност синова Ђурђа Црнојевића, господара Горње Зете. Додуше, њихова територија није била велика, а и они су се борили за опстанак, па нису имали снаге да се супротставе Стефану Вукчићу. Још мање је био кадар да то учини деспотов војвода у Зети. Веровало се да једино још стари Ђурађ може нешто предузети.

Кад је стигао у Зету, деспот је будно пратио припреме босанског војводе. Тешко је могао да схвати провинцијски дух у привреди Бара и Будве и патријархални менталитет горњозетских катуна, који су живели окренути себи. Црнојевићи нису иступали против њега, али нису могли ни да се споразумеју с њим. Нису желели да буду његови обични службеници, јер су већ навикли на самосталан живот у својим брдима. Међутим, Ђурађ је решио да поведе борбу против Турака. Био је у вези са сином Гргуром, који је још управљао земљама Бранковића. Зато су Османлије уцениле деспотову главу и он је постао неповерљив и према најближој околини. Видећи да је даљи боравак опасан, одлучио је да напусти Зету, будући да је Бару и Будви дао повластице о самоуправним правима. Кријући се, 12. априла 1441. стигао је у Дубровник. Тако је његова мисија у Зети пропала.[27]

Док се Ђурађ у последњем тренутку склонио, његови синови нису имали куда да побегну. Султан је »свезао« Гргура и његовог брата Стефана, који је одраније био талац на Порти, оковао их је на Ускрс 16. априла, а 8. маја у граду Токату ослепио. Молба сестре Маре која, верна хришћанству, није напуштала харем, стигла је касно и није спречила несрећу. Ужасна породична трагедија је оставила великог трага на старом деспоту. Сазнање да му један

[27] *Историја Црне Горе* 2/2, 187–195 (И. Божић).

човек држи у харему кћер а у исто време ослепљује синове учинило га је дубоко несрећним, и такав је остао до краја живота. Док је боравио у Дубровнику, догодила се и друга несрећа. Највеће рударско средиште његове државе, »мајка градова«, Ново Брдо, које је, уз обилну помоћ Дубровчана, одолевало турским налетима готово две године после пада Смедерева, предало се 27. јуна 1441. румелијском беглербегу Шехабедину.

Тако је Ђурађ изгубио целу Деспотовину. Као главар без државе, остао је у Дубровнику око три и по месеца. Као да му се није ишло даље. Будућност му је предвиђала само неизвесност, па је новац и сребро, у укупној вредности од око 160.000 дуката, оставио у поклад код Дубровчана.[28] Коначан пад његове државе и те како је осетила трговачка Република. У »чудним и смутним« временима Турци су по Србији хапсили њене поданике јер је одбијала да плаћа харач. Трговци су се сналазили како су знали и умели, обраћали су се турским високим чиновницима, па и султану. Кад је он опседао Смедерево, дао је неким од њих документ о закупу сребрничке царине. Следеће године под зидинама Београда добили су уверавања о слободи трговине. На своју руку су одлазили и на Порту, због чега су их прекоревали из родног града, али су званичне власти Републике губиле контролу над њима и жалиле што деспот Ђурађ, »добар штит Угарској, а исто тако и Босни«, не влада својом државом. Додуше, управо им је деспот током 1441. године задавао све веће бриге, јер је Мурат II замерао Дубровчанима што му пружају гостопримство. Са Порте су стизали прекори и због учешћа Дубровчана у одбрани Новог Брда. Република се правдала, али је морала да попушта; обавезала се да ће турском цару сваке године слати посланство с поклоном од 1.000 дуката у сребрном посуђу. Заузврат, он јој је у фебруару 1442. године, повељом написаном на српском језику, јемчио слободу трговања по свим својим земљама.[29]

Пошто је увидео да домаћинима ствара неприлике и да је немогуће да с јадранске обале организује борбу против Турака, деспот Ђурађ је решио да своју судбину поново веже за Угре и да их благом, које је још имао, подстакне и помогне у борби против неверника. Стога је одлучио да се покори краљу Владиславу. Тај чин му је тешко пао и није га заборавио до краја живота. С тим намерама је 25. јула 1441. напустио Дубровник.[30]

Док је Ђурађ боравио у Дубровнику, Црнојевићи су покушавали да се с њим измире. И деспот је показивао исту жељу, што говори да две стране нису биле огорчени непријатељи, иако се нису поравнале ни залагањем званичне Републике. Међутим, тек после Ђурђевог одласка у Угарску, почела је права борба о његове земље између Стефана Вукчића и Млечана. Босански војвода је у јесен 1441. посео Горњу Зету с Медуном, а за себе придобио Стефаницу Црнојевића који је иступао у име браће. Међутим, војводине амбиције нису биле задовољене. Стога је Ђурађ из Угарске поручивао Млечанима да преузму његове поседе. Али је Стефан већ у марту 1442. освојио Бар и његову власт је признала већина Паштровића. Неколико месеци касније опустошио је околину Будве, али град није заузео. Кад се повукао, Будва се 1. августа

[28] Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић* I, Београд 1880, 298–299.
[29] И. Божић, *Дубровник и Турска* 77–98.
[30] О Ђурђевом боравку у Дубровнику уп. J. Tadić, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik 1939, 81–88.

исте године предала Млечанима који су јој одмах потврдили Ђурђеве повеље. После расцепа у породици, у млетачку службу су ступила три брата Стефанице Црнојевића. Затим су се Венецији предали Ластва (данашњи Петровац) и деспотов Дриваст, а убрзо је млетачки кнез и капетан Скадра опсео Бар. Ратно стање између војводе и Републике потрајало је још неколико месеци, све док нису Млечани, у пролеће 1443, на јуриш заузели Бар. Онда им се покорио и Стефаница Црнојевић, а њихова застава завијорила се од Котора до Бојане. Тиме су и завршене борбе о деспотову Зету.[31]

[31] *Историја Црне Горе* 2/2, 198–209 (И. Божић); С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача* 46–70.

»ДУГА ВОЈНА« И ОБНОВА ДРЖАВЕ

Убрзо после пада Новог Брда, Турци су поново почели да упадају у Угарску. У лето 1441. стигли су у Потисје и у Славонију. Попалили су, опљачкали и разорили многа насеља, а потом су се са огромним пленом, највише у људству и стоци, повукли у Србију. Како је опасност из дана у дан постајала све већа, краљ Владислав је одбрану јужне границе поверио двојици својих најистакнутијих војсковођа: Јанку Хуњадију и Николи Илочком.

Јанко Хуњади, чувени Сибињанин Јанко из српских народних песама, био је мали ердељски племић румунског порекла. Године 1409, његов отац је од краља Жигмунда добио град Хуњад, по коме је породица доцније и добила име. Хуњади је још од ране младости учествовао у борбама против Турака. Био је у бици на Годоминском пољу код Смедерева 1437, а приликом похода краља Алберта 1439, као ретко који великаш, залагао се за одлучну борбу против Османлија. Као заповедник јужне границе вршио је неколико дужности: био је капетан Београда, тамишки жупан, северински бан и ердељски војвода. Бан Мачве је био Никола Илочки. Хуњади је већ у јесен 1441. продро у Србију и опљачкао све крајеве кроз које је прошао. При повлачењу га је сачекао смедеревски санџакбег Исак, али су га Угри победили недалеко од Београда: велики број Турака је побијен и заробљен, док је санџакбег с малом пратњом једва утекао у Смедерево.[1] Овај пораз је подстакао Османлије да следеће године подигну утврђени град Жрнов на врху Авале. Радовима је руководио румелијски беглербег Шехабедин; он је у утврђење одмах сместио војну посаду која је лако држала на оку околну равницу, нарочито оближњи Београд.[2]

Без обзира на турска утврђивања, Јанко Хуњади је настављао ратовање. Већ у марту 1442. потукао је у Ердељу Мезид-бега који је у бици и погинуо. Том приликом су као ратни трофеј послата Ђурђу Бранковићу једна кола натоварена пленом, с главама османлијских заповедника. Румелијски беглербег Шехабедин се заклео да ће се осветити. Повео је велику војску, хвалећи се како ће се противници разбежати чим угледају његов турбан, али се преварио: на реци Јаломници у Влашкој претрпео је тежи пораз него његов претходник, кога је желео да освети. Хиљаде његових војника су остале на бојном пољу, док су многи заробљени. О величини те победе говори податак да је заплењено око 200 турских ратних застава.[3]

[1] L. Thallóczy – A. Áldásy, *Diplomatarium* 140–141.
[2] Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 233.
[3] Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба* 20.

Велике Хуњадијеве победе су узбудиле хришћанску Европу. У Венецији, на Тргу св. Марка, одржана је велика процесија, а папа је свечаним благодарењем у Фиренци прославио те победе. Истовремено је објавио да ће бити опроштени греховi свима онима који буду прилагали новац за борбу против неверника. Да би дао пример, он је одвојио петину својих прихода за опремање трупа и флоте. Пошто је подсетио западне владаре на тежак положај хришћана на Истоку, према којима је преузео обавезе склапајући унију 1439. године, папа је наложио да се за крсташки рат убира десетак од свих цркава и манастира. У Угарску је послао кардинала Јулијана Ћезаринија да измири краља Владислава и краљицу Јелисавету и припреми рат против Турака.

На смиривању унутрашњих расприи у Угарској радио је и деспот Ђурађ. Како су се крајем 1442. размирице унеколико стишале, он се највише од свих залагао за поход против Турака. Измирио се с краљем и честитао му крунисање, због чега му више нису одузимана добра у Угарској. У служби младог владара већ су се налазили многи Срби избегли из отаџбине. Они насељавани у жупанији Спољни Солнок на Тиси, имали су своје »капетане или судије«, па и војводу, а краљ их је у новембру 1442. називао »нашим Рашанима«.[4] Пошто су се тако донекле средиле прилике у Угарској, створени су повољнији услови за борбу против Турака.

Османлијски шпијуни, расути по балканским земљама, Угарској, чак и Немачкој, подробно су обавештавали султана о ратном расположењу на Западу. Да би се још боље обавестио о приликама на угарском двору, он је упутио посланство у Будим. Тражио је предају Београда, или бар годишњи данак као залог будућег савеза. Док се још преговарало, стигле су вести о Хуњадијевој победи у Влашкој, па су Муратови посланици одлучно одбијени. Чим су у Једрену поднели извештај, на Порти је било јасно да се спрема нови рат. Заиста, почетком 1443, на залагање кардинала Јулијана Ћезаринија, Јанка Хуњадија и српског деспота, сабор у Будиму је одлучио да се крене у поход још истог лета. У Угарској је од сваке куће ревносно убиран новац за опремање војске. Владало је оптимистичко расположење; Хуњади је поручивао Ђурђу да ће Турци побећи у Азију чим 30.000 његових коњаника провали у Србију.

Прилике у османлијској држави су постале сложене, јер је са Истока претио господар Караманије Ибрахим-бег. У складу са својим противосманлијским плановима, он је одржавао везе са Угрима, папом и Млетачком Републиком. Одлучио се и на рат, те је с војском провалио у унутрашњост Мале Азије. У пролеће 1443. против њега је морао да ратује лично Мурат II. Са собом је водио сина и будућег наследника престола Али-Челебију. »Велики Караман« није могао да издржи неравноправну борбу, па је склопио мир. Убрзо после тога, један паша у Амасији, на истоку Анадолије, задавио је Али-Челебију. Тако је неочекивано за наследника престола проглашен трећи по рођењу султанов син, Мехмед, касније назван Освајач.

Мехмед је рођен 30. марта 1432. године. Не зна се ко му је била мајка. Сигурно је била немуслиманског порекла и једна од харемских робиња. Чак се причало да је Јеврејка из Италије. Кад је са својих 11 година постао престолонаследник, настанио се у Једрену како би у престоници имао више

[4] С. Ћирковић, *Rasciani regales Владислава* I Јагелонца, Зборник МСИ 1 (1970) 79–82.

увида у државне послове. Било је то управо у време када је крсташка војска из Будима кретала на царевину његовог оца.[5]

У Угарској су се сјатили ритери, жељни пустоловина, и много сиромашног света, испуњеног надом да ће у походу против Турака »напунити своје празне кесе«. Према тврђењу савременика, деспот Ђурађ је потрошио много средстава док је сакупио и опремио трупе. Под командом младог краља Владислава, Јанка Хуњадија и искусног деспота, војска од око 25.000 Угара, Пољака и припадника других народа, којој се прикључило више од 8.000 Срба, коњаника и пешака, у рану јесен 1443. прешла је Дунав код Београда и ушла у Србију. Тако је почела тзв. »Дуга војна«. На челу претходнице од око 12.000 коњаника ишао је Хуњади, док се деспоту уз пут придружио босански војвода Петар Ковачевић са око 700 коњаника. Продирући на југ уз Мораву познатим Цариградским друмом, крсташи су се 3. новембра сукобили са Османлијама између града Бовна код Алексинца и Ниша. До ногу су потукли румелијског беглербега Касима и друге султанове заповеднике. Онда су без већих тешкоћа, преко Ниша и Пирота, стигли до Софије, заузели је и опљачкали. Намеравали су да наставе у тракијску низију, верујући да ће за осам дана стићи до Једрена. Предводник у походу био је деспот Ђурађ, који је из ранијег ратовања добро познавао те крајеве. Зато српски летописац истиче да је он »извео« краља Владислава и Јанка Хуњадија против Турака.[6] Ипак, даље напредовање главним друмом није било могућно јер су Турци затворили стару Трајанову капију. Зато је војска кренула на исток, котлином између планине Балкан и Средње горе, и 12. децембра је избила на трг Златицу. Одатле је кроз шуму Средње горе водио пут у равницу Пловдива. Међутим, даље кретање на југ било је веома отежано јер су кланце, по јакој зими, жестоко браниле најпознатије османлијске војсковође.

Због велике хладноће, несташице хране и све јачег турског отпора, хришћанска војска је одлучила да се врати. Одмах је почео да је гони Касим-бег, али је 24. децембра потучен недалеко од Софије. Турци су поражени и 2. јануара 1444. на планини Куновици, између Пирота и Ниша. Том приликом су заробљени многи турски достојанственици, међу њима и султанов шурак Махмуд Челеби. Причало се да је тада Турке издао управник Тесалије Турахан-бег, кога је наводно потплатио деспот Ђурађ.[7] Хришћанска војска је већ 6. јануара 1444. логоровала у Прокупљу.

Стигавши у своју земљу, деспот Ђурађ је настојао да приволи краља и Хуњадија да трупе презиме у Србији и наставе рат на пролеће. Знао је са колико је муке поход припремљен, а бојао се да победе, у случају брзог повлачења, неће бити искоришћене. Нудио је и новац за издржавање војске, али изнурени и изнемогли крсташи, којима је недостајало хране, тражили су да иду кући. За њима је пошао и стари деспот. После напорног марша стигли су крајем јануара у Београд. Са босоногим краљем на челу, у фебруару су ушли у Будим; народ је одушевљено поздрављао проређену војску чији су припадници више личили на костуре него на људе.

Успешан продор у Турску снажно је утицао на покорене народе. У Новом Брду је избио устанак. Међутим, иако је уз помоћ Дубровчана набављен

[5] Ф. Бабингер, *нав. дело* 12–24.

[6] Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 234.

[7] Н. Филиповић, *Неколике биљешке око Смедерева*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867, Београд 1970, 136–137.

барут, турски намесник из Приштине потукао је Србе на Ситници и опљачкао Ново Брдо. Војвода Петар Ковачевић је помогао деспоту Ђурђу да заузме Сребрницу, али су и њу Османлије убрзо повратиле.[8] Ускомешало се и становништво Бугарске; у Грчкој и Албанији дошло је до отворених противтурских покрета. Потурчени син арбанашког властелина Ивана Кастриота, Скендербег, напустио је султанову војску, вратио се у родни крај и против Османлија повео борбу, која га је убрзо прославила међу хришћанима. У Босни је 1443. изабран за краља Стефан Томаш, кога је признао угарски краљ. Томаш је већ у мају 1444. преотео од Турака Сребрницу, која је дотад, више од 30 година, била у саставу Српске Деспотовине.[9] У Западној Европи су славили победе над неверницима. У Риму и Венецији држана су свечана благодарења; као и обично у таквим приликама, кружиле су приче о тобожњем заузимању Једрена и заробљавању султановог сина.

Одушевљење на Западу се претворило у жељу да се рат настави. У Напуљу, Риму, Венецији, Дубровнику, штавише и на далеком двору бургундских војвода, увек расположених за крсташки рат, прављени су планови за опремање флоте. Зато није чудно што је угарски сабор решио да се борба настави свим средствима. Стизале су вести да господар Караманије Ибрахим-бег опет прети нападом на анадолски део османлијске државе. У таквим приликама, окружен са свих страна непријатељима, Мурат II је желео мир. Он је нудио примирје док је још крсташка војска логоровала у Србији. Тражио је да му се врате заробљени достојанственици, а он би Ђурђу предао »земљу Рашку« и ослепљене синове. Како тада нису постигли споразум, посредовала је султанија Мара Бранковић. Почетком марта 1444. њен посланик, један грчки калуђер, стигао је тајно у Дубровник. Одатле је бродом, који су му дали Млечани, отпловио у Сплит, потом је отишао у Угарску деспоту Ђурђу. Овај се одмах заложио за закључење мира, јер је увиђао да велике људске и материјалне жртве, поднете у »Дугој војни«, нису донеле никаквог резултата. Зато је желео да искористи повољан тренутак и обнови своју државу. Придобио је за мир Хуњадија, коме је обећао град Вилагош, а затим и краља Владислава. Онда је крајем априла 1444, са пратњом од 6 коњаника, у Једрене отправљено посланство од четири члана. Предводио га је Србин Стојко Гизданић, који је уједно био амбасадор и краља Владислава. Хуњади је послао свог представника, док су два посланика, по свој прилици смедеревски митрополит Атанасије и канцелар Богдан, ишли у име деспота.

Преговори у Једрену нису текли ни брзо ни лако. Султан је желео да врати Ђурђу државу, али је било спорно питање Голупца, који су Турци држали од 1427. године. Како српско-угарско посланство није било вољно да попусти, Мурат II је ипак удовољио његовим захтевима, јер је са окупљеном војском био спреман да крене против господара Караманије. Тако је коначно дошло до споразума и султан је 12. јуна 1444. примио посланике у свечану аудијенцију. У складу са старим дворским церемонијалом, најпре је примио Стојка Гизданића, затим два деспотова представника и на крају Хуњадијевог изасланика. Том приликом је објавио писмо краљу Владиславу о десетогодишњем миру, који је требало да ступи на снагу када га прихвате угарски

[8] М. Динић, *За историју рударства* I, 76; II, 62; К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 367.

[9] N. Jorga, *Notes et extraits* II, 401, нап. 4; уп. М. Динић, *Сребрник крај Сребрнице*, Глас 161 (1934) 185; исти, *За историју рударства* I, 76–77.

сталежи и потврди краљ.[10] Турско посланство је ради тога одмах отпутовало у Угарску, а краљ је, крајем јула 1444, у Сегедину потврдио споразум. Обе стране су се свечано заклеле да ће га поштовати и он је одмах ступио на снагу.[11]

Деспот Ђурађ је склопио посебан уговор са султаном, по којем му је султан вратио ослепљене синове и земљу са 24 града, међу којима се изричито помињу Смедерево, Голубац, Браничево, Ново Брдо, Копријан, Островица на Руднику, Козник код Александровца и други. Деспот се обавезао да ће бити »вечни пријатељ« и савезник Муратов и да ће му плаћати велики годишњи харач.[12] С турским посланством је одмах напустио Сегедин. Српски летописи бележе да се 15. августа измирио са султаном, а већ 22. августа је ушао у Смедерево. Онда су му, један за другим, турски команданти предавали остала утврђена места. Једино је некадашња област Вука Бранковића задржала ранији однос према Порти; у њој су остали османлијски чиновници и посаде. Србија је била опљачкана, многи градови порушени, становништво проређено, али је ипак Ђурађ постигао велики успех: повратио је изгубљену државу, и то у већем обиму него што је била кад ју је напустио.[13]

Иако се нагодио с Турцима, српски владар није могао мирно да управља опустошеном земљом. Само неколико дана после прихватања споразума, краљ Владислав је одбацио тек склопљени мир. У томе га је подржавао кардинал Јулијан Ћезарини, који је истицао да споразум нема важности док га не прихвати папа. У Угарској је преовладало ратно расположење и краљ је, заједно с великашима, објавио да ће до 1. септембра поћи у рат, како би још исте године истерао Турке из Европе. Стизале су вести да је папско-млетачка флота, с нешто бургундских лађа, још у јуну отпловила на Исток и да је због ратовања у Азији остало мало османлијске војске у Европи. Сем тога, у позно лето 1444. у Једрену су избили немири, које су изазвали проповеди неког Персијанца и побуна јаничара, који су тражили веће плате.

Мада је западна флота у лето 1444. пловила према Истоку, хришћанске државе су биле и даље подељене опречним интересима. После дугих мучних

[10] F. Pall, *Ciriaco d'Ancona e la Crociata contro i Turchi*, Bulletin historique de l'Académie Roumaine 20 (1937) 26–36, 61–66.

[11] Текст уговора о миру у Сегедину није сачуван. О томе постоји обимна научна литература. Најчешће се расправљало о томе да ли је краљ Владислав потврдио мир или није. С разлогом је одбачено мишљење О. Халецког (*La Croisade de Varna*, Bulletin of the International Committee of Historical Sciences 11-4 (1939) 485–495; исти, *The Crusade of Varna: a Discussion of Controversial Problems*, New York 1943). Он је мислио да краљ није потврдио мир. То је у ствари прилог старијој историографији која се залагала да се са хришћанског становишта оправда морални лик пољског краља. Уп. F. Pall, *Un moment décisif de l'histoire du Sud-Est Européen*, Balcania 7-1 (1944) 112; исти, *Autour de la Croisade de Varna: La question de la paix de Szeged et de sa rupture (1444)*, Académie Roumaine, Bulletin de la section historique 22-2 (1941) 144–158; D. Angyal, *Le traité de paix de Szeged avec les Turcs (1444)*, Revue de Hongrie 7 (1911) 255–268, 374–392; J. Schwarz, *Zur Geschichte des Friedensschlusses von Segedin (1444)*, Ungarische Revue 14 (1894) 334–356; H. Inalcik, *Pitanje Segedinskog mira i kriza turske države 1444. godine*, Prilozi OF 12–13 (1962–63) 269–306.

[12] М. Орбин, *Краљевство Словена* 116; J. Dlugosz, *Opera omnia*, ed. A. Przezdziecki, Cracoviae 1877, XIII, 703; уп. М. Спремић, *Турски трибутари у XIV и XV веку*, ИГ 1–2 (1970) 24. Изгледа да је Крушевац после 1444. остао у турским рукама. Уп. О. Зиројевић – И. Ерин, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444–1446)*, Врањански гласник 4 (1968) 377–378.

[13] По турским изворима, деспот Ђурађ је повратио земљу уз велике дарове и мито. Уп. Г. Елезовић, *Турски споменици* I, 1131, 1138–1139.

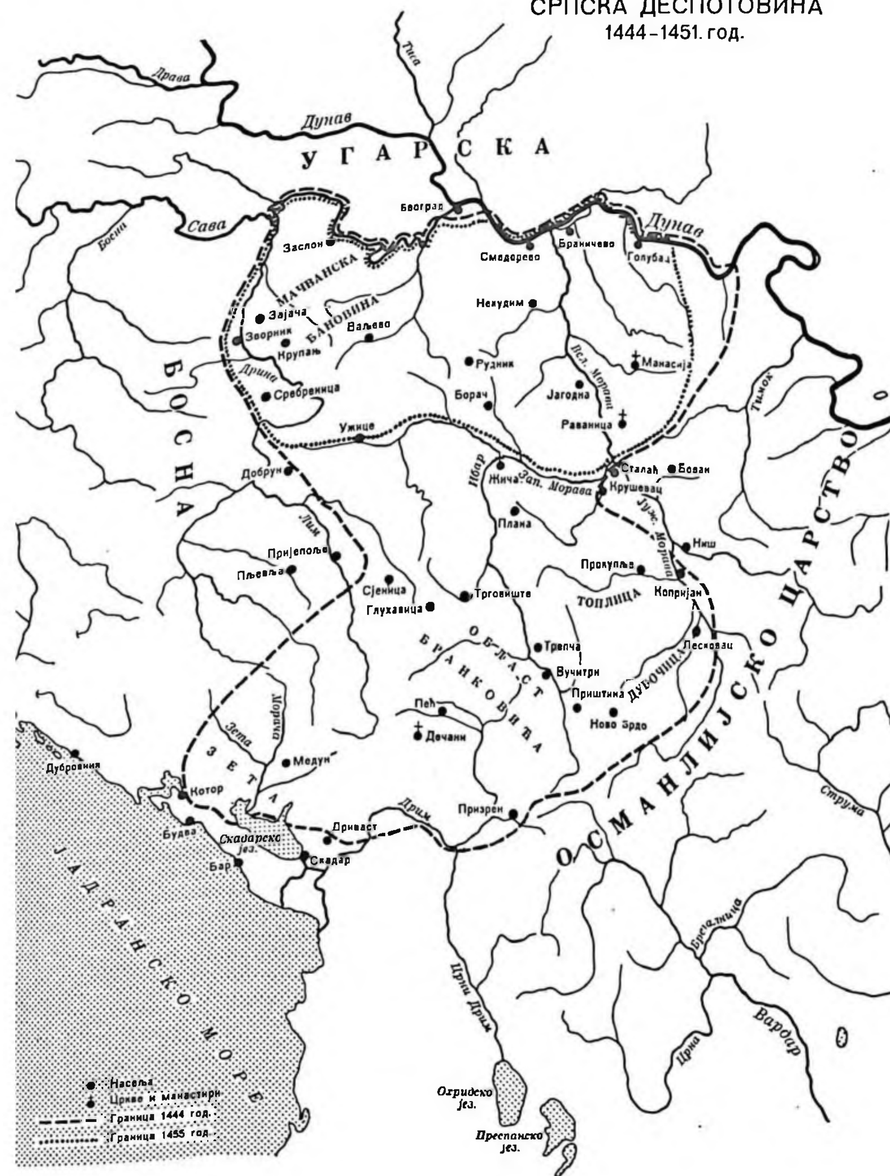

расправа. Млечани су пристали да дају галије, али да их папа наоружа о свом трошку. Зато је Евгеније IV расписао убирање десетка. Међутим, Ђенова није дозвољавала да се новац купи на њеној територији, а млетачке власти су захтевале да се десетак убиран на њиховом земљишту држи у благајни цркве Св. Марка у Венецији, јер се убрзо увидело да папа новац троши у друге сврхе.[14] Западне државе су се већ спориле и око тога шта ће која добити после протеривања Турака из Европе.[15] Дубровчани су, на пример, молили деспота Ђурђа, пре него што је повратио државу, да се заложи око тога да они добију Валону и Канину, одакле су се снабдевали житом. Своје учешће у крсташком рату условљавали су тиме што су захтевали да папа претходно пошаље 12 галија које би до краја септембра 1444. стигле у галипољски теснац. После дугих натезања једва су пристали да дају две своје галије са 430 људи.[16]

Пошто је познавао прилике у западном свету, а особито снагу Турака, деспот Ђурађ је био против поновног похода. Добро је знао да би учешћем у рату ставио на коцку све што је имао, и да би, у случају пораза, коначно изгубио државу. Уговор с Портом га је обавезивао на верност. Наводно је и Угрима саветовао да не крећу против султана, али то није помогло. У другој половини септембра, краљ Владислав је пошао у рат, иако је сакупио само 16.000 бораца, мање него претходне године. Заобилазећи Србију, прешао је Дунав код Оршаве и напредујући кроз Бугарску, стигао до Варне на црноморској обали. У међувремену, Мурат II је хитао из Азије. Успео је да ноћу пребаци војску преко Босфора. Западна флота га није у томе омела. Чак су Ђеновљани за добре паре, наводно добијајући за сваког војника по златник, превезли султанове трупе. После краћег задржавања у Једрену, Мурат II је с великом војском кренуо према Варни, где је 10. новембра 1444. сатро крсташе. У бици је погинуо двадесетогодишњи краљ Владислав, и кардинал Јулијан Ћезарини. Хуњади се бекством једва спасао и преко Влашке стигао у Угарску.[17] Српски народ је на свој начин преживео битку код Варне, која је забележена и у летописима. Срби су и у једној бугарштици опевали овај значајан догађај, додуше наводећи да је млади краљ погинуо у њиховој земљи.[18] Деспот Ђурађ је после 1444. водио политику верног султановог вазала. Одмах после победе над крсташима, Мурат II је напустио престо и повукао се у Анадолију. Оставио је сину Мехмеду да управља Царством по саветима великог везира Халил-паше.

Када је 1444. примио од Турака државу, деспот није добио оне њене делове које су запосели други господари; затим му је прва брига била да врати и те крајеве. Већ у октобру 1444. састао се са Стефаном Вукчићем. Обојица су били султанови вазали и имали су неке заједничке непријатеље. Зато су се

[14] J. Радонић, *Западна Европа* 150–195.
[15] М. Спремић, *Дубровник и Арагонци* 18.
[16] Б. Крекић, *Учешће Дубровчана у ратовима против Турака 1443. и 1444*, ЗРВИ 2 (1953) 145–157. О сукобима међу члановима византијске царске породице уп. Б. Ферјанчић, *Међусобни сукоби последњих Палеолога (1425–1449)*, ЗРВИ 16 (1975) 131–159.
[17] F. Babinger, *Von Amurath zu Amurath. Vor und Nachspiel der Schlacht bei Varna* (1444), Oriens 3–2 (1950) 229–265; G. Škrivanić, *Zašto despot Đurađ nije učestvovao u bici na Varni 1444*, Vesnik Vojnog muzeja 16 (1970) 227–230.
[18] С. Стефановић, *Два догађаја угарске историје у нашој народној поезији*, Прилози проучавању народне поезије 6 (1939) 35; М. Динић, *Ђорђе Сремац и наша народна епика*, Прилози проучавању наше народне поезије 6 (1939) 159.

брзо споразумели и склопили савез. Војвода је вратио деспоту Горњу Зету и одмах су Стефанове посаде у тврђавама Медун и Соко смењене Ђурђевим.[19] Промену је, изгледа, без отпора примила истакнута зетска властела и тако признала власт старог господара. Али је с Млечанима ишло много теже. Они су одбили да врате запоседнута места, изговарајући се да је деспот Ђурађ желео да их они заштите. Нису ништа постигли ни његови посланици који су у првој половини 1445. преговарали у Венецији. Млетачка Република није била вољна да ратује против деспота, изјављујући да је јак и у савезу с војводом Стефаном који је однедавно постао вазал напуљског краља Алфонса Арагонског, чије су галије првих месеци 1445. биле укотвљене у Новом. Ипак је одбијала да врати Бар, Будву и Дриваст, истичући да је потрошила много новца док их је добила. Тако је Ђурђу постало јасно да су га Млечани преварили. Иза њихових лепих речи крила се жеља за поседањем целог Зетског Приморја.

Млечани су гледали да у насталом спору поделе противнике. У августу 1445. су успели да се нагоде са Стефаном Вукчићем. Он се одрекао захтева да му се признају Омиш и Бар а задовољио се обећањем да ће редовно добијати годишњу провизију од которске благајне. И после овог споразума, деспот се и даље носио мишљу да поврати изгубљена места. Пошто то није могао одмах да оствари, ограничио се на Горњу Зету, којом је управљао његов војвода, најпре Тома Комнин а онда Алтоман. Близина војводе је утицала на то да су се сељаци и ситна властела у Доњој Зети опредељивали за власт деспота, поготово што их је притискао тежак привредни режим градских земљопоседника, и што су на тај начин лакше чували своје православље. С друге стране, то све није сметало Млечанима да проширују поседе у северној Албанији, што деспот није могао спречити. Међутим, у лето 1447. Млечане је напао Ђурађ Кастриот Скендербег, кога је наводно деспот на то подстакао и новцем помогао.[20] Ситне чарке у Зети нису натерале деспота да одмах крене с војском јер је био заузет спором око Сребрнице. Њоме је господарио пре 1439, али је није добио 1444. године, иако је уговором са султаном имао право на то. Богат рудник је од Турака преузео босански краљ Стефан Томаш. Ђурађ је у априлу 1445. успео да поврати Сребрницу, али само за кратко време: већ крајем лета идуће године она је поново у саставу босанске краљевине. Онда је између деспота и краља почело погађање око поделе рудничких прихода. И један и други су добијали део царине и држали своје службенике. Чак су у Сребрници ковали новац, на чијој је једној страни било име деспота Ђурђа а на другој краља Томаша. Али оваквим решењем није био задовољан ни један ни други. Међусобно су се оптуживали, а почетком 1448. у Босну су провалили Турци, како се причало, по наговору деспота. Неколико месеци касније је дошло до рата. У септембру исте године Ђурђев шурак Тома Кантакузин је потукао босанску војску, па је деспот поново посео Сребрницу и целу област до Вишеграда. Овога пута га је помогао војвода Стефан Вукчић, са којим је био опет у пријатељству. Ипак, победа није окончала спор, те је богати рудник и даље остао јабука раздора између две стране.[21]

[19] С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача* 80.
[20] *Историја Црне Горе* 2/2, 212–215 (И. Божић).
[21] С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 279–281, 289–290; исти, *Стефан Вукчић Косача* 99, 103–105; М. Динић, *За историју рударства* I, 76–79.

У пролеће 1446. Мурат II се вратио на престо у Једрену. Није узнемиравао старог деспота и у сразмерно мирним временима у Србији је оживела трговина. Највеће привредно средиште било је Смедерево; привлачило је трговце не само из Београда, Рудника и подрињских места него и из Новог Брда, Приштине и других удаљенијих градова. Из Смедерева се трговало са Сребрницом, а поготово са оближњом Угарском.[22] Дубровчани су се размилели на све стране, а већ 1445. добили су од деспота повељу, којом су сређена нека питања плаћања царина и трговина сребром. Међутим, они нису имали сређене односе с Портом, прекинуте у време »Дуге војне«, па су се надали да ће их Ђурађ измирити са султаном. Подмићујући турске достојанственике, он је то и постигао 1447. године. По новом миру, Дубровчани су штавише били ослобођени давања годишњих поклона. Само је моћ деспота била ограничена; ни у својој земљи, а особито у некадашњој области Бранковића, није могао да заштити поданике Млетачке Републике од турских високих чиновника; стога им је саветовао да кријумчаре робу.[23]

Кад се вратио на престо, Мурат II је предузео први поход против морејског деспота Константина Палеолога који је и после пораза хришћана код Варне ширио власт на рачун Портиних вазала. У јесен 1446. турска војска је прошла кроз средњу Грчку, скршила отпор на Коринтској превлаци, упала на Пелопонез, разорила насеља и одвела више од 60.000 заробљеника. Управо те 1446. године деспот Ђурађ се ородио с морејским Палеолозима. Јединог сина који није био ослепљен, Лазара, оженио је ћерком Константиновог брата, деспота Томе. У пратњи српских посланика, млада је из Кларенце преко Дубровника стигла у Србију; свадба је прослављена у децембру исте године.[24] С њом је дошао и изасланик византијског цара, који је новог зета царске породице крунисао знацима деспотског достојанства[25]. Тако су свечаности на смедеревском двору донеле два исхода: »ожени се деспот Лазар и постави се деспотом«.[26]

Ускоро је дошло до смене на цариградском престолу: у јесен 1448. умро је Јован VIII, а за цара је изабран његов брат, деспот Константин, трећи син Манојла II Палеолога и Српкиње Јелене Драгаш, кћери Константина Дејановића. Тако су се српски и византијски двор све више родбински повезивали и били упућени један на другог. Ту узајамност је с посебном пажњом неговао деспот Ђурађ. Пошто је и он био угрожен, желео је да помогне Цариграду, јер је знао да му је помоћ неопходна и да је судбина града и целог Византијског Царства истоветна са судбином Србије. Два натписа на цариградским зидинама остали су сведоци његових напора из 1447–1448. године, када је обновио једну кулу и део зидина Константиновог града.[27] Ипак, ова узајамна помагања више су била последица срдачних односа него што су доносила неку

[22] Д. Ковачевић, *Дубровачка насеобина у Смедереву у доба Деспотовине*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867, Београд 1970, 103–120.

[23] И. Божић, *Дубровник и Турска* 104–108.

[24] В. Ћоровић, *Женидба деспота Лазара*, Глас 156 (1933) 145–157; Б. Недељковић, *Дубровник у сватовима кнеза Лазара Ђурђевића*, Зборник ФФ 8–2 (1964) 479–523; J. Tadić, *Promet putnika u starom Dubrovniku* 89–94.

[25] Б. Ферјанчић, *Деспоти* 191–192.

[26] Љ. Стојановић, *Родослави и летописи* 235.

[27] С. Новаковић, *Деспот Ђурађ Бранковић и оправка Цариградског града*, Глас 22 (1890) 1–12; А. Дероко, *Неки споменици у Турској и Грчкој у вези са историјом средњовековне Србије*, Зборник МСДН 13–14 (1956) 294.

велику корист. И једној и другој страни била је потребна много издашнија помоћ да би се одупрле заједничком непријатељу. Отприлике у време када је Ђурађ поправљао цариградска утврђења, Мурат II је ратовао по Албанији, где је и сазнао да против њега са севера продире угарска војска.

После погибије Владислава Јагелонца код Варне, у Угарској је упражњен престо. Додуше, за краља је признат Ладислав звани Посмрче, али дете старо неколико година није могло да води државу. Пошто је својом упорном борбом против неверника уживао поверење у народу, у први план је избио Јанко Хуњади, који је 1446. изабран за губернатора Угарске. Он је још 1445. стигао с војском до Никопоља, где се састао с папским и бургундским бродовљем. Није успео да заузме Никопољ, али није напуштао борбу. Желео је да се пошто-пото освети за тежак пораз код Варне. Већ 1448. се спремао на нови поход и тражио помоћ на све стране. Одзив је, међутим, био слаб. Папа га није помогао, а краљ Алфонс Арагонски је давао празна обећања. Млетачка Република није хтела ни да чује за поновну борбу. Ратовала је с Миланом и љубоморно чувала мир који је 1446. склопљен са султаном. Иако под врховном угарском влашћу, Дубровник је једва пристао да да 2.000 дуката, које би исплатио тек када Хуњади с војском пређе Дунав. Једино је Скендербег желео да пружи помоћ и лично учествује у рату. Међутим, како су и њему претили Турци, а уз то скромних средстава, није био кадар да то оствари.

Хуњади се обратио и деспоту Ђурђу, који је малолетног Ладислава признавао за угарског краља. Али, деспот је увиђао да су припреме недовољне, јер је сакупљена мала војска, а помоћ нису пружиле ни оне државе које су учествовале у »Дугој војни«. Деспот се углавном слагао с новим папом Николом V, који је поручивао Хуњадију да је у рат »подстакнут више смелошћу него промишљеношћу«. Сем тога, приближавала се јесен 1448. године, а тешкоће које су поднели у зиму 1443–1444. још су биле у свежем сећању. Коначно, Ђурађ је одговорио да је уговором о миру везан за Порту. Није био вољан да устаје против султана, чију је наклоност куповао, јер је знао да је она важнија од пријатељства са угарским двором. Одбио је да учествује у рату.

Иако није добио помоћ са стране, Хуњади није одустајао од борбе. Морао је прекинути односе с деспотом, а да зло буде веће, кренуо је против Турака управо преко Србије, што је навело Ђурђа да обавести Мурата II о угарском походу. То није зауставило губернатора и он је с војском, у којој је поред Угара било Пољака, Чеха, Немаца и одред влашког кнеза, у септембру 1448. био у Ковину, преко пута српске престонице. Прешао је Дунав и утаборио се на ушћу Мораве код браничевског села Суботице. Одатле је још једном позвао српског владара да му се придружи. Разговоре је у име Срба водио деспотов »челник ризнички« и опробани дипломата Дубровчанин Паскоје Соркочевић, али ни његова умешност није помогла. Иако је у неколико дана три пута био код Хуњадија и на смедеревском двору, две стране се нису могле споразумети. Деспот је обећавао строгу неутралност.[28] Незадовољан његовим ставом, Хуњади је кренуо у Србију, понашајући се као да пролази кроз непријатељску земљу. Војска је харала и безобзирно пљачкала Моравском

[28] Паскоје Соркочевић је о својој мисији обавестио Сицилијанца Николу de Ansalona, који је у то време био у Арти. Уп. М. Костић, *Опис војске Јована Хуњадија при поласку у бој на Косово*, Гласник СНД I (1925) 79–91.

долином. Лако је могло доћи до сукоба са Србима, али се домаће становништво склањало у градове.

Због наступања Турака, Хуњадијева војска је морала да хита уз Мораву. Поред Крушевца, између Копаоника и Јастрепца, прошла је кроз »Јанкову клисуру«, којој је српски народ дао име управо по овом походу. Из долине Расине ушла је у Топлицу, па је избила на Косово, недалеко од Приштине. На вест да долазе Угри, султан је сакупио трупе у Софији и кренуо на запад. И он је стигао на Косово, тако да су се војске сусреле на месту славне битке из 1389. године. Турци су били бројчано јачи. Кад су заузели борбени распоред, на њиховом десном крилу налазиле су се анадолске трупе с престолонаследником Мехмедом. Леву страну је чинила румелијска војска, док је Мурат II био у центру, уз јаничаре и артиљерију. Због дужине непријатељског фронта, и Хуњади је развукао своју војску, доделивши централно место угарским трупама, са којима је и он остао.

Борба између два огорчена непријатеља почела је у четвртак, 17. октобра 1448. године. Трајала је она три дана, а није престајала ни ноћу. Боље опремљени ватреним оружјем, хришћани су нанели тешке губитке непријатељу. Ипак, пресудно је било то што су им Турци зашли иза леђа и опколили их. Онда је одред влашког кнеза прешао на страну Османлија, а Хуњади је, нашавши се у невољи, са остатком војске побегао ноћу с бојног поља. Трећег дана ујутру против јаничара су се борили само Чеси и Немци, који су се повукли у свој табор састављен од борних кола, како су то чинили у хуситским ратовима. Турци су их све сасекли. Тако је султанова победа била потпуна, мада су обе стране претрпеле огромне губитке. Мурат II је наредио да се сахране само његови виђенији ратници, док су лешеви осталих бачени у Ситницу. Она је, наводно, толико била загађена да се риба из ње дуго није могла јести. Ништа није помогло ни Власима који су се предали. Султан их је све до једног побио. Да би их изложио подсмеху, претходно им је вратио оружје да му неко не би касније пребацио како је поубијао ненаоружане људе.

Српски народ је био сведок велике битке која се одиграла на његовом земљишту. Страшан призор се дубоко урезао у његовом памћењу. Чак и шкрти летописац као да је у овом случају нешто подробнији. Он прича како »разби Мурат Јанкула на Косову«, али и додаје да су Турци »сасекли« Угре и Чехе и да је бој трајао »три дана и три ноћи«.[29] Предање о упечатљивом догађају се преносило с колена на колено, а српска народна песма је опевала битку. Управо због тог догађаја, она је тако често певала о Сибињанин Јанку. Народни певач је пуштао на вољу својој машти, али је исто тако опевао многе стварне догађаје и личности. Изгледа да је на народ посебно снажно деловао страшан угарски пораз. Зато је као синоним сваког пораза настала и вековима се одржала изрека »прошао као Јанко на Косову«.

После велике битке султан није гонио непријатеља већ се вратио у Једрене. Крсташи који су остали у животу разбежали су се на све стране. Неки су успели да се дочепају јадранске обале и преко Дубровника и Сења врате кућама. Хуњади је поред Звечана, који је био у турским рукама, журио кроз Србију на север. Није успео да стигне до Дунава. Ухваћен је, наводно, у некој кошари у једном српском селу, одведен у Смедерево и предат деспоту, који га је бацио у тамницу. Али, већ крајем новембра исте године, у Петровадину су се састали угарски сталежи и упутили посланике Ђурђу, тражећи ослобођење губернатора. После дужих преговора постигнуто је измирење. Деспоту је обећана сума од 100.000 дуката, на име штете коју је причинила Хуњадијева војска у Србији. Уговором је предвиђено – ако дође до новог рата против Турака – да Угри неће ићи преко Србије, сем ако буду помагали Ђурђа или његовог сина. Предвиђено је да Хуњадијев син Ладислав остане као талац у Смедереву све док се деспоту не исплати обећана сума. После свечаних заклетви, Хуњади је крајем децембра 1448. отпутовао у Сегедин.[30]

[29] Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 236.

И док је био заокупљен угарско-турском борбом, српски деспот је сматрао да своје односе с Босном не може решити. Од друге половине 1448. у Босни је војвода Стефан Вукчић почео да носи титулу херцега, а од пролећа 1449. редовно се називао »херцегом од Светога Саве«. Није познато од кога је добио нову титулу, али је вероватно да ју је сам присвојио да би подигао свој углед и изједначио се са европским велможама сличне снаге и положаја. Нову титулу је везао за српског светитеља, јер се манастир Милешева, у коме је лежало тело Светог Саве, налазио на његовој територији. Уосталом, преко Милешеве се и бан Твртко чвршће везао за немањићку државну традицију када је 1377. узео српску краљевску титулу. Војвода је имао у виду још и то што је Растко Немањић, пре доласка у манастир, владао Хумском земљом.[31] Деспот Ђурађ је био час пријатељ час непријатељ с новим херцегом, чији су поданици због тираније свог господара повремено бежали у Србију. С босанским краљем се и даље спорио око Сребрнице. Додуше, њу је посео 1448, али већ почетком следеће године у њој су били чиновници Стефана Томаша. У спор су се умешали папа и Угарска, али нису успели да га реше. На крају је била пресудна улога Турака, код којих је Ђурађ добро стајао. Бојећи се њиховог упада, краљ је, посредством Дубровчана, пристао да се измири с деспотом и у јулу 1451. предао му богати рудник.

Спор с Млечанима око враћања зетских поседа био је и даље веома тежак. Од средине 1447. Скендербег је ратовао против њих на широком подручју, од Драча до Бара и Улциња. Под утицајем његове борбе јављали су се млетачки одметници у Котору, Бару, Будви и другим градовима, па је Република сматрала да су њена места у великој опасности. Зато је у мају 1448. решила да ономе ко убије Скендербега понуди 100 дуката годишње провизије. У таквим околностима деспот Ђурађ је сматрао да може почети оружану борбу. Млечани су били вољни да се с њим нагоде, али их је предухитрио војвода Алтоман, који је са 7.000, а према неким извештајима и 12.000 коњаника и пешака, провалио у Доњу Зету и стигао у близину Котора. Уз пут су му се придружили Црнојевићи, који су му дозволили да прође кроз њихове области. Грбаљски сељаци су му одмах пришли и устали против омрзнутих которских господара. Док је војвода преузимао Луштицу, Богдашиће и Љешевиће, изјављивао је да неће дирати у старе млетачке поседе већ

[30] Има вести да је султан замерао деспоту што је пустио Хуњадија на слободу. Због тога је, како наводи А. Бонфини а по њему и М. Орбин, следеће године послао у Крушевац, на границу Србије, Фериз-бега са 47.000 војника да хара по деспотовој земљи. Уп. Antonii Bonfinii Rerum Hungaricarum decades, Lipsiae 1771, 487; М. Орбин, *Краљевство Словена* 124–125; М. Спремић, Крушевац у *XIV и XV веку* 18.

[31] С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача* 106–108; А. Ивић, *Када је и од кога је Стјепан Вукчић добио титулу »херцега од светога Саве«*, Летопис МС 230 (1905) 80–94; L. Thalloczy, *Studien zur Geschichte der Familie Kosaća und der Herzegowina*, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter, München–Leipzig 1914, 146–159.

ће заузети само она места која су припадала његовом господару. Кад је почетком јула 1448. стигао у околину Бара, сељаци су га одушевљено дочекали а пришла му је и већина Паштровића. Причало се да ће у Зету доћи и деспот Ђурађ. Пошто су се нашли у тешком положају а нису желели да ратују против Србије, Млечани су изјављивали да ће вратити деспоту његова места ако им накнади трошкове које су поднели. Били су вољни да му исплаћују скадарску провизију, али су истовремено гледали да га заваде са Скендербегом. У међувремену, неочекивано, средином јула 1448, барски потестат Јаков Долфин, издашно се служећи лукавством, потукао је Алтоманову војску, чијим је једним делом командовао Стефаница Црнојевић.

После битке, Млечани више нису помињали враћање места, већ су предлагали да свако задржи оно што поседује. Успели су да 4. октобра 1448. склопе мир са Скендербегом. Деспот је затим поново послао војску, али ни она није могла ништа да постигне, иако су јој опет помагали Црнојевићи. Опустошила је околину Котора и на томе се углавном све завршило. Ни дипломатским путем Ђурађ није могао ништа да учини. Његови посланици су у пролеће 1450. тражили од званичне Венеције да им преда Дриваст, Бар и Будву, али су били одбијени. Зато је Ђурађ молио Мурата II, који је управо 1450. ратовао у Албанији, да му препусти трупе ради покоравања Зете. Међутим, султан није желео да крши мир с Млетачком Републиком.[32]

Тако је, ипак, време радило за Млечане, иако су се сељаци из Грбља и которске околине и даље бунили. Званична Венеција је сматрала да може сломити њихов отпор ако Стефаницу Црнојевића одвоји од деспота и веже за себе. То јој је и пошло за руком, јер је Стефаница пристајао да се врати у њену службу, под условом да буде постављен за »врховног војводу Зете« и да му се на которској благајни исплаћује по 500 дуката годишње. Обавезао се да ће о свом трошку ратовати за Млечане два месеца годишње. Његови предлози су у јулу 1451. прихваћени у Венецији. Али, ни на томе се није стало. Ускоро је избио сукоб у кући Црнојевића и Стефаница је успео да браћи одузме део поседа. Млечани су му признали »све катуне и целу територију коју је узео од своје браће и коју убудуће буде узео«; заузврат су тражили да покори Грбаљ, чији су сељаци снажно притисли Котор да нико није могао изаћи из града. Которска властела је била жељна одмазде, али су се и устаници заклели да ће »пре умрети него се покорити«. Док су одбијали позиве на покорност, молили су деспота да их војском помогне.

Мада су побуњеницима из Грбља пришли и сељаци из Светомихољске метохије и из Паштровића, судбину целог покрета запечатио је Стефаница Црнојевић. У фебруару 1452, он је с власима из которске околине опустошио Грбаљ, попалио и опљачкао куће устаника, а њихове вође похватао. Тада су се феудални господари свирепо осветили. Которски кнез је осудио на смрт 30 људи, који су одмах обешени. Њихове синове старије од 12 година, и око 200 мушкараца, трајно је протерао из Грбља и са которске територије. Неки устаници су успели да се дубровачким бродовима пребаце у Апулију. Преосталом становништву Грбља повећана је основна дажбина по огњишту и забрањено свако одржавање зборова.[33] Тако је у крви угушена највећа побуна

[32] *Историја Црне Горе* 2/2, 214–219 (И. Божић).

[33] *Историја Црне Горе* 2/2, 219–228 (И. Божић); *Ист. народа Југославије* I, 461–464 (И. Божић).

у Грбљу, управљена против млетачке власти, али и против феудалног израбљивања.

Ускоро после пропасти грбаљске буне, у Зету је стигла деспотова војска, у којој је било и Турака. Цењена је на 12.000 људи, а била је под командом војводе Алтомана. Међутим, Стефаница Црнојевић, заклет на верност Млетачкој Републици, од које је добио повељу са заставом Св. Марка и војводску палицу, заједно са снагама которског кнеза потукао је трупе које су стигле на прилазе Доњој Зети. Већ 14. септембра 1452. поразио је и другу војску коју је водио деспотов шурак Тома Кантакузин. Затим је посео Горњу Зету све до Мораче, развијајући уз пут заставу Венеције. После тог ратовања јавили су се посредници за мир. Али се у међувремену деспот све више усредсређивао на Порту, одакле су најављивана велика освајања, па је стога све мање могао да мисли на Зету, иако је се није одрицао.

После битке на Косову, Угарска и Турска нису наставиле рат, али нису ни сређивале међусобне односе. Хуњади је био заузет борбом против присталица краља Ладислава, а имао је много противника који су га окривљавали за тешке поразе код Варне и на Косову. Деспот Ђурађ је подржавао присталице младог Ладислава, а повремено је слао своје опуномоћенике на угарски сабор. Међутим, и даље је одржавао добре односе са султаном Муратом II. У то време су и Угарска и Турска, свака заузета својим приликама, желеле да склопе мир. Посредник је био српски деспот, који је знао да ће на тај начин учврстити положај своје државе.

По овлашћењу угарског сабора, деспот Ђурађ је 1449. предложио примирје на седам година. Предвидео је да за то време Србија и Влашка плаћају половину дотадашњег харача, док би Босна давала цео износ, али би јој султан опростио ранија дуговања. Сређивање трговачког промета било је посебно значајно за српски народ, јер је он насељавао обе стране Дунава. Нацртом је предвиђено да турски трговци могу слободно да долазе у Београд, Ковин, Харам (Рам), Северин и Карансебеш, док би деспот одредио места на турској територији која би могли посећивати угарски трговци. Посебно је наглашено да становништво Србије, Босне и Влашке може прелазити у Угарску, а једном тачком нацрта је предвиђено да примирјем буде обухваћен и византијски цар. У крајњој невољи, деспот је пристајао да Србија и Влашка плаћају цео трибут, као што је то, уосталом, било одређено уговором између султана и краља Жигмунда.[34] Међутим, Ђурђеве предлоге није прихватио угарски сабор, који је израдио нове одредбе споразума, за које се деспот није залагао јер се бојао Турака. Због тога су се још више заоштрили његови односи са Угарском. Кад је булом од 12. априла 1450. папа ослободио Хуњадија обавеза Смедеревског споразума, губернатор је заузео Ђурђеве поседе у Угарској и прогнао чиновнике српског деспота.

Док је раскид са Угарском био све очигледнији, деспот Ђурађ је веома брижљиво неговао своје везе на Порти. Али, 3. фебруара 1451, после три деценије успешне владавине, у Једрену је умро Мурат II. Нестало је, како причају и османлијски и византијски хроничари, честитог турског цара, кога је наследио млад и даровит Мехмед II.

[34] J. Teleki, *Hunyadiak kora* X, 243–244; L. de Hurmuzaki, *Documente privitore la Istoria Romanilor* I/2, Bucuresti 1890, 760–761.

СРБИЈА, МАЈДАН СРЕБРА И ЗЛАТА

Тридесете године XV века обележавају даљи снажан пораст производње сребра и злата. Ова појава је подједнако карактеристична како за руднике у Србији тако и за оне у Босни; односи се искључиво на руднике сребра и злата, то јест на руднике племенитих метала, и, што је посебно значајно, јавља се истовремено у свим рудницима. Ово нагло напредовање српског и босанског рударства је као и раније у непосредној вези са даљим смањењем производње у европским рудницима услед хуситских ратова, што је све довело до веће потражње племенитих метала на европском тржишту.[1]

Дубровачки трговци, који су познавали привредне прилике у српској држави и потребе европског тржишта, више него икада раније похрлили су у руднике и на тргове који су се налазили у њиховој близини. Њихов број се у највећим рударским средиштима пењао годишње на неколико стотина. Тако их је у Сребрници 1434. било близу пет стотина. Чак се и у Приштини појединих година налазило више од две стотине Дубровчана (1437, 1438). Овај снажан прилив дубровачких трговаца, све већи извоз племенитих метала, као и низ других података указују на сталан пораст рударске производње која управо после тридесетих година XV века достиже свој врхунац. Српска држава је имала најјаче рударство на Балкану, које је било од посебног значаја и за европску привреду оног времена.

Због свега тога није необично што је 1433. француски путописац Бертрандон де ла Брокијер забележио да деспот Ђурађ има прихода од Новог Брда, односно од рудника сребра и злата, у износу већем од две стотине хиљада дуката годишње. Дубровачки извори потврђују тачност обавештења која је оставио овај француски путописац.[2]

Први пад Деспотовине и догађаји који су уследили неповољно су се одразили на целокупну српску привреду. Обновом српске државе рудници поново оживљавају, па ипак не достижу ранију снагу. Јужни крајеви српске државе где су се налазили највећи рудници били су изложени честим турским упадима. После 1449. поново долази до видног опадања Новог Брда, Трепче и Приштине све док Турци нису, 1455. године, коначно освојили ову област. Због оваквих прилика на југу, читав привредни живот се постепено помера

[1] D. Kovačević, *Dans la Serbie et la Bosnie médiévales: les mines d'or et d'argent*, Annales. Economies, sociétés, civilisations 2 (1960) 250–251.

[2] Брокијер, *Путовање* 133; Ј. Тадић, *Привреда Дубровника и српске земље у првој половини XV века*, Зборник ФФ 10–1 (1968) 534; И. Воје, *Argentum de glama*, ИЧ 16–17 (1970) 15–43.

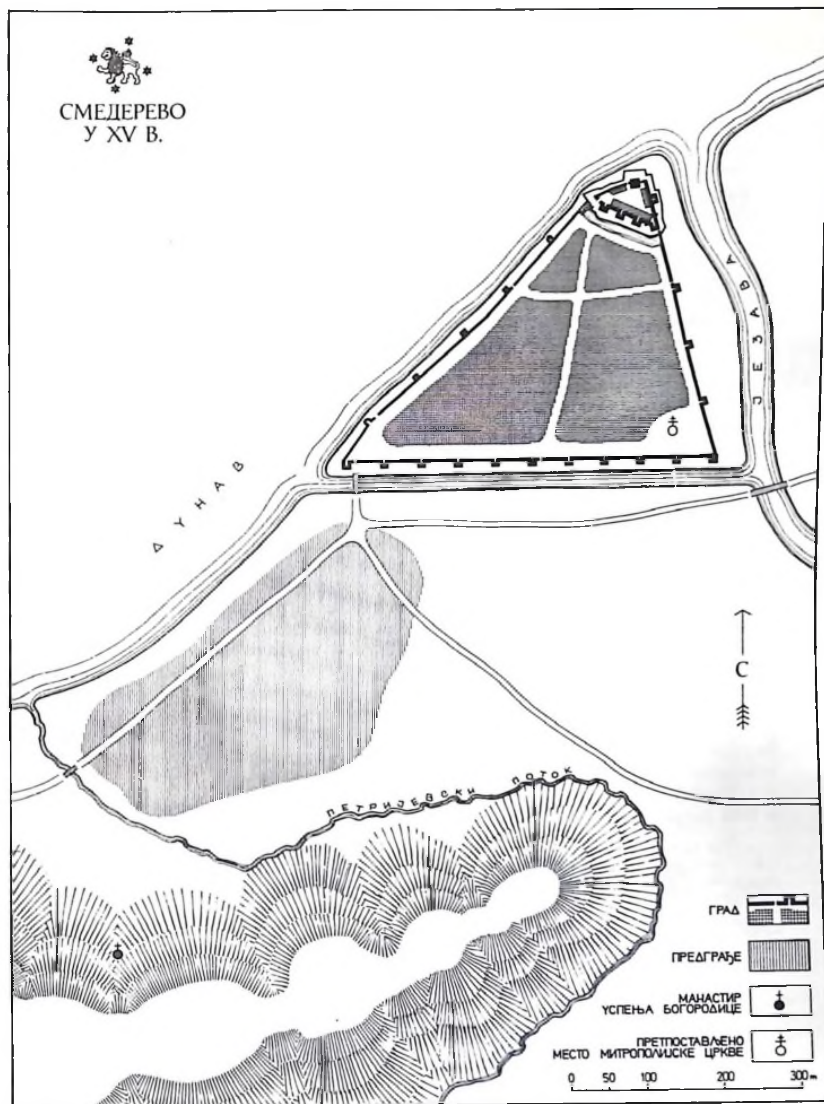

према северном и северозападном делу Деспотовине. У овим крајевима нагло се развијају рударска насеља као што су Бохорина, Зајача, Крупањ, Црнча и Бело Брдо.[3]

Смедерево, престоница деспота Ђурђа, у новим околностима постаје веома значајно упориште трговине и седиште најјаче дубровачке насеобине. Већ 1449. у Смедереву се налазило више Дубровчана него што их је било у Новом Брду, Приштини, Руднику и Трепчи. С обзиром на то да се Смедерево развило у јако потрошачко средиште, Дубровчани су држали радње пуне тканина, крзна, оружја, израђевина од сребра и друге различите робе. Поред локалне трговине одржавали су везе и са осталим местима, посебно рударским.

Успону Смедерева много је допринело управно средиште које се ту образовало, а изнад свега његов положај, погодан за трговину на широком подручју Србије, Угарске и Босне. Нагли и снажан привредни развој Смедерева јединствен је у историји српских градова.[4] Истовремено када и Смедерево, поново оживљава трг Ваљево с дубровачком насеобином три пута јачом него раније.[5] После педесетих година XV века, до тада готово непозната насеља као Заслон на Сави, данашњи Шабац и Рудишта код Авале почињу да привлаче пажњу трговаца.[6] Тако места у северним и северозападним крајевима привредно напредују непосредно пред пад Деспотовине.

Падом Новог Брда 1455. и напредовањем Турака све више се погоршавају услови за трговину на југу Деспотовине. Дубровчани су писали папи: »Турци заузимају територију пресветлог господина деспота, која је за нас била мајдан новца; нашим су трговцима путеви затворени.« Њихови интереси били су угрожени и у Босни због турске привредне политике. У пролеће 1456. донесена је наредба да се све сребро мора извозити у Турску за потребе царeве ковнице.[7]

У српским градским насељима трговина је уз рударство и сада главна привредна делатност са истом структуром робне размене као и раније. Дубровчани су првенствено извозили сребро, а увозили тканине. Трговина тканина је очигледно доносила велику корист, јер су Дубровчани веома често образовали трговачка друштва да би продавали тканине у Новом Брду, Сребрници, Смедереву, Руднику и осталим привредним средиштима српске државе. Биле су то углавном дубровачке тканине, а понекад и тканине увезене из Италије. Повећано интересовање испољава се и у производњи, искључиво намењеној продаји у унутрашњости.[8]

Временом српска градска насеља постају не само средишта размене него и јака потрошачка средишта.

[3] D. Kovačević-Kojić, *Uloga rudarstva u privrednom razvoju gradskih naselja Srbije i Bosne tokom prve polovine XV vijeka*, Godišnjak DIBiH 18 (1970) 262–263; М. Динић, *За историју рударства* I, 71–72; Б. Храбак, *Дубровачка насеобина у копаоничком руднику Белом Брду*, Огледи 1 (1952) 55–67.

[4] Д. Ковачевић-Којић, *Дубровачка насеобина у Смедереву у доба Деспотовине*, Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867, Београд 1970, 103–120.

[5] Б. Храбак, *Трг Ваљево у средњем веку*, ИГ 3–4 (1953) 94–101.

[6] Б. Храбак, *Средњовековни рудник и трг Рудишта под Авалом*, Годишњак Музеја града Београда 3 (1956) 99–106; С. Ћирковић, *Шабац у средњем веку*, Шабац у прошлости 1, Шабац 1970, 85–114.

[7] И. Божић, *Дубровник и Турска* 142; С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача* 228.

[8] М. Спремић, *Дубровачка трговачка друштва у Деспотовини Ђурђа Бранковића*, Зборник ФФ 13–1 (1976) 100–101; HAD, Div. Canc. 48, f. 190', 19. VIII 1434.

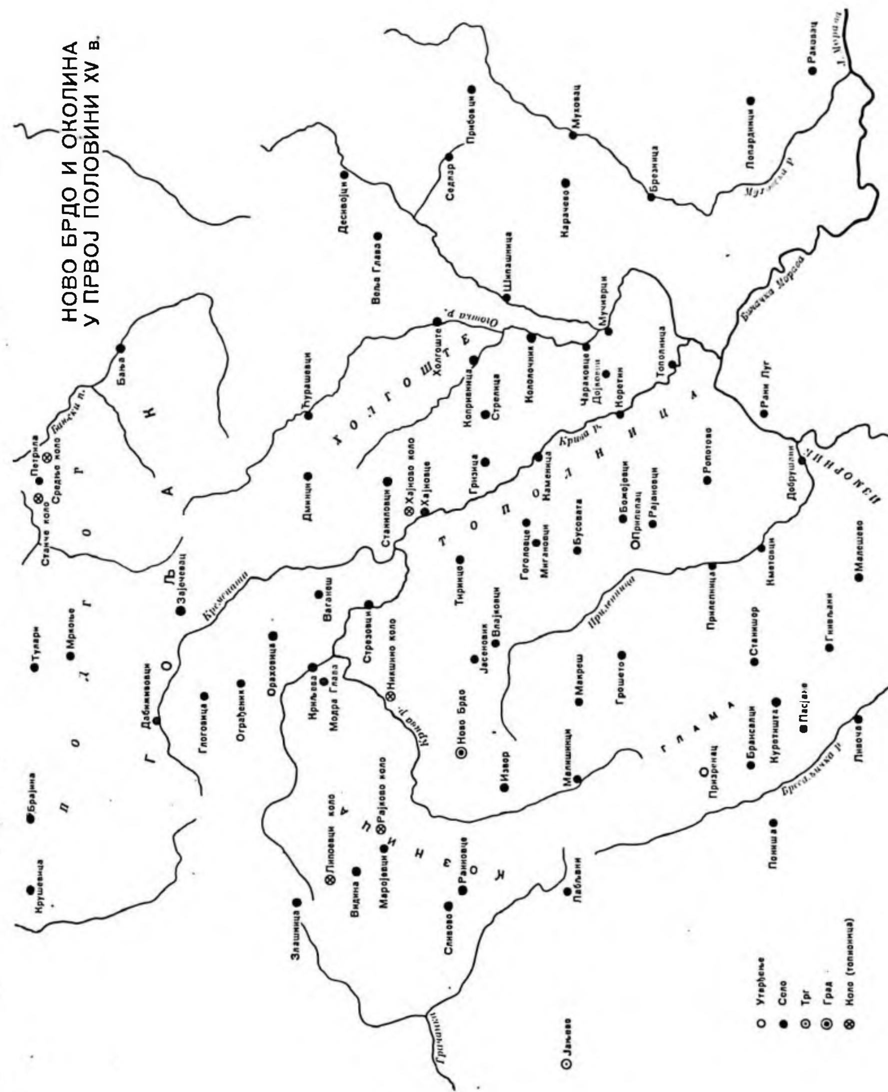

Запажа се све већа пословна сарадња и трговачко удруживање домаћег живља и из различитих места, нарочито дуж важних привредних путева (Трговишта, Пријепоља и Пљеваља).[9] Ова сарадња домаћих и дубровачких трговаца из разних места као и кретања занатлија спајали су чак и удаљена тржишта и међусобно их повезивали. Српски градови се све више отварају према свету и укључују у ширу балканску, а преко Дубровника и у медитеранску трговину.

Домаћи трговци су посебно предузимљиви између четрдесетих и педесетих година XV века. Они долазе у Дубровник по кредите, новац и робу, најчешће из места поред дубровачког друма који је водио од Дубровника до Ниша, као и оних из копаоничког краја, нарочито из Пријепоља, Глухавице, Трговишта и Плане. Јављају се и појединци из Локвица крај Призрена, Трепче и Јелеча. Уживали су поверење код дубровачких трговаца, јер су добијали високе кредите без неких посебних услова. Своје дугове су подмиривали испорукама црвца, олова, кожа, воска и осталих сировина.[10]

Домаћи живаљ из Смедерева, Новог Брда, Приштине, Трепче и осталих развијених привредних средишта, где су постојале јаке дубровачке насеобине, ретко је долазио по кредите у Дубровник. Он се задуживао код дубровачких трговаца који су живели у српским градовима. О томе говори трговачка књига Дубровчанина Михаила Лукаревића. Он је тридесетих година XV века у Новом Брду поседовао радњу, трговао разном робом и давао је на кредит, како се то види из пописа његових дужника и износа дугова становника Новог Брда и околине.[11] Ово је само једна од ретких сачуваних трговачких књига које су водили и остали дубровачки трговци настањени у српским градовима.

Понекад се у тестаментима ових Дубровчана налазе краћи или дужи изводи из трговачких књига. Тако су приликом сређивања заоставштине Луке Соркочевића приложена и три пописа дужника из Сребрнице. Заведен је укупно сто четрдесет и један дужник, као и износи њихових дугова.[12] Сасвим је вероватно да је сем Новог Брда и Сребрнице и у осталим местима домаће становништво уживало посебно поверење Дубровчана и узимало новац на кредит. Понекад је тај кредит служио и као капитал за почињање или разграњавање трговине.

С обзиром на пораст становништва у српским градовима, живаљ се све више укључивао у трговачке послове и то управо преко кредитне трговине. Било је доста способних и истакнутих трговаца. Тако је трговина на кредит, која је у оно време била општа појава у Дубровнику и у осталим земљама Европе, постала основа трговине и у српским градовима.

Колико је био раширен систем кредитирања види се и из настојања Дубровчана да робу, коју су куповали у Србији, добију на кредит. Понекад су

[9] Ј. Калић, *Из историје Пријепоља и Трговишта у XV веку,* Сеоски дани Сретена Вукосављевића 4 (1976) 143–144.

[10] I. Voje, *La structure de la classe des marchands en Bosnie et en Serbie pendant la deuxième moitié du XV siècle,* Association internationale d'études du Sud-est européen III, Sofia 1969, 627–632; И. Воје, *Прилог проучавању домаћих трговаца Србије у XIV и XV веку, као и трговачких веза са Дубровником,* Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867, Београд 1970, 93–98; исти, *Kreditna trgovina u srednjovekovnom Dubrovniku,* Djela ANUBiH 49 (1976) 239–240, 251–252.

[11] М. Динић, *Из Дубровачког архива* I, 1–114.

[12] HAD, Div. Not. 26, f. 166–170, 11. III 1443. У тестаменту Гостише Братосаљића из 1441. објављен је списак његових дужника из Новог Брда: М. Динић, *За историју рударства* I, 91.

улазили у трговачка друштва не уносећи ништа у готовом, већ само робу и новац својих дужника у српским градовима.

У оваквом систему, у коме је свако свакоме био дужник и поверилац, долазило је до многих спорова. Домаћи живаљ, с мањим финасијским средствима од Дубровчана, био је готово стално њихов дужник. Дубровачки повериоци су имали много потешкоћа око утеривања дугова и сакупљања новца од дужника. Понекад су најмљивали појединце да за њихов рачун наплаћују дугове. Било је доста хапшења због дуга и затварање дужника у куће поверилаца.[13] Висина каматне стопе различито се кретала и до средине XV века износила је 20%. У великим рударским средиштима попут Новог Брда и Сребрнице дужници су подмиривали своје дугове сребром. Презадуженост и високе камате умањивале су пословну способност домаћег становништва.

Временом је расла презадуженост српског градског становништва и у доба деспота Ђурђа јавља се као једна од главних тешкоћа у односима са Дубровником. Чак је дубровачка влада, страхујући да не изазове деспота и његове службенике, опомињала трговце у Новом Брду да не поступају нечовечно према својим дужницима. Убудуће, када им дужници буду предати у руке, да их не воде својим кућама преко трга, већ мало посећеним путевима и у време када се већина људи налази код својих кућа.

Често је морао да посредује и деспот Ђурађ, који је иначе настојао да сачува добре односе са Дубровником. Он је у децембру 1428. потврдио дубровачким трговцима повластице које им је још 1405. доделио деспот Стефан. Због неповољних спољнополитичких околности, деспот Ђурађ није био у могућности да потпомаже домаће трговце, као што је то чинио деспот Стефан Лазаревић.

Па ипак, деспот Ђурађ је донео мере у корист дужника и за извесно време одложио наплату дуга грађанима Новог Брда. Сличне је природе била и деспотова наредба којом је за спорове у вези са дуговима установио мешовиту пороту састављену пола од Дубровчана а пола од домаћег живља. Раније је у овим споровима одлучивано само на основу заклетве Дубровчана. Исто тако, деспот је одредио да се дужници који имају посед не могу затварати, а да се њихови поседи могу продати и заложити тек после годину дана. Дужницима који живе само од зараде може се узети за наплату дуга једино »трећи динар«, то јест трећина њихових прихода. Почетком 1435. године, приликом замене новца деспот Ђурађ је одредио већу вредност новим грошевима, тако да се дуговање у износу од 16 старих гроша могло исплатити са десет нових. Тиме су били заштићени домаћи дужници, али истовремено знатно оштећени дубровачки трговци.

Све ове новине су тридесетих година XV века изазвале велико негодовање Дубровчана. Најзад су, на залагања и учестала дипломатска посредовања дубровачке владе, ове мере биле опозване. Међутим, не зна се да ли је повучена и мера о новом курсу новца. Проблем дужника остао је нерешен још и у обновљеној Деспотовини после 1444. године.[14]

[13] С. Ћирковић, *Удава;* Зборник ФФ 10–1 (1970) 345–351; К. Јиречек, *Ист. Срба* II, 128; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978, 185.
[14] М. Динић, *За историју рударства* II, 65–67.

За време деспота Ђурђа настављају да се повећавају приходи од регалних права у укупним примањима владаоца. У првом реду то су били приходи од рударства, које је управо првих година његове владавине достигло највиши ступањ развоја. Чак и доцније, и поред опадања производње од педесетих година XV века, рударство је својом снагом још увек остављало јак утисак на савременике. Према казивању Дурсун-бега, који је заједно с војском Мехмеда II учествовао у коначном освајању српске државе: »земља је та средиште свих земаља и сва је један мајдан злата и сребра.« После заузимања Трепче и осталих рудника, »благо из мајдана са свију страна пристизало је и уношено у царску хазну«. Византијски писац Критовул је са своје стране забележио да у Србији сребро и злато извире из земље.[15] Почетком 1458. још се рачунало да сама Сребрница даје годишње 30.000 дуката прихода, док је деспот Стефан Лазаревић, на име закупнине сребрничке царине, за 1417. годину добио 24.800 дуката.[16] Исто тако повећавали су се приходи од наплате царина и ковница новца, које су радиле у свим важнијим привредним средиштима Деспотовине. Овим приходима од регалних права треба додати још и редовне дажбине поданика.

На основу депозита који је деспот Ђурађ положио у Дубровнику види се колико је било велико његово богатство. Оставио је велике количине племенитих метала и то злата у шипкама око 1.080 литара, сребра (гламског, финог, пликог и белог) око 3.000 литара, а у готовом новцу милион аспри. Садржај ових депозита указује такође на богатство српског двора. У депозиту Ђурђа Бранковића се налазило више од педесет позлаћених чаша, угарских купа, пехара, бардака, сребрних кондира, тањира, чинија, великих посуда за прање руку, велики број појасева, свећњака и других сребрних предмета, затим купа од кристала и кашика са дршкама од кристала.[17]

Приходи су му служили и за подмирење харача који је српска држава плаћала Турцима још од XIV века. Током времена се величина овог данка различито кретала, а у доба деспота Ђурђа износила је, према казивању савременика, 50.000 дуката годишње. Изгледа чак да је после обнављања Деспотовине овај данак повећан на 60.000 дуката. Тако је српска држава у доба деспота Ђурђа била оптерећена тешким турским харачем и то у већем износу него раније.[18] Висина харача заснивала се на турској процени вредности српске земље, а представљала је значајну ставку у финансирању турских похода.

У одбрани земље против притиска Турака, утврђени градови добијају све већи значај. Преуређењем државне управе, која је имала претежно војнички карактер, и поделом земље на »власти«, утврђени градови постају седишта војвода. Већина за сада познатих »власти« носила је име по градовима. У њима је била смештена и регуларна војска коју је деспот Стефан Лазаревић увео после битке код Ангоре (1402).

[15] Г. Елезовић, *Турски извори за историју Југословена*, Братство 26 (1932) 96; J. Радонић, *Критовул, византиски историк XV века*, Глас 138 (1930) 74.
[16] М. Динић, *За историју рударства* I, 88.
[17] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* II, 25–29.
[18] M. Spremić, *Turci i Balkansko poluostrvo u XIV i XV veku*, JIČ 1–2 (1966) 37–48; исти, *Турски трибутари у XIV и XV веку*, ИГ 1–2 (1970) 23–27.

У Деспотовини је било више значајних утврђених градова, тврђава, утврђених кула и градића, као што су Бела Стена, Дебрц, Борач, Островица, Брвеник, Маглич, Сталаћ, Крушевац, Браничево, Голубац, Петрус, Теочак, Тишница.[19] Многи од њих потичу још од времена Немањића. Подизани су широм земље, обично на раскрсници путева, на окомитим стенама и неприступачним местима, са главном кулом која је била средиште утврђења (донжон). Додуше било је утврђења и у равници често опасаних рововима који су се у случају потребе пунили водом.

Док су раније градови били углавном упоришта крупне властеле и владара земље, сада се све више подижу да би штитили руднике и важнија градска насеља. Поред главне тврђаве у околини Новог Брда, подигнути су још и градићи, Прилепац и Призренац. Према Константину Филозофу, деспот Стефан Лазаревић је много учинио за јачање Београдског града. Надалеко је чувено Смедерево деспота Ђурђа Бранковића, један од највећих средњовековних градова са 25 кула.[20]

Од краја XIV и почетка XV века манастири се све више утврђују на начин који се у тадашњој војној архитектури примењивао за фортификацију градова. Манастир Ресава, на пример, задужбина деспота Стефана Лазаревића, утврђен је са једанаест кула. Постепено и манастири постају праве тврђаве.[21]

Ови градови су поред хладног били опремљени и ватреним оружјем (топовима и мерзерима различитог калибра) које се у Деспотовини као и у Европи онога времена све више уводило.[22]

У Зети је под Балшићима задржано уређење са кефалијама какво је било раније за време Царства. Кад је деспот Стефан Лазаревић наследио Зету, преуредио је унутрашњу управу и прилагодио је уређењу у својој држави. Они делови Зете који су припадали деспоту били су поверени једном војводи, који је био највиши деспотов представник и имао веома широка овлашћења. Водио је војску у рат, издавао повеље, потврђивао градовима самоуправна права, судио и доносио одлуке о царинама и трговини. Његово седиште се све до 1441. налазило у Бару. Кад је деспот Ђурађ Бранковић крајем 1444. изгубио Доњу Зету, седиште војводе је премештено у Подгорицу.[23]

У другој половини XIV и током XV века одигле су се на подручју Зете дубоке демографске и друштвене промене. Запажа се јачање катуна, малих дружина, заједница слободних људи међусобно повезаних сродством. На челу катуна налазио се старешина из породице која се истакла богатством и ратним угледом. Због тога катуни носе име старешина. Ово окупљање у

[19] М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, Зборник ФФ 10–1 (1968) 238–239; исти, *Српске земље* 47–48, 60–62, 71, 74–78, 88; А. Дероко, *Средњевековни градови*, passim.
[20] М. Динић, *За историју рударства* II, 34; J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку* 95–101; иста, *Нова сазнања о прошлости Београда*, ИГ 1 (1971) 53–66; иста, *Опис Београда у XV веку*, Зборник ФФ 12–1 (1974) 443–453; М. Поповић, *Капије Смедеревског града*, Старинар 28–29 (1977–1978) 213–232.
[21] S. Mojsilović, *Elementi fortifikacije manastira srednjovekovne Srbije*, Balcanoslavica 7 (1979); С. Мојсиловић, *Просторна структура манастира средњовековне Србије*, Саопштења 13 (1981) 7–45.
[22] М. Динић, *Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама*, Глас 161 (1934) 57–59; Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957 164–169; Ђ. Петровић, *Ватрено оружје на Балкану уочи и после османског освајања у XIV и XV веку*, Гласник Цетињског музеја 3 (1970) 96–98, 103–106.
[23] М. Динић, *Власти за време Деспотовине* 242; И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, Гласник Друштва за науку и умјетност Црне Горе 2 (1975) 5–24.

самоуправне заједнице омогућавало је људима да се у време слабљења и распада централне власти одрже сопственим снагама.

Катунска организација се учвршћује приливом влашких сточарских група из Хума, као и постепеним спуштањем Арбанаса у зетску и скадарску равницу. Поред предања, о томе сведоче и многа имена места (топоними) влашког порекла. У скадарском крају јављају се презимена Влашићи и слично.

Због природе свог основног занимања – сточарења, влашке групе су се шириле и на жупска села, захватајући прилично простране територије. Ти су процеси довели до распростирања катуна различитог типа и множења ситне ратничке властеле.

У свим тим заједницама, људи су уживали одређена самоуправна права. Једно од пет села Светомихољске метохије, Богдашићи, у брду изнад Котора, бирали су сами заповедника своје војне дружине (капетана у латинским изворима). Он је председавао збору сељака на коме се расправљало о свим питањима која су се тицала целе заједнице и на коме су бирани представници ради преговора са властима, а слично је било и у Луштици. Представници свих пет села Метохије чинили су »Светомихољски збор«, који је доносио одлуке од интереса за читаво подручје некадашњег манастирског властелинства. Паштровићи су такође имали самоуправу и у акту из 1423. године, којим су признали млетачку власт, изричито се каже да су на свом скупу донели ову одлуку.

У Забојани и пределима око Бара и Улциња помиње се неколико мањих или већих ратничких дружина, које повремено ступају у млетачку службу (две групе Мркојевића, Градојевићи, Попрати или Тронси одн. Тромпси). То исто се каже и за дружине арбанашких ратника у скадарском крају. Њихове старешине постају главари или колективни пронијари села добијених на уживање, задржавајући при томе унутрашњу самоуправну структуру дружине (Тузи, Хоти и Матагужи). Самоуправна права црногорских и зетских катуна поштовао је и Стефан Црнојевић, који је 1455. на преговоре с Млечанима на Врањину стигао са читавим зетским збором, што значи с представницима 51 катуна Горње Зете.

Поједине породице које су чиниле језгро катуна временом су јачале, слабиле или пропадале, те су се напоредо с тим стари катуни цепали и гранали. Исто тако, многи самостални катуни у другој половини XV века стапали су се с јачим катунима и доприносили стварању ширих заједница, под вођством најистакнутијег старешине (кнеза или војводе). Те кнежине или, како су их Турци називали, нахије носиле су име катуна који је то окупљање остварио.

Истовремено, ове проширене заједнице образују своју територију, обухватајући некадашње жупе. Управо стапањем влашких и сеоских седелачких елемената на одређеној територији у једну целину стварали су се повољнији услови за њихов привредни развој и даљи опстанак.

На основу имена места патронимичког порекла може се претпоставити да је снага родовских односа на читавом подручју Доње Зете била велика. За Горњу Зету постоји списак катуна чији су представници учествовали на познатом »зетском збору« 1455. године. Према топографском редоследу наведени су катуни Матагужи, Хоти, Грље, Лужани, Подгоричани и Груде, Кучи, Пипери, Станковићи, Грнци, Какаричи, Голубовићи, Дајбабе, Станисављићи, Станшићи, Брановићи, Рабиовићи, Малоншићи, Бјелопавлићи, Пјешивци, Тузи, Никшићи, Круси и још неки други катуни о којима се мало шта може одређеније рећи.

Много мање су познате прилике ван зетске територије, у областима где су се Турци учврстили 1455. и 1465. године. О нахијама херцеговачког санџака, које су се налазиле на тлу данашње Црне Горе, може се добити извесна слика на основу дефтера из 1477. године.[24] Те нахије су понекад носиле географска, а понекад племенска имена.

Сви ће се ови процеси завршити у доба турске власти стварањем брдских и црногорских племена.

[24] И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, ИЧ 7 (1957) 83–121; B. Đurdev, *Teritorijalizacija katunske organizacije do kraja XV veka (katun-knežina-pleme)*, Simpozijum o srednjovekovnom katunu, Sarajevo 1963, 143–170; I. Božić, *Promene u društvenoj strukturi srpskih zapadnih oblasti uoči turskog osvajanja*, JIČ 1 (1964) 3–12; исти, *»Катуни Црне Горе«*, Зборник ФФ 10–1 (1968) 245–249; *Историја Црне Горе* 2/2, 348–370 (И. Божић).

ПОТИСКИВАЊЕ ПРАВОСЛАВЉА

Аутокефална српска црква имала је у време свог оснивања, како се по много чему чини, и значајну дужност да се супротстави старој Охридској архиепископији, која је била у рукама Грка, и да спречи ширење римске цркве, која је у Приморју имала јака упоришта. Када је Свети Сава одређивао седишта седам српских епископија, изабрао је дуж јадранске обале два средишта: Превлаку у Боки Которској, где се налазила стара бенедиктинска опатија Св. Михаила, и Стон, изграђен на месту где се прелазило на Пељешац. Прва епископија добила је под своју јурисдикцију читаву Зету (Стару Дукљу), а друга, она у Стону, читаво Захумље.[1] Близина епископског седишта српске цркве није у Котору изазвала никакву промену. Католички бискуп је сачувао своју јурисдикцију и проширио је над свим латинским парохијама које су у Србији основали саски рудари и страни трговци, најпре сами Которани, а касније све чешће Дубровчани. Католичког бискупа био је прогнао из Стона још захумски кнез Петар, тако да је Свети Сава тамо довео свог човека у време када је епископско седиште било упражњено.[2]

Историја те две епископије српске цркве недовољно је позната, али је видљив исход њихове делатности. Треба истаћи да је он био потпунији и трајнији у Зети него у Захумљу. У неким градовима, где су се одржали католички великодостојници и црквена организација потчињена Риму, основани су и православни манастири – као онај Светог Петра у Скадру, Светог Михаила под улцињском тврђавом и црква Свете Марије у Будви. Српска православна црква лако се учврстила по околним селима, како у Боки Которској тако и на скадарском подручју. Словенски живаљ је прихватао српску цркву, изузев у насељима која су припадала бенедиктинским опатијама и старим подручјима приморских градова. Међу Арбанасима било је и католика и православних. Села у Горњој Зети коначно и потпуно су припала појасу на коме се учврстило православље.[3]

Стање се у извесном смислу разликовало дуж хумског приморја. Стари округ Дубровника, потчињеног од 1205. до 1358. млетачкој власти, остао је

[1] В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 73–74; М. Пурковић, *Српски епископи и митрополити средњега века*, Хришћанско дело III/4–6 (1937), пос. отисак 11, 17–19, 19–21; I. Stjepčević, *Prevlaka*, Bogoslovska smotra 3 (1930) 7–10.

[2] V. Taljeran, *Zrnca za povijest Stona*, Dubrovnik 1935, 12–13; И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњевековној Србији*, Споменик 103 (1953) 11–12.

[3] Š. Ljubić, *Listine* IX, 16; И. Божић, *нав. дело* 12.

веран римској цркви. И велико острво Мљет, властелинство бенедиктинске опатије, мада је дуго припадало српској држави, остало је католичко. Други крајеви су се приклонили српској цркви. Али се ускоро ту отворила пукотина. Српски епископ се није задржао у Стону, већ је напустио Богородичину цркву, која му је, како се чини, била бар привремено седиште. Са доста вероватноће се може претпоставити да је то учинио епископ Сава, брат краља Уроша I и потоњи архиепископ српски Сава II. Приморска села са обе стране Стона, заједно с луком и црквом, наводе се међу поседима које је још велики »хумски кнез Мирослав« даровао манастиру Св. Петра на Лиму, где је хумски епископ Сава имао своје седиште. Краљ Урош I је поседе само потврдио, после бугарског пустошења лимског краја, негде између 1254. и 1263. године.[4] Није познато шта се све у том делу Хума догађало. Тек папа Мартин IV је 1284. позвао дубровачког надбискупа да постави бискупе у Стон и у Требиње, давно упражњене дијецезе.[5] После смрти краља Милутина (1321), у Србији је настао »метеж велики« због династичких борби. Хумска земља се одвојила од државне заједнице и, после превласти браће Бранивојевића у Приморју, доспела под власт босанског бана Стјепана II Котроманића.

Стефан Душан је 1333. продао Дубровчанима права на Стон и Пељешац, које су још танке нити везивале за Србију. Дубровчани су се обезбедили тражећи ускоро и потврду босанског бана. Сам Стефан Душан је потврдио уступање Пељешца и Стона у мају 1334. и том приликом у повељу коју је издао Дубровчанима унео посебну одредбу »да пребива поп србски и да поје у црквах које су у Стону и у Рату«.[6] Међу православне су се тамо били доселили и неки босански »крстјани«, па ће Дубровчани касније у више наврата имати прилику да објасне Риму како је подручје њиховог града окружено и насељено схизматицима и јеретицима. Када су Дубровчани завели на Пељешцу своју власт, двојица српских свештеника обављали су службу божју у Стону, мада често у сукобу са општинским већима. Када се Стефан Душан крунисао за цара, Дубровчани су дозволили тим свештеницима да се врате у Стон и да чинодејствују, вероватно да не би изазвали какав приговор с његове стране. Али су одлуке у њихову корист (1347) ипак ограничавале слободу те двојице свештеника да напусте Стон »без изричите дозволе стонског кнеза«.[7] То су уосталом последња обавештења која о њима пружа Дубровачки архив. После 1347. о њима се више не говори. На позорницу су већ били ушли фрањевци.

Српски владари су иначе показивали доста благонаклоности према католичкој цркви дуж јадранске обале која се налазила под њиховом влашћу. Потврђивали су повластице католичких установа и подржавали сваки покушај да се оснује нека нова црква или поправи стара. Па ипак је бивши барски надбискуп Гијом Адам говорио о краљу Милутину као о највећем противнику католичке цркве. Када за француског краља Филипа VI пише »Упутство за предузимање крсташког похода«, саветује му да најпре покори Србе, јер су

[4] К. Јиречек, *Ист. Срба* II, 64–65; С. Станојевић, *Српски архиепископи од Саве II до Данила II (1263–1326)*, Глас 153 (1933) 4–6.

[5] V. Taljeran, *нав. дело* 11.

[6] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I, 45–47, 48–52, 53–54; F. Miklosich, *Mon. Serbica* 103–107.

[7] М. Динић, *Словенска служба на територији Дубровачке републике у средњем веку*, Прилози КЈИФ 14 (1934) 63–64.

њихови краљеви наводно велики тирани. Али, треба водити рачуна о томе да је он писао свој састав после 1335. и да је његов гнев био изазван сломом преговора које је српски краљ био повео са авињонским папом о широком политичком савезу који би водио обнови латинске власти на Истоку и, истовремено, могућности да се Србија потчини римској цркви. Пре но што су преговори доживели неуспех, папа је с много нежности називао Милутина »племенитом овчицом«.[8] У ствари, српски владари нису дозвољавали да се у њиховој земљи остварују покушаји на придобијању нових верника, као што речито говоре извесни чланови Душановог законика. С друге стране, авињонски папа Климент VI жалио се Душану како су »неки синови неправичности који се хвале да уживају његову подршку« приграбили многе католичке богомоље, разуме се оне чији му је списак послао которски бискуп Сергије. Много је јаснији био када је у писму приморским бискупима објашњавао њихову главну дужност – да се боре »против кужног отрова схизматика и јеретика«. На граници два света та борба никако није престајала.

И српска црква је морала да узмиче, најпре у Стону и на Пељешцу, затим у Сланском приморју и, на крају, у Конавлима, када је реч о такозваној »хумској« обали. Дубровачке власти нису захтевале непосредно и формално преверавање својих православних поданика. Задовољиле су се да им, лагано и неосетно, наметну организацију римске цркве захваљујући делатности фрањеваца и попова глагољаша. Основна дужност фрањеваца на Балканском полуострву била је да сузбијају »схизматике« и »јеретике« приближавајући се народу својим идеалом сиромаштва, док су глагољаши остваривали исти циљ нудећи народу црквену службу и проповед на његовом језику. После дозволе коју су добили од папе Инођентија IV да се служе словенским језиком у црквеној служби (1248. и 1252), глагољаши су продирали на све стране – у Далмацију, Босну, Словенију и дуж јадранске обале. Одани Риму, постали су највештији поборници обнове католичанства у крајевима које су освојили српска црква и »црква босанска«. Њих су у Дубровнику и у Котору називали »ћурилице«, као што су и писмо којим су се служили називали »ћурилица«, за разлику од »српског писма«, које се тек од XVI века почело називати ћирилицом. Један которски канцелар је тестаментом из 1444. године оставио трећину своје имовине за издржавање свештеника који би на Тројици (изнад Котора) сваког дана служио у цркви »како то чине свештеници из Далмације и Хрватске – на словенском језику према латинском обреду«.[9] Фрањевци су одавно имали јак утицај у Дубровнику. Више надбискупа током друге половине XIII века потицало је из фрањевачког реда. Њихови кандидати су често добијали звање требињског бискупа, мада та дијецеза није више ни постојала, па се столица тог бискупа налазила на острвцу Мркану код Дубровника. Мала браћа основала су свој манастир у Дубровнику 1315. године. Њихова »кустодија« постојала је и пре тог времена. Од авињонских папа фрањевци су добијали задатак да преузму инквизицију у Босни.[10]

[8] *Recueil des historiens des Croisades, Documents arméniens* II, Paris 1906, 415–422, 428–430, 436–439, 482–485; M. Sufflay, *Pseudobrocardus, rehabilitacija važnog izvora za povijest Balkana u prvoj polovini XIV vijeka*, Vjesnik ZA 13 (1911) 150; М. Пурковић, *Авињонске папе и српске земље*, Пожаревац 1934, 8–18.

[9] М. Динић, *Chiurliza словенских попова дубровачке грађе*, Прилози КЈИФ 26 (1960) 274–279; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, ИЧ 7 (1957) 118.

[10] С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 110–112.

Атонски рукопис Душанова законика, друга четвртина XV века, Москва, ГБЛ.

њихови краљеви наводно велики тирани. Али, треба водити рачуна о томе да је он писао свој састав после 1335. и да је његов гнев био изазван сломом преговора које је српски краљ био повео са авињонским папом о широком политичком савезу који би водио обнови латинске власти на Истоку и, истовремено, могућности да се Србија потчини римској цркви. Пре но што су преговори доживели неуспех, папа је с много нежности називао Милутина »племенитом овчицом«.[8] У ствари, српски владари нису дозвољавали да се у њиховој земљи остварују покушаји на придобијању нових верника, као што речито говоре извесни чланови Душановог законика. С друге стране, авињонски папа Климент VI жалио се Душану како су »неки синови неправичности који се хвале да уживају његову подршку« пригрworld грабили многе католичке богомоље, разуме се оне чији му је списак послао которски бискуп Сергије. Много је јаснији био када је у писму приморским бискупима објашњавао њихову главну дужност – да се боре »против кужног отрова схизматика и јеретика«. На граници два света та борба никако није престајала.

И српска црква је морала да узмиче, најпре у Стону и на Пељешцу, затим у Сланском приморју и, на крају, у Конавлима, када је реч о такозваној »хумској« обали. Дубровачке власти нису захтевале непосредно и формално преверавање својих православних поданика. Задовољиле су се да им, лагано и неосетно, наметну организацију римске цркве захваљујући делатности фрањеваца и попова глагољаша. Основна дужност фрањеваца на Балканском полуострву била је да сузбијају »схизматике« и »јеретике« приближавајући се народу својим идеалом сиромаштва, док су глагољаши остваривали исти циљ нудећи народу црквену службу и проповед на његовом језику. После дозволе коју су добили од папе Инођентија IV да се служе словенским језиком у црквеној служби (1248. и 1252), глагољаши су продирали на све стране – у Далмацију, Босну, Словенију и дуж јадранске обале. Одани Риму, постали су највештији поборници обнове католичанства у крајевима које су освојили српска црква и »црква босанска«. Њих су у Дубровнику и у Котору називали »ђурилице«, као што су и писмо којим су се служили називали »ћурилица«, за разлику од »српског писма«, које се тек од XVI века почело називати ћирилицом. Један которски канцелар је тестаментом из 1444. године оставио трећину своје имовине за издржавање свештеника који би на Тројици (изнад Котора) сваког дана служио у цркви »како то чине свештеници из Далмације и Хрватске – на словенском језику према латинском обреду«.[9] Фрањевци су одавно имали јак утицај у Дубровнику. Више надбискупа током друге половине XIII века потицало је из фрањевачког реда. Њихови кандидати су често добијали звање требињског бискупа, мада та дијецеза није више ни постојала, па се столица тог бискупа налазила на острвцу Мркану код Дубровника. Мала браћа основала су свој манастир у Дубровнику 1315. године. Њихова »кустодија« постојала је и пре тог времена. Од авињонских папа фрањевци су добијали задатак да преузму инквизицију у Босни.[10]

[8] *Recueil des historiens des Croisades, Documents arméniens* II, Paris 1906, 415–422, 428–430, 436–439, 482–485; M. Sufflay, *Pseudobrocardus, rehabilitacija važnog izvora za povijest Balkana u prvoj polovini XIV vijeka*, Vjesnik ZA 13 (1911) 150; М. Пурковић, *Авињонске папе и српске земље*, Пожаревац 1934, 8–18.

[9] М. Динић, *Chiuriliza словенских попова дубровачке грађе*, Прилози КЈИФ 26 (1960) 274–279; И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, ИЧ 7 (1957) 118.

[10] С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 110–112.

Атонски рукопис Душанова законика, друга четвртина XV века, Москва, ГБЛ.

Дубровчани су довели фрањевце у Стон 1344, а ови су три године касније добили дозволу од папе Климента VI да се тамо стално населе. Дубровачка већа су у фебруару 1349. предузела прве кораке да им се о трошку општине изгради манастир, на месту старе цркве Св. Николе. Међу тим фрањевцима било је Енглеза и Сардинаца. А ти странци, нема сумње, нису могли да успоставе присне односе с новом паством, посебно не на Пељешцу. Стонски бискуп живео је у Корчули од 1300. и није поклањао никакву пажњу догађајима на суседном полуострву. Тек 1456. године Млечанин Лука Леоне, као стонско-корчулански бискуп, покушао је да одузме фрањевцима »бригу о душама и поделу светих тајни«, па су Дубровчани, у порукама угарском краљу и римском папи, све заслуге за привођење Стона и Пељешца католичанству приписивали фрањевцима: »Када су наши стари стекли то место, сви су становници били схизматици и јеретици и велики противници наше вере. Зато су доведени фрањевци и с великим трошковима наше општине изграђени су им црква, звоник и манастир за становање. Делатношћу те браће схизматички и јеретички народ се обратио у нашу веру. Како је рад те браће донео добар плод, папе су им дозволиле да се могу бринути о душама тог народа и подељивати му свете тајне.«[11] У ствари, није то била једино њихова заслуга. Фрањевачка црква је посвећена 1389, а годину дана касније дон Цвјетан из Хрватске постављен је за капелана Пељешца. У јулу 1392. дубровачко Веће умољених овластило је кнеза и његово Мало веће »да налазе словенске свештенике и да их постављају по дубровачком подручју и на Пељешцу, где год сматрају за потребно«. Они се сусрећу у Гружу, Ријеци, Шумету, Затону и Жупи. Дубровчани су од босанског краља добили 1399. Сланско приморје (између Стона и старог дубровачког дистрикта), па су 1417. послали једног глагољаша у Слано, место ранијег свештеника, који је, по својој прилици, и сам био глагољаш. Они се помињу током читавог XV века.[12] Дубровачки надбискуп, који је увек био странац, више пута се одупирао постављању глагољаша настојећи да се борба против схизматика и јеретика препусти фрањевцима. Дубровачка већа нису се на то осврталa, јер је општина сносила све трошкове: плаћала је жупнике и одобравала новац да се фрањевцима изграде цркве и манастири.

Дубровчани су на сличан начин поступили и према новим поданицима православне вере у Конавлима, које су купили од босанских обласних господара 1419. и 1427. године. Република је, додуше, јамчила свим становницима верску слободу. Једна одлука је чак ушла у Зелену књигу (гл. 173): »Сва лица која сада тамо станују или желе да се населе, без обзира кога су закона и вере, могу своју веру сачувати… без икакве сметње од стране наше владе.« После куповине првог дела Конавала, Веће умољених је веома љубазно примило српског свештеника Радина, који је обављао службу у селу Доња Гора. У том селу налазила се црква Св. Ђорђа, која је била средиште српског православља. Благонаклони став Дубровчана требало је да ублажи отпор сељака новом господару, па је Веће умољених потврдило Радину све поседе његове цркве. Међутим, та благонаклоност није дуго трајала. Земља Св. Ђорђа подељена је 1423. као и свака друга. Када су Дубровчани 1427. купили други

[11] HAD, Lett. di Lev. XVI, 155–155'; J. Gelcich–L. Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum* 590–591; V. Taljeran, *нав. дело* 58–60, 69–70.
[12] М. Динић, *Словенска служба на територији Дубровачке републике,* Прилози КЈИФ 14 (1934) 50–53.

део области, народ се већ био прилагодио новом господару, поготову што је његова побуна доживела слом. Више није било сметње за католичку пропаганду. Велико веће Републике је у јулу 1429. одлучило да цркву Св. Ђорђа прилагоди католичком обреду, да је посвети св. Влаху, а на земљишту те православне цркве да изгради фрањевачки манастир. Одлука се није никада остварила, вероватно зато што је изазвала комешање православног живља. После три месеца, Велико веће је решило да манастир подигне у управном средишту области, у селу Свети Мартин, »јер је место Свети Мартин подесније и погодније«.

У Конавлима су чинодејствовала још два православна свештеника – »поп Никша грчке вероисповести« у Светом Ђорђу и поп Божидар у Подускопљу. Када је 1435. чувени мисионар фра Јаков из Марке стигао у Конавле, предложио је да се поп Никша протера. Веће умољених, које је имало више искуства у сличним приликама, забранило је свако насиље, али је применом аграрних мера свештеника избацило из његовог седишта. Земља која је раније припадала српским црквама уступљена је фрањевцима. Српски свештеници могли су остати уколико су имали сопствене државине и редовно подмиривали обавезе у корист свог новог непосредног господара – фрањеваца у Светом Мартину. Мало веће је најзад, 1438, послало у Конавле једног глагољаша из Далмације. Неколико месеци после његовог наименовања, неки већници су покушали да спасавају попа Никшу предлажући да му се понуди католичко крштење, али већина није прихватила такав став. Том српском свештенику једино је преостало да се склања куд зна. Његов колега Божидар обављао је службу у Подускопљу још 1448, а после тог датума о њему се више не говори. »Свештеници грчке вероисповести« морали су напустити Конавле, који су мало-помало постајали област насељена католицима. Мале православне цркве, чији се број пењао 1427. на педесетак, прилагођене су потребама римског обреда. Једино ћирилички натписи на гробовима и на црквама остали су да сведоче о раздобљу које је већ у другој половини XV века припадало прошлости.[13]

Јужније, у подручју Боке Которске и Зетског Приморја, српска црква је само делимично узмакла под притиском католичанства. Све се одвијало у друкчијим околностима од оних које су се наметнуле крајевима дуж »хумске« обале. У доба расула српске државе и њене касније обнове, у тим су крајевима беснели локални ратови, праћени све чешћим турским провалама и млетачким настојањима да се Републици потчини што шире подручје. У тим сукобима сељаци су подржавали српске владаре, становници приморских градова често су се колебали, а которска властела одлучно се залагала за млетачку власт, подстицана надом да ће, уз њену помоћ, коначно загосподарити подручјем Метохије св. Михаила са средиштем на Превлаци. Повремено је било приговора на ставове млетачких управника. Пре но што је плануо први рат између Балше III и Млечана, Балшина мајка Јелена се жалила да је неким црквама уз обалу Бојане ускраћено старо право на наплату »прелаза преко реке«, да је људима који служе цркви Св. Петра у Скадру одузет један рибњак на реци и да се ометају права »грчког митрополита«. Он треба да има судска права над свим православним црквама и манастирима у Скадру, треба да

[13] Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века,* Споменик 66 (1926) 115–121; М. Динић, *нав. дело* 64–65.

сачува своја добра и поседе, јер га је поставио српски патријарх.[14] Сенат је наредио да се испитају права тих цркава и да се митрополиту врате све »бенефиције«. Скадарски бискуп је ипак желео да се користи млетачким присуством, па је 1418. тражио да му локалне власти пруже помоћ »како против схизматика и јеретика, тако и против других свештеника и црквених лица у његовој дијецези, без обзира којим је именом и називом ките«. Которани су се 1426. жалили на свог бискупа Млечанина што се недовољно брине о црквама, мада живе окружени »схизматицима, јеретицима и патаренима«.[15] Млетачки Сенат се с њиховим захтевима саглашавао, али су локалне власти, стално суочаване с новим противницима, избегавале верску пропаганду. Понекад би протерале неког српског свештеника и лишиле га цркве и поседа, али само када би се испољио као политички противник. С друге стране, показивали су благонаклоност према појединцима и скупинама бораца који би се јавили да ступе у млетачку службу. Када су 1442, за време борбе против Стефана Вукчића Косаче, пришле Млечанима две скупине Мркојевића, скадарски кнез је старешини једне скупине, српском попу Ђинаку, поверио стару бенедиктинску опатију Св. Николе на ушћу Бојане склонивши претходно одатле старог опата.[16]

Смедеревским уговором између Млечана и деспота Ђурђа Бранковића (1435), приликом срећивања међусобних односа, утврђено је да је зетски митрополит добио све поседе на млетачком земљишту и да су одређена три лица за прокураторе српских цркава на Скадарском језеру, па остаје једино да католички бискуп из Котора поново добије јурисдикцију над црквама у Србији.[17] Међутим, дух трпељивости није дуго трајао. У првоме реду, опште околности за обнову верског живота биле су неповољне. Ратови и рушења, заразе и гладне године, потпуно срозавање морала и непрекидна борба за сваку стопу земље допринели су опустошењу цркава и манастира, како православних тако и католичких. Прихватајући млетачку власт (1405, 1421), Улцињани су захтевали од Републике да поштује права и поседе православног манастира Св. Михаила. Али, манастир је већ 1433. остао без монаха, а све његове земље су поселили сељаци села Круте.[18] Превлачко властелинство – »митрополитова метохија« – једва је животарило крајем XIV века. Његова некадашња организација била је у расулу, а сама црква оронула и рушевна. Митрополит Арсеније се преселио у ново седиште, у манастир Пречисту Крајинску на обали Скадарског језера. Током првих 30 година XV века, на Превлаци се налазио само један монах – Роман, који је служио у цркви и управљао манастирским добрима. После склапања Смедеревског уговора, српски деспот могао је једино да митрополита пресели у Будву и да га ту одреди за свог представника, а на Превлаку да доведе једног сиромашног свештеника из которске околине – Богишу Радаковића. Тамо му је, у близини цркве, доделио мало земљиште с тим да од прихода подмирује и основне црквене потребе и да обавља службу у две капеле, Богородице и Светог

[14] Š. Ljubić, *Listine* V, 42–43; *Историја Црне Горе* 2/2, 87–88 (И. Божић).

[15] ASV, Senato Misti LII, 126 R°; LVI, 6 V°.

[16] *Историја Црне Горе* 2/2, 203 (И. Божић); И. Божић, *Зета и Мрњавчевићи*, Прилози КЈИФ 42 (1976) 19–34.

[17] Š. Ljubić, *Listine* IX, 83–84.

[18] ASV, Senato Misti LVIII, 225 V°.

Николе, у близини старе цркве Св. Михаила.[19] Истовремено, которски бискуп Млечанин Марин Контарини (1427–1453), присталица папе Еугена IV, такође Млечанина, и огорчени противник базелских синодиста после њиховог прекида с Римом, довео је неколико глагољаша из Далмације да би припремили српске сељаке за прихватање католичког култа. Њих је било у приличном броју, мада се по имену наводи само Матеј Ђурилица. Деловали су по многим селима которске околине. У њиховој средини стекао је основно образовање и потоњи славни латинист и католички великодостојник Никола из Мајина (Machinensis), који је у писму модрушком бискупу бранио глагољицу као традиционално писмо.[20]

Док је Српска Деспотовина била под турском влашћу (1439–1444), Млечани су у рату против босанског војводе Стефана Вукчића Косаче заузели Будву и Метохију. Митрополит је поново избегао у манастир Пречисте Крајинске, а поп Богиша остао без икаквих средстава, тако да је Сенат морао захтевати да му се обезбеди уживање малог земљишта како би имао од чега да купи восак и уље. Када је касније деспот Ђурађ Бранковић, обновивши власт у Србији, стигао с војском, сељаци су се побунили против которске властеле; међу њима су били и митрополитови поданици. Отпор устаника био је на крају скршен, и српски свештеник се више није могао одржати на Превлаци, поготову што су и његова браћа била прогнана с млетачког подручја због учешћа у побуни. С друге стране, Которани су још 1446. упорно тражили од Млетачког Сената да се протерају »српски свештеници, непријатељи наше вере и схизматици« и да се замене католичким свештеницима. Сенат се сложио саветујући им уједно опрезност: »нека предузму мере за смену поменутих свештеника схизматика на начин који им се буде чинио најбољим, али да те мере не примене одједном већ мало по мало и на вешт начин да не би случајно због великог броја тих схизматика настала нека незгода.«[21]

После 1452. обазривост више није ничему служила. Которани су две капеле на Превлаци поверили свом суграђанину, латинском свештенику Антонију Друшку. А онда су по читавом подручју латински свештеници и глагољаши заузимали места православних свештеника, који се у текстовима називају »Sclavi vel Greci«. Которски бискуп Бернард де Пиеве де Сако придобио је за католичанство, како се каже у једном документу, »више стотина« упркос јаком отпору. Један »схизматички монах« протерао је из Богдашића, села на Врмцу, не само латинског свештеника него и самог тог бискупа када је дошао да подели »кризму«. Дужд Франћеско Фоскари је 1455. наредио да се монах протера и да се добра српских цркава предају бискупској мензи у Котору. Српска црква у околини Котора остала је без заштите.[22] Њена организација могла се обновити и сачувати у селима која су касније поселили Турци (Грбаљ) или у крајевима у којима су сељаци успели да одрже извесну самоуправу (Паштровићи).

Млечани су такође предузели озбиљне мере да искључе утицај зетског митрополита. Узели су манастир Пречисте Крајинске да би га претворили у

[19] I. Stjepčević, *Prevlaka* 10–14; И. Божић, *О пропасти манастира св. Михаила на Превлаци*, Анали 7 (1967) 75–81.

[20] A. Dabinović, *Kotor pod Mletačkom republikom*, Zagreb 1934, 134–137; *Историја Црне Горе* 2/2, 272–273 (И. Божић); IAK, књ. XI, 404.

[21] Š. Ljubić, *Listine* IX, 252.

[22] И. Божић, *Село Богдашићи* 118–119.

средиште католичке пропаганде. Митрополит се морао повући да би уступио место млетачком кандидату. Све се то одиграло пре 1452, када се у том манастиру помиње неки грчки архиепископ, присталица уније цркава, стари епископ Термопила – Сава. Како је он чинодејствовао према грчком обреду, могао је лако припремити паству да прихвати римску цркву. Стефан Црнојевић је дигао глас у Млецима, па му је Сенат обећао да локалне власти неће предузимати ништа против православних свештеника на подручју од Котора до Љеша. Но то није сметало Млечанима да 1454. признају Савином наследнику право на све поседе и приходе који припадају манастиру. Када су сељаци протестовали у Млецима и захтевали »да се не приморавају на дажбине поменутом латинском бискупу, јер имају српске епископе и свештенике, као што су их увек имали«, Сенат им је у августу 1455. обећао да ће се заузети код папе. У тексту врањинског уговора, састављеног месец дана касније, предвиђало се да латински бискуп у Крајини нема никакве надлежности над српским црквама и свештеницима, јер једино »крајински митрополит, који се зове зетски митрополит« има право да поставља православне свештенике. Сва обећања и све одредбе остали су без последица.[23]

Савини наследници ишли су његовим путем, мада су износили неке мисли које су касније постале сумњиве папи. Павле Душман, ранији жупник у Тревизу, затим бискуп у Свачу и Дривасту, постао је крајински надбискуп 1454. с правом да проповеда рат против Турака. Пошто га је папа изузео из надлежности барског надбискупа, овај је његове поступке почео да тумачи као издају католичанства. Према његовој оптужби, Павле је наводно тврдио да грчка црква чува право хришћанство. Али Павле је умро пре но што је по папском наређењу почело против њега ислеђење. Наследник Јован с Крита био је не само присталица уније него и млетачке политике. Касније се тамо сусреће и Никола Јакометић (1476), који је изгубио главу због оптужбе да је припремао концил против римског папе. Но, без обзира на то какав је који надбискуп био, православни митрополит је коначно изгубио Пречисту Крајинску као своје седиште. Повлачио се према брдима, најпре у манастир Св. Николе на Врањини, затим у Ком, па у Обод и, најзад, на Цетиње. У том малом селу Иван Црнојевић је, по повратку из прогонства, завршио 1485. Госпођину цркву (посвећену рођењу Мајке Божје). Та црква с манастиром постала је ново средиште зетског митрополита.[24]

У време оснивања новог манастира, српске патријаршије више није било. Угасила се пре 1459, када су Турци коначно поселили Србију. Епископије и архиепископије су још живеле чувајући своју верску и културну улогу.

У Београду, који после 1427. више није био у склопу српске државе, као да се све мирније одвијало. Под деспотом Стефаном Лазаревићем, тамо је столовао српски митрополит служећи се црквом »Успенија Пречисте Владичице« у Доњем граду. А поред њега, за католичку паству, постојао је бискуп: године 1419. помиње се фрањевац Гргур, а 1420. фрањевац Матија. Краљ Жигмунд је после 1427. почео да у све већем броју досељава католике. Међу бискупима се помињу фрањевац Блаж Иванов (1429), Антоније (1431), Тома

[23] *Историја Црне Горе* 2/2, 327–328 (И. Божић); Š. Ljubić, *Listine* X, 68.

[24] *Историја Црне Горе* 2/2, 328–330 (И. Божић); V. Novak–M. Šufflay, *Statuta et ordinationes capituli ecclesiae cathedralis Drivastensis*, Beograd 1927, XXXVIII–XL; D. Farlati, *Illyricum sacrum* VII, 242, 277; C. Eubel, *Hierarchia catholica* II, 155; P. Ковијанић, *О зетском митрополиту у Пречистој Крајинској*, Гласник цетињских музеја 1 (1968) 89–93.

(1452) и Бенедикт (1494). Међутим, они су, ако се суди по Антонију и Томи, боравили углавном далеко од свог седишта, јер су турске провале често узнемиравале Београд. Помињу се такође и српски митрополити, али им се седиште налазило ван самог града, а они и нису стално боравили у Београду, већ у Смедереву или, уопште, уз српског деспота. Митрополија је остајала без својих најважнијих поседа. Калуђери су рудник Рудишта у Железнику уступили 1453. Јанку Хуњадију у замену за неке друге поседе. А ипак је живаљ Београда био претежно српски. Пољски хроничар Длугош каже да су Турци, приликом опсаде града, слали Београђанима за стреле причвршћене поруке, пуне обећања, »писане бугарским језиком и писмом«, што у ствари значи на српском језику ћирилицом.[25]

По српским рударским и трговачким средиштима било је доста католика (Саси, Дубровчани, Которани и други). Они су имали своје цркве и свештенике. Тамо је било покушаја да се православни Срби, пословно повезани са својим богатим партнерима, вежу за католичанство, поготову у време када је проглашена унија цркава на сабору у Фиренци. Међутим, још је деспот Стефан Лазаревић ту показивао пуну одлучност. У духу Душанових одредаба, он је у Закону Новог Брда (чл. 20) предвиђао казне за Латине који би некога превели у своју веру (глоба и изгнанство), а за латинског свештеника физичко обележавање (да му се распори нос).[26]

Код писца »Повести о убијању Батија«, а он је живео у првој половини XV века на неком од деспотових поседа у Угарској, постоји уверење да су Угре, првобитно крштене у православљу, Римљани касније придобили »да њихову јерес следују«. Прихватајући Теодосијево причање, чак сматра да је Свети Сава у тајности привукао угарског краља кога је посветио у православље.[27] Он само одражава опште мишљење о католичанству као о јереси.

Међутим, прави полемички састави против католичког учења и прихватања флорентинске уније налазе се у познатим зборницима Владислава Граматика, који је имао лепо књижевно образовање и добро је знао грчки језик. Посебно је значајан његов први зборник, који је он преписивао годину дана, све до новембра 1456, »у Нагоричину Младом у дому Николе Спанчевића«. Постоји могућност да је Владислав био из Новог Брда, мада сам запис не омогућује поуздан закључак, јер је доста нејасно склопљен: »Владислав дијак писа књигу сију от Новога Брда.« У сваком случају, Ново Брдо је пре пада под Турке (1455) било подесна средина за распре такве врсте. За Владислава Граматика нема сумње: католичанство је јерес. Свој закључак поткрепљује претресом спорних догматских питања, на која доноси одговоре самих врхова православне мисли, као што су цариградски патријарх Михаило Керуларије, антиохијски патријарх кир Петар, патријарх Герман, Василије Велики, патријарх Анастасије Антиохијски, Кирил Александријски итд. И на крају закључује да је једино православна црква права. Извесне противкатоличке саставе Владислав Граматик је унео и у свој други зборник (»загребачки«) из 1469, састављен у Богородичином манастиру (Матеич) под Скопском Црном

[25] J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку* 91–93, 369, 306–310; *Историја Београда* I, Београд 1974, 164 (J. Калић); уп. J. Калић, *Средњовековни печати Београда*, Годишњак града Београда 20 (1973) 28–31; J. Dlugosz, *Opera Omnia*, T. IV, L. XII, Cracoviae 1877, 652.

[26] *Закон о рудницима*, изд. Н. Радојчић, 55–56.

[27] Ђ. Сп. Радојчић, *Стара српска књижевност у средњем Подунављу (од XV до XVIII века)*, Годишњак ФФ 2 (1957) 243–244.

гором. Иако је Владислав био претежно преписивач, његов избор текстова открива врло ученог књижевника и човека који је осећао токове савремених збивања.[28]

Све верске распре и борбе за учвршћење једне цркве на штету друге биле су последица политичких сукоба. Да би се у тим сукобима придобили људи и покренули једни против других, чинило се све да се утиче на њихова најприснија осећања, у основи веома једноставна и наивна. Само су истакнути појединци сагледавали праву истину. Историчар Алвиз Цријевић Туберон није у Паризу само накупио знање и усвојио навике његовог друштва, већ стекао склоност да уочи истину. Писао је: »Католици и православни називају једни друге безбожницима, злочинцима и схизматицима. Непознато ми је такво лудило. Вера им је у основи иста, па да се заврши та препирка око речи!«

Догађаји су убрзо открили суштину ствари. Насртаји римске цркве на поједине крајеве и покушаји да се наметне унија једном свету који је био животно угрожен донели су незнатне плодове. После турског освајања већег дела Балканског полуострва могла се без икакве свечаности сахранити стара политика. Међу самим православним Србима оживело је интересовање за пређени пут, па су познати и запамћени догађаји уношени у саставе историјске садржине, поготову оне које ће прихватати, обнављати и допуњавати каснији нараштаји.

Као основ узимани су преводи византијских списа Георгија Амартола и »чуднаја књига мудрејшаго Зонари«, коју је, по жељи деспота Стефана, сажео у Хиландару монах Григорије 1407/8. у познати »Паралипомен«. На податке из »опште« историје, које све европске средњовековне хронике везују за почетке »од Адама«, надовезали су писци српских летописа и њихови настављачи, који су их уједно и прерађивали, догађаје из српске прошлости уз тачне или погрешне хронолошке податке. Без поговора се прихватала и измишљотина о античком пореклу српских владара: представљани су као потомци зета цара Константина – Ликинија, непомирљивог непријатеља хришћанства, кога је Константин на крају морао смакнути. И Константин Филозоф је износио да је он био »далматијски господин, родом Србин«. Ликинијев син Бела Урош наводно је побегао у Захумље да би постао родоначелник Немањића. У XV веку се међу Русима истакао Пахомије Логофет, који је био Србин и оставио за собом више састава, па чак, по мишљењу неких истраживача, и познати Хронограф, превођен касније на српски језик. Немоћни пред силним освајачем, Срби су већ у XV веку кренули да траже ослонац у својој прошлости, па су неке догађаје и главне учеснике у њима почели да ките легендом, која је за људе добијала значај чврсте истине. Сама српска црква је у новим околностима морала неговати предање и нудити га верницима као наду и окрепљење.[29]

[28] Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук старе српске књижевности*, Нови Сад 1962, 252–253; Б. Ангелов, *Владислав Граматик*, История на българската литература I, София 1962, 326–372; Г. Данчев, *Владислав Граматик книжовник и писател*, София 1969, 1–148.

[29] Љ. Стојановић, *Родослови и летописи;* Ђ. Сп. Радојичић, *Српски књижевници од средине XIV до почетка XVII века*, Стари српски књижевници, Београд 1942, 21–31; исти, *О Григорију, тобожњем српском медицинском писцу XV века*, Прилози КЈИФ 26 (1960) 81–83; исти, *Јужнословенско-руске културне везе до почетка XVIII века*, Зборник МСКЈ 13 (1965) 262, 285–286; *Очерки истории СССР XIV–XV вв.*, Москва 1953, 332, 357–358; Д. Богдановић, *Стара српска библиотека*, Летопис МС 408 (1974) 6, 49–51.

СУЛТАН МЕХМЕД II ОСВАЈАЧ И СРБИЈА

Доласком деветнаестогодишњег Мехмеда II на османски престо, у фебруару 1451, за српски народ и његове балканске суседе наступили су судбоносни дани. Нови султан је смирио побуњене јаничаре и убио свог брата, дете у колевци. Тако је »озаконио« братоубиство које ће се касније вековима примењивати при сменама на престолу у Турском Царству. Иначе, на почетку своје владавине, Мехмед II је испољио несумњив државнички дар. Изгледало је да жели мир са свима. Потврђивао је везире и друге очеве достојанственике тако да смена на власти није изазвала унутрашње пореметаје, а релативни мир у европском делу Царства омогућио му је да оде у Анадолију и потчини Ибрахим-бега, господара Карамание. Хришћански владари нису искористили смену на турском престолу, већ су по старом обичају пожурили да новом султану честитају долазак на власт, а они који су били у вазалном положају и да му изразе покорност. Тако су у Једрене стигли посланици господара Хиоса, Лезбоса, Родоса, Влашке кнежевине, као и моћне Млетачке Републике.

Међу првима је и деспот Ђурађ Бранковић турском цару честитао долазак на престо. Сем тога тражио је од султана да обнови раније закључени мировни споразум. Даровити и образовани Мехмед II, који је поред турског и грчког, знао и српски језик, био је необично предусретљив према старом смедеревском господару. Одмах је продужио ранији споразум, уз вазалне обавезе српског владара, обећавши му да ни он ни његов син Лазар за живота неће бити нападани. Уз то је млади султан своју маћеху, Мару Бранковић, према којој је целог живота био изузетно пажљив, ослободио харема и с поклонима и пратњом вратио оцу. О њеном »тријумфалном« повратку причало се и у Србији и у суседним земљама. Султан је на име Мариног издржавања вратио деспоту Топлицу и Дубочицу, крајеве који су се налазили на тадашњој српско-турској граници и дотад били под османлијском влашћу.[1] Тако је део српског народа враћен под власт свог владара, док је велики део Срба и даље остао под непосредним господством султана.

Деспот је брзо и повољно средио односе с новим владарем Османлија. Био је веома утицајан на турском двору; већ се почетком 1451. причало како у Једрену може све постићи. Искусни Ђурађ није слао на Порту само посланике већ и скупоцене дарове, знајући да само тако може очувати повољан

[1] Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене или турска хроника*, Споменик 107 (1959) 32; N. Jorga, *Notes et extraits* II, 449.

положај. Остао је стожерна личност међу преосталим владарима Балканског полуострва. Његове савете су слушали завађени хришћански господари, а о његово посредништво отимали су се босански краљ и Дубровчани. И Јанко Хуњади се измирио са деспотом и склопио уговор у Смедереву 7. августа 1451. године. Да често ремећено пријатељство буде трајније, Ђурђева унука Јелисавета, кћи грофа Улриха Цељског, верена је за Хуњадијевог млађег сина Матију.[2] Тако су, најзад, окончана непријатељства која су трајала још од несрећног Хуњадијевог похода на Косово 1448. године.

Нови уговор са Угарском није реметио српске односе с Турском. Деспот је одмах обавестио султана о споразуму, који није био уперен против Османлија, већ је послужио као спона за постизање споразума између турског цара и угарског гувернера. И заиста, већ 24. новембра 1451. склопљено је угарско-турско примирје на три године захваљујући непосредном деспотовом залагању, пред чијим се посланицима Мехмед II заклео на текст уговора.[3] Споразум је обухватао више земаља у којима су се сударали турски и угарски интереси: Влашку, Босну, Дубровник и Српску Деспотовину. Деспот Ђурађ је имао посебне уговоре с Турском и са Угарском, а веровало се да ће они остати на снази и по истеку примирја. У њима су поменуте деспотове обавезе према султану и поново признати његови поседи у Босни. Споразум је имао значај не само за одређивање државноправног положаја Србије него и за свакодневни живот српског народа. Њиме је, на пример, предвиђено слободно кретање трговаца, а такође да се они, кад примирје истекне, могу без сметњи вратити у своју земљу.

Тако је тих година судбина Срба била у рукама Турске и Угарске, које су имале малу заједничку границу, али су се преко других држава бориле на широком простору – од ушћа Дунава до Јадранског мора. Угарска је била прва међу западним државама коју је младо Турско Царство у освајачком успону непосредно угрожавало. Присиљена да се брани, она је све више постајала главни стуб одбране католичког запада. Међутим, са Османлијама се могла носити једино снажна држава. Било је, дакле, потребно створити хришћанско царство у Подунављу. Отуда је угарским краљевима у току XV века било најважније да образују велику средњоевропску монархију, што није било лако, с обзиром на велике унутрашње противуречности угарског феудалног друштва. Начин скупљања војске, толико различит од оног у Турској, био је веома скуп. Док је султан мењао своје достојанственике како је хтео, главна брига барона у Угарској била је да ограниче краљеву власт. И династије – Луксембуршка, Јагелонска, Хабсбуршка – смењивале су се на престолу, а раздобље од смрти краља Жигмунда (1437) до доласка на власт Матије Корвина (1458) готово би се могло назвати међувлашћем. Као владарска кућа, све више су се уздизали Хабсбурговци, али је између њих и угарских сталежа владало неповерење, штавише и отворено непријатељство, нарочито за време краткотрајне владавине Алберта II Хабсбуршког и за дуге владавине Фридриха III (1440–1493). Уз велики церемонијал, он је 1452.

[2] J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon* X, 305–312.

[3] N. Jorga, *Acte şi fragmente cu privire la istoria Rominilor* III, Bucureşti 1897, 23–27; С. Ћирковић, *Деспот Ђурађ Бранковић и угарско-турски преговори 1454. године*, Глас 280 (1971) 104–106; J. Papadrianos, *Les informations apportées par Georges Sphrantzès sur le rôle du despote serbe Đurad Branković dans les relations hongro-turques durant les années 1451–1452*, Cyrillomethodianum 2 (1972–73) 165–169.

крунисан за цара у Риму, а затим је посетио краља Алфонса Арагонског у Напуљу. Сав тај сјај требало је да покаже величину западног цара који је по свом положају био бранилац хришћанства. Зато су га хуманисти подстицали на борбу против неверника и славили као спасиоца хришћана. Међутим, Фридрих III, који је мислио – како су говорили његови савременици – да »свет освоји седећи«, није могао ништа значајније да учини у раздробљеном Царству; чак је угарског краља Ладислава Посмрче држао у заточеништву. У таквим приликама, тежње угарских владара да створе јаку средњоевропску државу нису могле бити остварене, поготову што су Хабсбурговци водили рачуна првенствено о јачању своје моћи. На крају, они су створили велику дунавску монархију која је преузела улогу браниоца хришћанске Европе, али тек пошто су Турци разорили средњовековну угарску државу.

Сва та крупна питања европске историје била су непосредно везана за српски народ. С друге стране, независно од прилика у Европи, српски народ је био учесник у свим већим или мањим догађајима који су се збивали на његовом тлу. Кад је 1451. избио рат између херцега Стефана Вукчића и Дубровника, услед чега је дошло до пометње међу становништвом, српски деспот је стао на страну Дубровника, издашно га помагао на Порти и ометао херцегове акције. Тих година су у Смедереву прављени планови о дубровачком деловању у Једрену; било је покушаја да Дубровник, босански краљ и српски деспот за 200.000 дуката откупе од султана херцегову земљу, при чему су Срби рачунали да добију источне херцегове крајеве са манастиром Милешевом. Рат је неповољно утицао на привредни живот Деспотовине, јер је преко Стефанове територије трговина готово замрла, а Дубровчани су подстицали деспота да у своју земљу привлачи незадовољно становништво са херцегових поседа.[4]

Док су балкански господари ратовали међу собом, султан се спремао да освоји Цариград, који је раздвајао његове азијске и европске поседе. Да би прикрио своју намеру, он је током 1452. одржавао веома срдачне односе са државама на западу, па и са Српском Деспотовином. Са Угарском је било на снази примирје из 1451, које је Мехмед II, бар према неким вестима, склопио да би се окренуо византијској престоници.[5] Додуше, кад је у јесен 1452. на угарски престо дошао Ладислав Посмрче, који се ослободио заточеништва цара Фридриха III, веровало се да ће мир бити прекинут. Мада је султан примао угарске посланике, почетком 1453. обе стране су сматрале да је примирје престало да важи.[6] Ипак, до рата није дошло, и Турци су се усредсредили на освајање Константиновог града.

Пре него што је кренуо на Цариград, Мехмед II је у лето 1452. на најужем делу Босфора саградио јако утврђење, Румели Хисар, или »Нови Град више Цариграда«, како наводи српски летописац.[7] Целу зиму 1452–1453. посветио је припремама, посебно изградњи артиљерије. Уз помоћ разних стручњака, међу којима је било и оних са Запада, лио је огромне топове, од којих је

[4] Подробно о рату херцега Стефана Вукчића с Дубровником: С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача* 152–212. О ставу Порте у овом рату уп. И. Божић, *Дубровник и Турска* 112–130.

[5] G. Sphrantzes, *Memorii 1401–1477*, изд. V. Grecu, Bucureşti 1966, 98.

[6] С. Ћирковић, *Деспот Ђурађ Бранковић и угарско-турски преговори 1454. године* 106–107; И. Капитанфи, *Византија, Турска и Угарска у последњим годинама царства*, ЗРВИ 18 (1978) 213–225.

[7] Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 236.

највећи једва могло да повуче 50 пари волова, а опслуживало га је 700 људи. Док су се Турци овако припремали, цар Константин XI је тражио помоћ на Западу, али је папа и даље у први план стављао унију. Пошто му није остајало ништа друго, цар је дозволио да папски легат кардинал Изидор 12. децембра 1452. у цркви Св. Софије одслужи римску мису и објави унију, што је народ примио са огорчењем. Предвођен калуђерима, изишао је на улице Цариграда да у великој невољи испољи привржeност својој вери. Разуме се, издашна помоћ са Запада није стигла; највећи одред Латина, који су бранили Цариград, био је одред од 700 Ђеновљана.[8]

До раног пролећа 1453, на позив султана, пристизале су трупе из целог царства. Освајање Цариграда објављено је као свети циљ ислама. Војску је стога пратио велики број мула и дервиша који су распаљивали верски фанатизам код војника. Уз војску је ишло и мноштво трговаца и свакојаког света жељног пљачке. Свега неколико хиљада Грка и Латина сучелило се са том огромном турском силом, двадесет пута већом.

Султан је стигао на положаје кад је војска са артиљеријом размештена око града. Опсада је започела у првим данима априла. Велики топови су разарали двоструке градске зидине, али су Грци ноћу поправљали оно што је дању било порушено. Како је освајање с копна слабо напредовало, по султановој наредби, а на запрепашћење бранилаца, Турци су своје бродове превукли по земљи преко дасака намазаних лојем и спустили у Златни рог. Преко њега је затим постављен понтонски мост саграђен од буради; тако је османлијска војска са свих страна опколила град. Онда је Мехмед II позвао цара Константина да се преда, што је овај одбио. Султан је после тога објавио напад и обећао војсци пљачкање византијске престонице. Војницима који се први попну на зидине обећана је велика награда, а оне који одступе чекала је казна. Уз буку труба и бубњева, у зору 29. маја, започео је општи јуриш. Војска је гоњена бичевима и палицама, а и сам султан – час храбрећи час претећи – пожуривао је своје трупе гвозденом палицом. Најзад су продрле у град и турска застава је истакнута на зидинама Цариграда. Глава цара Константина, који је погинуо у борби, стављена је на стуб како би Грци видели да више немају владара.

Пошто је сломљен отпор и окончан покољ бранилаца, почела је невиђена пљачка. Разграбљене су драгоцености из цркава, манастира и приватних кућа. Мушкарци су убијани, а жене, деца, старци, калуђери и калуђерице одвођени у робље. Кад је у град ушао Мехмед II, који се од тог времена називао Освајач, најпре се упутио у цркву Св. Софије, где су његови војници отклањали молитву; тиме је највећа цариградска црква претворена у џамију. Турци су харали три дана, а онда је султан прекинуо пљачку: војску је вратио у логор и забранио сваки приступ у град.[9]

Све што се догађало око Цариграда било је непосредно везано за судбину српског народа. Дубоко одан Грцима, деспот Ђурађ је намеравао да кћер Мару, после повратка из султановог харема, уда за цара Константина XI, по

[8] Г. Острогорски, *Историја Византије* 526–528.

[9] О паду Цариграда написано је више радова. Међу новије спадају G. Amantos, *La prise de Constantinople. Le cinq-centième anniversaire de la prise de Constantinople,* Athènes 1953; S. Runciman, *The Fall of Constantinople* 1453, Cambridge 1965; Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба,* Нови Сад 1968, 68–88; уп. и Byzantinoslavica 14 (1953) 1–282.

мајци Србина.[10] Осећања је морао да потисне, те је у складу с преузетим вазалним обавезама био принуђен да султану пошаље помоћ за освајање византијске престонице. Српски одред од 1.500 коњаника предводио је војвода Јакша, родоначелник касније чувених Јакшића у Угарској. Послао је и рударе из Новог Брда; они су копали ровове испод цариградских зидина које је неколико година раније Ђурађ обновио. У току опсаде српски одред је имао положај код Једренске капије; он није непосредно помагао Турцима, јер – како рече један од његових припадника – Цариград »по нашој помоћи никад не би био освојен«.[11] И други Срби, који су на разне начине већ били укључени у састав османлијске војне силе, учествовали су у борби за византијску престоницу. Ипак, пад Цариграда је одјекнуо у Србији као гром из ведра неба. То није био ма који град, већ средиште источног хришћанства, Константинов град, са којим су српски писци волели да упоређују најважније градове у својој земљи, па и Смедерево. Стога је српски летописац забележио да је заузет »свети Цариград«. Тужна вест је тешко погодила деспота Ђурђа, који се затворио у собу и три дана никога није примао. Знао је да иста судбина чека и њега и српски народ. Ипак је, као и остали Портини вазали, упутио званично посланство у Једрене и честитао султану на великом успеху. Мехмед II му је већ слао на поклон заплењене црквене утвари и одежде, али је и даље тражио од деспота да одговара својим обавезама. Пошто је испунио захтеве практичне политике, српски деспот је дао одушке и свом осећању: његови посланици су у августу 1453. откупили у Једрену 100 калуђерица. Сем тога, по изричитој жељи Ђурђа и његове жене, посланици су дали новац многим византијским племићима да и они откупе слободу.[12] Захваљујући новцу српског деспота, у то време су из Епира пренете у Смедерево мошти Св. Луке. После пада Цариграда у Србију су стигли многи угледни Грци, међу којима и »архистратег« Ђорђе Кантакузин, који је у српску престоницу донео два Прокопијева рукописа.[13] Тако је пад Цариграда, несумњиво догађај од светскоисторијског значаја, још једном ускомешао балканске народе. Преживљавали су оне тренутке који су својствени временима када се руши једна цивилизација а замењује је друга. Та смена је увек, па и овога пута, била болна.

Вест о паду Источног Рима примљена је у Европи са запрепашћењем. Најпре је стигла у Венецију. У то време су италијанске државе биле у готово непрекидним сукобима. Милано Франћеска Сфорце ратовао је против Млечана. Ђенова, разарана унутрашњим трзавицама, била је у сукобу с Напуљем, а Фиренца, у савезништву с Миланом, против Венеције и Напуља. Папа и

[10] И цар и деспот су били за овај брак, али је Мара одбила понуду. Према дубровачким вестима из 1454, њу је отац касније верио за Јована Јискру од Брандајза, који се као заповедник чешких најамника истакао у страначким борбама у Угарској. Уп. L. Thallóczy – A. Áldásy, *Diplomatarium* 187; J. Papadrianos, *The marriage-arrangement between Constantine XI Palaeologus and the Serbian Mara (1451),* Balkan Studies 6 (1965) 131–138.

[11] У српском одреду био је Константин Михаиловић из Островице, који је касније у Пољској написао Мемоаре. По њему, султан је тражио од деспота Ђурђа војну помоћ тобож против господара Караманије, не помињући Цариград. Међутим, кад је стигла војска из Србије, он ју је послао на византијску престоницу. Незадовољни због преваре, Срби су намеравали да се врате кући. Ипак то нису учинили јер им је запрећено да ће у том случају бити погубијани. Уп. Константин Михаиловић из Островице, *нав. дело* 33–35.

[12] Ducas, *Istoria turco-bizantină (1341–1462),* изд. V. Grecu, Bucureşti 1958, 395.

[13] К. Јиречек. *Ист. Срба* I, 378.

напуљски краљ Алфонс V, који је вазалним уговорима везивао за себе балканске хришћанске господаре, нису, најблаже речено, сарађивали у вођењу источне политике. У таквим приликама, реални Млечани су већ у априлу 1454. склопили мир са освајачем византијске престонице. Ипак, уз велико залагање папе, делимично и под утицајем пада Цариграда, италијанске државе су се измириле и у августу 1454. основале тзв. Лодијску лигу. И остали европски владари су били заокупљени својим бригама. Далеке државе Пиринејског полуострва имале су својих тешкоћа, а за Енглеску и Француску био је много важнији међусобни рат него борба против Турака. Да би покренуо Запад на крсташки поход против Турака, немачки цар Фридрих III сазвао је сабор сталежа у Регенсбургу у пролеће 1454, а у јесен исте године у Франкфурту, али није нашао за потребно да на њих дође. Ни трећи сабор, одржан почетком следеће године у Бечком Новом Месту, није довео ни до каквог исхода.

После пада Цариграда и Срби су предузели дипломатске кораке у Европи за покретање рата против Турака. У јесен 1453, посланик деспота Ђурђа, дубровачки властелин Јуније Градић, стигао је на напуљски двор и обавестио краља Алфонса о непосредној опасности од Турака, о стању у Србији, а такође и о томе да султан жели његовог господара да привуче на своју страну. Краљ је обећао помоћ, али је пожурио да каже како ће она бити у складу с његовим могућностима. Држећи до спољњег сјаја, обасуо је Градића звучним титулама и препоручио га папи Николи V, коме су из Србије ношене исте поруке. Своју дипломатску активност по Италији деспот је наставио и следећих година, користећи умешност Јунија Градића, неоспорно једног од највећих дубровачких дипломата XV века. Следеће године упутио га је у Милано, а почетком 1455. у Венецију. У лето 1456, као званични представник смедеревског двора, Градић је поново стигао у Напуљ,[14] али ни сва његова спретност није много помогла. Вежбајући се у античкој реторици, обдарени хуманисти проповедали су борбу против неверника; Градић је тако свуда наилазио на предусретљивост и лепа обећања, али српски народ са те стране стварну помоћ није добио.

Много већи изгледи да се организује заједничка борба постојали су у Угарској. Иако без икаквог искуства, млади краљ Ладислав V био је жељан великих подухвата, поготово што га је папа подстицао на борбу. У фебруару 1454. у Будиму је одржан сабор, који је усвојио предлоге о покретању рата против Османлија. Донете су одлуке о начину прикупљања новца и војске, а за заповедника целог подухвата одређен је Јанко Хуњади.[15]

Упркос дипломатским корацима које је предузимао на Западу, деспот Ђурађ је још почетком 1454. сразмерно добро стајао на Порти, посебно међу везирима. На те његове везе рачунало се и у Угарској. Иако је на будимском сабору одлучено да се поведе рат против Турске, водеће угарске личности су истовремено тражиле од деспота да се заложи код султана како би дошло до новог угарско-турског мира. Ђурађ је прихватио посредничку мисију, знајући да ће склапањем мира поново учврстити положај своје државе. Зато је у пролеће 1454. послао на Порту смедеревског војводу Вукосава, који је и

[14] М. Спремић, *Дубровник и Арагонци (1442–1495)*, Београд 1971, 26, 106; Д. Динић-Кнежевић, *Српска Деспотовина према Турцима од пада Цариграда до опсаде Београда (1453–1456), Годишњак ФФ 6 (1961) 129.*

[15] N. Jorga, *Notes et extraits* IV, 84–86.

Иконица са представама Св. Николе и Распећа, XV век, Славковица.

раније одлазио султану. С великом муком је убедио Мехмеда II да обнови примирје из 1451, иако је у Турској султан опремао војску за напад на Београд, штавише и за прелазак преко Саве и Дунава. Деспот је предлагао да се што пре састану угарски сталежи у Сегедину, да прихвате примирје и одреде рок његовог трајања. Посебно је захтевао да се одлуке доносе брзо, јер се султанов поход могао очекивати сваког дана.[16]

Међутим, српски напори за склапање мира 1454. нису уродили плодом. Не обазирући се на мировне уговоре, Мехмед II је после заузимања Цариграда почео да покорава балканске државе. Прва је била на удару Србија, али је деспот одбио да преда Смедерево и Голубац, које су Турци наводно тражили одмах после пада византијске престонице.[17] Према неким вестима, њему је опет поручивано из Једрена да земља којом влада није његова већ Лазаревог сина Стефана, и да зато треба да припадне султану. Мехмед II је био вољан да српском владару препусти само некадашњу област Бранковића и град Софију. Ради тога је упутио свога човека у Србију, али овај није затекао деспота у земљи. Да би се боље припремили за одбрану, на српском

[16] С. Ћирковић, *Деспот Ђурађ Бранковић и угарско-турски преговори 1454. године* 107–109.

[17] F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad 1 (1867) 152; E. Zachariadou, *The First Serbian Campaigns of Mehemmed II (1454, 1455)*, Annali dell'Istituto Orientale di Napoli 14 (1964) 837.

двору су задржавали изасланика, док се истовремено народ склањао на сигурнија места.[18] Не сачекавши повратак посланика нити формално отказујући мир, султан је средином јула 1454. из Једрена кренуо с великом војском на Деспотовину. Вукао је огромну комору, опсадне справе и артиљерију као да је хтео да освоји цео свет. Кад је упао у Србију, његова војска подељена на више делова брзо је преплавила целу земљу. Почела су невиђена зверства над српским народом. Убијан је сваки мушкарац старији од 14 година, док су жене и деца одвођени у робље. Летописац помиње да је посебно настрадао »збег омољски«. Сем тога, на све стране је пљачкано и паљено.[19]

Деспот Ђурађ је пред Турцима с породицом и благом прешао на своје поседе у Угарској, поручујући становништву да се склања у утврђења. Бодрио је народ да издржи и најављивао скори повратак с трупама из Угарске. Уништавајући све пред собом, султанова војска је крајем јула стигла до Дунава и опсела Смедерево. Други њен део је напао Островицу на Руднику. Пошто су турски топови разарали утврђење, браниоци су, мада су се добро држали, отворили градске капије, добивши претходно обећање да се могу слободно повући. Међутим, Турци нису одржали реч, већ су их одвели у робље. Очекивало се да ће Мехмед II напасти Београд, али је он дошао под Смедерево. Престоница је била спремна за борбу и добро се држала. Чак су српске чете успеле да изиђу из града, заобиђу Турке и нападну их с леђа. Ипак је артиљеријска ватра била толико јака да су османлијски војници уз њену помоћ заузели спољни смедеревски зид. Међутим, на вест да Хуњади, који је из Београда и Ковина пратио збивања у Србији, спрема војску, Мехмед II је дигао опсаду и кренуо пут Софије. Са собом је вукао велики плен и водио силно робље; тада је доста Срба насељено у околину Цариграда. Да зло буде веће, у опустошеној земљи харале су глад и куга, које су се јавиле још претходне јесени; народ је бежао све до капија приморских градова.

Повлачећи се из Србије, султан је оставио »под Крушевцем« три санџак-бега с трупама које су наставиле да пљачкају. Деспот Ђурађ се вратио у Смедерево, иако су се проносили гласови да га је, заједно с Голупцем и Жрновом, уступио Угрима.[20] У сваком случају, он је прикупљао војску, коју је Хуњади укључио у своју и већ 29. септембра кренуо из Београда на југ. Пошао је ноћу, у највећој тајности. Преко Рудишта и Жабара стигао је усиљеним маршем до Крушевца, изненадио Турке и потукао их 1. октобра. У бици је убијен један санџакбег, другоме се изгубио траг, док је заповедник Крушевца Фериз-бег ухваћен и са још 18 турских старешина предат деспоту у Смедереву. Онда је Хуњади са својом и Ђурђевом војском, као и трупама грофа Улриха Цељског, које су притекле у помоћ, наставио да пустоши у околини Ниша и Пирота, а затим се преко Видина вратио у Београд.[21]

У време султановог похода на северу, водиле су се борбе и на југу Деспотовине, где су се Турцима супротставиле две мање српске војске: једна

[18] Ducas, *нав. дело* 395–397.

[19] L. Thallóczy – A. Áldásy, *Diplomatarium* 185–186; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 237.

[20] М. Динић, *Грађа за историју Београда* II, 59; L. Thallóczy – A. Áldásy, *Diplomatarium* 186–187.

[21] В. Макушев, *Историјски споменици* II, 81–83; L. Thallóczy – A. Áldásy, *Diplomatarium* 187–190; М. Динић, *Грађа за историју Београда* II, 59–61; М. Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 18.

»на Ситници« а друга, којом је заповедао Никола Скобаљић, у области Дубочице код Лесковца. Двадесет четвртог септембра 1454. Скобаљић је однео победу у пределу »Бање«. Том приликом је изгинуло »много Турака као и знамените турске господе«. Међутим, ускоро су стигле нове турске трупе, којима се супротставио одред Срба, мада бројчано много слабији. Срби су се таквом срчаношћу борили да су Турци причали како никада нису видели такву храбру борбу малог броја људи. Ипак су у неравноправној бици подлегли 16. новембра крај планине Трепање, недалско од Новог Брда, које су бранили. Том приликом су ухваћени Никола Скобаљић и његов стриц. Турци су их живе набили на колац. То су били први познати Срби које су Турци казнили смрћу на такав начин. Касније су многе њихове жртве тако изгубиле живот. Скобаљићева борба и смрт оставиле су дубоког трага у крајевима где је ратовао. Народ је остатке каквог града, куле, цркве или извор вековима називао његовим именом.[22]

Иако султан 1454. није освојио Смедерево, његов поход значио је почетак краја Српске Деспотовине. Топлица и оближњи крајеви били су под непосредном турском влашћу, а преостали део српске земље опљачкан и становништво проређено.[23] Да би се спасло што је још преостало, Угарска и Србија су, у јесен 1454, заједнички покушале да склопе мир на Порти.[24] Међутим, угарско посланство у Једрену није постигло ништа. У изгледу су била само ратна времена. Почетком следеће године очекивала се провала Турака.[25]

У рано пролеће 1455, Мехмед II је с војском прикупљеном у европским и азијским провинцијама кренуо из Једрена на Србију. Није ишао као обично на Софију, већ јужније, преко Ћустендила и Кратова. Одмах је било јасно да је циљ његовог напада Ново Брдо. После пљачке по околини, са опсадним справама, топовима и војском под чувени рудник је најпре стигао румелијски беглербег. Његов захтев да се град преда био је одбијен. Онда му је у помоћ притекао султан.[26] Тврђава је опседнута и почело је бомбардовање тешким топовима којима се Мехмед II тих година издашно користио. Зидине су тучене 40 дана. Пошто нису могли одолети разорном дејству великих топовских ђулади, браниоци су пристали на предају, под условом да се не узима мушка и женска чељад и да свако остане на свом имању. Пошто је султан обећао да ће поштовати те услове, најзначајнији град средњовековне Србије и највеће рударско средиште Балканског полуострва предало се 1. јуна 1455. године. Међутим, султан је одмах погазио обећање, наредивши да се, сем једне,

[22] Једине изворне податке о Николи Скобаљићу пружају српски летописи и Константин Михаиловић из Островице, *нав. дело* 35–36; уп. Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 237–238. Постоји обимна литература о Николи Скобаљићу и посебно о месту сукоба с Турцима. Помињана је Врањска, Сијеринска, па чак и Ћустендилска Бања. На основу дубровачких изворних података, М. Динић, *За историју рударства* II, 62–64, везује ове сукобе за околину Новог Брда; уп. Д. Трајковић, *Скобаљић код Ћустендила 1454*, Наше стварање, Лесковац 1955, 16; М. Вукићевић, *Никола Скобаљић, војвода деспота Ђурђа Бранковића*, Дело 4 (1894) 85–99; Ј. Ђорђевић, *Војвода Никола Скобаљић и његове борбе у Дубочици у половини XV века*, Годишњица НЧ 22 (1903) 115–146; С. Димитријевић, *Борба с Турцима под Скобаљићем, историја и предање*, Лесковац 1951; Д. Трајковић, *Никола Скобаљић*, Лесковачки зборник 4 (1964) 86–99.

[23] Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 237; уп. М. Динић, *Дубровчани као феудалци у Србији и Босни*, ИЧ 9–10 (1960) 147.

[24] М. Динић, *Грађа за историју Београда* II, 61–62; уп. И. Божић, *Дубровник и Турска* 135.

[25] М. Динић, *За историју рударства* II, 64; Д. Динић-Кнежевић, *нав. дело* 133.

[26] М. Динић, *За историју рударства* II, 64, нап. 36.

затворе све градске капије. Становништво је морало да остави покретан иметак у кућама и да дође на једини отворени излаз, на коме је стајао Мехмед II. Сви су морали да прођу поред њега, а он их је раздвајао: на једну страну младиће, на другу женску младеж, на трећу одрасле мушкарце, а на четврту старије жене. Онда је наредио да се »најистакнутији« људи одмах посеку, 320 младића је узео себи за јаничаре а око 700 најлепших жена разделио је својим војницима, док се остатак становништва могао вратити у град. После тога се главнина турске војске повукла од Новог Брда. Идући на Исток, Османлије су водиле са собом робље и младиће одабране за јаничаре. Под заштитом ноћи или густе шуме, они су покушавали да побегну, али су их војници хватали, мучили, везивали за коње и тако вукли даље. Кад је стигао у Једрене, султан је одабрао осам младих Срба за своју комору; они су се заветовали да ће га убити, али их је један завереник издао. По султановом наређењу младићи су мучени тако што су им под колена везивана ужарена кокошија јаја, од чега су им се сасушили крвни судови. Побијени су после годину дана мучења; другови су их сахранили крај једне пусте цркве. Од тог времена Мехмед II више није држао Србе у својој комори.[27] Док је становништво Новог Брда и из других крајева Србије, насилно одлазило на Исток, чак у Анадолију и Персију, стари рударски град је из године у годину све више пропадао. Опљачкана »саска црква« Св. Николе остала је без крова и звона. Касније је претворена у џамију, а становништво Новог Брда је пресељено у Цариград. Иако су се Турци трудили да одрже корисну рударску производњу, пропадање се није могло зауставити. Тако је Ново Брдо после 1455. било само сенка богатог рудника из времена српске власти.

Падом Новог Брда била је решена судбина и осталих места у југозападном делу Деспотовине. Убрзо је заузета стара српска престоница Призрен, а црква Свете Богородице Љевишке претворена у џамију.[28] Поседнути су Призренац, Липљан, Бихор, затим Трепча и Приштина у којима су Турци и раније имали посаде, као и други оближњи градови. Сва турска освајања је пратио покољ становништва.[29] Заузета је цела некадашња област Вука Бранковића, у којој је коначно престала двојна српско-турска управа, која је трајала око 60 година. Турци су освојене крајеве одмах пописали; само нахије Трговиште, Клопотник, Долци, Морава, Вучитрн, Тополница, Лаб и област Приштине имале су 646 села.[30] После завршеног освајања, Мехмед II је кренуо према Солуну; у знак сећања на погибију свог претка Мурата I задржао се на Косову, на месту чувене битке из 1389. године.

Вест о паду Новог Брда затекла је деспота Ђурђа у Угарској, где су прављени велики планови за покретање крсташког рата. Војску је требало да спреме угарски краљ, Јанко Хуњади, бургундски војвода, папа, арагонски краљ и српски деспот, који је обећао 10.000 коњаника. Али сталне страначке борбе у Угарској нису обећавале ништа добро. Стога је деспот Ђурађ, кога је

[27] Константин Михаиловић из Островице, *нав. дело* 36–38.

[28] Х. Калеши, *Када је црква Свете Богородице Љевишке у Призрену претворена у џамију*, Прилози КЈИФ 28 (1962) 253–261.

[29] Летописац кратко бележи да султан том приликом »мноштво рода хришћанског исече«. Уп. Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 238.

[30] H. Hadžibegić – A. Handžić – E. Kovačević, *Oblast Brankovića. Opširni katastarski popis iz 1453. godine*, Sarajevo 1972, 1–347; H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo 1964, 1–14, 19–60; исти, *О организацији турске управе у Србији у XV и XVI вијеку*, ИГ 3–4 (1955) 60–61.

управо тих дана фрањевац Јован Капистран убеђивао да пређе у католичку веру, отишао у Беч да тражи помоћ; вратио се у Смедерево разочаран, с осећањем да је препуштен сам себи.[31] Ступио је у преговоре с Портом и почетком 1456. склопио мировни уговор, по коме је препустио султану цео јужни део државе. Задржао је крајеве северно од Крушевца и Западне Мораве и за њих је сносио вазалне обавезе.[32] Тако су, на крају, Бранковићу остале само некадашње земље Лазаревића, а велики део српског народа пао је под непосредну власт султана. Судбина преостале Деспотовине се све више везивала за престоницу – Смедерево, иако је Ђурђева била и Сребрница коју је у мају 1455. успео да одбрани од босанског војводе Петра Ковачевића. Нешто раније, смедеревски двор се измирио и ородио са Стефаном Вукчићем, са којим је било толико несугласица у време рата између Дубровника и херцега.[33]

Султановим освајањем 1455. прекинута је веза између Деспотовине и Зете. И после два пораза 1452, Ђурађ је слао трупе у Зету, али његов медунски војвода Милош није могао ништа да постигне. Победио га је Стефаница Црнојевић у јесен 1453, који је затим потиснуо све деспотове снаге из Горње Зете, запосео Жабљак и Подгорицу, и у њој развио млетачку заставу. Ђурђу је остао само Медун; кад су пали Ново Брдо и област Бранковића, судбина Медуна је била запечаћена. Почетком 1456. војвода Милош га је предао Турцима који су и раније, надзирући прилазе земљама Бранковића, контролисали долину Мораче. Из пописа Крајишта скопског намесника Иса-бега Исхаковића, завршеног 1455. године, види се да је он већ тада у »вилајету Никшића« имао пет села, док су шест других као тимаре држали његови људи.[34]

Губитком Медуна коначно је престала Ђурђева власт у Зети. Његова дуга борба против Млечана и одметника Стефанице Црнојевића била је упорна, али узалудна. Заузет првенствено турско-угарским односима, борећи се и за сопствени опстанак, он није могао да се више усредсреди на Зету. Чинио је што је могао, али је то било недовољно. Уосталом, његова власт се гасила и у Србији; зато није чудно што је нестала и у Зети. Деспотово потискивање из Зете последица је ширења млетачке власти, али на првом месту уздизања Црнојевића. Венеција је држала обалски појас, док је њена власт у залеђу била номинална, а стварно у рукама Црнојевића. Тако је било и после 1455. године, када је Стефаница са »зетским збором«, који су чинили представници 51 »општине или дружине«, формално признао млетачку власт и над Горњом Зетом. Пошто се учврстио помоћу Млечана, он је постао неоспорни господар поданика у залеђу. Тако су Црнојевићи избили на прво место у политичком животу земље. Упоредо с њиховим јачањем, планински крај Горње Зете почео је да се назива Црном Гором.[35]

Почетком 1456. нова турска офанзива огласила је даље освајачке пла-

[31] М. Орбин, *Краљество Словена* 126–127.

[32] В. Макушев, *Историјски споменици* II, 227; L. Thallóczy – A. Áldásy, *Diplomatarium* 196; Константин Михаиловић из Островице, *нав. дело* 37; Critobul din Imbros, *Din dominia lui Mahomed al II-lea, anii 1451–1461*, изд. V. Grecu, București 1963, 187.

[33] С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача* 205, 217–218; исти, *Историја средњовековне босанске државе* 309–310.

[34] *Историја Црне Горе* 2/2, 228–230, 277–278 (И. Божић).

[35] *Историја Црне Горе* 2/2, 230–232, 277–278 (И. Божић).

нове султана Мехмеда II. Јасно усмерена на српско Подунавље, требало је да прошири власт Османлија у Деспотовини и да најави продор у Угарску.

Још током зиме почеле су у Турској обимне припреме за рат. Султан је тражио војну помоћ од босанског краља, херцега Стефана Вукчића, војводе Петра Павловића и других. Прикупљена је војска из азијских и европских делова Царства, затим храна и оружје. Једном сакупљена, она се очевицима учинила као море које се таласа. Водили су је најбољи султанови ратници: румелијски беглербег Карација, заповедник јаничара Хасан и други. Више десетина хиљада људи уз најбољу опрему која се могла прибавити требало је да предузме напад на Београд, који се тада налазио под угарском влашћу. Савременицима је нарочито падала у очи турска артиљерија. Топови разних калибара довлачени су на бојиште, често су ливени у балканским градовима да би се умањиле тегобе сложеног транспорта. Султан је располагао и бродовима. Градио их је на Морави и затим упућивао на Дунав. Требало је да пресеку речне путеве којима је Београд снабдеван и да послуже за превоз трупа, као и за мање борбене задатке.

Вишемесечне ратне припреме пажљиво су осматране у Србији. Деспот Ђурађ Бранковић је настојао да оспособи утврђене градове за одбрану. Посебно је то било важно за Смедерево. Успео је да град опреми храном, војском, топовима и оружјем тако да је спреман дочекао турски напад у лето 1456. године. Сам деспот се повукао у Угарску да отуда помогне у организовању отпора.[36]

Београд се нашао у великој опасности. Иако се од пролећа 1456. тачно знало да султан хита према Дунаву, мало је шта учињено да му се препречи пут. Угарска је очекивала европску солидарност и тражила помоћи у Немачкој, Аустрији, Италији, Арагонији, Бургундији, код папе, свуда где су се саговорници могли наћи. Свечане изјаве и маштовити планови топили су се у свакидашњици завађене Европе. Како се турска војска примицала својим циљевима на Дунаву, постајало је све јасније да је Угарска препуштена својим снагама и подршци коју је могао да пружи предузимљиви папа Каликст III. Он је упутио у Будим свога легата Карвахала са широким овлашћењима да утире пут хришћанској сарадњи на војном пољу. Показало се да је он могао само да убрза и организује крсташку војску која се почела окупљати у разним земљама за борбу против Турака. План да папска флота нападне турске обале и растерети бојиште код Београда није могао бити остварен на време тако да није утицао на исход борби.

Током јуна 1456. сумњи више није било – султанова војска имала је пред собом разједињену угарску властелу која се само малим делом окупила под заставу ердељског војводе Јанка Хуњадија, врховног војног заповедника Угарске. У безнадежној ситуацији угарски краљ Ладислав је почетком јуна напустио земљу и отишао у Беч. Једино је крсташка војска постепено стизала на ушће Саве у Дунав. Шаролики одреди сеоске и градске сиротиње из Немачке, Аустрије, Угарске, Пољске и Чешке, студенти, монаси, људи разних занимања или без њих, махом невични борби против Турака, нашли су се код Земуна да поделе страхоту једне од највећих битака која се одиграла на нашем тлу. Предводио их је неуморни Италијан, фрањевац Јован Капистран. Међутим, само мањи број крсташа пребачен је у Београд. Главни терет борби

[36] В. Макушев, *Историјски споменици* II, 110; К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 383.

понела је војна посада града на челу са заповедником Михаилом Силађијем, као и сами житељи града који су са изузетном храброшћу учествовали у окршајима.

Турска војска је најпре напала Смедерево. Одбијена је уз велике губитке. Првих дана јула 1456. главнина султанових снага окупила се код Београда. Операцијама је руководио лично Мехмед II. Запоседнути су сви прилази граду и размештени топови који су даноноћним бомбардовањем започели свој рушилачки подухват. Требало је да разарањем градских бедема отворе пут општем јуришу. На другој страни, турски бродови су овладали рекама и пресекли животно важну везу са Угарском. Малобројним браниоцима и лоше снабдевеном граду нису се више могла дотурити појачања. Осећај усамљености разорно је деловао на људе. У таквим околностима, Јанко Хуњади је уз подршку деспота Ђурђа Бранковића одлучио да предузме речни продор према Београду. Хришћанска флота се окупљала у Сланкамену. Видну улогу имали су у њој Срби.

До одлучујуће речне битке дошло је 14. јула надомак Земуну, где се налазила усидрена турска флота. Силовити налет хришћанских бродова разбио је бојни поредак султановог бродовља. Развила се жестока битка за сваки брод. Према раније утаначеном договору, у одлучујућим тренуцима боја из београдске луке испловили су чамци Срба ратника. Напали су непријатеља изненада и с леђа и допринели стварању пометње у његовим редовима. Задивили су својом вештином и храброшћу и Италијана Ђованија Таљакоца који је посматрао ток борби. Забележио је да су се Турци управо њих највише бојали. Борба је завршена потпуном победом хришћана. Реке су ослобођене блокаде и граду су хитно упућена појачања. Психолошко дејство ових догађаја на браниоце било је велико.

За то време Турци су вршили припреме за општи јуриш на град. Широки јарак који је опасивао град ужурбано је засипан земљом, појачано је дејство топова. Све бреше се више нису могле затварати. Султан је наредио да се копају подземни ходници и да се минирају поједине градске куле. Општи јуриш почео је 21. јула увече. Развила се огорчена, беспоштедна битка за сваку стопу земље. Водила се целе ноћи. Јаничари су, уз велике губитке, ипак, успели да продру у Горњи град. Сва средства, сва оружја бацио је султан у борбу. Изгледало је да је циљ надохват руке. Последњи, очајнички противнапад извршила је војска бранилаца пред свитање новог дана. Свим снагама и посебно запаљеним бакљама које су бацане са бедема на непријатељске војнике успели су да зауставе турски продор. Они који су већ били у тврђави, сасечени су. Београд се одржао.

Следећег дана, 22. јула, крсташка војска из Београда извршила је силовит напад на турске положаје око града. Међутим, у судару са турском коњицом која се изненада појавила, она је сузбијена и тешко поражена. »Ни сваки десети се није спасао«, бележи један очевидац.

Султан, који је и сам био рањен у току борби, наредио је хитно повлачење. Озлојеђен неуспехом, светио се својој околини. По његовој наредби погубљени су многи учесници боја, сви они које је сматрао одговорним за ток догађаја.

Срби су вишеструко учествовали у борбама 1456. године. Деспот Ђурађ Бранковић је материјално и војно помагао браниоце Београда. Турска војска је у Србији нападана на сваком кораку. Људи су из утврђених градова вршили

препаде на мање одреде војника тако да је султан био приморан да у области Рудника остави једно одељење војске као заштитницу главнини снага које су се бориле око Београда. На другој страни, Угарска је разним мерама привлачила српске ратнике. Чинио је то и вођ крсташа Јован Капистран. Српских војника било је свуда, и у Београду и око њега. Бранили су они тада и своје право на опстанак.

Вест о поразу султана Мехмеда II муњевито се ширила у Европи. Разносили су је учесници догађаја, а затим и сви други. Стизала је она у готово све земље Европе, па чак и далеко ван њених граница. Папа Каликст III је тим поводом установио општи хришћански празник који се 6. августа имао светковати у целом свету.[37]

Београд је тешко платио цену славе. После Турака, почели су да се разилазе и одреди крсташа. Глад, која се надвила над читаву јужну Угарску, само је појачана приливом великог броја људи. Слабо опремљени и изнурени, крсташи су изазивали сукобе у граду, па је Капистран предузео мере да се они што пре врате кућама. Било је то утолико потребније што се у изузетно тешким условима борбе, са много несахрањених ратника, у врелим летњим данима, брзо раширила куга. Умирало се на све стране. Поред незнаних жртава, епидемија је покосила и главне учеснике борби, Јанка Хуњадија и Капистрана.

Следиле су онда и друге невоље. У Угарској се распламсао дубоки унутрашњи сукоб. Старо непријатељство двеју странака, дворске и оне Јанка Хуњадија, добило је нове подстицаје смрћу ердељског војводе. Угарски краљ се са војском и својим присталицама вратио у земљу и упутио одмах према Београду с намером да га што пре преузме од породице Хуњади. Ту се почетком новембра 1456. супарништво странака претворило у отворени сукоб. Краљ Ладислав је у Београду био ухапшен, а његов најближи сродник, гроф Улрих Цељски, зет деспота Ђурђа Бранковића, посечен. Борба за власт се на тај начин пренела и на границу земље. Све је то само отежало положај српског деспота. Он је у позну јесен 1456. потражио споразум са султаном. Његов посланик, челник Ђурађ Големовић одлазио је у Једрене на преговоре. Мисија се отезала, а стари Ђурађ Бранковић је био на измаку снага. Умро је 24. децембра 1456. године у приликама које су мало доброга обећавале за будућност. Србија се још више нашла укљештена између угарских и турских интереса. Борба за опстанак бивала је све сложенија.[38]

[37] Преглед извора и литературе: J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку* 127–171.

[38] L. Thallóczy – A. Áldásy, *Diplomatarium* 219–220, 222; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 240. Тужбалица поводом деспотове смрти: Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, Споменик 3 (1890) 90–92.

ПРОПАСТ СРЕДЊОВЕКОВНЕ ДРЖАВЕ

Смрћу Ђурђа Бранковића нестало је најзначајније политичке личности тога доба међу Србима и балканским хришћанима. Он се три деценије истицао изузетним способностима и великим међународним угледом. Позиван је да посредује у сукобима између феудалних господара и страних држава, посебно у споровима између угарског краља и турског цара. Чинио је велике напоре да спасе своју земљу, али воља и снага једне личности нису могле да спрече распадање државног организма, а још мање да зауставе ширење Турског Царства. Штавише, после његове смрти наследници и потомци брзо откривају сву трагику у којој се нашла породица Бранковић и српски народ, који је она водила.

Деспота Ђурђа је наследио најмлађи син Лазар, једино мушко дете које није било ослепљено; од 1446. године, кад се оженио, носио је титулу деспота и био је очев савладар.[1] По доласку на престо, улагао је напоре да среди своје односе са султаном. И његов отац, разочаран у разједињену Угарску, настојао је да се пред смрт споразуме с Портом, али није дочекао склапање мира, пошто је султан тражио претерано велики харач.[2] Међутим, после пораза код Београда, Мехмед II је прихватио смену на српском престолу, осећајући да ће нови смедеревски деспот, кога је из Београда непрекидно узнемиравао Михаило Силађи, заузети противугарски став. Пошто је великог везира са 20.000 војника држао на удаљености свега два дана хода од Смедерева, султан је 15. јануара 1457. склопио уговор с новим деспотом. Вратио му је све очеве земље, уз обећање да га до смрти неће узнемиравати. Лазар је био дужан да плаћа годишњи харач, нешто мањи него у Ђурђево време, јер није држао Ново Брдо.[3]

Тако је »господин Србљем деспот Лазар« почео да влада као султанов вазал. На брзо сређивање односа са Портом утицала су моћна браћа Анђеловићи, од којих је један био у српској а други у турској служби. Потицали су од последњих хришћанских господара Тесалије из породице Анђела Филантропена. Њихов отац, као и многи Грци тог времена, настанио се у Новом Брду. Оженио се Српкињом, коју су касније заробили османлијски војници и с једним сином одвели у Турску. Захваљујући пореклу, способностима и окол-

[1] С. Новаковић, *Последњи Бранковићи у историји и народном предању, 1456–1502*, Нови Сад 1886, 2–3

[2] В. Макушев, *Историјски споменици* II, 87–91.

[3] L. Thallóczy – A. Áldásy, *Diplomatarium* 223–224; В. Макушев, *Историјски споменици* II, 215–216.

ностима, мали Анђеловић, који је преведен у ислам и добио име Махмуд, примљен је у дворску службу, што му је омогућило да се спријатељи с престолонаследником Мехмедом. Брзо је напредовао, све док није постао румелијски беглербег и велики везир. Истовремено, његов брат Михаило је правио каријеру на двору деспота Ђурђа. Већ 1445. био је велики челник и као изасланик свога господара неколико пута је одлазио на Порту, где се виђао с братом.[4] Обојица су одиграли изузетно значајну улогу у тим ратним временима, кад су се браћа лако могла наћи један против другог, у два међусобно зараћена табора, што је био случај с многим Србима с којима је Махмуд-паша одржавао везе. Дубровчани су му се обраћали на српском, који је у то доба, заједно с турским и грчким, био један од три међународна језика југоисточне Европе.

Нови деспот је обавестио званични Будим о уговору с Портом. У Угарској су стално страховали од турског напада на Београд и друге јужне крајеве, поготово што је султан, под заштитом 8.000 ратника, градио шајке на Сави с босанске стране, а у својој држави објавио позив свим хришћанима да приступају његовој војсци. Праштао им је све раније грехове, штавише и убиства Турака, и обећавао посебне награде онима који би довели друге. И његови противници су сматрали да ће он сакупити онолико људства колико год буде желео.[5] У састав турске војне силе, овога пута су се, нема сумње, уз припаднике других хришћанских народа, укључили и Срби.

Неповољне вести из Турске нису смириле унутрашње сукобе у Угарској. Да би осветио смрт Улриха Цељског, краљ Ладислав бацио је у тамницу оба сина Јанка Хуњадија; старијег Ладислава јавно је погубио у марту 1457. године. То је довело до рата између странке хуњадијеваца, на чијем је челу био Михаило Силађи, брат Хуњадијеве жене, и краља, који је због земаља грофова Цељских био у сукобу и с немачким царем Фридрихом III Хабсбуршким. Уз помоћ људи који су били у служби њеног мужа, Улрихова удовица Катарина Бранковић се једва некако још одржавала у пролеће 1457. године. Како су јој оба сина, од којих се један по деди звао Ђурађ, умрла као деца, није се могла надати никаквом добру, јер је требало да поседи њеног мужа, по наследним уговорима, припадну Хабсбурговцима.

Деспот Лазар се такође умешао у угарске борбе желећи да помогне краљу Ладиславу. Сарађивао је с његовим присталицама у јужном Банату, који су му априла 1457. предали Ковин. Срби су запоселии друге дунавске тврђаве, што је и летописац забележио: »прими господин деспот Лазар град Ковин и ине градове побрешке«. Деспотова војска је продрла дубље у Банат, али је крајем маја потучена на Тамишу. Противничка страна је држала Ердељ и област око Темишвара. »Побрешки« градови су ипак остали у саставу Деспотовине око годину дана. Повратио их је Михаило Силађи тек после Лазареве смрти.[6] Тако се, први пут у средњем веку, српска граница померила на леву обалу Дунава, управо у време кад се српска држава налазила пред коначном пропашћу.

[4] Мајка браће Анђеловића је остала хришћанка. Још 1463. живела је у Цариграду и уживала благонаклоност султана. Уп. Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба* 98.

[5] В. Макушев, *Историјски споменици* II, 88–91, 216; J. Радонић, *Ђурађ Кастриот Скендербег и Арбанија у XV веку*, Споменик 95 (1942) 76–77.

[6] Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 241; уп. С. Ћирковић, *Прилошци за историју Ковина у средњем веку*, Зборник МСИ 1 (1970) 85–86.

Колико год да је деспот Лазар успевао да градове у Банату држи под својом влашћу, толико није могао да се сложи са најближим сродницима, са којима се на крају и разишао и тако убрзао пропаст Деспотовине. Јерина је за живота колико-толико стишавала сукобе и неслогу Ђурђеве деце. Међутим, исте ноћи кад је у Руднику, 3. маја 1457, умрла, њен брат Тома Кантакузин, најстарији син Гргур и кћи Мара, бивша султанија, пребегли су султану.[7] У Једрену су лепо дочекани, а султан им је обећао издржавање. У Србији је уз деспота остао једино слепи Стефан. Наводно је и Јерину спречио у бекству Лазар, кога ће знатно познији писци оптужити да је отровао мајку.[8] Раздор међу Ђурђевим наследницима био је породични, али, без сумње, и политички, јер су бегунци у Једрене били поборници турске политике, док су Лазар и Стефан, а особито Лазарева жена Јелена, били за што чвршће везивање за Угарску. Све је то јасно откривало да Бранковићи више нису били кадри да у слози бране земљу, па стога нису могли да траже ни жртве од својих поданика, толико неопходне у тим судбоносним данима за српски народ. Глад и куга су и даље харале Србијом; притиснут невољама, народ је подизао очи к небу, на коме су се баш у то време појавиле »звезде репатице« предсказујући даље несреће.

Мехмед II је будно пратио сва збивања у Деспотовини. Био је свестан да се ближи дан када ће је коначно покорити. Ипак није одмах кренуо у поход; пустио је да време учини своје. Дане је углавном проводио у Једрену, у забавама и свечаностима, а ратовање у Албанији препустио је својим заповедницима.[9] Већина првака ове земље пришла је Турцима, док је сам Скендербег тражио уточиште бежећи у планине.[10]

Иако је имао сређене односе с Портом, деспот Лазар није могао бити спокојан. Једна за другом стизале су вести о томе да султан спрема велику војску на Србију, а кружили су и гласови да се посебно припрема за напад на Београд и да стога намерава да изгради велику флоту. О свему томе деспот је обавештавао Будим, али је и поред тога крајем 1457. помогао Османлијама да упадну у јужну Угарску. У то време Мехмед II је тражио да му босански краљ преда четири града, од којих се један налазио на прилазима Угарској.[11] Босна је, као и Србија, била пуна Турака, али 1457. султан није напао ни Деспотовину ни Београд. Лазар је сачувао земљу у целости. Штавише, успео је да задржи и поседе у источној Босни, јер је, као Портин вазал, уживао заштиту с највишег места.

Услед сталних борби вођених у претходним годинама и непрестаних упада Турака, у Деспотовини није било услова за миран живот. Поремећена је трговина, пре свега дубровачка, а несређени односи Републике са султаном омогућавали су Османлијама да нападају и пљачкају њене поданике. Стога је Сенат повлачио трговце из залеђа, а херцега Стефана Вукчића молио да дубровачке трговце, који се буду враћали из Србије, пропусти преко своје земље. Иако им је, увођењем разних »новштина«, деспот Лазар правио сметње, Дубровчани су ипак, септембра 1457, тражили од њега и његовог

[7] Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 241.

[8] М. Орбин, *Краљевство Словена* 128.

[9] Ф. Бабингер, *нав. дело* 125–126.

[10] В. Макушев, *Историјски споменици* II, 113–114.

[11] В. Макушев, *Историјски споменици* II, 216–217; М. Динић, *Грађа за историју Београда* II, 70.

брата Стефана повластице, а са своје стране су се обавезали да српском владару и осталим Ђурђевим синовима исплате очеву заоставштину.[12] Пошто су Дубровчани Деспотовину све више убрајали у турске области, Сенат је управо 1457. забрањивао својим поданицима да одлазе у крајеве који су под османлијском влашћу а и у оне који су сматрани турским вазалним подручјем. Разлика између једних и других бивала је све мања.

Деспот Лазар је некако успео да сачува државу, иако је њоме владао кратко. Умро је 20. јануара 1458. године, кад је имао око тридесетак година. Два месеца раније, у новембру 1457, умро је краљ Ладислав Посмрче. Унутрашње борбе у Угарској су се још више распламсале, па су се проносили гласови да ће зараћене стране увући Турке у своје међусобне сукобе. И даље се јавно говорило да је рат против неверника света дужност, али су истовремено званични угарски кругови покушавали да тајним путем склопе мир са султаном. Додуше, четири дана после смрти српског деспота угарска држава је добила новог краља. Био је то син Јанка Хуњадија, Матија, који је имао 14 година. За намесника му је одређен Михаило Силађи, познати противник деспота Ђурђа и деспота Лазара. Тако је у Угарској, од које су Срби очекивали помоћ, победила странка против које су се борили српски владари.

Пошто деспот Лазар није имао мушке деце, после његове смрти поставило се питање наследника. Почетком фебруара 1458. земљом је управљало намесништво које су сачињавали Михаило Анђеловић, Лазарева удовица Јелена Палеолог и њен девер Стефан. Анђеловић је био главна личност. Српски летописац је забележио да је он примио »начелство српско«, а само уз њега су владали снаха и девер.[13] Михаила Анђеловића су подржавали Турци, а такође и она српска струја која је сматрала да је боље имати господара кога ће потврдити султан него да земља падне под непосредну османлијску власт. Кад се у општем метежу изгубио сваки ред, грађани Смедерева, који су представљали јак привредни чинилац, признали су Анђеловића за деспота. Међутим, Јелена и Стефан никако нису могли са њим да се сложе, тако да су се убрзо и разишли. Марта исте године »губернатор« Анђеловић је у Смедерево пустио једног субашу са одредом Турака који су одмах на кули изнад градске капије истакли османлијску заставу кличући султану. Изненађено становништво престонице латило се оружја. Настао је покољ у коме су посечени Турци, као и они Срби који су били с њима у савезу. Заробљен је и Михаило Анђеловић.[14] У преврату је одиграо значајну улогу Дубровчанин Дамјан Ђурђевић, који је дуго био у служби српског двора. Њему је поверено да чува угледног заробљеника. У јесен исте године Анђеловић је још био у заточеништву.[15] Његова добра су заплењена и предата властели противничке странке, углавном великом логотету Стефану Ратковићу. »Начелство српско« је примио слепи Стефан који је признат за деспота. Он је наставио да влада с властољубивом снахом Јеленом. Међутим, догађаји у Смедереву су одмах покренули Турке, у првом реду румелијског беглербега Махмуд-пашу,

[12] И. Божић, *Дубровник и Турска* 144–150; С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача* 236.
[13] Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 242.
[14] В. Макушев, *Историјски споменици* II, 114–115.
[15] Дубровачке власти су прекоревале свог поданика што се примио да чува срушеног губернатора, поготово што се Махмуд-паша жалио на поступке према брату. Зато је саветовано Ђурђевићу да лепо поступа са заробљеником. Уп. К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 386, нап. 164; И. Божић, *Дубровник и Турска* 154; С. Ћирковић, *нав. дело* 236.

чији је брат допао затвора. Борба за власт у Смедереву давала је прилику не само Османлијама него и осталим суседима Деспотовине да се боре за њене остатке. Чим је деспот Лазар умро, босански краљ Стефан Томаш је заузео Сребрницу и још 11 тврђава. Пет је дао Станчићима а четири Ковачевићима, познатим властеоским породицама из тих крајева. За себе је задржао Сребрницу и, по свој прилици, Зворник и Теочак. Тако је источну границу своје државе померио на Дрину.[16]

И водеће угарске личности желеле су да се дочепају српских крајева. У Будиму су се проносили гласови да је деспот Лазар оставио своју државу папском легату. Уосталом, то исто се причало и после смрти деспота Ђурђа. Зато је убрзо после Лазареве смрти у Београд стигао кардинал Карвахал, али се необављена посла брзо вратио у Угарску. Иако је у Смедереву била јака струја која је тражила ослањање на Угарску, Срби нису могли да потпуно прекину с Турцима, ако су желели да сачувају остатке своје државе. Стога је кардиналов план за њих био неостварљив. Додуше, упорни кардинал је и даље сакупљао крсташе, а постигао је то да папска курија узме у заштиту Србију, али ни то није имало неког већег значаја, па се Михаило Силађи спустио с војском на југ. Желео је да брани Београд, али и да се бори за остатке Деспотовине. Она је била пуна Турака, који су чак надзирали и пут између Београда и Смедерева. Рачунало се да ће, уз помоћ Срба, напасти Београд и провалити у Угарску. Силађијева војска је већ у марту 1458. била на Дунаву, а на Запад су стизали извештаји да се за деспотове градове на северу Србије непосредно боре султан и Михаило Силађи. Једино се није знало ко ће их пре заузети.[17]

Силађи је распоредио око 8.000 својих војника дуж Дунава, настојећи да спречи могућан прелаз Турака преко реке. Он је највише боравио у Београду, који је ужурбано утврђивао, а његово присуство је несумњиво утицало да се Михаило Анђеловић збаци с власти. Покушавао је да нешто добије и дипломатским путем, јер борбом није могао ништа да постигне. Од Лазареве удовице је тражио да му уступи Деспотовину, а у замену је нудио добра у Угарској. Преговори су споро напредовали, јер Срби нису много веровали Угрима, како изричито наводи један савременик.[18] Још док су преговори трајали, Силађи је заузео три деспотова утврђења крај Дунава. Због тога Срби нису хтели да уступају своју земљу, већ су нудили само Голубац. Поред тога, Силађи је давао имања којима је управљала Хуњадијева удовица, а она није била вољна да их било коме уступа.[19]

Док су тако Угри настојали да преговорима добију Деспотовину, војнички много јачи Турци почели су систематски да је освајају. Марта 1458. прокрстарили су целу земљу до угарске границе. Са собом су водили слепог Гргура Бранковића, кога су намеравали да доведу на деспотски престо. Уз њих је ишао и Гргуров ванбрачни син. Упоредо с пропадањем српске државе, растао је и број претендената на престо. Освајањем је руководио Махмуд-паша Анђеловић. У Крушевац је довео велики број дрводеља и бродоградитеља

[16] I. Nagy – A. Nyáry, *Magyar diplomacziai emlékek Mátyás király korából* I, Budapest 1875, 6; В. Макушев, *Историјски споменици* II, 204–205; уп. М. Динић, *За историју рударства* I, 84–85.
[17] L. Thallóczy – A. Áldásy, *Diplomatarium* 232.
[18] В. Макушев, *Историјски споменици* II, 218.
[19] L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig 1914, 98.

теља из Цариграда и Галипоља, да би ту саградили бродове које је намеравао Моравом да спусти у Дунав.[20] Пошто је своје војнике најпре задовољио пљачком, почео је да заузима утврђена места. Већ 10. маја је освојио манастир Ресаву, који летописац с правом назива градом због моћних зидина.[21] Затим је пала Бела Стена код Ваљева и Жрнов на врху Авале. Беглербег је намеравао да освоји и Београд и Смедерево. Почетком лета је опколио Београд. Браниоци су у борбама ван града имали великих губитака.[22] Потом је заузео град Вишесав у дунавском теснацу, а у августу Голубац, где се налазио најзначајнији прелаз у Угарску.[23] Тако су, избијањем на Дунав, крајем лета 1458. Турци углавном завршили ратовање у Србији. У новоосвојене крајеве одмах су доведене субаше и други османлијски високи чиновници.[24] Судбина Деспотовине била је решена, само се постављало питање њене престонице. После збацивања Михаила Анђеловића с власти, Јелена Палеолог и слепи Стефан одржали су се у престоници годину дана, али је цела српска земља већ била у султановим рукама.

Док су Турци ратовали и одводили робље на Исток, Дубровчани су салетали Махмуд-пашу, желећи да поново успоставе односе са Портом, прекинуте још од »Дуге војне« 1443–1444, а и да среде свој трговачки положај у све већем Турском Царству. Сенат је у пролеће 1458. упутио султану посланство, рачунајући да ће му на Порти помоћи Гргур и Мара Бранковић. Међутим, посланике је 8. маја примио Махмуд-паша у селу Суботици код Ресаве, два дана пре пада манастира. Као услов за склапање споразума захтевао је плаћање харача и измирење целог заостатка. Пред великом турском силом, која је покоравала Деспотовину, морало се попуштати. Стога су се посланици вратили у Дубровник да би од Сената добили нова упутства а затим су поново дошли беглербегу и у августу наставили преговоре у његовом логору крај Ниша. Иако су га подмићивали све већим поклонима, морали су да пристану да плаћају годишњи харач од 1.500 дуката. Тек пошто су с њим постигли споразум, примио их је султан у Скопљу и, октобра исте године, издао повељу коју је Република толико желела. Од 1458. она је редовно плаћала годишњи харач који није остао на 1.500 дуката, већ је ускоро почео да се пење »као жива у барометру« све док се није зауставио на 12.500. У том износу је плаћан све до политичке пропасти Дубровника.[25] Тако је мала Република, у време нестанка српске средњовековне државе, избегла турско освајање. Сем тога, њени поданици су могли да наставе своје послове у Србији, иако је она престала да постоји као самостална држава.

Султан је Махмуд-паши препустио освајање Деспотовине и сређивање односа с Дубровником, а сам је отишао на Пелопонез да се бори против браће Димитрија и Томе Палеолога. Браћа су била у сталним сукобима, иако се турски обруч око њих стезао. Ни долазак Мехмеда II није могао да их измири, тако да је 1458, у пролеће и лето, освојио готово цео Пелопонез и велики део

[20] I. Nagy – A. Nyáry, *нав. дело* 27–28, 30; В. Макушев, *Историјски споменици* II, 219–220.
[21] Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 243.
[22] L. Thallóczy – A. Áldásy, *Diplomatarium* 237; уп. J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку* 183.
[23] L. Thallóczy – A. Áldásy, *Diplomatarium* 241.
[24] М. Динић, *Грађа за историју Београда* II,72–73.
[25] И. Божић, *Дубровник и Турска* 151–157; Б. Недељковић, *Дубровачко-турски уговор од 23. октобра 1458. године*, Зборник ФФ 11–1 (1970) 363–391.

становништва преселио у Цариград и нека друга места. На повратку се задржао у Атини, где је примио кључеве града; полумесец је тако завладао највећим средиштем старе Грчке. Што се тиче домаћег православног становништва, оно је било задовољно, јер је пропашћу породице Аћајуоли, која је дуго владала Атиком, престала владавина католичког свештенства.

Слично су осећали и браниоци Смедерева. Више су волели да прихвате Турке него неизвесну потпору Запада.[26] Истина, од Угара се и даље очекивала помоћ, али је и неповерење према северном суседу расло, поготово што унутрашњи раздори у краљевини нису престајали. У лето 1458. против краља Матије скована је завера, којој је пришао Михаило Силађи, због чега је напустио јужну границу. У замену за простране поседе, измирио се с краљем, али се морао одрећи гувернерског положаја. У време решавања ових размирица вест о паду Голупца изазвала је на угарском двору велику забринутост.[27] Краљ је одмах с војском кренуо на југ. Да би спречио пад Смедерева, упутио је Михаила Силађија према Ковину. Разлози за узбуну били су оправдани. Већ у септембру 1458. Турци су провалили у Срем, опљачкали га и спалили Митровицу. Пристигла угарска војска их је потукла и уз велике губитке одбацила преко Саве. Али, и поред тога, Угри нису могли да наставе ратовање у Србији, јер је Махмуд-паша тамо држао велику војску. Добро је снабдео градове, укључујући ту и оне на Дунаву, и тако их припремио за одбрану.[28] Зато су угарски високи чиновници наставили раније преговоре. Тражили су од слепог деспота Стефана да преда Смедерево у замену за поседе у Угарској, како би српску престоницу претворили у своју пограничну тврђаву. Иако су му обећавали да ће Смедерево вратити кад Србија буде ослобођена од Турака, преговори ни овога пута нису уродили плодом.[29] Силађи и људи око њега наставили су да оптужују Србе да се не боре против Турака, док им је султан замерао због договарања са Угрима.

Деспот Стефан је покушавао да успостави везу с Турцима, али је много више очекивао од Угара. Говорио је да ће се у свако доба придружити крсташкој војсци и слао посланике у Будим да моле за помоћ, али је нису добили, иако су водеће угарске личности биле на српској граници.[30] Октобра 1458. у Београду су боравили краљ Матија с војском, папски легат кардинал Карвахал с крсташима и Михаило Силађи са својим трупама. Ту су се поново распламсали стари сукоби. Оптужујући Силађија за учествовање у завери, краљ је наредио да се ухапси а намеравао је да га погуби. Све се то одигравало пред очима Срба; летописац је записао како је краљ »свезао« Михаила Силађија, опеваног у српским народним песмама као Михаило Свилојевић.[31]

Утврђујући јужну границу, краљ Матија је провео неко време у Београду, а онда се повукао у Сегедин, где је у децембру 1458. и јануару 1459. одржан државни сабор, на коме је закључено да сви становници краљевине морају

[26] Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене или Турска хроника*, Споменик 107 (1959) 39, наводи да су »Рашани« љути на Хуњадија, »радије желели да Смедерево падне Турцима у руке него Угрима«.
[27] L. Thalloczy – A. Aldasy, *Diplomatarium* 241.
[28] После дугогодишње верне службе султану, Мехмед II је 1474. уморио Махмуд-пашу. Уп. Ф. Бабингер, *нав. дело* 279–280.
[29] В. Макушев, *Историјски споменици* II,220; L. Thallóczy – A. Áldásy, *Diplomatarium* 242; I. Nagy – A. Nyáry, *нав. дело* 37.
[30] L. Thallóczy – A. Áldásy, *Diplomatarium* 238, 240; уп. С. Новаковић, *нав. дело* 236.
[31] Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 243.

учествовати у одбрани пограничних градова дуж Саве и Дунава, а пре свега Београда.[32] Сабору је дуже од месец дана присуствовао и босански краљ Стефан Томаш, вољан да с краљем Матијом реши »српско питање«. Током целе 1458. године између смедеревског и босанског двора вођени су преговори о удаји најстарије кћери деспота Лазара за Томашевог сина Стефана. Босански краљ је веровао да ће овом женидбом добити Деспотовину у посед. Зато му није ишло у рачун да се у Смедереву на власти учврсти било који мушки члан породице Бранковић већ да господар остане Јелена Палеолог, која је пристала да своју кћер уда за наследника босанског престола. Преговоре с Босанцима водио је у име смедеревског двора велики логотет Стефан Ратковић, кога је Томаш богато наградио поседима.[33] Босански краљ је знао да своје намере може остварити једино ако му помогне угарски владар. Зато му се потчинио и обећавао, у јесен 1458, да ће кренути у рат против Турака, иако је од пролећа те године био Портин вазал и харачар.[34] Предлоге краља Томаша је прихватио Матија Корвин, јер је сматрао да ће се уједињењем Босне и Србије створити јачи бедем према Турцима. При томе се готово заборављало да је Деспотовину чинило само Смедерево и да је снага босанског краља била доста ограничена, јер су се у његовој земљи налазили Турци. У сваком случају, договор у Сегедину је постигнут: Стефан Томаш се одметнуо од Порте а угарски краљ се обавезао да ће бранити Босну. Деспотовина је препуштена младом Стефану Томашевићу, који је добио у мираз поседе српског деспота и у Србији и у Угарској.[35] На изглед, именовање заједничког владара за Босну и Србију био је лак посао, јер су сви босански краљеви, почев од Твртка I, били, пре свега, »краљеви Срба«, па тек онда Босне и других крајева.

Због стања у Србији, краљ Матија је тражио да Стефан Томашевић што пре оде у Смедерево. Зато је Томаш пожурио у Босну. У његовом одсуству Турци су били опсели Бобовац, у коме је боравио његов син, и Врандук, у коме се налазио његов брат. Ипак, стриц и синовац су тајним путем успели да изађу и да стигну у Смедерево у пратњи угарских трупа. Двадесет првог марта 1459. Стефан Томашевић је примио »начелство српско« које је за последњих годину дана неколико пута прелазило из руке у руку. Већ 1. априла венчао се Лазаревом кћерком.[36] Тако су преостали делови Деспотовине добили новог господара, кога је, како наводе извори, угарски краљ наименовао за српског деспота.[37]

Препуштање Србије Босанцима било је уперено не само против чланова породице Бранковић, који су се везали за султана, него и против слепог деспота Стефана, који је господарио у Смедереву. Чим је Томашевић преузео »начелство«, Стефан је збачен с власти и 8. априла протеран из отаџбине. Тако је мушка лоза породице Бранковић престала да влада Србијом. Они су

[32] J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку* 184–185.

[33] F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina,* Rad 1 (1867) 156–158.

[34] В. Макушев, *Историјски споменици* II, 221.

[35] L. Thallóczy, *Studien* 94. 102.

[36] Краљ Стефан Томаш је још од 1456. настојао да ожени сина принцезом краљевског рода из Италије. Од тога је одустао кад се указала прилика да се добије кћер Лазара Бранковића. Уп. L. Thalloczy, *Studien* 93–94.

[37] »despotusque factus est per Serenissimum Principem dominum Regem Hungariae«: L. Thallóczy, *Studien* 102. То је први поуздан податак о томе да је угарски краљ доделио знаке деспотског достојанства. Он је то касније чинио више пута. Уп. Б. Ферјанчић, *Деспоти* 197.

готово цело једно столеће имали изузетно значајну улогу у политичком животу земље, а само деспот Ђурађ је владао тридесетак година.

После протеривања из отаџбине, слепи Стефан је отишао сестри Катарини, удовици Улриха Цељског, а затим је прешао у Албанију, где се оженио кћерком Аријанита Комнина. Одлазио је у Венецију, али је највећи део живота проживео у Фурланији, у једном оронулом замку крај Удина, који је носио име Београд. Често болестан, проводио је дане у беди и, молећи помоћ, писао писма господарима по Италији. Све до смрти је живео од милостиње коју су му слали папа, Млечани и Дубровчани.[38]

Стефанов слепи брат Гргур, који је настојао да уз помоћ султана ступи на српски престо, остао је да живи у Турској. Доласком Стефана Томашевића, на њега нико више није рачунао, штавише ни Мехмед II, који је најзад решио да заузме Смедерево. Гргур је у току 1459, преко посланика, подигао у Дубровнику последњи остатак депозита који му је отац оставио.[39] На крају се закалуђерио и убрзо умро (16. октобра 1459) као калуђер Герман. Сахрањен је у Светој Гори у манастиру Хиландару. И његова сестра Мара такође је наставила да живи у Турској. Уживала је заштиту моћног Мехмеда II, који је у повељама називао својом мајком, а у марту 1459. потврдио јој је куповину манастира Св. Софије у Солуну.[40] Мара се настанила у Јежеву, у серском крају, недалеко од Свете Горе, где је живела на свом двору окружена Србима. Штитила је светогорске калуђере, а њеним залагањем постављено је неколико цариградских патријараха, од којих су неки били Срби. Посећивали су је дубровачки посланици који су путовали у Цариград; посредовала је и у сукобима између Турског Царства и Млетачке Републике. Сахрањена је у манастиру Косиници код Драме, а њена сестра Катарина, која је најзад дошла сестри, у манастиру Кончи недалеко од Струмице.[41]

Тако су се деца деспота Ђурђа углавном определила да остатак живота проживе у Турској, у чијим границама је била већина српског народа, док је његов мањи део остао везан за западне земље, првенствено за Угарску. У време пропасти српске државе нови папа Пије II (1458–1464) настојао је да уједини Запад. Био је то чувени хуманиста Енеа Силвио Пиколомини, један од најобразованијих људи свога времена и одличан познавалац политичких прилика у Европи. Борба против Турака била је његов животни циљ. Да би организовао крсташки рат, сазвао је сабор у Мантови у пролеће 1459, али се европски владари нису одазвали његовом позиву. Поједини италијански господари су забрањивали да се крсташки новчић убире на њиховој територији, док Млечани и Флорентинци нису били за рат, желећи да наставе трговину с Левантом. Због тога је заседање сабора одложено за јесен. Настављајући своју делатност, Пије II је посебну пажњу посвећивао Угарској, где се почетком 1459. краљ Матија Корвин борио за опстанак. Незадовољни великаши су признали за угарског краља немачког цара Фридрика III Хабсбуршког,

[38] С. Новаковић, *нав. дело* 38–47; К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 407–408; D. Dinić-Knežević, *Sremski Brankovići*, Istraživanja 4 (1975) 20–23.

[39] HAD, Acta Cons. Rog. XVI, f. 65.

[40] F. Babinger, *Ein Freibrief Mehmed II des Eroberers für das Kloster Hagia Sophia zu Saloniki, Eigentum der Sultanin Mara (1459)*, Byzantinische Zeitschrift 44 (1951) 11–20; Г. Елезовић, *Нешто што досад нисмо знали. Манастир мала Св. Софија био је својина турске царице Маре, кћери деспота Ђурђа Бранковића*, ИЧ 5 (1954–1955) 85–111.

[41] К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 408–410; Ф. Бабингер, *Мехмед II Освајач* 232–233, 244, 251, 291; Р. Ћук, *Царица Мара*, ИЧ 25–26 (1978–1979) 53–97.

који је у марту исте године крунисан старом угарском круном, а у априлу је потукао Матијину војску. Пије II је настојао да их измири, а наложио је свом легату да у Угарској продаје »опроштајнице« за борбу против неверника, док је истовремено обавезао неке фрањевце да проповедају крсташки рат у јужнословенским земљама, наводећи међу њима и Србију.[42] Међутим, ни сви напори ученог папе нису могли изменити судбину српског народа, нити су допринели одбрани Смедерева.

У српској престоници је владао Стефан Томашевић. Уз њега је био и стриц Радивој, који је некада полагао право на босански престо. Мада је краљ Томаш истицао како му је син постављен за деспота »сложном вољом свих Срба«, изгледа да нови деспот није радо прихваћен.[43] Пошто је био представник угарског краља, није га примила турска струја међу Србима, чини се не само она. С обзиром на то да српски летописац истиче како су деспота Стефана Бранковића из отаџбине прогнали »злочести неверници«, могло би се рећи да католика Стефана Томашевића ни остали Срби нису радо гледали на смедеревском престолу. Његова владавина је слабо позната, а трајала је непуна три месеца. У сваком случају, о њој више није одлучивао српски народ већ турски султан.

Доласком Стефана Томашевића на српски престо повређена су права Турака. Штавише, то је био изазивачки чин, јер је у земљи, која је сматрана сигурним пленом султана, владара поставио угарски краљ. Зато се Мехмед II спремао да освоји остатке Деспотовине. У марту 1459. у Угарску су стизали извештаји о томе како су његове трупе приспеле у Крушевац. Говорило се да је дошло више од хиљаду бродоградитеља Грка, Турака и других странаца, да граде ратне бродове које је требало спустити у Дунав.[44] Ускоро је стигао и султан с беглербегом Румелије. Без икаквих препрека, прошао је кроз Србију и с великом војском стигао пред моћне смедеревске зидине. Нови управљачи нису пружили никакав отпор већ су повели преговоре о предаји града. С Турцима је у име младог деспота разговарао стриц Радивој. Пошто је постигнут споразум, допуштено је Босанцима, младој деспотици и Лазаревој удовици да са иметком напусте град, док је угарска посада заробљена.[45] Турци су ушли у пространу престоницу деспота Ђурђа, други пут за последњих двадесет година, али овога пута коначно. Као што су увек чинили, одмах су поскидали црквена звона, а цркве претворили у џамије. Српска престоница је постала седиште смедеревског санџака.[46]

Пад Смедерева је изазвао велико узбуђење на Западу, јер су европски кругови, у својој одбрани, много полагали на тврд српски град.[47] Краљ Матија и папа су оптуживали Босанце да су за новац предали престоницу Деспотовине. Додуше, има вести да су и сами грађани изашли у сусрет султану и

[42] L. von Pastor, *Geschichte der Päpste* II, Freiburg im Breisgau 1926, 15–19, 52–55, 62–79; J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку* 186–187.

[43] L. Thallóczy, *Studien* 102.

[44] I. Nagy – A. Nyáry, *нав. дело* 43; В. Макушев, *Историјски споменици* II, 221–222; уп. М. Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 19.

[45] Пред пад Смедерева мошти св. Луке су склоњене у Теочак, крај Зворника. Кад су Турци и тамо дошли, пренете су у Јајце. Уп. М. Динић, *За историју рударства* I, 86.

[46] За смедеревског санџакбега постављен је Мехмед-бег Минетовић, који се истакао у освајању Србије и упадима у Угарску: Х. Шабановић, *О организацији турске управе у Србији у XV и XVI вијеку*, ИГ 3–4 (1955) 61.

[47] L. Thallóczy, *Studien* 105; уп. М. Динић, *Велики босански златник*, ИЧ 3 (1951–1952) 46.

предали му кључеве града. У сваком случају, угарски краљ је запленио сва добра српских деспота у својој земљи.[48]

Године 1459. престала је да постоји српска средњовековна држава, која је непун век раније била царство и најмоћнија сила на Балканском полуострву. Борба против Турака је трајала готово сто година, од средине XIV до средине XV века. Од свих балканских народа, Срби су пружили највећи отпор, али освајача нису могли зауставити. Нико у Европи то није био кадар да учини. Разједињене балканске земље замењене су јединственом политичком влашћу Турског Царства. Није се могло зауставити ни пропадање српске државе. Она је од косовске битке 1389. била султанова вазална земља и готово за све то време ратно поприште. Убирајући велики харач, Турци су је најпре привредно умртвили, а онда су следиле пљачке и разарања све док села нису претворена у згаришта а утврђени градови у рушевине. За све то време српски народ се расељавао. Бежао је на све стране, а највише преко Саве и Дунава. Српско робље је одвођено на Исток, где је продавано, препродавано, замењивано, у сваком случају, насељавано на широком простору југоисточне Европе и предње Азије. Падом Смедерева 20. јуна 1459. године за Србе је почело вишевековно ропство.

[48] J. Радонић, *Споразум у Тати* 225.

КРЕТАЊА ПРЕМА СЕВЕРУ

Када је 20. јуна 1459. пало Смедерево, нестало је границе која је одвајала део српског народа у самосталној држави од оног дела који је већ доспео под непосредну турску власт. Уместо те границе искрсла је једна нова која је одвајала део српског народа под влашћу турског султана од оног дела који се нашао под влашћу угарског краља. Велика већина Срба остала је на подручју дотадашњег самосталног политичког развитка, али један део, чију величину је данас немогуће проценити, већ је био прешао границу коју су представљали доњи ток Саве, од ушћа Дрине до Београда, и ток Дунава, од Београда до краја Ђердапске клисуре. Та граница је одвајала два различита и непријатељска света и била је више од шест деценија поприште огорчених борби. Обе велике државе су имале, свака на својој страни, места која су служила за надзиравање границе, упоришта за одбрану и полазишта за нападе, али исто тако и слабе тачке које су могле бити пробијене и несигурне делове кроз које се могло пролазити.

Ту границу је српски живаљ прелазио много раније и продужио је да је прелази и после 1459, када су дуж ње успостављени угарски и османлијски одбрамбени системи. Сава и Дунав су и у прошлим вековима представљали границу дуже или краће време. Одвајали су Угарску и Византију у XI и XII веку и Угарску и Србију у појединим периодима XIV века и у првој половини XV века. Било је, међутим, и раздобља када су обе обале река биле повезане и заједно укључене у једну од приобалних држава. Тако је било у временима када су Мачванска бановина, јужно од Саве, и Браничевско-кучевска бановина, јужно од Дунава, биле у саставу угарске државе. Тада су биле успостављене линије комуникација и устаљена места прелаза река, који су наставили да врше своју функцију и касније, када је дуж обала била мирна граница, као у време краља Драгутина и у првој половини XV века.

Сава и Дунав су споменутим деловима својих токова утицали и на етничку диференцијацију становништва, иако нису представљали оштру етничку границу. Северно од обе реке био је од раног средњег века јак словенски супстрат, који је оставио многе трагове у именима насеља и микротопонимима. По овим језичким остацима може се оцртати и граница до које је допро мађарски елеменат у својој колонизацији.[1] Ипак, столећа мађарске политичке власти и утицаја католичке цркве ударила су печат на ово становништво и продубила разлику у односу на становништво које је живело јужно од река.

[1] Уп. излагање П. Ивића о језичкој реконструкцији словенско-мађарске етничке границе.

Привремена политичка власт Угарске над Мачванском и Браничевско-кучевском бановином није имала такве последице. Предели у Посавини и Подунављу били су далеко од матичних делова угарске државе, настањених мађарским живљем, тако да није било повољних услова за колонизовање области јужно од Саве и Дунава. Уколико је и било покушаја колонизације мађарског живља, они нису оставили трага, што је поуздан знак да нису имали трајних резултата. У Мачву и Браничево доспеле су свакако угарске војне посаде, затим мали број владаревих службеника и њихових пратилаца. Без обзира на већу или мању бројност ових посада, о којима готово ништа не знамо, оне су представљале привремене госте који нису срасли с тлом и који нису могли изменити етничке односе. Уосталом, предели уз Саву и Дунав били су, као и суседне области, до средине XIII века ретко насељени. Када је узело већег маха насељавање и увећавање простора који је човек себи потчинио и искоришћавао, становништво је долазило из суседних српских подручја. Држава краља Драгутина која је обухватала и Посавину и Подунавље, вишеструко повезана са средишним деловима српске државе, олакшавала је спонтане колонизационе токове од југа ка северу.

Када у другој половини XIV века у српским и угарским повељама добијамо поуздане податке о именима предела, насеља, о микротопонимима, а понегде и о именима становника, сусрећемо се искључиво са словенским, односно српским елементом. Једна повеља краља Жигмунда из 1392. набраја 12 »дистриката« на простору између Саве и Рудника и Повлена, дакле, на подручју које је бивало под угарском влашћу, и сви имају словенска имена. Имена насеља на томе простору и у пределу између Мораве и Кучаја, где је била Браничевско-кучевска бановина, наведена у повељи кнеза Лазара за манастир Раваницу, такође су српска.[2]

Ширење угарске политичке власти на територије јужно од Саве и Дунава није било праћено распростирањем католичке црквене организације. Град Сирмиј, а са њим свакако и подручје данашњег Срема као и старог Срема јужно од Саве припадали су после 1018. Охридској архиепископији. Везе ових крајева са византијском црквом ослабиле су тек после 1204, у време привременог слома Византијског Царства и тешке кризе византијске цркве. Католичка епископија за Срем, потчињена архиепископији у Калочи, основана је тек 1229. и имала је два каптола, један у Баноштору, а други у Светом Иринеју, у данашњој Мачванској Митровици.[3] У манастиру Светог Димитрија, који је дао име средњовековном насељу на месту старог Сирмија, били су грчки и словенски монаси још у првој половини XIV века. Манастир је био потчињен Цариградској патријаршији.[4] Католичанство је продрло у градове на обалама Саве и Дунава (Мачва, Београд, Голубац), али ни ти градови нису били везани са угарском црквеном организацијом, већ су били, бар од 1342, потчињени которском епископу који је имао црквену јурисдикцију над саским и приморским католичким парохијама у Србији.[5] Територије јужно од ових градова биле су обухваћене епископијама српске православне цркве, било

[2] Уп. историјско-географске прегледе М. Динића, *Српске земље* 47–49, 85–88.

[3] М. Динић, *Средњовековни Срем*, Гласник ИДНС 4(1931) 6–7 (= *Српске земље* 276–278).

[4] A. Theiner, *Mon. Slav.* I, 667–668.

[5] И. Божић, *О јурисдикцији которске дијецезе у средњовековној Србији*, Споменик 103 (1953) 11–16 (= *Немирно Поморје* 15–27).

старим као што је браничевска или новим као што је мачванска (мачевска), основана вероватно тек у време краља Драгутина. Без обзира на повремену угарску власт, припадност српској православној цркви трајно је деловала на повезивање становништва ових крајева са српским политичким и културним средиштима и на усвајање и одржавање њихових традиција.

Сава и Дунав су још тада, дакле пре 1459, раздвајали и две зоне различитих управних система. У време кад су Мачва и Браничево били у саставу српске државе, она је наметнула свој систем, какав је постојао и у другим областима. То се посебно запажа од времена деспота Стефана Лазаревића, када су уведене »власти« као административне јединице.[6] У Голупцу, Смедереву, Некудиму, Островици, Борчу, вероватно и у Београду до 1427, била су средишта таквих »власти«, које су обухватале широка подручја око градског средишта. Али, и у време кад су предели уз Саву и Дунав били под угарском влашћу, управни систем северно и јужно од река није био истоветан. На подручју јужно од Саве и Дунава потпуно одсуствује организација жупанија, тако карактеристична за угарску средњовековну државу. Бановине су, по свему судећи, и у XIII веку као и доцније кад су боље познате, имале изразито војно уређење, коме су основно обележје давали градске посаде и њихови заповедници. »Дистрикти«, који се спомињу у Мачви и, судећи по именима, настављају стару поделу на жупе, сусрећу се и у другим бановинама, које су се дуже одржале и о којима је сачувано више података.[7]

Дуж угарске јужне границе, наспрам територије српских деспота, простирале су се вуковска, сремска, ковинска и крашовска жупанија. Срем је обухватао земљиште између Саве и Дунава до линије која је пролазила западно од Митровице и делила га од вуковске жупаније. У саставу ковинске жупаније био је већи део данашњег Баната, док је крашовска обухватала данашње гранично подручје Југославије и Румуније до подножја Карпата. У залеђу ових жупанија лежао је други појас који су чиниле бачка, торонталска и тамишка жупанија. Дуж токова Саве и Дунава било је места прелаза преко којих се обављао саобраћај путника и трговачки промет. На угарској страни највећи значај за привредна кретања имали су Митровица на савском и Ковин на дунавском делу границе. О њиховој улози у трговини имамо података у савременим изворима. Митровица (Димитровци, Civitas sancti Demetrii) је уживала предности свога положаја на месту где Саву прелазе путеви који су спајали области Србије и Босне на југу са средишним деловима угарске државе на северу. У току XIV века, све до великог страдања града после никопољске битке, Митровица је имала поред домаћих трговаца и многобројну колонију Дубровчана, који су уживали повластице угарских краљева, посебно откако је њихов град дошао под врховну власт Угарске (1358). Дубровчани су својом делатношћу повезивали Угарску не само са рударским областима на југу већ и са медитеранском трговином у којој је Дубровник учествовао. У XV веку опао је трговачки значај Митровице не само због разарања које је претрпела него и због дугих угарско-босанских ратова, који су пресецали токове трговачког промета.[8]

[6] М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, Зборник ФФ 10–1(1968) 237–243.

[7] »Дистрикти« су боље познати у Северинској бановини, где добијају организацију сличну жупанијској (племићке скупштине, судије). Уп. F. Pesty, *A szörényi bánság és szörény vármegye története* III, Oklevéltár, I, Budapest 1878.

[8] Уп. С. Ћирковић, *Civitas sancti Demetrii*, *Сремска Митровица*, Ср. Митровица 1969, 62–68.

Ковин је свој трговачки значај такође имао да захвали околности што је на другој обали Дунава почињао велики пут долином Мораве, који је водио у унутрашњост Балканског полуострва и према Цариграду и Солуну. У пределима око ушћа Мораве трговина је била развијена још у византијско време. Турци су још пре коначног освајања Деспотовине настојали да њихови трговци могу пословати у Ковину, Храму, Северину и Карансебешу.[9]

У првој половини XV века Београд је био, по свој прилици, најважније међу свим местима која су повезивала крајеве северно и јужно од Саве и Дунава. Док је град био под влашћу деспота Стефана Лазаревића, развило се у њему привредно средиште коме су обележје давали трговци који су, захваљујући стеченим привилегијама, могли да без плаћања царина тргују по целој Угарској. Тада је Београд привлачио и дубровачке трговце.[10] Када се град после смрти деспота Стефана вратио под угарску власт, преовладале су војничке функције, а привредна активност се пренела у убрзо изграђено

[9] У нацрту мировног уговора из јуна 1449. Уп. J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon* X, 243–244.

[10] Уп. Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку* 84–91.

Смедерево, које је преко Ковина било веома добро повезано са угарским областима.[11] Београд је ипак остао тесно повезан са својом околином. Није познато колико је пространо било градско подручје под угарском влашћу, али је, чини се, бар повремено обухватало и Рудишта, најсеверније међу српским рударским средиштима.[12] Поред Београда и Смедерева важну улогу у трговачком промету са областима на северу имало је и Браничево, које је још 1437, према изјави Дубровчана, представљало богату варош. Крај јужне обале река развили су се и неки мањи тргови, на које је имао утицај гранични положај и трговачки промет дуж путева који су спајали северне и јужне области. Такви тргови су били Кисељево на Дунаву и, посебно, Заслон на Сави, који ће пред крај српске државе и касније играти значајну улогу. Поред ових, више или мање значајних трговачких насеља, и на једној и на другој страни река било је места погодних за прелаз, која су задовољавала потребе своје непосредне околине.[13]

У условима тесне повезаности приобалних подручја с једне и с друге стране река и живог трговачког промета међу њима била су могућна и трајна померања становништва, пресељавања из јужних добро настањених али угрожених у северне, боље заштићене области. Предели уз Саву и Дунав представљали су у периоду мирних односа са Угарском, какви су били кроз целу прву половину XV века, најбоље заклоњене области, сразмерно далеке од главних праваца турских продирања, а самим тим с најбољим изгледима да пруже уточиште у тренуцима опасности. Ипак, веома је мало података који изричито говоре о преласцима српског живља у пределе јужне Угарске пре коначног турског освајања (1459). На основу малобројних извора којима располажемо могу се распознати два тока сеоба: један тих, постепен, континуиран, једва приметан у савременим изворима, и други боље осветљен, динамичан и испрекидан. Први је обухватао веће групе становника који су остали непознати, јер се за њих мало интересовао свет феудалне господе и клерика у чијој средини су настајали документи и књижевни текстови. У ретким документима остали су у најсрећнијим случајевима тек трагови промена насталих дуготрајнијим миграцијама. Други ток су чинили малобројни истакнути појединци с врхова феудалног друштва, чијим су деловањем настајали документи који су привлачили пажњу савременика. Та два тока у померањима према северу нису ишла истим правцима, нити су имала једнаке узроке и последице, а само у неким тренуцима су се додиривала и узајамно појачавала, па ипак, посматрана у дужој историјској перспективи, оба су водила крчењу путева према новим просторима, на којима ће се одвијати значајни део касније српске историје.

Равни јужни део Срема био је најприступачнији, а можда и најпривлачнији за досељенике с југа. Ту се нису осећали у туђем свету, јер је Срем, као и суседно »Словиње«, средњовековна Славонија, био по страни од знатније мађарске колонизације, а згуснутост словенског живља још од раног средњег века успоравала је и отежавала његову асимилацију. Досељеници из Србије и Босне нису се ту у новој средини издвајали толико језиком колико традицио-

[11] Уп. прилоге И. Војеа, Д. Ковачевић и С. Ћирковића у књизи: *Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867. године.*, Београд 1970, 61–68, 87–101, 103–119.

[12] Уп. Б. Храбак, *Средњовековни рудник и трг Рудишта под Авалом,* Годишњак Музеја града Београда 3 (1956) 91–102.

[13] Уп. С. Ћирковић, Средњи век, *Шабац у прошлости* I, Шабац 1970, 88–91.

налном материјалном културом и тиме што су припадали другој вери. Захваљујући верској различици, којој се у средњем веку придавао велики значај, дошљаци с југа су најпре били запажени и забележени.

После дуже мисионарске делатности у Босни по налогу и овлашћењу Базелског концила, у четвртој деценији XV века боравио је неко време у Срему познати фрањевачки проповедник Јаков из Марке. Ту је дошао у сукоб с локалним црквеним властима, вероватно због строгости и крутости која му је била својствена. Неки противници су му тада оспоравали право да у Срему врши своју мисију. Фра Јаков се на то обратио неким световним и црквеним старешинама тражећи да сведоче о црквеним приликама и његовом раду. Жупан пожешке жупаније и један локални великаш издали су сведочанства истоветне садржине у којима се тврдило да »већи део споменутих крајева Срема настањују Рашани, иако неки градови и села важе као хришћански (тј. католички), у већини живе Рашани и Босанци измешани с хришћанима (тј. католицима)«. Сведочили су даље да су »неки градови и села више година били заражени сектама босанских јеретика и хусита и њих је као јеретике, по папином налогу, фра Јаков искоренио и привео вери римске цркве«. Оба сведочанства су садржала и важно тврђење да и »на другој страни Дунава, приближно у дубини од једне миље, такође живе измешани Рашани, босански јеретици и хришћани«. Сремски и босански бискуп сведочили су такође, један у јулу, други у децембру 1437, о заслугама фра Јакова и тврдили да у крајевима између Саве и Дунава живе Рашани и Босанци, непријатељи католичке вере.[14] Иако ова сведочанства потичу од познавалаца прилика, ипак кроз њих провејава тежња да се нагласе околности које иду у прилог фрањевачком мисионару. Верско шаренило Срема, међутим, не подлеже сумњи, јер о хуситима и православнима говоре и други документи тога времена. И много пре ових догађаја, присуство некатоличких елемената наводило се као узрок малих прихода свештенства, а знатно пре мисије фра Јакова босански фрањевци су настојали да прошире свој рад на граничне области Угарске и образлагали су то верском ситуацијом. У крајевима у близини границе према Босни, Рашкој, Бугарској и Влашкој живе измешани католици и шизматици, тј. православни.[15] Предлагали су да се у тим областима оснују нови манастири, који треба да омогуће рад на привођењу католичанству, али и да пруже фратрима уточиште од турских прогона. С таквим образложењем добијена је папска дозвола да се оснује нови фрањевачки манастир у Ковиљу, преко пута Срема.[16] У једном документу из 1433. наведени су Ковиљ, Ковин и Храм (на угарској страни Дунава) као места у крајевима где живе измешани католици и православни, уз исто таква места на граници према Влашкој (Оршава, Себеш, Хацег).[17]

Ове податке који сасвим уопштено говоре о присуству православних у граничном појасу недвосмислено потврђују подаци о судбини Ковина и једног

[14] E. Fermendžin, *Acta Bosnae* 159, 162–164. Уп. Р. Грујић, *Један папски инквизитор 15 века у Војводини,* Гласник ИДНС 4 (1931) 437–440; С. Станојевић, *Богумили и хусити у Срему и у Бачкој,* Гласник ИДНС 1 (1928) 114–115; и посебно J. Šidak, *Heretički pokret i odjek husitizma na slovenskom jugu,* Zbornik MSDN 31 (1962) 5–23, где су критички претресени сви извори.

[15] E. Fermendžin, *Acta Bosnae* 115 (из 1421. године).

[16] E. Fermendžin, *Acta Bosnae* 114–115.

[17] E. Fermendžin, *Acta Bosnae* 139–140. Међутим, у одобрењу да се оснује фрањевачки манастир у Черевићу издатом 1372 (E. Fermendžin, *Acta Bosnae* 39), каже се само да је село in confinibus scismaticorum Rascie . . .

дела његових становника. Већ почетком XV века у Ковину затичемо српске становнике, што је сасвим разумљиво кад се има у виду гранични положај града и његов трговачки карактер. Србима су насељена и пуста селишта Баваниште и Скореновац, које је ковинска општина добила 1405. од краља Жигмунда.[18] Трговачке повластице добијене од истог владара подстицале су привредни напредак, али је град у време турског освајања Србије претрпео тежак удар. Још за време опседања Смедерева у лето 1439. турска војска се у два маха пребацивала преко Дунава и пустошила пределе уз другу обалу. Тада је страдала ковинска тврђава, а још више ковинско насеље. Знатан део становника Турци су одвели у робље.[19] Онај део становника који је избегао турском плену није се усудио да настави живот на старом месту, поготову што се после освајања Смедерева граница усталила на Дунаву. Са женама и децом, са имовином која се могла пренети, Ковинци су пошли на далеки пут у унутрашњост Угарске и »склањали главе под туђе кровове«. Погодно место за ново насеље нашли су на великом дунавском острву Чепелу, јужно од Будима, на пустом селишту уз цркву Светог Аврама. Краљ Владислав I Јагелонац им је већ 10. октобра 1440. доделио то земљиште и потврдио повластице које је Ковин добио од ранијих владара.[20]

Страдања и сеобе Ковинаца познате су само у најопштијим цртама захваљујући случајној околности да се очувала прегршт градских привилегија. Међутим, слична судбина је морала задесити и многа друга места у време турског освајања 1438–1439, које је захватило целу територију српске државе осим планинских и приморских крајева Зете. Један савременик је тих дана процењивао да је само из деспотове државе одведено у робље око 60.000 душа.[21] Не може бити никакве сумње у то да су тада мање или веће групе Срба потражиле спас на другој обали Саве или Дунава, али о њиховим кретањима имамо веома мало података и то непотпуних. Махом се односе на групе које су доспеле у унутрашњост угарске државе и не говоре ништа о крајевима из

[18] Уп. И. Руварац, *Прилози за повест српског народа у земљи угарској*, Стражилово 5 (1892) 329–330, 380–382, 396–398, 412–413, 425–427, 443–445, 475–478 (= *Зборник Илариона Руварца*, Београд 1934, 417–445). Ковинске привилегије, о којима Руварац подробно расправља, објављене су у I. Magdics, *Diplomatarium Rászkeviense*, Székesfejérvár 1888, врло реткој публикацији. Приступачније су у Г. Витковић, *Прошлост, установа и споменици угарских краљевих шајкаша*, Гласник СУД 67 (1887) 1–34. Приликом увођења у посед требало је да буду присутни: Nicolaus filius Sywko de Kukuch vel Vitan de Vitanovich. У повељи из 1428. већ се каже да су Баваниште и Скореновац насељени. У потврди краља Владислава I се каже да су Рашани из Ковина и села Баваниште и Скореновац (стр. 1, 3, 4, 7, 14).

[19] Један недавно објављени извор изричито говори о страдању Ковина: aliam vero civitatem nomine Cuminim, ex altera parte Danubii, prius acceperat quam castro potiretur. A. Pertusi, *La situazione dell' Europa orientale dopo la caduta di Smederevo* (1439) *in una lettera inedita di Ira Bartolomeo di Giano*, Byzance et les Slaves. Études de Civilisation. Mélanges Ivan Dujčev, Paris 1979, 348.

[20] Г. Витковић, *нав. дело* 13–14. Досељеници су пренели и име Ковина на ново насеље. Када је обновљен живот у Ковину на Дунаву, појавила се потреба да се разликују. Насеље на Чепелу називано је Горњи или Мали Ковин или по становницима (Couin alias Racze 1444) Српски Ковин, Ráczkeve, како се и данас зове. E. Mályusz, *Une colonie bulgare à proximité de Bude au moyen âge*, Studia slavica ASH 13 (1967) 113–125, утврдио је да је привилегија за досељене становнике Ковина израђена по исправи додељеној 1428. Бугарима досељеним на краљевски посед на острву Рожд (Roszygethe) код Сентандреје. Ту је кратко оцртана историја мале бугарске колоније, чије су трагове затекли српски досељеници после 1690. Раванички летописац бележи да су неки то место називали »Болгариј а ини же Светиј Андреи«. Уп. Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 329.

[21] A. Pertusi, *нав. дело* 347.

којих су дошле ни о околностима под којима су се селиле. Једна већа група Срба под својим »судијама или капетанима« који су се звали Ђорђе, Павле и Радислав и војводом који се звао Јаков, стигла је у средишне области Угарске, али не путем уз Дунав како су ишли Ковинци, већ путевима уз Тису. Они су се пре 1442. године сместили у жупанији Спољни Солнок у близини деспотових поседа. Ови Срби имали су статус »краљевских Рашана« и вероватно су били у краљевој служби, у сваком случају под непосредном краљевом влашћу.[22] Није познато да ли су ови Срби остали трајно у Угарској као Ковинци или су се вратили после обнављања Деспотовине у августу 1444. године. Вероватно се војвода Јакша вратио и касније служио деспота Ђурђа Бранковића.[23] Група Срба спомиње се и у граду Вилагошу и поседима који су граду припадали 1453. године. Није познато када су и како су тамо доспели. Помињу се заједно са деспотовим кастеланом Вилагошвара и његовим замеником.[24] Једно село са српским именом (Raszfalw), забележено 1454. у далекој хевешкој жупанији, чува успомену на боравак неке групе раних српских дошљака.[25]

Истакнути појединци из врхова феудалног друштва имали су боље услове за кретање и пресељавање. Располагали су потребним материјалним средствима, били су слободни у доношењу одлука, боље су познавали свет и имали су везе са припадницима свога сталежа у другим земљама. Они су имали повољне изгледе да у туђој средини нађу услове живота који су одговарали њиховом положају и потребама. Одавно је познато да су у кругу феудалне господе најранији пресељеници из земаља које су угрожавали Турци били Вукашинови синови Андрејаш и Дмитар. Они су у пролеће 1394. напустили некадашње очеве земље у Македонији и преко Дубровника, где су примили своје делове сребра које је отац за живота похранио, отишли су у Угарску и тамо ступили у службу краља Жигмунда Луксембуршког.[26] Андрејаш је у току следећих пет година умро или погинуо у борби против Турака, док се Дмитар и касније налазио у краљевој служби. Он је 1399. одлазио у Дубровник и том приликом као последњи наследник Вукашинов примио део очеве заоставштине који је припадао краљу Марку. У периоду 1404–1407. »велеможни и поштовани Дмитар, син краља Вукашина« био је кастелан Вилагошвара и жупан зарандске жупаније. Био је то један од значајних краљевских градова, под којим је било велико властелинство од више од стотину села. Дмитар је несумњиво уживао велико краљево поверење и добро је послужио Жигмунду који је у тим годинама учвршћивао своју власт у Угарској. Из каснијег времена нема података о Дмитру, тако да не знамо да ли је оставио наследнике у Угарској и каква је била њихова судбина.[27]

[22] С. Ћирковић, *Rasciani regales Владислава I Јагелонца*, Зборник МСИ 1 (1970) 79–82.

[23] Вероватно је овај Jacobus wayvoda идентичан са војводом Јакшом, који је 1452. долазио као деспотов посланик у Дубровник и који је заповедао деспотовим одредом приликом опсаде Цариграда 1453.

[24] L. Thallóczy – A. Áldásy, *Diplomatarium* 173–174.

[25] Државни архив у Будимпешти Dl 14855, 15648. У пролеће 1456. су неки Радивој и Радич напали посед у тамишкој жупанији (Dl 93 270).

[26] С. Ћирковић, *Поклад краља Вукашина*, Зборник ФФ 14-1 (1979) 153–163.

[27] У Угарској се кроз цео XV век спомиње једна породица de Machedonya. Уп. K. Obermayer – I. K. Horwát, *Egy humanista élete és működése a Mohács körüli évtizedekben*, Századok 98 (1959) 777–779, али посед по коме је настао њихов племићки предикат постоји већ 60-их година XIV века.

Почетком XV века закорачио је на угарско тле на сасвим особен начин и син кнеза Лазара. Поставши деспот и »самодржавни господин српске земље и Подунавља«, увучен у борбе међу Бајазитовим наследницима и суочен са супарништвом својих сестрића, синова Вука Бранковића, Стефан Лазаревић је крајем 1403. или почетком 1404. прихватио врховну власт угарског краља Жигмунда. Добио је заузврат Београд и територије које су представљале јабуку раздора у односима између претходних генерација српских и угарских владара.[28] Обострана верност и корисна сарадња омогућиле су да се између угарског краља и српског деспота успоставе још тешњи односи. Настојећи да Стефана Лазаревића што јаче веже уза себе, краљ Жигмунд га је 1411. учинио угарским великашем и државним достојанствеником на тај начин што му је даровао велике поседе у разним деловима угарске државе и што му је поверио власт наследног жупана у неким угарским жупанијама. Није сачувана повеља којом је краљ Жигмунд обдарио деспота Стефана, тако да се његови поседи и његове функције могу само непотпуно реконструисати на основу других, углавном каснијих докумената.[29]

Захваљујући сачуваним извештајима о увођењу деспота у посед, позната су само два комплекса великог деспотовог властелинства у Угарској. Један је био око града Дебрецина у средишном делу Угарске и састојао се од самога града, трговишта Бесермењ и 34 села у околини та два места у бихарској и суседној саболчкој жупанији. Други комплекс је био у источној Угарској, у сатмарској жупанији, и обухватао је мање насеља, свега 15 села и пустих селишта, али је зато имао важне трговачке и рударске градове Сатмар, Немци, Нађбању (Rivulus Dominarum) и Фелшебању (Medius Mons). Деспоту је свакако већ тада било поверено управљање сатмарском, бодрошком и торонталском жупанијом, јер се из нешто доцнијих докумената види да је у њима постављао поджупане из редова својих људи.[30] Готово је сигурно да је деспот Стефан тада добио и поседе у последње две жупаније у данашњој Бачкој и Банату, које касније налазимо у рукама његовог наследника Ђурђа Бранковића. У тадашњој бодрошкој жупанији били су Арањан и Апатин, где је било седиште деспотовог заступника, а у торонталској град Бечеј, на острву у Тиси, где се касније склањао деспот Ђурађ, трговиште Бечеј и трговиште Бечкерек. Неизвесно је да ли су овом најстаријем језгру припадали и поседи у тадашњој бачкој жупанији и у Срему, забележени у документима из времена Ђурђа Бранковића.[31]

На дарованим поседима деспот Стефан је уживао све приходе и имао готово сва права која је имао угарски краљ док су били у његовим рукама. Примао је дажбине становника, путне царине, царине на трговима, регална

[28] Уп. излагање Ј. Калић на стр. 70–71 ове књиге.

[29] Једина посебна студија о деспотским поседима стара је више од једног столећа: F. Pesty, *Brankovics György rácz despota birtokviszonyai Magyarországban és a rácz despota czim*, MTA Értekezések a történeti tudományok köréből 1877, 3–65. Кратак преглед даје К. Јиречек, *Ист. Срба* II, 355–357. О деспотским поседима се иначе писало узгредно и често нетачно.

[30] L. Thallóczy – A. Áldásy, *Diplomatarium* 52–53, 54–57; *Codex Zichy* VI, 146–147, 464–467: T. Ortvay, *Oklevelek Temesvármegye és Temesvárváros történetéhez* I, Pozsony 1896, 478–479, 531–532.

[31] Деспот Ђурађ је имао Сланкамен и два села у сремској и седам села у бачкој жупанији. Изгледа да деспот Стефан није добио Мункач и поседе који су ишли уз њега. Неизвесно је да ли су градови око Тисе (Токај, Таља, Регец) припадали већ деспоту или их је добио тек Ђурађ Бранковић.

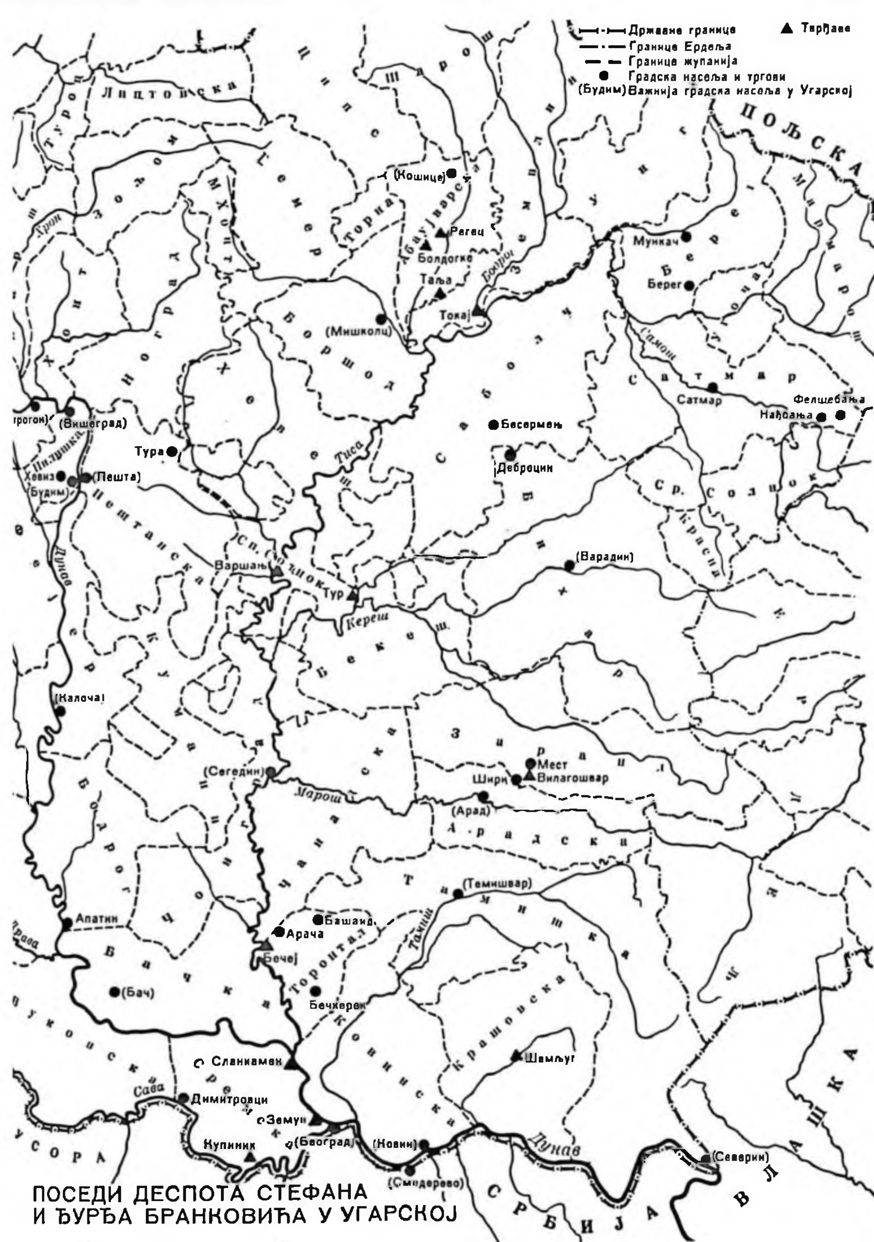

ПОСЕДИ ДЕСПОТА СТЕФАНА И ЂУРЂА БРАНКОВИЋА У УГАРСКОЈ

права од рударских производа, приходе од судских права и сл. У свом укупном износу били су то значајни приходи, чија се величина може проценити на основу појединих података из докумената.[32] Као господар читавих комплекса властелинстава, деспот је био суочен са многобројним задацима које намеђу искоришћавање, управљање и јурисдикција, а пре свега са потребом да заштити и сачува своја добра као било који угарски великаш. Заједно са земљом и насељима, правима и приходима, деспот је прихватио и затечено особље које се састојало од заступника и службеника разних врста, управних чиновника и већника у градовима који су уживали аутономију. У господарењу својим угарским поседима српски деспот био је везан законима и правним обичајима који су важили на угарском тлу, а као великаш је био укључен не само у државни сабор и неформалне групе с којима је владар стварао и спроводио политику у држави као целини, него и у управни и правосудни систем у оквиру појединих жупанија.

Поседи у Угарској нису били само просторно удаљени од државе којом су српски деспоти владали, они су припадали другом типу организације феудалног друштва. Из сачуваних исправа се јасно види да деспоти нису у истом својству и на истоветан начин владали својом државом и господарили својим поседима у Угарској. Уочава се, међутим, да у своме политичком деловању нису докраја одвајали једно и друго подручје своје власти. Потребе и интереси наводили су их да се средствима којима су располагали на једној, послуже за решавање проблема на другој страни. Из редова својих угарских племића деспот није одабирао само своје »familiares«, службенике и чиновнике на угарским поседима, већ и канцеларе и посланике вичне латинском језику и западњачким обичајима, неопходне у његовим државничким пословима. Угарске племиће користио је деспот Стефан и у ратовима против Турака, постављао их је у своје гарнизоне у Србији. На другој страни, деспоти су из редова своје српске властеле узимали људе да би попунили људство потребно за управљање угарским поседима. Заступник деспота Стефана у торонталској жупанији звао се Брајан, кастелан града Вилагоша у време деспота Ђурђа био је Влатко, а његов заменик Брајислав.[33]

У време краља Жигмунда није било правних сметњи оваквом премештању српске властеле на поседе у Угарској. Тек за време његовог наследника Алберта појавила се код угарског племства тежња да се спречи довођење странаца на државне функције и поседе у Угарској. Била је то, по свој прилици, реакција на дотадашњу праксу краља Жигмунда и грофа Цељског. Краљ Алберт се морао 1439. обавезати у своје и краљичино име да неће странцима давати службе, поседе нити приходе у закуп. Једном одредбом декрета изричито се прописивало да деспот Србије и гроф Цељски и други великаши неће своје поседе, трговишта, утврђења и градове уступати дошљацима или странцима, већ само Угрима, што је подразумевало поданике

[32] Бургундски путник Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора* 132–133, чуо је да деспот Ђурађ има 50.000 дуката прихода од поседа које му је поклонио цар Жигмунд. Сума изгледа претерана кад се узме у обзир да су Мункач, затим рударска места Сатмар, Немци, Нађбања, Дебрецин, Бесермењ, свакако са селима која су ишла уз та места, доносила годишње 6.700 угарских златника како је наведено у повељи о залогу тих места: L. Thallóczy – A. Áldásy, *Diplomatarium* 159–162. Наведени поседи представљали су далеко више од седмине или осмине укупних деспотових поседа.

[33] Подаци о личностима у деспотовој служби налазе се у већем броју докумената објављених у већ наведеном зборнику Талоција и Алдашија. Уп. К. Јиречек, *Ист. Срба* II, 357.

угарског владара. У тешким временима која су настала после смрти краља Алберта и краља Владислава I на те прописе се није много обазирало.[34] Веома је важно питање да ли су српски деспоти за време свога господарења угарским поседима насељавали на њих и српско становништво? Оживљавање опустелих села и поседа спадало је међу најпрече задатке феудалних господара, јер су земљишта доносила приходе само кад је имао ко да их обрађује. Немамо изричитих података о колонизационим мерама српских деспота, али је врло вероватно да су својим поданицима из Србије насељавали запустеле делове својих поседа и тако обнављали пољопривредну производњу. Упадљиво је да се у области средњег тока Тисе, града Вилагошвара и у Банату поклапају подаци о деспотским поседима и помени већих група Срба пре коначног пада Деспотовине и пре великих пресељавања у првом периоду турске власти.

Поседи деспота Стефана Лазаревића прешли су као наслеђе у руке Ђурђа Бранковића захваљујући споразуму којим је Стефан своме сестрићу обезбедио власт у Србији. У сачуваном уговору, склопљеном у Тати 1426, реч је само о власти над Србијом и о поседима јужно од Саве, који се враћају угарском краљевству. Краљ Жигмунд је тада свакако издао и повељу којом је поседе деспота Стефана у Угарској пренео на Ђурђа Бранковића, али нам она није сачувана. Све поседе деспота Стефана затичемо касније у власти Ђурђа и његове породице, која се, по угарским обичајима, помиње у повељама.

Располагање поседима на територији Угарске није остало ограничено на српске владаоце и њихове наследнике. Из времена деспота Ђурђа имамо податке о мањим поседима неколицине српских великаша. У ковинској жупанији је 1429. српски »барон« Владислав, иначе непознат из српских исправа, држао посед који се 10 година касније налазио у рукама српског великаша војводе Михаила. На територији данашњег Баната имали су, поред Михаила, поседе и протовестијар Богдан и Радич челник, који је поседовао и Купиник у Срему.[35] За разлику од деспотских поседа, о имањима ових великаша се ништа не зна. Помињу се тек кад су прешли у туђе руке. Није познато како су до њих дошли, али се може претпоставити да су их добили краљевом даровницом на препоруку деспота или куповином или примањем у залог, али уз краљеву сагласност и потврду.

У време Ђурђа Бранковића увећали су се деспотски поседи у Угарској. Ђурађ је неке од њих добио новим даровницама, а неки су у његове руке дошли као залог. У средњовековној Угарској се дешавало, као и у другим земљама, да се градови или поседи, или само поједина права у њима, привремено залажу и остану код поверилаца док се дуг не врати. Некада су поседи залагани да би се приходима од њих намирио дуг. Тако је од краља Жигмунда деспот Ђурађ добио у залог властелинство Хевизвељ, у непосредној близини Будима, које се састојало од десетак села. Новом даровницом Ђурађ је добио

[34] *Corpus juris hungarici* I, Budapest 1899, 290. Ипак, кастелан Вилагошвара, добијеног те исте године, звао се Sztepan војвода: F. Pesty, *нав. дело* 23, нап. 1. У уговору између Јанка Хуњадија и деспота Ђурђа из 1450, предвиђајући могућност да се неки градови који су у рукама Хуњадија врате деспоту, прописивало се да ће деспот само Угре »а не друге« постављати као официјале. Уп. G. Fejer, *Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad*, Budae 1844, 154.

[35] L. Thalloczy – A. Áldásy, *Diplomatarium* 125–126; Г. Витковић, *нав. дело* 10–13; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, Споменик 3 (1890) 3 (у овом случају се каже да је Радич од краља Жигмунда, у време деспота Стефана, добио »у баштину« Купиник и села); Државни архив у Будимпешти Dl 13440.

градове Мункач и Берег, а можда и градове Токај, Таљу и Регец у области горње Тисе. Од краља Алберта деспот Ђурађ је после првог пада Смедерева добио Вилагошвар, у коме је у своје време кастелан био Дмитар Краљевић, са великим подручјем које му је припадало, у коме је у неколико дистриката поред рударских насеља и трговишта било и више од стотину села.[36] Деспот Ђурађ је имао и палату у Будиму.[37]

Са увећавањем поседа множиле су се и бриге и невоље деспота као угарског земљопоседника. То се нарочито осетило после смрти краља Жигмунда када је почело дуго раздобље нестабилности и када су сукоби великаша или група великаша испуњавали политички живот Угарске. Деспот Ђурађ се тада морао ослањати на сопствене снаге да би заштитио своје поседе и није могао избећи да буде увучен у размирице и страначке борбе. И у мирним временима деспот је долазио у сукобе са суседима својих поседа најчешће због спорова око међа и узајамних напада људи са различитих властелинстава. Појављивао се као тужитељ, тражећи правду пред краљевим судом, или као туженик, одговарајући због тога што су његови службеници или његови људи оштетили или напали људе друге феудалне господе. Већина исправа које пружају податке о деспотским поседима настала је у оваквим споровима.[38] Понекад су избијали и већи изгреди са тежим последицама. Већ споменути комплекс села Хевизвељ код Будима који је краљ Жигмунд заложио деспоту Ђурђу за 5.000 угарских златника, Жигмундови наследници краљица Јелисавета и краљ Алберт даровали су уз друге поседе угарском великашу Стефану Розгоњу у пролеће 1438, знајући да се ти поседи налазе у рукама деспота. Заплети су почели следећих месеци јер је Ђурађ Бранковић одбио да преда ове поседе новом власнику. Розгоњ се због тога жалио краљу оптужујући деспота да неће да прими новац за залог и да његови људи пустоше поседе које треба да предају. Тек из докумената о даљим догађајима види се суштина спора. Деспот Ђурађ тада још није добио ни најмањи део новца који је у своје време дао краљу Жигмунду. У априлу 1439. добио је половину суме, до краја године још 1.500 златника, а остатак је у јануару 1440. опростио на молбу »прелата и барона«.[39]

Тада су почеле и веће деспотове невоље око угарских поседа. Када је у октобру 1439. умро краљ Алберт, дошло је до поделе међу угарским великашима, па и до унутрашњих борби између присталица Јелисавете, удовице краља Алберта, која је настојала да обезбеди права сину кога је родила у фебруару 1440, и присталица пољског краља Владислава Јагелонца, који је формално изабран за краља и доведен у Угарску у априлу 1440. године. Деспот Ђурађ се тада замерио обема странама. Кандидовао је сина Лазара за угарског краља, покушавајући да га ожени Албертовом удовицом. Тај покушај није био без изгледа[40], али се изјаловио због отпора Јелисавете, која није

[36] G. Fejer, *Codex diplomaticus* XI, 293–296.

[37] J. Калић, *Палата српских деспота у Будиму*, Зограф 6 (1975) 51–58.

[38] Већина тих докумената објављена је у зборнику: L. Thallóczy – A. Áldásy, *Diplomatarium* 59–60, 61–64, 67–69, 77, 82–85, 89, 93–97, 102, 106–110, 129–131, 132–134, 142–143, 147–149, 150–151, 154, 155–158, 162–164, 166–170, 172–184, 197–199, 374–377. Навођење осталих докумената и подробно излагање судбине деспотских поседа могуће је само у оквиру посебне расправе.

[39] L. Thallóczy – A. Áldásy, *Diplomatarium* 127, 131; Државни архив у Будимпешти Dl 13172, 13520, 14252, 14254, 13194.

[40] У Дубровнику је склопљена оклада да ће деспотов син постати угарски краљ.

хтела ни да чује о томе да са уда за »шизматика«. Краљу Владиславу се замерио тиме што је остао уз краљичине присталице, што није присуствовао крунисању и није се поклонио краљу већ је отишао у стране земље. Краљ је чак сумњичио деспота да је у дослуху с Турцима, а као основ за ту сумњу служила је чињеница да су два деспотова сина међу Турцима! Деспота је теретио и тиме да су његови кастелани, службеници и људи на угарским поседима непрекидно нападали и пустошили поседе и добра краљу верних племића. Због свега тога деспот је, по краљевом схватању, починио »неверу« и краљ је по обичајима угарског краљевства био овлашћен да му одузме поседе. Сачуване су повеље краља Владислава I којима је палату у Будиму, Дебрецин и његово властелинство, Вилагош и све што је припадало граду, и још неке деспотове поседе поклонио својим присталицама.[41]

Палата у Будиму и Вилагош са трговима и селима одузети су заиста деспоту Ђурђу, док о другим поседима и не знамо да ли су краљеве даровнице остварене или су остале мртво слово на пергаменту. Требало је, наиме, силом обезбедити да деспотови кастелани и службеници предају поседе новим власницима. У једној од краљевих повеља већ се рачунало са могућношћу да ће деспот увидети своју заблуду и вратити се у верност краљу. То се и десило до средине 1441. тако да је сам краљ наложио становницима Дебрецина и Бесермења да се покоравају деспоту као своме господару.[42] Убрзо су Ђурђу Бранковићу враћени и други поседи и тада је започела сарадња између краља и деспота, која је довела до великог похода против Турака 1443. и до обнављања Деспотовине 1444. године. Ратовање против Турака изискивало је велике материјалне жртве. Деспот Ђурађ је морао да финансира издржавање једног дела војске и да учествује у накнади трошкова које је имао Јанко Хуњади, који се прославио својим успесима у рату против Турака и коме су савременици приписивали заслуге за највеће победе. Вероватно на основу претходног договора, деспот Ђурађ је у лето 1444. наградио Јанка Хуњадија за велике заслуге а и за трошкове у висини од 92.000 златника, које је поднео у току 1443. и 1444. године, на тај начин што му је уступио Вилагошвар са свим рудницима, трговима и селима. Тај значајни део деспотских поседа заиста је тада дошао у руке Јанка Хуњадија.[43]

Док је Хуњади био »губернатор« краљевства у име малолетног краља Ладислава V, избијале су несугласице између њега и деспота Ђурђа. Хуњади је заузео и неке друге деспотове градове у Угарској. Односи су се погоршали уочи Хуњадијевог рата против Турака, иако је било покушаја да се сукоби отклоне склапањем брака између две завађене породице. Деспот се није прикључио Хуњадију у јесен 1448, а Хуњадијева војска није штедела српску територију док је ишла у сусрет Турцима. После несрећног ратовања на Косову, деспот је затворио Хуњадија и држао га заточеног све до краја године

[41] L. Thallóczy – A. Áldásy, *Diplomatarium* 137 (Мункач); 374–377 (палата у Будиму); *Codex Zichy* IX, 17 (Перлек у Бачкој); Dl 71 465 и 71 964 (Вилагошвар); B. Radvanszky, *A Hedervary csalad okleveltara*, Budapest 1906, 197–200 (Дебрецин и Бесермењ). У последњој повељи је најопширније образложење зашто се посед одузима деспоту, али се предвиђа и могућност да ће се деспот вратити у верност краљу.

[42] Државни архив у Будимпешти Dl 39 817.

[43] G. Fejer, *Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad*. Budae 1844, 71–75. Поседи набројани у акту заиста су дошли у руке Јанка Хуњадија, јер су 1445. два властелина протестовала што је деспот предао град Хуњадију, а овај једном другом племићу за 10.000 златника. Државни архив у Будимпешти Dl 24 337.

док није са представницима сабора уговорио накнаду штета које је Хуњади нанео Србији у току свог похода. У оквир те накнаде улазило је и враћање Вилагошвара и свега што је с тим градом ишло. Кад се Јанко Хуњади вратио у Угарску и поново преузео дужност »губернатора«, почео је низ непријатељских акција против деспота Ђурђа. Пред угарским сабором оптужио је деспота да је Турцима предао истакнуте угарске племиће и да је њега у оковима присилио на неправедне уступке. Као заступник малолетног краља, Хуњади је осудио деспота Ђурђа на конфискацију поседа и почео је да издаје повеље којима деспотске поседе додељује својим присталицама.[44] Међутим, он није имао снаге да своје одлуке спроведе у дело. Угарски великаши били су тада подељени и завађени. Млади краљ је био под утицајем хабсбуршких рођака и свога ујака грофа Улриха Цељског, најљућег Хуњадијевог противника. Деспот Ђурађ је имао подршку свога зета грофа Цељског и упорно је бранио своје поседе. Његови кастелани и други службеници повремено су се залетали и на нападе одговарали пустошењем и плењењем поседа Хуњадијевих присталица. Први талас непријатељстава био је привремено заустављен споразумом склопљеним 9. маја 1450, по коме је деспот Ђурађ са породицом препуштао један део својих поседа, који су се тада налазили у власти Јанка Хуњадија, све док не исплати дуг од 155.000 златника.[45] Ускоро су, међутим, непријатељства поново планула. У пролеће 1451. Вилагошвар је опседала Хуњадијева војска.[46]

По овлашћењу угарског сабора радила је тада мања група великаша на посредовању између Хуњадија и деспота Ђурђа настојећи да постигне трајно измирење. После напорних преговора посредници су предложили да се мир постигне и учврсти брачном везом између завађених породица. Обе стране су се сагласиле да склопе формални уговор о браку између Ђурђеве унуке Јелисавете, кћери Улриха II Цељског и Катарине Бранковић, и Хуњадијевог млађег сина Матије. Вереници су тек прешли десету годину живота, па је као најкаснији рок склапања брака утврђен 6. децембар 1453. године. Уговором су били обухваћени и деспотски поседи у Угарској. Деспот Ђурађ се са породицом обавезао да ће Хуњадијевима препустити и други део својих поседа (Купиник, Митровицу, Сланкамен, Земун, Бечеј, Бечкерек, Ердшомљо и Вилагошвар) уколико не буде кадар да оствари уговорену удају своје унуке.[47]

У периоду турских освајања 1453–1456. Хуњади и деспот Ђурађ били су упућени на међусобну сарадњу и сарађивали су у одлучним тренуцима, али вишегодишње непријатељство није се могло потиснути у заборав. Кад је минула турска опасност, после одбијене опсаде Београда, уследили су крвави обрачуни: убиство Улриха Цељског, убиство Хуњадијевог шурака Ладислава Силађија, рањавање деспота Ђурђа и погубљење Ладислава Хуњадија у следећој години. Деспот Ђурађ се ослободио из руку Михаила Силађија тек пошто се обавезао да ће исплатити велике суме новца и уступити неколико

[44] L. Thallóczy – A. Aldásy, *Diplomatarium* 158–159; Државни архив у Будимпешти DI 14 342.

[45] L. Thallóczy – A. Aldásy, *Diplomatarium* 159–162.

[46] R. Priebsch, *Aus deutschen Handschriften der königlichen Bibliothek zu Brüssel*, Zeitschrift für deutsche Philologie 35 (1903) 364. Записи пожунског нотара који је затекао Хуњадијеву војску под Вилагошваром.

[47] G. Fejer, *Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad*, Budae 1844, 149–157.

својих угарских градова.[48] Иако је краљ Ладислав V забранио извршавање овог уговора, обавезе су остале запамћене и њихово испуњавање су упорно захтевали Хуњадијева удовица Јелисавета и њен брат Михаило Силађи.

После смрти деспота Ђурђа положај преосталих поседа знатно је отежан. Целокупно наслеђе прешло је на деспота Лазара, који у Угарској није имао довољно сопствених снага ни подршке других великаша. Једини ослонац му је био краљ Ладислав V и сâм без снаге и утицаја. Деспот Лазар је у једном кратком периоду у пролеће 1457. учврстио свој положај у Банату заузевши Ковин и друге »побрешке« градове. Међутим, тај успех је био краткотрајан, јер је српска војска у Банату била потучена.[49] Убрзо затим, на самом почетку 1458, десили су се догађаји од преломног значаја. Приближно у исто време умро је деспот Лазар а Хуњадијев син Матија постао је краљ Угарске. У његово име је краће време био »губернатор« Михаило Силађи, огорчени непријатељ српске деспотске породице.

Нови угарски краљ је сматрао да после смрти деспота Лазара, који није имао мушких наследника, сви деспотски поседи треба да припадну њему. Деспотски поседи су тада практично били у власти краљеве мајке и краљевог ујака. Већ у априлу 1458, када су вођени преговори са деспотовим наследницима, рачунало се да Бранковићи више немају поседе на угарском тлу. Стављено им је у изглед да би могли да добију један део уколико краљу предају Смедерево и Голубац. И тај покушај да се тргује деспотским наслеђем није уродио плодом, јер се Хуњадијева удовица енергично противила да уступи неке од градова што су доспели у њену власт.[50] Судбина као да се свирепо поиграла са потомцима Ђурђа Бранковића, остали су без и најмањег дела његове велике имовине управо у тренутку кад су Турци дошли пред зидине Смедерева.

[48] A. Bárány, *Torontál vármegye hajdana*, Buda 1845, 15; Државни архив у Будимпешти DI 15 276.

[49] Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 241.

[50] С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968, 22–24. Извештај савременика о противљењу Јелисавете Хуњади потврђује њен сачувани акт у коме се наводе: Нађбања, Мункач, Токај, Берексас, Сатмар, Немци, Дебрецин, Бесермењ са свим поседима и приходима који им припадају.

НОВА СРЕДИШТА КЊИЖЕВНЕ ДЕЛАТНОСТИ

Последње деценије независног живота Деспотовине обележене су на књижевном плану веома интензивним радом и стварањем. Као да се тешким данима који су предстојали хтела супротставити једна жива, богата књижевност, у којој ће бити учвршћена свест о наслеђу читаве протекле епохе. У том погледу, нема битне разлике између књижевних дела овог раздобља и оних која су настала за првих педесет година после Марице и Косова. Неке се новине, ипак, запажају. Измењена је географија српске културе: стварају се нова средишта у областима које за књижевност до тада нису значиле ништа, или не много. Зета на једној, српско Подунавље на другој страни, развијају у овом раздобљу и књижевно стваралаштво. Сем тога, има крупних промена у социолошкој подлози српске књижевности. И ту долази до значајног померања: мада манастир није престао да буде жариште духовног живота, главна се дела сада пишу у градовима. Пре свега Београд деспота Стефана Лазаревића па Смедерево Бранковића, Ново Брдо као рударско, трговачко и не мање културно средиште, откривају нове могућности на томе плану. Привлачни за људе од пера, сада много чешће лаике него монахе, градови нуде и нове теме и сасвим нову атмосферу, ново виђење оног о чему се има писати. У систему жанрова, најзад, долази до благог али видљивог кретања ка нечему што српска средњовековна књижевност није познавала. Хагиографија се, као књижевни род, испуњава правим историографским садржајем у необичном споју житија и летописа. Негује се и даље стил »плетенија словес«, само је друкчија, у неким текстовима, књижевноисторијска реминисценција писца: појава античких аутора – историчара, књижевника и филозофа – даје за право да се говори о својеврсном хуманизму и класицизму овог раздобља.[1]

Константин Филозоф је у том погледу нарочито значајна личност.[2] Изражавајући на најбољи начин све нове тежње у култури српског народа у првој половини XV века, он је, уједно, својим делом обележио то време, дао му печат и тон у живом настојању да утиче на културу своје средине. Константин није Србин. Рођен је вероватно у Бугарској, у селу Костенец у пазарџичком округу (по чему се често назива »Костенечки«), око 1380. године. Млађи је савременик патријарха бугарског Јевтимија, али му није био непосредни ученик. Учио се код Јевтимијевог ученика Андроника у Бачковском манастиру током прве деценије XV века, све до 1410, када су га несигурне прилике у Бугарској, захваћеној грађанским ратом претендената на османски престо, нагнале да пребегне у Србију. Као и многе друге учене бегунце, деспот Стефан Лазаревић је и Константина свесрдно прихватио, омогућио му да усаврши своја знања на патријаршијском двору и да своје способности покаже на дипломатском, педагошком и књижевном пољу. Попут свога великог претходника и имењака, Константина Филозофа Солунског, Константин Филозоф Костенечки је радио на сва три поља. Учествовао је у дипломатским мисијама на Истоку, код Тамерлана, Мусе и Мехмеда. Био је и у Палестини. У Србији, вероватно у Београду а не у Ресави, био је »учитељ«; водио је школу у којој се стицало, по свој прилици, више образовање. Стефанов биограф, Константин је надживео свог покровитеља. Умро је после 1439, у новој емиграцији, пошто је Београд 1427. прешао у угарске руке, а он отишао кесару Угљеши у врањски крај.

Један од два главна рада Константина Филозофа везан је за судбину правописа и уопште писмености у Моравској Србији. То је Сказаније о писменима,[3] обиман граматички састав, написан између 1423. и 1426, у коме се покушава дати програм и образложење једне темељне правописне реформе. Ма колико се данас показало да тим својим делом Константин није успео да створи школу и није много утицао на стварне промене правописа код Срба, оно је не мање занимљиво као израз конзервативних погледа на писменост којима се жели обновити старословенска, ћирилометодијевска норма у формалном успостављању грчког лика те писмености, све ради чувања верске норме, догмата православне вере. То је у ствари граматичко образложење оне широке акције прегледа и ревизије, исправљања, новог превођења и преписивања византијских текстова у нас, започете још у другој половини XIV века, да тек сада, у Деспотовини Лазаревића и Бранковића, достигне свој врхунац. Управо су из овог раздобља познати многобројни нови преводи и преписи исправљених текстова. Сам Константин је »преводник« (преводилац). Превео је Тумачење Песме над песмама, познато егзегетско дело византијског писца Теодорита Кирског,[4] а прерадио је и један краћи грчки путописно-географски спис о Палестини,[5] под насловом Смотреније васељене. Многи нови скрипторији у Моравској Србији оставили су у наслеђе трагове плодне, богате продукције у низу рукописа »ресавског извода«, који су у XVI и XVII веку служили као узоран предложак српским и другим словенским преписивачима. Са књижевног и културноисторијског становишта, Константиново Сказаније је важан документ времена и менталитета. У опису нарави и моралног стања у српском народу има доста реалистичких

[1] Д. Павловић, *Елементи хуманизма у српској књижевности XV века*, Прилози КЈИФ 29 (1963) 5–16.

[2] Библиографија радова о Константину Филозофу је веома богата; основну литературу наводи М. Кашанин, *Српска књижевност*, 394–395; уп. П. Поповић у предговору књизи *Старе српске биографије XV и XVII века*. Београд 1936; *История на българската литература* . София 1962, 315–325 (К. Куев); поред тога, значајне студије Ю. Трифонов, *Живот и дейност на Константин Костенечки*, Списание на БАН 66 (1943) 223–285; K. Kujew, *Konstantin Kostenecki w literaturze bulgarskiej i serbskiej*, Kraków 1950; Г. Сванне, *Константин Костенечкий и его биография сербского деспота Стефана Лазаревича*, Старобългарска литература 4 (1978) 21–38.

[3] Изд. В. Ягич, *Рассуждения южнославянской и русской старины о церковно-славянском языке* I, СПб 1885–1895, 366–517; уп. Ђ. Даничић, *Књига Константина Философа о правопису*, Starine 1 (1869) 1–43; H. Schultze, *Untersuchungen zum Aufbau des Skazanie o pismenehъ von Konstantin von Kostenec*, Göttingen 1964. О »ресавској« школи вид. О. Недељковић, *Правопис »Ресавске школе« и Константин Философ*, Стара српска књижевност, Београд 1965, 467–475.

[4] Ђ. Трифуновић, *Тумачење »Песме над песмама« од Теодорита Кирског у преводу Константина Философа*, Зборник за славистику 2 (1971) 86–105 (са изд. текста).

[5] Ђ. Трифуновић, *Азбучник* 275 s. v. путописи.

сведочанстава и оштре критике, која је, по Константиновом суду, имала да подстакне једну широку акцију реформе образовања и писмености.

Далеко значајније за српску књижевност од овог »збуњеног филолошког трактата«[6] јесте Константиново Житије деспота Стефана Лазаревића,[7] написано између 1433. и 1439, по налогу српског патријарха Никона и »дворских поглавара«. То дело припада, без сумње, житијном жанру, али је сасвим специфично у своме роду па није чудно што се и данас о њему говори као о чисто световној биографији, којом се српско средњовековно животописање одлучно одвојило и удаљило од хагиографије. Житије деспота Стефана заиста није писано као стандардно светачко житије, мада је мотивисано потребом да се успомена на Деспота »канонизује«, да се Стефану установи култ. Идеолошки темељ и оквир Житија је у пуној мери хагиографски: живот личности је уклопљен у дејство божанског промисла, посматран је на плану вечности. Али се овде пробија и једна нова, хуманистичка историчност; писац тумачи свог јунака – историјским личностима древних, античких времена (Александар, Крез и др.), па се зато обраћа не само Библији, библијској историји, него и античкој историографији – макар из треће руке, но ипак: Херодоту, Тукидиду и другима. Користио је у то време распрострањене и омиљене флорилегије античких и библијских мисли, које су под насловом Пчела биле још раније преведене са грчког језика на српски и бугарски.[8] Сликајући, уз то, ликове и догађаје као савременик, уноси елементе мемоарског сведочанства у хагиографски животопис. По томе, као и по обраћању античким изворима, или бар античкој традицији, Константин подсећа много више на византијске историчаре него на хроничаре, више на Нићифора Григору него на Амартола. Далеки узор му је био Плутархов Животопис Александра Великог, што значи да се са Константиновим Житијем деспота Стефана српска хагиографија враћа књижевноисторијским праобрасцима византијског житија: хеленистичкој биографији.[9] Посебно место у Житију имају географски описи, међу којима се истиче и данас свеж, идиличан и поетичан опис Српске земље и, нарочито, опис Београда. Са Житијем деспота Стефана у српску књижевност улазе градови као равноправни предмет пажње и књижевне обраде, као прави и стварни амбијент у коме се одиграва дејство житија. Градска и дворска средина испуњена је витешким садржајем: први пут се овде херој житија приказује као витез, први пут се говори о турнирима. Оцртава се слика познога српског и европског феудализма.

Константин, иначе, воли да примењује византијске реторске фигуре и облике. Не само заплетеност и реторичност стила, то показује и његова посебна склоност ка необичним литерарним конструкцијама. Акростих примењује у својим прозним делима више пута и у великим сразмерама: само у Житију има три низа – најпре »десетословни« (десет слова ћирилице са бројном вредношћу, која симболички упућују на Декалог, десет божјих заповести), потом дужи акростих од 93 слова (у преводу: »Странољубивом на земљи владару, страни раб приноси славноме деспоту Стефану. Преводник Константин«), и најзад, акростих закључног плача (»Страно странствовав странство оплакујем«).

[6] М. Кашанин, *Српска књижевност* 398.

[7] *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 223–328; прев. Л. Мирковић, *Старе српске биографије XV и XVII века*, Београд 1936, 43–125; уп. неке одломке у новом преводу: *Деспот Стефан Лазаревић, Слова и натписи*, Београд 1979. Важније студије о Житију, осим П. Поповића у предговору Мирковићева превода, S. Stanojević, *Die Biographie Stefan Lazarević's* 409–472; Р. Марић, *Трагови грчких историчара у делима Константина Философа*, Глас 190 (1946) 15–43.

[8] D. Tschiževskij, *Serbische und bulgarische Florilegien (Пчеле) aus dem 13.–15. Jahrhundert*, München 1970 (репр. издања М. Сперанский, *Переводные сборники изречений в славянорусской письменности*, Москва 1904).

[9] H. Mertel, *Die biographische Form der griechischen Heiligenleben*, München 1909; R. Aigrain, *L'hagiographie. Ses sources, ses méthodes, son histoire*, Paris 1953.

Плач којим се завршава Житије деспота Стефана и у коме се »Бели Град« зове да оплакује »црнину своју« неће бити и последњи. Што ближе паду слободне Србије, више плачева у српској књижевности. Стефана је оплакивао Константин; осим Константина, и поп Влкша (Вукша) на спомен-камену са епитафом у Црквинама, где је Деспот умро, што га је поставио властелин Ђурађ Зубровић 1427 (»О, тешко томе ко га виде на овом месту мртва!«).[10] Ђурђа Бранковића је оплакао непознати беседник из Смедерева, 1456. Тај плач безименог аутора, »Смедеревског беседника«,[11] написан је, свакако и изговорен, у облику надгробног слова или говора над мртвим деспотом Ђурђем. Најбољи текст ове врсте у старој српској књижевности, надгробни говор непознатог Смедеревца, можда каснијег патријарха Арсенија II, следи обрасце византијског епитафиона не само у формалном смислу. Он је прожет снагом истинског бола у коме се наслућује мрак који пада на целу Српску земљу: »Како да претрпимо мрачну ноћ?!« Смрт Ђурђа је повод да српски беседник заплаче и због пропасти Цариграда, три године пре тога (1453), »сада од свих најмањих градова последњег, и најмањег царског престола јадних хришћана«. Трагедија српског народа, над одром Ђурђа Бранковића, више се није могла одвојити од трагичне судбине Византијског Царства. Надгробна реч непознатог Смедеревца најбољи је израз те свести и тога духовног јединства православне хришћанске цивилизације на Балкану у њеним најтежим тренуцима.

Нешто пре тога, између 1453. и 1458, вероватније за живота Ђурђева, два су непозната књижевника из Смедерева описала пренос моштију апостола и јеванђелиста Луке из Рогоса (Грчка) у Смедерево 1453. године.[12] Оба су текста састављена у традицији реторских описа транслације и не дају много новога, сем што се у другом опису церемонијал преноса, у поређењу, супротставља античком позоришту, од којега је пренос »већи и бољи«. Значај је ових описа што се придружују Цамблаковом Опису преноса моштију свете Петке у јединственој, истоветној мотивацији натприродне и чудесне заштите коју читав народ – и посебно град – добија присуством светих моштију. Стога су сва ова транслациона слова у српској књижевности XV века, као и сам чин преноса моштију, у служби општег народног интереса, а култ моштију добија општенародни, не локални већ национални значај.

На основу свих ових текстова, насталих у Смедереву, може се сматрати као сигурно да је Смедерево – вероватно одмах после преласка престонице из Београда 1428 – постало средиште културног живота, у коме је и књижевност

[10] С. Томић – Р. Николић, *Манасија*, Београд 1964, 26–31.

[11] Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти*, Споменик 3 (1890) 90–92; прев. Đ. Sp. Radojičić, *Antologija 194–196* и 344.

[12] I. Ruvarac, *O prienosu tiela sv. Luke u Smederevo*, Rad 5 (1868) 178–186 (прешт. Ђ. Трифуновић, *Примери из старе српске књижевности*, Београд 1975, 118–124); уп. студију И. Павловића, *О св. Луци и пренашању његовог тела*, Гласник СУД 51 (1882) 70–100.

Браничевска лествица, 1434. године, Београд, Музеј Српске православне цркве.

имала важно место. Познато је да је деспот Ђурађ Бранковић, не мање од Стефана Лазаревића, скупљао писмене и учене људе, световњаке и монахе, те да је у своме граду имао добру библиотеку рукописних књига. Библиотеку је морала имати и смедеревска митрополија, која у то доба ужива велики углед.[13] Оно што је деспот Стефан започео, Ђурађ Бранковић је наставио без обзира на све тешкоће. Браничевски крај био је већ у Стефаново време, а у Ђурђево поготову, у широј околини престонице, погодна област за развој духовног живота. Ту су се писале књиге, о чему говори и непознати монах манастира Благовештења код Ждрела у Горњаку, писар Радослављевог јеванђеља из 1429, који је по своме манастиру на речици Далши (данас Дајша у

[13] О библиотекама у Смедереву вид. М. Кашанин, *Српска књижевност* 429–431.

Звижду недалеко од Голупца) познат као Инок из Далше.[14] Он је у ствари хиландарски монах и писар, који се нашао у Србији око 1417–18, када га је Стефан Лазаревић позвао ради преписивања и превођења књига. Наставио је да ради и после Стефанове смрти. Прекрасно калиграфско Четворојеванђеље израдио је 1429. заједно са сликаром манастира Каленића, мајстором Радославом. Ту је и оставио аутобиографски запис, једноставно и живо сведочанство о времену и о самоме себи без реторичног улепшавања и фразирања. Судбина Инока из Далше је карактеристична за раздобље о коме је реч: позван из Свете Горе, радећи на многим књижевним и духовним пословима у Србији, он је изложен страдању и опасностима у турским најездама двадесетих и тридесетих година XV века. Када пад Смедерева буде на видику, и када више не буде опстанка спокојном монашком животу у Србији, он ће се попут многих других калуђера вратити у окриље Свете Горе. Тако се Инок из Далше по свој прилици вратио у Хиландар, где је још један његов текст, што га је сигурно сам донео из Србије: Историкија,[15] сасвим кратак летопис или »заметак летописа« са српском хроником од 1348. до 1438, када је умро Иноков игуман Висарион у Благовештењском манастиру код Ждрела.

Ако не рачунамо многобројне друге познате преписиваче старих рукописа, са Иноком из Далше завршава се живот тога моравског књижевног круга, који је зачет још за Лазареве владавине, а посебно се развио за Стефана у Београду, и потом, за Ђурђа, у Смедереву и Браничеву. Пад Смедерева 1459. коначно је прекинуо тај живот. Али у исто време када и у Деспотовини, последњих деценија слободног живота јединствене средњовековне Србије, развило се још једно, удаљено, али духовно сасвим истоветно и са Моравском Србијом повезано средиште у Зети, у манастирима Скадарског језера. Појава тог средишта мора се везати не само за присуство Јелене Балшић, кћери кнеза Лазара, која је у Зети до 1411. и од 1435. до своје смрти 1443; његови су корени дубљи и леже у оживљеној комуникацији Зете са Светом Гором после 1371. и са главним средиштима српске духовности после сабора у Пећи 1374–75, пре свега са косовским, а онда и моравским средиштима. Има доста разлога за претпоставку да се зетско средиште развијало и као станица на путу између Свете Горе и Моравске Србије, путу који, без сумње, није био једносмеран.[16] Отуда у његовој књижевности влада монашка духовност онога истог типа какав се неговао у монашкој књижевности Моравске Србије, исте су идеје и преокупације, истоветне одлике стила.

Личност Јелене Балшић је ту у првом плану. Из преписке са духовником Никоном Јерусалимцем,[17] сачуване у Горичком зборнику, Никоновом рукопису из 1441–42, види се богатство њене личности, тако сродне једној другој српској књижевници, монахињи Јефимији. Јелена Лазаревић-Балшић није се замонашила као деспотица Јелена Серска (Јефимија), али је последње године, 1435–1443, провела као удовица у своме манастирићу Св. Богородице на

[14] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 224 и 250; прев. Đ. Sp. Radojičić, *Antologija* 218–223 и 340–341. О томе В. Ћоровић, *Доситеј Мојсије, књижевни радник XV века*, Зборник МСКЈ 12 (1964) 197–204.

[15] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* VI, бр. 9960-68; исти, *Родослови и летописи* 118 (бр. 240–249). О Историкији Ђ. Сп. Радојичић, *Књижевна збивања* 328–330.

[16] О томе Д. Богдановић, *»Епистолије кир Силуанове«*, Зборник ФФ 14-1 (1980) 183–209.

[17] Ђ. Трифуновић, *Две посланице Јелене Балшић и Никонова »Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима«*, КИ V/18 (1972) 289–327 (са преводом); уп. *Историја Црне Горе* 2/2, 372–380 (Д. Богдановић).

скадарском острву Горици занимајући се за монаштво и прочитавајући монашку лектиру. Сачувана су три њена писма духовнику Никону, писана око 1440, од којих само једно у целини (друго), под насловом Отписаније богољубно, прво и треће писмо су сачувани делимично. Писма су изванредан домет српске средњовековне епистолографије. Препознатљива и узорна по жанру, она су писана природним, личним тоном. Јеленин стил је пун осећања, али уздржљив и одмерен, с кратким реченицама, мада реторски вешт. Јелена открива велико теолошко знање и дубоко проживљавање религиозног идеала. Има у томе оне мистике која се могла видети у лику краљице Јелене какав је насликан у књижевном делу Данила Пећког. И Јелена Балшић се, као и св. Јелена Анжујска, дописује са духовним оцима пустиње, исповеда се и тражи од њих савета у питањима страсти, врлине и смисла живота.

Јеленин духовник Никон Јерусалимац у својим писмима и одговорима Јелени развија не само теорију монашког живота, у исихастичкој »теорији« и »пракси«, посебно у Правилу скитског живота, него и генеалогију врлине кроз генеалогију природног порекла своје духовне кћери. На тези да »добри изданак ниче из добра корена« Никон у ствари гради једну историјско-родословну конструкцију, користећи при том старе српске родослове и летописе, Житије светог Симеона од Стефана Првовенчаног и Житије светог Саве од Теодосија. Никон је познат и по једноме другом рукопису, Шестодневнику манастира Савине из 1439–40. године,[18] у коме је, сем Шестоднева Василија Великог, неколико састава византијских исихастичких аутора: Григорија Синаита, Симеона Новог Теолога, Калиста Ксантопула и других. Не зна се довољно о личности старца Никона. Он је очигледно одлично знао грчки језик и писао, осим на српском, и грчке текстове. Има разлога да се верује да је он, као великосхимник, Никандар Јерусалимац, сведок Јелениног тестамента; у том случају, он је из манастира Св. Николе на Врањини, метоху српског јерусалимског манастира Св. Арханђела. Тиме се објашњава и његов спис о топографији Свете земље, под насловом Повест о јерусалимским црквама и местима у пустињи, који се у Горичком зборнику одликује веома индивидуалним поетским и рефлексивним стилом. То је мисаона, херметичка лирика, у недореченим асоцијацијама, наговештајима и симболима.

Друкчија од ове зетско-скадарске преписке Никона Јерусалимца и Јелене Балшић је књижевност однегована у Новом Брду, рударском и трговачком граду на југу Србије, који је 1439–1441. први пут, а од 1455. коначно под Турцима. Тројица српских књижевника су из Новог Брда или из околине тог места: Владислав Граматик, Димитрије Кантакузин и Константин Михаиловић. Сва тројица световњаци, грађани, и сва тројица само својим образовањем и првим радовима Новобрђани. Свакога од њих је турско освајање одвело из града на другу страну, али се ипак може говорити о новобрдском књижевном средишту или кругу захваљујући делима прве двојице – Владислава и Димитрија, који су, настављајући традиције средњовековне књижевности на српском језику, наговестили и почетак једне нове, општебалканске православне књижевности, која ће по својим идејама бити и српска, и бугарска, па чак и грчка – без обзира на језик или рецензију. Они су представници једне нове балканске духовне заједнице, у којој ће за четири столећа све до XVIII века закључно бити избрисане националне границе. Међутим, Константин

[18] *Историја Црне Горе* 2/2, 373–374 (Д. Богдановић).

Горички зборник, 1441–2. године, Београд, Архив САНУ.

Михаиловић из Островице код Новог Брда, одведен у јаничаре а онда у Угарску, не припада тој православној балканској књижевности ни по времену ни по духу у коме пише, али српској књижевности ипак припада.

Владислав Граматик[19] је у том погледу можда и најкарактеристичнији, много више познавалац целокупне средњовековне књижевне традиције, скупљач, текстолог и преписивач, него оригиналан књижевник. Србин из Новог Брда, где је рођен око 1430 (уколико не и нешто раније – двадесетих година XV века), био је највероватније световњак, дијак и граматик, што значи професионални писар и књижевник. Тиме се морао бавити и то звање је морао стећи већ у Новом Брду, пре него што је 1455. напустио свој родни град

[19] Монографија о Владиславу Граматику: Г. Данчев, *Владислав Граматик, книжовник и писател*, София 1969.

да после тога живи и ради у нешто безбеднијим местима: најпре у Младом Нагоричину, а потом, до краја живота, у Матеичу на Скопској Црној гори. Необично плодан писар, он је своје обимне кодексе, зборнике, писао с пажњом истраживача и научника. Развијајући жанр зборника, који се појавио још крајем XIV века да у првој половини XV века постане традиција у неколико прилично јасно одређених типова, Владислав је у својим зборницима обухватио добар део патристичке, монашке и посебно догматско-полемичке књижевности прошлих векова, не заборављајући при том ни панегиричко-проповедничку и житијну литературу. Сачувани зборници из 1456, 1469, 1473. и 1479. имају више од 4.300 страна са око 250 различитих текстова. Тако је Владислав постао кодификатор и издавач средњовековне јужнословенске, преводне и оригиналне књижевности. Његово рукописно наслеђе одиграће велику улогу у одржавању знања и традиција о средњовековној византијској култури, а биће и одличан приручник у одбрани и полемици против две главне опасности које су се у XV веку надвиле над православну цивилизацију Балкана: против ислама и против борбеног и агресивног римокатолицизма.

Од целога тог опуса само је један спис Владислава Граматика оригиналан, па и он као додатак Јевтимијевом Житију Јована Рилског. То је Слово о преносу моштију Јована Рилског из Трнова у Рилски манастир, краће названо Рилска повест.[20] У тој повести, сачуваној у две редакције, Владислав говори о обнављању запустелог Рилског манастира и о повратку свечевих моштију из Трнова 1469. године. По духу и стилу слична претходним транслацијама XV века (св. Петке из Видина у Београд, св. Луке из Рогоса у Смедерево), Рилска повест је ипак нешто суженог оквира као локално рилско предање. На Пренос моштију свете Петке подсећа заузимање султаније Маре, кћери деспота Ђурђа, да се добију и мошти Јована Рилског.

За разлику од писара Владислава Граматика, Димитрије Кантакузин[21] је оригиналан књижевник, који је оставио за собом дела разних жанрова – химнографске, хагиографске и епистолографске списе. Он је српски књижевник грчког порекла из Новог Брда. Породица Кантакузина била је угледног византијског рода. Тако је Димитрије био и сродник деспотице Ирине, Јерине Бранковић. Нешто млађи од Владислава Граматика познавао се и пријатељевао с њим, а био је и у вези са другим ученим и културним људима у Србији, какав је, на пример, доместик (хоровођа и композитор) кир Исаија Србин око 1475. године. Световњак и по свој прилици ожењен, по занимању трговац, интересовао се за књижевност и наручио од Владислава један велики зборник (»Загребачки«, 1469). Читао је грчке књиге са оригиналним текстовима античких аутора, Пиндара (Епиникија) и Есхила (Окованi Прометеј, Седморица против Тебе). Отуда његова велика књижевна култура.

Димитрије Кантакузин је, пре свега, песник. Он се огледао у класичној литургијској химнографији и написао у том жанру не много успели Канон о

[20] Изд. најпре E. Kalužniacki, *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius*, Wien 1901, 405–431, а потом: *Жития на св. Ивана Рилски*, изд. Й. Иванов, Годишник на Софийски университет. Историко-филологически факултет XXXII/13 (1936) 74–85 (прешт. Ђ. Трифуновић, *Примери из старе српске књижевности*, Београд 1975, 125–136).

[21] Ђ. Трифуновић, *Димитрије Кантакузин*, Београд 1963. Од ранијих радова ваља споменути Д. Маринов, *Димитър Кантакузин*, Сборник за народни умотворения 18 (1901). У новије време обраћена је већа пажња личности и делу овог писца (вид. нап. 22–28).

повратку моштију светог Јована Рилског, уколико и цела Служба за повратак моштију Јована Рилског, у којој је канон са акростихом (»Похвалу ти, оче Јоване, плетем. Димитрије«), није Кантакузинова.[22] Канон је морао настати одмах после 1469. или још те године, значи када и Владислављева Рилска повест. Сасвим је друкчија и по књижевном роду и по вредности Кантакузинова Песма Богородици, или, у пуном наслову, Молитва са умиљенијем Пресветој Владичици нашој Госпођи Богородици и с малом похвалом, творeније Димитрија Кантакузина у стиховима.[23] То је дугачка песма у правим, силабичким стиховима, састављена од 77 строфа по четири стиха, анафорски изједначена, изванредног ритма и мелодије. Јединствена по своме жанру у српској књижевности, она припада »умилитељној«, покајничкој црквеној поезији, веома распрострањеној у византијској књижевности. Она је и прављена по узору на химне Андреја Критског, Нићифора Калиста Ксантопула, Николе Катаскепина, Симеона Метафраста, Филотеја Кокина и других, па у том погледу није изузетак.[24] Као и све друге покајничке, исповедне црквене песме византијске, и ова је Песма Богородици цела у суморном размишљању о смрти, греху и страшном суду, али није песимистичка. Њена је мисао, напротив, грађена поуздањем у велику моћ Богородице, којом се спасава душа што је познала своју грешност. Стога је Песма остварени лук покајничке »метаноје« – од плача до победничког и радосног очекивања милости. Ван круга литургијске химнографије, ово Кантакузиново песничко дело живело је као монашка медитативна лектира, читана уз Псалме Давидове и плачеве Кирила Туровског, руског књижевника XII века, или уз плачеве и молитве Тикаре, цариградског монаха из XIV века.

Жанру похвале-енкомија припадају два Кантакузинова слова: Похвално слово великомученику Димитрију[25] и Похвала светом Николи.[26] Обе су класичне у својој врсти, реторски развијене и сложене, обухватајући и житијне и химничне елементе.

Посланица свештенику и доместику кир Исаији[27] је веома опширан књижевни састав Димитрија Кантакузина. Део једне веће, несачуване преписке, то је, уз Епистолије кир Силуанове, најбоље и најзначајније остварење читаве српске епистоларне књижевности. У томе писму-трактату долази до изражаја сав сплет моралних и духовних проблема епохе: у Димитријевим размишљањима препознаје се време великих сумњи, свођење рачуна у тражењу узрока за све што се догађа. Као ништа друго, ово је Кантакузиново дело знак свога доба, изворно, непатворено сведочанство интелектуалних дилема и мука преломне епохе у историји српског народа.

[22] Изд. црквенословенске верзије, јером. Неофит, *Служба с житием ... Јоана Рилскаго*, Београд 1836. Канон у транскрипцији српскослов. и преводу *Србљак* III, 403–419; Ђ. Трифуновић, *О Србљаку* 357–358.

[23] А. Е. Тахиаос, *»Песма Богородици« Димитрија Кантакузина у хиландарским рукописима*, Зборник ИК 10 (1976) 181–196.

[24] А. Е. Тахиаос, *»Песма Богородици«* 185–186.

[25] Б. Ст. Ангелов, *Стари славянски текстове. Две неизвестни творби на Димитър Кантакузин*, Известия на Института за българска литература 8 (1959).

[26] Б. Ст. Ангелов, *Стари славянски текстове* (вид. нап. 25).

[27] A. E. Tachiaos, *Nouvelles considérations sur l'œuvre littéraire de Démétrius Cantasuzène*, Cyrillomethodianum 1 (1971) 131–182; прев. одломака Ђ. Трифуновић, *Димитрије Кантакузин*, Београд 1963, 79–103 и 127–129.

Димитрије Кантакузин је написао и једно житије: Житије и пренос моштију Јована Рилског.[28] Са Службом или бар само Каноном заокружио је култни круг литургијских текстова, посвећених Јовану Рилском, допуњавајући и обнављајући, на неки начин, књижевно наслеђе Јевтимија Трновског, уз свога пријатеља Владислава Граматика. Житије, у коме је главна пажња усредсређена ипак на пренос моштију у XV веку (1469), има веома значајна размишљања о судбини српског народа. Тиме је Кантакузин осавременио житијни текст, ставио житије у службу свога доба. Размишљање о личној судбини потиснуто је озбиљним, макар и суморним расуђивањем о моралним узроцима који су довели до слома и страдања српског народа.

За све време ове опште кризе српских земаља у другој четвртини и средином XV века, живе и стари духовни центри у манастирима на Косову. У служби традиционалних или нових култова пишу се нови књижевни текстови литургијског и химнографског жанра. Тако у Дечанима, свакако пре 1459, настаје Параклис Стефану Дечанском,[29] заправо – молбени канон за употребу у манастиру пред моштима светог, које су тада, очигледно, добијале у значају као заштита и симбол једног трајања које не може ишчезнути. У наставку молбеног канона су Стихире светом Краљу са акростихом у коме је име аутора: »Јосиф монах«. То је сигурно један од дечанских монаха, писара и књижевника, којих је било немало у току XV века.

У овом кругу настаје и Служба Јоаникију Девичком, са синаксаром, од анонимног писца, вероватно сабрата манастира Девича на Косову,[30] уколико и ту не треба гледати неког књижевника из развијенијих средишта – Пећке патријаршије, Дечана или Грачанице. Преподобни Јоаникије умро је 1440, а Служба је заједно с пролошким житијем написана вероватно убрзо после тога. Сва је у исихастичкој традицији, као и Маркова Служба Јефрему. То је истоветни духовни круг.

Уз црквену, духовну и »високу« књижевност, стоји у овом раздобљу низ текстова различитог жанра, али увек мање или више световног карактера.[31] То су тзв. »романи«, у ствари краће или дуже приповести, преведене с латинског, италијанског или грчког језика још у XIII и XIV веку, које се нарочито у XV веку преписују са веома оживљеним интересовањем. Средњовековне прераде позноантичких дела, као што су Александрида (Роман о Александру Великом)[32] и Роман о Троји,[33] оба у српској верзији још с почетка XIV века, или праве витешке повести, као Триштан и Ижота (Тристан и Изолда)[34] и Бово од Антоне,[35] из XV века, откривају тесне културне везе српских земаља преко Приморја са Италијом и Западном Европом. Триштан и Бово дошли су Србима сигурно преко Приморја, преведени са италијанских верзија. Италијански извор и дубровачко посредништво у преводу препознају се у Роману о Троји, који се сачувао у хрватско-глагољској (»Руманац тројски«) и ћирилској верзији (»Прича о краљевима«). То је, иначе, западноевропска прерада Тројанског рата према Овидију, а не према Хомеровој Илијади; у тој верзији која је дошла до српске књижевности средњег века, античко херојство је замењено витешким идеалом, а љубавни заплет избија у први план. Порекло српске Александриде није разјашњено, јер има доста разлога да се верује не само у западноевропски извор него и у грчки предложак тога превода. У крајњој основи српског текста је свакако једна од каснијих грчких верзија Псеудо-Калистенове прераде Живота Александра Великог.

[28] *Жития на Ивана Рилски*, изд. Й. Иванов.

[29] Изд. црквенословенске верзије, митроп. Јована Георгијевића, *Канон молбени ... Стефану Краљу Дечанскому ...*, Будим 1803. Транскрипција српскословенског оригинала и превод у *Србљаку* II, 351–363; Ђ. Трифуновић, *О Србљаку* 318–321.

[30] Изд. црквенословенске верзије у *Србљаку* митроп. Михаила, Београд 1861, а српскослов. са преводом у *Србљаку* II, 365–407; Ђ. Трифуновић, *О Србљаку* 322–323.

[31] Општи поглед на световну књижевност у средњем веку, код Срба: Д. Павловић, *О средњовековној белетристици*, у књизи: *Из наше књижевности феудалног доба*, Београд 1968.

[32] Изд. (непотпуно) С. Новаковић, *Приповетка о Александру Великом у старој српској књижевности*, Гласник СУД 9 (1878); прев. П. Стевановић, *Александрида*, Суботица 1957. Новије студије: Р. Маринковић, *Српска Александрида*, Београд 1969; C. van den Berk, *Der »serbische« Alexander-roman*, München 1970.

[33] A. Ringheim, *Eine altserbische Trojasage*, Prague–Upsal 1952; о роману: Р. Маринковић, *Јужнословенски роман о Троји*, Анали 1 (1961) 9–66.

Источног су порекла нека друга дела световне књижевности, у жанру приповетке, саге или алегорије. Приповетка о Асенети[36] је, заправо, веома поетичан апокриф старозаветне библијске теме о прекрасном Јосифу. Житије Варлаама и Јоасафа,[37] укључено у канонску византијско-православну хагиографију, чувена је хришћанско-византијска прерада из VII века индијске легенде о Буди (Панчатантра), која европском свету преноси традицију источњачке филозофије и постаје обавезна лектира монаха и световњака. Стефанит и Ихнилат,[38] такође индијског порекла (Калилах ва Димнах или Кнежевско огледало, грчка прерада из XI века), у жанру басне, са персонализованим животињама у алегорији, дело је пуно здраве животне мудрости и хумора. Са моралистичком тезом је и Физиолог,[39] хеленистички спис из II века н. е., у српском преводу под насловом Слово о ходећим и летећим створењима. Фантастичан опис стварних или митских животиња подређен је у Физиологу моралној поуци, у којој животиња постаје симбол духовне појаве, врлине или порока, као што је и сав видљиви свет у свима својим елементима и бићима симбол духовног света, његова алегорија. Старојеврејског су порекла приче о Акиру Премудром, о цару Аси, о премудром Соломуну и жени његовој и Дванаест снова цара Шакиша, а хеленистичког порекла – Књига о Јосопу (Езопов живот).[40] Занимљива је и појава византијске демократске

[34] Изд. белоруског, једино сачуваног текста старосрпског романа, А. Н. Веселовский, *Из истории романа и повести* II, СПб 1888; прев. И. Грицкат, *Повест о Триштану и Ижоти*, Београд 1966.

[35] А. Н. Веселовский, *Из истории*.

[36] S. Novaković, *Srpskoslovenski zbornik iz vremena despota Stefana Lazarevića*, Starine 9 (1877) 27–42.

[37] Текст није издат у целини: С. Новаковић, Гласник СУД 50 (1881) 1–121.

[38] Đ. Daničić, *Indijske priče prozvane Stefanit i Ihnilat*, Starine 2 (1870) 261–310 (репр. *Ситнији списи* III, бр. XVII); уп. *Стефанит и Ихнилат*, изд. О. П. Лихачева – Я. С. Лурье, Ленинград 1969.

[39] Изд. С. Новаковић у Starinama 11 (1879) 181–203, и А. Александров, *Физиолог*, Казань 1893; прев. Ђ. Трифуновић, *Физиолог. Слово о ходећим и летећим створењима*, Пожаревац 1973.

[40] Премудри Акир, изд. М. Решетар, *Либро од мнозијех разлога*, Београд 1926. Повест о цару Аси, изд. Đ. Daničić, *Tri stare priče*, Starine 4 (1872) 75–80 (репр. *Ситнији списи* III, бр. XX). Соломун, изд. А. Архангельский у ИОРЯС 4 (1899). О цару Шакишу, изд. Đ. Polivka u Starinama 21 (1889) 187–194. Езопов живот, изд. Н. Начов, Тиквешки ръкопис, Сборник за нар. умотв. 9 (1893) 90 и даље.

сатире на српском језику: Мука блаженог Гроздија[41] је превод грчког Порикологa, у коме се на духовит и помало груб начин пародирају житија светих.

Важна је одлика читаве ове профане књижевности да је писана на таквом српскословенском или чак српскохрватском народном језику у коме се лако препознају особине појединих дијалеката и говора. Њена је улога била значајна како по томе продору живог народног језика у писменост, тако и у њеноме повезивању са усменом традицијом књижевности, са фолклором. Као и у случају неких апокрифа, установљени су у српској народној књижевности и неки мотиви из ове литературе, на пример: Тамни вилајет је мотив из Александриде; Једна гобела у као а друга из кала – развија мотив из Приче о премудром Соломуну и жени његовој.[42] Сем тога, са делима профане књижевности ширио се круг оних извора који су утицали на образовање свести и народне културе, преко њих се успостављала веза са другим цивилизацијама. У томе светлу треба посматрати и појаву Хришћанске топографије Козме Индикоплова на српском језику, у верзији сачуваној, истина, тек у рукопису из XVII века.[43]

Веза са грчким или древним оријенталним филозофским наслеђем успостављала се и у гномологијима и флорилегијима, збиркама изрека античких мислилаца.[44] Изреке Менандра, у доста слободној преради, сачуване су у посебној збирци под насловом О разуму (тј. О знању), а као Изреке филозофа преписиване су сентенце Аристотела, Протагоре, Демостена и других. У спрову са изрекама црквених отаца или чак наводима из Библије, изреке филозофа су још у Византији биле сакупљене у један посебан зборник под насловом Мелиса (Пчела). Преведена најпре у Русији у XIII веку, Пчела је раширена у српској као и бугарској књижевности XIV и XV века, служећи као извор филозофских знања чак и таквим књижевницима као што је Константин Филозоф.[45]

[41] Ð. Daničić, *Muka blaženoga Grozdija*, Starine 2 (1870) 311–312 (репр. *Ситнији списи* III. бр. XVIII).

[42] Вид. Д. Павловић – Р. Маринковић, *Из наше књижевности феудалног доба*, Београд 1968, 133 и 201.

[43] В. Јагић, *Козма Индикоплов по српском рукопису г. 1649*, Споменик 44 (1922) 1–39.

[44] Д. Драгојловић, *Филозофске антологије и флорилегији у старој српској књижевности*, КИ IX/34 (1976) 197–247.

[45] В. Јагић, *Разум и философија из српских књижевних старина*, Споменик 13 (1892) 1–103; исти, *Die Menandersentenzen in der altkirchenslavischen Übersetzung*, Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien (1892) 126; уп. нап. 8.

УМЕТНОСТ У БОСНИ ИЗМЕЂУ ЈАДРАНСКИХ ГРАДОВА И СРБИЈЕ

Распад Српског Царства и појава обласних господара створили су нове околности за уметничко стварање. Краљ Марко, браћа Дејановићи (Драгаш), Бранковићи, кнез Лазар, Балшићи и босански бан Твртко били су најистакнутији међу онима који су полагали право на немањићко наслеђе – било због сродства са старом династијом, било због раније стечених положаја. Неки од њих имали су и подршку високих црквених установа са свог подручја. Босански бан Твртко могао је да истакне најмање два разлога: у његовој су се држави нашле, наслеђене или добијене борбом, широке области које су претходно држали Немањићи, а сматрао се и њиховим сродником. Није од малог значаја било ни то што му је припао манастир Милешева, седиште милешевског митрополита, где је лежало тело св. Саве Српског. Православном становништву Босне милешевски епарх био је највиши црквени поглавар. Када се 1377. Твртко крунисао „сугубим венцем“ за краља Срба и Босне, озваничио је своје дотадашње намере, а неке од установа прилагодио немањићким. Сва је прилика да је на његов захтев састављен и први родослов српских владара. У сложеним верским приликама у босанској држави, са својеврсном босанском црквом и с присуством католичког и православног становништва, створио је шире могућности за развитак црквене уметности латинске и српске.

Крајем XII века још је бан Кулин са сарадницима подизао камене цркве, од којих је у једној био и његов портрет, али од њих, сем натписа, нису остали трагови.[1] У време бана Нинослава, четрдесетих година XIII века, била је изграђена католичка катедрала Св. Петра у Врхбосни, мада су се на његовом двору употребљавале православне литургијске књиге украшене на исти начин као и оне опремљене за вернике у Србији.[2] Остаци понеке једнобродне цркве

[1] О ктиторском натпису бана Кулина на једној цркви код Високог уп. J. Kovačević, *Prvi klesari ćiriličkih natpisa na Balkanu*, GZM 15–16 (1960–1961) 313; P. Anđelić, *Revizija čitanja Kulinove ploče*, GZM 15–16 (1960–1961) 287–308; M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* IV, Sarajevo 1970, 70–71 (са старијом литературом); Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 35. У време бана Кулина, негде код Зенице, подигао је цркву Св. Ђорђа судији Градеши зидар Драже Охмучанин, а поп му је исклесао натпис. Уп. Š. Bešlagić–Z. Kajmaković – F. Ibrahimović, *Ćirilski natpis iz doba Kulina bana*, Naše starine 10 (1965) 203–208; M. Vego, *нав. дело* 252–253 (са старијом литературом); Г. Томовић, *нав. дело* 35–36.

[2] За католичку катедралу у Врхбосни, која је, изгледа, кратко служила, уп. J. Kujundžić, *Katedrala svetog Petra u Vrhbosni*, Nova et vetera XXVIII, 1–2 (1978) 295–303 (са старијом литературом и изворима). О ћирилском јеванђелистару из XIII века, који се налазио на босанском двору уп. Љ. Стефоска-Васиљев, *Нови податак о ватиканском српском јеванђелистару из*

романичког стила могли би бити из његовог доба.[3] Тек је владавина бана Стјепана II Котроманића, и то у време пред саму средину XIV века, донела трајнија уметничка опредељења: путовања уметника из Приморја у Босну ради посла учестала су, а изградња је у целини појачана.

Тада су, управо, уз дозволу и помоћ Стјепана II, фрањевци подигли, у његовом престоном месту, Високом, на локалитету Миле, доста велику цркву Св. Николе; она је, изгледа, касније постала крунидбени храм босанских владара, а у њеној су крипти неки од њих нашли покој. Остаци цркве показују да је имала четвороугаони, широки наос, некада покривен дрвеном таваницом, и много ужи, дугачки презвитеријални део, закључен пространом апсидом, првобитно наткривен готичким сводом са ојачавајућим луковима; тип је проповедничке цркве какву су неговали фрањевци, заједно с доминиканцима, на јадранској обали. Од приморских цркава разликује се издуженим хором, што је, вероватно, последица угледања на истовремене мађарске храмове. Правоугаона сакристија, са северне стране олтара, била је неопходна за католички култ. Снажни спољашњи контрфори обезбеђивали су њену стабилност као што је то у готичком градитељству било правило.[4]

Пред Твртково крунисање за краља помињу се још четири фрањевачка манастира, која су, вероватно, у његово време подигнута: у Сутјесци, Олову, Зворнику и Сребрници. Археолошки остаци и писани извори показују да су крајем XIV или почетком XV века биле подигнуте фрањевачке цркве још и на Бобовцу и у Бакићима код Олова, а извршена је и готичка прерада фрањевачке цркве Св. Марије у Јајцу. Све оне које су испитане (Бобовац, Сутјеска, Бакићи, Јајце, Сребрница, Зворник) показују готово истоветан план: широк брод и ужи, правоугаони презвитеријални простор. Тиме су сличне са знатно већим и развијенијим, па и старијим црквама проповедничког типа, какве су проносили фрањевци или доминиканци по јужнодалматинским, дубровачким и зетским градовима, а блиске су и с неким нешто старијим црквама у унутрашњости Србије, које су подигли приморски мајстори.

XIII века, Зборник Владимира Мошина, Београд 1977, 141–142; *Manoscritti slavi, documenti e carte riguardanti la storia bulgara della Biblioteca apostolica Vaticana e dell' Archivio segreto Vaticano (IX–XVII secolo)*, Sofia 1979. no. 3 (са старијом литературом); *Историја српског народа* I. 428–429 (В. J. Ђурић).

[3] Таква је, на пример, романичка једнобродна црква с полукружном апсидом и јаким контрфорима, чији су се темељи сачували испод темеља цркве Св. Николе у Милама код Високог, која би могла бити, као њој слична црква у Лисичићима код Коњица, из прве половине XIII века. Уп. J. Kujundžić, *Crkva sv. Nikole u Visokom*, Dobri pastir 19–20 (1970) 176; P. Anđelić, *Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog*, GZM 34 (1980) 191–195, 232–233 (који је датује у XII век).

Добу превласти Мађара или породице Шубића над Босном треба, можда, приписати настанак једнобродне романичке цркве Св. Марије у Јајцу, која је доста сачувала од свог првобитног изгледа, па чак и леп западни портал: J. Kujundžić, *Srednjovjekovne crkve u Jajcu*, Dobri pastir 21–22 (1972) 282–283; P. Anđelić, *Pogled na franjevačko graditeljstvo XIV i XV vijeka u Bosni*, Radovi sa simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura«, Zenica 1973, 202–203.

[4] J. Kujundžić, *Crkva sv. Nikole u Visokom 171–184; P. Anđelić, Pogled na franjevačko graditeljstvo* 201–202; исти, *Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara* 194–247, опредељује се, без навођења археолошких података (чак их нема ни у цртежима), за настанак цркве у два раздобља: старији би био презвитеријални простор (који он назива старијом готичком црквом) а млађи наос. Пре ће бити да је настала у једном времену, јер има издужен хор са тространом апсидом и контрфорима, као нешто раније или истовремене мађарске цркве: уп. *A Magyarországi müvészet története* I. *A Magyarországi müvészet a honfoglalástól a XIX. századig*, Budapest 1961, 151, 241.

Понегде каква појединост одскочи од уобичајене целине: на Св. Марији у Зворнику источни зид добио је уски испад над којим се, вероватно, дизао свечанији звоник на преслицу; уз источни зид цркве у Бакићима су темељи двају стубаца, чија намена није јасна; уз олтарски простор Св. Марије у Јајцу изграђена је мала, четвртаста сакристија.[5]

Писани извори сведоче да је католичких цркава по Босни, као и у Србији, било у другој половини XIV и у првој половини XV века знатно више но што су оне до сада археолошки откривене. На подручју Србије су претежно биле парохијске, док су у Босни, великом већином, манастирске, пре свега фрањевачке. Њихово ширење је пратило развитак рударских средишта, у којима су Саси или чланови трговачких колонија из приморских градова, највише из Дубровника, представљали добар део становништва. Три фрањевачка манастира у Босни била су основана уз „столна места" босанских владара: Св. Никола у Милама код Високог, Св. Гргур (Григорије Назијански) у банском двору у Сутјесци и онај непознате посвете у Бобовцу. Приступивши католичкој цркви, владари су их присвојили за своје маузолеје: више чланова владарске куће било је сахрањено у Милама, а међу њима Стјепан II Котроманић и Твртко I; на Бобовцу је пет гробница, од којих је једна Твртка II, док се за две с правом претпоставља да су краља Остоје и краљице Доротеје.

Изградња католичких цркава настављена је, у духу који је владао у претходној архитектури фрањеваца, и под последњим босанским владарима. Ницали су нови манастири у Крешеву, Фојници, Врандуку и на другим местима, или су оправљани и дограђивани стари. И сами владари су почели да подижу католичке храмове као своје задужбине: краљ Стефан Томаш Св. Тому у Врандуку, краљица Катарина Св. Катарину у Јајцу, итд. Ретке су оне, настале у последњим деценијама босанске самосталности, које су пронађене или које су се макар и делимично сачувале. Таква је, на пример, фрањевачка црква Св. Марије у Варошишћу код Врандука, започета 1449, на чијој се уметничкој опреми радило и 1462. године. Једнобродна, без суженог светилишта, с тространом апсидом ширине брода, имала је ниским зидом одвојен презвитеријални простор од наоса, и правоугаону, малу сакристију. Тако се типом нешто издвајала од ранијих фрањевачких манастира.[6] Ближа им је била, међутим, црква Св. Иве у Подмилачју код Јајца, можда некада парохијска. Њен узор могао је бити Св. Никола у Високом, читав век старији: готово да су једнаког плана, сем што Св. Иво има, уместо тростране, пето-

[5] Изворе о фрањевачким манастирима, већином по документима из Дубровачког архива, сабрала је у последње време Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978, 281–297. Преглед археолошких остатака већине ископаних цркава дао је P. Anđelić, *Pogled na franjevačko graditeljstvo* 201–206. Неке од њих добиле су и мале монографије, с наведеном старијом литературом и изворима: J. Kujundžić, *Srednjovjekovne crkve u Srebrenici*, Dobri pastir 17–18 (1968) 236–242; исти, *Srednjovjekovne crkve u Jajcu*, Dobri pastir 21–22 (1972) 273–284; исти, *Crkva svete Marije u Zvorniku*, Dobri pastir 23 (1973) 203–210; P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska*, Sarajevo 1973, 66–98, 165–171. О проповедничком типу цркава с правоугаоним светилиштем у јужном Приморју и у средњовековној Србији, као и о католичким црквама у рударским и трговачким средиштима Србије: В. Кораћ, *Градитељска школа Поморја*, Београд 1965, 73–102, 116–119. Две цркве из Боке Которске, из XV века – парохијска црква у Горњој Ластви и фрањевачка Госпа од Отока – истог су типа: *Историја Црне Горе* 2/2, 512–513 (В. Ј. Ђурић).

[6] P. Anđelić, *Ruševine srednjovjekovne crkve u Varošišću kod Vranduka*, Radovi sa simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« 439–452.

страну апсиду, а над западном фасадом четвртасти звоник.[7] Дешавало се то у годинама када се над Босном надвијала непосредна турска опасност. И управо тада последњи босански краљ, Стефан Томашевић, градио је велику цркву уз двор на Бобовцу. Замислио ју је као монументални завршетак фрањевачког градитељства: увећао је размере фрањевачких капела, какве су биле она у Сутјесци и старија на Бобовцу, само што је олтарски простор закључио с три полукружне апсиде, одвојивши га пиластрима од хорског дела светилишта. Као да је желео, пошто је у пролеће 1459, пред сам пад Смедерева под Турке, постао српски деспот, да план цркве саобрази и православном култу, стварајући на бочним странама олтара проскомидију и ђаконикон. Догађаји су га претекли – Босну су освојили Турци 1463. године, кад је црква тек изишла из темеља.[8]

Док је централна Босна са својим дворовима и рударским средиштима ишла путем католичког градитељства, дотле су Хум и горње Подриње, ушавши постепено током XIV века у састав босанске државе, задржали и проширили предање из старијег православног градитељства са овога подручја. Две српске епископије, хумска и дабарска, основане још у време св. Саве Српског, 1219, остале су надлежне, и после губитка подручја, за бригу о православним верницима и њиховим богомољама; једна од њих, дабарска, преселивши владичански двор у манастир Милешеву, развила је широку делатност, нарочито од тренутка када је под Твртком I припала Босни.

Од Немањиног времена, из којег су на подручју између Лима и Неретве остале неке значајне цркве или њихови помени[9], у XIII и XIV веку у Хуму се доста градило, али је још далеко време у коме ће археолошка карта ових споменика бити потпуна. У околини Коњица истражен је известан број порушених једнобродних цркава, највероватније из XIII или раног XIV века, с полукружним апсидама и са правоугаоним припратама, или без њих. Само је једна међу њима, у Горњој Бијелој, била тробродна, изгледа типа трицрквене базилике с три апсиде и припратом. Као да су све настављале развитак прероманичког и ранороманичког градитељства у облицима какви су се раније неговали на суседном Приморју. За неке се могло утврдити да су биле у православном култу.[10] Православном вернику – можда тепчији Мишљену – припадао је и квадратни маузолеј с потковичастом апсидом, који је пронађен

[7] J. Kujundžić, *Crkva sv. Ive u Podmilaćju*, Dobri pastir 15–16 (1966) 369–375 (са старијом литературом).

[8] P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska* 98–100. Изгледа да је вишеспратни звоник, тзв. звоник Св. Луке, на цркви Св. Марије у Јајцу, био изграђен за време мађарске управе и постојања Јајачке бановине, а не за време босанске самосталности. О томе сведоче његове готичко-ренесансне особине: C. Fisković, *Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini*, Radovi sa simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« 157.

[9] На Лиму су то познате задужбине чланова куће Немањића: Св. Петар у Бијелом Пољу, Ђурђеви Ступови у Будимљи, Вољавац, Милешева и неке друге. На Неретви, испод утврђеног града Благаја, била је некада црква из Немањиног доба, од које се сачувао само део каменог натписа: M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* I, Sarajevo 1962, 39, sl. 19 (са старијом литературом); Г. Томовић, *нав. дело* 36–37.

[10] У питању су храмови у селима Лисичићи, Разићи, Бискуп и Горња Бијела. Њих су откопавали сарадници Земаљског музеја у Сарајеву. Њихове извештаје објављене у Glasniku Zemaljskog muzeja, са старијом литературом, донео је P. Anđelić, *Istorijski spomenici Konjica i okoline*, Konjic 1975, 178–194, који је сам утврдио постојање и неких других храмова у тој области.

у темељима у селу Црквини код Витковића на горњој Дрини.[11] Једнобродна, још једноставнија црква постала је под босанском влашћу у овим областима најраширенији, ако не и једини тип црквеног здања. Веома их је много на некрополама стећака.[12] Али, како је изгледала црква у православном манастиру Св. Стефана у Требињу, који се помиње од времена бана Твртка, не може се утврдити, јер није пронађена.[13]

Тек када је краљ Твртко I предао ове крајеве на управу свом властелину Влатку Вуковићу и пошто је у њима ојачала породица Косача, претварајући их готово у посебну државу, зачео се у православном градитељству нов покрет, у којем је повратак рашком типу цркве давао обележје плану. Уколико није поступила независно, тиме је породица Косача следила подухват који је неку годину раније учинио Балша III Балшић, подижући Прасквицу у Паштровићима. Косачама је као узор могла послужити, пре свега, милешевска грађевина из XIII века, која је имала високи углед као надгробна црква првог српског архиепископа Саве, а у XV веку била је православно духовно средиште за њихову земљу, чији је митрополит често боравио на њиховим дворовима.

Најстарија је у том низу, после балшићке Прасквице, црква Св. Стефана на Шћепан-Пољу, задужбина Сандаља Хранића, по свој прилици из 1421. године. Уз њено језгро – једнобродни засвођени наос с три травеја и потковичастом апсидом – додан је ниски трансепт, чије су правоугаоне просторије, са северне и јужне стране, биле места за певаче, као што се то уобичајило у рашком градитељству током XIII века. Испред западне фасаде је необично дводелно предворје над којим се дизао јединствен звоник – нека врста прелазног облика од куле ка типу „на преслицу". Убрзо је подигнута и правоугаона припрата шира од наоса с три свечана портала.[14]

За време херцега Стефана тај облик храма наставио је да живи и чак се развио до сложенијег здања с већим уметничким стремљењем. Док је 1454. херцег подизао храм Св. Ђорђа у Сопотници код Горажда, још код њега није преовладала жеља да превазиђе грађевине Сандаља Хранића или Балше III у Прасквици, јер ни величином нити икојом цртом храм не надмаша њихове богомоље.[15] Међутим, већ на цркви Св. Срђа и Вакха на Подима изнад

[11] Ископао га је З. Кајмаковић са екипом која је годинама испитивала овај крај. Уп. Z. Kajmaković, *Drina u doba Kosača*, Naše starine 14–15 (1981), 147–154.

[12] M. Vego, *Patarenstvo u Hercegovini u svjetlu arheoloških spomenika*, GZM 18 (1963) 200–202, 206–208, сабрао их је у добром броју, а Z. Kajmaković, *Jedno starije kultno mesto*, Naše starine 9 (1964) 175–179, допунио је овај списак новим споменицима.

[13] В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 153; М. Динић, *Земље херцега светога Саве*, Глас 182 (1940) 170; исти, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967, 29–30; M. Vego, *Novi i revidirani natpisi u Hercegovini*, GZM 19 (1964) 178–179.

[14] Исходи археолошких испитивања ове цркве још нису објављени. Краћи подаци о њој налазе се у *Историји Црне Горе* 2/2, 448 (В. J. Ђурић); исти, *Милешева и дрински тип цркве*, Рашка баштина 1 (1975) 21.

[15] Đ. Mazalić, *Hercegova crkva kod Goražda i okolne starine*, GZM 52 (1940) 27–43 (са старијом литературом); M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* III, Sarajevo 1964, 55 (са свом старијом литературом о натпису на цркви); Г. Томовић, *нав. дело* 115–116; *Историја Црне Горе* 2/2, 445–447 (В. J. Ђурић); Z. Kajmaković, *Drina u doba Kosača* 154–161. Из тога времена, јер су сличног, али још једноставнијег плана, могла би бити и црква Св. Луке у Смоковцу у Боки Которској (уп. *Историја Црне Горе* 2/2, 447) и најстарији део храма у манастиру Добрићеву код Билеће: уп. Z. Kajmaković, *Prenos manastira Dobrićeva*, Naše starine 11 (1967) 71, 75–78.

Херцег-Новог, коју је, сва је прилика, он изградио, захтеви уметницима били су знатно већи. Помоћу малих испада певница, дубоких поткуполних пиластара и проширења наоса, они су рашки план тако прилагодили да је могла да се изида црква која је одавала утисак готово централног здања: округла купола уздигнута је на ниском постољу над укрштеним наосом и трансептом. Лепотом решења, високим занатством и монументалним учинком целине, с готичким појединостима на порталу и поткровним аркадицама, издваја се овај храм од осталих у старој Херцеговини.[16] Сличним жељама руководио се херцег и приликом изградње храма непознате посвете у засеоку Заграђу испод његовог престоног града Сокола, који је наменио за своје покојиште. Прерада рашког плана ту је била темељнија. Само ужи западни травеј наглашава шири простор поткуполног али и олтарског травеја. Јединствен је био начин засвођавања: западни травеј добио је готички уздужни свод, источни га има само по средини, док су над проскомидијом и ђакониконом попречни зашиљени сводови; ниско кубе, изнутра кружно а споља осмострано, ослања се на једноставне или испуштене готичке лукове; прелаз ка округлини кубета направљен је помоћу великих пандантифа над којима су по две тромпе. Унутрашњи зидови су плитким луковима рашчлањени с намером да се створе оквири за зидно сликарство. Са северне стране додата је уздужна једнобродна грађевина за коју се верује да је требало да служи за католички култ. Своју намеру херцег није остварио до краја: пре но што је црква освећена, Соко су заузели Турци.[17]

Градитељство у старој Херцеговини под Косачама, па и оно које су сами неговали, није увек било надахнуто рашким предањем, а цркве нису свагда устројаване с уметничким захтевима. Мали, једнобродни храмови с пиластрима или без њих, негде с ојачавајућим луковима, увек с полукружном апсидом, представљали су претежнији слој богомоља. У утврђеним градовима – као што су Ђурђевац на Дрини или Соко у Конавлима – или на некрополама стећака око Требиња и Љубиња, у Љубомиру и око Стоца, дизале су се некада црквице сразмерне малим површинама унутар тврђавских зидина или скромним средствима сточарских вођа који су их постављали на својим гробљима.[18] Такве су биле и цркве у околини Новог, где је често боравио херцег Стефан. Међу њима су се нешто већим размерама и готичким уздужним сводовима истицале две цркве у Савини, манастиру који је он сам основао.[19] Оне се нису величином, типом и занатском обрадом скоро нимало разликовале од истовремених градских цркава у Котору, по Боки и на суседним подручјима која су била под млетачком влашћу. Такве су, на пример, Св. Михаило у Котору, са звоником на преслицу из 1437. године, Св. Ђорђе у

[16] Ђ. Стратимировић, *О прошлости и неимарству Боке Которске,* Споменик 28 (1895) 25–27: *Историја Црне Горе* 2/2, 453–458 (В. J. Ђурић).

[17] М. Ковачевић, *Црква под средњовековним градом Соколом,* Старинар 18 (1967) 221–224; *Историја Црне Горе* 2/2, 446–452 (В. J. Ђурић), где је наведена старија литература. Ту је наглашено да је црква у Пошћењу, у Дробњацима, била сличног плана (уп. П. Ровинский, *Черногория въ ея прошломъ и настоящемъ,* С. Петербург 1909, 114–117, али је она, не тако давно, преpађена.

[18] *Историја Црне Горе* 2/2, 442–445 (В. J. Ђурић); Z. Kajmaković, *Drina u doba Kosača* 161–167.

[19] О тим црквама, па и о Савини, са старијом литературом, уп. *Историја Црне Горе* 2/2, 452–453 (В. J. Ђурић); В. J. Ђурић, *Савина,* Београд 1977, VI–VII, XIV–XV.

Ораховцу, први пут поменут 1446, Св. Базилије у Столиву, саздан пред 1451. годину, Св. Ана у Прчању, Св. Врачи у Богдашићима, итд.[20]

Скоро да је сасвим неизвесно како су изгледале богомоље припадника босанске цркве. Претпоставља се да су се службе одржавале у грађевинама које се нису разликовале од обичних кућа и да их је већина била изграђена од дрвета (хиже). Ипак, извесни подаци постоје и о каменим здањима. Тако су донедавно били сачувани остаци малог квадратног маузолеја с предворјем с краја XIV века у чијој се средини налазио стећак-слемењак над гробом тепчије Батала, присташе босанске цркве.[21] По свом облику маузолеј се није битно разликовао од педесетак година старије надгробне цркве у селу Црквини на Дрини, за коју се претпоставља да је припадала породици српског тепчије Мишљена. Зна се да је и гост Радин, службеник на двору херцега Стефана, тестаментом одредио новац за цркву у којој ће бити сахрањен.[22] Надгробне је намене била, јер је с посебном криптом за сахрањивање, подземна црква непознате посвете, усечених облика у стену од сиге, која се налази у Јајцу, а приписује херцегу Хрвоју Вукчићу. То је доста необична једнобродна црква с попречним бродом испред олтара и припратом у коју се силази степеништем. Уздужни свод је готички шиљат, као и неки отвори на дубоким нишама. Са страна, као и у крипти, издубене су мање просторије за гробнице. Плиткорељефни грб херцега Хрвоја у припрати и једва сагледиви остаци портрета властеоског пара у припрати као да доказују ктиторство херцега Хрвоја.[23] Чврст у својим уверењима присташе босанске цркве, херцег Хрвоје је могао, на јединствен начин за средњовековну Босну, исказати своје назоре тиме што је у свом престоном граду извео цркву у стенама као што су то још у XIII и XIV веку чинили монаси од Грузије до Бугарске и Србије, и од Синаја и Кападокије до јужне Италије; желели су тиме да опонашају живот старих хришћанских пустиножитеља, а владари су их, поготову од појаве исихазма, у томе потпомагали.[24] Није ли под таквим утицајем био и херцег Хрвоје?

Без обзира на верску припадност култних грађевина у Босни из прве половине XV века, стилска су им обележја била готичка, највидљивија у преломљеним теменима сводова или лукова, у облицима портала или прозора, у рељефном украсу на фасадама, уколико га је било. Клесари су одабирали племенитији или за обраду податнији камен када су га намењивали

[20] Уп. В. Кораћ, *Споменици средњовековне архитектуре у Боки Которској.* Споменик 103 (1953) 123–126; исти, *О монументалној архитектури средњовековног Котора,* Споменик 105 (1956) 160–161; *Историја Црне Горе* 2/2, 510–512 (В. J. Ђурић).

[21] Ć. Truhelka, *Grobnica bosanskog tepčije Batala,* GZM 17 (1915) 365–373; Đ. Mazalić, *Konzervatorski zahvat na Batalovoj grobnici i njezin današnji izgled,* Naše starine 6 (1959) 239–242.

[22] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* II, 156.

[23] Ć. Truhelka, *Kraljevski grad Jajce,* Sarajevo 1904, 57–61.

[24] Литература о монашким насеобинама и црквама усеченим у стене веома је обимна. Најважнија литература: G. Jerphanion, *Une nouvelle province de l'art byzantin. Les églises rupestres de Cappadoce* I–IV (text), 1–3 (planches), Paris 1925–1942; N. et M. Thierry, *Nouvelles églises de Cappadoce,* Paris 1963; M. Restle, *Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien* I–III, Recklinghausen 1967; Г. Чубинашвили, *Пещерные монастыри Давид Гареџи,* Тбилиси 1948; Г. Гаприндашвили, *Пещерный ансамбль Вардзиа,* Тбилиси 1960; A. Medea, *Gli affreschi delle cripte eremitiche pugliesi* I–II, Roma 1939; C. D. Fonseca, *Civiltà rupestre in terra ionica,* Milano–Roma 1970; A. Mesina, *Le chiese rupestri del Siracusano,* Palermo 1979; А. Василиев, *Ивановските стенописи,* София 1953. О пештерској архитектури по Грчкој, на јегејским острвима, по Македонији и Србији не постоје прегледи, већ посебне студије о појединачним споменицима.

за оквире прозора и портала – у централној Босни и Подрињу то је, најчешће, била миљевина – тако да се он и врсноћом одвајао од кречњака или сиге помоћу којих је највећи број цркава био изидан. Најлепшу пластику су имале краљевске цркве и палате у Бобовцу и Јајцу, иако ни она са неких храмова фрањеваца или Косача није сасвим скромна. Фрагменти архитектонског украса с надгробне цркве босанских краљева у Бобовцу – венци с увртеним ужетом или љиљанима, конзола с људском главом, остаци једног лава, натпрозорник с грбом краља Стефана Томаша – исто су тако истанчано исклесани као и готичка лунета с краљевским грбом на дворској капији или портали и прозори на двема владарским палатама. Најупечатљивије су, некада, морале деловати плоче на гробницама босанских краљева у Бобовцу, јер су ликови умрлих били на њима представљени у високом рељефу и у тријумфалној владарској иконографији, док је описивање црта лица, облика и појединости одеће било веома помно, а обрада одавала руке истакнутих уметника. Вајари су били позвани, по свој прилици, из Сплита, а неки, можда, и из Мађарске.[25] Није без учешћа клесара са стране био урађен ни раскошни готички украс на презвитерију цркве Св. Марије у Јајцу, мада се претпоставља да су – судећи по слабијој обради готичког краљевског улаза на јајачкој тврђави, са владарским грбом у лунети – у Јајцу деловале и неке домаће радионице.[26]

Цркве Косача на горњој Дрини нису биле с пластиком неких истакнутијих уметника, а и богатство мотива на њима није било велико. Сандаљева црква Св. Стефана на Шћепан-Пољу имала је много украса: на апсидалној трифори низ пирамидица (тзв. дијамантски штап) и „жиоку на рабош", на готичкој бифори с окулусом између лукова само профиле, на монофори мотиве палми и пирамидица, на главном порталу преплетене колутове, на бочном астрагал између увртених ужади, а на потковном венцу изнад конзола увртено уже и избачене профиле.[27] Тридесетак година касније, на портал херцегове цркве у Сопотници били су стављени довратници с двочланим преплетом, мотивом преузетим не из приморске готике, као што је било уобичајено, већ из моравске пластике деспотских времена.[28] У исто доба, у западној Босни код Јајца, на црквици Св. Иве у Подмилачју главни портал је био производ далматинског занатства: „жиока на рабош", низ пирамидица и профилисана увртена ужад – мотиви су на његовом оквиру.[29]

Писани извори из приморских архива – дубровачког, задарског и которског – веома много помажу разумевању градитељства на босанском државном подручју од времена Стјепана II Котроманића па до првих деценија турске

[25] P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska* 48–58, 70–74, 81–98.

[26] Основне податке саопштио је П. Анђелић у књизи A. Benac–B. Čović–F. Pašalić–Đ. Basler–N. Miletić–P. Anđelić, *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1966, 462–463. О краљевској капији: Đ. Basler, *Konzervacija južnog zida tvrđave u Jajcu*, Naše starine 6 (1959) 126–130.

[27] Необјављени исходи ископавања В. J. Ђурића.

[28] З. Кајмаковић, *Одсјаји моравске уметности у Босни*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 297, сл. 1.

[29] Уп. J. Kujundžić, *Crkva sv. Ive u Podmilačju* 374–375 и сл. на стр. 370–372. У самом Јајцу нађено је доста готичке пластике из XV века, али није јасно којим је све грађевинама припадала, а извесно је могла настати и у време Јајачке бановине. Уп. C. Truhelka, *Kraljevski grad Jajce* 47–49; Đ. Basler, *Konzervacija južnog zida tvrđave u Jajcu* 125–126.

власти. Највећи број цркава, с готичким планом, обликовањем простора, техником зидања и начином украшавања зависио је од развитка уметности у приморским градовима од Задра до Котора. Кроз делатност градитеља, клесара и вајара који су отуд долазили, позивани од босанских владара, властеле, грађана и свештенства, преносили су се облици и њихова стилска обележја у босанску средину. Једна прегршт докумената осветљава путеве оних приморских градитеља који су се посебно бавили подизањем утврђених градова и мостова, зидањем цистерни или инжењеријским пословима, на простору од Неретве, на југу, све до Сребрника, на северу, међу којима су биле и такве познате личности приморске уметности као што су Јурај Далматинац или Паскоје Миличевић. Из друге прегршти се види да је добар број цркава био подигнут и украшен заслугом зидара и клесара из Дубровника и Шибеника, чија вештина није била мала. Још у време српске власти над Хумом, тамо су одлазиле мање скупине мајстора да граде цркве, а то се продужило и када је Хум ушао у границе Босне. У два наврата су дубровачки мајстори подизали цркве у Сребрници: 1413, за владе деспота Стефана, и 1453, када су зидали фрањевачку богомољу. Сребрничким фрањевцима је њихов рад одговарао, па су и касније, у првим деценијама турске власти, из Дубровника позивали занатлије да им дограђују и поправљају манастирску целину. На украшавање фрањевачке цркве у Врандуку спремао се да оде, годину дана пре доласка Турака, један шибенички вајар, ђак Јурја Далматинца, али није извесно да ли је свој наум остварио. Косаче су се још више користили услугама дубровачких мајстора, па и градитеља и клесара. Кад није могао да добије дозволу да сагради надгробну цркву у Дубровнику, Сандаљ Хранић је 1421. уговорио с једним дубровачким градитељем и његовим помоћником да му цркву зидају у Соколу, вероватније у оном на ставама Пиве и Таре него у оном у Конавлима. Њих двојица су и 1422. године одлазили Сандаљу. Па и последњи Косача у Херцеговини, херцег Влатко, намеривши с војводом Иваном Црнојевићем да у Новом, 1473–74, посвети цркву Св. Стефану, заштитнику града, обратио се дубровачким властима за помоћ у организацији послова и у мајсторима, изражавајући жељу да она буде као храм Св. Себастијана у Дубровнику.

Није, наравно, сваки одлазак мајстора у Босну бивао забележен у службене књиге приморских градова. Чињено је то само онда кад су њихова путовања бивала организована преко посредника, већином из реда приморске властеле или угледних личности, које су на себе преузимале одређене обавезе према мајсторима, заступајући интересе поручилаца посла. Одређени правни поступак, који се при том примењивао, био је уведен већ у касном XIII или раном XIV веку, у доба када су први уметници почели да одлазе да раде за српске владаре.

У преношењу западњачког укуса у босанску средину и неговању наклоности према готичком стилу значајну улогу одиграле су палате које су у приморским градовима, за учињене услуге, власти поклањале босанским владарима и властели. Имали су их многи одличници, нарочито у XV веку, а спадале су међу најлепше у тим градовима, посебно у Дубровнику, где су се истицале палате чланова породице Косача. На њима су радили и неки од најпознатијих уметника оног доба.

Најзад, знатан је број дечака који су долазили на занат из Босне у

зидарске и клесарске радионице на Приморју. Неки су у новим срединама постали и познати када су се прихватили длета или мистрије.[30]

Тако су крајем XIV и током XV века створени сви услови за јединство стилских особина градитељства у Босни са оним на Приморју. Приморске радионице су биле матице из којих су се шириле готичке ознаке на црквама у Босни. Прилагођавање старом предању у земљи Косача је било присутно, али оно није битно нарушавало западњачки изглед већине цркава у Босни у позном средњем веку.

Подаци о зидном сликарству и иконопису у средњовековној Босни врло су штури – мало је пронађено писаних извора, скоро да нема ниједне иконе, једва су у понекој цркви ископани делови живописа да засведоче о некадашњем зидном украсу, а само је у једном храму остала већа целина. Ипак је и то довољно да покаже да је црквено сликарство у касном XIV и у првој половини XV века – из ког су времена његови трагови или вести о сликарима у Босни – било усклађено са захтевима и верским назорима поручилаца. Различита теологија слике код католика и православних испољавала се, у то време, кроз неједнаке програме зидног сликарства и кроз друкчија иконографска решења; неистоветни језици литургија дошли су до изражаја у латинским натписима на фрескама у католичким црквама, а српскословенским у православним. Једино је стил сликарства, изгледа, био сличан, јер су га, радећи за припаднике обеју вера у Босни, проносили приморски мајстори. У доба краљевине, Босна је, и у сликарству, као и у градитељству, зависила од уметника који су у њу позивани из јадранских градова, уткивајући у њега, слично као у архитектуру цркава, српско и латинско предање.

Ситни одломци зидних слика, већином из прве половине XV века, пронађени су у цркви Св. Николе у Милама, у фрањевачким манастирима у Олову, Сутјесци, Јајцу и на Бобовцу, као и у православним црквама на Ђурђевцу и Шћепан-Пољу, а било их је и у Сопотници. Изгледа да је била осликана и Баталова гробница, али се по једва видљивим траговима не може ништа закључити о особинама сликарства у једној богомољи босанске цркве. Мањи остаци Страшног суда у Св. Марији у Јајцу и рибе са неке симболично-евхаристичке слике у фрањевачкој цркви у Олову откривају њихову западњачку иконографију, а златне ореоле са угребеним зракама из Јајца и Бобовца, украсне траке са лишћем из Ђурђевца и Бобовца, као и остаци истанчано обликованих глава светитеља из владарског маузолеја на Бобовцу, које су сличне главама светитеља што их је радио сплитски сликар Дујам Вушковић – сведочанства су о готичкој и приморској припадности бар једног дела зидног сликарства у краљевини Босни.[31]

[30] Систематско испитивање одлазака мајстора из приморских градова у средњовековну Босну почело је тек однедавно, али се веома развило. Најважнија литература: В. Ј. Ђурић, *Дубровачка сликарска школа*, Београд 1963, 250–259; В. Кораћ–В. Ј. Ђурић, *Цркве с прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство*, Зборник ФФ 8 (1964) 561–599; C. Fisković, *Dubrovački i primorski graditelji XIII–XVI stoljeća u Srbiji, Bosni i Hercegovini*, Peristil 5 (1962) 36–44; В. Ј. Ђурић, *Дубровачки градитељи у Србији средњега века*, Зборник ЛУ 3 (1967) 98–103; исти, *Црква св. Стефана у Новом*, Зборник ФФ 11–1 (1970) 399–410 и, најпотпуније, C. Fisković, *Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini*, Radovi sa simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« 147–198.

[31] Највише података о остацима средњовековних фресака у Босни прибрали су: П. Анђелић у A. Benac–B. Čović–F. Pašalić–Đ. Basler–N. Miletić–P. Anđelić, *нав. дело* 470–471 и З. Кајмаковић,

Још од времена Кулина бана у Босну су с Приморја долазили мајстори који су се бавили сликарством: тада су поменути браћа Матеј и Аристодије, сплитски сликари и златари, синови неког Зороавеља, Грка, досељеног из Апулије. Међутим, тек дубровачки извори из XV века пружају више података о улози најпознатијих сликара из града св. Влаха у уметности босанске властеле и фрањеваца. Када је Сандаљ Хранић довршавао Св. Стефана у Шћепан-Пољу, с градитељима је к њему пошао, 1422, сликар који се тада налазио у дубровачкој државној служби, можда баш Антонио ди Јакопо из Луке, у граду познат као сликар катедрале Св. Марије. Неколико година касније, на Хранићев позив, пошто је завршио зидно сликарство у његовој дубровачкој палати, отишао му је, и тамо се дуже задржао, Ђиван Угриновић, свакако најзначајније сликарско име у Дубровнику у првој половини XV века. Ако је код њега сликао цркву – што је врло могућно – онда је у горње Подриње пресадио стил, познат с његовог полиптиха на Колочепу и с минијатуре из Дубровачког статута, који је настао на споју византијског предања из времена династије Палеолога са средоземном готиком; тај стил преузео је у млетачким радионицама из друге половине XIV века. Његово сликарство је било познато и у босанској властеоској кући Павловића, јер је извео украс у дубровачкој палати Радосава Павловића, а обојену заставу, с ликом св. Влаха који држи модел Павловићевог града Борча у рукама, послао његовом сину Иванишу у Босну. Почетком друге половине XV века – казују архивски документи – Ловро Добричевић, Которанин пореклом, а највећи приморски сликар XV века, по поруџбини фрањевачке викарије у Босни израдио је три олтарска полиптиха с дуборезним оквирима. Исликао их је и опремио у Дубровнику у својој великој радионици, са сарадницима и ученицима, и уз пратњу једног свог човека послао караваном да се поставе на олтаре како су фрањевци замислили. Био је то уметник који је тада заступао прелазна готичко-ренесансна схватања кроз облике какве су у Венецији неговали најпознатији готичар, Микеле Ђамбоно, и браћа Виварини са Мурана. И после пада Босне под Турке путовао је тамо, вероватно због послова за фрањевце, још понеки дубровачки сликар.[32]

Једно од врло вероватних дела Ловра Добричевића, које је радио за херцега Стефана, случајно се сачувало. Реч је о зидном сликарству у Успенској цркви манастира Савине, израђеном у годинама око средине века. Анђели око Богородице с Христом и евхаристичке сцене у апсиди, а десет композиција из циклуса посвећеног Христовом земаљском животу, у источном травеју, тек су неком латинском упадицом одвојени од византијске иконографије; ћирилским натписима су везани за литургију у српској цркви, а стилским обележјима за готику са извесним примесама ране ренесансе. Програмски условљен православним обичајима, пре свега оним из Боке Котор-

Зидно сликарство у Босни и Херцеговини, Сарајево 1971, 35–50, 52–58, 72–90 (са старијом литературом). Новија испитивања саопштили су P. Anđelić, *Bobovac i Kraljeva Sutjeska* 75–78, 170; исти, *Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara* 206–208; Z. Kajmaković, *Drina u doba Kosača* 160–161 (Sopotnica), 164–167 (Đurđevac). Откривени фрагменти зидног сликарства у цркви Св. Стефана у Шћепан-Пољу – у најнижем појасу украси, комадићи осликаних драперија, остаци златних и сребрних површина – показују да је целина некада била раскошна, а делићи ћирилских натписа – да је служила православним верницима. Ови налази још нису објављени.

[32] Уп. В. Ј. Ђурић, *Дубровачка сликарска школа* 43–44, 254–255, 258–259, 262–263 (са старијом литературом); C. Fisković, *Dalmatinski majstori u srednjovjekovnoj Bosni i Hercegovini* 181–184; исти, *Dalmatinske freske*, Zagreb 1965, 20–21.

ске, Добричевић је био слободан у свом уметничком опредељењу. Херцег је учинио уступак, раније непознат у православном свету – прихватио је текући западњачки уметнички језик у црквеном сликарству. Истина, то су већ почели да чине и неки православни Грци (на Кипру, Левкади, Пелопонезу, па и у самом Цариграду) не одустајући, једино, од своје иконографије. Добричевић, као млетачки ђак, врло угледан у свом родном Котору и знаменит у Дубровнику, био је омиљен не само у својој средини, где је оставио неколико дела најлепших за XV век, него се прочуо и у босанском друштву већ задојеном западњачким укусом. Као и његов претходник Сандаљ Хранић, херцег Стефан је желео да његову новску задужбину ослика најугледнији сликар из његовог непосредног суседства. Могао је, а није то учинио, да позове и которског сликара Михаила, ученика Јове зографа из македонског Дебра, који је 1451. године у византијско-готичкој стилској мешавини исликао фреске у црквици Св. Базилија у Столиву, примењујући, сем по изузетку, византијска иконографска решења, а објашњавајући их српским и латинским натписима. Али, Михаило је по уметничким способностима био тек просечан мајстор, помало старински а да би могао задовољити високе захтеве херцегове.[33] Зидно сликарство у Савини, као и градитељство Косача, открива духовно стање, мерила и природу црквене уметности босанске властеле која је нагињала православљу: на једној страни је стајала чврста оданост српском предању, на другој отвореност за западњачке новости и жеља да се, вредношћу и раскошју дела, пореде са старим, славним ктиторима и најбогатијим властеоским породицама у Котору и Дубровнику.

Ни једна једина икона из босанских цркава или кућа није пронађена, а судећи по пописима заоставштина властеоских породица, било их је веома скупоцених, окованих у сребрне или златне оквире, урешених бисерима и драгим камењем, међу којима и оних из Италије. Чак није извесно ни да ли су оне, пронађене у Тврдошу (минијатурни готички диптих у сребрном окову), Мостаћима (триптих с Богородицом која доји Христа, и с два стојећа светитеља са стране, угриновићевског смера) и у Сутјесци (стојећи, измучени Христос с клечећим донатором, за којег се верује да је неко од последњих босанских краљева, сада у Штросмајеровој галерији у Загребу, што би могао бити рад Јакопа Белинија из Венеције), приспеле у Босну још у време свога настанка или су набављене по паду босанске државе.[34]

Док се на зидовима, олтарима и иконостасима босанских цркава одвијао живот слике зависно од високе уметности Србије или јадранских градова,

[33] В. J. Ђурић, *Савина*, VII–XV (са старијом литературом). За сликарство у Св. Базилију у Столиву: С. Радојчић, *О сликарству у Боки Которској*, Споменик 103 (1953) 59–66; D. Nagorni, *Die Entstehungszeit der Wandmalerei und Identifizierung ihres Malers nach der Fresko-Inschrift in der Kirche Sv. Bazilije in Donji Stoliv (Golf von Kotor)*, Зограф 9 (1978) 43–49 (са старијом литературом). Кратак преглед сликарства у Котору и Боки у XV веку: *Историја Црне Горе* 2/2, 519–527 (В. J. Ђурић).

[34] О делима из Тврдоша и Мостаћа: В. J. Ђурић, *Дубровачка сликарска школа* 48–50, 67–68; Đ. Mazalić–N. Miletić, *Rad na ciscenju jedne ikone u crkvi sv. Klimenta u Mostacima*, Naše starine 5 (1958) 127–128. О Христу с донатором из манастира Сутјеске: A. Schneider, *Katalog Strossmayerove galerije I. Talijanske slikarske škole*, Zagreb 1939, бр. 39, сл. 39 (где се приписује непознатом млетачком сликару XV века и бележи предање да је донатор претпоследњи босански краљ Стефан Томаш); G. Gamulin, *Stari majstori u Jugoslaviji* II, Zagreb 1964, 17–18, сл. 14, 15 (приписује се, с много разлога, Јакопу Белинију или његовом кругу и датује у време око 1440).

дотле је сликани украс у црквеним рукописима, насталим на подручју босанске државе, ишао издвојеним путем, као што се то дешавало век раније у Србији. Босански књижни украс из XIV века настојао је на очувању јужнословенског ћирилског предања и када је оно било напуштено у рашко-хумским, македонским и бугарским преписивачким радионицама, које су прихватиле византијску илустративност и изједначиле језик минијатуре, живописа и иконописа. У сличном положају још је једино била истовремена хрватска глагољска књига, упорно се бранећи од увођења наративних слика што су већ одавно преовладале у латинским књигама. Чак и кад је почетком XV века дошло до коренитих измена у изгледу босанске књиге, после прихватања сплитске готике, нека претходна обележја су се сачувала, уливши се у нови украс. До краја босанске самосталности остало је нешто што је босанску књигу означавало посебношћу. За старински изглед босанског књижног украса, за коришћење старословенских предложака међу преписивачима текстова, за древност неких израза и за саставе зборника разлози су тражени у забитости и недоступности босанских крајева, али и у чињеници да је део рукописне заоставштине припадао верницима босанске цркве.[35] Међутим, друштвене условности у којима се босанска књига стварала, верско опредељење оних којима је била намењена, остаће још дуго предмет испитивања; њена уметничка својства и садржаји тек се откривају.

Једва двадесетак књига, углавном малих размера и већином пергаментних, насталих у распону од владе Стјепана II Котроманића до пропасти босанске државе, садржи украс босанског типа. Садржајем су то готово увек јеванђеља, ређе апостоли, апокалипса и зборници различитих састава. Све до почетка XV века, док није минијатура ухватила корак са зидним сликарством и иконописом, првенство у украшавању имала су иницијална слова, а уз њих заставице и вињете, па тек онда симболичне или фигуралне представе јеванђелиста или апостола. Кад год су у књигама сачувани записи – а има их само у четвртини познатих рукописа – сазнаје се да су им писари и поручиоци углавном били крстјани, редовници босанске цркве. За већину су непознати место настанка, писари, уметници, ктитори. Јединство књижне грађе, пореклом из Босне, учврстило је уверења научника да су и они рукописи у којима нису остали записи такође припадали верницима босанске цркве. Само је за један рукопис – Хрвојев мисал – извесно да је израђен за католичку службу. Међутим, текстови тих књига нису одступали од уобичајених у суседним црквама, па су се могли употребљавати и ван босанске црквене организације. Многи од њих су нађени касније у православним храмовима. Није искључено да су и у почетку служили другим верницима.

Без обзира на то што је највећем броју рукописа немогућно тачно, већ само приближно, одредити време настанка, ипак је уочљиво међусобно слагање извесних украсних целина да се може закључити да су готово истовремено створене у блиским уметничким радионицама. Стилска обележја украса јасно деле историју босанског ситносликарства на два раздобља: прво почиње

[35] Веома је велика литература о језику, садржају текстова и њиховој верској припадности. Тим питањима су се бавили многи научници, а међу њима посебно Даничић, Јагић, Рачки, Буслајев, Сперански, Соловјев, Мошин, Шидак и други. Последња дела – И. Грицкат, *Дивошево јеванђеље, Филолошка анализа*, ЈФ 25 (1963) 227–291 и В. Јерковић, *Палеографска и језичка испитивања о Чајничком јеванђељу*, Нови Сад 1975, уз нека друга – садрже погледе и на раније стање у науци.

у другој четвртини XIV века, заслугом преписивачке радионице неког Манојла Грка, и траје до краја владавине краља Твртка I, а друго, отворено под утицајем Сплита и, шире, Запада, везано је за прву половину XV века.[36]

Прво раздобље је чврсто утемељено на опреми књиге из хумских преписивачких радионица, које су делале све до преласка Хума из Србије у руке босанских владара. Мирослављево јеванђеље, као највећи и најбогатији њихов споменик, дуго је остало пример за угледање. Ватиканско српско јеванђеље из XIII века једино је сведочанство да се на двору бана Нинослава знало за књигу у чијим су иницијалима разрађене неке поставке из Мирослављевог јеванђеља.[37] Ако су Григорович-Гиљфердингови одломци заиста настали у Босни крајем XIII или на почетку XIV века, као што се верује, онда они чине пролог у делатност чисто босанских преписивачких и илуминаторских радионица. Три иницијала, у њима сачувана, велика колико она у Мирослављевом јеванђељу, представљају, у ствари, само прераду украшених почетних слова из рукописа Немањиног брата.[38]

Делатност најстарије познате преписивачке радионице у Босни, оне Манојла Грка, откривају записи у двема књигама које су биле њен производ: у Манојловом или Мостарском јеванђељу и у Јеванђељу Дивоша Тихорадића. На обема је наведено да је он њихов писар и да их је радио напоредо с још неколико рукописа; био је, дакле, познат међу љубитељима књиге. Док је у једном јеванђељу назначено да га је извео по поруџбини властелина Дивоша Тихорадића, за кога је утврђено да је из Усоре и да је у четвртој деценији века долазио, вероватно из Сребрника, на двор босанског бана Стјепана II и сведочио када је овај издавао неке повеље, дотле је нејасно за кога је припремио рукописе међу којима и сачуване делове Мостарског јеванђеља; види се само да је код Манојла, док је писао Мостарско јеванђеље, боравио неки Хлап, чини се представник поручиоца. Манојло Грк, тих година сликар у Котору, изазива пажњу као један од могућних мајстора ових двају рукописа, с обзиром на то да су се босански владари и властела тако често обраћали уметницима из Приморја, па и сликарима и минијатуристима. У Манојловим текстовима само се местимично осети његово грчко порекло.

Уметнички украс у Манојловим рукописима, од којих је нешто старије Мостарско јеванђеље, скоро да је јединствен по програму, употреби заставица и иницијала као јединих мотива, као и по стилским својствима, мада није дело једног уметника. Мостарско јеванђеље је украшено много сиромашније. Остале су само две заставице с преплетеним тракама и круговима, неколико мањих иницијала с „крилцима“ и један с девојком у дугој хаљини, која се

[36] За сада постоје само два прегледа посвећена анализи украса у босанским књигама: V. Vrana, *Književna nastojanja u sredovječnoj Bosni*, Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1942, 803–820 (застарео и у служби оновремене политике) и Ј. Максимовић, *Сликарство минијатура у средњовековној Босни*, ЗРВИ 17 (1976) 175–186 (са старијом литературом).

[37] Уп. Љ. Стефоска-Васиљев, *нав. дело* 141–142.

[38] У питању је јеванђеље од кога се сачувало само неколико листова, чији се већи број чува у Публичној библиотеци у Лењинграду под сигнатуром Гильф. 61: В. Стасовъ, *Славянскiй и восточный орнаментъ по рукописямъ древняго и новаго времена*, Санктпетербургъ 1884, pl. XXX/11–13 и Е. Э. Гранстрем, *Описание русскихъ и славянских пергаменных рукописей*, Госуд. Публичная библиотека, Ленинград 1953, 104 (где је старија руска литература); V. Vrana, *нав. дело* 803–804; V. Mošin, *Ornament južnoslovenskih rukopisa XI–XIII veka*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Radovi 7 (1957) 51 и сл. 41, 51; исти, *Палеографски албум на јужнословенското кирилско писмо*, Скопје 1966, 127 (где се датује у XIII век); J. Šidak, *Studije o »Crkvi bosanskoj« i bogumilstvu*, Zagreb 1975, 153–154 (с потпуном литературом).

придржава за биљку. Све је то само танко покривено бојом, већином црвеном, жутом и плавом. Цртачка невештина је очигледна, а присуство романичког изгледа фигуре и предложака за заставице и иницијале из српских рукописа XIII века неоспорно.[39]

Множина иницијала у Дивошевом јеванђељу и разноврсност њихових мотива далеко надмашују украс у другим босанским књигама из XIV столећа. Готово да нема странице на којој се не налазе, а заузимају истакнуто место, јер обично по висини прелазе десет редова исписаног текста. Рећи је иницијал образован помоћу преплетених трака, разлистаних и расцветаних грана или змија, а много чешћи са представљеним псима, змајевима, птицама и људима. Некада су животињске или људске фигуре приказане саме, и тада држе, односно кљују или прождиру биљку, а други пут су у паровима, симетрично постављене. Има доста представа из нестварног света: два бића урасла доњим деловима тела у неко стабло, биљку, шарени стубић; људске фигуре с телом неке фантастичне животиње или биљке; зверка која се преображава у растиње; двоглави орлови или фантастичне немани. Увек је тражен такав композициони склоп који би омогућио читљивост почетног слова. Сликар Дивошевог јеванђеља се типом иницијала надовезао на јужнословенску минијатуру из ћирилских књига XIII века, али је успео да створи свој језик. Осећање за декоративност било му је веома развијено: унутар основног, најчешће црвеног цртежа, помно је извлачио шаре – украшавао одела људи, перје птица, крљушти или крзно звери – и равномерно нанесеном бојом прекривао неке њихове делове, остављајући и пергаментној подлози да дође до изражаја. Његови иницијали држе се на уравнотеженом односу светлих црвених и зелених боја; готово изузетно се уз њих нађе и жута. У стилском погледу под утицајем романике, он није био неосетљив ни на готику: склад боја је претежно готички, а људска лица су с помало укошеним очима, омиљеним у том стилу. Чистота у извођењу и сигурност у цртежу откривају да је био зрео уметник, који је маштовитост старијих иницијала смирио и подредио извесном поретку. Ћирилски књижни украс оног типа који је био најомиљенији код Јужних Словена у XIII веку, с његовом уметношћу је ушао у своје академско раздобље. Један део мотива – посебно спојеви реалног и фантастичног – одживео је у његовом стваралаштву последње дане; у потоњој босанској илуминацији ретко се кад појављивао.[40]

Негде у исто време када је Манојло Грк преписивао књиге за босанску властелу, налазио се у Босни један грчки апостол, малих размера, који је настао крајем X или почетком XI века на Светој Гори или у јужној Италији.

[39] М. И. Сперанскiй, *Мостарское (Маноилово) боснийское евангелiе*, Отд. оттискъ изъ журн. Русскiй филологическiй вѣстникъ, Варшава 1906, 2, 5–7, 20–26. Хлап који је био код Манојла за време писања Мостарског јеванђеља могао би бити Хлап из једног властеоског рода из области Соли, који се помиње у изворима са чином челника, али и без њега. Уп. P. Anđelić, *O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore u srednjem vijeku*, Institut za istoriju u Sarajevu, Prilozi 13 (1977) 39–40; М. Благојевић, *Босанско Завршје*, Зборник ФФ 14-1 (1979) 136. Овом закључку иде у прилог и чињеница да је поручилац другог Манојловог јеванђеља, Дивош Тихорадић, био из Усоре, која је била у суседству Соли. Можда је баш у тим, североисточним крајевима Босне била Манојлова преписивачка радионица.

[40] Ј. Ђурић и Р. Иванишевић, *Јеванђеље Дивоша Тихорадића*, ЗРВИ 7 (1961) 153–159; И. Грицкат, *нав. дело;* Ј. Максимовић, *нав. дело* 180–181, passim. О Дивошу Тихорадићу и његовим земљама: P. Anđelić, *Postojbina i rod Divoša Tihoradića*, Slovo 25–26 (1976) 231–239; М. Благојевић, *нав. дело* 136–137, 141.

Његово присуство у Босни зајамчено је особеностима трију фигура апостола – два пута је насликан Павле, а једанпут Петар – какве су својствене само босанској минијатури у XIV веку. Они имају сепијом исцртане главе, док су им одеће обојене црвено и плаво. Њихов тип и мало укошене очи најближи су фигурама из Дивошевог јеванђеља. Неке заставице и иницијали с биљним и животињским композицијама изгледају као босанска прерада старије атонско-хумске илуминације. Рукопис је био у рукама неке личности која се могла служити његовим грчким текстом, али која је знала и српскословенски, јер су текстови на свицима које држе апостоли ћирилски. Грчки кодекс је већ био стар и делимично оштећен, па је управо тада била извршена његова оправка: подебљани су или поново исписани неки наслови, извршено је бојење или поновно исликавање извесних иницијала и заставица, изведене су фигуре апостола. Привлачна је помисао да је то обављено у радионици Манојла Грка.[41]

На минијатурама, заставицама и иницијалима у босанским рукописима из друге половине XIV века дуго се осећала зависност од књига Манојла Грка. Гиљфердингов апостол, са седамдесетак украшених почетних слова и заглавља, по писаревој вештини и раскоши опреме, једна је од најлепших босанских књига из XIV века. Заставице с преплетеним тракама у виду осмица, иницијали с »крилцима« и с понеком животињском главом, преузети су из Мостарског јеванђеља, а парови птица и људских фигура, који на три места творе почетно слово, под утицајем су Дивошевог јеванђеља. Свакако су најлепше представе апостола Павла са Тимотејом, испред посланице Филипљанима, и с младим Галаћанином, на почетку посланице Галатима. Они држе између себе грану чије се лишће шири изнад њихових глава. Има у Гиљфердинговом апостолу неких геометријско-биљних заставица и иницијала, који су у односу на радионицу Манојла Грка нови и који су били нешто касније разрађени у другим босанским рукописима, нарочито у Копитаревом јеванђељу.[42]

Са својих десетак заставица и иницијала Гиљфердинговом апостолу добрим делом је слично Четворојеванђеље Твртка Припковића. Заставица на почетку јеванђеља по Матеју, с преплетеним осмицама, истоветна је оној у Мостарском јеванђељу и већини у Гиљфердинговом апостолу, само је живље обојена; велики иницијал, на тој страни – најлепши у целој књизи – с

[41] Детаљан опис овог рукописа који се чува у Народној библиотеци у Атини под бр. 149, као и старију литературу, дали су A. Marava – Chatzinicolaou – Ch. Toufeki-Paschou, *Catalogue of the illuminated byzantine Manuscripts of the National Library of Greece* I, Athens 1978, 51–55, Fig. 62–71. Треба додати томе и студију A. Guillou – K. Tcheremissinoff, *Note sur la culture arabe et la culture slave dans le Katépanat d'Italie*, Mélanges de l'Ecole française de Rome 88 (1976) 685–689. Сви су проучаваоци били одлучни у томе да су ликови апостола и сав украс из времена настанка споменика, иако су писци каталога осетили допуне, а А. Грабар и Ј. Максимовић видели и везе с босанском минијатуром, сматрајући да су минијатуре из грчког рукописа послужиле словенском украсу за узор. Мој увид у оригинал открио је читав слој минијатура, украса и рестаурација из XIV века. Једна пасхална таблица, чини се исписана руком рестауратора, 1326–27. године, пружа податке за дане прослављања Ускрса до 1341–43. године.

[42] С уметничке стране овај рукопис није довољно испитан, зато уносим своја лична запажања стечена на оригиналу. Чува се у Публичној библиотеци у Лењинграду под сигнатуром Гильф. 14. Уп.: В. Стасовь, *нав. дело.* pl. XXIX/5–12, pl. *XXX*/1–10; Ф. И. Буслаев, *Сочинения* III, Ленинград 1930, 137–139 (који је запазио старији јужнословенски слој иницијала и одвојио га од млађег, романичког); V. Vrana, *нав. дело* 807; Е. Э. Гранстрем, *нав. дело* 101; J. Šidak, *нав. дело* 152–153.

Копитарево босанско јеванђеље, друга половина XIV века, Љубљана.

девојком у дугој хаљини која се држи за змијско тело немани која има главу царице, а из чијих уста излази мали змај, по свом црном цртежу и живој обојености истог је рода као фигурални иницијали у Гиљфердинговом апостолу. У односу на претходне рукописе појављују се и новости: наивно нацртани и само црвено обојени крилати лав испред јеванђеља по Марку; једна заставица с тракама преплетеним у чворове, позајмљена из рашких, нешто ранијих рукописа неовизантијског опредељења; заставице са жутим

или зеленим палметама на црвеној позадини; посебне геометријско-флоралне заставице и својеврсни геометријски иницијали с лозицама. Запис казује да је преписивач био крстјанин Твртко Припковић Гомиљанин. Пошто се село Гомиљани налази код Требиња, а у језику његовог четворојеванђеља, као ни у језику Гиљфердинговог апостола, нема икавизама, треба претпоставити да су ова два слична рукописа настала у источној Херцеговини.[43]

У деценијама пред крај XIV века систем украшавања књиге постао је строжи: заставице, иницијали и минијатуре били су усредсређени једино на листове од којих је започињао текст сваког од четири јеванђеља. У вези с тим појавили су се – као у западној, византијској и српској књизи – ауторски портрети и њихови симболи. Тако је то у Копитаревом, а делимично и у Вруточком (Грујићевом) јеванђељу. У односу на старије узоре из Србије, представе јеванђелиста у Копитаревом јеванђељу су јако сведене: од просторности на слици није остало ништа, јер површинска обрада фигура и лукова испод којих седе и пишу своје књиге и одсуство сликане архитектуре у позадини или приказа тла стварају утисак лебдења на белој површини листа. Осим крилатог змаја на иницијалу којим започиње текст јеванђелисте Марка, сви остали иницијали су геометријски замишљени али су, уз то, украшени лишћем или цветовима, а међу њима има и таквих који сећају на Мирослављево јеванђеље или Гиљфердингов апостол. На Гиљфердингов апостол, у основи, личи и понека заставица као и свежа обојеност доброг дела украса зеленом, црвеном и црном бојом. Једна скупина заставица с преплетним чворовима и розетама свакако је под утицајем неовизантијског орнамента из Србије.[44] Вруточко јеванђеље – судећи по глосама припремљено за неког присталицу босанске цркве – сиромашније је: остао је само један симбол јеванђелиста и покоја геометријска заставица. Рад је неког слабијег уметника.[45]

Као далеки одјек Манојлове радионице делује један иницијал у Чајничком јеванђељу на коме се млад човек придржава за биљку испред себе. Догодило се то у рукопису – вероватно писаном за босанског кнеза Павла Раденовића, једног од најмоћнијих обласних господара – у којем има понеки примитивни преплетни иницијал, али и ретке танане витице уз друге иницијале, које су се ту нашле под утицајем готичког украса.[46]

Крајем XIV или на самом почетку XV века окончало је живот једно врло одређено схватање украшавања ћирилских књига, особено за Босну, у којем је било наслеђених наслага из старијих јужнословенских ћирилских књига, али у које су ипак продирале новости из Србије или са Запада. Колико год

[43] Ни украс у Четворојеванђељу Твртка Припковића није испитан. И он се чува у Публичној библиотеци у Лењинграду под сигнатуром Гильф. 6. Нађен је у манастиру Св. Тројице код Пљеваља. Уп. В. Стасовь, *нав. дело*, pl. XXVIII; Ф. И. Буслаев, *нав. дело* 136; V. Vrana, *нав. дело* 814; Е. Э. Гранстрем, *нав. дело* 103; J. Šidak, *нав. дело* 151–152.

[44] В. Стасовь, *нав. дело*, pl. XXIX/1–4; S. Radojčić, *Stare srpske minijature* 43–44; J. Šidak, *нав. дело* 111–125 (са старијом литературом и репродукцијама у боји); J. Максимовић, *нав. дело*, passim. Чува се у Универзитетској библиотеци у Љубљани.

[45] Р. М. Грујић, *Једно јеванђеље босанскога типа XIV–XV века у Јужној Србији*, Зборник у част А. Белића, Београд 1937, 263–277. Нађено је у селу Врутоку у Македонији, па, изгледа, загубљено. Некада било у манастиру Св. Тројице код Пљеваља.

[46] P. Momirović, *Stari rukopisi i štampane knjige u Čajniču*, Naše starine 3 (1956) 174–176; V. Mošin – S. Traljić, *Ćirilski spomenici u Bosni i Hercegovini*, Naše starine 6 (1959) 89–92; В. Јерковић, *нав. дело*, посебно 11–12 и приложене илустрације (а у књизи је и целокупна литература).

упорно у својим становиштима и једва подложно менама, оно се ипак развијало од начела важећих за српску књигу у XIII веку ка систему прихваћеном у XIV столећу. Од Дивошевог до Копитаревог јеванђеља богатство заставица и иницијала се смањивало с тежњом да се њихов распоред усклади с новим изгледом у рашкој књизи: предмет пажње илуминатора постали су само листови с почецима јеванђеља, а не као раније готово свака страница. С тим је ишло и напуштање старијих типова украса и увођење нових мотива и тема. Фантастика и иреалност садржаја у почетним словима губили су се надомештавани шарама подређеним геометријском реду или стварним облицима животиња и људских фигура. Маштовитост наслеђена из старије рашке и хумске илуминације постепено се гасила да би уступила место реалнијем приказу или строжем нацрту. Једино се суштински нису мењали обрада и боја. Црвени или црни цртеж су били носећи елеменат слике, а боја – црвена, зелена и жута као преовлађујућа, а плава и црна као допуњујућа – кад је прекривала површине, бивала је нанесена без тонских прелаза, што је чинило облике пљоснатим, површинског изгледа. Главе људских фигура биле су најједноставније нацртане и остајале су необојене осим што је на већини образа обележено руменило црвеним кружићима. По пореклу романички, овај начин рада се под наивном руком босанског уметника преображао у својеврсни изражајни говор. То и избегавање да се описују облици преузети из природе удаљавали су босанску минијатуру у XIV веку од живог света, чинећи је посебном у односу на минијатуру најближих суседа из које су јој струјали подстицаји.

Негде око 1400. године дошло је до наглог прелома – готика у свом далматинском виду продрла је, сасвим изненада, у босанску књигу. Највећу заслугу за то имао је Хрвоје Вукчић, велики војвода босански и херцег сплитски. Столујући у Јајцу, он је поручио два рукописа: један ћирилски за употребу у босанској цркви и један глагољски за службу у католичкој. Ћирилски, познат под именом Хвалов зборник, исписао је 1404. године крстјанин Хвал, а садржи, поред јеванђеља, апокалипсу, апостол, псалтир и неке друге саставе. Глагољски, назван Хрвојевим мисалом, сачињен је између 1403. и 1408. године »по закону свете римске цркве«, а његов писар је био неки Сплићанин Бутко. Оба су опремили минијатурама сплитски сликари од којих је један радио на обема књигама. Најраскошнији су међу свим босанским рукописима из средњег века.

Цео Хвалов зборник прожет је композицијама, фигурама светитеља, заставицама, и иницијалима. На почетним листовима су насликани апостоли окупљени око Христа у слави, а придружен им је и Јован Претеча. После тога следе: Распеће Христово, Богородица на престолу с Христом у крилу, испред сваког јеванђеља ликови јеванђелиста и прикази њихових симбола, уз посланице апостола су њихови стојећи портрети, испред псалама цар Давид, а испред дела апостолских Вазнесење Христово. Поред тога, ту су и Благовести, Каменовање архиђакона Стефана, Благосиљање апостола, пророк Мојсије итд. Минијатуре су радила двојица сликара, чија се дела понешто међусобно разликују. Први, који је насликао много већи број минијатура, поставио је сцене и фигуре на плаву позадину и уоквирио их правоугаоним златним оквирима. Он је златом украшавао и драперије. Цртеж му је извучен црним линијама, а лица светитеља обликована ружичастом и сивом бојом. Светитељи снажних тела, у извијеним ставовима, подведени су под готичку стилиза-

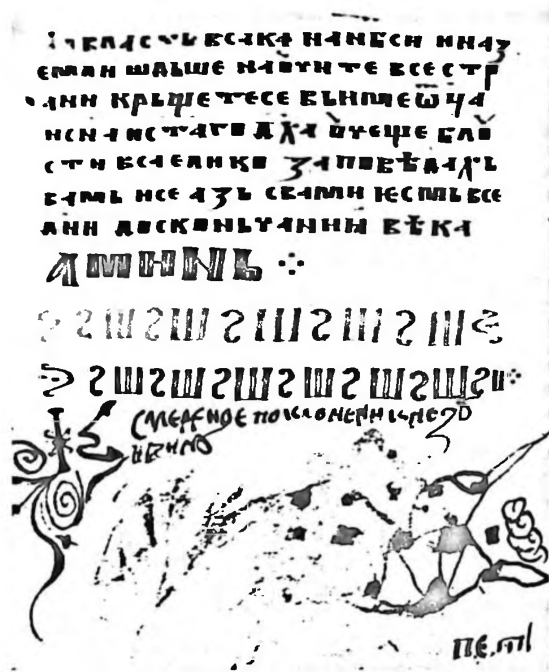

Чајничко јеванђеље, крај XIV или почетак XV века, Чајниче.

цију која каткад доводи до натуралистичких изобличења, посебно на лицима стараца. Уметник је био под непосредним утицајем готичких олтарских слика. Други мајстор је, по осећању, више минијатуриста: цртеж му је истанчанији, изведен океpом, а пластичност фигура мање наглашена. Ради готово искључиво на златној позадини, а иза фигура се појављује и сликана архитектура. Боја му је светлија, на лицима само ружичаста, а на коси црвена, увек танко нанесена. Осећања су му била нежнија него код првог мајстора. Код обојице готичка припадност је наглашена и кроз облике престола, шиљате лукове на једноставним или трочланим отворима, покрете фигура, тип преломљених набора на одећама, иконографију сцене и фигура и атрибуте које носе у рукама. Ипак се у неком иницијалу с геометријским преплетом или с »крилцима« и у понекој флорално-геометријској заставици нађе остатак типова из украса претходних босанских књига.[47]

[47] В. Стасовь, *нав. дело*, pl. XXXIII/1–18; S. Radojčić, *нав. дело* 44–45, t. XXX–XXXI; G. Muzzioli, *Mostra storica nazionale della miniatura*, Catalogo, Firenze 1954, 19; V. J. Đurić, *Minija-*

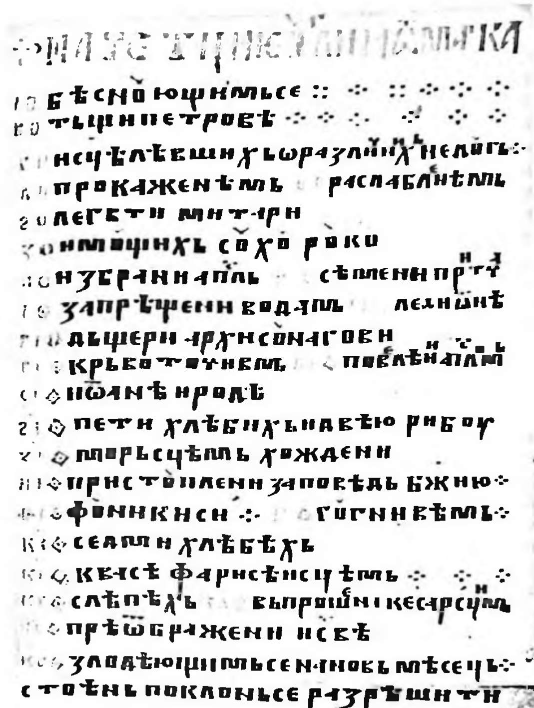

Хрвојев мисал је још богатији и раскошнији, а и већих је размера од осталих босанских рукописа. Композиције и појединачне фигуре, иницијали и украсни мотиви потпуно су у духу готике без иједног уступка босанском рукописном предању. Минијатуре су са сценама и појединачним фигурама из Старог и Новог завета. Из Старог завета су ликови неких пророка и две сцене. Новом припадају представе земаљског живота Христовог. Поред њих има и сцена из Богородичиног живота, појединачних ликова апостола, мученика, епископа, арханђела Михаила и симболичних знакова јеванђелиста, а у календарском делу су алегоријске слике дванаест месеци. Међу њима су заштитник Далмације, св. Јероним, и заштитник Сплита, св. Дујам. Књига се завршава сликом Хрвоја Вукчића на коњу и приказом његовог свечаног грба.

ture Hvalovog rukopisa, ИГ 1–2 (1957) 39–51 (са старијом литературом); J. Šidak, *нав. дело* 143–146; И. Николајевић, *Минијатура Благовести у Хваловом зборнику*, Зограф 7 (1976) 75–77. Рукопис се чува у Универзитетској библиотеци у Болоњи.

Многобројни иницијали украшени су стилизованим лишћем, а само се на реткима налази каква животиња, уписана глава човека или светитеља, а понекад и нека скраћена композиција. Приуготовљен за службу у католичкој цркви, Хрвојев мисал није имао ни разлога да се надовезује макар и једним слојем украса на ћирилску књигу; вероватно је био поклоњен некој фрањевачкој цркви на Хрвојевом подручју, можда чак Св. Марији у Јајцу, јер се тако и могао наћи у султановој библиотеци у Цариграду. Изгледа да је сав украс урадио први мајстор минијатура из Хваловог зборника. Бутко му је исписао упутства где ће шта насликати, једном, чак и глагољицом. Оставио је и податак да је посао обавио у Сплиту: на позадини једне сцене насликао је симбол Сплита – звоник катедралне цркве Св. Дује.[48]

Сликари минијатура у рукописима херцега Хрвоја Вукчића неговали су готички стил под утицајем млетачког сликарства из краја XIV века, као и већина сликара у источнојадранским градовима у исто време. Први мајстор Хваловог зборника образовао се на узорима каква су била дела Јакобела дел Фиоре или Николе ди Пјетро. Други мајстор је нешто личнији, али је и он припадао истом млетачко-далматинском уметничком кругу. Изгледа да су били у Сплиту одомаћени. У једном рукопису с текстом »Салонитанске историје« Томе архиђакона сплитског, насталом 1387–88. године, налази се већи број минијатура и иницијала, међу којима и Богородица на престолу с Христом на крилу, око које стоје сплитски заштитници св. Дује и св. Сташ, толико налик на минијатуре првог уметника Хваловог зборника да би могли бити његов најранији рад.[49] Иако верник босанске цркве, херцег Хрвоје је био – као што су то већ били и краљеви Босне – љубитељ приморских уметничких производа, носио је млетачко оружје и одевао се по дубровачкој моди. Његова жена Јелена чак је дала висок прилог како би се сковала сребрна рака за тело сплитског заштитника св. Дује. Пошто је познавао сплитску средину, није необично да се определио за сплитске сликаре готичких схватања када је поручивао своје раскошне рукописе.

Појава чисте готике у босанским рукописима почетком XV века захватила је шире кругове босанских велможа и илуминатора. Под утицај готике потпали су и они уметници који су се држали традиционалног начина приликом распоређивања украса у босанској ћирилској књизи. О томе сведоче три рукописна јеванђеља, чији се настанак ставља у деценије око 1400. године: Никољско, Даничићево и Срећковићево. Сва три су имала симболе јеванђелиста, заставице и иницијале испред сваког од четири текста јеванђеља, само што је у Срећковићевом јеванђељу остало најмање од тог украса. Разлике у украсним мотивима између Никољског и Даничићевог рукописа су незнатне: истоветне су им заставице с птицом и псом у медаљонима, с преплетеним чворовима и с крунама, а иницијали су нешто мало друкчији. Али, сликарски приступ обради је сасвим различит: обрада у Даничићевом јеванђељу засно-

[48] Главна литература и извори: V. Jagić – L. Thallóczy – F. Wieckhoff, *Missale glagoliticum Hervoae ducis spalatensis*, Vindobonae 1891 (текст о уметничкој опреми Ф. Викхофа); L. Thallóczy, *Vojvoda Hrvoja i njegov grb*, GZM 2 (1892) 8–9; V. J. Đurić, *Minijature Hvalovog rukopisa* 48–51; M. Харисијадис, *Словенски рукописи у Библиотеци Сараја у Цариграду*, Старинар 15–16 (1966) 149–158 (са старијом литературом); M. Pantelić, *Povijesna podloga iluminacije Hrvojeva misala*, Slovo 20 (1970) 39–96; *Missale Hervoae Ducis Spalatinsis, croatico-glagoliticum*, ed. B. Grabar, A. Nazor, M. Pantelić, Zagreb–Ljubljana–Graz 1973 (с фототипским издањем).

[49] Уп. D. Kečkemet, *Ilustracije budimpeštanskog kodeksa arhidakona Tome*, Gunjačin zbornik, Zagreb 1980, 173–177.

вана је на обојеном цртежу, док је у Никољском јеванђељу изразита тежња ка моделовању облика помоћу светло-тамног и истицању пластичних вредности. Први сликар је био наклоњен босанском предању, други је то предање прилагодио готичком стилу. Позлата која ствара утисак раскоши и приказ круна на неким заставицама наводе на претпоставку да су оба рукописа била израђена за босански краљевски двор.[50]

Због сјаја украса, због злата и богатства мотива, круна и љиљана у неким заставицама и због високе уметничке вредности, помишља се да је краљевском двору припадао и Млетачки зборник. Настао је највероватније у другој четвртини XV века. Неке заставице и иницијали, па и извесне фигуре, једнаки су с онима у Никољском јеванђељу; гдекоја решења се ослањају на она из Хваловог зборника; најпретежнији део украса је, ипак, сасвим особен. Сходно саставу зборника – а у њему су јеванђеља, апостол, део апокалипсе, десет божјих заповести и ситнији апокрифни текстови – распоређене су минијатуре: симболи и портрети јеванђелиста, Горућа купина, Христос у слави с апостолима, ликови апостола, итд. Све је подређено истицању декоративне лепоте: склад вишњевих, плавих, жутих и зелених боја и злата; танак, сложени, кестењасти и црни цртеж који ограђује површине на које је боја постављена без тонских прелаза; украсне траке с тачкицама по одећама светитеља и цветне латице и биљне лозице по плавим позадинама минијатура. Олтарске слике, живопис или минијатуре из готичког времена нису служили као углед сликарима Млетачког зборника, већ су то морале бити таписерије или сликарство на стаклу, где је украсно почело преовлађивало над илустративношћу и пластичношћу. У садржају ових минијатура има нечег световног, витешког, спојеног с нежном лиричношћу. Једва да се и примећују цртачке омашке и готово да и није од важности што су два уметника учествовала, усклађујући се, у опреми рукописа. Уосталом, један је био и мање присутан; исцртао је само, истина изванредно, симболе јеванђелиста, већ нагињући раној ренесанси.[51]

Сасвим ван уметничких токова свога времена направљен је последњи споменик босанске минијатуре. Између 1443. и 1461. године, у доба краља Стефана Томаша, Радосав крстјанин је преписао, а вероватно и украсио за Гојсака крстјанина рукопис једне апокалипсе. При том је гледао старе предлошке, пре свега оне из радионице Манојла Грка. Према њима је радио

[50] Срећковићемо јеванђеље је изгубљено. По кратком опису рукописа, испред јеванђеља по Марку била је заставица са змајевима и кентауром у медаљонима: M. Speranskij, *Ein bosnisches Evangelium in der Handschriftensammlung Srečković's*, Archiv SlPh 24 (1902) 173; A. Solovjev, *Vjersko učenje bosanske crkve*, Rad 270 (1948) 20–21. На основу језичких особина настанак му се везује за средњу Босну: H. Kuna, *Jezičke karakteristike glosa u bosanskom jevandelju iz Srečkovićeve zbirke*, Slovo 25–26 (1976) 213–230.

О украсу у Никољском јеванђељу, које је сада у Даблину, и у Даничићевом, изгорелом 1941. у Народној библиотеци у Београду: Ђ. Даничић, *Никољско јеванђеље*, Београд 1864, XIII; В. Стасовь, *нав. дело*, pl. XXXII; Ф. И. Буслаев, *нав. дело* 139–140 (који запажа два стилска израза: византијско-словенски и западњачки); A. Solovjev, *нав. дело* 16–17; S. Radojčić, *Stare srpske minijature* 41–43, t. XXIV–XXVI; M. Харисијадис, *Илуминирани рукописи старе Народне библиотеке у Београду*, Старинар 19 (1969) 254–256, сл. 9, 10 (са старијом литературом); В. Мошин, *Рукописи бивше Народне библиотеке у Даблину и у Загребу*, Библиотекар 20 (1968) 349–352, т. II–V; J. Максимовић, *нав. дело*, passim.

[51] Уп. J. Sidak, *нав. дело* 127–141, 146–149; J. Максимовић, *Илустрације Млетачког зборника и проблем минијатура у средњовековној Босни*, ИГ 1–2 (1958) 117–130. Зборник се чува у млетачкој библиотеци Марћани.

иницијале с људским фигурама које се држе за биљке, парове људи, аждаја и птица. Некад је под утицајем готике слово оптерећивао гломазним лишћем и толико га увеличавао да је надмашало нејаку фигуру. Његов неспретан црни цртеж ограничава површине сиромашно обојене ружичастом, жутом и зеленом. Готика га је научила да свака представа на иницијалу треба да буде у вези с текстом на чијем се почетку налази. На крају књиге приказао је, вероватно, Гојсака крстјанина, заваљеног у столицу, како чита књигу; тако су бивали представљени великодостојници босанске цркве на стећцима. Нека лица у Радосављевом зборнику имају необичан изглед: на њима је, напоредо, исцртан њихов чеони и профилни вид. Тако се у словенској ћирилској књизи дешавало с фигурама у XIII и XIV веку. Тиме је, као и типом иницијала, Радосав открио своју оданост узорима на којима су од почетка васпитавани босански илуминатори и минијатуристи.[52]

Најраспрострањенији род уметничког стваралаштва у Босни било је клесање надгробних споменика. Велики и тешки камени блокови који су стављани над гробнице били су обрађивани са свих видљивих страна. Остало их је на десетине хиљада, већином намештених по неком реду на мноижини великих и малих некропола. Босанска држава им је била матична земља, мада су подизани по селима са планинских страна окренутих мору, по западним крајевима српске државе и по граничним областима Хрватске и Угарске. Уклесани натписи с именима покојника или с подацима од историјске вредности, ретки у односу на број сачуваних споменика, показују да су их употребљавали припадници свих трију вероисповести – православни, католици и верници босанске цркве – а по турском освајању, за неко време, и с мало измењеним облицима, и исламизовани Босанци. Народ их је називао стећцима, мраморовима, белезима, машетима, а гробља на којима их је било у већем броју, најчешће грчким, каурским, влашким, ређе мађарским, турским, жидовским, мада им је надевао и нека друга имена. Стећке је лакше разврстати по типовима него што им се може одредити тачно време настанка. Више их је у виду плоча и сандука него што их је у облику саркофага (слемењака), стубова различитих врста и крстача. Могу имати шире постоље, па и два или три, али могу бити и без њега. Далеко највећи број их је настао у времену од средине XIV до краја XV века. Прво су то биле једноставне плоче, па су се постепено појавили сандуци, слемењаци и усправљени сандуци. Развијени и

[52] Уп. В. Стасовь, *нав. дело*, pl. XXXIII/19–37; Ф. И. Буслаев, *нав. дело* 140–145 (с изванредним запажањима); V. Vrana, *нав. дело* 818–820; J. Hamm, *Apokalipsa bosanskih krstjana*, Slovo 9–10 (1960) 43–103; М. Харисијадис, *Фигурални иницијали у Радосављевој апокалипси*, Зограф 9 (1978) 50–53; *Manoscritti slavi, documenti e carte rigvardanti la storia bulgara della Biblioteca apostolica Vaticana e dell'Archivio segreto Vaticano (IX–XII secolo)*, Софиа 1979, no. 12, t. XXVI–XXX (у боји). Лик на крају књиге не би могао да представља краља Томаша, као што се мисли на основу накнадног латинског објашњења слике, јер нема круну ни инсигније власти; није то ни портрет писца књиге, Радосава, као што се претпоставља, јер би то било сасвим неуобичајено; могао би то бити једино лик поручиоца Гојсака крстјанина, јер се у византијским или западним рукописима често појављују портрети ктитора књига, а то је случај и у Хрвојевом мисалу. Иницијали с тако развијеним лишћем као у Радосављевом зборнику и лица светитеља, виђена чеоно и с профила, сачувани су и у руским рукописима XIII и XIV века, а вероватно их је било и у српским. Уп. Г. И. Вздорнов, *Исскуство книги древной Руси*, Москва 1980, описание рукописеи I (јеванђеље Константина презвитера бугарског из XII–XIII века, где су слични иницијали); В. Стасовь, *нав. дело*, pl. LXXII/1.

сложенији облици нису истиснули простије; живели су напоредо: богатије надгробне споменике подизали су они који су имали већа средства и друштвени углед.

Некрополе су образовале поједине породице или родови по селима. Подизане су на старијим гробљима, праисторијским тумулима, древним култним местима, али и на погодним местима на којима није било ранијих остатака живота. На добром броју некропола утврђено је постојање једнобродних камених или дрвених црквица с апсидом, у којима су обављани погребни обреди или помени и у којима су бивали сахрањивани велможе босанске државе, катунски главари или црквени људи. Тако су под слемењацима у црквама лежали краљ Твртко у Високом, тепчија Батало у Турбету, изгледа херцег Стефан Вукчић у цркви испод Сокола, под сандуком – велики војвода Сандаљ Хранић у цркви Св. Стефана на Шћепан-Пољу, а под плочама на Кому – чланови породице Црнојевић. И многи други великаши нашли су покој под стећцима у црквама које су сами подигли. Већином су гробнице у црквама биле без натписа, јер су се над њима некада налазили исликани, у фреско-техници, портрети покојника с именима исписаним на зиду, као што је то било уобичајено у православним и католичким храмовима у средњем веку. Око цркава су се сахрањивали они најугледнији и најближи ктитору, а даље њихови рођаци и саплеменици. Чини се да су облици стећака у храмовима битно утицали на изглед надгробника око цркава. Када је обичај био једном уведен, он се одржао као начело и у случају кад некропола није имала цркву: гробови одличника заузимали су средишњи положај и имали су најраскошнији изглед.

Негде крајем XIV века, судећи по датованим споменицима, почело је украшавање стећака. Већином у плитком рељефу, ређе уклесавањем цртежа, извођени су оквири са извијеном граном и тролистом у њеним прегибима, са цикцак-орнаментом или увртеним ужетом. На пољима су се појављивали хералдички штитови, с мачем или без њега, крстови различитих облика, спирално стилизоване биљке, љиљани, лозица или лоза с гроздовима, сунце, месец, звезда, розета, итд. Тек је, изгледа, с освитом XV века, с ретким изузецима ван подручја старе Херцеговине, дошло до увођења већих рељефних композиција које су имале за тему лов, играње кола, сукобе ратника, приказе дивљих животиња, птица или фантастичних немани. Херцеговина је постојбина и схематичних портрета покојника с молитвено испруженом једном руком или подигнутим обема рукама, као што се у њој, истина ређе, појављују и фигуре светитеља. У Босни местимично има некропола с ликовима покојника с прекрштеним рукама на грудима. На херцеговачким високим стећцима нису ретки низови лукова на стубићима, као украс на усправљеним странама, као што у Босни нису изузетни стећци који опонашају изглед кућа брвнара покривених шиндром. По мотивима, раскоши и начину обраде, херцеговачки стећци се скоро увек разликују од босанских, али се и они могу разврстати у више посебних скупина. Надгробни споменици у западној Србији били су налик на оне у Босни, а стећци у Приморју на оне у Херцеговини.

Разматрање симболичне вредности и садржинског смисла украса на стећцима за сада је дало најмање задовољавајућих исхода, као и објашњавање порекла њихових облика. Изгледа да је висока уметност православне и католичке цркве, усредсређена на обликовање и украшавање гробница светитеља или угледних људи, пресудније утицала на изглед стећака. Основни

облици стећака створени су, нема сумње, према подним надгробним плочама у црквама, према ћивотима или шкрињама са светитељским моштима и према саркофазима великодостојника из крајева суседних босанској држави. Посебно је то уочљиво ако се упореде гробнице по храмовима у Приморју и средњовековној Србији. Саркофази српских владара и архиепископа из XIII века, једноставних или тек мало профилисаних страна, имали су равну плочу за поклопац или је поклопац бивао исклесан као подужни кров, на четири воде. Под утицајем византијских гробница, краљевски и архиепископски саркофази су кроз цео XIV век добијали плиткорељефни украс с мотивима спиралних разлисталих биљки, геометријског преплета, крстова, али и са низовима аркада. Најбогатија је количином саркофага Пећка патријаршија, али их имају и многе друге цркве, посебно владарски маузолеји и катедрале. Изгледа врло вероватно да су се облици сандука и слемењака у Херцеговини с основним мотивима спирално стилизованих биљака, крстовима и аркадама развили, управо, под утицајем српских гробница из XIV века. Католички саркофази, камене плоче и шкриње по приморским градовима, из XIV и XV века, уосталом као и они по Западној Европи, најчешће на горњој страни имају рељеф покојника, а на предњој страни фигуре светитеља или композиције из живота Христовог или из живота светитеља чији су се остаци у гробу налазили. Није редак ни тип сандука или саркофага с аркадама, али су тада испод њих обично фигуре или сцене. Без сумње да је отуд на гробнице босанских краљева у Бобовцу пресељен мотив лежећег покојника на поклопцу, а преко њих и на стећке извесних некропола у источној Босни. Уосталом, и у неким другим мотивима босанских стећака осећа се удео готике из Приморја: увртено уже, извијена грана с тролистима, понека »жиока на рабош«, љиљани, хералдички знаци, посебно штитови с мачевима, каткад преломљен лук у темену, итд. На укрштању утицаја из Србије с онима из Приморја израсла је уметност стећака, прилагодивши се тврдој каменој грађи свог поднебља, тешкој за обраду, и простој клесарској техници народних мајстора.[53]

[53] Литература о стећцима је веома обимна. Два су основна приручника који садрже велику, мада не и потпуну библиографију: M. Wenzel, *Ukrasni motivi na steccima,* Sarajevo 1965; Š. Bešlagić, *Stecci. Kataloško-topografski pregled,* Sarajevo 1971. Највећи број студија, описа појединих споменика или некропола, података о натписима на стећцима и расправа о њиховом пореклу и смислу садрже два жива сарајевска часописа: Glasnik Zemaljskog muzeja, који је почео да излази 1889. године, и Naše starine, чији је први број изишао 1953. године. Највише натписа је сабрано и пропраћено старијом литературом у делу M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* I–IV, Sarajevo 1962–1970.

За познавање најважнијих некропола посебно су значајне њихове монографије: A. Benac, *Radimlja,* Sarajevo 1950; исти, *Олово,* Београд 1951; исти, *Široki Brijeg,* Sarajevo 1953; исти, *Srednjevjekovni stecci od Slivna do Čepikuća,* Anali Historijskog instituta u Dubrovniku 2 (1953); D. Sergejevski, *Ludmer,* Sarajevo 1952; исти, *Средњевјековно гробље код Петрове цркве у Никшићу,* Цетиње 1952; M. Vego, *Ljubuški,* Sarajevo 1954; Š. Bešlagić, *Kupres, Srednjevjekovni nadgrobni spomenici,* Sarajevo 1954; исти, *Стећци у Некуку код Стоца,* Гласник Етнографског музеја 21 (1958) 155–175; исти, *Stecci na Blidinju,* Zagreb 1959; исти, *Бољуни,* Старинар 12 (1961) 175–206; исти, *Stecci u Brotnjicama,* Anali Historijskog instituta u Dubrovniku 8–9 (1961) 65–82; исти, *Kalinovik, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici,* Sarajevo 1962; исти, *Popovo, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici,* Sarajevo 1966; исти *Стећци у Зиемљу,* Старинар 15–16 (1966) 275–292; исти, *Stecci centralne Bosne,* Sarajevo 1967; исти, *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini,* Sarajevo 1978; L. Katić, *Stecci u Imotskoj krajini,* Starohrvatska prosvjeta III, ser. 3 (1954) 131–167; C. Fisković, *Stecci u Cavtatu i Dubrovačkoj župi,* Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 13 (1961) 147–174, итд.

Најзагонетнији су стећци са сценама лова, битака и кола, који су и најраскошнији, а не мање су тешки за разјашњење и они са представама животиња и портретима покојника у молитви. Вршени су покушаји праћења порекла и значења сваке појединачне теме, али то није доприносило упознавању целовите идеје и поруке босанског надгробника. И најзад, објашњење је тражено и у уметничким делима која нису везана за црквени, већ за световни живот западноевропске господе, као што су то таписерије, или дела примењене уметности, са приказима витешких забава: лова, турнира, игара. Из тога је следио закључак да је босанска властела желела да им се и на гробници нађу представе одговарајуће њиховом друштвеном положају. Теолошки приступ тумачењу ових представа – иначе врло различит – кретао се од поставки везаних за дуализам босанске цркве до схватања католичанства о апокалипси.

Чини се, међутим, да сцене лова, скупине стварних и фантастичних животиња, призори борби и кола, ваља тешње повезати с надгробним њиховим смислом. У зидном сликарству српских средњовековних цркава сачуван је довољан број циклуса са сценама које илуструју последње псалме (148–150 »Хвалите Господа...«) – у Рили, Кучевишту, Дечанима и Леснову, све из времена око средине XIV века – који се налазе у просторима храмова одређеним за опела или на зидовима око или изнад гробница. Сваки од тих циклуса садржи све илустративне теме са стећака. Псалми су, и у средњем веку, били саставни део заупокојених служби, а у средњовековној Босни једно од најчитанијих штива. Могућно је да су некада и у Босни, на зидовима цркава у којима су били сахрањени њени највиђенији људи, постојале илустрације из псалама, само што се оне нису сачувале. Но, и без тога, веза између псалама и опела била је сваком црквеном човеку позната. Када су се гробнице истакнутих људи преселиле из цркве под отворено небо, стећак је могао понети на себи оне представе са зидова цркве које су опкољавале старије саркофаге. Неоспорно изгледа да се то десило и са надгробним портретима у молитвеном ставу: они су сишли са зида и нашли су се на стећку. Није од малог значаја чињеница да се стећци са најсложенијом тематиком налазе управо на подручју Хума, где се православље одржало и после прелаза тог краја из састава Србије у оквире Босне. Једини изузетак, у том погледу, представљају изванредни мраморови са некрополе у Доњој Згошћи, у централној Босни. Али, они су сасвим посебна појава. За сада се чини да облици стећака и добар део њиховог илустративног украса треба да за свој изглед захвале православној надгробној уметности, док су појединачни декоративни мотиви зависили од приморске готике.

Клесарске прераде композиција, животиња, фигура и орнамената, преузетих из високе црквене уметности, босански и херцеговачки мајстори обавили су у духу народне уметности: илустрације су претворене у декорацију ритмичким ређањем или симетричним постављањем битних елемената композиције, свођењем пластичних вредности у површину, стилизовањем до крајње мере свих описних појединости, настојањем на украсној шари. Као да је на камену површину примењен начин рада у дрвету какав и на сеоским шкрињама, колевкама, преслицама. Ни сам неплеменити камен који је употребљаван за стећке није био податан за друкчију обраду. Невештина да се прикаже сложенији облик или покрет давала је целини обележје народне уметности. Ипак, нека врста изворне лепоте многих споменика и упечатљивост добро смештених некропола надвладавају занатску чедност и стварају

осећање тајанства око древног босанског гробља, појачано и загонетношћу њихових духовних порука.

Ретки натписи одају имена клесара – или ковача, како су се сами звали – који су у XV веку направили неке од најлепших примерака надгробних белега, као и писара који су састављали натписе. Скоро сви они носе народна, локална имена, што говори да су из краја у којем су оставили своја дела. Највише их је управо са подручја у сливу Неретве, где се налазе и најчувенија гробља око Стоца–Радимља, Бољуни, Опличићи и друга – или око Невесиња, Гацка, Љубиња, Купреса, Калиновика, на којима су били сахрањени главари сточарских насеља с њиховим најближима. Они су уметност стећака, заједно с људима сличног положаја у босанској држави, уздигли на највиши степен, управо у време када су Турци преплавили њихове крајеве.[54]

[54] Изнет је низ веома опречних мишљења о пореклу и старини стећака и о верској припадности и значењу њиховог украса. Поред оних, садржаних у неким од монографија некропола, наводимо само неке од ових радова, у којима је и старија литература: Lj. Karaman, *O bosanskim srednjovjekovnim steccima*, Starohrvatska prosvjeta III, ser. 3 (1954) 171–182; А. Соловјев, *Симболика средњовековних гробних споменика у Босни и Херцеговини*, Годишњак ДИБиХ 8 (1956) 5–67; M. Miletić, *I »krstjani« di Bosna alla luce dei loro monumenti di pietra*, Roma 1957; С. Радојчић, *Рељефи босанских и херцеговачких стећака*, Летопис МС 387 (1961) 1–14; M. Vego, *Patarenstvo u Bosni u svjetlosti arheoloških spomenika* 195–215; исти, *Kulturni karakter nekropole Radimlje kod Stoca*, Radovi sa simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« 307–335; *Историја Црне Горе* 2/2, 468–475 (В. Ј. Ђурић); A. Škobalj, *Obredne gomile*, Sveti Križ na Čiovu 1970, 171–389; Š. Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost*, Sarajevo 1971; Z. Kajmaković, *Neki ikonografski motivi na stećcima*, Radovi sa simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« 297–305; M. Hadžijahić, *Prilog Skaričevoj hipotezi o porijeklu stećaka*, Radovi sa simpozijuma »Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura« 287–295.

ДЕО ТРЕЋИ

ОСТАЦИ ДРЖАВНОГ ЖИВОТА У ДОБА ТУРСКЕ ПРЕВЛАСТИ

СРПСКА ВЛАСТЕЛА У БОРБИ ЗА ОБНОВУ ДЕСПОТОВИНЕ

Веома се мало зна о томе шта се са великашима и властелом дешавало у тренуцима коначног турског освајања Србије. Из неизвесности се покушавало изићи претпоставкама и нагађањима у два правца. Најпре се мислило да је освајач искоренио читав владајући слој, касније се, првенствено под утицајем података о хришћанима спахијама, нагињало схватању да је властела знатним делом ступила у службу освајача, који је у првом периоду своје власти тражио ослонца у освојеној земљи. Сигурно је да и једно и друго схватање садрже део истине, али да уопштено и искључиво формулисана не описују верно оно што се у српском друштву збило 1455–1459. године. Неоспорно је да су Османлије у својим освајачким подухватима спајале методе суровог обрачунавања и лукавог примамљивања у односу према свим друштвеним слојевима. Историја освајања балканских земаља пружа многобројне примере пустошења освојених градова, пљачкања имовине и одвођења становника у робље. На удару су били нарочито имућнији и виђенији становници, јер се за њихово ослобађање могао изнудити откуп. Али, имамо и супротне примере да су султан или његови високи достојанственици обећавали слободан излазак браниоцима, да су поштедели становнике, примали у своју службу ратнике и додељивали им поседе. Бившим владарским породицама и њиховим изданцима омогућавало се после предаје да живе под султановом заштитом материјално обезбеђени. Повлашћени положај хришћанске господе одвојене од свога тла и стављене под султаново окриље обично није дуго трајао. Док су једни прихватали ислам и били потпуно интегрисани у османлијски феудални поредак, други су из разних разлога падали у немилост и били искорењивани или су у најбољем по њих случају изумирали у анонимности.[1] Србија у том погледу није била изузетак.

Познати су појединачни случајеви страдања у борбама, али и ступања у султанову службу, напуштања земље али и живљења под окриљем османлијског владара и његовог двора. Упадљиво је, међутим, да нема вести о бежању великаша у Угарску у судбоносним данима у пролеће 1459. године. Чланови владарске породице Бранковића разишли су се из Смедерева још пре 20. јуна 1459. и потражили склониште у туђини. Само неколико дана после устоличења босанског краљевића за српског деспота, слепи Стефан Бранковић био је »изгнан из отачаства«. Његов такође ослепљени брат Гргур још је раније

[1] Судбине владара освојених хришћанских земаља у време Мехмеда II бележио је и пратио Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Нови Сад 1968.

напустио Србију, одмах после неуспелог покушаја да као деспот завлада у Смедереву у пролеће 1458. године. Живео је неко време у близини своје сестре Маре, бивше султаније, која је у серском крају још раније добила посед за издржавање. Убрзо после пада Србије Гргур се замонашио у Хиландару и умро као монах Герман у октобру исте године. Марино властелинство у Јежеву послужило је као уточиште Марином ујаку Томи Кантакузину, понеком од преживелих српских великаша, а касније и Мариној сестри Катарини Кантакузини, бившој грофици Цељској. Живећи повучено на своме имању, Мара се старала да помогне светогорским манастирима, уплитала се у црквену политику у Цариграду, одржавала је везе са својим рођацима и покаткад се мешала у велику политику. Бивало је то у тренуцима када се султану Мехмеду II чинило да је она погодан посредник за отпочињање преговора с Венецијом.[2] Смедерево су напустили и други Бранковићи. Лазарева удовица Јелена живела је неко време с Маром, а затим је прешла код оца у Мореју да би се после пада Мореје склонила на Крф. Њена кћерка, последња деспотица, отишла је у лето 1459. у Босну, где је кратко време (1461–1463) била босанска краљица. После пада Босне и она је побегла преко Дубровника у Италију, а доцније је нашла уточиште код царице Маре у Јежеву.[3]

Како из деспота Лазара није остало мушких наследника, а Гргур се повукао из света и замонашио, политичке традиције Бранковића, створене деловањем пет генерација, могли су наставити једино слепи деспот Стефан или његов синовац, Гргурев син Вук. У последњем раздобљу самосталног живота српске државе они су имали супротне политичке оријентације. Стефан је предводио турске противнике, док је Вук био уз оца када је овај покушао да уз помоћ турског оружја завлада остацима Србије.[4] Отуда је природно што је Стефан после изгнанства из Србије отишао у Угарску, јер упркос свим тешкоћама у односима између српске деспотске породице и Хуњадијевих наследника, он је имао разлога да се нада добром пријему пошто је пружао отпор Турцима и у пролеће 1458. преговарао с младим краљем и његовим ујаком, »губернатором«, о одбрани последњих остатака Деспотовине. Матија Корвин је, иако врло млад и неискусан, био једини владар од кога се могло очекивати да ће бити кадар да нешто предузме против Турака, тако да су се све наде у евентуалну обнову српске државе могле везивати једино за њега и Угарску. Сем тога, Стефана су у Будим упућивали и изгледи да би могао добити нешто од некадашњих очевих огромних поседа.

У јулу 1459, дакле, непосредно после пада Смедерева, Стефан је боравио у Будиму.[5] О његовим преговорима са угарским краљем нису сачувани никакви подаци, али судећи по догађајима који су уследили, он није ништа постигао. У сваком случају, ни толико да би нашао уточиште на неком делу бивших деспотских поседа. Из Будима је Стефан прешао код своје сестре Катарине, која је била у табору краљевих противника и безуспешно се трудила да сачува остатке мужевљевих поседа. Постепено их је, добијајући накнаду у новцу, препуштала појединим великашима. Крајем 1459. Стефан је заједно са сестром слао поруке у Дубровник. Већ тада се знало да намерава да оде у Албанију, где је имао рођаке и где је под влашћу Скендербега и других албанских великаша остало слободне територије, коју су жилаво бранили ослањајући се на Венецију и Јужну Италију. Дубровчани су се устезали да Стефану и сестри укажу гостопримство, али су обећали да ће им омогућити одлазак у Албанију. Средином 1460. остварено је Стефаново путовање. У новембру те године Стефан се оженио Ангелином, кћерком Аријанита Комнина, који је господарио пределом Коњуха (Елбасана). Стефан је на тај начин постао пашеног Скендербега, који му је уступио неки ближе непознати посед за издржавање. Ипак, Стефан се није трајно задржао у Албанији. Већ почетком 1461. отишао је са Скендербеговом препоруком у Италију.[6] Прешао је затим на сестрине поседе, а неко време је боравио и у Венецији.[7] Скрасио се, најзад, у граду Београд у Фурланији, који је око 1465. заједно са сестром купио од горичког грофа Леонарда. Провео је тамо више од десет година и, по свему што знамо, није се мешао у политичка збивања. Подизао је своју децу Ђорђа и Јована, касније деспоте, и кћерку Мару. Одржавао је везе са Дубровником и настојао да прикупи мале остатке очевог иметка. Његове жалбе на немаштину и сведочанства савременика о његовој беди подсећају на то колико је несигурно и непостојано било огромно богатство којим је некад располагао деспот Ђурађ. Већ су споменути подаци о деспотовим приходима и деловима његове имовине. Сачуван је попис новца и драгоцености похрањених у Дубровнику 1441. када је деспот био у изгнанству. Поред 50.000 златника и милион сребрних аспри, затим велике количине сребрног и позлаћеног посуђа (преко 110 kg), оставио је тада 1.018 литара (334 kg) злата у полугама и више од тоне сребра (112 kg »гламе«, сребра помешаног са златом, и 983 kg »белог« сребра).[8] Све је то Ђурађ Бранковић још за живота узео осим 209 литара злата (68,5 kg) које је наменио тројици синова. Они су своје делове преузели до средине 1457. године. Није познато шта се десило са оним делом деспотове ризнице који је после пада Цариграда пренет на поседе у Угарској. Није искључено да је заједно с поседима и део ризнице дошао у туђе руке.[9] Само неколико година после Ђурђеве смрти велико богатство је

[2] Обимна литература о потомцима Ђурђа Бранковића почиње студијом С. Новаковића, *Последњи Бранковићи у историји и народном певању 1456–1502*, Летопис МС 146–148 (1886) и као посебна књижица: Нови Сад 1886. Доцнија истраживања и нове изворе користила је недавно D. Dinić-Knežević, *Sremski Brankovići*, Istraživanja 4 (1975) 5–47. Нову млетачку грађу саопштио је И. Божић, *Белешке о Бранковићима (1460–1480)*, Зборник ФФ 13-1 (1976) 103–122. Студију о Мари Бранковић дала је Р. Ћук, *Царица Мара*, ИЧ 25 (1978) 53–97, где је забележена ранија литература.

[3] И. Божић, *Белешке о Бранковићима (1460–1480)*, Зборник ФФ 13-1 (1976) 118, нап. 5, навео је документ који потврђује да се Кантакузина 1477. налазила »у рукама Турака«. Њу је код султана »опала« Лазарева кћи, бивша босанска краљица. Уп. И. Руварац, *Двије босанске краљице*, Зборник Илариона Руварца I, Београд 1934, 457–468.

[4] Уп. С. Ћирковић, *О деспоту Вуку Гргуревићу*, Зборник ЛУ 6 (1970) 284–285.

[5] Како је већ К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 388, нап. 173, истакао, Дубровчани су 27. јуна 1459. писали Стефану »који је у Будиму«.

[6] D. Dinić-Knežević, *Sremski Brankovići*, Istraživanja 4 (1975) 21–23.

[7] У јуну 1462. посетили су Стефана у Венецији Ђовани Антонио, бискуп Модене и Антонио Гвидобони и разговарали су с њим о турској опасности. Деспотова предвиђања су била песимистичка. Очекивао је да ће султан напасти Београд, а ако га освоји, готово је с хришћанима. Деспотови саговорници су у писму оставили кратку карактеристику: деспот је ретко достојанствен, високог стаса, озбиљност и мудрост се читају у његовом изгледу: В. Макушев, *Историјски споменици* II, 206–207.

[8] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* II, 21–30.

[9] Према подацима једног писма, деспотова ризница је 1454. данима пребацивана преко Дунава: F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad I (1867) 153. О растурању деспотове имовине сведочи један запис у рукопису преписаном за Бенедикта, свештеника у месту Зоват, »са хронике деспота, коју је пресветли владар краљ Француске дао господину деспоту као славни дар«. Уп. S. Domanovszky, *A Dubnici Krónika*, Századok 33 (1899) 237.

нетрагом ишчезло, тако да један од његових синова није имао довољно новца да себи и породици обезбеди живот достојан племића.[10]

Краљ Матија је после 1459. сматрао да може слободно располагати достојанством српског деспота, које се више од пола столећа у Угарској одржавало кроз три генерације. Служио се њиме у погађањима са ујаком Михаилом Силађијем, који је требало да постане српски деспот, али није узимао у обзир права наследника деспота Ђурђа. Вероватно је то било повезано са поседима деспота Ђурђа који су сада краљу били добродошли да њима награђује своје присталице. Из једне краљеве даровнице, издате још августа 1458, сазнајемо да је замерао Стефану Бранковићу што се раније противио предаји Смедерева Угрима, а да је Стефана Томашевића, на кога су, наводно, прешла деспотска добра, осудио због »невере« јер је предао Смедерево Турцима.[11] Међутим, у току следећих година краљ Матија је променио своје мишљење до те мере да је не само прихватио једног Ђурђевог потомка као »деспота Рашке« него је касније и сам настојао да му међу рођацима нађе наследнике. Тешко је одгонетнути шта је утицало на младог краља да тако радикално промени мишљење. Он се брзо ослободио утицаја свога ујака, бившег »губернатора« и предодређеног деспота, али важнија су била, чини се, искуства стечена у ратовима против Турака 1463–64, која су показала да се успешна одбрана дуге граничне линије према Турцима неминовно мора ослањати на српски елеменат насељен у тим крајевима.

Српски деспот у служби угарског краља постао је његов некадашњи противник Вук Гргуревић. После пада Смедерева, Вук је готово пет година живео на турској територији, али не у кругу своје рођаке Маре Бранковић, већ негде у близини Иса-бега, румелијског беглербега.[12] Вук је из султанове земље прешао у Угарску негде у другој половини 1464. године. Много пута поновљена прича да је Вук долазио с турским посланством у Београд и да га је ту краљ Матија придобио да остане у његовој служби, нема ослонца у савременим изворима. У сваком случају, у фебруару 1465. Вук Гргуревић је већ био на страни краља Матије. У своме настојању да приволи угарског краља да започне мировне преговоре, султан Мехмед II се тада служио »некима из Србије« који су писали деспоту и подстицали га да се код краља заузме за постизање примирја.

Веома је слабо познат први период Вуковог живота и деловања под краљем Матијом. Он је морао одмах у почетку добити неке поседе који су му

[10] О сиромаштву Стефановом уп. његово писмо Дубровчанима из 1476: »ни на чим несм имал у мом убогом дому учинити тестамент, ни злата ни сребра ни покућија што бих оставил Ангелине з дечицом«: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* II, 162, и И. Божић, *Белешке о Бранковићима (1460–1480)*, Зборник ФФ 13-1 (1976) 117.

[11] В. Стефановић, *Краљ Матија и српска деспотовина*, Летопис МС 330 (1931) 13–14, је упозорио на документ од 18. јула 1459. У неким каснијим, одавно познатим даровницама наводило се да је деспот Лазар умро без мушких потомака, па су зато деспотска добра дошла у краљеве руке. Треба, међутим, имати у виду да је 1. септембра 1459, приликом измирења између краља Матије и његовог ујака Михаила Силађија, овоме стављена у изглед деспотска титула ако освоји Смедерево. A. Olesnicki, *Mihajlo Silagy i srbska despotija*, *Rad* 276 (1943) 35–36, ставља целокупну борбу Силађија против Турака у оквир напора да обнови српску државу и завлада њоме.

[12] И. Божић, *Дубровник и Турска* 170, је показао да су Дубровчани у мају 1464. папско писмо за Иса-бега послали преко Вука Гргуревића. О његовом преласку у Угарску уп. С. Ћирковић, *О деспоту Вуку Гргуревићу*, Зборник ЛУ 6 (1970) 285–287, где је наведена и старија литература.

служили за издржавање и за прикупљање и опремање ратника с којима је краљу служио. Прва краљева даровница није сачувана, а у оним каснијим (1470, 1482), када је добио нове поседе, не спомињу се они стари. У саставу његових властелинстава налазила су се места као Купиник, Ириг, Беркасово, која су некад припадала српским деспотима или српској властели, тако да је врло вероватно да је краљ већ у почетку Вуку Гргуревићу препустио онај део деспотских поседа којима је тада располагао.

Још пре Вука Гргуревића у службу угарског краља ступили су Стефан и Дмитар Јакшићи, синови или посинци војводе Јакше који је у своје време служио деспота Ђурђа Бранковића. Јакша Брешчић је оставио трага у Дубровнику извршавајући једну мисију за свога господара, а по причању Константина из Островице, Јакши је био поверен српски одред од 1.500 људи које је деспот Ђурађ морао послати султану у време опсаде Цариграда. Јакшићи су у другој половини 1464. добили од краља Матије властелинство које се састојало од града Нађлак у чанадској жупанији и групе села која су том граду била потчињена. И Јакшићи су, као деспот Вук Гргуревић, имали свој војни одред и с њим су учествовали у многим биткама и војним подухватима угарског краља.[13]

Приближно у исто време кад и деспот Вук Гргуревић, прешао је у Угарску још један српски властелин коме је било дато да више од четири деценије учествује у борбама против Турака и других противника краља Матије. Био је то Милош Белмужевић, изданак властеоског рода који се истицао у служби деспота Ђурђа Бранковића. Деловање Белмужевића се може пратити од тридесетих година XV века. Ђурађ Белмужевић, »властелин деспотов«, одлазио је почетком 1443. из неосвојених зетских крајева у Угарску, где се већ припремао велики хришћански поход. У обновљеној Деспотовини Вук и Ђурађ Белмужевићи имали су управне функције у Зети. Тамо се у неуспешним ратовима против Венеције и њеног војводе Стефана (Стефанице) Црнојевића истакао и најмлађи Белмужевић, Милош, по свој прилици син Вука Белмужевића. Он је био »последњи војвода Србије« у Зети, који је после турских освајања из 1455. одсечен од деспотове државе и ограничен на тврђаву Медун. Почетком 1456. он је с деспотовим пристанком предао град Турцима, пошто га је претходно понудио которском кнезу. За време деспота Лазара имао је поседе у Србији, али је после његове смрти пао у немилост властодржаца у Смедереву. После тога је живео или под турском влашћу или на територији херцега Стефана. У августу 1464, у време турског ратовања у Босни, Милош је добио дозволу да се склони на дубровачку територију. Одатле је познатим путем, као и његов предак, отишао у Угарску. Краљеве повеље за Милоша Белмужевића сачуване су тек с краја XV века, али је срећом остао његов тестамент у коме се присећао времена када »дојдох од поганех на угарски арсаг в дни светлога краља Матејаша«. Из тестамента се види да је Милош прешао у Угарску »на његове светлости крстјанство и веру и све угарске велике и мале господе веру«, што значи да је добио позив и гарантије слободног боравка у Угарској. Од тада је »право и верно« служио

[13] С. Ћирковић, *Rasciani regales Владислава I Јагелонца*, Зборник МСИ I (1970) 79–82; С. Станојевић, *Нешто о Јакшићима*, Нова искра 3 (1901) 3–9; Ј. Радонић, *Прилози за историју браће Јакшића*, Споменик 59 (1923) 61–76; S. Borovszky, *A Nagylaki uradalom törtenete*, Ertekezések a történeti tudományok köréből 18 (1900) 519–564.

краља и рана допао и крв пролио и од светлог краља је добио градове и села у баштину.[14]

Владислав, најстарији син херцега Стефана Вукчића Косаче, искључен из наслеђа очевих земаља и лишен знатног дела поседа које му је краљ Матија потврдио 1463. у граничним областима Босне, дошао је такође под окриље угарског краља и добио нове поседе у Славонији. Он је читаву деценију 1470–1480. учествовао у борбама против Турака, али у областима некадашњих очевих земаља. Његов син Балша Херцеговић играо је видну улогу међу угарским племством и био је повезан са другим српским великашима у Угарској.[15]

Само најистакнутије породице оставиле су трага у малобројним сачуваним документима из онога времена. Сигурни смо, међутим, да је краљу Матији прешао и известан број властеле која се није уздигла на високе положаје и није засновала великашке династије. На основу једног сасвим усамљеног податка знамо да је поседе у Угарској још пре 1466. добио и Иваниш Влатковић, »војвода хумски«.[16] Међу угарским племством нашао се и Гргур Поповић, за кога се тврдило да је рођак Бранковића. У Срему се још у време краља Матије усталила властеоска породица Потречића, чији је први познати члан Дмитар имао властелинство које је обухватало села у близини Земуна.[17] Врло је вероватно да су и неки од виђенијих српских ратника који се спомињу тек у последњој деценији XV и почетком XVI века прешли на територију Угарске знатно раније, убрзо после освајања Деспотовине.

Упућивање позива са гарантијама безбедног боравка, прихватање српске властеле и помагање путем додељивања поседа, све то показује да је угарски краљ схватио да је у његовом интересу да насељава српску властелу у граничним областима према Османском Царству, јер се њеном снагом може послужити и у одбрани својих земаља и у остваривању својих освајачких

[14] О Белмужевићима још нема посебне расправе. Најважније тренутке из историје породице саопштио је К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 375–376, 381, 407 (где је прелазак у Угарску погрешно стављен у 1469. што је много пута поновљено); II, 390–391. Уп. и И. Божић, *Немирно Поморје* 188. 191. Тестамент је објавио А. Ивић, *Неколико ћирилских споменика из XVI и XVII века*, Vjesnik ZA 15 (1913) 93–94.

Под утицајем пратећих латинских докумената А. Ивић је тестамент датовао »8. септембра 1500. године«. У самом тексту се, међутим, налази други датум: лета 7004, месеца септемврија, 8 дан, уторник. Сви ти елементи дају 1495. годину, како је тестамент датовао Đ. Sp. Radojičić, *Antologija* 348. Такво датовање има последице по судбину Милошевог сина, који се као мртав спомиње у тестаменту, што значи да је погинуо 1495. или нешто раније, а не 1500. како се најчешће узимало.

[15] В. Атанасовски, *Пад Херцеговине* 154–159.

[16] Из документа од 14. августа 1466 (L. Thallóczy, *Studien* 429) види се да је Иваниш већ тада имао посед Chekel: per regiam serenitatem pro loco nostri descensus deputata. Угарски поседи Влатковића се спомињу и у исправама које је објавио E. Laszowski, *Prilozi za povijest bosanskih porodica*, Vjesnik ZA 19 (1917) 117–120. Пре августа 1464, за живота папе Пија II, примљен је био у папску заштиту босански властелин Радич Бановић. И он је добио од краља Матије посед Donatthornya у чанадској жупанији. Уп. E. Laszowski, *Prinos historiji bosanskih porodica. Pripadnici roda »Divjak«*, Vjesnik ZA 7 (1937) 27–34. Радича Бановића је са овог поседа касније истисла Јелисавета Хуњади, па је он тражио посредовање папе. Уп. A. Theiner, *Monumenta Hungariae* II, 422.

[17] Гргур Поповић је 1465. долазио у Дубровник као посланик Емерика Запоље, губернатора Босне: HAD, Acta Consilii rogatorum 18, f. 165. А. Ивић, *Историја* 30 и 350, наводи да је деспотица Ангелина »преко свог рођака Гргура Поповића« саопштила 1477. Млетачком Сенату да неко одаје тајне краљу Матији. Није јасно да ли је из исте породице Georgius Popovigh, који је био одговоран за губитак града Комотина: *Corpus juris Hungarici* 618.

планова. С друге стране, прихватање краљевих позива, пресељавање на угарску територију и ступање у краљеву службу открива да је и српска властела била свесна да на тај начин може обезбедити своју егзистенцију, учествовати у борби против Турака и радити на томе да се српска држава обнови.

Мисао о васкрсавању државе српских деспота нарочито упорно су неговали потомци владарске породице. Тада још пад Србије под власт Турака није прихватан као неминовна и неизменљива чињеница. Наде у обнову српске државе нису везиване само за велике подухвате хришћанског света који су имали далеки и све теже оствариви циљ – сламање турске моћи и потискивање Турака из Европе – већ и за походе мањег опсега који су водили ослобађању бар једног дела српског тла. Те наде су се у неколико махова приближавале остваривању и појачаване су биле, како каснији догађаји показују, и неким дипломатским акцијама.

Сваки српски властелин у краљевој служби јачао је одбрамбену снагу граничног подручја располажући мањом или већом групом ратника. Могао је увећавати привредну снагу земље сакупљајући и насељавајући своје земљаке на опустелим деловима властелинства. Захваљујући својим везама са земљацима под турском влашћу могао је да прикупља обавештења о стању и кретању турске војске. Као познавалац земљишта и турског начина ратовања, српска властела је била посебно корисна у ратним походима на турској територији. Најзад, како нам документи казују, српска властела је била веома погодна за посредничку улогу и за дипломатске акције у ситуацијама када је било Османлијама или угарском краљу био потребан предах у рату.

Случај је хтео да се српска властела која је ступила у службу краља Матије Корвина састојала од предузимљивих и одважних људи, способних да дуги низ година учествују у ратним походима. Борећи се целог живота, учествујући у многим важним биткама, српска господа су стекла углед у угарској племићкој средини, а истакнути појединци као што су били Вук Гргуревић, Стефан и Дмитар Јакшићи, Милош Белмужевић, прославили су се као јунаци и способни ратници.

У време када је позивао и прихватао истакнуте Србе, краљ Матија је имао знатна искуства у борбама против Турака и наступао је као њихов заклети непријатељ. Он је тада, а и много пута доцније, спомињао »наслеђени« или »вечити« рат, на који је био осуђен већ самим положајем своје државе. Од доласка на престо морао је непрекидно да се супротставља турском ширењу и да настоји да поврати понешто од онога што је било изгубљено. Непотпун али ипак значајан успех постигао је само у Босни. Поред тога осигурао је положај истуреног Београда и пресекао је пут турским пустошењима равних предела северно од Саве и Дунава. У погледу офанзивног рата краљ је био веома уздржан јер је увиђао, као и многи савременици, да је Османско Царство располагало знатно већим снагама од његових.[18] Сачуван је документ који показује како је у седамдесетим годинама XV века Матија Корвин замишљао успешно ратовање против Турака. Општи поход целокупне хришћанске војске не би се смео предузимати, по краљевом мишљењу, уколико се не располаже са 100.000 коњаника и исто толико пешака. Толика војска би морала бити припремљена за ратовање од

[18] Уп. G. Rázsó, *Hunyadi Mátyás török politikája*, Hadtörténelmi Közlemények 22 (1975) 305–345.

годину дана и снабдевена намирницима и свим осталим потребама.[19] Остварљивији се чинио други план, наиме, да се са 20.000 добро опремљених и обучених коњаника, ангажованих најмање за шест година, турски владар непрекидно узнемирава и исцрпљује. Таква војска би могла освојити Србију и граничне области и у тврђавама успешно одолевати турској војсци која се не може држати у логорима дуже од четири до шест месеци. Издржавање такве војске подразумевало је огромне издатке, које сам угарски краљ није могао поднети.[20] Остваривању таквих услова краљ Матија се није ни приближио у току целе своје дуге владавине. После разиласка крсташке војске и флоте у лето 1464. знатније хришћанске војне снаге нису биле ниједном прикупљене, упркос многим преговорима и закључцима сабора Римско-немачког Царства. Угарски краљ је остављен да сâм одмерава снаге с надмоћнијим противником. Од Венеције, као савезника, добијао је новчану помоћ, а новац је пристизао и од папе, у појединим годинама чак у знатним сумама, али недовољним за веома скупе војне подухвате у оно време. За разлику од свог оца, краљ Матија није био личност склона да ризикује. Подухватао се акција за које је процењивао да ће готово сигурно донети успех. У поход против Турака био је спреман да пође тек када би му држава била потпуно обезбеђена с других страна, а и тај услов је тешко било остварити, скоро исто онако тешко као прикупити велику војску и велика новчана средства.

Папска столица, заинтересована за окупљање хришћанских владара и незадовољна недовољном активношћу угарског краља у рату против Турака, почела је сама да га подстиче на рат против хуситског племства у Чешкој да би се помогло католичкој странци и цару Фридриху III Хабсбурговцу. Матији Корвину је тада предочавано да је рат против јеретика исто толико оправдан и потребан као и рат против Турака. Пре но што ће кренути у рат против чешког краља, Матија је почетком 1468. примио султановог посланика у Великом Варадину и водио с њим преговоре. У краљевој околини се тада говорило да је султан понудио краљу Смедерево у замену за Јајце, али ту су вест већ савременици примали с неповерењем. У сваком случају, преговори нису имали повољан исход, а безуспешни су остали и преговори између смедеревских турских и београдских угарских намесника о локалном примирју.[21]

Тада се краљ Матија уплео у дуго ратовање, најпре против свог бившег таста, чешког краља Ђорђа Подјебрада, а затим, после његове смрти, у марту 1471, против пољског краља Казимира и његовог сина Владислава, који је био изабран за чешког краља. Успеси које је постигао нису били ни у каквој сразмери са жртвама, губицима и трошковима које је морао поднети. Још на почетку рата потчинио је највећи део Моравске, Шлеску и Лужичку марку, али је касније трпео поразе и ратовао с променљивом срећом. Католичко племство изабрало је Матију Корвина за чешког краља у пролеће 1469. али је његова власт остала ограничена на већ споменуте територије. Противничка

[19] I. Nagy – A. Nyáry, *Magyar diplomacziai emlékek* III, 435–437.

[20] Један други меморандум из јесени 1471. предвиђао је трошкове од 500.000 или најмање 400.000 дуката за кампању од шест месеци (I. Nagy – A. Nyáry, *Magyar diplomacziai emlékek* II, 232–233). Сам краљ Матија је обавештавао свога таста напуљског краља Феранта о висини плате појединих врста најамника. Уп. V. Fraknói, *Mátyás király levelei* II, 104–108.

[21] I. Nagy – A. Nyáry, *Magyar diplomacziai emlékek* II, 79–80, 93, 95.

странка међу чешким племством определила се у мају 1471. за Владислава Јагелонца, пошто се он обавезао да ће код папе издејствовати потврду »компактата«, који су хуситима обезбеђивали верске слободе. Матији је то у највећој мери смањило изгледе, пошто је Владислав имао снажну подршку свога оца, пољског краља.

Ратовање у Чешкој присиљавало је Матију Корвина да прибегне честом убирању ванредних намета и другим облицима фискалног притиска, при чему нису остали поштеђени ни приходи црквених достојанственика. Све је то изазвало појаву широког опозиционог покрета коме су се на чело ставили најистакнутији великаши и прелати. Одлучивши да збаце Хуњадијевог сина, они су се обратили пољском краљу и позвали његовог млађег сина Казимира да заузме угарски престо.

Краљ Матија је тада био доведен у веома тешку ситуацију. Много доцније, када се бура већ стишала, говорило се да је од 75 жупанија само 9 остало верно краљу и да су уз њега непоколебиво стајали само неколицина великаша. Обавештен о намерама и деловању својих противника, краљ се вратио у земљу, окружио оданом војском и вештим придобијањем људи расточио језгро бунтовника. Једне је привукао себи додељивањем високих титула и достојанстава, другима је олакшао повлачење благим поступањем. Никола Илочки, један од најутицајнијих угарских великаша, постао је тада краљ Босне.[22] Када је у новембру 1471. пољски краљевић ушао у Угарску, није добио у земљи никакву подршку. Посео је известан број тврђава у граничном подручју, али су се и оне предале убрзо пошто је Казимир напустио Угарску крајем године. Тадашњи папа Сикст IV се енергично заузео да измири завађене стране како би могле своје снаге посветити борби против Турака. Исцрпљене и истрошене, обе стране су пристале на обуставу непријатељстава која су трајала скоро две године (1472–1474). Посредовање папског легата је остало безуспешно, првенствено због неумерених захтева угарског краља.[23] У септембру 1474. рат је обновљен нападом пољског краља на Шлеску, где су се налазиле неупоредиво мање снаге краља Матије. Вештим коришћењем покретљивости и одважности својих ратника угарски краљ је не само успео да одбрани Бреславу него је и пустошио пољске територије. Без изгледа да ће постићи одлучујући успех, обе стране су се показале спремне за примирје, које је склопљено у децембру 1474. на три године и касније било обновљено.

Српска властела је, по свему што знамо, остала верна краљу Матији, иако је имала разлога да се придружи угарским великашима који су краља осуђивали због занемаривања рата против Турака. У сваком случају, краљ је српску господу и њихове одреде користио тамо где је њему било потребно. Милош Белмужевић се у свом тестаменту присећао времена када је служио »светломy краљу Матејашу у Слизије« и када је крв пролио и ране задобио. Било је то или у рату против Чеха приликом освајања Шлеске или у рату против Пољака

[22] Уп. A. Kubinyi, *Die Frage des bosnischen Königtums von Nikolaus Ujlaky*. Studia slavica Academiae scientiarum Hungaricae 4 (1958) 373–384.

[23] Спољну политику краља Матије темељито је приказао K. Nehring, *Matthias Corvinus, Kaiser Friedrich III. und das Reich. Zum hunyadisch-habsburgischen Gegensatz im Donauraum*, München 1975. На његове резултате ослања се излагање о краљевим дипломатским активностима и на другим местима у овом поглављу.

приликом њене одбране. Милошеви подвизи дали су повод краљу да га поново обдари: »и за моју крв даде ми краљ Матејаш Шашвар у баштину.«[24]

Дмитар Јакшић се наводи међу најистакнутијим великашима у ратовима против Чешке и Пољске. Историчар тога времена Бонфини прича и о његовом подвигу приликом освајања тврђава у северној Угарској. И поседи Јакшића, чије је језгро био утврђени Нађлак, проширили су се захваљујући краљевој даровници.[25] Деспот Вук Гргуревић је доспевао да се бори у Чешкој, где га Бонфини наводи међу осам великаша, војних заповедника који су били главне личности у краљевом табору, али и да брани границу и да се залеће на турску територију. У јануару 1471. он је спалио Сребрницу и свакако опустошио околне крајеве.[26] Изгледа да су тада и оба Јакшића, Стефан и Дмитар, боравили у близини јужних граница.[27] Заслуге Вука Гргуревића истакао је и сам краљ кад га је обдарио градом Бела Стена у Славонији и великим комплексом поседа који су раније припадали породици Титушевић.[28]

Током свих тих шест година ратовања на северу краљ Матија је према Турцима био у дефанзиви. Граница на Сави и Дунаву се добро држала, иако је била угрожена подизањем великог турског утврђења код Заслона на Сави (1470–71). Угарском одреду није пошло за руком да спречи радове. Морао се задовољити тиме да подигне мало земљано утврђење на својој страни реке које би спречавало Турцима прелазак у Срем.[29] Слабија се показала граница према Босни, јер од 1469. скоро сваке године Турци крећу у пљачкање Далмације, Хрватске и аустријских покрајина. Најгоре од свега била је пропуштена прилика да се Османско Царство нападне у можда најсудбоноснијем тренутку читавог столећа. Туркменски владар Узун Хасан, удружен са још неким од османлијских суседа у Азији, у другој половини 1472. напао је Мехмеда II. Поред пограничних области пустошио је и подручје Ангоре и изазвао велику забринутост Османлија. Мехмед II је у лето 1472. са свим снагама прешао у Малу Азију и остао је с војском у таборима пуних годину дана све до победе над Узун Хасаном у августу 1473. године. Султан је тада страховао од напада са европске стране и предузимао је мере да осигура

[24] А. Ивић, *Неколико ћирилских споменика из XVI и XVII века*. Vjesnik ZA 15 (1913) 93–94. Тачну хронологију даривања није могуће утврдити, јер нису сачуване краљеве повеље за Милоша Белмужевића.

[25] Уп. А. Ивић, *Историја* 26–28, 348–349 и Ј. Радонић, *Прилози за историју браће Јакшића*, Споменик 59 (1923) 65–69.

[26] О нападу на Сребрницу сачуван је податак у Дубровнику. Уп. М. Динић, *За историју рударства* I, 88, нап. 17. Већ у мају исте године о деспоту Вуку и његовим ратницима зна се у Бреслави: so hat der dispot auch bey enender obir Vm (= 5000) Raczen zu rosse, die uf seyner l. gn. tegliche botschaft warten. Из политичке преписке града Бреславе, цитирано у В. Стефановић, *Краљ Матија према Влашкој и Босни*, Летопис МС 331 (1932) 175, нап. 3.

[27] У јануару 1471, дакле у време када је деспот Вук свакако био на граници, јер је напао и спалио Сребрницу, писао је краљ Матија: magnifico Wok filio despoti regni Rascie et egregiis Gregorio Bethlen, Nicolao Desew de Grobaria, Petro de Docz nec non Stephano et Demetrio Jaxith dictis de Naghlak ac aliis capitaneis gencium nostrarum, узимајући у заштиту браћу de Kyswarda и њихове поседе (Codex Zichy XI, 79). Из тога се може закључити да је цела та група војних заповедника била у јужним областима.

[28] Краљева повеља није сачувана, али се поседи спомињу касније. О томе даривању говори A. Bonfini, Rerum Hungaricarum decades 576. О заблудама у вези са градом Бела Стена уп. И. Руварац, *Прилошци. v) Feyczkö = Сланкамен?* Зборник Илариона Руварца I, Београд 1934, 299–302.

[29] О догађајима око Заслона и њиховој хронологији уп. С. Ћирковић, *Средњи век*, Шабац у прошлости I, Шабац 1970, 93–95, 109–110.

Цариград. За разлику од Венеције, чија је дипломатија била у току догађаја на Истоку, угарски краљ је насео османлијском лукавству. Ступио је у преговоре са султаном који је угарског посланика задржавао, забављао и одуговлачио са одговором, док није отклонио опасност на Истоку. После тога, више није хтео да чује о уступању Жрнова и Голупца, већ је захтевао да му угарски краљ препусти Јајце.[30]

Када је средио односе са краљевима Чешке и Пољске и са царем Фридрихом III, краљ Матија је почео припреме за велики рат против Турака. Подстицаји су долазили са свих страна, а потекле су и »субсидије« из Италије, тако да је могао изградити велики број бродова на Дунаву, сакупити значајну опрему и повећати број ратника. Припремани су топови, затим друге ратне справе а сâм краљ је конструисао неку врсту привременог утврђења од бродова, трупаца, ланаца и полуга, које се могло за два сата склопити, а пружало је заштиту за 7.000 људи. Све те техничке припреме тражиле су времена, а краљ Матија је, уза све друго, желео да се папским булама осигура да га неће напасти његови хришћански суседи. Радило се све до јесени 1475. а папске буле још нису биле стигле. Средином октобра, у време кад се обично не предузимају походи, краљ је с великом флотом и војском дошао у близину границе. Ратни план је обухватао продор у Влашку преко Ердеља и из Северина са циљем да се збаци турски вазал и доведе на престо Влад III Дракул, који је дотле неколико година провео у заточеништву у Угарској. На тај начин би се од Молдавске, где је војвода Стефан Велики постигао значајне успехе у рату против султана, створио фронт преко Влашке до Угарске. Здруженим снагама би се ушло на турску територију, а Смедерево је требало да буде опседнуто и освојено на почетку.

Док се краљ с војском и флотом задржавао у Петроварадину и Београду, водио је још увек преговоре са султановим посланицима. Мехмед II је и даље имао тешкоћа на Истоку са Узун Хасаном, претрпео је пораз од молдавског војводе, а био је уз то опхрван болешћу, тако да се очекивало да ће бити попустљив. Краљ Матија је тада тврдио да је султан спреман да му препусти »велики део Србије« и да нуди примирје на 7–12 година, али је тражио слободан пролаз за своју војску да напада Далмацију и Хрватску. Тај услов угарски краљ, разумљиво, није могао прихватити, али је ипак наставио преговоре. Још у децембру 1475. очекивао је у Београду долазак два турска посланика и због тога није полазио у Влашку.[31] Тек је на крају године постало јасно да од преговора нема ништа, а тада се и показало да због ниског водостаја и залеђеног Дунава флота не може према Смедереву и Северину.

[30] Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба* 264–265. Можда је тај посланик био Иваниш Влатковић који је 16. априла 1473. код Београда прешао Дунав на путу за Турску. Уп. В. Атанасовски, *Пад Херцеговине* 93, нап. 51.

[31] Деловање угарског краља у другој половини 1475. осветљавају писма дипломата из краљеве околине и самога краља: I. Nagy – A. Nyáry, *Magyar diplomacziai emlékek* II. 271. 272–273, 278–279, 279–282, 283–285, 286–288, 289, 291; V. Fraknói, *Mátyás király levelei* I, 316–317, 319–320, 322. Турски уступци се спомињу више пута, најопширније у писму Габријела Рангонија, краљевог сарадника. Међутим, текст није добро издат: In confinio hostium sumus, tractatus varios habet, habendeque Rasce magna parte jam multa promissa tenet ita, ut plures sint, qui polliciantur magnam terre partem, modo protecti exinde fuerint a rabie hostili. Cesar preterea, petitis obsisdibus, qui etiam negavi, honeste non potuerunt, quendam insignem mittet oratorem, ob quam rem denuo in hunc locum Regia Majestas devenit, classe procul ad miliare dimissa, totam tamen hanc patriam paratam esse sciatis...

План похода је измењен утолико што је краљ с флотом и војском ушао у Саву, за коју се веровало да се никад не замрзава, и опсео Шабац. Гарнизон од 1.300 људи бранио је добро снабдевену тврђаву која је имала 9 кула и сложени систем бедема и опкопа испуњених водом. После 33 дана опсаде под врло тешким околностима, преполовљена посада је предала град, пошто се смедеревски санџакбег није усудио да притекне у помоћ и нападне угарску војску.[32]

Непосредно после освајања Шапца, под заповедништвом деспота Вука Гргуревића и Влада Дракула војска је освојила, опленила и спалила Сребрницу, заузела је затим Кучлат поразивши већи турски одред, и напала Зворник (Звоник). Ту је приликом опсаде деспот Вук био рањен у ногу.Тврђава није била освојена али је зато читава област била спаљена и опустошена. Краљ Матија је разгласио своје победе, али је нагло отишао у Будим наредивши да се код Београда склопе мостови преко Саве и Дунава. Требало је да се настави пустошење Србије а да се, кад надођу воде, продужи у Влашку ради остваривања првобитног плана.[33]

Међутим, краљ Матија се није хитно вратио војсци да настави започети поход против Турака, већ се са царем Фридрихом III упустио у распре које су га нагониле да се у знатно већој мери посвети дипломатским акцијама у хришћанском свету. У том оквиру била је и његова женидба са Беатричом, кћерком краља Феранта Арагонског. Рат против Турака изгубио је замах. Акција у Влашкој предузета је тек после пола године, а у Србији се уместо опсаде Смедерева приступило блокади града. Подигнута су три утврђења, од којих је једно било на Дунаву и звало се Витешка трпеза, са циљем да се пресеку везе Смедерева са околном територијом. Султан са своје стране није предузимао одлучне кораке, иако су се проносиле вести о припремању велике војске и флоте на Дрини. Једну провалу смедеревског санџакбега са око пет до шест хиљада ратника предупредио је деспот Вук Гргуревић с много мањим снагама. Упустивши се у другој половини августа 1476. у битку, он је Турцима нанео тежак пораз, гонио их до Дунава где се један део подавио приликом бекства. Истакнуте заробљенике деспот Вук је заједно са заставама однео у Будим, где је на дан рођења Богородичиног, 8. септембра 1476, приређена несвакидашња свечаност којој су главно обележје дали српски ратници. Краљу Матији је српски капетан, по свој прилици деспот Вук Гргуревић, довео 200 турских заробљеника пред којима су ношене заставе, и којима су, према турском обичају, претходили бубњеви, добоши и други војни музички инструменти. Краљ је заставе примио пред папским легатом и млетачким и напуљским послаником. У једној сали будимског дворца српски заповедници су поклонили краљу заставе, а он их је сваког појединачно поздравио, руковао се и похвалио их због њихових подвига. Млетачки посланик је одржао том приликом велики говор у коме је славио краља и подстицао га да настави започети подухват.[34]

[32] О опсади и освајању Шапца уп. С. Ћирковић, *Средњи век*, Шабац у прошлости I, Шабац 1970, 97–101 и 110–112.

[33] L. Thallóczy – A. Áldásy, *Diplomatarium* 265–268.

[34] Казивање А. Бонфинија (*Rerum Hungaricarum decades* 594–596) треба свакако повезати са извештајем Леонарда Боте из Будима, писаним после 16. августа 1476 (L. Thallóczy – A. Áldásy. *Diplomatarium* 269–270), у коме се каже да краљ свакога дана очекује заставе (bandere et stendardi), и са извештајем Ђустинијана Кавитела од 8. септембра, у коме се описује церемонија одржана тога дана (I. Nagy – A. Nyáry, *Magyar diplomacziai emlékek* II, 325–326.

Свечаност је оставила утисак на савременике мада није била веран израз резултата постигнутих у рату против Турака. Тада је стигла вест о султановом повлачењу преко Дунава после победе над војводом Стефаном Великим. Тешкоће у снабдевању, болести у војсци, а свакако и знатни губици, спречили су Мехмеда II да искористи своју победу. Очекивало се да ће се краљ Матија тада упутити у Београд да би наставио поход започет претходне године. Десило се, међутим, да је само Стефан Батори са Владом Дракулом ушао у Влашку и прогнао турског вазала Басараба Лајоту. Али, успех је био краткотрајан. Већ у децембру Турци су убили Влада Дракула и вратили свога штићеника. У повратку с тог похода турска војска је успела да освоји Витешку трпезу и друга два утврђења на турском тлу. Тако је освајање Шапца остало једини стварни и трајни резултат дуго припреманог и широко заснованог похода.[35]

И турска и угарска страна показивале су тада спремност за преговоре. Обустављање непријатељства закључено је најкасније у другој половини 1477, када је краљ Матија загазио у рат против цара Фридриха III и почео освајања у Аустрији (јули–децембар 1477). Преговори о миру су се наставили током 1478, и у један мах је изгледало чак да је мир склопљен. О преговорима је сачувано мало обавештења. Говорило се и о турским уступцима, али нису спомињане појединости. Није познато због чега је краљ Матија примио обавезу да ће порушити тек недавно освојени Шабац и још једну тврђаву. У сваком случају, посланици су путовали и преговарали, а за то време је босански паша својим провалама кршио примирје. Када је Матијин великаш Петар Доци по други пут одлазио у Цариград да од Мехмеда II узме заклетву на оно што је уговорено, овај је почео да захтева, као и раније, право да његова војска слободно пролази у Далмацију и Хрватску.[36] Преговори су тада били прекинути, али не задуго.

Излазак Венеције из рата против Турске, у јануару 1479, застрашио је краља Матију, који је остао сам изложен опасности од великог турског похода. У току 1479. дошло је само до велике провале Турака у Ердељ. Завршила се тешком и крвавом битком на Хлебном пољу у којој су Турци претрпели пораз захваљујући помоћи коју је Павле Кињижи, краљев заповедник војске на јужној граници, довео у последњем тренутку ердељском војводи Стефану Баторију. Као и у свим већим сударима тога времена, и у бици на Хлебном пољу учествовали су српски ратници под заповедништвом једног од Јакшића.[37]

[35] Догађаје осветљавају писма објављена у раније наведеним збиркама. О. Зиројевић, *Смедеревски санџакбег Али-бег Михалоглу*, Зборник МСИ 3 (1971) 17–18, упозорава да до опсаде Смедерева није дошло убрзо по освајању Шапца, већ у јесен 1476. године.

[36] О преговорима с Турцима јављали су савременици у својим писмима: I. Nagy – A. Nyáry, *Magyar diplomacziai emlékek* II, 368–369, 371–374, затим и сâм краљ Матија: V. Fraknói, *Mátyás király levelei* I, 381–382, 382–383, 387–388, 408–409. Поред овде објављених писама султану Мехмеду, K. Nehring, *Quellen zur ungarischen Aussenpolitik in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts*, Levéltári Közlemények 47 (1976) 87–120, је нашао још два у једном зборнику краљевих писама у Универзитетској библиотеци у Брну. На основу кратких регеста (бр. 74 и 75) не може се рећи да ли је сигурно датирање тих писама у децембар 1478. О раскиду тога мира, уочи коначног ратификовања, говори се у каснијем писму Стефана Баторија Али-бегу Михалбеговићу. Уп. Н. Радојчић, *Пет писама с краја XV века*, ЈФ 20 (1953–1954) 362–363.

[37] О проблемима у вези са учешћем српске властеле уп. К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 412, нап. 120. Учешће једног од Јакшића потврђује пољски хроничар Длугош. Уп. Ј. Радонић, *Donado da Lezze и његова Historia turchescha*, Годишњица НЧ 32 (1913) 331.

Преговори су обновљени преко султановог намесника у Босни, који изгледа није био наклоњен миру па је одуговлачио ствари, задржавао посланике а истовремено наносио штете околним краљевим територијама. Угарском краљу је такво држање дојадило, тако да је одлучио да босанског санџакбега казни обавештавајући истовремено султана да краљев поход није уперен против њега. У јесен 1480. краљ Матија је с војском прешао Саву и упутио се према Врхбосни, где је било санџакбегово седиште. Претходница, којој су били на челу српски деспот, хрватски бан и заповедник Јајца, обавила је свој задатак тако темељито да краљ није ни стигао до Сарајева. Турци су били потучени, град заузет, опљачкан и спаљен. Преживели становници су бежали преко Дрине. Долазак краљевске војске у Босну изазвао је одметање потчињеног хришћанског становништва. Краљевој војсци су прилазили Власи из околних области, а позиви за помоћ ради збацивања турског јарма долазили су чак из приморских области. Један део војске краљ Матија је упутио и у област Неретве. У повратку је тај одред потукао Турке који су га напали. Упркос порукама султану да је поход уперен само против босанског паше, краљ Матија је пустио да Павле Кињижи пређе Дунав и продре дубоко у Србију – у извештајима се каже све до Крушевца – и да преведе велики број Срба, око 60.000 душа са породицама, колима, житом, покретном имовином и да их насели на угарском тлу.[38] Краљ је тврдио да су његови одреди имали 11 судара с Турцима и да су у 10 победили. Походи су били успешни али нису довели до освајања новог простора нити до померања граничне линије.

Краљ Матија Корвин је већ тада наговештавао продужетак похода и тражио финансијску помоћ стављајући у изглед освајање читаве Босне да би спречио турске провале према западу. Почетком следеће године није, међутим, предузео никакву значајнију акцију. Руке су му у знатној мери биле везане на другим странама: обновљено непријатељство са царем Фридрихом III трајало је већ годину дана, односи с Венецијом били су у великој кризи због одметања Иваниша Франкопана, а таста Матијиног, напуљског краља напали су Турци и заузели Отранто, па му је било потребно слати помоћ. Тек када се потврдила вест о смрти султана Мехмеда II, 3. маја 1481, и када се рашчуло да његов наследник има тешкоћа због борби против брата и због напада суседних владара, краљ Матија је почео озбиљне припреме усаглашавајући своје планове с папом који је припремао флоту. Склопљено је примирје с царем Фридрихом III, тражена је финансијска помоћ за издржавање 10.000 коњаника. Захваћен таласом оптимизма, угарски краљ је писао да се нада да ће, ако добије 10.000 коњаника које су обећали кнежеви-изборници, продрети у срце Турске, до самог Цариграда. Послао је Стефана Баторија, Павла Кињижија, деспота Вука и друге команданте да са око 28.000 ратника продру у Србију, а затим кроз Србију у Турску.[39]

Полазак се одуговлачио, али се зато број ратника повећао на око 32.000. Најзад, почетком новембра почело је пребацивање преко Дунава код Храма (данас Паланка). Деспот Вук је са београдским баном имао задатак да бродовима штити превоз. У два маха је потучен Скендер, намесник Србије, тако да је једва успео да се склони у Смедерево. Кад се војска превезла,

[38] Писмо султану и опширан краљев извештај о операцијама у V. Fraknói Mátyás király levelei I, 419; II, 36–37, 65–69, 76–80, 90–95, 388–390. Извештај деспота Вука: Гласник СУД 32 (1871) 204–206.

[39] V. Fraknói, *Mátyás király levelei* II, 156–159.

Кињижи је послао Јована Јакшића да извиђа и осигурава пут. Против његовог одреда упутио се турски заповедник Голубца са 1.000 коњаника. У боју који се заметнуо Турци су били поражени, а Јован Јакшић је прогонио остатке одреда и пред капијом Голупца одсекао главу турском заповеднику. На Дунаву су деспот Вук и београдски бан заробили 24 брода а остале потопили и посаде поубијали. Краљевој војсци сада нико није пружао отпор и она је продрла до Крушевца. У успехе своје војске Матија Корвин је рачунао пустошење земље огњем и мачем и одвођење више од 50.000 становника Србије. Уз њих се војсци придружило и 1.000 правих Турака који су прешли у краљеву службу. Даље напредовање нису зауставили Турци већ неповољне временске прилике.

Дуготрајне јаке кише и блато отежавали су кретање, уништавали одела, опрему и оружје и исцрпљивали људе. Почетком децембра 1481. војска се са српским живљем вратила у Темишвар.[40]

Као и раније, поход није имао наставак. Док се крајем следећег лета Кињижи припремао, упала је турска војска у јачини од око 10.000 људи и продрла до Темишвара, али је у повратку код Бечеја доживела тежак пораз. Требало је да после тога Кињижи поново пође у Србију, али тај план није остварен.[41]

Султан Бајазит II је тада већ био веома расположен да склопи мир са угарским краљем. За посредника је изабрао деспота Вука Гргуревића, рачунајући очигледно с његовим великим утицајем у краљевом табору. Да би га привукао, ставио му је у изглед ништа мање него обнављање Деспотовине. Убрзо после доласка на власт, највероватније у пролеће 1482,[42] преко посланика саопштио је своју понуду. Из Вуковог одговора се види да је султан

[40] Ратовање у Србији описано је у нашој литератури. Уп. К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 412; А. Ивић, *Историја* 23–24, 348 и, посебно Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку* 199. У раније споменутом (напомена 36) кодексу Универзитетске библиотеке у Брну налазе се и необјављена писма о овом походу (регести бр. 135, 136, 142, 151, 154), али се не види да ли садрже нове податке или само уопштено говоре о експедицији, како се може закључити из кратких регеста.

[41] У међувремену су биле предузете мере ради утврђивања границе. На угарској страни су подигнута утврђења код Храма, Ковина и Пожежене, а Турци су утврђивали острво наспрам Смедерева да би спречавали кретање угарских бродова.

[42] Преписка деспота Вука са султаном Бајазитом и Али-бегом Михалбеговићем намеће извесне хронолошке проблеме. Прво су откривена два писма, сада најприступачнија у Љ. Стојановић, *Повеље и писма* II, 487–489. Опширно и садржајно писмо нема никаквог датума, а оно кратко представља пуномоћје за посланике Мурата и Јована и има само: »писано јунија 27 дн у Иригу«. У опширном писму су елементи који упућују на 1483. годину, па су издавачи тако и датовали оба писма. Када је касније Н. Радојчић добио снимке и објавио остала три писма (*Пет писама с краја XV века*, ЈФ 20 (1953–1954) 353–355 и 350–352, о датуму), одбио је такво датовање, иако је само једно имало дан и месец: »јулија 5 у Купинику«. Н. Радојчић је, полазећи од чињенице да се у томе писму одговара на поруку о султановом доласку на престо, датовао сва писма у 1481. јер се односе на исто посредовање за мир. Сигурно је да са писмом од 5. јула почињу контакти. Деспоту је дошао склав Мурат и тек тада је деспот њему придружио попа Јована, који се спомиње у писму о 27. јуна. Та писма морају бити из различитих година: оно које спомиње зидање два турска утврђења на граници је свакако из 1483. а оно из Купиника мора бити или из 1482. или из 1481, како је мислио Радојчић. Међутим, 1481. се може искључити, јер се у Будиму тек у јулу 1481. смрт Мехмеда II (3. маја 1481) узимала као сигурна чињеница. Није због тога нимало вероватно да је Вук дотле примио поруке, договорио се с краљем и већ 5. јула написао одговор султану. Садржај писма краља Матије папи Сиксту IV из јула 1481 (V. Fraknói, *Mátyás király levelei* II, 150–151) чак искључује такву могућност. У августу су у јеку припреме за рат, а у новембру је поход у Србију. Тако да је могућности за контакте било тек у пролеће 1482. године.

обећао да »хоће дати земље и градове а ми да бисмо били међу царством ти и међу светлим краљем како су и наши први били«. Деспот је упознао краља Матију са султановом понудом и добио његову сагласност да мир не буде временски ограничен и да деспот плаћа харач султану као што су то чинили и његови преци. Деспот Вук је преузимао јемство »својом главом, вером и душом« да ће се краљ Матија држати онога што уговоре уколико и султан буде поштовао мир.

Султанов човек се вратио у Смедерево с Вуковим послаником, попом Јованом, да би под заштитом санџакбеговом отпутовао на Порту.[43] Међутим, и поред свих уверавања и свечаних обећања с обе стране, преговори нису брзо напредовали. Док је Вуков посланик боравио у Цариграду, дошло је до већ споменутог упада Турака и борбе у Банату. У пролеће 1483. проносили су се гласови да ће султан кренути у велики поход против Угарске и да ће му се угарски краљ с јаком војском супротставити.[44] Преговори су ипак настављени и у њима је и даље главну улогу играо деспот Вук, али се о његовом постављању на власт у Србији више није говорило. Преговори су се вратили на утаначења из времена Мехмеда II, на мир који је био уговорен 1479. и разваргнут у последњем тренутку.[45] Деспот се старао да се обезбеди атмосфера потребна за мир: ниједна страна није смела да шаље војску у граничне крајеве, даље од Крушевца, односно од Сегедина на угарској страни. Исто тако, турски бродови нису смели ићи даље од Смедерева, а угарски даље од Футога и Сланкамена. Вук Гргуревић је упозоравао султана да подизање два кастела на Дунаву отежава постизање мира. Ипак, преко тога се прешло јер су обе стране имале интереса да до мира дође. Бајазит II је био у рату са »султаном«, владарем Египта, а угарски краљ је био у рату с римско-немачким царем. У другој половини 1483. одлазио је краљев посланик на Порту, а на крају године, после још једног сударa с турском војском и турског пораза,[46] дошли су и султанови посланици и краљ се пред њима заклео на склопљени уговор. Садржај закљученог уговора није познат у појединостима. У сваком случају, обе стране су га озбиљно схватиле и неколико година га нису нарушавале, иако је и за време мира било граничних сукоба и наношења штета. Угарском краљу је мир одговарао, јер се могао сасвим посветити рату против цара Фридриха III и проширити освајања у Аустрији. Могао је и своје

[43] Из писма Али-бегу »господару српске земље и подунавја« види се како је међу огорченим противницима било неке врсте узајамног поштовања и поверења. Деспот Вук, који је потписан као »господар босанских градова«, јамчио је и Али-бегу да ће угарска страна поштовати оно што се уговори: »од нас ниједна варка, ниједна лаж неће бити«. Поручивао му је по своме слузи Јовану нешто што Али-бег треба да саслуша без присуства било кога од својих људи.

[44] I. Nagy – A. Nyáry, *Magyar diplomacziai emlékek* III, 22. Тада се, очигледно, није веровало у успех преговора које је краљев посланик водио у Цариграду у децембру 1482. или јануару 1483. Уп. A. Berzeviczy, *Acta vitam Beatricis illustrantia* 63–64. У мају 1483. су преговори свакако били обновљени.

[45] То се јасно види из Баторијевог писма Али-бегу. Уп. Н. Радојчић, *Пет писама с краја* XV *века*, ЈФ 20 (1953–1954) 362–363.

[46] Реч је о познатом сукобу угарске војске под вођством бана Матије Гереба, деспота Вука, Јакшића и других великаша, и турског одреда који се враћао са пљачке у Крањској и Корушкој. Турци су били поражени а робље ослобођено. Краљ Матија је о тој победи опширно извештавао папу у писму од 6. новембра. У писму кнежевима Царства алудира се на ту победу и говори о доласку турских посланика са закљученим примирјем, што значи да је крајем 1483. мир био склопљен. Уп. V. Fraknói, *Mátyás király levelei* II, 267–270, 273–275. K. Nehring, *нав. дело* 160, нап. 228, упозорио је да се необјављени текст уговора чува у архиву у Вајмару и да носи 1483. као датум, што потврђују и српски летописи.

српске ратнике и њихове заповеднике користити у бојевима на западу. Њима, међутим, тај мир није могао бити по вољи јер им је смањивао изгледе да ће се обновити држава српских деспота. Они тада нису могли знати да се повољна прилика више никада неће пружити.

Деспот Вук Гргуревић није дуго надживео склапање мира на граници на којој је ратовао целог живота, најпре на једној а затим на другој страни. Умро је 16. априла 1485. »Царствова 27 љет«, забележио је један од српских летописаца.[47]

[47] Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 254.

ПАД БОСНЕ И ПОКУШАЈИ ОТПОРА ТУРСКОМ ОСВАЈАЊУ

Промену на престолу босанске краљевине 1461. пратили су наговештаји нове политичке оријентације. Иако је ситуација остала иста, нови краљ Стефан Томашевић желео је да нагласи да прекида неке од основних линија очеве политике. То се види из два потеза, оба прожета симболиком и наглашавањем нових хтења у политици. Први се односио на унутрашњу политику и испољавао се у изразима добре воље према херцегу Стефану Вукчићу Косачи. Упућивањем посланства херцегу и пажљивим поступањем према херцеговој кћери, својој маћехи, краљици Катарини, Стефан Томашевић је постигао измирење са херцегом, а тиме је обезбедио уједињавање најважнијих унутрашњих снага. Било је то утолико значајније што су две деценије протекле у знаку све веће подвојености и антагонизма између краља и његовог најмоћнијег великаша. Откако се био учврстио у земљама Сандаља Хранића, Стефан Вукчић се мирио са Твртком II када му је то било потребно да би се могао успешније борити против свог главног супарника војводе Радосава Павловића. После Радосављеве смрти 1441. Иваниш Павловић је још неколико година продужио непријатељство према Косачама. Његова браћа Петар и Никола пали су под утицај свог моћног ујака и у његовој сенци су господарили наслеђеним земљама у источној Босни.[1] После смрти Твртка II у јесен 1443. отпочео је период још огорченијег непријатељства између новог краља Стефана Томаша, који је на престо Босне ступио захваљујући подршци Јанка Хуњадија и његових присталица, и великог војводе Стефана Вукчића који се тада још тешње повезао са Турцима. Одметнувши се тада од краља Босне, Стефан Вукчић је прихватио врховну власт краља Алфонса, јужноиталијанског владара који је имао велике планове за активну источну политику, али је био без снага да их оствари.[2] Тек у пролеће 1446. дошло је до помирења, које је било учвршћено браком између краља Томаша и Катарине, кћери Стефана Вукчића Косаче. Изгледало је да успостављањем блиских родбинских веза између два највећа феудална господара почиње период мира и стабилности у Босни. У ствари, краљ и велики војвода као зет и таст остали су у добрим

[1] О Павловићима уп. А. Ивић, *Радослав Павловић*, Летопис МС 245 (1907) 1–32; 246 (1907) 24–48; В. Ћоровић, *Из прошлости Босне и Херцеговине* (1. *Војвода Иваниш Павловић*), Годишњица НЧ 48 (1939) 133–145; B. Nilević, *Vojvoda Ivaniš Pavlović*, Prilozi Instituta za istoriju 14 (1978) 349–362; исти, *Učešće vojvode Petra i kneza Nikole Pavlovića u političkom životu srednjovjekovne Bosne*, Prilozi Instituta za istoriju 16 (1980) 61–68; исти, *Iz života poslednjih Pavlovića*, Godišnjak DIBiH 28–30 (1977–1979) 59–74.

[2] Ближе о вазалним односима Стефана Вукчића према краљу Алфонсу у С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача* 73–79.

односима само кратко време, док је то одговарало интересима сваког од њих. Краљ Томаш је захваљујући том кратком миру осигурао себи престо и добио слободне руке за борбе против деспота Ђурђа око Сребрнице. Стефан Вукчић Косача је свој изузетни положај у босанској држави и формално нагласио 1448. узимајући титулу херцега, која је у европској феудалној хијерархији долазила одмах после краљевске. Тим чином он се истовремено издизао изнад остале властеле босанске државе и изједначио са другим херцезима (дукама) у европском феудалном свету. Титулом »херцег од светога Саве«, коју су после Стефана носили и његови непосредни наследници и даљи потомци, подвучене су посебне традиције земаља којима су господариле Косаче.[3] Култ светога Саве, чије је средиште било у Милешеви, повезивао их је са државом Немањића у чијем оквиру су биле више од два столећа.

Подељеност и подвојеност Босне била је видљива посебно у време херцеговог рата с Дубровником 1451–1454. године. Сукоби око привредних питања, нарочито супарништво у производњи тканина и трговању сољу, довели су до отворених непријатељстава, у којима је Дубровник изгубио Конавле, најважнији део своје територије. Као и у претходном рату, Дубровчани су свога супарника убрзо окружили непријатељима. Подигли су против херцега не само папу и Венецију, Хуњадија и његове присталице у Угарској, већ и најближе суседе – деспота Ђурђа Бранковића и краља Томаша, који је склопио формални савез с Дубровником. Дубровчани су придобили и херцегову жену и сина Владислава, који се одметнуо од оца и са властелом из Хума ступио међу дубровачке савезнике. Ипак, ни здружени дубровачки најамници и херцегови одметници, ни војска краља Томаша која им се придружила у области Неретве, нису наудили херцегу који је уживао турску подршку упркос настојањима његових противника да од султана »откупе« и поделе његову земљу. Из јаловог рата су најпре изашли херцегов син и његова властела (1453), а затим после годину дана и Дубровник и краљ Томаш.[4] Тада су се већ и у Босни осетиле последице промене на османском престолу. После пада Цариграда и освајања јужних делова Деспотовине, султан је пооштрио вазалне обавезе босанске господе и почео да тражи тврђаве и прелазе преко река, који су му имали послужити за даља освајања. Херцег Стефан је и тада остао близак Турцима и тврдио је да има од угарског краља писмо које га ослобађа учешћа у рату против Турака све док угарска војска не би потчинила земље до Једрена, а од турског султана исто такво писмо које га ослобађа давања војске све док Турци не дођу до Будима. Његов зет, краљ Томаш је за то време тражио ослонац код хришћанских европских држава. После смрти Хуњадија и Капистрана, у таласу оптимизма после одбијања турске опсаде Београда (1456), покушали су да у краљу Томашу нађу новог предводника хришћанских крсташа. Он, међутим, није имао за ту улогу ни личних квалитета, ни војних снага, а помоћи се није могао ниоткуд надати. Управо тада, 1457. године, заоштрили су се краљеви односи са херцегом. Већа активност краљева у следеће две године, изражена нарочито деловањем у Србији, о чему је раније било речи, није дала никакве трајне резултате. Предаја Смедерева му је чак пољуљала углед у католичким круговима, па је краљ Томаш почео

[3] А. Ивић, *Када и од кога је Стјепан Вукчић добио титулу херцега од светога Саве*, Летопис МС 230 (1905) 80–94.

[4] О овом рату је сачувано сразмерно много података, тако да је познато много појединости које су изложене у књизи С. Ћирковића, *Стефан Вукчић Косача* 147–215.

да прогони босанске крстјане да би доказао своју лојалност према папи и католичкој цркви. Насилно покрштавање босанских духовника и њихових верника изазивало је отпор и нове поделе у босанском друштву. Истовремено је херцег Стефан пружао уточиште прогоњеним дуалистима. Дубоки јаз између херцега и краља, продубљиван дуго време, хтео је сада нагло да премости Стефан Томашевић.

Други његов потез односио се на спољну политику и наглашавао је одлучну противтурску оријентацију. Краљ је упутио поруку папи Пију II с молбом да му пошаље краљевску круну, бискупе за његову државу као и оружје које је папа прикупио и наменио за крсташки рат против Турака. Стефан Томашевић је, поред тога, молио папу да га препоручи угарском краљу и да посредује ради уједињења војних снага Угарске и Босне.

Папа Пије II, који је иначе био веома заинтересован за борбу против Турака, изашао је у сусрет краљевој молби утолико што је у Босну с круном упутио свога изасланика, који је у новембру 1461. у Јајцу крунисао младог краља »уз пристанак и највеће одушевљење и радост свих великаша и господе краљевства«.[5] Уколико ова изјава верно преноси расположења, Босна је постигла јединство какво одавно није познавала. Изгледа да ни велики заокрет у верској оријентацији, ни промене које долазе до израза у новој круни, другом месту крунисања и пресудној улози папиног изасланика, нису изазвали већи отпор, какав би се могао очекивати с обзиром на особену црквену ситуацију у Босни. Међутим, то крунисање је довело до тешкоћа у односима са Угарском и њеним младим и амбициозним краљем. Матији Корвину се чинило да су крунисањем босанског краља од стране папског изасланика повређена права угарских краљева и захтевао је од папе да се опозове све што је било учињено у Босни. Заобилажењем угарског краља и крунисањем од стране носиоца универзалне власти, какав је био папа, на посредан начин се порицао вазални однос босанских краљева према угарским краљевима и оба владара су стављена у исти ранг.[6] Ти начелни разлози краљевог незадовољства преплитали су се са практичним разлозима који су проистицали из рђавих односа босанске господе и хрватско-далматинског бана Павла Сперанчића.

Бан Павле је искористио смрт краља Томаша да од Босне отргне један утврђени град. Тиме је изазвао новог босанског краља, а са херцегом Стефаном је већ имао непречишћене рачуне. Удружени краљ и херцег дигли су против бана Павла хрватске великаше Курјаковиће и успели су да га озбиљно угрозе. Бану је тада притекла у помоћ Венеција страхујући да би краљ или херцег могли заузети тврди град Клис за који је она била веома заинтересована. Непријатељства према хрватско-далматинском бану ипак нису ометала преговоре с краљем Матијом, јер је херцег Стефан тврдио да има одобрење угарског краља да се обрачуна с баном због тога што му овај није пружио помоћ у борби против Турака, иако је примио новац за сакупљање и издржавање војске.

На измирењу Босне са угарским краљем настојао је папа Пије II, а помирење је такође тражио и нови краљ Стефан Томашевић. И један и други

[5] Порука херцега Стефана Венецији: Š. Ljubić, *Listine* X, 192.
[6] Уп. С. Ћирковић, *Сугуби венац (Прилог историји краљевства у Босни)*, Зборник ФФ 8-1 (1964) 360–362.

XXX Лик крстјанина Гојсава из Радосављевог зборника Ватиканс[ке] библиотеке, око средине XV века.

су доказивали да у крунисању није било ничега што би вређало права угарског краљевства. Папска писма и утицај домаћих прелата навели су краља Матију Корвина да ублажи свој став, а једно посланство босанског краља водило је преговоре који су тек у пролеће 1462. дали резултате. У потпуности је потврђен ранији однос босанског владара према угарској круни, наглашен је његов вазални положај, а једна од његових дужности била је да новцем припомогне да се откупи угарска круна коју је у својим рукама имао Матијин непријатељ, римско-немачки цар Фридрих III Хабсбурговац.[7] Поред осталог, договорено је и да босански краљ више неће плаћати данак султану. Тиме је, наравно, млади босански краљ преузео највећи ризик, али то је било, како се чини, на линији његове политике.

Одбијање вазалног односа према Турској морало је убрзати или појачати намеру Мехмеда II да и Босну укључи у план својих освајања. После освајања Српске Деспотовине 1459, Босна је прва лежала на његовом путу према западу и он је у њу већ закорачио заузимањем деспотских земаља западно од Дрине.[8] Велики походи 1460. и 1461. били су управљени против византијских остатака у Мореји и Трапезунту. Већ почетком 1462. у Босни се знало да предстоји велики султанов поход. Краљ и херцег су завапили тражећи помоћ на свим странама, али правог одговора, достојног озбиљности ситуације, није било. Папа је са своје стране посредовао код других владара, а и сам је настојао да у Босну стигну новац, оружје и ратници прикупљани за крсташки рат. Хришћански владари, којима се папа обраћао својим апелима, тражили су да се претходно изгладе њихове несугласице. Њих је, међутим, било тако много, а папине могућности су биле тако ограничене да су ти захтеви за постизањем мира и сигурности у својим земљама практично парализали општи рат против Турака. Краљ Феранте Арагонски, наследник Алфонса, коме је херцег Стефан био вазал, имао је унутрашње тешкоће које су му везивале руке. Реално је било оно што је Венеција саветовала, наиме, да краљ и херцег уједине своје снаге и да се ослоне на угарског краља. Полагане су биле наде и у Скендербега, који је међу тада живим хришћанским господарима имао највише успеха у ратовању против Турака. Преговори о његовом доласку у земљу херцега Стефана да се заједнички боре против султана Мехмеда II били су далеко одмакли, све до решавања практичних и техничких питања. Обезбеђена је била сагласност Венеције да Скендербег с војском може прећи преко њених поседа одлазећи у помоћ Босни.[9]

Од Угарске преко Босне и млетачких поседа све до Албаније створен је појас земаља спремних да се бране и одупиру турском нападу. У погледу освајачевих намера више није било илузија. То се најбоље види из изјаве херцега Стефана с почетка 1461. године: »приближава се време кад ће ме пождрати као и толике друге владаоце и господаре, јер наше границе нису ни велике планине ни велике воде, не могу га својим богатством заситити нити му се својом силом одупрети«.[10] Међутим, тај с муком повезани појас држава и области имао је своје несигурне делове и своје опште слабости. Највећу

[7] В. Стефановић, *Краљ Матија према Влашкој и Босни*, Летопис МС 331 (1932) 173–197.
[8] Уп. М. Динић, *За историју рударства* I, 85–86, где је показано да су некадашњи деспотови поседи западно од Дрине дошли у турске руке већ после пада Деспотовине.
[9] S. Ćirković, *Đurad Kastriot Skenderbeg i Bosna*, Simpozijum o Skenderbegu 9–12. maj 1968, Priština 1969, 51–56.
[10] С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача* 242.

међу њима представљао је страх, уверење које провејава и кроз наведену изјаву да се Турцима и не може стати на пут, јер су их њихови велики и брзи дотадашњи успеси чинили непобедивим. Отпорну снагу слабило је и незадовољство сељака које су, по изјави младог босанског краља, Турци мамили обећавајући им слободу. Присилно покрштене старешине босанских крстјана биле су такође незадовољне режимом упркос томе што се нови краљ трудио да их одобровољи и веже уз себе.

Међутим, највећу пукотину у одбрамбеном систему направио је херцегов син Владислав који се поново завадио са оцем. Захтевао је да му отац уступи половину државе, а када то није успео да изнуди, отишао је султану и обећао му 100.000 дуката, које ће тобоже добити на зајам од Венеције и Дубровника, ако му султан обезбеди део очевине. У мају 1462. Владислављев захтев је разматран на Порти и султан је одлучио да му изађе у сусрет, иако је било очигледно да Владислав не може исплатити обећани новац. Обећао је чак војску која је требало да омогући Владиславу да заузме део очеве државе, али турски одреди тада још нису напали херцегову земљу. Султан Мехмед II је тај спор искоришћавао неко време да би појачао притисак на херцега Стефана. У јесен 1462. почео је да од њега захтева 100.000 дуката или три утврђена града, изабрана тако да отварају прилазе Дубровнику и Сплиту.[11] Херцег је одбио да се на тај начин ослободи тешкоћа које му је правио најстарији син јер је већ одраније учествовао у припремама за заједничку борбу против султана. На то је Мехмед II уступио одред своје војске Владиславу који је у рано пролеће 1463. продро на територију херцега Стефана и нанео му пораз на реци Брезници у пљеваљском крају.[12] Владислав је тада и постављен на власт над једним делом очеве земље.[13] На тај начин створена је султану вазална област у тренутку када су већ биле у току припреме за велики поход на Босну.

Веровало се да ће поход бити уперен на краљеву и херцегову земљу, затим на Дубровник и Далмацију, па су поново полетели позиви за помоћ, али су, као и раније, остали без практичних последица. Краљ Матија Корвин није успео да до пролећа 1463. сакупи војску, а из разлога које не познајемо није остварен ни уговорени долазак Скендербега у помоћ. У суседним хришћанским областима било је дозвољено врбовање најамника и набављање оружја и ратног материјала. Са великом турском силом покренутом у пролеће 1463. остали су суочени сами краљ Стефан Томашевић и херцег Стефан Вукчић Косача.

Турска војска је била подељена тако да је оперисала у различитим деловима босанске територије. Један део је био упућен према Сави да би спречио долазак у помоћ угарског краља, јер се тада још није знало да он у то време није био у могућности да покрене војску. Прве на удару биле су земље Павловића у источној Босни. Њих су Турци без већих тешкоћа освојили а последње Павловиће су погубили. Султан је лично водио део војске који је ишао у средишње области Босне и опседао Бобовац, град који је у Босни имао посебан значај јер се у њему налазио краљевски двор у коме се чувала краљевска круна. Тај град је у султанове руке допао предајом као и десетине других. У овом случају се чак зна и име Радака, бившег патарена, који је град

[11] С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача* 249.
[12] Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 245.
[13] Владислављев посланик је 16. марта 1463. донео у Дубровник вест »de acquisitione dominii«. Уп. С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача 252*, нап. 43.

предао Турцима.[14] Други један део турске војске којим је заповедао Махмуд-паша Анђеловић пошао је према Јајцу, где је најчешће боравио последњи босански краљ. Још пре наиласка Турака краљ Стефан Томашевић је отишао у град Кључ и ту је дочекао опсаду. У подграђу Кључа била је разбијена краљева војска, тако да Стефану Томашевићу није преостало друго до да се затвори у утврђење. Као и три године раније у Смедереву, он није пружао озбиљан отпор. Пристао је да преда град Махмуд-паши под условом да буде пуштен да слободно изађе. Овога пута Турци се, међутим, нису држали датог обећања, већ су краља погубили.[15]

Утврђени градови су сразмерно лако падали у турске руке, најчешће под условом слободног изласка или некад уз обећање тимара. Према једном савременом извештају, султан Мехмед II је у томе походу освојио 117 утврђења. Најмање успехе постигао је у херцеговој земљи, иако је и у њој било случајева предаје градова. Херцег Стефан је сачувао главу укрцавши се негде око ушћа Неретве на млетачку галију. И поред успешног ратовања, турска војска је запала у велике тешкоће, али не због отпора противника већ због невоља у снабдевању и болести које су избиле у војсци. Средином јуна 1463. главнина турске војске напустила је Босну и херцегову земљу, не покушавајући да напада Далмацију и Дубровник као што се очекивало.[16]

Даљи догађаји су показали да је веома значајна била околност што је херцег Стефан остао жив, што је сачувао део војних снага и што му је неосвојен остао планински део државе према приморју. У најсудбоноснијим тренуцима постигнуто је измирење између херцега и његовог сина Владислава. Пошто је добио четвртину очевих земаља, Владислав је прешао на страну турских противника и започео је ратовање у заједници са оцем, братом Влатком и преосталом властелом из херцегове земље. Већ почетком јула 1463. борбе су биле у току. Херцег и његови синови имали су за противнике само оне Турке које је султан оставио као посаде у утврђењима. Како те посаде нису биле велике, а биле су далеко од турских територија са којих је могла доћи озбиљнија помоћ, нису располагале снагом за отпор. Освојени су Кључ код Гацког, Љубушки, затим остали херцегови градови, тако да је у октобру 1463. херцег могао тврдити да је ослободио сву своју земљу осим три града која је тада држао под опсадом. Његови синови су чак освајали градове у некадашњим земљама Павловића и Ковачевића и долазили у близину Сребрнице.

Пад Босне изазвао је ново велико узбуђење у европским земљама и појачао је осећај угрожености у онима које су биле највише изложене даљим турским нападима, а то су биле Угарска и Венеција. Угарски краљ се, додуше, није упустио у борбе за време турског похода, али је наставио припреме и започео је ратовање против Турака у Босни у јесен 1463. године. Венеција је за време турског похода дала упутство својим бродовима да пруже помоћ градовима које би Турци напали. После освајања Босне, Венеција је отворено

[14] Име је забележио, свакако према извештајима из Босне, папа Пије II у својим Коментарима.
[15] Према турским изворима, султана је мула Ali al Bistami разрешио обавезе коју је Махмуд-паша дао Стефану Томашевићу. Уп. Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Нови Сад 1968, 190–191.
[16] С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача* 254.

загазила у рат против султана Мехмеда II и у рату је била пуних 16 година. Између Венеције и угарског краља склопљен је у септембру 1463. формални савез којим је било предвиђено да ће угарски краљ ратовати на копну, а Венеција на мору и из својих поседа у Далмацији, Зети и на Пелопонезу. Склопивши мир са царем Фридрихом III још у јулу 1463, Матија Корвин је добио одрешене руке за рат против Турака. Папа Пије II је у октобру исте године објавио крсташки рат и почео је да ради на томе да се у Италији сакупи хришћанска војска која би на млетачким бродовима са папом и дуждем на челу пошла да се бори против Османлија. Од времена великих хришћанских похода, 1443. и 1444, није било постигнуто такво јединство, нити су били предузети слични практични кораци за спречавање даљег турског ширења[17].

Херцегови успеси и акције хришћанских држава стварали су утисак да Босна није неповратно изгубљена. Група босанске властеле тражила је у Венецији помоћ ради »поновног задобијања краљевства Босне«.[18] Најпозванији за тај задатак осетио се угарски краљ, који је и иначе наступао као наследник краља Стефана Томашевића, свога вазала. Он је почетком октобра 1463. прешао Саву и ушао с војском у Босну. Главнину снага је усмерио према Јајцу за које се тада веровало да има посебно важну улогу у владању Босном. За кратко време освојио је подграђе, али је турска посада у унутрашњем утврђењу пружала жилав отпор све до средине децембра. За време опсаде Јајца краљу Матији се придружио херцег Стефан са једним од синова, тако да су могли упоредо с краљем на више страна водити борбу против турских посада. Поред Јајца, чије је освајање далеко одјекнуло, повраћено је од Турака укупно 60 утврђења, дакле, половина градова који су били освојени у пролеће за време султановог похода. Није, наравно, могуће утврдити да ли је тај број тачан, нити реконструисати списак ослобођених градова. Међу њима је свакако био град Звечај, у коме је малим турским гарнизоном командовао потурчени Константин из Островице, који је касније написао Јаничарове успомене.[19] Резултати војевања у другој половини 1463. представљали су у сваком случају велики успех и будили су наде да ће се у продужетку борби ослободити целокупна босанска краљевина.

Међутим, у првој половини 1464. године борбе нису биле настављене. Активност хришћанских држава усредсредила се на велики крсташки поход који је папа Пије II намеравао да покрене из Италије. Иако се и тада, као и толико пута раније, показао познати раскорак између ватрених жеља хришћанске господе да ратују против Турака и способности да те своје жеље остваре, ипак су у Италију стигле групе крсташа из више земаља, али без опреме и организације неопходне правој војсци. Папа је одредио Анкону за место одакле ће крсташи бродовима кренути, најпре у Дубровник а затим даље на Турке. Дубровчани су чинили све што су могли да поприште крсташког похода удаље што више од своје територије. Најцрњим бојама су сликали прилике у своме залеђу и наглашавали да је прави успешан рат онај

[17] Отуда је једнострано и нетачно много пута поновљено тврђење да је »Босна шаптом пала«. По своме одјеку у европским земљама, са падом Босне се може упоредити једино неуспела султанова опсада Београда 1456. године.

[18] С. Ћирковић, *Властела и краљеви у Босни после 1463 године*, ИГ 3 (1954) 124.

[19] Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене или Турска хроника*, изд. J. Lós, превео Ђ. Живановић, Споменик 107 (1959) 51.

што га води угарски краљ.[20] Слично су поступали и Венецијанци, који су имали знатно већу улогу јер су дали бродове за превоз крсташа.

У току припрема, у августу 1464. умро је папа Пије II и то је пресудно утицало на судбину похода. Млетачки бродови су напустили Анкону, а крсташи су се убрзо распршили на разне стране. Турци се нису дали застрашити плановима о великом крсташком походу. Још пре но што су се раширили гласови о пропасти крсташког похода, Мехмед II је прегао да поврати своје пољуљане позиције у Босни. У јулу 1464. Махмуд-паша Анђеловић започео је нову опсаду Јајца. Касније му се придружио и султан с главнином војске. Међутим, браниоци тврђаве су јуначки одолевали јуришима султанових трупа. Као неколико година раније код Београда, Мехмед II је морао наредити повлачење, пошто је претходно дао да се баце у реку четири топа изливена ту на месту да би њима тукао град. Главни циљ похода није био постигнут, али су узгред у току похода враћене под турску власт тврђаве у источној Босни које је био преотео херцегов син Влатко. Од Турака су страдале и северне херцегове области. Влатко Херцеговић је у августу 1464. био присиљен да се рањен склони у Дубровник.

У међувремену је краљ Матија Корвин сакупио довољно војске и као претходне године после изласка Турака повео поход на Босну. Овога пута је продро са севера и успео да освоји Сребрник и неколико других утврђења у Усори. Поједини угарски одреди залетали су се све до Сребрнице. Главну пажњу Матија Корвин је посветио Зворнику, али је ту наишао на жилав отпор турске посаде. На сличан начин као султан Мехмед II код Јајца и Матија Корвин се код Зворника морао растати од топова када је одустао од опсаде. Ни турско ни угарско ратовање у Босни у току 1464. није битно изменило ситуацију створену претходне године. Оно што је било изгубљено на границама херцегове области, надокнађено је било у Усори. Босанска краљевина није обновљена, али није ни у већој мери изгубљена. Сам Матија Корвин је наступао као владар Босне и наследник њеног краља. Полагао је права на његове приходе и поседе у Дубровнику, издавао је повеље босанској властели, потврђивао је или додељивао поседе на територији која је била ослобођена.[21] После операција у лето и јесен 1464. ни угарски краљ ни турски султан нису предузимали према Босни походе већих размера. Ратно стање је остало и даље на снази и долазило је до израза у граничним окршајима, узајамним пустошењима које су на противничкој територији вршили гарнизони из тврђава дуж границе.

Турска територија се као клин забила између земаља под влашћу краља Матије Корвина, који је у новоосвојеним областима организовао две бановине, јајачку и сребрничку, и појаса земаља у приморју и његовом ближем залеђу, који су сачињавали млетачки поседи у Далмацији, Боки и северној Албанији, затим херцегова земља, земља Црнојевића и земље албанске феудалне господе са Скендербегом на челу. Догађаји су показали да је у целом том појасу најслабији био део у коме се простирала власт херцега Стефана и његових синова. Помирење са Владиславом било је краткотрајно, чим су прошле највеће опасности, породичне распре су поново плануле.

[20] И. Божић, *Дубровник и Турска* 168–170.

[21] Уп. E. Laszovski, *Prilozi za povijest bosanskih porodica*, Vjesnik ZA 19 (1917) 117–120; 7 (1937) 27–34; L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München—Leipzig 1914, 418–422.

Владислав је имао своју посебну област која се састојала од трећине очевих земаља, али је био незадовољан што нису испуњени сви услови помирења из лета 1463. године. У јесен 1464. он је опет одржавао везе са султаном и румелијским беглербегом. Почетком 1465. херцег Стефан је сâм тврдио да су »у неслози већој него икад«. Венеција је тада улагала велике напоре да измири херцега и синове, јер је у очувању њихове територије с разлогом видела јемство веће сигурности за своје поседе. Месецима су венецијански посланици боравили у херцеговој околини, али ни својим стрпљењем и вештином нису успели да изазову заокрет у схватањима и понашању чланова његове породице.

Друга пукотина у појасу хришћанских земаља појавила се крајем 1464. или почетком 1465. у которском залеђу. Пошто је умро Стефан (Стефаница) Црнојевић, који је као војвода верно служио Венецију, и у време борби после освајања Босне планирао да Турцима преотме тврђаву Медун, његов наследник Иван Црнојевић окренуо се против Венеције првенствено због непријатељског става својих поданика према которској властели. У рано пролеће 1465. Иван је кренуо на Котор и дигао против млетачке власти сељаке из Грбља, ситну властелу и друге поданике из которског дистрикта. Уз Ивана Црнојевића стали су и Паштровићи, међу којима су венецијанске присталице изгубиле сваки утицај. Иванови људи су заузели Будву и држали је кратко време. Заробили су млетачког кастелана града Бара и пустили га тек уз велики откуп. Которани су се осетили озбиљно угрожени. Појачана им је војна посада, у помоћ су послате галије и предузете су дипломатске акције да би се обезбедила подршка околне господе. Млетачке власти су забраниле сваки додир својих поданика са људима војводе Ивана Црнојевића, чију су главу уценили са 10.000 дуката.[22] Иако је сукоб Ивана Црнојевића и млетачких власти у његовом суседству остао локално ограничен и постепено јењавао, ипак је донео велике неприлике Венецији, која се налазила у рату против Турске. У сваком тренутку се у залеђу зетских градова могло створити поприште много тежих борби против султанове војске. До тога, међутим, није дошло. Султан је у више махова нудио Венецији склапање мира, а и Иван Црнојевић је већ од пролећа 1466. настојао да посредством херцега Стефана постигне помирење са Венецијом и да се врати у њену службу.

До померања граница није дошло у зетском подручју, већ у херцеговој земљи. Сукоб са сином Владиславом слабио је отпорну снагу херцега Стефана који је посебно страховао за своје истурене тврђаве у североисточним деловима земље, окружене с три стране турским територијама. Споразумео се са угарским краљем Матијом да у градове Соко, Тођевац, Самобор и Милешевски смести угарске посаде, које би он издржавао. Судећи по гласинама које су се тада проносиле, правиле су се и шире комбинације, наиме, да херцег целу своју земљу препусти угарском краљу, а да заузврат добије Загреб и поседе у Угарској.[23] Није се приступило остваривању скромнијег плана о увођењу угарских ратника у херцегове тврђаве када је султанов намесник Есебег у лето 1465. почео да осваја херцегову земљу. По свему судећи, турски напад био је уперен против Владислава и његове територије, али приликом освајања Турци нису гледали на то шта коме припада. Током

[22] *Историја Црне Горе* 2/2, 285–291 (И. Божић).
[23] Уп. С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача* 262.

јула и августа склањали су се на дубровачку територију бегунци из херцегове земље, међу њима и Владислав Херцеговић и његова сестра бивша босанска краљица Катарина. У септембру су у турским рукама били Гацко, Љубомир, Попово и низ насеља уз дубровачку границу. Херцег је до тога времена изгубио своје земље дубље у унутрашњости копна, а приморски појас његове територије пресечен је на два дела. Источно од турског коридора који је избио на дубровачку границу остали су само град Нови и Рисан са залеђем између дубровачке и млетачке границе. Пространија је била територија која је остала западно од турског освојеног подручја, али се њене границе не могу подробније оцртати. Језгро тога дела представљала је свакако долина Неретве са већим бројем утврђења.

Херцег Стефан се још пре турског напада није поуздавао у своје снаге и способност да одбрани своје територије. Још раније је писмом овластио млетачког кнеза у Сплиту да прихвати Крајину, област између Цетине и Неретве, да не би пала у турске руке. Када је у време турског напада у лето 1465. сплитски кнез посео Крајину и трг Дријева на Неретви, херцег се осетио озлеђен јер је сматрао да његов положај није био тако тежак. Тек у децембру ствари су се средиле и херцег је дао пристанак на промену положаја Крајине. То је, међутим, изазвало подозрење и незадовољство краља Матије Корвина. Настављени су преговори о довођењу угарских војника, само што више није долазило у обзир њихово увођење у градове на Дрини већ у градове на Неретви. Боље од свега другог, ово померање показује величину херцегових губитака, јер између Сокола и Милешевца, где је требало да стигну угарске посаде, и Почитеља и других тврђава, где су стварно дошле, лежи целокупна херцегова територија. Око 5.000 угарских коњаника под заповедништвом славонског бана Јана Витовца и великаша Јаноша Розгоњија стигло је у децембру 1465. у област Неретве и било распоређено од њеног ушћа до северно од Почитеља, где је била главна база.

Херцег Стефан је у то време већ показивао изразиту несталност и недоследност у својим поступцима. Уводио је Венецијанце и Угре у делове своје увелико смањене територије, тражио је у њима последњи ослонац, а истовремено је био крајње неповерљив и својим порукама реметио је односе између угарског краља и Венеције. Његови посланици у Венецији изражавали су бојазан да ће Угри опсести херцега у Новоме, док је он сâм тражио да се упути још 3.000 угарских војника и подстицао је Дубровчане да учествују у њиховом издржавању. Млетачкој Републици нудио је да преузме Нови и Рисан ако их он не буде могао бранити. И са Венецијом је, као раније с краљем Матијом, преговарао о замени и добио је обећање да ће у случају да мора напустити остатке својих земаља добити острво Брач и палату у Сплиту. На преласку из 1465. у 1466. херцег је почео да побољева, али је још увек учествовао у политичком животу, посетио је Дубровник и преговарао са угарском господом. Све чешће је тражио лекаре, а затим је замолио Дубровчане да приме његову покретну имовину, што такође показује несигурност у погледу положаја области које су му преостале. Непосредно пред смрт (22. маја 1466) саставио је тестамент и распоредио имовину о којој су се проносиле невероватне гласине.[24]

[24] О херцеговом »благу« у народној традицији уп. J. Radonić, *Herceg Stipan Vukčić Kosača i porodica mu u istoriji i narodnoj tradiciji*, Zbornik u slavu Vatroslava Jagića, Berlin 1908, 406–414.

До смрти се херцег Стефан није помирио са сином Владиславом и није га ни споменуо у тестаменту. Наследник је био други син Влатко, који се старао и о трећем брату, још малолетном Стефану, каснијем Ахмед-паши Херцеговићу. Владислав је ипак покушао да загосподари очевим земљама уз помоћ напуљског краља Фердинанда Арагонског, али је његов план осујећен још пре но што је почео да се озбиљно остварује. И Венеција и угарски краљ енергично су се успротивили могућности да јужноиталијански владар као заштитник Владислава Косаче створи упориште на источној обали Јадрана. Њихови протести су свакако имали извесно дејство, али још значајнија се чини околност да Владислав није нашао подршке међу дворанима који су окруживали старог херцега и који су поштовали његову последњу вољу.

Влатко је тек у јесен 1466. стигао у Нови и добио у своје руке оно што му је остало од оца. Тада је почео и да се титулише као »херцег од светог Саве«.[25] Влатко је наставио очеву политику утолико што је остао непријатељ Турака и што се ослањао на угарског краља и Венецију. И он је од Матије Корвина затражио ратнике које би издржавао на свој трошак ради одбране земље. Из тесне сарадње изродио се, међутим, сукоб који је имао тешке последице и који је чак за неко време изменио политичку оријентацију херцега Влатка.

Краљ Матија Корвин је послао војнике на челу са двојицом великаша. Они су се придружили гарнизонима које је позвао још стари херцег и појачали су одбрану области око Неретве. Али, Влатко је из разлога које не можемо докучити одбио да финансира издржавање ових војника. Угарски краљ је одговорио тиме што је ставио секвестар на целокупну заоставштину херцега Стефана која се чувала у Дубровнику. Забраном да издају новац и драгоцености на основу тестамента херцега Стефана, Дубровчани су били доведени у веома неугодан положај који је стварао многе тешкоће.

Иако су плаћали годишњи данак султану и морали да пазе да се не замере или не изложе неповерењу или гневу турског владара, Дубровчани су ипак настојали да буду потпуно одани угарском краљу као своме »природном господару«. Осећали су такође и дужност да поштују права својих суседа, који су им поверили своју имовину и који су имали поседе и дохотке у граду. Осим тога у њиховом је интересу било да подржавају све оне који су били у могућности да пруже отпор Турцима. Заплет око херцегове заоставштине довео је у сукоб оданост и обавезе које су желели да поштују. Известан излаз Дубровчани су нашли у томе што су располагање херцеговом заоставштином формално пренели на извршиоце тестамента. Влада је ипак надзирала сваки њихов поступак и непосредно је утицала на ове »епитропе« који би иначе били сасвим самостални у свом одлучивању. Влада је упркос краљевом секвестру дозвољавала мање исплате и дала је да се поделе сребро и драгоцености из херцегове заоставштине. Ради те деобе дошао је 1469. и Владислав Херцеговић у Дубровник. Он је иначе трајно боравио у Угарској, пошто је од краља Матије добио град Велики Калник и друге поседе у Славонији.[26] Пошто је изгубио своју област, било је сасвим природно да из круга самостал-

[25] В. Атанасовски, *Пад Херцеговине* 19–26.

[26] У документима се Калник јавља у рукама Владислава Херцеговића од 1470, али је вероватно раније добио поседе од краља. Већ 1465. је један племић протестовао против намере краља да Владиславу дарује Чаковец: Државни архив у Будимпешти Dl. 94 225.

них феудалних господара пређе међу племиће земљопоседнике и прикључи се онима који су већ раније нашли своје место у угарском феудалном систему.

Упркос тешкоћама у које је запао због разлаза са угарским краљем и упркос томе што није добио очев новац, Влатко Косача је ипак смогао снаге да се бори против Турака и да постигне извесне успехе. Од пролећа па све до краја 1468. водиле су се борбе у којима је херцег Влатко повратио Попово и Требиње.[27] Заробио је турског војводу Ахмеда, једног од првих султанових намесника у приморским областима. Нешто оружја је за то време добијао од локалних млетачких власти, док су се Дубровчани устезали да пруже помоћ из страха од турских насиља. Следеће године је настало затишје, које је омогућило да се успоставе контакти и започну преговори између херцега Влатка и Турака.

У то време се још више заоштрила борба око заоставштине херцега Стефана. Трошкови ратовања и друге потребе нагониле су Влатка да нестрпљивије него дотле захтева од Дубровчана да му предају очев новац. Његове захтеве је енергично подржавала Венеција, чији је посланик дуго боравио у Дубровнику да би приволео дубровачку владу да изађе у сусрет Влатковим захтевима. У Дубровнику је, међутим, у супротном правцу деловао изасланик краља Матије Корвина. Још у току преговора млетачки посланик је изражавао бојазан да би херцег Влатко могао из невоље прећи на турску страну.

Вероватно да Влаткови контакти с Турцима нису остали тајна. У првој половини 1470. слутње млетачког дипломате су се обистиниле. Херцег Влатко Косача се помирио са султаном и пристао да му плаћа харач. То му је донело и извесна преимућства. Пре свега, Мехмед II је пристао да препусти херцегу Попово и Требиње, чиме је Влаткова територија знатно увећана и повезани су дотле одвојени делови у залеђу Боке и у долини Неретве.[28] Султан се заузео за Влатка у Дубровнику и затражио да Република његовом вазалу исплати очеву заоставштину. Посредовање султановог гласника било је довољно да се одједном прекине вишегодишње натезање и да се заборави секвестар угарског краља. У јулу 1470. херцег Влатко је добио готовину и преосталу сребрнарију из свога дела и дела свога млађог брата кнеза Стефана.

Промена табора изазвана личним побудама довела је и до промена у односима херцега Влатка и његових суседа. Продубили су се и заоштрили сукоби са властеоском породицом Влатковића, која се учврстила у пределима западно од Неретве. Жарко Влатковић је преотео херцегу Влатку тврђаву Вргорац у јесен 1470. Услед блиских веза Влатковића са Дубровником пореметили су се односи између херцега и Републике до те мере да је херцег Влатко почетком 1471. заједно с Турцима учествовао у пљачкању дубровачке територије. Учестали су и гранични сукоби и пљачке. Турцима се тада пружила прилика да нападну и опседну Почитељ, некадању херцегову тврђаву у коју је још 1465. била смештена угарска посада. У септембру 1471. Почитељ је пао у турске руке. Тиме је озбиљно уздрмана угарска одбрана долине Неретве, а Турцима је олакшано продирање према западу. После пада Почитеља одједном је порасло интересовање за пределе на супротном крилу, на

[27] И после турског продора до дубровачке границе у децембру 1468, херцег Влатко је имао у својој власти утврђење Острово код Рупног дола. Уп. В. Атанасовски, *Пад Херцеговине* 47–48.
[28] В. Атанасовски, *Пад Херцеговине* 66–68 и карта на стр. 67.

самом ушћу Неретве. Дубровчани су хтели да подигну утврђење на ненасељеном острву Посредњици у делти Неретве. Тај комад земље они су добили од краља Душана 1333. заједно са Пељешцом и појасом земљишта који је спајао Стон и дотадању дубровачку границу. Посредњица је била одвојена од остале дубровачке територије, тако да је Дубровчани нису стварно поседовали протеклих 135 година. Колико се може из докумената разабрати, користили су је господари околних територија првенствено за испашу стоке. Херцег Влатко је прегао да осујети подизање тврђаве и дубровачко учвршћивање на Посредњици. Оптужио је Дубровчане султану због подизања утврђења на његовој земљи и повезао с тим једну другу још мање оправдану оптужбу, наиме, да му град није исплатио сву очеву заоставштину. Из тога натезања се изродила формална парница пред турским властима. Дубровчани су повељама успели да докажу да је Посредњица њихова и да су предали целокупну заоставштину херцега Стефана, али су морали да разоре започето утврђење.[29] Касније ће ипак, у непосредној близини у Кошу, изникнути утврђење у коме се учврстила угарска посада и одржала све до пролећа 1490. године.

Влаткова нова оријентација није покварила односе с Венецијом. Република светог Марка је још почетком 1471. убрајала херцега међу своје савезнике. Повезивао их је зетски војвода Иван Црнојевић, с којим је херцег Влатко ступио у родбинске везе 1469, када се за Ивана удала Мара, кћи херцега Стефана. Откако се вратио у верност и службу Млетачкој Републици, Иван Црнојевић је примио обавезу да осигура Которанима несметано коришћење њихових поседа. Он је добио на управу Грбаљ, Паштровиће и Црмницу да би држао у покорности бунтовне становнике који су се много пута дизали против млетачке власти. Венеција је рачунала и на херцега Влатка да ће помагати у сламању отпора немирних Грбљана. Влатковим путем је почетком 1471. кренуо и Иван Црнојевић помиривши се са султаном и пристајући да плаћа данак за своју територију.[30] Међутим, и херцег Влатко и војвода Иван остали су само кратко време султанови вазали. Већ у току 1472. почели су заједнички да одржавају везе са хришћанским владарима, које ће их поново одвести у табор турских противника.

[29] В. Атанасовски, *Пад Херцеговине* 70–78.
[30] *Историја Црне Горе* 2/2, 290–294 (И. Божић).

РАСПАД МЛЕТАЧКОГ СИСТЕМА У ПРИМОРЈУ

После свих борби и политичких обрта, Млечани су загосподарили обалским пределом између Скадра у северној Албанији и Котора. Ти крајеви су допуњавали поседе у Далмацији и служили, заједно с Драчем, као упоришта у борби против Турака. Међутим, систем противтурске одбране, како због унутрашњих слабости тако и због јаког османлијског притиска, доживео је слом и омогућио да се између Републике и Порте, безмало после шеснаестогодишњег ратовања (1463–1479), склопи мир. Том приликом су Млечани, зачудо, показали дипломатску збуњеност и, без довољно података о стању у Скадру, донели брзоплету одлуку о његовој предаји. Све то, међутим, не значи да се систем могао одржати.

Народ се злопатио. Мочварни предели на прилазима Скадру са севера били су издашна легла комараца који су преносили маларију. Боловали су и умирали не само сељаци него и млетачки ратници, па и њихови највиши заповедници. А даље, према северозападу, у крајевима под влашћу Ивана Црнојевића, људи су боловали и страдали од цревних обољења добрим делом проузрокованих лошом исхраном. Велике епидемије, увек запамћене као »куга«, сатирале су већину неотпорног становништва, тако да су живи једва стизали да сахране мртве.

Околина Скадра била је родна, као што је и река Бојана обиловала рибом. Али, под надзором врховног господара – млетачких управљача – у великим количинама се извозило жито, просо, вино и димљене укљеве. Сељаци су располагали залихама, али су турски налети били чести још док није било рата, а поготову за време рата против Млечана. Остајали су без усева, а некада и без крова над главом. Склањајући се међу тврде градске зидине, сељаци су домове и села препуштали пљачкашима, који су годинама и деценијама харали стварајући на тај начин повољне услове за потоње нападе редовне османлијске војске.

Опасност су повећавали Дукађини, арбанаска властела, која су окренула леђа Ђурђу Кастриоту Скендербегу и пришла Турцима, а затим су стање погоршавали њихови међусобни сукоби.[1] Приходи из тих крајева нису стизали да подмире млетачке потребе. Требало је оправљати тврђаве, издржавати најамнике и сопствену администрацију; требало је награђивати околне вел-

[1] И. Божић, *О Дукађинима*, Зборник ФФ 8-1 (1964) 414–423; Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Нови Сад 1968, 251–252, 284–288; Ј. Радонић, *Donado da Lezze и његова Historia Turchesca*, Годишњица НЧ 32 (1913) 329; Andrea da Mosto, *Il navigatore Alviso da Mosto e la sua famiglia*, Archivio Veneto V ser., v. 2 (1927) 197–199, 233–234.

може за оданост и помоћ. Сињорија је сваке године морала слати хиљаде дуката. Обавезе су порасле када је почетком 1468. умро Скендербег, а Млечани поселн Кроју. Република је трошила снаге и није била у стању да их накнади. Од 750 галија колико их је било у почетку рата до 1469. је остало само 250. Многа места су запустела. Када се изузму борци, у Драчу је 1470. било само 24 душе.[2] Сељаци су напуштали села и остављали Млечанима да проналазе нове житеље, које су могли привући само олакшицама у дажбинама. Ратари који се нису раселили заузимали су туђу, првенствено црквену земљу. Завладао је дух насиља и отимачине.

Пронијари су и иначе обмањивали млетачке управнике. Пријављивали су мањи број породица како за њих не би морали плаћати цео износ »општинских« намета и како би ускраћивали дажбине. Они су, на крају, успели да скадарској благајни наметну свој систем. Давали су зајмове млетачким службеницима и, уместо предаје дажбина, поравнавали су с њима рачуне, тако да у скадарску благајну није стизао никакав новац нити у тврђаву жито и вино. Млетачки Сенат се упорно залагао за поштовање својих наређења, али је скадарска благајна остајала празна.

Млечани су од почетка настојали да за себе вежу људе ослобађајући их личних дажбина. Током времена број људи је растао. Уз прилично безначајну закупнину уступали су им земљишта с правом наслеђивања. Млетачка већа нису успевала да стану на пут таквом »отуђивању«. Како систем пронијара и сеоских главара није обезбеђивао оне приходе који су у прво време остваривани, сматрало се да ће бити најкорисније ако се пређе на закуп. Па ни за пронијаре се више нису тражили добри борци и неустрашиви ратници, већ људи који су јамчили да ће на свом подручју обезбедити млетачкој »општини« убирање прихода. Претварали су се у убираче дажбина. Тешке последице од отуђивања земљишта слутиле су се већ 1441, па је Велико веће наредило да Сенат за такву одлуку окупи бар сто чланова и да се она донесе гласовима три четвртине присутних. Кад те мере нису постигле жељени циљ, Млечани су онда та питања предали у надлежност Већа десеторице. Веровало се да ће то Веће, кога се свако прибојавао и чији је рад био обавијен неповредивом тајновитошћу, наметнути људима поштовање млетачких одлука. Оно је 1456. забранило свако »отуђивање« општинских добара и наредило да се пониште сви избори пронијара који су у последње време обављени. »Давање у закуп на јавној лицитацији« постало је од тог времена уобичајена појава. Строге одлуке Већа десеторице нису обуздале тамошње управнике. Уступали су они земљу уз толико ниску закупнину »тако да се она може сматрати поклоњеном, а не датом у закуп«. А кад су управници почели да враћају земљу уступљену после 1456, мноштво људи је допутовало у Млетке и чекало да пред Већем десеторице објасни своја права. На крају је 1462. Веће дошло до закључка да губи време бавећи се пословима за које није основано, па је вратило надлежност осталим већима.[3]

Све те појаве су сатирале домаћи живаљ и млетачку управу доводиле у безизлазан положај. Када се узму у обзир неочекивани пожари у градовима и непредвидљиви земљотреси, слика општег стања постаје још црња и злослут-

[2] *Историја Црне Горе* 2/2, 299 (И. Божић).

[3] I. Božić. *Le systeme foncier en »Albanie Vénitienne« au XVe siecle*, Bollettino dell'Istituto di Storia della Società e dello Stato 5–6 (1964) 133–139; *Историја Црне Горе* 2/2, 299–301 (И. Божић).

нија. Ништа није било боље ни у залеђу млетачких приморских поседа, поготову не у онима којима су владали Црнојевићи.

Готово десетак година пре великог турског напада, већим делом залеђа загосподарио је Иван Црнојевић, кога је отац Стефаница веома волео, тако да је пристао на све захтеве Млечана; да би издејствовао ослобађање сина, дозволио је да се свирепо угуши грбаљска буна. Иако са оклевањем, херцег Стефан Вукчић га је крајем октобра 1452. послао у Млетке, а Млечани су потрошили 120 дуката на његово одевање пре но што су га послали оцу.[4] Када је почетком 1465. узео власт у већем делу Горње Зете, Иван Црнојевић је, са седиштем у Жабљаку, Млечанима стварао неприлике. Иступио је против њих због својих сукоба с Которанима. На његову страну су стали Грбљани, Паштровићи и многи сељаци некадашње Светомихољске метохије. Висока уцена коју је Република расписала за Иванову главу остала је без одјека. Присталице Црнојевића жестоко су се разрачунавале с малобројним млетачким приврженицима. Млечане су узнемиравали и догађаји у Херцеговини. Колико им није био по вољи план угарског краља Матије Корвина, додуше неостварен, да са сто хиљада ратника крене у помоћ херцегу, толико их је обеспокојило турско освајање континенталног дела херцегове земље. После тога су турске власти стигле у Врсиње, Луг, Бањане и Риђане. Херцегу је остао само узан приморски појас с градовима Новим и Рисном.[5] Када је херцег Стефан умро и пошто га је наследио син Влатко (1466), Млечани су морали да се сукобе и с напуљским краљем, који се заносио мишљу да поседне херцегове градове. После свих тих догађаја, Иван је молио Млечане да га приме у службу. То је предлагао и Скендербег, па је Република прихватила Ивана, без одушевљења, као безопасног човека, који страхује за сопствену судбину. Он је постао, као што му је и отац био, млетачки војвода с платом на которској благајни.

Међутим, и которски и млетачки напори да врате у покорност побуњене Грбљане и Паштровиће нису уродили плодом. Узалуд су млетачка већа поручивала провидуру Ђозафату Барбаро да се обрати за помоћ Ивану Црнојевићу и херцегу Влатку.[6] У которску благајну нису стизали никакви приходи од дажбина, а веровало се да би то једино могао постићи зетски господар »јер их само његов дух води«. Не види се како је спор текао, али му је исход познат. У свом завештању из 1499. Иванов син Ђурађ каже да су Млечани морали да Ивану Црнојевићу предају на управу Грбаљ, Паштровиће и Црмницу с тим да им обезбеди убирање прихода.[7] За ту услугу удвостручена му је плата на которској благајни. Споразум је склопљен 1469. или 1470. године. После тога у Паштровићима се као Црнојевићев »кнез« могао појавити неки Штиљановић. Народно предање сматра да је то био Стефан, који се крајем XV века помиње у Срему и који је завршио као управник Валпова после 1540, да би касније почео да се поштује као светитељ.[8]

[4] *Историја Црне Горе* 2/2, 228 (И. Божић).

[5] С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 334–355; И. Божић, *Дубровник и Турска* 206–208.

[6] Nicolò di Lenna, *Giosafat Barbaro (1413–1494) e i suoi viaggi nella regione russa (1435) e nella Persia (1474–1478)*, Nuovo Archivio veneto, n.s. 28 (1914) 38–39.

[7] I. Kukuljević-Sakcinski, *Oporuka kneza Jure Crnojevića od god. 1499*, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku 2 (1852) 42.

[8] М. Костић, *Стеван Штиљановић*, Глас 110 (1923); Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 155–161; И. Руварац, *Похвална слова о кнезу Лазару, деспоту*

Сумња Млечана у верност Ивана Црнојевића је оживела 1471, кад се овај, после турског притиска на земље око млетачких поседа, споразумео са султаном. Херцег Влатко је морао признати његову власт и годину дана раније. Но Ивану је било најтеже, јер је, борећи се са оскудицом, морао да се обавеже на харач од 700 дуката годишње. Обојици је лакнуло када су 1472. успели да се одвоје од султана. Али су зато Угри, који су располагали малом посадом у долини Неретве, тражили да успоставе односе са оба обласна господара не везујући себи руке неким чвршћим обавезама. Међутим, те су везе бледеле па су се и херцег Влатко и Иван Црнојевић 1473. ослонили на Млечане и истовремено успоставили срдачне односе с напуљским краљем. Но обојица су била решена да се супротставе Турцима, који су већ били поседи источни део Горње Зете, с леве стране Мораче и реке Зете. Иван Црнојевић је престао да султану плаћа харач па је јављао у Скадар о султановим намерама да обнови Подгорицу и Балеч и да из њих поведе борбу против млетачких поседа и њега, Ивана Црнојевића. Овај је обећавао да Републици исплати суму коју је давао Турцима на име харача ако му Млечани помогну да загосподари читавом Горњом Зетом. Они су дали сагласност да се под њихову власт ставе и Хоти, а да се њихов старешина постави за плаћеног војводу. Ништа се није могло остварити, јер је снажна турска војска с пролећа 1474. притисла Скадар.

Румелијски беглербег Сулејман је почео опсаду са око 8.000 људи. Кнез и провидур Антонио Лоредан је одбио први напад. У Млецима нису били свесни опасности, али су их свакодневне вести отрезниле. Сињорија се обратила италијанским владарима упозоравајући их да ће Турци, после успеха у том крају, почети да се пребацују у Италију. Сенат је све расположиве бродове послао са стрелцима према Бојани и својим управницима на подручју све до Крфа наредио да притекну у помоћ. Од европских владара се тражило уједињавање снага ради заједничке одбране. Опасност је из дана у дан расла, јер је турска војска, према млетачким обавештењима, већ у јулу располагала са 50.000 ратника, опсадним справама и металним топовима. Како се у Млецима није знало где би се безбедно могло пристати уз обалу, нови провидур Леонард Болду је ступио у везу са Иваном Црнојевићем. Преко Котора је брдским путевима пребацивао људе и грађу од које би се, кад стигне у Жабљак, изградиле фусте и изненадили Турци на Скадарском језеру. Иван Црнојевић је преко свог човека образлагао Сињорији Сулејманове намере и обећавао да неће штедети ни сопствену главу само да би помогао Скадру. Сматрајући да ће бацити на бојиште око 8.000 ратника, Млечани су слали Ивану дукате и тканине. Током читавог лета Иван је под млетачком заставом учествовао у ратним дејствима.

Млетачко бродовље је успело да с борцима уплови у Бојану мада су се неке турске снаге налазиле у Забојани. Опсада је трајала готово четири месеца. По броју људства баченог на бојиште са обе стране, по снази бродовља које је упловило у Бојану и по величини жртава, борба за Скадар је премашила све раније сукобе на зетском подручју. У тренутку турског напада у Скадру се, према обавештењима Дубровчана, налазило 1.300 бораца. Мада

Стефану Бранковићу и кнезу Стефану Штиљановићу, Летопис МС 117 (1874) 109, 118; А. Соловјев, *Три бокељска фалсификата*, Прилози КЈИФ (1935) 171–178, показао је да је попис мираза тобожње Стефанове жене Анђуше обичан фалсификат, састављен на основу пописа мираза Анђе Зеновић из 1754. године.

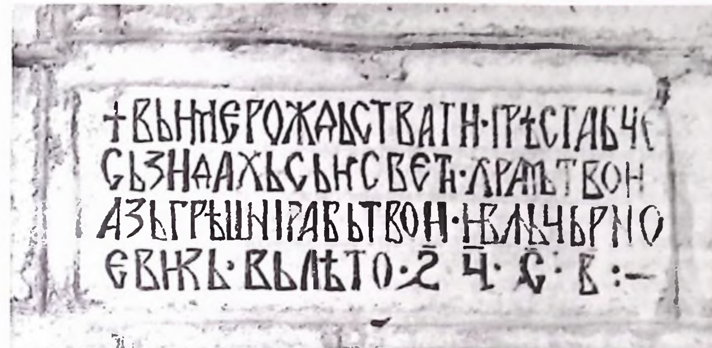

Ктиторски натпис војводе Ивана Црнојевића, Цетињски музеј.

су им се касније прикључили стратиоти из Грчке као и посаде свих бродова, млетачке снаге ни у једном тренутку нису премашиле 25.000 људи, како су Млечани извештавали савезнике. Ако је тачан један збирни извештај, у водама око Скадра нашло се 34 већа брода и око 100 барки. Иван Црнојевић је господарио Скадарским језером уз помоћ три фусте и 15 мањих бродова. То је било веома значајно, јер велика млетачка флота није могла да се пробија даље од Светог Срђа. Турци су јуришали на скадарске зидине, рушили их и викали: »На Рим! На Рим!« Скадрани су ноћу оправљали зидине и издржавали ватрену опсаду, која је трајала више од месец дана.

Иван Црнојевић се припремао да преко језера нападне Турке. Људи су тада уз велике напоре пребацили тридесет бродова преко брда и из Бара. Обавештени о Ивановим намерама, Турци су послали против њега 12.000 ратника. Он их је одбио, али му није пошло за руком да се приближи опседнутоме граду. Покушај да се борцима у Скадру дотури помоћ није успео, што је обесхрабрило Ивана Црнојевића. Молио је Млечане да му уступе неку тврђаву где би се склонио с породицом ако би Турци освојили Скадар и покорили његову земљу. Међутим, стање на бојишту се изненада изменило. Турци су последњи јуриш на град извршили 19. јула, сматрајући да су снаге противника на издисају. Скадрани су их принудили на повлачење, а онда су излетели из града и почели да гоне бегунце. Турци су, изгледа, изгубили око 2.000 бораца. Сатирало их је нездраво поднебље. На крају су растурили топове и повукли се 8. августа 1474. године.[9]

Млетачка победа је имала великог одјека. Скадар је представљан као штит хришћанства. Млетачка већа су предузела кораке да се обнови Скадар и

[9] *Историја Црне Горе* 2/2, 302–307 (И. Божић); Dom. Malipiero, *Annali Veneti dall'anno 1457 al 1500*, Archivio storico italiano 7 (1843) 92–108; M. Barlezio, *Dell'assedio di Scutari* y Sansovino, *Historia universale di Turchi*, Venezia 1654, 305; *Cronaca di Venezia dalla sua origine fino all'anno 1475*, Marc. It. VII, Cod. LI (coll. 8528) 312 r° – 314 v°; *Chronica di Venezia atribuita a Marcantonio Erizzo all'anno 1495*; J. Gelcich – L. Thallóczy, *Diplomatarium Ragusanum* 32–33; В. Макушев, *Историјски споменици* II, 44–47; N. Jorga, *Notes et extraits* IV, 360–368.

да се збрину избеглице. Мир с Турцима се није могао постићи, јер је Порта тражила од Републике да се одрекне острва Лемноса, Маине (на Пелопонезу) и Кроје у Албанији.

Турски неуспех под Скадром и у крајевима око Скадарског језера био је за Ивана Црнојевића замрачен губитком северних области. Кад су Турци приступили обнови Подгорице, заузели су највећи део Бјелопавлића, затим Доњу и Горњу Морачу и Ровце. Постоји предање да је Црнојевићев човек, војвода Раслав Бубин, чији су синови родоначелници више братстава на подручју племена Бјелопавлића, уступио земљу Турцима, па је зато Иван кренуо с војском на њега. Како је становништво Херцеговине, потчињено санџакбегу у Фочи, тражило од херцега Влатка да предузме нешто за његово ослобођење, Иван Црнојевић му је понудио помоћ мислећи о потискивању Турака из својих некадашњих крајева. Послао му је око 3.000 људи и заједно са херцеговим снагама ушао у његове области. Сви су Влатка одушевљено дочекивали, тако да је овај имао утисак како ће лако обновити власт у читавој Херцеговини. Међутим, између два савезника, рекло би се неочекивано, избио је оштар сукоб. Иван је с војском напустио Влатка тврдећи, према Влатковим изјавама у Млецима, како му је претила опасност да га Влатко зароби. Све се то одигравало у првој половини 1476. године.

Огорчење Ивана Црнојевића било је велико, јер је он, како по свему изгледа, тада опленио Оногошт и околину. Турски дефтер из 1477. објашњава да је свих дванаест села опустошено после Црнојевићевог напада. Људи су тек почели да се враћају и да их насељавају. Добија се утисак да је над Оногоштом прохујала олуја кратко време пре састављања пописа. Места у Херцеговини, која је Влатко вратио, хитала су да се оправдају пред Турцима, тако да је он био принуђен на повлачење, јер су га Турци гонили до новских зидина. Влатко је Ивана оцрнио пред Млечанима и захтевао да га они спрече у самовољним поступцима. Иван је, напротив, нудио помирење, за које су се залагали и сами Млечани. Турци су, међутим, настојали да искористе сукоб и остваре своје замисли. Мехмед II је позивао Влатка да пошаље своје представнике на Порту и обећавао да ће му вратити један део Херцеговине, а овај се надао да ће му тамо бити од користи брат Ахмед, чији је утицај стално јачао. Херцег је о свему обавештавао которског кнеза како не би постао сумњив Млечанима.

Разговори на Порти су открили праве турске циљеве. Султану је било најважније да сатре Ивана Црнојевића као главног противника. Требало је да то учини сам Влатко уз помоћ Турака, јер, ако он не обави посао, говорили су да ће турске трупе посести Иванову област и продрети до мора. О враћању једног дела Херцеговине није било ни говора. По повратку посланика, херцег је објашњавао Млечанима да ће учинити само оно што они предложе молећи уједно да га помогну у односима са Иваном Црнојевићем. Јављао је о расположењу на Порти да се с Републиком склопи мир и о поруци Ахмедовој: »Узећу на себе да их измирим са султаном, јер знам да су добри пријатељи мога брата херцега.« Млечани су знали да су сви слични покушаји остајали узалудни, али ни овај нису одбијали. Иронично су поручивали херцегу да се радују његовом добру и лепим надама да ће му се вратити део земаља, али су се оштро супротстављали да се ма шта предузима против Ивана Црнојевића. Јер, ако Турци сатру Ивана, убрзо ће доћи на ред и он сâм – херцег Влатко.

Иако се херцегови посланици нису слагали с млетачким ставом о мирењу два противника, ипак су свом властелину поверили ту мисију. Због тока догађаја, он ту мисију није стигао да обави.

У »Цетињском летопису« сачувао се »хрисовуљ« Ивана Црнојевића о граници између Црне Горе и Херцеговине. Њен датум 1471. година никако није могао да се уклопи у ток историјског збивања, па су га истраживачи помакли у 1481. годину, вероватно по повратку Ивана Црнојевића из изгнанства у Црну Гору. Било да је документ аутентичан или не, граница је тачно наведена: ишла је до тромеђе између Херцеговине, Бјелопавлића и Пјешиваца »међом Вука манитога«, зидом који се до данас сачувао, а затим између Пјешиваца и Бјелопавлића. Бјелопавлићи су припадали турској Херцеговини док касније (пре 1485) нису припојени скадарском санџаку.[10]

Млечани су очекивали нов турски напад на своје градове у северној Албанији. У међувремену су поправљали зидине и набављали залихе хране, а у Скадар су слали нове најамнике у жељи да их у сваком тренутку буде око осам стотина. Иван Црнојевић је, вероватно у то време, дизао Ријечки град у Ободу и узео га за своје ново седиште. Турци су тада доста ужурбано изграђивали Подгорицу.[11] Одатле је Ивану Црнојевићу претила нова опасност и он је од Млетачког Сената тражио пешаке, једну бомбарду и средства за освајање Медуна. Страхујући да не ослабе одбрану Скадра, Млечани су му саветовали да одложи подухват. Познајући добро намере Мехмеда II, Иван Црнојевић је замолио Дубровчане да му пошаљу мајстора да изгради један топ и ови су то учинили. Султан је доиста 1477. предузео поход да би заузео Кроју и Скадар и покорио зетског господара. Млечани су се нашли у тешком положају. Није се могло помишљати на савез хришћанских владара за борбу против Турака, а није постојала ни нада да ће неки господар из Мале Азије притећи у помоћ, као што је то раније чинио Узун Хасан. Поред тога, средства Републике су била све оскуднија. Кад је султан нудио мир, Млечани нису хтели да жртвују моћне савезнике и постављали су захтеве чије би извршење водило рачуна о њиховој »части«. До мира није долазило. У измењеним условима, султан није пристајао на мир док се не би испунили сви његови услови. У рату је увек настојао да постигне и више од тога.

Опсада Кроје је трајала годину дана. Млечани су желели да опседнутом граду дотуре помоћ, и у томе су на крају успели, да би већ сутрадан почели да беже пред Турцима. Ови су заробили велики број бораца и многе војне заповеднике. Друга турска војска је нападала подручје Ивана Црнојевића из обновљене Подгорице. Зетски господар је, уз помоћ млетачких снага из Приморја, одолевао нападима. Крајем 1477. или у јануару 1478. Турци су нанели Ивану тежак пораз. Млечани су молили папу да помогне то »прибежиште добрих хришћана«. Сами су му послали нешто хране. Ипак је положај Ивана Црнојевића био изузетно тежак, јер је поред турских напада морао рачунати и на стална непријатељства херцега Влатка. Млетачке наде да ће

[10] И. Божић, *Млечани према наследницима херцега Стевана*, Зборник ФФ 6 (1962) 124–126; *Историја Црне Горе 2/2*, 309–310 (И. Божић); B. Đurdev, *O granicama između Hercegovine i Crne Gore 1477. i 1481. godine*. Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu 6 (1971) 321–331. Везе херцега Влатка и Ивана Црнојевића изложене су у докторској дисертацији В. Трпковића, Пад Херцеговине, одбрањене на Филозофском факултету у Београду 1965. године. Текст је доступан у рукопису (= В. Атанасовски. Пад Херцеговине 64 и даље.)

[11] Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 251.

сукоби између Турака и Ивана Црнојевића одвратити опасност од Скадра биле су нестварне. И као што је обично у то време бивало, скадарски кнез и провидур Антонио да Лезе је знао да многи Скадрани одржавају везе с Турцима, и јавно су изјављивали да би требало предати град Турцима.

Први турски одреди примакли су се Скадру почетком маја 1478. године. Затим су велике снаге довели румелијски беглербег Сулејман и анадолски беглербег Мустафа. Почетком јула им се придружио и султан Мехмед II. Многи сељаци из околине већ су се били склонили у Скадар. Из града су жене и деца упућени у безбеднија места, многи у Млетке. Барани су напустили град. Турци су бомбардовали Скадар и јуришали на њега. Имали су велике губитке, али нису освојили град. Млетачко бродовље није упловило у Бојану јер су се тамо већ били учврстили Турци који су подигли два утврђења, па чак и мост преко реке. Уз помоћ Дубровчана људи Ивана Црнојевића су крстарили језером и ноћу нападали турске шаторе. Иванов син је у свом завештању из 1499. године навео како је његов отац »цара против себе разјаривао и храну му отимао«. Кад није могао да заузме Скадар, султан је крајем августа 1478. наредио беглербеговима да пођу у освајање околних градова, који су већ били опустели. Сулејман је чамцима преко језера кренуо на Жабљак, где је затекао неког Ивановог рођака с малим бројем људи који нису ни помишљали да се супротставе. Султан је наставио стару политику везивања људи за себе. Док су се раније православни калуђери често спорили с Млечанима, султан је онима из Светог Николе Врањинског признао поседе и јамчио им безбедност. Анадолски беглербег Мустафа је лако заузео Дриваст, а затим напуштени Љеш. На Дриму је заробио две млетачке галије, а њихових двеста морнара довео под зидине Скадра и наредио да се, пред очима бранилаца града; сасеку. Затим је султан напустио бојиште и повео већину војске, а под градом оставио око осам хиљада људи. Млечани су се уљуљкивали надом да ће турски неуспех под Скадром навести султана да пристане на мир.[12]

Скадарски кнез и провидур Антонио да Лезе је послао у Млетке доста нетачан извештај. Према њему, стање људства и залиха хране и оружја било је изузетно тешко, јер је све потрошено. Таквом извештају је допринела слика саме опсаде и турских зверстава. У складу са схватањем да је даља борба безнадежна, многе млетачке одлуке, донете крајем 1478, говоре о томе да се већ помишљало да средиште нове одбрамбене зоне буде Котор, затим да се у Будву, Бар и Улцињ пошаљу нови борци, жито и оружје. По свему се осећало да су Млечани жртвовали Скадар. Они су доиста ушли у нове преговоре са султаном. Главни преговарач био је на крају истакнути млетачки канцелар Зуан Дарио, који је имао овлашћење да Турцима уступи Скадар под условом да војници и грађани, који то желе, претходно напусте град.[13] Он је већ 25. јануара 1479. уговорио са султаном мир. Поред Скадра, он се у име Млечана одрекао неких места на Леванту и обавезао на данак за

[12] J. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора*, Глас 58 (1900) 153–171; Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач* 307–314, 319–324; F. Verdizzoti, *De' fatti Veneti dall' origine della Republica sino all' anno MDIV*, Venezia 1674, 617–621; Marcantonio Coccio Sabellico, *De gl' istorici delle cose Veneziane*, Venezia 1747, 368–385; П. Мијовић, *Алата – Рибница – Подгорица*, Старинар 15–16 (1966) 90–92; *Историја Црне Горе 2/2*, 312–316 (И. Божић).

[13] F. Babinger, *Johannes Darius (1414–1494) Sachwalter Venedigs im Morgenland und sein griechischer Umkreis*, Bayer, Akad. d. Wissenschaften, Sitzungsberichte, Jahrgang 1961, Heft 5, München 1961, 1–130.

слободу трговине (10.000 дуката) и на плаћање ратне одштете (100.000 дуката). Антонио да Лезе је предао Скадар Турцима у марту 1479. године. Најамници и грађани који су преживели опсаду склонили су се у Бар и у Улцињ, а многи касније у млетачку област. Скадарског кнеза и провидура су дочекали у Млецима с почастима. А када се сазнало за његова безакоња и нетачне извештаје, осудили су га на годину дана затвора и трајно лишавање свих звања.

Оно што је учињено није се могло мењати, па су Млечани настојали да својим поступцима ничим не изазову Турке, посебно за време дугих преговора о примени уговора, у коме је било доста нејасних места која су доводила до супротних мишљења. Најпре је Сињорија негодовала што су из уговора изостала двојица ситних обласних господара који су сарађивали с Млечанима. То су били Иван Црнојевић и господар Санта Мауре Леонардо II Токо.[14] Кад је Иван Црнојевић изгубио Жабљак, задржао је поседе с десне стране Мораче. Млечани су му стављали у изглед да ће поново вратити Жабљак, а сем тога се припремала велика флота малих бродова који би се пребацили у Скадарско језеро и наставили борбу. Било је то у време када се у Млецима није знало какав ће бити исход преговора које је повео Зуан Дарио. Кад је уговор склопљен, Турци нису хтели да у Ивану Црнојевићу виде млетачког службеника већ обласног господара, јер се он самостално споразумевао са султаном и пристајао да плаћа харач. Док Скадар нису узели у своје руке, Турци нису постављали питање свог »харачара«. А кад су добили град, војници из Подгорице су кренули против Ивана Црнојевића и, после тешких окршаја, успели да га потисну из Зете. Млечани се за њега нису залагали, и он је напустио земљу да би се склонио негде у Италији. Турци су поседи све крајеве око млетачких граница и довели свог војводу надомак Котора. Изгледа да је народ радије прихватао турску него млетачку власт. Црмничани и Мркојевићи су позивали Турке. Грбљани, Паштровићи и сељаци из околине Будве су убеђивали турске преговараче да им и они припадају, јер су већ дуже време признавали власт Ивана Црнојевића. Знали су да ће Турци поштовати њихове верске традиције и права на земљу. Которски сведоци су доказивали которска права на Грбаљ и Паштровиће и њихово привремено уступање објашњавали су спремношћу Црнојевића да тамо у име Котора убира дажбине. Додавали су да је реч о старим одметницима који и сада мисле само о томе да Ивану Црнојевићу омогуће повратак у стари крај. Емини су делимично схватили читаву игру, нарочито када им је Зуан Дарио понудио 300 дуката. Непосредно пред смрт, у априлу 1481. Мехмед II је »из чисте љубави и пријатељства« признао Млечанима право на Грбаљ и Паштровиће. Постављало се такође питање скадарског дистрикта. Млечани су после предаје града тврдили да му се граница налази на Бојани. Тачно је да су некада границе барског и улцињског дистрикта излазиле на Бојану, али су Млечани у своје време усредсредили власт у Скадру припојивши му велике делове барског и улцињског подручја. Та два града су се спорила око међусобних граница. На крају преговора Турци су признали Републици знатно сужени

[14] В. Макушев, *Историјски споменици* II, 181–183. Ту није био у питању Јован Мусаки, јер је, према сопственим речима, побегао преко Драча у Италију. Уп. Ch. Hopf, *Chroniques greco-romanes*, Berlin 1873, 276–277. Документ не наводи имена жртава турског напада; J. Томић, *Црнојевићи* 160–162, не даје тачан приказ турско-млетачких преговора, јер их заснива на млетачким хроникама.

дистрикт Будве, Бара и Улциња. Турско-млетачка граница је утврђена у брдима између мора и Скадарског језера.[15]

За време Мехмеда II непосредна опасност је запретила и Италији. Његове снаге су изненада прешле Јадранско море и 1480. заузеле на препад Отранто. Ни појава Турака није могла да отклони унутрашње сукобе разривене Италије. А напуљски краљ Феранте није ништа предузимао за живота Мехмеда II. Султан је умро у 49. години живота, 3. маја 1481, вероватно отрован, а да Млечани, односно њихови људи у томе нису имали никаквог удела. Наследио га је син Бајазит, кога је отац непосредно пред смрт покушавао да лиши права на османски престо. Бајазит II је владао до 1512, када га је наследник Селим принудио да се одрекне престола годину дана пре но што ће умрети (1513). Тек за време Бајазита II, напуљски краљ Феранте је у септембру 1481. успео да потисне Турке. Истовремено је предузео мере да помогне угроженом херцеговом наследнику Влатку, који је од 1474. био ожењен Маргаритом де Марцано, унуком старог напуљског краља Алфонса.

Док су после смрти Мехмеда II међусобице потресале Османлијско Царство, из Босне су Влатку упућивани позиви да дође и да ослободи поробљену земљу. А њега је поново понела нада да би неким одлучним продором могао поправити свој положај. У пролеће 1481. Влатко је провалио у Босну, али сопственим снагама није могао да угрози положај Турака. Даут-паша га је у јуну 1481. потукао и Влатко је са остатком војске морао да се склони у Нови и да се тамо утврди. Угарски краљ Матија је желео да му помогне, али је војску уместо у Херцеговину послао у Србију. Онда је у херцегов град Нови, на улазу у Боку Которску, послао у помоћ одред својих војника. У то време су се пред новском луком појавила и два напуљска брода. Али, све је било касно.

Непосредно после друге опсаде Скадра, у септембру или октобру 1478, Влатко је нудио Млечанима Нови и Рисан у замену за неко место у које би могао да се склони. Већ тада је султан од њега захтевао да му се предају остаци херцегове земље. Сенат је дао свој начелни пристанак, поготову што су Которани настојали да стицањем херцегових поседа заокруже градски дистрикт. Међутим, све је пало у воду када је Зуан Дарио склопио мир с Турцима. Као што су жртвовали Ивана Црнојевића, тако су Млечани престали да се брину о остацима херцегових поседа. Више нису желели да било чим изазивају Турке. Подухвати које је Влатко на своју руку предузео учврстили су новог султана у уверењу да треба заузети остатке Херцеговине.

Угарске снаге су биле смештене у Горњој тврђави Новог, док су херцегови војници чували Доњу тврђаву. Турци су опсели град првих дана новембра 1481. године. Херцеговачки санџакбег Ајаз са главнином турских снага није још био под Новим. Дубровчани су се нашли у тешком положају. Турски капиџибаша је стигао у њихов град и тражио две галије за опсаду Новог са морске стране. Кнински бискуп је, на рачун годишњег данка угарској круни, захтевао хиљаду дуката, што су му Дубровчани и дали с тим да то буде у оним стварима »које су потребне за очување Новог«. Ајаз се жалио новом султану како Дубровчани подржавају турске непријатеље. Султан је тражио да помогну Ајаза, али је писмо стигло са закашњењем, када су се браниоци Новог већ предали. Влатку је било јасно да не може одбранити Нови, поготову када га је Ајаз притиснуо новим снагама. Средином децембра Влатко је предао Доњу тврђаву Новог и тако прекинуо везе града с морем, што је и угарску посаду Горње тврђаве осудило на предају. Дубровачки посланици који су се враћали с Порте отишли су у Нови да укажу част његовом новом господару санџакбегу Ајазу.

[15] *Историја Црне Горе 2/2*, 317–320 (И. Божић); F. Miklosich – J. Müller, *Acta et diplomata Graeca medii aevi* III, Vindobonae 1865, 303, 306; Senato Secreta XXIX, 14 v°, 18 v°, 19 r°, 71 v°, 77 v°–78 r°, 87 r°, 90 r°, 139 r°–139 v°, 147 v°–148 r°, 148 v°, 149 r°–149 v°, 151 r°–152 v°, 154 r°; R. Predelli, *Regesti* V, 1901, бр. 126, 130, 134, 141, 171; A. Bombaci, *Nuovi firmani greci di Maometo II*, Byzantinische Zeitschrift 47 (1954) 300–304 и даље.

Влатко се са својим људима склонио негде у Херцеговини и одатле је послао у Дубровник свог човека Ивана Групковића. Дубровчани нису могли да му помогну већ једино да му за »лепе речи одговоре лепим речима«. Настојали су да Угрима олакшају пребацивање у Сењ, куда су 30. децембра посебном лађом превезли и книнског бискупа. Заповеднику напуљских галија и бану Ладиславу Маркушу даривали су дукате када су одлазили кући. Враћали су и угарске војнике који су током борби за Нови пристизали на дубровачко подручје. Влатко је нешто потраживао преко свог човека и у јануару 1482. године. Није јасно где се он тада налазио, но несумњиво се задржавао на територији која је већ била потчињена Турцима.

Између херцега Влатка и његове жене долазило је до сукоба због избора места за даљи боравак. Они су у први мах отишли у Турску, иако је Маргарита де Марцано на то нерадо пристала. Касније су напустили Турску и настанили се на млетачком Рабу, где је Влатко касније и умро. Његова удовица је прешла тада у Млетке где се преудала за капетана Марка Лоредана.[16]

Освајањем остатака Херцеговине Турци су са обе стране прикљештили млетачке поседе. Њихово суседство није ни Дубровчанима било по вољи. Али, оно је трајало вековима.

Турци су изграђивали херцеговачки санџак. Основали су 1485. новски кадилук укључивши у њега многе нахије које су раније припадале дринском кадилуку, првенствено све оне које су се налазиле на тлу данашње Црне Горе.

[16] И. Божић, *Дубровник и Турска* 212–215; исти, *Херцеговачки санџакбег Ајаз*, Зборник ФФ 1 (1948) 63–81; В. Ћоровић, *Хисторија Босне* 604–605; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе* 340–341; J. Тадић, *Нове вести о паду Херцеговине под турску власт*, Зборник ФФ 6 (1962) 131–152; *Историја Црне Горе 2/2*, 320–321 (И. Божић).

СЛОМ ЦРНОЈЕВИЋА

Трећег маја 1481. умро је султан Мехмед II, с правом назван Освајач. Покорио је Византијско Царство, Српску Деспотовину, босанску краљевину. Цариград је претворио у престоницу Империје која је обухватала приближно исте територије као некадашње Источно Римско Царство.[1]

Вест о султановој смрти стигла је на Запад крајем маја 1481. године. У Венецији и другим градовима Италије изазвала је олакшање које се претворило у одушевљење. Приређене су свечаности у многим градовима, а највеће су биле у Риму. Смрт Мехмеда II била је за Италију значајна прекретница. Заузимање Отранта којег су Турци освојили претходне године, неће се више поновити, нити ће Италија са те стране бити непосредно угрожена.[2]

Са Угарском је, међутим, било другачије. Смрт Мехмеда II је само за неколико деценија одгодила османлијску опасност. Зато су у Будиму били опрезнији у процени будућих догађаја, мада је задовољство захватило све области северно од Саве и Дунава, а све очи су биле упрте у краља Матију Корвина. Управо њега је папа подстицао на борбу, јер су на Западу поново оживеле идеје о покретању крсташког рата, поготово што је између синова Мехмеда II, Бајазита и Џема, избила борба за престо. Она је међу западним хришћанима опет побудила наду у могућност истеривања Турака из Европе.

Смрт моћног султана су с посебном радошћу дочекали балкански народи. С великом пажњом су пратили борбу његових синова; она им је зачас оживела наду у скоро ослобођење. Спасење се очекивало из Италије и Угарске. Не губећи време, неки Дубровчани су отпутовали у Напуљ да подстичу тамошње водеће личности на борбу против Турака.[3] Према изричитим наводима извора, житељима Босне на уснама је стално био краљ Матија, њега су позивали, у њега упирали очи.[4] Са Балканског полуострва стизале су вести у Европу да у Турској владају неред и конфузија, да су »све границе« у немиру и да би се уз малу помоћ Босна и Албанија могле ослободити османлијске власти, јер је тамошње становништво »дуго подносило тешку тиранију покојника«. Говорило се и да угарски краљ шаље војску у Босну, а да се сâм спрема да крене у Смедерево, покорену српску престоницу.[5] Изгледало је да је

[1] Ф. Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Нови Сад 1968, 350–354.

[2] О односима италијанских држава према Мехмеду II уп. F. Babinger, *Maometto II, il Conquistadore, e l'Italia*, Rivista storica Italiana 63–4 (1951) 487–499.

[3] М. Спремић, *Дубровник и Арагонци (1442–1495)*, Београд 1971, 22.

[4] В. Макушев, *Историјски споменици* II, 104.

[5] В. Макушев, *Историјски споменици* II, 99–106.

наступио повољан тренутак за почетак оружане акције. И заиста, већ у првој половини јуна 1481. Влатко Херцеговић је провалио дубоко у Босну, али га је потукао босански санџакбег Даут. Искористивши општи метеж до кога је тада дошло, у свој родни крај вратили су се бегунци с Балканског полуострва, који су се склонили у Италију. Међу њима је, уз Скендербеговог сина Ивана и Леке Дукађина, био и Иван Црнојевић.

Исељавање становништва у Италију, више или мање равномерно и не тако обимно, било је стална појава у средњем веку, али је због турског освајања балканских земаља нагло појачано од средине XV века. Како су војске султана Мехмеда II заузимале Србију и Босну, тако су избеглице хрлиле према јадранској обали. Живели су махом по пећинама, хранећи се травом и корењем. Многи су помрли на обали очекујући да се каквим бродом превезу у Италију. Највише избеглица прелазило је у Италију после крупних политичких догађаја, као на пример, после гушења грбаљске буне 1452, кад је народ масовно прелазио у јужну Италију будванским и дубровачким бродовима. За гладних година (1454. и 1455), баш у време кад су Османлије освајале јужни део Деспотовине, масе избеглица пристизале су на обалу од Новог до Крајине. И касније, 1459, после пропасти српске средњовековне државе масе избеглица су нагрнуле ка јадранској обали у жељи да се пребаце у Апулију. Да би се ослободио нежељених гостију, дубровачки Сенат је те године почео, а затим 1464. и 1465. године наставио да помаже превоз избеглица из залеђа у Апулију, Марке, Венецију и друге крајеве. Своје поморце који су одлазили по жито у Италију обавезивао је да на празне бродове примају избеглице, дајући им штавише двопек, боб и просо за пут. Преко Дубровника се исељавао махом живаљ с поседа херцега Стефана Вукчића; Сенат је у јулу 1465. сву ту сиротињу називао »бегунцима од Турака«.[6]

Посебан вид исељавања био је одлазак на рад у богатим прекоморским кућама. Продаја робља као »ружан посао« била је забрањена у приморским градовима, али су зато млади људи, поготову девојке, у другој половини XV века масовно ступали у службу код италијанских господара, одлазећи у Бари, Барлету, Манфредонију, Трани, Лече, Таранто, Напуљ, Анкону, Сенигаљу, Венецију, чак и у градове на Сицилији. Потицали су из насеља дуж обале, а понекад их је било више из залеђа, чак из Србије. Да би спасли живот, напуштали су родни крај пред турским освајањем и добровољно ступали у службу страних трговаца. Било је и »робаца« који су користили ратна времена, и хватали људе да би их затим на јадранској обали продавали западним трговцима.[7]

Досељеници су у Италији називани заједничким именом »Словени«, а њихов родни крај »Склавонија« под којом се подразумевало пространо подручје од Соче до Бојане, без обзира колико се дубоко оно протезало у унутрашњост.[8] Зато се не може утврдити колико је међу њима било оних српског порекла. Српско становништво се углавном исељавало преко зетске обале и дубровачког приморја, а стизало је највећим делом у Апулију, затим

[6] HAD, Acta Cons. Rog. XVIII, f. 190.

[7] С. Ћирковић, *Стефан Вукчић Косача* 273–4. M. Spremić, *Gli Slavi tra le Due Sponde Adriatiche*, Annali dell' Istituto Italiano per gli Studi Storici 4 (1973–1974), Napoli 1979, 87–103.

[8] M. Šunjić, *O migraciji »de partibus Sclavoniae« u Markama do polovine XV stoljeća (Ancona)*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu 8 (1974–1975) 489.

Марке, или у Венецију. О словенским насељима у Италији сведочи тамошња топонимија. Досељеници су насељавали већ постојеће градове и села, али су оснивали и своја насеља. Били су земљорадници, пастири, занатлије, кућна послуга, дакле, већином скромног имовног стања.[9] Због тога су у неким крајевима плаћали мање дажбине него остало становништво, а у појединим градовима су имали своје »општине« које су их штитиле.[10] Исељавање словенског и српског становништва у Италију узело је маха нарочито током друге половине XV века.

У то време Иван Црнојевић је запао у тежак положај. Иако се истакао на страни Млечана у борбама око Скадра 1474. и 1478. године, Република није мислила о њему кад је склапала мир са султаном почетком 1479. године. Зато је те године морао да напусти Зету и да се склони у Апулију. Помагао га је напуљски краљ Феранте Арагонски као и друге избеглице из источних крајева. Не мирећи се са поразом, Црнојевић се већ после неколико месеци вратио у Зетско приморје. Његово присуство је подстакло становништво у брдима на борбу против локалних турских чиновника, али тиме се ништа није могло постићи, јер су Млечани обавештавали султана о сваком антитурском покрету. Љут на Републику, Иван је још једино могао да међу становништвом Приморја шири нерасположење према Млечанима. Успео је, мимо воље Републике, да један његов рођак, који је живео у Котору, изведе напад на оближњи крај који су држали Турци. Све су то биле ситне акције, очајнички покушаји људи које су гонили Турци, а ометали Млечани. Султан је изричито истицао да све земље Црнојевића припадају њему. Зато се Иван, немајући изгледа на успех, поново вратио у Италију.[11]

Лутајући по туђини, зетски господар се нашао у Лорету, недалеко од Анконе, стецишту многих побожних поклоника не само из Италије већ и са источне јадранске обале. Посетио је чувену цркву посвећену Богородици и заклео се да ће подићи богомољу у њену част кад се врати у родни крај. Прилика му се указала после смрти Мехмеда II. Био је у Дубровнику већ средином јуна 1481. године. Вративши се у Зету, успео је веома брзо да потисне османлијску власт и да у септембру исте године потуче турску војску од 3.000 људи. Међутим, чим је повратио земљу, поставило се питање како да је одржи, јер је борба за престо у Турској брзо окончана. Бајазит је већ 22. јуна 1481. победио млађег брата код Јенишехера у Малој Азији. Цем се склонио код Јовановаца на Родос, а затим је прешао у Европу, где је једно време био играчка у рукама западних владара, који су још маштали о покретању општег рата против Османлија. Међутим, Турци су веома брзо поново учврстили свој положај у европском делу Царства, јер је румелијски беглербег стао на страну принца-победника. У таквим приликама Иван Црнојевић је знао да се може одржати једино ако се измири са султаном и призна његову власт. Много моћнији Млечани једва су чекали да с новим турским царем потврде мир из 1479. године, што им је пошло за руком у јануару 1482. године. И Иван Црнојевић се потчинио Бајазиту II најкасније до средине те

[9] S. Anselmi, *Schiavoni e Albanesi nell'agricoltura marchigiana dei secoli XIV e XV*, Rivista di Storia dell'agricoltura 2 (1976) 3–26.

[10] M. Spremić, *La migrazione degli Slavi nell'Italia meridionale e in Sicilia alla fine del Medioevo*, Archivio Storico Italiano 138–1 (1980) 9–15, где је наведена остала литература.

[11] J. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора (1479–1528)*, Глас 58 (1901) 158–166; *Историја Црне Горе* 2/2, 322–323 (И. Божић).

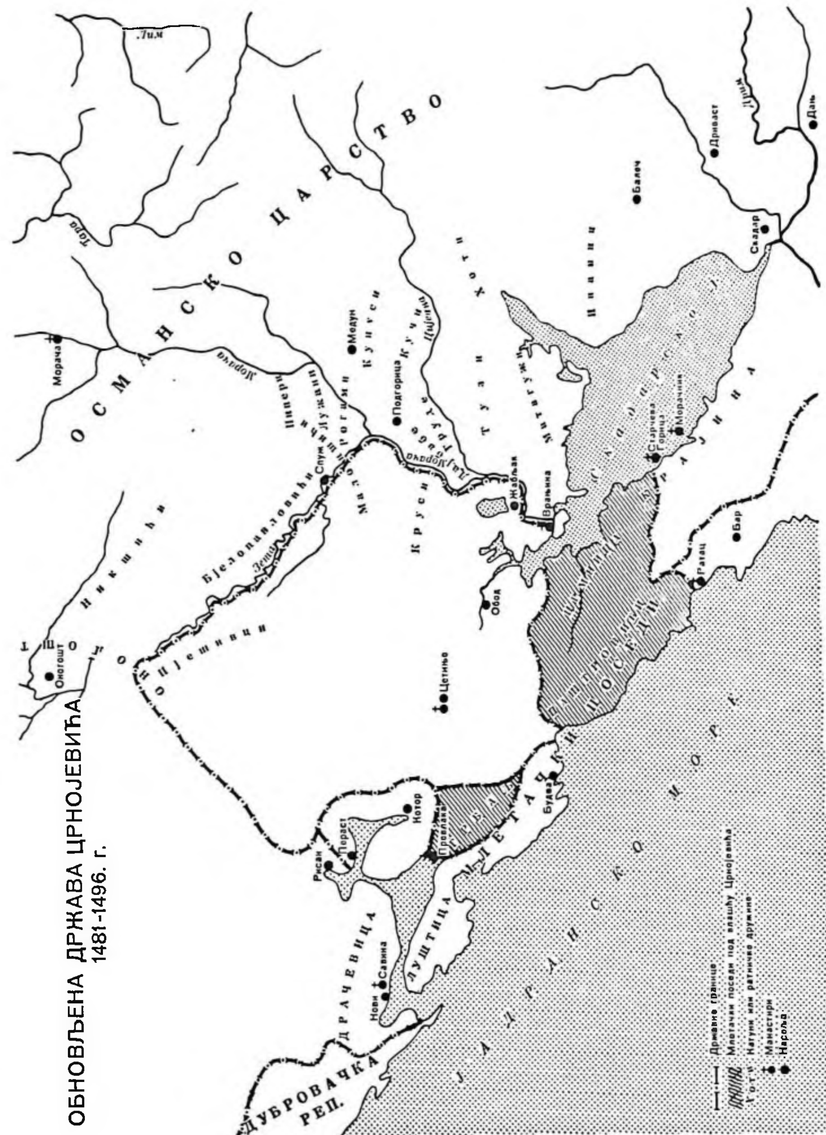

ОБНОВЉЕНА ДРЖАВА ЦРНОЈЕВИЋА 1481-1496. г.

године примивши обавезу да плаћа 700 дуката годишњег харача, колико је давао и Мехмеду II. Од тога времена је титулисан као султанов »санџакбег и војвода«.[12]

После потчињавања Порти, слобода деловања зетског господара у односу на спољни свет била је веома ограничена. И сами Млечани су с њим одржавали везе преко султана. Али је зато Црнојевић у унутрашњим пословима био самосталан. Турци га више нису нападали, а није их било ни у његовој области, мада није довољно јасно шта је све обухватала. Пошто се Иван Црнојевић није одрицао поседа које су држали Которани, то је и најситнија чарка могла лако послужити као повод за сукоб. Кад је 1489. у Котору убијен један његов солар, Иванов син је запалио село у коме је живео убица, опљачкао део млетачке територије и заузео места у Грбљу, Паштровићима и Црмници. Млечани су одмах о свему обавестили Бајазита II тражећи његову заштиту.[13] Што се тиче границе према Турцима, зна се да су 1485. под њиховом влашћу били крајеви Пипера, Куча, Хота и Бјелопавлића, тако да је граница између Иванових и османлијских поседа ишла између Пјешиваца и Бјелопавлића дуж Зете и Мораче. Под султановом влашћу су остали Подгорица, Медун и Жабљак.[14]

Попут других балканских господара који су били вазали Порте, и Иван Црнојевић је морао да пошаље султану свог сина Станишу, који је одведен 1485. године. Примио је ислам и добио име Скендер. Пред смрт, Иван Црнојевић је пошао путем измирења с Млетачком републиком, предлажући да се сви спорови решавају мирним путем. Пошто је добио одобрење од Бајазита II, најстаријег сина Ђурђа је оженио у другом браку Јелисаветом, из познате млетачке племићке породице Ерицо, али снаха није затекла свекра у животу. Почетком лета 1490. стигла је вест да је Иван умро.[15]

После повлачења из Жабљака, Иван Црнојевић је боравио у Ободу (Ријека Црнојевића), који је утврдио око 1475. године. Склањајући се од Турака, па и од Млечана, повлачио се све више у брда. За своје седиште изабрао је село Цетиње, у коме су били стари баштински поседи породице Црнојевића. У њему је подигао двор, манастир и цркву посвећену рођењу Богородице, чиме је испунио завет из Лорета. Градња је вероватно била завршена до почетка 1485, јер је већ 4. јануара те године дао манастиру оснивачку повељу.[16] Колико је могао, обдарио га је приходима и поседима, које су његови наследници увећали.

Зетски православни митрополит такође је мењао своје седиште. Млетачким ширењем у Приморју, он је постепено губио права над православним црквама које су се нашле на млетачким поседима, иако је многим уговорима била зајамчена његова јурисдикција. Дуго му је седиште било у манастиру Св. Михаила на Превлаци, који је био у тешком стању још крајем XIV века.[17]

[12] Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе 1489–1536*, Споменик 47 (1909) 2.
[13] Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе* 2–7.
[14] *Историја Црне Горе* 2/2, 331–332 (И. Божић).
[15] Ј. Томић, *Црнојевићи и Црна Гора* 167–200; К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 402–403; *Ист. народа Југославије* I, 467–468 (И. Божић); F. Miklosich, *Die Serbischen Dynasten Crnojević*, Wien 1886, 42–43.
[16] F. Miklosich, *Mon. Serbica* 530–534.
[17] И. Божић, *О пропасти манастира св. Михаила на Превлаци*, Анали 7 (1967) 75–81.

Касније је деспот Ђурађ Бранковић сместио митрополита у Будву. Није се ни ту могао одржати после 1442. године, кад је град пао под млетачку власт. Затим се склонио у манастир Пречисту Крајинску изнад Скадарског језера. Већ до тог времена неколико црквених средишта у скадарској области и Улцињу доспело је у руке католичких свештеника, а многи становници православне вере у которском дистрикту преведени су у католичанство. Пошто се повећавао број глагољашких и латинских свештеника, митрополит се није могао одржати ни у Пречистој Крајинској. У њој су већ од 1452. седели унијатски или католички епископи. Нису помогли ни протести Стефана Црнојевића код папе. Млечани су, штавише, тим католичким прелатима радо уступали поседе Крајинског манастира, док се православни митрополит даље повлачио: најпре у манастир Св. Николе на Врањини, затим у цркву на Кому, потом у Обод и на крају на Цетиње. С Иваном Црнојевићем је непосредно сарађивао митрополит Висарион, уз чије се име већ помиње »престол митрополије цетињске, јакоже јест митрополије зетске«. Градећи манастир на Цетињу, Иван Црнојевић је у ствари зидао средиште зетске православне митрополије, којој је тако створио основне услове за опстанак и рад.[18]

Ивана је последње године живота замењивао син Ђурађ, који је важио као добар ратник. Пошто је наследио оца, владао је као вазал султана Бајазита II, коме је плаћао 1.000 дуката годишњег харача.[19] Због спорних питања око граница, био је у затегнутим односима с млетачким Котором, али је пратио припреме за покретање крсташког рата како у Венецији тако и у осталим градовима Италије. Код потоњих нараштаја стекао је славу не само радом на политичком пољу већ и као љубитељ књиге. Основао је прву ћириличку штампарију Јужних Словена. Било је то свега педесетак година пошто је Јохан Гутемберг пронашао штампарску вештину.

На подручју зетске митрополије осећао се недостатак црквених књига, које су или преписиване на томе подручју или су доношене из Србије и Македоније. Потребан алат за штампарију и пресу Ђурђеви људи су набавили у Венецији, док су оловна слова и матрице за украсе рукописа направљени у Зети. Штампаријом је руководио монах Макарије који је имао седам помоћника. Прва књига коју су одштампали био је Октоих првогласник, који је завршен 4. јануара 1494. године. У септембру исте године штампан је Псалтир; у непотпуном облику сачувани су Октоих петогласник, Требник и Цветни триод. Све су те књиге штампане у сразмерно малом броју примерака, али су важиле као веома лепе како по облицима слова тако и по илустративном материјалу. Као узор за ћириличка слова и израду украсних елемената служиле су српске рукописне књиге, мада је у декорацији било утицаја и италијанске ренесансне књиге.

Штампарија је била смештена на Цетињу и радила је свега око три године. Њен рад је прекинут после одласка Ђурђа Црнојевића у Италију. Извршила је не мали утицај на штампање ћириличких књига у Србији и Босни током XVI века. Учени монах Макарије је отишао у Влашку, где је

[18] О црквеним приликама у Зети током XV века уп. *Историја Црне Горе* 2/2, 326–331 (И. Божић).
[19] М. Спремић, *Турски трибутари у XIV и XV веку*, ИГ 1–2 (1970) 31.

Цетињски Октоих петогласник, 1494. године, Београд, Народна библиотека.

штампао словенске књиге, а пред крај живота је дошао у Хиландар и убрзо постао игуман.[20]

Оснивајући штампарију да би што брже снабдео цркве »светим књигама« које су Турци уништавали, господин Ђурађ је на особит начин показивао колико се свесрдно трудио да потпомогне српску цркву, као што је то својевремено чинио и његов отац, »господин Иван«, кад је подигао манастир на Цетињу. На малом и скученом простору на коме су још тињали последњи остаци српске државности, сиромашни обласни господари, подстакнути колико верским побудама толико и политичким разлозима, потрошили су на своје »задужбине« знатан део породичне имовине. Подизање и опремање манастира, чак и у најтежим условима, било је потпуно у складу са дубоко укорењеним схватањем: да је прва дужност сваког српског владара, краља или цара, а касније и обласних господара, да се стално брине о православној цркви и заштити црквених интереса. Црнојевићи су то деценијама потврђивали и речју и делом. Присна повезаност последњих зетских господара и православне цркве најсажетије је исказана у њиховој владалачкој титула-

[20] О обимној литератури која се односи на штампарију Црнојевића уп. *Историја Црне Горе* 2/2, 340, нап. 10 (И. Божић).

тури. Војвода Иван, а затим и његов син војвода Ђурађ, био је: »у Христу Богу благоверни« и »богомчувани« господин Зете.[21] У наведеној титулатури истакнута је најпре изузетна блискост владара Богу, затим, његова оданост православљу, и најзад, посебна заштита коју врховна инстанца пружа господару Зете. Према византијским узорима, израз »у Христу Богу благоверни« усталио се у Душановој царској титули, док се израз »богомчувани« обавезно користио за истицање најважнијег својства царске власти.[22] Спретним везивањем оба су израза доспела у интитулацију Црнојевића, за шта је по свој прилици заслужан њихов логотет Божидар Грк.

Учење о високом пореклу владалачке власти није могло изменити сурову стварност која је такође утицала на обликовање владалачке титулатуре. Као обласни господари, Црнојевићи задржавају једноставну титулу војводе, наследну у њиховој породици, признату од српских деспота и прихваћену од свих суседа, укључујући Венецију и Турску. Титула војводе није била довољна да би се истакло достојанство обласног господара, због тога је она допуњавана

[21] F. Miklosich, *Mon. Serbica* 534; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 353, 355, 381, 382–383.

[22] Обично се благочестива и богомчувана влада помиње у владаочевој титули на свршетку хрисовуље. Уп. А. Соловјев – В. Мошин, *Грчке повеље српских владара*, Београд 1936, 441.

уобичајеним термином »господин« и једном територијалном одредницом. Била је то Зета, стара историјска област – »земља« – једна од најпознатијих у држави Немањића. Од краја XIV века савременици праве разлику између Горње и Доње Зете и све чешће помињу омање планинско подручје – Црну Гору.[23] Господарећи углавном Горњом Зетом у чије је оквире улазила и Црна Гора, Црнојевићи не уносе у своју владалачку титулатуру ниједно од ова два имена, пошто су то још увек географске, а не и политичке, целине. За признавање и прихватање новог назива биле су неопходне дубоке друштвене и политичке промене. У држави Немањића име Зете све више ће потискивати старију Дукљу или Диоклитију, али то се дешавало тек пошто је Дукља изгубила политичку самосталност и пошто су њени градови претрпели тешка разарања. Слично ће се десити и са именом Зете које ће потискивати Црна Гора, назив матичне области Црнојевића и будуће језгро политичког живота.

Признавајући врховну власт Венеције и Турске, зетски војвода је самостално управљао својом облашћу. Он је истовремено био и врховни војни заповедник и врховни судија, док је духовно старешинство припадало зетском митрополиту који је често боравио у његовој близини. Стално седиште Црнојевића био је њихов двор који је под притиском Турака премештан из Жабљака у Обод, а потом на Цетиње. Управник двора – »двородржица« и »дворани«, који су потицали из редова угледне властеле, помагали су господару у вођењу цивилних послова, док су у војним пословима то обично чиниле војводе. Управни апарат је био малобројан, а понекад и недовољно ефикасан, па је господар морао лично посредовати да би неку одлуку спровео у дело.[24] По унутрашњости земље, за извршавање господаревих наређења бринули су се његови стални представници – кефалије. Још у доба цара Душана установа кефалије доспела је из градова и у »мешовите« жупе које имају више господара, да би за време Црнојевића продрла на подручја појединих катуна и ратничких дружина.[25] На свом подручју кефалија је најистакнутији представник државне управе у чијој се надлежности налазе претежно цивилни послови, али је његова моћ осетно ограничена присуством снажне локалне самоуправе. Без сагласности и подршке »властеле« појединих катуна и ратничких дружина мало се шта могло учинити.

Велики број »властеле« редовно је био присутан при утврђивању спорних међа. Сви судски спорови, укључујући и оне око међа, решавани су према устаљеној пракси која се ослањала поред обичајног права и на одредбе Душановог законика, а вероватно и на одредбе Синтагме Матије Властара. Када је негде требало утврдити спорне међе, излазио је »пристав« са још 24 »властеле околниех катунах«. Тамо би се нашао и »мајстор који границе сече«, да би на крају све то забележио »дијак« по господаревом наређењу.[26] Установа пристава доспела је у Душанов законик из обичајног права. Као личност, пристав је требало да буде исправан и достојан поверења јер је његова усмена

[23] И. Божић, »*Катуни Црне Горе*«, Зборник ФФ 10-1 (1968) 245–249 (= *Немирно Поморје* 150–155); *Историја Црне Горе* 3, 4–11 (Г. Станојевић); *Историја Црне Горе* 2/2, 278 (И. Божић).

[24] Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе* 16, 20.

[25] Ј. Томић, *нав. дело* 14.

[26] Ј. Томић, *нав. дело* 14–16, 20; А. Соловјев, *Зетска пресуда из 1445 године*, Архив за правне и друштвене науке 23 (1931) 41–53 (посебни отисак, 3–15). О приставу исцрпно М. Костренчић, *Fides publica (Јавна вера) у правној историји Срба и Хрвата до краја XV века*, Београд 1930.

изјава уживала »јавну веру« и служила као »доказ«, а истовремено је он био и помоћни орган суда. Све ове услове испуњавали су и пристави у области Црнојевића. Дужност се поверавала неком угледном властелину и блиском сараднику зетског војводе, његовим дворанима, двородржици или кефалији. Странка која би добила спор плаћала је приставу неку врсту надокнаде – »приставштину«. У једном случају је на име приставштине дат коњ и 50 оваца, а толико је приближно износила »издава« за предају града по Душановом законику (»коњ и свита«), која је такође припадала приставу.[27] Није познато да ли је нешто од тога добијала и присутна »властела«. Њихов број није нимало случајно одређен. Душановим закоником био је утврђен и број поротника у пороти: за »велико дело« 24, за нешто мање 12 и за »мало дело« 6 поротника. Приликом утврђивања спорних међа у држави Немањића, а и касније, ретко су позивана 24 човека (»старинаца«), док је у области Црнојевића то постало правило. Изгледа да је такав обичај уведен за време деспота Ђурђа и то одмах после обнављања Деспотовине (1444). Број »старинаца« био је исти (24) и у Зети и у околини Призрена.[28] Разлика је једино у томе што се ови људи у околини Призрена називају »кметовима«, а у Зети »властелом«. Терминолошка разлика није безначајна, али се у судском поступку ништа битно није изменило.

Сва та »властела« из »околниех катунах« по својој економској моћи мало се одвајала од осталих сточара и земљорадника. Изненађује њихова бројност, али како »властелу« помињу и домаћи и страни извори, онда је без сумње таква категорија становништва постојала. То су пре свега заповедници војних дружина, »њихови истакнути саборци«, затим, »сви они који су вршили, повремено или трајно, неку локалну функцију, чинили тијело судских поротника, располагали комадом земље, већим стадом и обавезно носили оружје«.[29] По свом друштвеном положају они се у најбољем случају могу изједначавати с властеличићима. Колико је утврђено, ова је категорија била многобројна у Пољицама, оближњим Конавлима и Паштровићима.[30] Присуство већег броја катуна, са унутрашњом хијерархијом у области Црнојевића, погодовало је ницању ратничких дружина, а такође и стварању »властеле«. Још у доба постојања Немањићке државе, по влашким катунима се издвојио посебан слој »војника« који је имао привилегован положај.[31] Влахе војнике делио је само један степеник од властеличића – мањи или већи земљопосед. Пошто је властеоски слој непрекидно проређиван у честим и дуготрајним ратовима, то су онда за попуњавање насталих празнина најпогоднији били »војници« из влашких и арбанашких катуна. Појединим ратницима или групи ратника поклањају се читава села да би за неку државу вршили војну

[27] *Законик цара Стефана Душана* I, изд. САНУ, Београд 1975, 110–111, 188–189.

[28] Приликом утврђивања сеоских међа први пут су »24 сведока« поменута у Дечанским хрисовуљама. Уп. П. Ивић – М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 98, 194. Имена деветнаесторице сведока записана су у »Зетској пресуди« (уп. нап. 6), а имена »24 старинаца« у исправама које су издате 1454. поводом утврђивања међа на поседима манастира Хиландара и манастира Св. Арханђела код Призрена: А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, Београд 1926, 214–216.

[29] *Историја Црне Горе* 2/2, 357–358 (И. Божић).

[30] М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967, 90–92.

[31] М. Благојевић, »*Закон Светога Симеона и Светога Саве*«, Сава Немањић – Свети Сава, Београд 1979, 144–154.

службу.[32] Између новостворених феудалаца и њихових сродника, који су остали по катунима, није се могла повући оштра разлика па су и једни и други уврштени у »властелу«. Посебну групу властеле сачињавали су пронијари и у области Црнојевића и у деловима Зете под млетачком влашћу.[33] Црнојевићи као сиромашни обласни господари нису имали могућности да стварају велике проније, али изгледа да је 1455. године број пронијара био знатан. Део пронијара, уосталом као и део властеле, потицао је из појединих катуна. Такав је био Михаило Пипер, Шћепан Малоншић и други пронијари Црнојевића. Пронија се добијала за »вјерну службу« и губила за почињену »неверу«. За верну службу Шћепан Малоншић је добио једну трећину села Орахове Љути, све »поданке« са тог дела и још пет кућа сељака које су дужне да »служе« Шћепану и његовим наследницима »у вијек«. Поред »верне службе«, ова је пронија била дужна да даје господару и по један дукат годишње.

Зависних земљорадника није било само на пронијама, већ и на поседима Црнојевића, појединих цркава и манастира, а свакако и на поседима неке властеле. Када је господин Иван подизао манастир на Цетињу, поклањао му је разна добра: обрадиво земљиште, винограде, шуме, воде и »планину« (пашњак).[34] Један део земљишта био је намењен да га манастир издаје под закуп или обрађује у властитој режији, док је други део био одређен за издржавање и насељавање кметова, па се називао »кметштина«. Манастирски кметови били су ослобођени »данка господскога« и нико их није могао приморавати на неку »работу«. Уместо тога, они су радили манастиру или, како у повељи стоји: требало је да они буду »свршени работници црковни«. Свака кметска кућа давала је манастиру »соће« – по један стар пшенице и по један стар »глотине«. За коришћење винограда убирана је нека врста чабрине која је била одмерена на три »крбле« вина. Део обрадивог земљишта манастир је издавао под закуп и то за једну четвртину од остварене летине, што је у XIV и XV веку било уобичајено у околини Дубровника и Котора. Пре него што је војвода Иван поклонио манастиру неколико већих комада обрадивог земљишта, закупнина је износила једну трећину летине. Феудална класа посматрана у целини, укључујући Црнојевиће, њихову властелу и манастире, била је сиромашна, а њихови кметови малобројни. Присуство властеле, пронијара, манастирских властелинстава и зависних земљорадника – кметова уверљив је доказ да су се основна обележја немањићке државе сачувала у области Црнојевића све до коначног пада под турску власт.

Током XV века земљорадничка насеља широм Зете, а посебно у Горњој Зети, губе свој некадашњи значај који постепено преузимају катуни.[35] Близина летњих пашњака на планинама и зимских испаша у нижим крајевима с медитеранском климом привукли су многе катуне Влаха и Арбанаса. Током XIV и XV века већина Влаха је била пословењена. Један део је прешао на седелачки начин живота и, поред сточарства, почео је да се бави земљорадњом и виноградарством, али је и даље сачувао катунску организацију. На очување катунске организације утицали су родбински односи, чврста веза између појединих породица као и несигурна времена у којима је свака скупина

[32] И. Божић, *Немирно Поморје* 156–173, 271–296.
[33] Г. Острогорски, *Пронија*, Београд 1951, 151–176 (= Сабрана дела I, 311–342).
[34] F. Miklosich, *Mon. Serbica* 530–534.
[35] О улози ратничких дружина и катуна исцрпно је писао И. Божић, *Немирно Поморје* 156–173; *Историје Црне Горе* 2/2, 348–370 (И. Божић).

људи морала сама да се побрине о властитој безбедности. У Приморју се по неколико села и заселака окупљало у већу заједницу коју савременици називају »општина« (comune), »дружина« (compania), или »катун« (cathone). Некадашња села Светомихољске метохије су преко својих представника на »збору« доносила одлуке од заједничког интереса. Понекад се дешавало да је и група суседних катуна чинила ширу, вишекатунску заједницу. У оваквим и сличним заједницама јачала је локална самоуправа, а људи су стицали таква права до којих не би могли доћи да су остали потчињени неком властелинству. Обласни господари и суседне државе, настојећи да придобију катуне и ратничке дружине, признавали су њихова стечена права и локалну самоуправу. Венеција је признала самоуправу и међе Паштровића већ 1423. године, а они су прихватили обавезу да ратују за новог господара на подручју од Котора до Бара и око Скадра. Црнојевићи су такође признавали и поштовали стечена права многих заједница. Када је Стефан Црнојевић склапао уговор с Венецијом 1455. године, дошао је у Врањину »с читавим зетским збором«, тачније с представницима 51 »дружине или општине«, односно појединих катуна који су боравили у Горњој Зети. На Зетском збору донете су одлуке које су се својевремено могле прокламовати једино на државном сабору. До средине XV века катуни и ратничке дружине стекли су одлучујући утицај на све послове у Горњој Зети, а посебно Малоншићи, Пјешивци, Бјелопавлићи и Лужани.[36]

Не може се поуздано утврдити када је »дружина или општина« ојачала и шта је све обухватала, поготово што су у њихов састав улазиле мање заједнице, односно »многа друга села«. Међу присутнима на Зетском збору, као први по редоследу, поменути су Матагужи. Још 1330. године један Матагуж »с братијом« нашао се у саставу катуна Љеша Туза. Он вероватно није био једини представник свог рода. За време Балше III, Матагужи су се спорили и сукобљавали с Хотима око међа. Њихова територија на северним обалама Скадарског језера граничила се са скадарским подручјем под млетачком влашћу. Матагужи су сачињавали снажну скупину која је могла поклањати земљиште манастиру Св. Николе Врањинског (1468) и чију су властелу, са словенским именима, Црнојевићи узимали за своје »дворане« и кефалије. Слично Матагужима и Тузи су сачињавали многобројну и моћну скупину Арбанаса. Катун Љеша Туза бројао је 29 домаћинстава већ 1330, да би после тринаест или четрнаест година имао 15 домаћинстава више.[37] Од почетка XV века они живе у скадарском крају, где су вероватно боравили и раније, и држе истоимено село Тузи. Насеље је бројало око 150 кућа 1417. године и уживало је повлашћен положај под Млечанима. Тузи су били дужни да плаћају Венецији свега 120 перпера годишње и да »као пешаци или коњаници крену на непријатеља« када то затраже млетачке власти. Признавши власт Црнојевића (1455), дуговали су војну службу новом господару, а властела је узимала учешћа у пословима у којима је обично суделовала и властела из других катуна и дружина. Од значајнијих арбанашких скупина, на Зетском збору били су присутни и Хоти који се посредно помињу још 1330. године. Почетком XV века то је врло моћна скупина која је запосела пространо подручје изнад Скадарског језера. Признавали су врховну власт Балшића, српских

[36] *Историја Црне Горе* 2/2, 364 (И. Божић).
[37] С. Новаковић, *Село*, Београд 1965, 42.

деспота и Црнојевића, прикључујући се повремено Млечанима. Међу Хотима било је и доста властеле и много ратника. Они су обећавали Млечанима да ће им ставити на располагање 300 војника, од којих 80 коњаника. Из њихових редова појединци су успели да се уздигну и уврсте у крупну властелу. Своједобремено је врло утицајан био Андрија Хот (1416), затим Хот Јунк (1441) и Бањ Хот који је имао изгледа да од Млечана добије титулу војводе. Овако моћна скупина измицала је надзору врховне власти, како Венеције тако и српских деспота и Црнојевића. Временом ће Хоти окупити неколико катуна који су раније били самостални (Тихомир, Михаљане, Побрежане, Божане, Љубиците и Кеће) и тако запосести пространу територију.

Суседи Хота и Матагужа били су Грље. О њиховој властели, као и о властели Лужана, Подгоричана и Груда сачувани су усамљени подаци, мада су Лужани били моћни и утицајни. Потпунија су обавештења о Кучима који су боравили источно од Подгорице. У катуну Љеша Туза нашао се 1330. године и Петар Куч »с братијом«. Он није био ни једини, нити први представник касније моћног племена Куча. У другој деценији XV века под млетачком влашћу живело је 14 породица Куча у 8 скадарских села. Већина се ипак задржавала у матичној области. Када су Турци запоселн подручје Куча, пописали су у њему 208 кућа распоређених у 11 села (1485), да би другим пописом (1497) нашли 338 кућа разврстаних у 9 катуна (Павловићи, Петровићи, Љешовићи, Битидоси, Лопари, Банкећи, Бањовићи, Лазорце и Коћи) и два села. Тада се већ територија Куча заокруживала да би касније обухватила Купусе и Раћеше који се још 1455. убрајају у самосталне дружине. Слично Кучима и Пипери су сачињавали многобројну и утицајну скупину. Њихово језгро боравило је у близини Медуна (1444), да би по првом турском попису имали 21 село (од тога два су пуста) са укупно 226 кућа. Дванаест година касније (1497), број кућа се готово удвостручио. У 13 села Турци су пописали 427 кућа Пипера. Не може се поуздано утврдити како је дошло до наглог повећавања броја кућа, да ли је то заслуга турске администрације или су у питању нови досељеници? Извесно је да су се тада међу Пиперима нашли Букумири, затим Бушати, Рогами и Мрке који су 1455. године иступали самостално.

Станковићи, Грнци, Какаричи, Берисавци, Голубовци, Дајбабе, Станисаљићи, Станшићи, Брановићи и Рабиовићи, чији су представници учествовали на Зетском збору, оставили су мало трагова у сачуваним изворима. Потпунија су обавештења о Малоншићима чија се територија налазила између Доње Зете и Мораче. Заједно с Голубовићима они чине (1492) једно »братство« и »племе«, а истовремено имају многобројну властелу тако да господин Ђурађ помиње 24 сведока »љубиме властеле« Малоншића.[38] Голубовићи као и остали Малоншићи располажу баштинама које сачињавају различите врсте обрадивог и необрадивог земљишта невеликих површина. Сви поседи Малоншића чинили су јединствену територијалну и привредну целину, па су тако и летњи пашњаци на планинама били повезани са зимским испашама по долинама река. Господин Иван постављао је Малоншићима кефалију којем је издавао наређења, али се господарева наређења нису могла у потпуности извршити без подршке најистакнутијих чланова локалне самоуправе. Била су то властела Малоншићи, а њихов најистакнутији члан био је 1492. године

[38] Ј. Томић, *Прилози за историју Црнојевића и Црне Горе* 16.

кнез Нико Строисалић.[39] Некада снажна ратничка дружина, катун, братство и племе, под турском влашћу даје своје име једној нахији, али постепено губи свој значај.

Почетком XV века, велики број ратника могли су да покрену и Бјелопавлићи који су се сместили у долини Зете. Заједно са Озринићима, Мазницама и Малоншићима »с војском« су напали 1411. године дубровачке трговце који су се враћали »из Србаља« и одузели им сребро, коње и оружје, па чак и одећу и обућу. Стефан Црнојевић уврстио је Бјелопавлиће (1460) уз Малоншиће, Пјешивце и Лужане у четири најзначајнија »катуна« и »дружине« Горње Зете. По турском попису херцеговачког санџака (1477), у нахији Зета или Бјелопавлићи било је око 200 кућа подељених у четири џемата. На челу првог џемата налазио се војвода Радослав. Између Бјелопавлића и Кчева боравили су Пјешивци. Господин Иван Црнојевић наредио је да се утврде међе између Кчева и Пјешиваца које је касније потврдио и господин Ђурађ. Међе су утврђиване на уобичајен начин, уз помоћ 24 »властеле од земље« на челу с тадашњим кефалијом Радославом Богдановићем, тако да је њихова заједничка међа долазила »до међе Риђанске«.

Напоредо с појавом заокруживања катунских територија и везивања катуна за једно подручје, дешавало се да припадници једне скупине бораве у различитим крајевима. Један део Никшића налазио се 1455. у Горњој Зети и под влашћу Црнојевића, док је други део био у Полимљу и Потарју под турском влашћу, где је и уписан у дефтер Иса-бега Исхаковића. Трећа скупина Никшића помиње се 1457. у жупи Оногошт, где је вероватно живела од почетка XV века. Временом је име ове скупине Никшића потиснуло старији назив жупе и града Оногошта. Нису се померали једино Никшићи, изгледа да су тако поступали и Васојевићи пре него што је њихова територија заокружена. Васојевићи или једна њихова скупина боравили су 1444. заједно с Пиперима око Медуна. Тада су се и једни и други рачунали у људе српског деспота, међутим 1455. године Пипери учествују на Зетском збору, док се Васојевићима губи траг. Изгледа да су се они већ тада померили више према Лиму и тако остали изван области Црнојевића.

О становништву које је живело у матичним крајевима Црнојевића и чији се представници не помињу на Зетском збору, обавештења су прилично оскудна. На челу њихових мањих или већих заједница налазила се ситна властела која је била послушна свом господару. Чвршћа и непосреднија власт Црнојевића у овим крајевима није угрожавала опстанак катунске организације. Ћеклићи и Балошан помињу се као катуни који имају своје старешине-катунаре. Павле Милијевић био је катунар у Ћеклићима 1443. године.[40] Катунска организација постоји свакако и код Бјелица и код Озринића, пошто се у сачуваним изворима називају »Власима«. Не зна се поуздано како су били организовани Браићи, Бјелошевићи, Маине, Очинићи, Цуце и друге скупине, изузев што се код њих, као и код боље познатих заједница, помиње ситна властела. За Његуше се с разлогом може узети да су имали катунску организацију, зато што се на њиховом челу налазио кнез који се среће и код других

[39] Кнез Нико Строисалић помиње се као први по редоследу сведок, затим као први од Малоншића и најзад, као други по редоследу: Ј. Томић, *нав. дело* 15–16, 20.

[40] R. Kovijanić, *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV–XVI vijek)*, Cetinje 1963, 183.

влашких скупина. Риђани су имали свог кнеза још 1435. године.[41] По турском попису из 1477. у Дробњацима је било 17 џемата Влаха и један кнез који је непосредни старешина само једног џемата. У Пиви је било уписано 9 џемата са једним кнезом, а у Бањанима се такође налазило 9 џемата и један кнез. За разлику од ових скупина, у Ровцима је уписан један џемат, али се на његовом челу налазио кнез. Сваки је кнез непосредни старешина једног катуна и најистакнутији представник локалне самоуправе у катуну, али је истовремено и представник државне управе (локалне) под чији су надзор стављена два или више катуна. За државну управу још чвршће је био везан војвода. Он је као и кнез, по правилу, био непосредни старешина само једног катуна, али истовремено и војни заповедник у неколико сродних или суседних скупина. По турским пописима из 1477. године, четири катуна Бјелопавлића имала су једног војводу. Слично је било и са пописаним Бањанима, али је зато само један џемат Влаха у Горњој Морачи такође имао војводу. Био је он војни заповедник, по свој прилици и неких других скупина. Почетком XVI века имали су једног заједничког војводу: Бањани, Дробњаци и Рудине. Установу влашког војводе и кнеза нису завели Турци, већ су их затекли и преузели. Властеоска општина Паштровића, после признавања врховне власти Венеције (1423), имала је право да бира најпре једног а касније двојицу војвода. Исте године када и Паштровићи, на страну Венеције прешла је арбанашка ратничка дружина Памалиота, чији је старешина био војвода Ника Херман. Млечани ће касније и његовим наследницима признати титулу војводе. Већина заповедника ратничких дружина није носила поменуту титулу. У Луштици је постојала многобројна скупина храбрих ратника, »јунака« и »властеле«, али се њихове старешине не називају војводама. Слично је с Крампсима који су боравили изнад Бара или с Мркојевићима који су живели између Бара и Улциња, као и са многим другим заједницама. Старешина једне скупине Мркојевића био је православни поп Ђинак, којем су Млечани за награду предали католичку опатију Св. Николе на ушћу Бојане. Стицање и додељивање титуле војводе није зависило толико од самих ратничких дружина, колико од подршке суверених држава, чију су врховну власт признавале такве дружине. Због тога су војводско достојанство додељивале и Турска и Венеција, као и Српска Деспотовина. Постојање властеле, кнезова и војвода по катунима и њима сличним заједницама, несумњив је доказ да су овакве скупине биле способне да обнављају властеоски слој и његову хијерархију. Овај се процес одвијао својим уобичајеним током све до краја српске државности.

Један део властеле успео је да се одржи и после увођења турске власти у области Црнојевића. До губитка самосталности, а такође и до разлаза између господина Ђурђа и његовог брата Стефана, дошло је 1496. године.[42] Изгледа да је свему томе претходило укључивање господина Ђурђа у противтурске планове француског краља Карла VIII. Када је Карло VIII загосподарио Напуљском краљевином (1495), препустио је спровођење ових планова у дело свом посланику у Венецији, познатом мемоаристи Филипу де Комину и Константину Аријаниту Комнину, ујаку браће Црнојевића. Филип де Комин, Константин Аријанит и драчки архиепископ Марин намеравали су да у Албанији подигну устанак широких размера који би подржали и Срби и Грци. За ове планове сазнао је и султан Бајазит II, те је одлучио да се обрачуна с непоузданим вазалима. У јесен 1496. године поручио је по Стефану Црнојевићу, који је био одан Турцима, да господин Ђурађ пође на Порту или да у року три дана напусти земљу. Господин Ђурађ се одлучио за последње па је прикупио породицу, најближе сараднике, известан број калуђера и узео драгоцености Цетињског манастира, да би са око сто коњаника дошао у Будву, а одатле даље бродом у Венецију где је стигао децембра 1496. године. Тако је област Црнојевића без већих потреса и готово неприметно изгубила своју самосталност.

Стефан Црнојевић остао је у земљи очекујући да ће га султан прихватити као обласног господара. Надање је било узалудно. Турци су искористили његово присуство да би што лакше увели своју непосредну власт. Стефану су остављени породични земљопоседи (виногради, њиве, ливаде, млинови и рибњаци), разасути по многим селима које је он држао до 1499. године. Целокупна територија којом је до 1496. господарио Ђурађ Црнојевић, за коју се чврсто везује име Црна Гора, прикључена је скадарском санџаку.[43] Стигавши у Венецију, Ђурађ Црнојевић ступио је најпре у војну службу, али је дошао у сукоб с млетачким властима због чега је затворен у тамницу. После неколико месеци ослобођен је заточеништва на посредовање француског краља и Константина Аријанита. Изгубивши сваку наду да ће уз помоћ Венеције и западних држава поново загосподарити својом облашћу, покушао је да то оствари уз помоћ Турака. Почетком 1500. године Ђурађ Црнојевић је кришом напустио Италију и доспео код скадарског санџакбега Фериса, с којим је и водио преговоре о свом преласку на султанову страну. Већ у марту исте године нашао се на Порти, али је, уместо жељно очекиване области, од султана добио само један тимар у Анадолији. Тако је, после многих невоља и лутања по свету, окончана политичка делатност последњег самосталног господара Зете, војводе Ђурђа Црнојевића.

Скадарски санџакбег управљао је Црном Гором преко свог субаше, односно војводе, чије је седиште било у Жабљаку. Убрзо после освајања овог града, Турци су оспособили и тврђаву и подграђе за прихватање веће војне посаде. Сем у Жабљаку, турских посада је било у Подгорици и Медуну, тако да су ова три града чврсто надзиравала долину Зете и Мораче, а у знатној мери Црну Гору и Брда. Целокупна територија Црне Горе обично се налазила под јурисдикцијом једног кадије са седиштем у Жабљаку или Подгорици и била је подељена на шест, односно седам нахија. У дефтеру из 1523. године помињу се следеће нахије: Жупа, Малоншићи, Пјешивци, Цетиње, Ријека, Црмница и још једна чије име није било убележено. У посебном положају налазила се нахија Грбаљ, подељена на Горњи и Доњи, као што се од давнина делила и истоимена жупа. На брдовитом, сиромашном и пограничном подручју, где је становништво имало развијену локалну самоуправу, турска власт се споро учвршћивала. Да би се тај процес убрзао, централна власт је појачавала своје присуство и чинила мање уступке становништву. Црна Гора

[41] D. Kovačević, *Srednjovekovni katuni po dubrovačkim izvorima*. Simpozijim o srednjovekovnom katunu održan 24. i 25. novembra 1961, Sarajevo 1963, 135. Код Бањана се кнез помиње већ 1412 (*нав. дело* 134).

[42] *Историја Црне Горе* 2/2, 345–347 (И. Божић); 3, 12–23 (Г. Станојевић).

[43] *Историја Црне Горе* 3, 24–44 (Г. Станојевић); 503–510 (М. Васић); B. Đurđev, *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku*, Sarajevo 1953, 11–62; Б. Ђурђев је касније проширивао и допуњавао своја истраживања. Уп. *Историја Црне Горе* 2/2, 370, нап. 52 (И. Божић); 3, 36–38, нап. 109, 110, 112, 117.

је издвојена у посебан санџак, а за санџакбега је 1513. године постављен Скендербег Црнојевић, трећи син војводе Ивана, односно Станиша, који се налазио још од 1485. године у Турској, где је примио ислам. Била је то контроверзна личност у којој су се удруживали поступци султановог чиновника и турског феудалца с понашањем православног обласног господара. Стално седиште црногорског санџакбега налазило се у Жабљаку где је био окружен својим сарадницима и муслиманима и хришћанима. Материјално је потпомагао и бринуо се о својим многобројнм рођацима који су живели на млетачким поседима. Уз помоћ »24 властеле« утврђивао је спорне међе манастирских земљопоседа, као што су то чинили и његови претходници. На своја акта стављао је печат с двоглавим орлом – грбом Црнојевића – као и његов отац, господин Иван. У исто време, не презајући од »зулума«, Скендербег је безобзирно поступао с рајом. Да би повећао своје приходе, уносио је у катастарски попис и »мртве душе«, што је довело до незадовољства и немира у земљи. Централна власт је одлучила да све то исправи (1523), а истовремено и да наметнуте работе и дажбине усклади с могућностима становништва Црне Горе. Поводом тога, донет је посебан закон у којем је наведено да је Црна Гора »непроходна и кршевита земља, па раја није у могућности да даје ушур, харач, испенџе и друге дажбине«.[44] Уместо ових дажбина, убудуће ће свака кућа плаћати педесет и пет акчи »по влашком обичају«. Била је то добро позната »филурија«, блиска »дукату« који се убирао у Зети још у доба Балшића, тако да је целокупно становништво Црне Горе стекло статус филурџија. Поред плаћања 55 акчи, од којих је 33 припадало султану, 20 санџакбегу и по 2 акче сакупљачима дажбина, свака кућа морала је још да пошаље по једног радника на петнаестодневни рад у грбаљске солане. Од наведених дажбина и работа били су ослобођени муселими. Њихов број је био ограничен, најпре на 56, а касније на 35 људи. Муселими су се обично старали да становништво уредно плаћа своје дажбине и да одлази на рад у грбаљске солане. Уједначавање обавеза зависног становништва према држави и присуство мањих или већих заједница с развијеном локалном самоуправом, извршили су осетан утицај на настанак и даљи развој брдских и црногорских племена.

[44] B. Đurđev, *Defteri za Crnogorski sandžak iz vremena Skenderbega Crnojevića*, Prilozi OF 1 (1950) 14.

СРПСКИ ЖИВАЉ НА НОВИМ ОГЊИШТИМА

Тихе и постепене сеобе, чији су резултати утицали на стање насељености и састав становништва у областима северно од Саве и Дунава, наставиле су се и појачале после турског освајања Српске Деспотовине. Некада безбедне и заклоњене територије, удаљене од ратних попришта, постале су у међувремену гранично подручје изложено турским пустошењима. Упади турских акинџија учестали су нарочито после 1458. када су поседнута упоришта на Дунаву, и 1459. када је у турске руке дошла обала обеју река осим оног дела који се могао надзирати и бранити из Београда. Пљачкањем, спаљивањем насеља и одвођењем робља, Турци су опустошили простране области уз угарску границу, тако да су оне постале ретко насељене, јер се преостало становништво повлачило дубље у унутрашњост. Краљ Матија Корвин се почетком 1462. жалио Венецији да су у протекле три године Турци из његове земље одвели најмање 200.000 становника.[1]

Тек од времена рата који је уследио турском освајању Босне, прилике су се измениле. Још за време турског похода на Босну краљ Матија је освојио турске прелазе на Сави, потукао Али-бега Михалбеговића, пустошио гранично подручје и око 15.000 људи ослободио турског ропства. Тада је краљ системом утврђења успео да заштити Срем, који су Турци дотле пустошили. Један извештај из новембра 1463. говори о променама које су наступиле. Из угарских утврђења сада се пустоше суседни крајеви Србије и захваљујући таквим залетима преко границе, обновиће се Срем, пошто Срби прелазе на ову страну Саве да се населе на опустошеним местима.[2] Извештај узгредно открива како су несигурне биле прилике иза границе: оно што се пре више деценија склонило у заштићени Срем страдало је средином века у ратовима који су претходили и следили освајању Србије. Релативни мир који је обезбедио краљ Матија није дуго трајао. Кад су Турци подигли велико утврђење код Заслона (Шабац), Срем је постао поприште борби, да би после угарског освајања Шапца опет био за неко време заштићен.

[1] У основним делима која се баве историјом Срба у Угарској (К. Јиречек, *Ист. Срба* I. 407; А. Ивић, *Историја* 24, 348), ово писмо је употребљено као да је из 1483. и као да се односи на пресељавање Срба с турске територије. То је поновљено у великом броју каснијих радова. Заблуда потиче из једне мађарске збирке регеста докумената из страних архива. Документ је приступачан у: I. Nagy – A. Nyáry, *Magyar diplomacziai emlékek* I, 112.

[2] A. Bachmann, *Urkundliche Nachträge zur österreichisch-deutschen Geschichte im Zeitalter Kaiser Fridrichs III*, FRA II Abt. 46, Wien 1892, 28: Iam enim ex fortaliciis istis depredantur partes regni Rascie, unde antea invadebatur hoc regnum, et nunc ex depredacione regni Rascie reformabitur provincia Ziriuinensium, quoniam Ratiani veniunt ad istam partem Zaw ad descendendum deserta loca.

Пропадање насеља и проређивање становништва у то доба није било узгредна последица ратних операција. Разарање је било саставни део ратних циљева и спроводило се исто онако доследно и систематски као што се настојало на подизању и насељавању сопствених земаља. Турци су од својих најранијих освајања уобичајили да припреме тле провалама акинџија који су убијали, пленили и палили све што би нашли на свом путу. Тај систем су и у другој половини XV века примењивали у оној мери у којој су им могућности дозвољавале. Успешна одбрана границе на Сави и Дунаву у време краља Матије смањила је пустошења на тој страни, али су знатно више биле изложене територије на западу: Далмација, Фурланија и алпске области.

После више од две деценије успешних дефанзивних борби, угарски краљ је тврдио да у његовој краљевини постоје области и крајеви који су толико пострадали од турских упада и пљачки да је у њима остало мало становника и да се на великом простору запажа незнатан број колиба. Посредну али тешку последицу турских пустошења он је видео и у томе што су многе породице разорене. Људи и жене чији су супружници били уграбљени и одвучени у турско ропство остали су сами и онемогућени да ступе у други брак, јер нису имали вести о томе да ли су им брачни другови живи или мртви. Услед тога су, по краљевом мишљењу, настајале велике штете за државу: није се рађало потомство, напуштане су или растурене баштине, људи су одлазили у туђе земље, чак и међу невернике, вероватно да би тражили брачне другове.[3] Невоље је краљ покушавао да смањи на тај начин што је за оне који су остали без супружника тражио од папске столице опрост и одобрење да могу да склопе други брак. Супружници одведени у турско ропство сматрани су као мртви.[4] Брига о повећању броја становника у држави добијала је код Матије Корвина понекад помало необичне облике. Приликом освајања града Костолања затечено је у тврђави 400 жена хусита. Њих је краљ све послао у Срем да их поудају за тамошње Србе.[5]

Насељавање опустелих крајева предузимао је сам краљ служећи се донекле турским методама. Из краљевих писама и извештаја његових заповедника јасно се види да су продори краљеве војске на територију под турском влашћу стварали пустош као и упади акинџија. Међу ратне успехе убрајали су пљење и предавање огњу свих насеља која су била у домашају. Јегарски бискуп је преносио папи мишљење познавалаца прилика, по коме је деспот Вук Гргуревић у фебруару 1476. нанео Турцима толику штету да већа не би могла бити све да су и 100 миља дубоко продрли на турску територију.[6] За хришћанско становништво под турском влашћу ови походи представљали су исто толико велики извор несрећа и патњи као и турске провале. Трагику ситуације само повећава околност што се део војске угарског краља, у неким походима и знатан део, састојао од српских ратника.

Уништавајући плодна поља, разарајући и палећи насеља и пленећи имовину, није се мислило на непосредне жртве, већ на штету која се наноси султану. На тај начин смањивали су се његови приходи, спахије су биле лишаване издржавања, подривао се систем на коме је почивала турска војна снага. Још већа и трајнија је била штета за непријатеља ако му дуже време земља остане пуста, јер се последице тада осећају годинама. Имајући у виду штете нанете непријатељу, а истовремено и корист за своју државу, краљ Матија је рано почео да своје војне акције повезује са исељавањем становништва с турске територије. Можда су га на то наговарали српски великаши, или су се, пак, у неким приликама сами становници придруживали краљевој војсци у повратку. У сваком случају, краљ Матија је, по сопственој изјави, желео да људима које је одводио с непријатељског тла насељава своје опустеле територије. Међутим, неки од његових ратника, вероватно команданата, одбијали су да воде људе као плен, јер је то било у сукобу с њиховом савешћу. Краљ је зато од папске столице затражио опроштајницу која би дозвољавала да се без гриже савести људи ухваћени у непријатељској земљи могу довести и населити у његову државу или држати као робље.[7]

Остало је непознато који су се то ратници одупирали краљевој политици и колико је прилика због тога пропуштено да се хришћански живаљ пресели у Угарску. Можемо само нагађати да су обзири потицали отуда што је било забрањено држати хришћане као робље и трговати »људским месом«. Неко је, очигледно, сасвим претерано изједначавао турски поступак и оно што се радило за хришћанског краља. Догађало се да су заробљеници задржавани да би се изнудио откуп, али то се првенствено радило с Турцима и са имућним сужњима. Иначе је разлика била огромна: пресељени Срби нису били ничија својина, њима се није трговало, они нису држани у кућама као робови, већ су насељавани на опустела земљишта на којима су живели и радили као и земљорадничко становништво читаве угарске државе.

У великим походима у Србију 1480. и 1481. краљеви заповедници Павле Кињижи, деспот Вук Гргуревић, Јован Јакшић и други, нису се противили краљевој колонизационој политици, већ су је свесрдно спроводили. После првог похода војску је пратила огромна поворка кола на којима су биле породице и све што су на брзину могли покупити становници најмање 150 села. Следеће године поход је допро до Крушевца, али се затим проширио тако да је било могућно одвести још 50.000 становника. Из једног краљевог писма се сазнаје да се после овог другог похода војска вратила у Темишвар па је врло вероватно да је пресељени живаљ смештен на територију Баната и Поморишја. У току само две године, истина у време изузетне војне предузимљивости краља Матије, с турске територије у Србији било је пресељено више од 100.000 људи, чиме је у великој мери појачан српски живаљ који се већ налазио на угарском земљишту.

Наведени бројеви потичу из савремених докумената и представљају, по свој прилици, само приближне величине. Проверавати се могу једино упоређивањем са степеном насељености и бројем насеља у периодима за које се располаже колико-толико потпуним подацима. На основу богате грађе турских пописних дефтера утврђено је да је просечно велико село у Србији у време турске власти имало 20 домова,[8] што би, по општим мерилима која се

[3] V. Fraknói, *Mátyás király levelei* II, 50–51.

[4] Изгледа да краљ није добио повољан одговор на своје посредовање из 1480, јер се из писма папског легата из 1489. види да су га јегарски, загребачки и чанадски бискуп питали да ли да ускраћују свете тајне мужевима или женама чији су супружници одведени у робље, а они су склопили други брак. Уп. A. Theiner, *Monumenta Hungariae* II, 527.

[5] Згоду је забележио бреславски хроничар Ешенлоер, чије је дело неприступачно. Цитирано у J. Ronai Horváth, *Mátyás király hadjaratai*, Hadtörténelmi Közlemények 3 (1890) 170, нап. 1.

[6] L. Thallóczy – A. Áldásy, *Diplomatarium* 267.

[7] V. Fraknói, *Mátyás király levelei* II, 51.

[8] Уп. Ђ. Симоновић, *Просторни распоред села у Србији* (необјављена докторска дисертација).

примењују у историјској демографији, значило око 100 становника. Уколико су бројеви које је саопштавао краљ Матија били тачни, у Србији се 1480–81. угасило око 20.000 огњишта и опустело је око 1.000 села. Да ли је то тачно, моћи ће се рећи тек када буду објављени пописи тимара на пространој територији од Смедерева до Голупца и до Крушевца на југу. За упоређење може сада послужити попис београдске нахије која је у периоду 1528–30. обухватала 146 села додељених спахијама.[9] Уколико се претпостави приближно једнак степен насељености и уједначена величина нахија, у 1480–81. треба да је опустело више од 6 нахија на простору који је био захваћен операцијама угарске војске. Можда овакво проверавање више но било које друго упозорава на то да је вероватно у извештајима из 1480–81. заједно са заокругљивањем цифара долазило и до њиховог увећавања.[10]

У сваком случају, чак ако се број од 100.000 душа осетно смањи, ипак остаје чињеница да је у 1480–81. пресељено више Срба него што је тихим пребегавањем појединаца или малих група у току деценија стигло у Угарску. Исељавање са турске територије наставило се и касније, али споријим ритмом и у размерама који се не могу упоредити са егзодусима из 1480. и 1481. године. Када је после 1483. на границама завладао релативан мир, две суседне државе имале су различит однос према кретању својих поданика. Још у току преговора је смедеревски санџакбег тражио да се врате људи који су прешли на угарску територију, на шта је угарска страна одговорила да је краљ спреман да такве људе врати уколико султан пусти све оне који су одведени из краљеве земље.[11] Иначе се угарска страна залагала за слободан прелаз преко границе без посебних одобрења и гарантија, јер она очигледно није страховала од тога да ће становници бежати, док је Турска на тај начин губила своје поданике и због тога је ометала слободу кретања.

Није познато како је велико исељавање из 1480–81. утицало на распоред Срба у Угарској. Као што је речено, други поход је кренуо с територије данашњег Баната и завршио се у Темишвару. То, наравно, не значи да су пресељени Срби настањени искључиво у темишварском крају. Вероватно су масе дошљака потекле струјама које су већ биле обележене дотадањим распоредом и које су водиле уз Тису према северу, дуж Мориша и Криша према истоку, тако да су српска насеља допрла и у Ердељ. Пред крај XV века Срба је било у непосредном суседству ердељских Саса код Милбаха (Сасварош).[12] Наравно, читав велики простор од Дунава на југу до Криша на северу и од Тисе на западу до Карпата на истоку није био равномерно настањен Србима. Одавно су уочене две зоне где је српски живаљ био згуснут и где се велики број насеља трајно одржао. Једна је била уз Дунав у близини границе, док се друга пружала дуж Мориша. На прву је пресудно утицала близина

[9] Х. Шабановић, *Турски извори за историју Београда. Катастарски пописи Београда и околине 1476–1566*, Београд 1964, 142–242.

[10] Као што је већ у напомени 1 споменуто, у многим радовима наших историчара узимало се да је краљ Матија тврдио да је у току три године извео више од 200.000 душа из Србије. Краљева процена се, међутим, односи на губитке, на људе који су одведени из његове земље, међу којима је свакако био значајан број Срба, јер су они већ тада насељавали граничне области. Треба узети у обзир да је и поход у Босну 1480. имао за последицу пресељавање становништва, само бројеви нису наведени у савременим извештајима.

[11] Н. Радојчић, *Пет писама с краја XV века*, ЈФ 20 (1953–1954) 363.

[12] Уп. И. Зеремски, *Српска колонија у Ердељу у XV.–XVI. веку*, Бранково коло 1911, 3–6 (пагинација сепарата).

границе, док је на образовање друге утицала околност да су се у Поморишју налазила језгра или значајни делови властелинстава српске властеле Јакшића и Белмужевића. Тамо се налазио и Вилагошвар, некадашњи деспотски посед, где су групе Срба биле насељене још пре освајања Деспотовине.

Српско становништво у Срему било је проређено турским пустошењима, а затим је, после 1463, појачано новим сеобама. На то је утицала близина границе која је овде била повезана са поседима Бранковића, односно постојањем утврђења. У гарнизонима у Београду и Шапцу увек је било Срба који су давали обележје флоти »насадиста«. Како се ближио крај XV века тако се српски етнички карактер Срема појачавао. Аустријски хроничар Јакоб Унрест је у последњој деценији столећа забележио да се између Угарске и Србије, од Саве до Дунава простире земља Срба или »хусара«.[13] На најранијим картографским приказима Угарске с почетка XVI века Срем је означен са Rascia или Razen.[14]

Поседи српске властеле представљали су, без сумње, подручја српског окупљања и збијања. Српски племићи су на своја опустела земљишта позивали и насељавали »пребеге«, како су у оно време често називали исељенике с турске територије. Као и другим земљопоседницима и српским великашима били су потребни земљорадници, али исто тако и ратници који ће организовани у одреде служити краљу. Српска властела је за кратко време ушла у ред великаша дужних да служе својим бандеријем и спремних да ратују и онда кад нису обавезни, али су за то од краља добијали плату. Војне обавезе у угарској држави имале су веома дугу традицију и биле су узакоњене и тачно утврђене у време краља Жигмунда. Краљевским декретима и одлукама сабора оружане снаге су прилагођаване измењеним условима и новим потребама, али се у нека општа начела није дирало. Тако су обавезе барона, прелата и племића да војују на краљев позив важиле само унутар граница краљевине, па и то у случајевима који су били утврђени за војску читаве државе и за бандерије појединих великаша када би били угрожени делови државне територије. Најистакнутији великаши, чији је број био утврђен на саборима, морали су да се јаве са »бандеријем«, одредом у јачини од 400 коњаника. Већина епископа имала је мање одреде, од 200, 100 или 50 коњаника, док је српски деспот имао бандериј од 1.000 коњаника. Пред крај XV века бандерије су имали деспот, затим Стефан Јакшић и Милош Белмужевић. Остали племићи су имали одреде који су били у сразмери са бројем кметских домаћинстава која су им била потчињена. Иако су потребе бивале све веће због ратовања против Турака и амбициозне ратоборне политике краља Матије, обавезе служења су се смањивале. Док су у првој половини XV века сви племићи без кметова били дужни да лично учествују у походима, у време краља Матије тек међу 36 би се један наоружао и опремио. Док се раније на 20 кметских кућа оружао један ратник, сада се тражило да се ратник опреми на сваких 36 кућа, осим у жупанијама у близини турске границе где је таква обавеза падала на 24 кметске куће.[15]

[13] Уп. F. Krones, *Bruchstück einer deutschen Chronik von Ungarn*, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 1 (1880) 339.

[14] Натпис се налази већ на најстаријој карти Угарске. Уп. L. Irmédi-Molnár, *The earliest known Map of Hungary, 1528*, Imago mundi 18 (1964) 53–59 са снимком у прилогу.

[15] О одбрамбеном систему у време краља Жигмунда уп. P. Rokai, Poslednje godine balkanske politike kralja Zigmunda, Godišnjak FF 12-1 (1969) 89–108. Касније промене се виде из краљев-

У тим условима, језгро оружаних снага којима је краљ хтео да слободно располаже неизбежно се морало састојати од различитих врста плаћених одреда. Редовни краљеви приходи, ванредни намети, помоћ добијена од папе и италијанских држава, све је то одлазило на финансирање војске и све то није било довољно. Краљ Матија је успео да у великој мери ојача своје војне снаге, тако да су оне на крају његове владе и по броју и по снази биле неупоредиво веће него на почетку. То је постигао по цену великог и трајног исцрпљивања економских потенцијала своје државе и по цену укључивања великог броја становника у сталеж професионалних војника. У систему који је био заведен, позив ратника није могао остати привилегија феудалне аристократије. И досељеним Србима је био отворен пут у неке од многобројних врста и родова оружаних снага. Упркос опасностима и тегобама и њих је морала привлачити добра плата, као и изгледи на плен и, касније, пореске олакшице.

Краљ Матија Корвин је своје копнене снаге делио на три »реда«: оклопљене коњанике, лако наоружане коњанике за које се већ тада усталио назив »хусари«, и пешаке. Уз обичне пешаке имао је и пешаке оклопљене или наоружане великим штитом, а петина целокупног броја пешака састојала се од »пушкара«.[16] Ватрено оружје постало је масовно и довело је до појаве великих и тешких топова, односно до појаве лаког оружја дугих цеви и малог калибра (sclopeti, пушке). Тешко оклопљени коњаници регрутовани су из редова домаћег племства, а били су појачани страним најамницима, племићима из Моравске, Чешке и Шлеске. Организовани у одреде сталног састава, под командом искусних и способних заповедника, они су представљали елитну, али веома скупу војску. У службу су ступали само под уговором који је тачно утврђивао рокове и начин плаћања и често предвиђао неку врсту осигурања од штета које би ови ратници могли претрпети у бојевима. Срба је било мало међу тешким оклопницима, највише можда у бандерију српског деспота, јер су се у начелу бандерији састојали од половине тешких и половине лаких коњаника.[17] Истакнути српски племићи, којих није било у особито великом броју, наступали су у улози заповедника »хусара«, рода војске коме су Срби давали обележје.

Антонио Бонфини, историчар Угарске тога времена и сведок-очевидац последњих ратова краља Матије, изричито говори да су се српски одреди састојали од лаких коњаника. Они су у краљевој војсци у Аустрији били трећи табор који је долазио после угарског и чешког.[18] Наоружање лаког коњаника обухватало је најмање копље, штит, ручни лук, док је грудни оклоп спадао у оно што је пожељно а није обавезно. Таква опрема није била претерано скупа и није представљала препреку да се у овај род војске укључују припадници мање имућних слојева. Тешко је проценити колико је било српских »хусара« у служби краља Матије. Око 2.000 је морало бити у бандеријима деспота, Јакшића и Белмужевића, а 5.000 је краљ непрекидно држао на дунавској обали да би у случају потребе упадали на турску територију. Према једном

ских декрета: *Corpus juris Hungarici* 318–320 (1454); 490–494 (1492); 602–608 (1498); 654–656 (1500).

[16] Опис даје сам краљ у писму од 10. марта 1481. Уп. V. Fraknói, *Mátyás király levelei* II, 106–107.

[17] *Corpus juris Hungarici* 492.

[18] Antonii Bonfinii *Rerum Hungaricarum decades* 607.

опису краљеве војске из 1479, ови коњаници су били ратници »из Рашке или Србије« и одликовали су се тиме што су могли да за дан превале 50 италијанских миља и да се у току исте ноћи врате.[19]

У то време била је већ образована и краљева речна флота која се састојала од 330 бродова са посадама од око 10.000 бораца. Бродови су били наоружани ватреним оружјем, великим топовима и пушкама. Поред те опште флоте, краљ је у Београду држао 34 брода који су се називали »насад«. Ови бродови су на издуженој предњој страни имали по један топ који је избацивао камену ђулад тешку више од 20 kg. Покретани су помоћу 18 весала а посаду су поред веслача чинили и двојица тобџија и 18 бораца наоружаних пушкама. Тај београдски део флоте бројао је, дакле, око 1.300 људи. Касније се уз »насаде« јављају и »шајке« као друга врста ратног брода. Сем у Београду, имали су своје базе и у Шапцу, а касније и у Сланкамену, Тителу и Петроварадину. Флота »насада« и »шајки« водила је порекло из српских оружаних снага и била је прилагођена за борбу против Турака на граничним рекама. Разумљиво је отуда да су »насадисти« највећим делом били регрутовани из српских редова. Срби су били и »војводе«, ниже старешине, док су капетани у прво време били Угри а касније су Срби добијали и тај положај. Све до мохачке битке флота »насадиста« била је под заповедништвом генералног капетана »Доњих крајева« који се бринуо о заштити јужних граница. Краљ је обезбеђивао бродове, топове, муницију и другу потребну опрему и давао је »насадистима« плату која је на почетку XVI века износила 7 златника годишње.[20]

Одбрана граница према Турцима била је знатним делом ослоњена на велики број мањих или већих утврђења и добро утврђених градских насеља у којима су непрекидно боравиле војне посаде. И оне су се састојале од плаћених ратника и углавном су регрутоване из редова досељених Срба. Поред 500 »насадиста«, у Београду је 1504. године било у служби и 400 пешака и 300 лаких коњаника (хусара).[21] Тај гарнизон је био изузетно велик с обзиром на значај града и величину утврђења. Посаде других тврђава биле су знатно мање, али узете заједно чиниле су велики број ратника. Чин »војводе« јавља се и код градских посада, где су постојале и старешине над 10 војника (decuriones). О улози српског и словенског елемента уопште, кад се има у виду граница у целој својој дужини, сведоче и називи »војници«, »јунаци«, »стражи«, који се употребљавају у латинским документима тога времена. Калочки надбискуп у писмима назива своје плаћене ратнике »војницима« (mittimus *wojnikos* nostros), говорећи о својим трошковима и жртвама ради одбране граница.[22]

[19] L. Ovary, *Mátyás király szárazföldi s vizi haderejének leirasa az 1479-ki hadjáratból*, Történelmi tár (1885) 762–764.

[20] Уп. J. Szentklárai, *A Dunai hajóhadak története*, Budapest 1886 и посрбљену и проширену верзију уколико се тиче каснијег периода: Г. Витковић, *Прошлост, установа и споменици »краљевих шајкаша« од 1000 до 1872*, Гласник СУД 67 (1887) III – CLVI и документи 1–450.

[21] L. Thallóczy – S. Horvath, *Codex Jajcza* 186–188. О променама у јачини гарнизона у Београду уп. J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку* 180–238.

[22] L. Thallóczy – S. Horvath, *Codex Jajcza* 119, 181, 188; C. Wagner, *Petri de Warda Epistolae*, Posonii 1776, 78. Термин »војник« се тако проширио да је у декрету после буне из 1514. употребљен за све оне који ратују у бандеријима великаша. У граничним жупанијама били су ослобођени новоуведеног намета за издржавање војске. У том смислу се каже »woyniczi seu libertini« за оне који би због војне службе били ослобођени намета. Није реч о посебној социјалној категорији. Уп. *Monumenta rusticorum* 251–252.

Када се саберу подаци о бројности бандерија српских великаша, о »насадистима« и градским посадама у утврђењима, где имамо основа да верујемо да су Срби чинили претежну већину, може се сматрати да се крајем XV века десет до дванаест хиљада Срба налазило у разним облицима трајне плаћене војне службе. То је број који одговара снагама које је деспот Ђурађ Бранковић подизао и упућивао у походе када је ратовао против Венецијанаца у Зети. Крајем XV и почетком XVI века у Угарској је, без сваке сумње, било неупоредиво мање Срба него што је деспот Ђурађ имао поданика у својој држави. Очигледно је да су Срби у Угарској представљали друштво у знатнијој мери »милитаризовано« у том смислу што се војничком позиву посвећивао неуобичајено велики део у односу на укупни број становника. Било је то могуће захваљујући околности да су у процесу наглог раста оружаних снага срушене многе социјалне преграде и да је огроман део богатстава државе у време Матије Корвина одлазио на издржавање војске. И доцније, када су велика финансијска средства пресахла, Срби су остали у војној служби. Они су били знатно јевтинији ратници од професионалних најамника какве је у својој служби држао Матија Корвин. Обавештавајући свога таста о војним издацима и начину ратовања, краљ се почетком 1481. жалио да лаки коњаници неће да пођу у поход без плате од 10 златника за тромесечје, а две деценије касније српски лаки коњаници добијали су 8–10 златника као годишњу плату. Сем тога, они нису склапали формалне уговоре и нису постављали исте услове плаћања као чешки и други најамници. У тешким годинама на почетку XVI века пристајали су да им се део плате даје у соли и тканинама када се готовином није располагало. То је, заједно са искуствима у рату против Турака и масовним опредељивањем за војнички позив, доприносило да улога Срба у угарским оружаним снагама у току времена све више расте.

Ипак, сви Срби досељени у Угарску нису могли добити место у свету професионалних ратника. Само је један део био у узрасту и снази какве је захтевао живот војника. Па и тај део био је везан за породице из којих је потицао и којима су се враћали они који би доживели приближавање старости. У градским насељима и малим варошима, којих је тада било много у Угарској, живео је мањи број досељених Срба. Горњи Ковин или Српски Ковин наставио је да се развија као трговачко насеље.[23] Срби су се у већем броју усељавали у трговишта у Срему и Банату. Судећи по малобројним документима, изгледа да су до краја XV века дали своје обележје Сланкамену, где је уз тврђаву и насеље била и база »насадиста«.[24]

Далеко највећи део Срба сместио се у сеоска насеља. Необрађеног и напуштеног земљишта било је напретек у крајевима захваћеним турским пустошењима. Међутим, и то земљиште имало је своје господаре који су

[23] Раније спомињане привилегије Ковинаца потврдили су краљ Матија Корвин и краљ Владислав II. Због становника Српског Ковина, ердељски војвода је 1472. од синова Стефана Лошонција одузео трговиште Реген у Трансилванији. Уп. L. Thallóczy – A. Áldásy, *Diplomatarium* 262–263. Не види се због чега је то било, у сваком случају, по краљевом наређењу. Касније је Српски Ковин спадао у краљичине поседе.

[24] Иако је веома мало података о Србима као становницима трговишта и градова, ипак је један Француз из пратње краљице Ане забележио 1502. да у Угарском Краљевству има Рашана »који нису добри хришћани јер имају грчку веру, добри су трговци и лојални у својој вери, јер држе своју реч«. Уп. H. Marczali, *Közlemenyek a párisi nemzeti könyvtárból*, Történelmi tár 23 (1877) 11. О Сланкамену уп. И. Руварац, *Стари Сланкамен*, Зборник Илариона Руварца I, Београд 1934, 382–392.

настојали да у највећој мери искористе своја права. Велики феудални посед је давао обележје Угарској тога времена. Сматра се да је око 60 великашких породица имало под својом влашћу више од 40% свих насељених места у држави. Средње и ситно племство располагало је оним обрадивим земљиштем које је остало изван великашких поседа. Због тога су српски досељеници као корисници земље неизбежно доспевали у зависан однос према господарима земљишта. Српски кметови (jobagiones Rasciani) се спомињу у документима, али до сада није познат ниједан податак који би непосредно осветљавао услове под којима је српским досељеницима уступана земља. Има, додуше, општих података који говоре о настојањима да се Србима олакшају терети да би они који су се доселили привукли друге своје земљаке и да би се предупредио њихов евентуални повратак на турску територију.[25] Један део Срба се, дакле, у социјалном погледу придруживао зависним сељацима затеченим на угарској територији и делио је њихову даљу судбину.

У периоду српског досељавања у читавој Угарској феудална стега је увелико олабавила. Кметска потчињеност из периода образовања властелинства била је већ одавно прошла, а ново пооштравање услова зависности, везано за тзв. »друго кметство«, било је тек на помолу.[26] У Угарској је, као и у већини европских земаља у току претходних столећа, у структури феудалног поседа дошло до промена чије су последице биле далекосежне. Суштина тих промена била је у смањивању онога дела властелинства који су господари земљишта обрађивали у својој режији. Опадање интереса феудалаца за организовање производње утицало је на смањивање радних обавеза зависних земљорадника који су на својим деоницама преузели улогу произвођача житарица и других основних земљорадничких производа. Делови земљишта који су чувани за господаре који ће их непосредно искоришћавати нису сасвим ишчезли, али су у свеукупном привређивању добили подређену улогу. Главни извор прихода феудалних земљопоседника био је у захватању дела земљорадничке производње и у натуралним и новчаним давањима на име права на земљиште и права над површинама које су заједнички искоришћаване (пашњаци, шуме, воде итд.). Феудалци су због тога постали заинтересовани за успешан рад и релативно благостање својих кметова. Већа производња на кметском селишту значила је повећање господаревих прихода, док је пропадање сељачког газдинства повлачило штету и за господара.

Основна натурална дажбина била је деветина (nona) житарица или вина. Њу су феудални земљопоседници убирали или у виду стварног деветог дела летине, односно бербе, или у виду унапред утврђене количине житарица или вина (одређени број мерица жита, јечма или ведара вина). Деветину су пратила, као и у другим земљама феудалне епохе, натурална давања више

[25] Уп. изворе који се касније наводе у вези са црквеном десетином.

[26] Иако је за историју средњовековне Угарске сачуван веома богат дипломатички материјал, ипак положај сељаштва није у потпуности расветљен. Период важан за историју Срба у Угарској темељито је обрађен, посебно са економске тачке гледишта, у студијама Zs. P. Pach-a, *Das Entwicklungsniveau der feudalen Agrarverhältnisse in Ungarn in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts*, Studia historica ASH 46, Budapest 1960 и *Die ungarische Agrarentwicklung im 16–17. Jahrhundert. Abbiegung vom westeuropäischen Entwicklungsgang*, Studia historica ASH 54, Budapest 1964. О дискусији о »другом кметству« у односу на Угарску уп. прилоге које су написали L. Makkai, I. Sinkovics, Zs. P. Pach и J. Perényi у Зборнику: *La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie. Renaissance und Reformation in Polen und in Ungarn (1450–1650)* Budapest 1963.

симболичког карактера за »сто« господара или његових многобројних »официјала« (кокош, јагње, погача, сланина итд.). Ови поклони су често претварани у новчана давања. Господар земље је узимао и новчану ренту у виду земљарине (terragium, census), чији је износ постепено растао. Од једног златника, колико се средином XV века узимало од кметског селишта, земљарина је пред крај века нарасла до 1,5 и чак до 2 златника. И таксе за коришћење вода, пашњака, шума итд., биле су у новцу.

Овим плаћањима се придружују учестали државни намети, који су постали све тежи у време краља Матије Корвина. На име потреба за одбрану од Турака и за издржавање војске расписивани су, уз сагласност сабора, општи намети чији је износ најчешће био један тадашњи угарски златник. Велике новчане дажбине су присиљавале сељаке да део производа који им преостану после предаје господареве деветине и црквене десетине износе на тржиште. Прилике за размену пружала су градска насеља и многобројна трговишта са недељним трговима и годишњим сајмовима, затим продирање трговаца на село и укључивање земљорадничких и сточарских производа у међународну размену, као и исхрана војске.

Кмет је на своме селишту у нормалним приликама уживао приличну самосталност и сигурност. Селиште се без знатнијих такса преносило наслеђем, а у начелу је остала на снази слобода селидбе (libera migratio). Право кретања и напуштања господара потврђивало се више пута законским одредбама које су захтевале само да кмет измири све дажбине и дуговања за последњу годину. Слободу кретања су упркос свему ипак ограничавали припадници средњег и малог племства. Општа клима у другој половини XV века пружала је услове за економску диференцијацију унутар кметског сталежа, уједначеног с правне тачке гледишта. Једни су се уздизали и ширили свој посед преко онога што се радом породице може обрадити, док су други губили и оно што је породица кроз генерације обрађивала. Закони с краја XV века говоре о онима који немају ни њиве ни винограда, већ живе од рада својих руку.

Премало је података о Србима у другој половини XV века да би се могло, макар на појединачним примерима, видети како су се сналазили и како су пролазили у систему у који су се укључивали. Природно је очекивати да су се прихватили традиционалних култура, затечених на тлу на које су се населили. Негде су им природни услови пружали преимућства, негде су им отежавали живот. Срем је крајем средњег века хваљен са својих винограда, а сремска вина уживала су већ тада велики углед. Срем је и после турских пустошења важио као добро обрађен и пријатан крај. Виноградарство Срема су Срби лако прихватили, јер се до XV века виноградарство и у Србији раширило у великој мери, а у северној Србији су владали слични климатски и педолошки услови као у Срему. Равнице данашњег Баната биле су, међутим, делом мочварне а делом су имале карактер »пусте«, те су биле погодније за сточарство него за производњу житарица. Ни то није представљало посебне тешкоће српским досељеницима јер је сточарство у већим размерама или уз основну земљорадничку производњу било раширено у крајевима из којих су дошли.

Нису сачуване вести о тешкоћама у односима између Срба и господара земљишта на које су се Срби населили, нема помена о евентуалним сукобима

због дажбина. Почетком XVI века били су ослобођени државних намета они који су служили у војним формацијама. Остало је, међутим, неколико података о тешкоћама због наплаћивања црквене десетине. У Угарској је, као у свим католичким земљама, црквена десетина имала важну улогу у економском и друштвеном животу. Давање десетог дела летине од свих врста житарица, затим од вина, јагањаца и пчела, симболички је изражавало припадност католичкој цркви и значило је учешће верника у издржавању цркве и њених служитеља. Са економске тачке гледишта, то је био значајан терет за оне који су плаћали а важан извор прихода за црквену јерархију. Она је допуњавала приходе које су црквене организације убирале са својих земаља, којима су господариле попут феудалних земљопоседника. У Угарској је десетина служила и за издржавање бандерија, војних одреда, појединих прелата. Упркос великом ауторитету цркве, убирање десетине наилазило је на разне тешкоће. Плаћање су избегавали кметови, јер им је десетина представљала велики терет. Задржавали су је под разним изговорима и феудалци, склони да поштеде кметове од црквених давања да би лакше и сигурније могли узимати свој део. Најзад, убирање десетине тражило је сложену организацију и поуздане службенике који ће допрети до сваког домаћинства и објективно одмерити дужне количине производа, а затим их поштено предати цркви. Препуштање десетине закупницима компромитовало је ову црквену дажбину и било је забрањено у XV веку, али се не зна колико су забране биле поштоване. Почетком XVI века било је појава продавања прихода од црквене десетине. Због свих тих тешкоћа, убирање црквене десетине је неколико пута било предмет расправа на сабору и законског регулисања.[27]

С појавом Срба проблем десетине се још више заплео, јер су Срби одбијали да плаћају ову црквену дажбину позивајући се на чињеницу да не припадају католичкој цркви, да у духовним стварима нису потчињени прелатима који су десетину убирали и да плаћају дажбине своме свештенству. Краљ и световни феудалци били су склони да се у погледу ослобађања од десетине изађе Србима у сусрет, да би их јаче привезали за тле Угарске и да би досељени Срби привлачили своје земљаке који су остали под турском влашћу. Световњацима из редова феудалне господе било је утолико лакше да буду попустљиви пошто од црквене десетине нису имали никакве користи, а могла им је створити тешкоће у односима са Србима које су населили на своме земљишту.

Први познати спор о црквеној десетини односи се на Србе насељене у Срему на властелинству великаша Матије Моровићког, које је било под јурисдикцијом печујског бискупа Ивана Чесмичког (Jannus Panonius), познатог хуманистичког песника. Када је 1466. убирање десетине поново дошло у руке печујског бискупа, он се са господарем властелинства споразумео да се износ од 12 динара (осмина златника), колика је десетина била одређена Србима, не наплаћује одмах у целини, већ да се у тој години узме само 6

[27] Убирање десетине уређено је у неколико махова у другој половини XV и почетком XVI века. Декрети су објављени у више пута цитираном издању *Corpus juris Hungarici*, Budapest 1899. Уп. I. Balint, *A dézsma adminisztrációja*, Levéltári Közlemények (1940–41) 223–249. Сачувано је врло мало аката о убирању црквене десетине. Један попис из 1522. је објављен и садржи драгоцене податке о демографској ситуацији и економским приликама: I. Szabó, *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-böl*, Budapest 1954.

динара, у следећој 8 и тек у трећој години цела сума од 12 динара.[28] Бискуп је на то изузетно пристао, правећи уступак Моровићком, са образложењем које ће се више пута наћи у документима: Срби су близу Саве и турске границе па не треба да се осете оптерећени и да због тога оду.

То је био у двоструком смислу компромис, најпре због тога што није узимана стварна десетина, већ стални новчани износ, а затим што та сума није одмах у целини наплаћивана. Био је то стицај околности и резултат добре воље и помирљивости бискупа и господара земљишта. Само три године касније, племић Пожа де Сер, потомак једног од угарских службеника деспота Стефана, дошао је под удар интердикта због десетине Срба (propter decimas Rascianorum) на својим поседима у околини Темишвара.[29] До сличних заплета је, вероватно, долазило и на другим местима, али нам нису остали сачувани документи.

Краљ Матија је настојао да осигура своју колонизациону политику, па се залагао за еластичан однос према Србима и код својих прелата и код папске столице. У својој држави је био у могућности да и сам предузме извесне кораке. На државном сабору одржаном у Будиму 1481. донете су законске одредбе о многим питањима у вези са црквеном десетином и начином њеног убирања. Између осталог је прописано да се од Срба и других »шизматика« не утерује црквена десетина и да се због ње не баца интердикт на католике. Предвиђало се чак да се, у случају када православац и католик по уговору заједнички обрађују земљу, десетина узима само са оног дела који припада католику. У самом законском тексту се каже да то ослобађање неће важити трајно већ само неколико година док се дошљаци и пребези не учврсте у краљевим земљама да би, идући њиховим примером, и други били подстакнути да напусте турске области.[30] Ипак, ово ограничење је остало толико неодређено да се може претпоставити да је унето у текст више ради умирења прелата него из жеље да се у тој ствари промени положај Срба. После смрти краља Матије централна власт се више није заузимала око овог питања, а прелати су као феудална господа могли у већој мери бранити своје интересе. Спорови око црквене десетине уопште и око десетине Срба поново су се заоштрили. Под краљем Владиславом II, на сабору одржаном 1495. потврђено је решење из времена краља Матије и прописано да се од Срба, Рутена, Влаха и других »шизматика« десетина не наплаћује.[31] Том приликом нису у закон унета временска ограничења. Ипак, и после тога избијали су спорови око десетине.

Заплети око црквене десетине били су само део далеко општијих друштвених и културних проблема Срба у новој средини. Биле су то само фискалне последице верске подвојености и оне су се политичким и законодавним средствима могле ублажити и отклонити. Сама подвојеност се, међутим, није могла превазићи. Дубоке корене је имала у стварним разликама у верском животу и у традицијама одвојеног развоја, храну је налазила у суревњивости и супарништву хијерархија, а плодови су јој били у узајамном неповерењу и

[28] П. Рокаи, *Прилог познавању положаја Срба у Угарској у XV веку*, Зборник МСИ 6 (1972) 87–91, где је документ објављен у целини и дат преглед мишљења о проблемима плаћања десетине од стране Срба.

[29] Државни архив у Будимпешти DI 93401.

[30] *Corpus juris Hungarici* 388–390. Уп. П. Рокаи, *нав. дело* 90.

[31] *Corpus juris Hungarici* 588.

нетрпељивости верника. Припадност једној великој хришћанској цркви повлачила је собом одбојан став према другој.

Угарска је била католичка држава иако сви краљеви поданици нису били католици. Било је Јевреја, муслимана, а знатно већи број православних живео је у периферним деловима државе где су били насељени Русини, Власи и Срби. Верско шаренило није било у складу са идеалом католичких црквених достојанственика, што је на свој начин сажето изразио калочки надбискуп Петар Вардаји у љутитом прекору упућеном деспоту Ђорђу Бранковићу због ускраћивања десетине: »Јер Бог је ову државу створио хришћанском а не шизматичком и свакако није у вашој власти да је учините српском. Хришћански народ у хришћанској држави под хришћанским владарем треба да живи по хришћанском закону и хришћанском обреду.«[32] Идеал верске хомогености био је далеко од стварних услова живота, а особито туђ је морао бити Србима који су дошли из православне земље у којој је свако веће трговачко насеље имало католичку парохију и католичку цркву.

Краљ Матија Корвин је у верској нетрпељивости која је пратила црквену подвојеност видео опасност за своју политику јачања државе и њене војне снаге, па се залагао за трпељив став према иноверним дошљацима. Савезника је тражио и налазио у Риму код папе Сикста IV, заинтересованог за енергичну борбу против Турака. Остало је сачувано папино упутство угарским прелатима и клеру, издато 1477. на подстицај краљевог посланика. Папа је обавештен да у делу Угарске, који је у суседству Србије, живе хришћани грчког обреда које католици избегавају и у проповедима жигошу као неправилно крштене. Ови се због тога вређају и њихова савест трпи и то више штети хришћанској заједници него што користи католичкој вери. Папа је тражио од угарског клера да православне ни тајно ни јавно у проповедима не узнемирава, да их прима у католичке цркве и сахрањује у католичка гробља ако то затражи, као и да врши исповест и даје опрост кад нема православних свештеника и да православнима не ускраћује крштење. Све то треба да послужи лакшем придобијању за католичку цркву и да, у крајњој линији, олакша покатоличавање Срба.[33] Није познато како је међу угарским клером примљена папина енциклика, ни у којој је мери спровођена у живот.

У сваком случају, документ представља важно сведочанство о промени у ставу угарских политичких чинилаца према православном живљу. Две деценије раније, Јанко Хуњади, отац краља Матије, водио је супротну политику. У време проповедничке делатности Јована Капистрана у Угарској, упоредо с борбом против хусита водила се и борба против »расколника влашких и српских«. Сам Капистран је 1455. подстицао католике у Ердељу да преобраћају или прогоне православне свештенике, позивајући се на одлуку Јанка Хуњадија и других барона краљевства да се православне цркве спале, а свештеници прогнају с поседа угарске господе уколико не прихвате католичанство. Прогоњени су нарочито свештеници које је посветио »wladica«, по свој прилици православни епископ с подручја угровлашке митрополије или српске патријаршије.[34]

[32] C. Wagner, *Petri de Warda Epistolae*, Posonii 1776, 125–126.

[33] A. Theiner, *Monumenta Hungariae* II, 454.

[34] B. Pettko, Kapisztrán Janos levélezése a magyarokkal, Történelmi tár (1901) 187, 192. У тренуцима велике опасности, као што је то било за време турске опсаде Београда 1456. став Капистрана био је попустљивији. Он је тада благосиљао и шизматике ако су били вољни да се

Свештеници и цркве на преосталим поседима деспота Ђурђа Бранковића нису били погођени овим прогонима, јер је деспот од папе Николе V (1447–1455) исходио булу којом је обезбеђена слобода његове вероисповести, а добио је, такође, и одобрење да на тлу Угарске подигне девет манастира за своје калуђере.[35] Капистран се у својој горљивости оборио и на деспота Ђурђа, али је најпре морао код новог папе Каликста III (1455–1458) да тражи ревизију Ђурђевих привилегија, да би прибавио правну основу за почетак прогона. Тешко да је у томе успео, јер је следеће године умро. По свој прилици, була папе Николе V није била опозвана и то је олакшавало политику трпељивости, коју је, као што смо видели, водио краљ Матија Корвин.

За верски живот Срба досељених у Угарску веома је значајна била околност да се од 1427, откако је Београд поново дошао под власт угарског краља, у оквирима краљевине налазило седиште православног митрополита, који је имао све услове да буде верски старешина Срба у Угарској.[36] Судећи по једној повељи, сачуваној у касном препису, београдски митрополит је у време Матије Корвина био црквени поглавар свих православних под краљевом влашћу. На молбу београдског митрополита Јоаникија, краљ Матија је 1479. ослободио намета влашке свештенике у мармарошкој жупанији који су митрополиту били потчињени.[37]

Међу Србима у Угарској у другој половини XV века није било само свештеника-појединаца и калуђера, већ се образовала редовна црквена организација на челу са београдским митрополитом. Ипак је до краја XV века остало сачувано веома мало података о појединим црквама и манастирима. Документима су посведочене православне цркве у Београду, Српском Ковину, Купинову и Сланкамену. Православни манастир био је негде у Потисју на поседима Белмужевића. Приликом славе тога манастира, о празнику Успења Богородице, Турци су изненада напали окупљени народ и убили Вука Белмужевића.[38] Црква је свакако било у већини насеља обновљених доласком Срба. Међу Србе у Угарској залазили су у то време и светогорски калуђери. Један од њих, калуђер Тимотеј, био је дуже време на двору Милоша Белмужевића као војводин исповедник и »духовни отац«. Захваљујући овим везама, српска властела се могла крајем XV и почетком XVI века појавити у улози нових ктитора светогорских манастира.

боре против Турака. Михаило Силађи се тада залагао да се подигне нова православна црква уместо оне коју су Турци опустошили. Уп. J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку* 140-1, 388.

[35] Папска була за деспота Ђурђа није сачувана, али је копија била показана Јовану Капистрану, Уп. E. Fermendžin, *Acta Bosnae* 225. О везама деспота Ђурђа с папом Николом V, али о другој ствари, остао је помен у једној папској були из 1513. Уп. A. Theiner, *Monumenta Hungariae* II, 605.

[36] Уп. J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку* 307, 309–310, 453.

[37] Иако је сачувана у касном препису и издата само у изводу, повеља не садржи елементе који би изазивали сумњу да је фалсификат из каснијег времена. Уп. N. Nilles, *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae s. Stephani* I, 1885, 437, нап. 3.

[38] Око најстаријих цркава међу Србима у Угарској много се трудио Р. Грујић, *Духовни живот*, Војводина I, Нови Сад 1939, 348–369.

ПОСЛЕДЊИ БРАНКОВИЋИ

У време кад је умро деспот Вук Гргуревић, краљ Матија је све своје амбиције пренео на западно ратно поприште. Своје главне снаге ангажовао је на освајању аустријских покрајина и само неколико недеља после Вукове смрти освајањем Беча доживео је своју највећу победу. Мир склопљен са Бајазитом II ослобађао га је стрепње од великог турског похода, али није у потпуности обезбеђивао границе. Било је и тада упада и четовања у локалним оквирима. Граничне окршаје допуштали су, а некад вероватно и подстицали, намесници суседних области. Посебно је босански паша често кршио мир и на њега се угарски краљ жалио султану. Турски напади су сузбијани или се на њих одговарало одмаздом сличних размера, а мир између две државе није био погажен, јер су оба владара имала интерес да га очувају. Ипак, на праг рата дошло се у јесен 1486, када је на повратку из посланства на језавском мосту пред Смедеревом убијен Дмитар Јакшић. Тај злочин је изазвао жестоке протесте краља Матије. Султан је успео да га убеди да није одобрио мучки напад на посланика. Погубио је не само злочинца него и његовог старешину.[1] Турско посланство је у пролеће 1487. долазило краљу у Беч и тек тада је било обезбеђено продужавање мира.[2] У последњим годинама своје владавине краљ Матија је своје евентуално наступање против Турске везао искључиво за Цема, брата султана Бајазита, који је доспео у руке родских витезова, затим француског краља и, најзад, папе. Безуспешно је настојао да прогнаног султановог брата доведе у Угарску и да се њиме послужи у борби против Бајазита II.[3]

Српска властела и српски ратници били су највећим делом пребачени на ратиште у Аустрији. Приликом опсада градова и у већим операцијама краљ Матија је имао три војна логора: угарски, чешки и српски. Српским одредима

[1] О датуму погибије Дмитра Јакшића уп. А. Ивић, *Историја* 28, 349–350. Писмо Чезара Валентинија, које говори о ставу угарског краља и о султановом правдању, датовано је у Бечу 31. децембра 1487, али по стилу »a nativitate«, што значи да је нова година почињала 25. децембра, те је писмо по нашем рачунању из последњег дана 1486. године. Уп. I. Nagy – A. Nyáry, *Magyar diplomacziai emlékek* III, 376.

[2] О боравку турских посланика у Бечу говори више савремених докумената. Из тога времена је и писмо краља Матије султану на српском језику у коме се говори о гажењима примирја, о истрази и кажњавању криваца, али се посебно не спомиње убиство Дмитра Јакшића. Уп. Н. Радојчић, *Пет писама с краја XV века*, ЈФ 20 (1953–1954) 363–366.

[3] Уп. F. Babinger, *Spätmittelalterliche fränkische Briefschaften aus dem grossherrlichen Seraj zu Stambul*, München 1963, 104–108, где се налази осврт на литературу о Цем-султану, затим 34–35, посебно напомена 120, где се истиче још недовољно проучена улога краља Матије у дипломатским натезањима око Бајазитовог брата.

су поверавање и посебне операције. Пред крај рата једна већа група веома цењених српских ратника налазила се у близини Линца.[4] У краљевој војсци Срби свакако нису представљали ни елитни ни најбројнији део, али су имали одређену улогу у Матијиним методима вођења рата и без њих би остваривање циљева теже ишло. То је, по свој прилици, уз најбоље искуство које је имао с Вуком Гргуревићем, утицало на краља Матију Корвина да верном и прослављеном деспоту потражи наследника који ће бити ауторитет за Србе и осигуравати њихову верност угарском краљевству.

Поставши господар већег дела аустријских покрајина и њихове престонице, Матија Корвин је лако могао ступити у везу с последњим изданцима лозе деспота Ђурђа, синовима слепог Стефана Бранковића. Они су после очеве смрти 1477. још неко време остали у Београду у Фурланији с мајком Ангелином, док им суседи својим насиљем нису загорчали живот. Ангелина се тада обратила за помоћ цару Фридриху III и добила је са синовима замак Вајтерсфелд у Штајерској где је неко време живела. На царево посредовање склопљен је 1485. брак између Марије, сестре Ђорђа и Јована, и Бонифација IV, маркграфа од Монферата, потомка византијских Палеолога. Венчање је обављено у Инсбруку у јулу 1485. у присуству царевом, али у одсуству младожење који је био у својој малој кнежевини на Поу.[5] Стефанова удовица и синови били су, дакле, и после смрти Вука Гргуревића под заштитом Фридриха III, непријатеља угарског краља.

Позивајући Ђорђа Бранковића у своју земљу да преузме достојанство српског деспота, краљ Матија је морао прећи преко чињенице да је овај био штићеник Хабсбурга, а Стефанова удовица и синови су морали предати забораву краљево поступање према слепом Стефану после напуштања Смедерева. Обе стране су прешле преко непријатне прошлости и млади Бранковићи су пошли за Угарску која им је била непозната управо као и земље њихових предака и по оцу и по мајци. Пошто су, по свој прилици, и они с мајком пратили сестру мужу у Пијемонт, на пут у Угарску кренули су тек крајем 1485. тако да су у Срем стигли у фебруару 1486. године. Већ начин на који су дошли у туђу земљу али међу своје сународнике, носећи мошти свога оца као највећу драгоценост, показује да нису погубили везе са својом земљом и народом. Живећи у изгнанству, неговали су традиције предака и у своме деловању свесно су настојали да се угледају на узоре из српске историје, коју су познавали. Опажа се то по култу владара који се опет успоставља, по улози ктитора и заштитника светогорских манастира, по монашењу Ђорђевом и прихватању црквеног достојанства.[6]

[4] После освајања Беча, у Аустрији се није непрекидно ратовало. У два маха била су дужа примирја (1487. децембар – 1488. јуни и 1489). У близини Линца су се у тренутку Матијине смрти затекли са чешким најамницима и gente de arma Rasciane, che erano prima al soldo del Re de Ungheria. e valino assai (I. Nagy – A. Nyáry, *Magyar diplomacziai emlékek* IV, 379). Српски одреди су употребљени и за време ратовања против побуњених племића у Опави 1488, па је у народу тај рат назван српским ратом. Уп. В. Стефановић, *Краљ Матија према Влашкој и Босни*, Летопис МС 331 (1932) 175.

[5] Уп. К. Јиречек, *Ист. Срба* I, 408. Доказе за друкчије идентификовање замка Вајтерсфелд дао је F. Babinger, *Das Ende der Arianiten*, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 4 (1960) 63. У тој расправи су и подаци и литература о каснијој судбини Београда у Фурланији док није пао у руке Константина Аријанита.

[6] Уп. С. Ћирковић, *Моравска Србија у историји српског народа*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 108–109.

Са титулом деспота краљ Матија је Ђорђу Бранковићу препустио и део поседа које је имао Вук Гргуревић. Повеља о томе није сачувана, али се може претпоставити да је нови деспот добио све што је краљ повратио од Вука Гргуревића који није имао наследника. Међутим, не обазирући се на рођаке, Вук је поседе стечене последњим краљевим даровницама пренео на своју жену Барбару Франкопан и на то је добио краљеву сагласност. Међу поседима које је добио Ђорђе Бранковић свакако је било Беркасово, јер је остао сачуван документ из кога се види да су браћа овај град држали као залог на име 12.000 златника.[7] Браћа су се сада заклели на верност краљу Матији као што су се неколико година раније били заклели цару Фридриху III. На Ђорђа је прешла обавеза да предводи и издржава бандериј од 1.000 ратника. Већ положајем својих нових поседа он је био принуђен да се суочава с Турцима, али граница тада није била стално ратно поприште јер је мир још био на снази. Деспот Ђорђе није могао да бира где ће ратовати са својим бандеријем, па се може очекивати да је неко време свакако био и у Аустрији, где је у тим годинама краљ непрекидно боравио. О извесној присности између краља Матије и новог српског деспота сведочи чињеница да је краљ настојао да ожени Ђорђа и да је, по свој прилици, утицао на избор невесте из круга јужноиталијанских рођака краљице Беатриче. Брак са Изабелом, како се звала нова деспотица, није успео и одржао се само кратко време, можда због разлике у вери, како се прича у житију Ђорђевом.[8]

Деспоту Ђорђу није било дато да дуго служи краља Матију. У пролеће 1490, у најбољим годинама, краљ Матија Корвин је изненада умро. Владарева смрт означила је прекретницу у развоју угарске државе, јер су се околности тако стекле да је неизбежан био не само прекид дотадашње освајачке политике већ и потрес који је пољуљао темеље чврсте краљеве власти. Мир је трајао само док нису обављене тужне свечаности, јер се по угарским правним обичајима пре сахране умрлог владара није смело покретати питање о његовом наследнику. Предах је дуже потрајао јер је после посмртних почасти у Бечу, где је краљ преминуо 6. априла, обављена и права сахрана у Стоном Београду 18 дана касније.

Краљ Матија из своја два брака није имао законитог потомства, па је зато последњих неколико година прегао да осигура престо своме ванбрачном сину Иванишу, рођеном 1473. из везе са једном шлеском племкињом. Настојао је

[7] Вук Гргуревић је Белу Стену и Титушевину, затим Градису и Комогојно пренео на своју жену Барбару, којој је краљ те поседе потврдио. Када се она преудала за Фрању Бериславића, прешли су и бивши Вукови поседи Бериславићима, док им нису одузети због сарадње с Турцима. Уп. D. Dinić-Knežević, *Sremski Brankovići*, Istraživanja 4 (1975) 18–19, 28. Повеља о Беркасову: J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon* XII, 303–304.

[8] *Живот архиепископа Максима*, изд. А. Вукомановић, Гласник ДСС 11 (1858) 127, даје име *Събела* и приказује ствар тако као да се брак није остварио јер она није хтела да напусти јерес (католичанство). Ђорђе се, по житију, одмах замонашио услед неуспелог брака, што не може бити тачно, јер се посредовање приписује краљу Матији (умро 1490) а Ђорђе се замонашио крајем 1497. или током 1498. године. Можда се на ову Изабелу односи белешка Л. Талоција (без податка о месту и времену настанка нотице): Elizabetha seu Izabella Balza filia Engilberti principis de Nardi in Apulia vidua Gregorii Serviae principis. Та загонетна белешка добила је већи значај откако се зна да је Izabela del Balco, напуљска краљица пред којом је 1497. певана српска песма (вид. поглавље М. Пантића на стр. 516 ове књиге), имала рођаку која је била despota Servie. Уп. М. Пантић, *Непозната бугарштица о Деспоту Ђурђу и Сибињанин Јанку из XV века*, Зборник МСКЈ 25 (1977) 423–424.

на томе нарочито због изнуђеног уговора са Хабсбурзима из 1462, који је цару Фридриху III или његовом сину Максимилијану давао право на угарску круну ако краљ умре без законитог наследника. Обасуо је свога ванбрачног сина поседима и титулама, истицао га у јавности, давао му је да заступа краља у свечаним приликама и узимао за њега заклетве верности.[9] Ипак, није успео да обезбеди његово формално озакоњење. Против Иваниша Корвина била је и краљица Беатрича, која је претендовала да буде наследник, иако није имала стварних изгледа на успех с обзиром на правна схватања угарског племства.

Ранија политичка утаначења давала су право наслеђа Хабсбурзима, али је то управо смањивало њихове изгледе, јер угарски великаши нису хтели да пропусте прилику да наметну и потврде своје право избора и да поставе услове претендентима. Синови пољског краља Казимира, Владислав, који је већ био чешки краљ, и Јан Олбрахт, били су родбински повезани с претходном угарском владарском династијом (мајка им је била сестра краља Ладислава V Посмрчета). Међутим, они нису истицали своја наследна права, већ су се кандидовали стављајући до знања да ће пристати на услове који им се поставе. У Владислављевом случају угарски великаши су имали у виду његову владавину у Чешкој и чињеницу да би он као претендент могао нанети Угарској велике штете.

Сабор окупљен на уобичајеном месту, Ракушком пољу код Пеште, трајао је дуже но обично, и протицао је у узрујаној атмосфери. Да би се осећали безбедније и да би им реч имала већу тежину, великаши су долазили окружени великим групама својих »фамилијара«. Средином маја било је на окупу девет до десет хиљада људи, али припадници ситног племства су се разишли чим су потрошили своја средства. Врло рано су се почеле назирати великашке групе. Бројно јака и утицајна била је група великаша, који су, поштујући жељу покојног краља, хтели да се изабере херцег Иваниш Корвин. Једна мања али предузимљива група покушала је, још пре формалних избора, да извиче за краља Јана Олбрахта, али је била онемогућена. Ипак, млади Јагелонац је од тада настојао да се оружјем избори за угарски престо. Највиши државни достојанственици и најистакнутији великаши били су за избор чешког краља. Они су и удову, краљицу Беатричу, придобили неискреним обећањем да ће се краљ њоме оженити. Да би се лакше дошло до решења, великаши су 17. јуна 1490. са херцегом Иванишем склопили погодбу о обештећењу ако он не буде изабран за краља. Пошто су му обећали титулу краља Босне и херцега Славоније, као и задржавање скоро свих поседа које је добио од оца, изнудили су његову сагласност да ће се покорити ономе кога сабор буде изабрао за краља.

Син покојног краља имао је тек 17 година, био је неуравнотежен и тешко се опирао вођама својих присталица.[10] Желећи да искористе предност коју су доносили круна и ризница у рукама херцега Иваниша, његове присталице су га присилиле да 1. јула пођу према Печују, да би осигурали упоришта на поседима печујског бискупа, који је уз калочког надбискупа и херцега Ловру

[9] О улози уговора из 1462. у каснијој Матијиној политици према Хабсбурзима и настојањима око озакоњења Иваниша Корвина уп. K. Nehring, *нав. дело* 168–193.

[10] Уп. Gy. Schönherr, *Hunyadi Corvin János 1473–1504*, Budapest 1894. Код нас је драгоцену грађу о Иванишу и његовим савременицима објавио F. Šišić, *Rukovet spomenika o hercegu Ivanišu Korvinu i o borbama Hrvata s Turcima (1473–1496)*, Starine 37 (1934) 189–344; 38 (1937) 1–180.

Илочког, био предводник ове великашке странке. Са овлашћењем сабора против ове групе кренули су Стефан Батори, палатин који је имао краљевска овлашћења, и Павле Кињижи, верни Матијин војсковођа. Код Шарвиза су 4. јула поразили Корвинове присталице и пресекли пут младог херцега до престола. Најзад, 15. јула 1490. сабор је за краља изабрао чешкога краља који је у Угарској носио име Владислав II.[11] После тога је обновљено помирење са Иванишем Корвином, који је предао круну и учествовао у свечаностима крунисања. Тиме је био завршен први период борби, док су теже и још крвавије тек предстојале.

Деспот Ђорђе, његов брат Јован и други српски великаши не спомињу се међу оних двадесетак личности за које су страни дипломати у Будиму сматрали да ће имати одлучну реч у избору новог краља. То је сасвим разумљиво јер Ђорђе није уживао славу и углед Вука Гргуревића, био је тек кратко време деспот и није напунио ни тридесет година. Иако нису водили главну реч, српски великаши нису могли избећи да се определе и приђу некој од сукобљених група. Тада се, колико знамо, први пут десило да су се српски великаши и међусобно поделили и супротно оријентисали, бар за краће време. Деспот Ђорђе и његов брат Јован били су у најужем кругу присталица херцега Иваниша Корвина. Спомињу се изричито међу предводницима Корвинове странке и сусрели су се са младим претендентом у будимској тврђави само неколико дана пре несрећног повлачења према југу, па је сигурно да су се и они налазили међу потученима у бици од 4. јула.[12] Бранковићи су се, као и остали великаши из те групе, упорније опирали новом краљу Владиславу него колебљиви Корвин. Запажено је и забележено њихово одсуство са свечаности крунисања обављене 18. септембра 1490.[13] Деспот Ђорђе се помиње међу четрдесетак племића савезника и присталица Иваниша Корвина којима су чешки великаши јамчили безбедност, да би омогућили помирење с новим краљем.[14]

Новоизабраном краљу је од самог почетка владавине претила опасност са две стране. Најпре га је напао рођени брат Јан Олбрахт, који је с пољским одредима већ у првој половини августа стигао надомак престонице. Покушаји

[11] У угарским документима се као и у мађарском језику прави разлика између облика Ладислав и Владислав (Lászlo и Ulászló) иако је то исто словенско име. Облик Владислав употребљавали су Јагелонци 1440–1444. и 1490–1516. године. Судећи по тестаменту Милоша Белмужевића, у српском се није пазило на ту разлику. Краљ Владислав II је ту назван Ласлов, док се у летописима краљ Ладислав V Посмрче бележи као Владислав а старији син Јанка Хуњадија као Ласлов. Догађаје после смрти краља Матије описује Бонфини (*Rerum Hungaricarum decades* 667–738), а његова казивања потврђују савремени извештаји.

[12] Lo Dispoto de Servia, lo Conte Bernardino Frangipani, et alcuni altri piu inferiori, et non nominati, et alogiano cum il prefato nel castello. Са њима су калочки надбискуп, печујски бискуп и херцег Ловро Илочки, док су на другој страни tuti li altri baroni, који су се сместили у подграђу Будима. У више махова је међу завађеним странкама склапано примирје. Уп. I. Nagy – A. Nyáry, *Magyar diplomacziai emlékek* IV, 432. Пораз од 4. јула 1490. имао је неугодне последице за побеђене. Иваниш Корвин се осам година касније жалио како је био потпуно опљачкан и да су све његове повеље доспеле у туђе руке. Може се с разлогом претпоставити да су тада лоше прошли и великаши из његове групе.

[13] У писму посланика краља Феранта, које преноси вести из Будима, забележени су калочки надбискуп, печујски бискуп, херцег Ловро и српски деспот као они који нису присуствовали крунисању. За последњу двојицу, херцега и деспота, каже се да су molto emuli de la M^{ta} de la Ser^{ma} Regina vostra figliola. Уп. A. Berzeviczy, *Aragoniai Beatrix magyar királyné vonatkozó okiratok*, Budapest 1914, 173.

[14] F. Šišić, *Rukovet spomenika*, Starine 37 (1934) 301–303.

да се браћа измире нису уродили плодом. Пољски краљевић је ипак био присиљен да се повуче према северу, где је покушавао да освоји град Кошице. У борбама око тога града прославио се један од Јакшића победивши неког необично снажног и одважног Татарина који је све краљеве ратнике изазивао на двобој.[15] Најзад, уз посредовање оца двојице супарника постигнут је мир по цену Владислављевог одрицања права на пољску круну.

Док се краљ Владислав II борио против брата, на другој страни се спремао римско-немачки краљ Максимилијан Хабсбург. Он је тражио и добио помоћ у Немачкој, сакупио је најамничку војску и привукао на своју страну неке од угарских великаша. За кратко време је повратио аустријске области и почетком октобра 1490. с војском од шеснаест до осамнаест хиљада људи ушао је у Угарску и потчинио себи територије све до Стоног Београда. Постепено се повећавао и број његових присталица међу угарским племством. На његову страну је прешла већина оних који су раније подржавали Иваниша Корвина. Једну такву групу великаша предводили су деспот Ђорђе и његов брат Јован. Заједнички су 1. новембра 1490. издали повељу којом бирају и признају за краља Максимилијана, сећајући се уговора који су у своје време склопили краљ Матија и цар Фридрих III (1462). Тражили су поштовање свих права и слобода и помоћ против свих непријатеља, посебно против Турака.[16] Бранковићи су тиме стали на страну бунтовника и противника краља Владислава II.

Максимилијан је највећи успех постигао освајањем Стоног Београда (17. новембра 1490), али су после тога ствари добиле неповољан ток. Није имао средстава да плати најамнике, па је био приморан да напусти Угарску оставивши посаде у градовима. У току следеће године настављене су борбе у којима су учествовали и српски ратници под заповедништвом Јакшића и Белмужевића.[17] Упориште Максимилијанових присталица било је у Славонији, где су се немачки одреди придружили краљевим одметницима. Против њих је краљ Владислав упутио Павла Кињижија, који је постигао успехе колико оружјем толико и придобијањем великаша. У пролеће 1491. вратили су се, по свој прилици, и Бранковићи под власт краља Владислава.[18] У јесен исте године обе стране су биле исцрпљене и спремне за помирење. У новембру 1491. дошло је до преговора, а затим и до склапања мира којим су обновљене погодбе уговорене пре три деценије: потврђено је право Хабсбурга да наследе угарску круну уколико краљ Владислав умре без законитих наследника. Мир склопљен у Пожуну требало је да одобре сталежи. Угарски великаши су у први мах одбили да потврде уговор, али су 7. марта 1492. ипак

[15] О томе подвигу причају А. Бонфини и Л. Цријевић Туберон. Уп. А. Ивић, *О мегдану Дмитра Јакшића*, Српски књижевни гласник 21 (1908) 686–690.

[16] F. Firnhaber, *Beiträge zur Geschichte Ungerns unter der Regierung der Könige Wladislaus II. und Ludwig II. 1490–1526*, Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen 2 (1849) 47–49 (пагинација сепарата); F. Šisic, *Rukovet spomenika*, Starine 37 (1934) 308–309.

[17] Tubero, *Commentaria* 170.

[18] Већ у јулу 1490, у време сукоба са Ловром Илочким, Бранковићи су у добрим односима с краљем. Уп. L. Thallóczy – A. Áldásy, *Diplomatarium* 284–288. У Бонфинијевом причању о акцији Павла Кињижија (*Rerum Hungaricarum decades* 714), које се може тачно датовати у фебруар 1491, спомиње се да се печујски бискуп повукао in oppido d. Georgii на другој страни Драве. Није сигурно да је реч о деспоту Ђорђу, а не види се ни које би насеље он имао јужно од Драве у то време.

издали повеље о својој сагласности са уговореним тачкама. У главној повељи наведен је и деспот Ђорђе (Georgius regni Rascie despotus), а у повељи хрватског и славонског племства Балша Херцеговић (dux sancti Save).[19] Због овог уговора планула је још једном борба између краља Владислава II и његовог брата Јана Олбрахта. У децембру 1491. дошло је до битке у којој су на Владислављевој страни учествовали српски ратници под командом Јакшића и Белмужевића.[20] Претрпевши још једном пораз, пољски краљевић се повукао из Угарске и више се није мешао. Као пољски краљ био је касније у добрим односима с братом.

Пошто су се после скоро две године стишале борбе око престола и пошто је постигнуто унутрашње јединство, већа пажња се могла посветити турској опасности. Одмах после смрти краља Матије завладао је страх од великог турског напада, појачаван стварним или измишљеним вестима о турским припремама и о провалама мањих размера. Примирје је било на снази и угарски посланик је имао прилике да чује изјаве саучешћа због краљеве смрти и обећање да ће краљевом сину помоћи са 40.000 ратника.[21] Примирје није формално прекинуто, али су нередовне прилике у Угарској охрабривале упаде пљачкашких одреда и друге акције локалних турских намесника који су користили прилику да се прославе изненадним подвигом и обогате опљачканим пленом. Било је више упада у Хрватску, затим провала преко Дунава у темишварски крај. Освојене су и две мале утврде у близини Београда. Одбрамбени систем је још увек дејствовао. Упућивана су појачања у људству и материјалу, а искусни команданти су успешно бранили тврђаве.[22] Шабац је био у два маха опседан, једном у јесен 1490. а други пут у фебруару 1492.[23]

Узнемирење је завладало у лето 1492, када су се проносиле вести о великим припремама султанове флоте и копнене војске. Султан Бајазит II је тада показао да неће поћи против Угарске и да је вољан да склопи мир, али није спреман да се обавеже да неће нападати Молдавију, Влашку, Далмацију и аустријске покрајине, што је тражила угарска страна. Крајем 1492. у Будиму се очекивао турски посланик ради склапања мира. Пошто преговори нису напредовали, почели су се и на угарској страни ковати планови о нападу већих размера, о сакупљању војске од неколико десетина хиљада ратника, али од свега тога није ништа остварено. У току 1493. дошло је до неколико већих судара, од којих је свакако најважнији онај на Крбавском пољу.[24]

У одговор на то организовани су продори у Србију, од којих је онај у фебруару 1494. био већих размера и имао је последице сличне походима из времена краља Матије. Павле Кињижи, који је преболео последице тешког апоплектичког удара, у пролеће 1493. искористио је околност што је Дунав био залеђен и са 10.000 ратника прешао је на турско тле. Није се бацио на

[19] F. Firnhaber, *нав. дело* 135, 137.

[20] Уп. А. Ивић, *Историја* 37, 352.

[21] A. Bonfinii *Rerum Hungaricarum decades* 693.

[22] Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку* 200–218, 413–420, показала је како су се промене после смрти краља Матије одразиле на положај Београда и на стање дуж границе на Дунаву.

[23] Уп. С. Ћирковић, *Средњи век*, *Шабац у прошлости* I, Шабац 1970, 103–104, 113–114.

[24] Текстови свих важних извора у F. Šisic, *Rukovet spomenika*, Starine 38 (1937) 118–174. Уп. нарочито стране 136 и 139, нап. 15, где је објашњена забуна у тексту Донада да Леце, према коме би и деспот Вук учествовао у овој бици.

Смедерево, већ на два мања утврђења (кастела). У једном од њих били су Али-бегова породица и ризница. Оба утврђења су освојена, темељито опљењена и спаљена. Међу стварима су нађене и црквене утвари које је Али-бег опљачкао у Варадину две деценије раније. Српско становништво се, као и приликом ранијих похода, прикључило Кињижијевој војсци и било је преведено преко Дунава и насељено на угарском земљишту.[25] У то време је у Београду откривена завера ради предаје града Турцима, а у јесен, у октобру или почетком новембра, Кињижи је предузео нови поход у Србију, по свој прилици, у Посавину. Али-бег је пре тога повукао српско становништво у оближње планине да се не би придружило угарској војсци.[26] То је био последњи поход Павла Кињижија, умногоме необичног човека, који се од пекарског момка уздигао до великаша, који је живот провео у ратовању. Око њега су се веома често окупљали српски ратници из Угарске, а његови војни подухвати утицали су на судбине десетина хиљада Срба. У последњим годинама се сматрало да много не мари за краљева наређења.[27]

Појединачни успеси нису ипак изменили однос снага. Угарска је била знатно више угрожена него у време Матије Корвина. Посебно су на удару биле истакнуте тачке одбрамбеног система, градови Београд и Јајце, за које су савременици често тврдили да представљају кључ угарске краљевине. Угри се не уздају ни у своје снаге, ни у помоћ других хришћана – писао је средином 1494. Максимилијан Хабсбурговац – већ верују да ће бити безбедни захваљујући примирју с Турцима, и све друге наводе да уговарају мир или примирје.[28] У таквом расположењу је у пролеће 1495. склопљено примирје са султаном Бајазитом.

Још пре него што су се стишале унутрашње борбе и док су Турци угрожавали границе, Бранковићи су били увучени у сукобе са суседним великашима. У првој половини јула 1491. херцег Ловро Илочки, који је имао велика добра у Срему и Славонији, напао је неке поседе и људе Бранковића и нанео им штете. Деспот Ђорђе је одговорио на исти начин, па је дошло до даљих борби и проливања крви. Њихов заједнички сусед и савезник, калочки надбискуп Петар Вардаји, покушавао је да смири завађене суседе и да их приволи да се уместо узајамног обрачунавања обрате краљевом суду. Крај ове размирице остаје исто онако непознат као и повод за њен почетак. Убрзо затим дошло је до напада славонских великаша на поседе породице Геребових од Винтгарта. Приликом ислеђења 1493. утврђено је да је у пустошењу тих поседа учествовао и деспот Ђорђе. Он је тада посео за извесно време град Борово, који је припадао Николи Банићу од Лендаве. И сам краљ Владислав се 1494. завадио са херцегом Ловром Илочким и дигао је против њега суседне великаше. Српски деспот и његов брат имали су тада прилике да се на законит

[25] A. Bonfinii *Rerum Hungaricarum decades* 731–732. Датум потврђују документи које је навела J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку* 417, нап. 574 и 419, нап. 519 за поход из октобра–новембра 1494.

[26] A. Bonfinii *Rerum Hungaricarum decades* 737–738. Да је овај поход био у областима јужно од Саве, може се закључити по спомену montes nigri, јер су тим називом у извештајима о опсади Шапца називане планине јужно од града.

[27] A. Berzeviczy, *Acta vitam Beatricis illustrantia* 274.

[28] F. Šišić, *Rukovet spomenika*, Starine 38 (1937) 83. Бернардин Франкопан је у то време тврдио у једном писму (на истом месту 87–89) да поједини хрватски племићи плаћају данак Турцима да би их оставили на миру.

начин освете за недавне штете и увреде. Они су учествовали у заузимању Митровице и Илока. У току тих борби нанете су штете и краљевим људима па се деспот с капетаном краљевих градова нагодио око плаћања накнаде.[29] У току ових спорова јављају се, почев од 1494, и Ђорђе и Јован Бранковић са титулом деспота Србије. Удвајање деспотског достојанства било је свакако последица реформе коју је 1493. завео краљ Владислав II именујући по две личности на сва важнија места у одбрамбеном систему. У једном савременом извештају се каже да краљ »не даје и неће да даје ниједну службу појединцу, већ само по двојици«.[30] Али, главну реч је и даље водио деспот Ђорђе, до свога повлачења, када је ишчезло напоредно деловање двојице деспота.

Против деспота Ђорђа биле су уперене оптужбе калочког надбискупа због ускраћивања десетине с његових поседа. Деспот се, наиме, нашао у друштву неколицине племића који су сматрали да су по неком основу ослобођени предаје десетине калочком надбискупу. Деспот је, како се види из раније наведеног писма калочког надбискупа, свој став бранио чињеницом да је православан, а православни краљеви поданици су одлукама сабора из 1481. и 1495. били ослобођени плаћања црквене десетине католичким прелатима. Калочки надбискуп је издејствовао краљево наређење да се десетина силом исплати и краљеви органи су одузели већи број грла стоке са поседа српског деспота. На деспотове приговоре надбискуп је гневно одговарао да десетина није лична већ територијална и да деспот нема право да Угарску претвара у „расколничку" земљу.[31] Ствар се ипак смирила и надбискуп је касније био у добрим односима с деспотом Јованом Бранковићем.[32] Ова епизода открива да, и поред саборских одлука и краљевских декрета, питање десетине није било решено на задовољавајући начин. У то време се и херцег Иваниш Корвин жалио да су његови виногради на Моришу запуштени јер тамошњи Срби неће да их обрађују због тога што им чанадски бискуп намеће десетину.[33]

Неприлике због непоштовања закона и размирица са суседима нису српске деспоте погађале више него њихове угарске савременике. Тек мали део међусобица, обрачуна и спорова познат је захваљујући сачуваним документима. Али, и то је довољно да наговести атмосферу која се све више ширила у годинама после смрти краља Матије Корвина. Избором Владислава II и повременим осудама краља Матије због тираније и самовоље, угарски великаши су постигли циљ. Осудили су у начелу јаку краљевску власт и покушаје централизације, а у реалности политичког живота наметали су своје интересе владару без угледа, воље и способности. Идеал владања у споразуму с великашима, уз сагласност сабора, без кога се није могло ништа озбиљније

[29] Главни документи о односима са суседима објављени су у L. Thallóczy – A. Áldásy, *Diplomatarium* 284–293 и обрађени су у старијој литератури. Уп. А. Ивић, *Историја* 37–39 и посебно D. Dinić-Knežević, *Sremski Brankovići*, Istraživanja 4 (1975) 30–32.

[30] F. Šišić, *Rukovet spomenika*, Starine 38 (1937) 1.

[31] C. Wagner, *Petri de Warda Epistolae*, Posonii 1776, 125–126. Издвајањем сукоба са деспотом из целине архиепископових жалби губи се прави смисао спора. Није реч о личном плаћању црквене десетине већ о изузимању својих поседа из плаћања десетине. Исти поступак је био примењен и према католичким племићима који су ускраћивали десетину.

[32] Надбискуп Петар се касније захваљивао деспоту Јовану што се заузимао за његову ствар код судског стола сремске жупаније: C. Wagner, *нав. дело* 275.

[33] F. Šišić, *Rukovet spomenika*, Starine 38 (1937) 112. Документ је у приличној мери оштећен па се не види где су тачно били ти Срби. Могуће је да су насељени још у време деспота Ђурђа Бранковића, пошто су породици Хуњади припали тамошњи деспотски поседи.

отпочети, извргао се у олигархијску владавину великаша који су своје интересе стављали изнад свега. Тек што се учврстио на престолу, краљ Владислав II је морао да на сабору чује прекоре да је неактиван и лењ, да не предузима ратове. Сам краљ је одговарао да не може да ратује против Турака јер нема новца, а они који су га бранили жалили су се на држање племства које краља лишава прихода и узима их за себе као приватну ствар. Неколико година касније су италијански дипломати, после дугих боравака у Будиму и скоро свакодневних додира с краљем и водећим великашима, закључивали да се краљу слабо покоравају и да је држава осиромашена. Краљеви приходи нису достизали ни половину оних из времена краља Матије. Једним делом је то било због смањивања фискалних терета, јер се државни намет (»дика«) није убирао ни онако често ни у онако високом износу као за време краљевог славољубивог претходника. Знатнијим делом, међутим, то је било последица запостављања рудника соли и племенитих метала, који су доспели у руке приватних предузетника, и последица губитка многих извора прихода које су приграбили великаши.

Док су краљеве финансије постајале све тање и несигурније, до те мере да повремено није било средстава за отправљање посланика или издржавање двора, великаши су имали годишње приходе од неколико десетина хиљада златника. Један део тих прихода је неоспорно коришћен за издржавање војске и у крајњој линији за одбрану државе, која је значајним делом била ослоњена на снагу великаша. Други део је служио за обезбеђивање раскошног и луксузног живота, за скупе градитељске подухвате и уметничка дела, за улепшавање амбијента у духу италијанске моде коју је краљ Матија тако приближио Угрима. Општа грамзивост и све веће потребе за новцем наводиле су великаше и друге племиће да појачају искоришћавање својих кметова, да заводе и повећавају радне обавезе, да уводе нове дажбине, спречавају земљораднике да своје производе износе на тржиште итд. Све је то изазивало дубоко незадовољство и негодовање у народним масама.

Унуци деспота Ђурђа су били присиљени да се сналазе у промењеним приликама у угарској краљевини, да настоје да одбране оно чиме су располагали и да на своме буду што самосталнији. Њима је свакако ишла наруку околност што су својим формалним правима и овлашћењима која су имали као господари поседа, као носиоци деспотске титуле и барони Краљевства, као заповедници бандерија, могли да додају углед и славу владарског рода чији су изданци били. Захваљујући томе, њих су поштовали и помагали припадници српског племства које је било ван њихових поседа, њима је био привржен сав српски живаљ иако им формално није дуговао покорност и верност. Утицај деспота у овој генерацији био је далеко шири од њиховог властелинства и њихових бандерија.

Отуда је било могуће да њихова деспотска титула и улога добију међу Србима у угарској краљевини друкчије значење него што су га имале међу њиховим сталешким друговима у угарском сабору. Срби су Бранковиће видели у улози владара. Као што су некад догађаји обележавани владавином краљева, сада се писало »у дане деспотства« Вука, Ђорђа или Јована »благочестивих и христољубивих деспота«. За писца житија Стефана Бранковића, Срем је »отечество« Стефанових синова у чије време је живео и писао. Срем као »славну и дивну земљу деспотову« бележи штампар једне српске књиге из

1521. године.[34] И неким странцима, који су као дипломати боравили у Будиму, била је блиска мисао да је постојала нека »деспотова земља«.[35]

И сама деспотска породица је у српској средини прихватала владарску улогу. Јован Бранковић се на српским и латинским актима потписивао као »милошћу Божјом деспот«, односно Dei gratia Regni Rassie Despotus.[36] Кад се тај потпис упореди са формулом коју је употребљавао »деспот Вук и капетан босанских градов«, опажа се колико се променила самосвест последњих изданака деспотске породице. У схватању деспотског достојанства Јован је био ближи своме деду од Вука, који је имао неупоредиво више изгледа да постане господар бар неког дела Србије. Као потомци владарске породице, последњи Бранковићи су се осетили позвани да воде бригу о светогорским манастирима који су уживали издашну помоћ њихових предака. Иако су им могућности биле ограничене, удовица и синови Стефана Бранковића прихватили су се да буду други ктитори и да дају редовну годишњу помоћ Хиландару, манастиру Светог Павла и Есфигмену. У повељу за овај манастир из 1499. године унета је и одредба која показује да је деспот Јован био свестан свога положаја. Ту је предвиђено да ће манастиру давати све што је записао деспот Ђурађ Бранковић ако Бог и Богородица учине милост »створити ме господина Србљем«.[37]

Продужавање владарских традиција познатих из историје Немањића опажа се и у за то време необичном поступку деспота Ђорђа. У једном тренутку, између јула 1497. и јула 1499, он се тајно замонашио у манастиру који је сам основао вероватно у Купинику. После неког времена у Срем је с турске територије дошао софијски митрополит и рукоположио за јеромонаха бившег деспота који је добио монашко име Максим. Остатак живота је Максим провео као духовник, не повлачећи се потпуно из света. Учествовао је повремено и у политичким пословима, а у последњим својим годинама управљао је београдском митрополијом.[38]

[34] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 111; III, 151. Значајно нијансирање се налази у једном родослову Бранковића: »А синови његови, Ђурађ и Јован, властела и прејемници свога отачаства по божијем промишљењу бивају. Иако ипак и не самодржавно, но под руком краља угарског и делом, но наследници и деоничари својих предела јављају се.«: превод Đ. Sp. Radojičića, *Antologija* 215.

[35] Уп. terre del Dispoti di Rasia, односно: el Re a mandato a tuor il dominio di quel stado (после деспотове смрти) у изводима писама италијанских посланика из Угарске у Marino Sanuto *Világkrónikája* (II) 23, 38.

[36] Латински потпис на акредитивном писму издатом у Купинику 27. септембра 1502. а преписаном у делу Марина Сануда (*Világkrónikája* (II) 26–27); српски потписи на повељама наведеним у следећој напомени. Можда је деспот Јован на особени начин користио право ковања новца. Нумизматичар Г. Елмер је 1940. године писмом саопштио Б. Сарији да поседује известан број примерака угарских новаца, нађених у околини Београда, у Срему и Банату, који су контрамаркирани знаком лава, грбом Бранковића. Он је желео да заједно са Б. Саријом обради и објави ове новце. После смрти Г. Елмера, његовој збирци се замео траг. Како су др С. Димитријевић и др С. Новаковић љубазно обавестили аутора, ти примерци нису никад постали приступачни науци. Једино сведочанство пружа B. Saria, *Die Entwicklung des altserbischen Münzwesens*, Südostforschungen 13 (1954) 58, који их сам није видео.

[37] F. Miklosich, *Mon. Serbica* 539–540, 542–543, 546–548; К. Невострујев, *Три хрисовуље у Хиландару*, Гласник СУД 25 (1869) 278.

[38] Податке пружају *Живот архиепископа Максима*, изд. А. Вукомановић, Гласник ДСС 11 (1858) 127–129, и непознати писац родослова с почетка XVI века: Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 43, 297. О датуму монашења уп. D. Dinić-Knežević, *Sremski Brankovići*, Istraživanja 4 (1975) 35, где су наведена ранија мишљења.

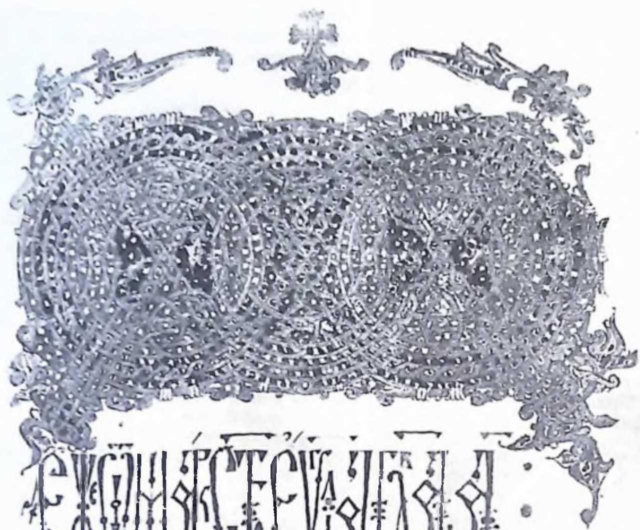

Јеванђеље владике Максима Бранковића. Крушедол 1514. године.

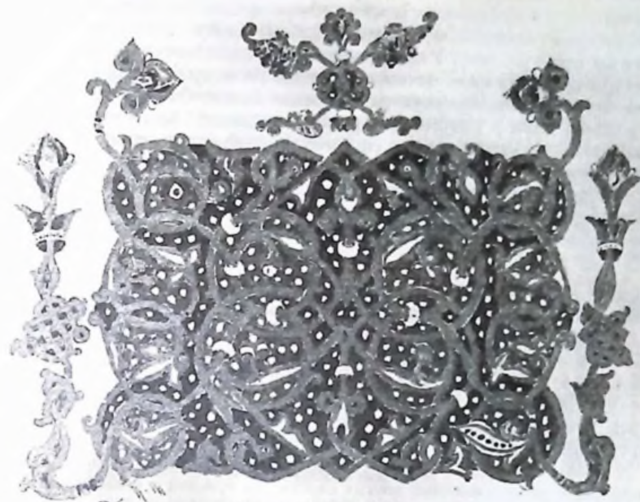

После братовљевог повлачења Јован је остао сам са титулом деспота. Отприлике у то време оженио се Јеленом, кћерком Стефана Јакшића Млађег. У Поморишју су Јакшићи играли међу Србима улогу сличну оној коју су Бранковићи имали у Срему. У свакој генерацији Јакшићи су имали истакнуте личности, а преко женских чланова породице били су повезани са другим великашким родовима. Једна сестра деспотице Јелене била је удата за Николу, потомка херцега Стефана, а друга за литавског великаша Василија Глинског, који се ородио с руским царевима. Јакшићима су припали и поседи Милоша Белмужевића после његове смрти 1501. године. Пошто су му Турци убили сина пре 1495. Милош је добио краљеву сагласност да његови поседи пређу на кћерку Милицу, која се касније удала за Стефана Јакшића, брата деспотице Јелене, али овај трећи Стефан Јакшић умро је у младим годинама.[39]

Деспот Јован Бранковић је дошао у прилику да се активно бори за ослобођење земље којом су владали његови преци за време угарско-турског рата 1501–1503. године. Тада се у пуној мери показало колико је Угарска ослабљена и неспособна да према Турској води офанзивну политику. Краљ Владислав II је пристао да уђе у рат тек после дугог колебања и оклевања, пошто су му финансијску помоћ обећали папа и Венеција која се налазила у рату већ 1499. године. Угарски краљ је месецима држао на своме двору турског посланика који је дошао ради продужавања примирја које је истицало 24. фебруара 1501, а у исто време је преговарао са венецијанским посланицима и представницима других европских држава о висини годишње помоћи коју ће добити ако уђе у рат. Тек када му је било обећано 100.000 дуката од стране Венеције и 40.000 од папе, почео је озбиљно мислити на рат. У јесен 1500. краљ је дошао у Бач у близину границе и ту је окупио своју војску и приредио смотру пред млетачким посланицима и другим дипломатама. Војска којом је краљ располагао била је врло скромна кад се упореди са војном снагом Матије Корвина. У Бачу је било 10.000 краљевих коњаника и око 2.000 коњаника у служби великаша, међу којима се спомиње српски деспот. Веома слабо су се одазвале жупаније које су биле дужне да пошаљу своје одреде.[40] Очекивало се да би краљ са онима који нису на време стигли у Бач и са разним помоћним одредима располагао са око 20.000 ратника. Насупрот своме ратоборном претходнику, Владислав II није лично предводио војску, већ је команду препустио темишварском жупану Јожи Шому. Он је у функцији »капетана Доњих крајева« заменио Павла Кињижија, али се није могао с њим поредити ни по способностима, ни по угледу.

[39] О великом угледу Јакшића сведочи прерада родослова, којом је ова породица повезана са Бранковићима, Лазаревићима и Немањићима. Уп. Ђ. Сп. Радојичић, *Стара српска књижевност у средњем Подунављу (од XV до XVIII века)*, Годишњак ФФ 2 (1957) 252–253.

[40] О Угарској на прелазу из XV у XVI век пружају драгоцене податке писма Себастијана Ђустинијанија, млетачког посланика. У њима се више пута спомиње и српски деспот. Садржај тих писама је сажимао и уносио у свој Дневник млетачки патриција Марино Санудо. Нека Ђустинијанова писма сачувана су и у преписима. Изводе који се тичу српске историје из једног регистра таквих писама, сачуваног у општинској библиотеци у Болоњи, саопштио је В. Макушев. Најзад, сам Ђустинијани је податке саопштене у својим писмама употребио у опширном извештају о свом посланичком деловању (relazione), који је такође укључен у Санудов спис. Сви ови подаци се допуњавају али захтевају веома прецизно утврђивање хронологије. О дипломатским припремама за рат уп. Marino Sanuto *Világkrónikája* (I) 101–3, 105, 109, 112–3, 132–6, 144, 155–7, 165–8, 181–2, 186, 190, 193–5, 197, 202–3, 211, 224–5, 233–4, 246–7, 256–7; (II) 6–28, 70–74.

Деспот Јован, а изгледа и други српски великаши, нису одобравали краљево колебање и млаку политику према Турцима. Деспот Јован се у два маха понудио Венецији да ступи у њену службу и да се бори против Турака. Одлазећи у Угарску у рано пролеће 1500. године, млетачки посланици су имали задатак и да се тајно распитају о снази и вредности српског деспота и о томе да ли угарски барон може да ступи у службу неког другог господина без краљеве дозволе. У одговору је речено да деспот има 38–40 година, да је леп и снажан и храбар човек, а да располаже са 2.000 лаких коњаника. Млетачки посланици су сазнали да има више великаша, првенствено у Хрватској, који би радо ступили у службу Венеције, али нису успели да се обавесте о томе да ли би то учинили без краљеве дозволе. Средином јуна 1500. у Венецији је посланик деспотов предлагао да га Венеција узме у службу са 1.000 коњаника и 1.000 пешака, обећавајући да ће отворено наступити против Турака.[41]

Док је турски посланик боравио у Угарској и док се краљ Владислав II спремао да окупи војску у Бачу, Милош Белмужевић и један од великаша из породице Кишхорват, на своју руку су у лето 1500. године са око 9.000 ратника продрли на турску територију, нанели велике штете и вратили се с пленом преко Дунава.[42] Тај поход је далеко одјекнуо и побудио наде код хришћанског становништва, које је у то време очекивало хришћанску војску да би се дигло против Турака, али знатније последице поход није имао. Краљ није предузимао никакве кораке ни после папиног позива на крсташки рат, ни после склапања савеза са Венецијом. Чекао је да истекне рок примирја и тек почетком јуна 1501. отпустио турског посланика.

Први значајнији војнички подухват у томе рату предузели су деспот Јован и београдски бан Ђорђе Море у јулу 1501, кренувши преко Дунава у Србију. Део војске оставили су код Смедерева да спречи Турцима излаз из тврђаве, а с другим делом су продрли у земљу коју су палили и пустошили.[43] Поход главне угарске војске предузет је тек у новембру 1501, када је угарска војска негде код Мораве прешла у Србију и продирала према југу не наилазећи на отпор и палећи и пустошећи крајеве кроз које је пролазила. У време тог похода проносили су се гласови да је спаљено 140 или чак 600 села, али су касније ови подвизи сведени у скромније размере. Страдало је само 50 села, јер су Турци били обавештени о походу који се припремао. Као и приликом ранијих похода, војска се с пленом вратила преко Дунава намеравајући да поход понови следеће године. Опсада Смедерева о којој се раније говорило и за коју се спремала артиљерија, сасвим је изостала.[44]

У то време су Турци покушали да користе деспота Јована као посредника за мир са угарским краљем. Неки веома угледни Турчин састао се са деспотом

[41] В. Макушев, *Историјски споменици* I, 312–3, где се не каже изричито да су информације тражене због деспотове понуде и Marino Sanuto *Világkrónikája* (I) 117, где је забележена мисија Ивана са Раба са понудом у деспотово име.

[42] У извештају су имена искварена, али се личности ипак препознају: ... Bel Muschouich Jose sopra li stratioti et Chise Rouat sopra le zente darme ... (Marino Sanuto *Világkrónikája* (I) 135). То је био последњи поход Белмужевића. Почетком 1501. он је мртав.

[43] В. Макушев, *Историјски споменици* I, 317, Уп. Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку* 225–6.

[44] У овом случају се опажа разлика између Ђустинијанијевих појединачних писама под утицајем гласина и извештаја самих војсковођа и осврта на ове догађаје у извештају, када је познавао касније догађаје и кад су прве вести биле проверене. Уп. Marino Sanuto *Világkrónikája* (II) 9–10, 71.

и у име султаново обећао да ће му вратити све што му припада у Србији и Босни уколико се заузме и постигне код угарског краља да се склопи мир. Поновила се, дакле, понуда учињена деспоту Вуку Гргуревићу на почетку Бајазитове владе, вероватно са истим циљем и једнаком искреношћу.[45] Деспот Јован је о понуди обавестио краља Владислава II и касније је остао у улози посредника, али му то није сметало да учествује у борбама. Средином децембра 1501. деспот Јован је са 1.000 коњаника из Београда провалио у западну Србију, прешао Колубару и стигао до подножја планина пленећи околне крајеве. Заробио је око 300 Турака и побио одред који је чувао неке пролазе на његовом путу.[46] У пролеће 1502. тежиште војних дејстава се пренело у Босну, где су Турци покушавали да потпуно одсеку приступ Јајцу и неким другим пограничним градовима. Деспот Јован је, вероватно, учествовао и у ратовању на босанском тлу. Није, међутим, јасно да ли је учествовао у ратовању око Видина у септембру 1502. године.[47]

Почетком 1502. код деспота Јована се заузимао Ахмед-паша Херцеговић, потурчени син херцега Стефана, да код угарског краља посредује за мир. У јуну те године Ахмед-паша је поновио своје посредовање. Касније је деспот Јован био преговорач са угарске а велики везир с турске стране. Требало је да турски посланици преко деспотове земље дођу у Угарску.[48] Ипак, иако је вршио улогу посредника, деспот Јован није био присталица помирења с Турцима. У септембру 1502. отправио је свога брата Максима, бившег деспота, да у Венецији преговара о ратовању против Турака и да тражи помоћ Републике Светог Марка. Максим је у новембру 1502. био врло лепо примљен у Венецији, али учтиво одбијен с образложењем да то доба године није погодно за ратовање. У ствари, Венеција је тада била чврсто одлучила да склопи мир с Турцима.[49]

Тешко да је деспот Јован и сазнао за млетачки одговор. Он је, по свој прилици, крајем октобра учествовао у ратовању у Босни, а убрзо затим се разболео од грознице и умро 10. децембра 1502. године. Краљ Владислав II је нашао да је најпрече да пошаље свога човека који ће посести деспотове градове, јер Јован Бранковић није оставио мушке наследнике.[50] После неког времена краљ је деспотску титулу и поседе доделио Иванишу Бериславићу. Мотиви овог избора нису јасни. Нови деспот је потицао из старе и угледне хрватске великашке породице, имао је поседе у близини турске границе у суседству поседа Бранковића и играо је значајну улогу у одбрани границе. Промена је морала одјекнути међу Србима у Угарској, јер се први пут десило да се титула деспота Србије одвојила од српске владарске породице. Иваниш

[45] В. Макушев, *Историјски споменици* I, 317–8.

[46] Иако се у писму (В. Макушев, *Историјски споменици* I, 319) каже да је поход неколико дана пре Божића кренуо у Босну, види се да је у питању Посавина. Деспот је прешао реку Colobra која је apresso Montenegro, што је назив за планине јужно од Шапца, које су два пута раније споменуте под тим именом.

[47] И у писму од 7. фебруара 1502. говори се о деспотовом походу у Босну, али није искључено да је реч о истом походу. У старијој литератури су некад деспоту Јовану приписиване операције које је водио Јожа Шом. Причање много каснијег Иштванфија о учешћу Срба у борбама око Видина у јесен 1502. мора се узети с резервом, јер он прича о ратовању Милоша Белмужевића, који је почетком 1501. био мртав. Уп. Ј. Томић *Нови Град – Кладово – Фетислам*, Глас 70 (1906) 1–43.

[48] Уп. В. Атанасовски, *Пад Херцеговине* 199.

[49] Marino Sanuto *Világkrónikája* (II) 26–27.

[50] Marino Sanuto *Világkrónikája* (II) 38.

и каснији деспоти нису могли са титулом добити она харизматска преимућства која је последњим Бранковићима давао њихов родослов.[51] Последњи Бранковић, јеромонах Максим и његова мајка Ангелина били су погођени променом јер су изгубили поседе, те су после неког времена напустили Угарску.

Иваниш Бериславић и краљ Владислав II настојали су да што јаче нагласе континуитет у односу на претходне деспоте. У јануару 1504. извршено је свечано устоличење деспота у Будиму. Тада се већ знало да Иваниш треба да се ожени Јеленом, удовицом деспота Јована.[52] Брак је склопљен тек крајем маја 1504. у Будиму после тешкоћа које су стварали отпор и болест деспотице Јелене.[53] Деспот Иваниш је у градовима и службама задржао службенике свога претходника. Сам се називао »милостију Божијеју деспот српски« и заузимао се за православну цркву, иако је био католик. Препоручивао је београдског митрополита Теофана када се овај обратио руском великом кнезу Василију Ивановичу с молбом за милостињу својим црквама. Деспот Иваниш је учествовао у одбрани границе на којој је од 1503. завладао релативан мир. У један мах се спремао да на препад освоји Смедерево, али тај план је пропао још пре но што се приступило његовом остваривању. Као великаш учествовао је у важнијим државним пословима. На свечаностима крунисања двогодишњег Лудовика II, деспот Иваниш је носио једну од застава. У време кризе у односима са Венецијом, када је требало да се и Угарска прикључи савезницима из тзв. Камбрејске лиге, деспот је спадао међу великаше који су били за то да се Венецији преотме Далмација.[54] Године 1511. Иваниш Бериславић је постао и бан Јајца. Односи с Турцима су се погоршали после 1510, а још више по доласку на престо новог султана Селима I (1512–1520). У новембру 1512. освајањима Сребрника, Тешња и Сокола на земљишту Сребрничке бановине, и, нешто касније, Сиња и Чачвине, померена је гранична линија у корист Турака. Тада је одбрана Јајца постала још тежа, а средства којима је бан располагао била су оскудна. Деспот Иваниш је 1513. на своју молбу ослобођен дужности јајачког бана, а почетком 1514. је умро. Оставио је сина Стефана, који тада није имао ни десет година. На њега је краљ пренео деспотску титулу, а о поседима се бринула деспотица Јелена.

Максим и Ангелина, обоје у монашким ризама и са моштима Стефана и Јована, отишли су у Влашку. Тамо су се задесили 1507, када је Максим измирио влашког војводу Радула Великог (1495–1508) и молдавског војводу Богдана III (1504–1517). Војвода Радул је Максима поставио за митрополита и вероватно је он допринео да у Влашку дођу бивши цариградски патријарх Нифон и први српски штампар Макарије, који је у Трговишту штампао богослужбене књиге. После смрти Радула Великог, Максим и Ангелина су напустили Влашку. Она је већ у пролеће 1509. била у Срему и трудила се да

[51] У нашој литератури се често узима да је Иваниш Бериславић постао деспот тек 1504. године. Међутим, пре 3. новембра 1503. био је именован за деспота. Тада се спомиње због упада на турску територију и спаљивања два села, што је изазвало турску одмазду. Уп. Marino Sanuto *Világkrónikája* (II) 95.

[52] Marino Sanuto *Világkrónikája* (II) 114.

[53] У једном приватном писму из Будима, писаном 30. маја 1504, међу осталим новостима испричано је како се »млада деспотица, жена умрлог деспота«, онесвестила док су је краљ, краљица и барони и прелати чекали у великој сали двора да би се обавила свадбена свечаност. Три дана и три ноћи провела је у краљичиним одајама, а затим је поново пала кад је требало да се уда: Marino Sanuto *Világkrónikája* (II) 125.

[54] О Иванишевим активностима у Угарској уп. А. Ивић, *Историја* 46–49.

подигне манастир на земљишту које је купила.[55] По налогу новог владара Михне Злог (1508–1510), владика Максим је ишао као посланик у Угарску, где је обавио мисију, али се више није враћао у Влашку. Пошто је био у сукобу с великашима, војвода Михна је морао да напусти земљу и побегне у Ердељ, где га је у Сибињу убио Дмитар Јакшић.[56]

Мало се зна о деловању Максима и Ангелине после повратка у Срем. Старали су се о цркви и уз помоћ својих сродника Јакшића и влашког војводе Њагоја подигли су 1512. манастир Крушедол, где су смештене мошти Стефана и Јована Бранковића, који су поштовани као светитељи. У Срему се изгледа није осетило јачање верске нетрпељивости о коме има података из неких других крајева. У области Северина су једном племићу конфискована добра због тога што је пристао уз »расколничку секту Влаха или Срба«.[57] У Ердељу је у насељу које је било под градом Сасшебеш убијен католички свештеник, па је бискуп са каптолом осудио неколико Срба на смрт и захтевао од градских власти да пресуду изврше. Бранећи своју аутономију, Саси из тога места нису пристали на овакав поступак, тако је краљ морао да, с једне стране, посредује код ердељског бискупа да скине интердикт са градске општине, а с друге стране да обнови српску цркву коју је негде између 1508. и 1512. срушио.[58] Више се нису поштовале ни саборске одлуке о ослобађању православаца црквене десетине, која је наплаћивана у новцу као »хришћански динар« (pecunia Christianitatis).

Наглашена верска ревност која добија вид борбеног фанатизма била је део опште усталасаности духова која се почетком XVI века опажа у многим европским земљама. У Угарској је била појачана позивом на крсташки рат против Турака упућеним у јесен 1513, када се чинило да непосредно прети опасност од великог похода новог ратоборног султана Селима I. Проповедници су у пролеће 1514. широм Угарске дизали народ на оружје, тражили прилоге и обећавали уобичајене црквене милости у име папе. Одзив је у Угарској био велики у редовима сељака, грађана и свештенства. Неколико деценија, од времена велике опсаде Београда 1456, није било сличног масовног подизања нерегуларне војске. Почетком маја 1514. било је сакупљено више од 15.000 људи, а главни прилив се тек очекивао. Тада је папски легат острогонски надбискуп Тома Бакач још делио знак крста учесницима предстојећег похода. Затим је од султана Селима I стигло писмо којим је пристајао да краткотрајно примирје продужи у мир под условима који су били за време Бајазита II. На двору и међу угарским великашима преовладала је странка која се противила крсташком рату. Већ 15. маја Тома Бакач је обуставио даље проповедање крсташког похода.

Глас о отказивању рата и мирењу с Турцима примиле су крсташке масе с највећим огорчењем као издају хришћанске ствари. Крсташи су одбијали да се врате кућама и оружјем су се одупрли покушајима да их силом растерају. За неколико дана крсташка ревност се од неверних Турака окренула против издајничког племства. Тај нагли преокрет је разумљив јер је владало дубоко и

[55] С. Димитријевић, *Документи који се тичу односа између српске цркве и Русије у XVI веку*, Споменик 39 (1903) 17–20.

[56] А. Ивић, *Историја* 51.

[57] F. Pesty, *A szörényi bánság és szörény vármegye története* III, Budapest 1878, 132.

[58] И: Зеремски, *Српска колонија у Ердељу у XV.–XVI. веку*, Бранково коло 1911, 8–12, 21–24 (пагинација сепарата).

огорчено непријатељство према феудалној господи која је вршила притисак, израбљивала и наносила неправде које су нарочито узеле маха последњих четврт столећа. »Благословена војска крсташа« добила је своју организацију. Изабран је краљ, али се он није истакао у вођењу крсташког покрета. Стварни вођа је био »врховни капетан« Ђорђе Дожа, Сикулац из Ердеља, ситни племић који се прочуо захваљујући победи над једним Турчином код Београда.[59] Међу крсташима је било у приличном броју припадника ситног племства и свештенства и они су често играли улогу вођа појединих делова »свете чете«, како су називали своју војску.[60] У току два месеца, колико се покрет крсташа одржао, осим искорењивања племства, ниједан други циљ није био истицан. За разлику од многобројних сељачких буна познатих у историји, Дожини »крстуши« нису постављали никакве захтеве, нити су се упуштали у преговоре са својим противницима. На основу једног сачуваног Дожиног писма може се закључити да су крсташи захтевали од становника градова, тргова и села да се прикључе њиховој војсци да би потукли »неверне и проклете« племиће. Уколико се не придруже, претила им је казна »одлучења и вечног проклетства« а с тим и вешање, уништавање кућа и растурање имовине. Колико се из очуваних докумената види, тај програм је био остваривaн. Крсташи су лако прихватали оне који су се предавали, а сурово су се обрачунавали са свима који су пружали отпор.

Сем племића и црквених старешина, крсташима се на њиховом путу мало ко опирао. Њима су били наклоњени сељаци и слуге у крајевима где »крстуши« нису стигли, чак и у Будиму су краљ и великаши зазирали од нижих слојева који су се радовали доласку сељака и желели да им помогну. Покрет крсташа захватио је готово све области насељене Србима. Већ крајем маја Дожа је био код Чанада и Нађлака, града породице Јакшић, и ту је потукао Стефана Баторија, капетана Доњих крајева. Поморишје и подручје око Криша било је такође под влашћу »крстуша«. У Ердељу је био захваћен управо крај око Ђуле, где је било Срба. Липа и Вилагош су били нападани, а Темишвар се недељама налазио под Дожином опсадом, све до слома крсташког покрета. Један део крсташа се спуштао низ Дунав до Бача, па је прешао у Срем где је нарочито ударио на поседе сремског бискупа. Освојени су били Черевић, Баноштор, Кером (данас Ср. Карловци) и Сланкамен. Прешавши Дунав, пустошили су Петроварадин, Футог, Тител, Жабаљ, затим Бечеј и Бечкерек.[61] Писци из каснијег времена говоре изричито о улози Срба у Дожином покрету. Неки Радослав треба да је био међу вођама »крстуша«, а у Сланкамену изгледа да им је пришао читав одред насадиста. У савременим документима се Срби посебно не спомињу међу крсташима, али то не значи да их није било. Уколико и нису у знатнијем броју пришли на почетку, морали су

[59] Документи о Дожином устанку недавно су објављени у узорној публикацији: A. Fekete Nagy – V. Kenéz – L. Solymosi – G. Érszegi, *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*, Budapest 1979. У документима се никад не спомиње презиме Дожа, већ се вођа покрета назива Ђорђе Сикулац (Sechel, Zechel, Zekel). Тако се назива и у писму с карактеристичном титулом: benedicte gentis cruciferorum princeps et supremus capitaneus regis Hungarie tantummodo subditus et non dominorum... (документ бр. 79, стр. 121–122).

[60] У објављеним документима сусрећу се десетине имена племића који су оптужени да су учествовали у устанку, па им се због тога конфискују имања. У жупанији Мармарош се чак већина племића придружила крсташима тако да су после угушења устанка истрагу о држању и о штетама морали да врше племићи из суседних жупанија.

[61] *Monumenta rusticorum* бр. 114, стр. 152–153.

се придружити касније, када је њихов крај био под влашћу крсташа.[62] Срби се такође не спомињу ни међу истакнутијим борцима против Доже, осим великаша Јакшића који су били нападнути и опљењени. Једини српски савремени документ о Дожиној буни, запис ђакона Боже из Сланкамена, изражава став чувара поретка: »И в то љето бист гоненије на христијанех од проклетих крстуша в земљи угрској, и паки их победи војевода ердељски до конца јако и проклете псе.«[63] Ердељски војвода Јован Запоља, који се истакао приликом сузбијања устанка, градио је своју каснију каријеру захваљујући победи над сељацима. Најзад се домогао угарског престола. Насупрот краљу Владиславу II који је застрашен у Будиму тражио помоћ из суседних земаља, Запоља је прикупљао снаге племства, суровим средствима спречавао свако деловање у корист устаника, и на крају је код Темишвара растурио главнину побуњеника и ухватио Ђорђа Дожу. Борбено језгро крсташа растворило се временом међу равнодушним и присилно придруженим елементима. У пресудном тренутку огромна већина је одустала од борбе уздајући се у обећани опроштај. Готово напуштен од својих присталица, Дожа је пао у Запољине руке и био погубљен на јединствен начин: крунисан усијаном гвозденом круном, растрзан зубима својих најближих сарадника и, најзад, обезглављен и рашчеречен.[64] Суров је био и обрачун са осталим вођама крсташа. Касније су комисије, састављене од племића, годинама испитивале држање појединаца и утеривале накнаду штета нанетих племству. Кметови су као сталеж кажњени декретом донетим на сабору у новембру 1514: наметнут је обавезан дан работе у недељи, уведене су нове дажбине, укинута слобода напуштања земље и господара, забрањен сваки друштвени успон. Више него сам устанак, ове мере су продубиле расцеп у друштву Угарске. Подељеност се показала кобна кад је требало ујединити снаге да би се пружио отпор освајачу.

Краљ Владислав II није дуго надживео овај потрес. Умро је у марту 1516. оставивши на престолу десетогодишњег сина Лудовика II. Великаши, који су дотле стварно водили државну политику, и формално су добили кормило у руке посредством регентства које је одређено малолетном краљу. Још пре краља Владислава II умро је последњи Бранковић који је после повратка из Влашке постао београдски митрополит, али о његовом деловању нису сачувани подаци. Сахрањен је у Крушедолу уз оца и брата и после кратког времена добио је светитељски култ. Мајка Ангелина је преживела оба сина и умрла око 1520. године.[65] Великашке породице су постепено изумирале, тако да су у последњем раздобљу живота Срба у Угарској водећу улогу имали нови људи.

[62] У нашој литератури су А. Ивић, *Историја* 51–53 и Д. Поповић, *Војводина у турско доба*, Војводина I, Нови Сад 1939, 174–175, писали о Србима и Дожиној буни, али су се ослањали на писце каснијег времена, првенствено Ђорђа Сремца и Николу Иштванфија, који су непоуздани сведоци о догађајима тога времена. У једном од многих случајева присилног придруживања племића Дожином устанку, наводе се и српска имена (Andreas Stanissa, Michael Belotha, Petrus Thywadar. Paulus Thywadar, Radych). Реч је о племићима из тамишке жупаније који су се нашли у Моноштору кад су крсташи освојили место: *Monumenta rusticorum* бр. 285. стр. 384–386.

[63] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* III, 149. И српски летописци су непријатељски расположени према крсташима: »Изиде Секула Ђурађ са безаконими крстуши на Угре и много градова плениbudше и сами зле погибоше.«: Љ. Стојановић, *Родослови и летописи* 261.

[64] О начину погубљења не говоре само каснији писци, већ и савремени документи, чак и једно писмо краља Владислава II.

[65] Уп. Ђ. Сп. Радојичић, *Хагиолошки прилози о последњим Бранковићима*, Гласник ИДНС 12 (1939) 285–312.

СРБИ У ОДБРАНИ УГАРСКИХ ГРАНИЦА

Услови живота у граничним областима Угарске, које су знатним делом насељавали Срби, зависили су у великој мери од угарско-турских односа. Последњи формални мировни уговор између Угарске и Османског Царства био је склопљен у мају 1519. обнављањем одредаба мира из 1503. године.[1] Иако се овим уговорима на угарској страни није придавао већи значај – тврдило се да је то примирје тек да не буде отворени рат – ипак су они снажно утицали на живот становника с обе стране границе. Пуну безбедност мировни уговори нису пружали иако су забрањивали упаде преко границе и пљачкање и пустошење територија друге стране. То није било довољно да се спрече »харамлук« или »чета«, како су називани овакви подухвати, јер су многи упади предузимани без знања власти, а неки с прећутним пристанком у знак одмазде због ранијег напада друге стране. Погранични заповедници одговорни за одржавање мира и реда били су овлашћени да образују мешовите судове ради испитивања изгреда и задовољавања правде.

Мировни уговор је изричито осигуравао слободно кретање путника и трговаца и обавезивао је власти на граници да трговце штите и да им надокнађују штете које би евентуално претрпели. Под окриљем намесника на граници и под надзором локалних власти одвијао се преко Дунава и Саве трговачки промет о коме смо слабо обавештени. На основу царинских тарифа у турским насељима на граници може се закључити да се роба кретала у оба правца и да се из Угарске увозила нарочито со, а затим вино, коњи, ситна и крупна стока. Са турске територије извозиле су се коже, крзна, бачве, али и источњачка роба, пре свега бибер и свилене тканине.[2] Турске власти су наплаћивале таксе и на робље и стоку и све што је било ugrabljeno приликом похода у непријатељску земљу. Трговање робљем било је нарочито интензивно, јер су Турци угледније неверничке заробљенике доводили у Београд или Смедерево, да би одатле водили преговоре са рођацима у Угарској и да би изнудили што већи откуп.

Мировни уговор из 1519. требало је да важи до 1. априла 1522. године. Десило се, међутим, да је у септембру 1520. умро султан Селим и да је на престо Османлија дошао његов син Сулејман (1520–1566). Смењивање на престолу једне од страна повлачило је собом потребу да се мировни уговор

[1] A. Theiner, *Monumenta Hungariae* II, 626–628.

[2] Д. Бојанић, *Турски закони и законски прописи из XV и XVI века за смедеревску, крушевачку и видинску област*, Београд 1974, 17–8, 21–3, 25.

обнови.[3] Нови турски владар суочен са извесним тешкоћама по преузимању власти, већ је у јануару 1521. упутио у Будим поклисара да би се мировни уговор обновио а мир продужио. На угарском двору су саветници младог краља Лудовика II, који још није био напунио 15 година, изгубили осећај за реалност и за стварни однос снага између Угарске и Османског Царства. Султановог посланика су држали у некој неугледној кући, ограничавали су му кретање и ускраћивали одговор. Европске државе биле су као и увек подељене и завађене, није било услова за њихово помирење и уједињавање, а угарски двор се почео уздавати у савез хришћанских владара који би повео велики рат против Турака. Турском посланику није био дат одговор ни о Ђурђевдану када се сакупио државни сабор.[4]

Млади султан Сулејман је до тада већ створио суд о ставу угарског двора и као одговор донео је одлуку да нападне Угарску. Поход је 1521. предузет тек средином маја, нешто касније него што је било уобичајено. Крећући се старим римским путем од Цариграда до Београда турска војска је постепено расла јер су се уз пут прикључивали одреди из области ближих границама. Дунавом су се угарским границама приближавали бродови којима је била намењена важна улога у предстојећем рату. Султанова замисао је била да продре у Угарску и да се на бојном пољу судари са угарским краљем.[5] Први на удару су били Шабац и Београд, угарска упоришта на турској страни граничних река, а истовремено најповољнија места за продор према средишту краљевине. Вести о турском походу и опасности коју собом носи нису изазвале јачање посада и боље обезбеђење угрожених тврђава. У Београду се чак ниједан од банова, заповедника тврђаве, није затекао у време турске опсаде.[6] У Шапцу је главнину турске војске дочекала мала посада од 400 бораца, који су се јуначки бранили и који су знатне штете нанели нападачима, али ипак нису успели да пруже дуготрајнији отпор. Шабац је пао у турске руке 10. јула 1521. још пре но што је султан стигао под тврђаву.[7]

Код Шапца је султан дао да се изгради покретни мост помоћу бродова и, »како по суху«, како је забележио један савременик, пребацио је војску на територију Угарске. Срем је тада опустошен и разорен као мало када у својој историји. Освојени су и попаљени сви утврђени градови и знатнија насеља. Остали су подаци о страдању Митровице, Сланкамена, Земуна, чија је посада

[3] У тексту уговора из 1519. то није било изричито речено, док је у уговору из 1503, који је важио седам година, било одређено да уговор и пре тога истиче уколико један од владара умре. Уп. Marino Sanuto *Világkrónikája* (II) 83.

[4] Судбина посланика се може пратити кроз писма млетачких посланика из Угарске, која је Санудо у изводу укључивао у своје Дневнике. Уп. Marino Sanuto *Világkrónikája* (II) 192–5, 201–2, 210, 212–3. Од јуна 1521. се овај турски посланик више не спомиње. Он је, по свему судећи, остао у угарском заробљеништву неколико година. Почетком марта 1526. калочки надбискуп Павле Томори се у близини Будима састао са послаником che la Maestà del Re tiene carcerato dal tempo che si perse Belgrado in qua... С њим је преговарао о ослобођењу и покушавао да помоћу њега започне преговоре са султаном и одврати напад на Угарску. Уп. *Relationes oratorum pontificiorum* 327.

[5] Обично се говори да је султан предузео поход против Београда. Међутим, из два султанова писма, Дубровнику и Венецији (Marino Sanuto *Világkrónikája* (II) 248–9, 251–2), види се јасно да је Сулејман намеравао да се у бици сусретне са угарским краљем. У писму Венецији се чак каже да је после три месеца боравка у његовој земљи, после заузимања три велика и пет мањих градова султан видео »да је време кратко и да зима долази« и да се због тога вратио.

[6] О ситуацији Београда уочи напада уп. J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку* 239–246.

[7] С. Ћирковић, *Средњи век*, Шабац у прошлости I, Шабац 1970, 105–7.

пружила јуначки отпор. Нису били поштеђени ни поседи деспота Стефана Берислављића и деспотице Јелене. Султан је очекивао да ће му се деспотица са сином предати, али она је у последњем тренутку побегла дубље у Угарску. »Славну и дивну земљу деспотову Турци поплениша, а лепи град Купиник разориша«, унео је Божидар Горажданин у књигу чије је штампање управо завршавао.[8] Из Срема је султану Сулејману I био отворен пут ка Будиму без иједне знатније препреке све до Драве. Међутим, султан тим путем није кренуо, јер његова друга војска, послата против Београда, није у току целог месеца јула постигла успех. Не желећи да за леђима оставља непријатељско утврђење, султан је све снаге посветио Београду и задржао се у опсади града пуних месец дана.

Изглед Београда у време турске опсаде 1521. године.

Док су браниоци града без заповедника, без помоћи са стране, располажући оним што се затекло у тврђави, одолевали турским јуришима и држали зидине које су турски топови местимично озбиљно начели, угарски двор је с тешком муком прибирао снаге за одбрану. Краљ је прво затражио помоћ хришћанских владара, али се мало њих одазвало. Помоћ су с великим отезањем послали пољски краљ Жигмунд и аустријски надвојвода Фердинанд. Нешто је војске сакупљено у Чешкој и Моравској, где је Лудовик II био

[8] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* III, 151, бр. 5590.

такође краљ, а нешто је унајмљено за новац који се тешко налазио. Веома је слаб био одзив угарских великаша и племства које је чинило војне одреде жупанија. Док се краљева војска исувише споро прикупљала, посада Београда и становништво које се затекло у граду били су изложени најтежим искушењима. Насупрот ранијим опсадама, када су Дунавом и преко земљишта Срема очуване везе са осталим деловима угарске територије, сада је град био потпуно опкољен и тучен топовима са данашњег Ратног острва и са бродова. У августу је бомбардовање топовима ојачало, а јуриши на зидине су учестали. После дугих и крвавих борби Турци су успели да 8. августа заузму Доњи град и варош. Краљ Лудовик II тада још није изашао из Будима ка месту где је требало да се сакупља војска јер је очекивао невесту Марију, сестру цара Карла V и надвојводе Фердинанда. Београду се није приближила ни војска ердељског војводе Јована Запоље ни палатина Стефана Баторија.

Посада Београда са преживелим становништвом затворила се у боље утврђени Горњи град и наставила је да пружа јуначки отпор.[9] Положај је постао још тежи кад су Турци подигли мост преко Саве да би се пребацила војска из Срема и кад су почели подземним ходницима да прилазе кулама и да их разарају експлозивом. Браниоци су успевали да затворе бреше и да одбију јурише од зидова, али њихов број се сваким даном смањивао. Глад и оскудица, неминовни пратиоци сваке дуже опсаде, појачавали су патње опсађених, којима није преостало ни трунке наде у долазак краљеве војске и ослобађање од смртоносног обруча. И султан је за то време морао да улаже напоре да одржи борбено расположење војске која је поднела многе жртве и коју су почеле да косе болести. Доведени на ивицу очајања и угрожени после свега издајом, преживели браниоци су 29. августа пристали да предају град под условом да им се дозволи слободан излазак. Сутрадан Сулејман I је ушао у Београд и задржао се ту око две недеље не продужавајући поход дубље у Угарску. Браниоце ратнике је ослободио а становништво града, које су највећим делом чинили Срби, преселио је у околину Цариграда, где је у Београд-махали, Београд-шуми и једној цркви столећима остао траг тога пресељења.[10] У Београду су утврђења обновљена и град је, који је донедавно представљао важно одбрамбено упориште Угарске, претворен у полазну тачку за продоре у Угарску. Краљ Лудовик II је у време предаје града био у далекој Толни. Војску је коначно скупио, али она није пошла у сусрет Турцима, већ се разишла отприлике у исто време кад се и султан почео враћати према Цариграду.

Тако се рат 1521. завршио без одмеравања снага на бојном пољу. Ударац који је Угарска претрпела губитком Београда није утицао на промену хаотичних општих прилика, нити је био схваћен као опомена и наговештај већих опасности. Прављени су, додуше, планови о походу којим би се ослободио Београд, изгласани су били нови намети помоћу којих би се прикупила средства за рат, али њих нико није хтео да плаћа. Убрзо су главну пажњу

[9] Подробан опис борби у J. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку* 244–63; Р. Самарџић, *Сулејман и Рокселана*, Београд 1976, 61–82; F. Szakály, *Nándorfehérvár 1521-es ostromahoz. Egy királyi adománylevelc köztörténeti tanulságai*, Hadtörténelmi Közlemények 25 (1978) 487–8, нап. 21.

[10] Уз радове J. Калић и Р. Самарџића, наведене у претходној напомени, уп. и И. Руварац, *О светињама београдске цркве 1521. године, Гласник СУД 49 (1881) 1–5*; А. Дероко, *Београдска икона Богородице у Цариграду*, Старинар 3–4 (1952–53) 217–21; 5–6 (1954–55) 363–4.

Турско освајање Београда 1521. године, минијатура.

привукли краљева женидба, путовање у Чешку ради крунисања и други дворски догађаји. Стање на јужним границама поправило се утолико што је заповедништво дошло у руке способног и пожртвованог војника који је сву своју енергију посветио одбрани од Турака. Уз друге оскудице, Угарска тога доба трпела је кризу командног кадра. Један савременик је приметио да ниједан краљев саветник није видео окрвављени мач и упозорио на чињеницу да су две деценије мира лишиле Угарску ратничког искуства. Отуда и није сувише необично што је за капетана Доњих крајева постављен један монах. Из фрањевачког манастира у Будиму изведен је Павле Томори, опробани ратник који се у међувремену замонашио.[11] Томори је био посвећен за калочког надбискупа и постављен за команданта трупа на граници према Турцима. Од пролећа 1523. па до погибије у мохачкој бици Томори се сав предао организовању одбране. Предузимљив и истрајан, са великим ауторитетом, Томори се показао као умешан заповедник који је умео да искористи оно чиме је располагао.

Као капетан Доњих крајева Томори је вишеструко био повезан са Србима. Пре свега, они су настањивали граничне области у којима је било главно поприште његових борби и Томори се веома трудио да они буду уз њега. Из српских редова је регрутовао знатан део својих ратника, нарочито оних који су се борили на бродовима (насадисти). Томори је уживао велико поверење и поштовање не само Срба на угарској страни већ и оних који су били под турском влашћу. Међу њима је Томори имао своје поверенике који су сакупљали обавештења о султановим плановима и кретању војске.[12] У извесним тренуцима су огранци Томоријеве службе ухођења и обавештавања допирали све до султанове околине.

Захваљујући обавештењима са турске територије, Томори је извојевао и своју прву знатнију победу. У лето 1523. Ферхат-паша је са око 15.000 ратника упао у Срем да би опустошио земљу и одвео робље. Калочки надбискуп је имао могућности да се припреми, да привремено скупи знатнију војску и да почетком августа 1523. на простору Манђелоса, Митровице и Врдника порази раздвојене турске одреде.[13] Турску погибију су увећали насадисти на Сави, који су спречавали турско повлачење. Турски одговор је стигао следећег лета на другом делу границе, када је смедеревски заповедник Бали-бег прешао Дунав и опсео Северин и друга утврђења. Опсађеним градовима нико није дошао у помоћ и они су почетком јесени 1524. били освојени и разорени. У источном крилу одбрамбеног система провањена је бреша исто тако велика и опасна као што је била она у средишњем делу настала освајањем Београда и Шапца и разарањем сремских градова.

Заповедници границе и с једне и с друге стране користили су повољну

[11] V. Fraknói, *Tomori Pál élete*, Századok 15 (1881); исти, *Tomori Pál kiadatlan levelei*, Történelmi tár (1882) 93–95 и додатак на стр. 201–202.

[12] Томори је свакако знао српски и то му је олакшавало сарадњу са нашим људима. Када је Бали-бег у јануару 1525. започињао тајне преговоре с Томоријем, поручивао му је да се сећа да му је отац говорио да има у Угарској рођака Павла Томорија, и питао је надбискупа да ли је он тај Томори, јер су у том случају браћа. То је протумачено као жеља да преговара о крупним стварима. Мислило се чак на предају Београда. Папски легат кардинал Кампеђо, који је тада био у Будиму, допуштао је да је то сродство можда истинито »пошто су сви из Босне« (per esser tutti di Bosna): *Relationes oratorum pontificiorum* 118–9, 125.

[13] A. Kubinyi, *A szávaszentdemeter-nagyolaszi győzelem 1523-ban. Adatok Mohács előzményé-hez*, Hadtörténelmi Közlemények 25 (1978) 194–220.

прилику да нанесу штету непријатељу, али су, исто тако, имали интереса да повремено обуставе ратничка дејства. Чинили су то непосредним контактима и неким локалним споразумима који нису обавезивали владаре.[14] У периодима затишја би, као некад у време мира, поданици обе стране слободно прелазили границу и обнављали трговину. С угарске стране се у трговину укључивао и генерални капетан тиме што је забрањивао сваки локални промет соли да би на надзираваним местима постигли вишу цену, јер се новац употребљавао за откуп робља из турских руку. У један мах Томори је пустио у продају преко границе на хиљаде малих ножева који су му уместо готовине били дати за исплату војника.[15]

Та појединост открива само један делић тешкоћа које је Томори имао око прибављања средстава за издржавање војске потребне за одбрану границе. Он је на то трошио све приходе калочке надбискупије јер, насупрот својим савременицима, није имао никаквих прохтева.[16] Ипак, то није ни издалека било довољно, поготову што су и добра надбискупије била у граничним областима и због тога су у приличној мери страдала. Издржавање војске за одбрану граница спадало је у краљеве дужности. Лудовик II је, међутим, скоро непрекидно био без средстава делом због тога што су краљевска добра још раније била заложена услед трајног дефицита, а делом због смањивања прихода од регалних права и због слабости у читавом систему државних финансија. У истој држави са истим производним снагама и природним богатствима, при једнаком друштвено-економском поретку, располагало се неупоредиво мањим средствима него у време краља Матије. Већ су савременици запажали постепено опадање јавних финансија и указивали на поједине узроке. Временом се краљева оскудица испољавала у све горим видовима: краљ није полазио у поход или кретао на путовање јер није могао издржавати пристојну пратњу; није могао упутити посланство јер није био у могућности да му подмири трошкове; зајмио је новац за потребе дворске кухиње а папски нунције понекад прискакао у помоћ када су у питању биле војне потребе.[17] Невоље је увећавала околност да је новац нагло губио вредност, између осталог и због рђаве монетарне политике и злоупотреба закупника ковнице.[18]

Хронична беспарица имала је као последицу незадовољство војника који су служили у тврђавама и на бродовима. Били су неспособни да се издржавају,

[14] Тако су Бали-бег и Томори постигли примирје и слободно кретање преко границе у касну јесен 1524, затим у јануару 1525. и поново у октобру 1525: *Relationes oratorum pontificiorum* 106, 118, 279.

[15] *Relationes oratorum pontificiorum* 36, 146.

[16] Када је почетком 1526. папа желео да Томорија именује за кардинала, Бурђо је саветовао да се то не чини из више разлога. Он је веома поштовао Томорија и наглашавао да би његов одлазак са границе представљао велику штету, а додавао је и ла Томори није вичан дворским обичајима и осталом што је потребно прелату. Не би могао носити то достојанство »с његовим сјајем«. Примећивао је да није успео да заједно с папским легатом наговори Томорија да направи фратарски хабит од пристојне тканине, желео је да носи мантију од најслабије тканине као последњи фратар у Угарској: *Relationes oratorum pontificiorum* 315.

[17] О финансијским невољама двора говори се у великом броју докумената. Појединости, често поткрепљене бројевима, доносе млетачки посланици у својим извештајима, који су сачувани у Дневницима Марина Сануда. Писма папског легата и папског нунција, објављена у више пута наведеној збирци, пружају многа обавештења о краљевим неприликама с новцем.

[18] Једна емисија сребрног новца била је тако рђавог састава да нико није хтео да прима сребрни новац, а краљ је забранио мењање сребрног за златни. За кратко време је сребрни новац пао на половину своје раније вредности у односу на злато, а у складу с тим је изгубио и куповну моћ. Ни војници нису хтели да примају неке врсте сребрног новца.

стално задужени и заокупљени новцем. Насадисти из Петроварадина су врло често слали своје старешине у Будим да издејствују заостале плате. Дешавало се, наиме, да кад новац из неког извора доспе код краљевог ризничара, одмах буде разграбљен за дугове и старе обавезе. Незадовољство војника на граници осећали су и њихови заповедници јер су имали тешкоћа да сачувају дисциплину и да задрже ратнике у служби. Из бележака о расходима краљеве благајне[19] види се да су 1525. и 1526. и деспот Стефан Бериславић и Марко Јакшић посредством својих гласника опседали краљевог ризничара да би добили плате за онај део својих људи који су били у краљевој служби. Боље су пролазили најамници, пешаци и коњаници, које је узимао у службу папски нунције, јер је он имао новац од папске помоћи Угарској. Павле Томори је у два маха подносио оставку на част генералног капетана због тога што није могао да добије новац за исплату и унајмљивање војника и због тога што је сматрао да се будимска господа не брину довољно о граници.[20]

Томори је био посебно заинтересован за ратнике на бродовима (насадисте) јер су они обезбеђивали заштиту од турских напада преко Дунава и Саве, а истовремено служили су њему за упаде на турску територију. У Петроварадину је стално било пристаниште за бродове са 1.000 насадиста на челу са капетанима и војводама. Претежну већину бораца и нижих старешина чинили су Срби. Међу капетанима у ово време истицао се Радич Божић својом улогом у препадима на турско земљиште.[21] Оставши без плата, насадисти су се задуживали и гоњени немаштином одлазили делом на пољопривредне радове у околне пределе да би обезбедили егзистенцију. Међутим, у тренуцима непосредне турске опасности то није било могуће. Томори у један мах бележи да многи насадисти данима леже на својим бродовима и немају шта да једу и да неки напуштају службу.[22] Калочки надбискуп није могао сам да решава материјалне проблеме насадиста, јер је то превазилазило његове снаге. Вршио је притисак на двор и успевао да с времена на време изнуди заостале плате. Он се, међутим, много трудио око сређивања положаја насадиста, утврђивања њихових повластица и дужности. Полазећи од свега што се уобичајило од времена краља Матије Корвина, када су вероватно насадисти основани као део војних снага, и од угарског правног и административног система и од актуелних потреба, Томори је приредио повељу коју је краљ Лудовик II издао насадистима 25. јула 1525. »да би били још бодрији и истрајнији у краљевој служби«.[23]

Краљевски насадисти су представљали заједницу у коју се улазило ступа-

[19] J. Ch. Engel, *Monumenta Ungrica*, Vindobonae 1809, 49–234; V. Fraknói, *II. Lajos király számadási könyve. 1525. január 12 – július 16*, Magyar történelmi tár 22 (1877) 49–236.

[20] Први пут је то било почетком 1525, када га је кардинал Кампеђо приволео да се врати на дужност, а други пут у пролеће 1526, када су и други капетани поднели оставке. Тада је папски нунције Бурђо дао 25.000 дуката од папског новца и унајмио 500 војника за три месеца: *Relationes oratorum pontificiorum* 120, 125, 136, 346–7, 352, 356–7, 368.

[21] У априлу 1524. кардинал Кампеђо је јављао да Радич није умро, да је још болестан, вероватно рањен, приликом похода бродовима. Две године касније, Радич се лечио у Српском Ковину. Тада је био капетан хиљаду краљевих насадиста, стационираних у Петроварадину: V. Fraknói, *нав. дело* 104, 113, 116, 123, 155, 163–4, 182–3, 188, 206; *Relationes oratorum pontificiorum* 175.

[22] Доста података садрже већ наведена писма Томорија и папског нунција Бурђа. Уп. и старија дела: J. Szentkláray, *A Dunai hajohadok története*, Budapest 1885; Г. Витковић, *Прошлост, установа и споменици угарских краљевих шајкаша*, Гласник СУД 67 (1887) XXIII–XXV.

[23] J. Szentkláray, *нав. дело* 369–372; Г. Витковић, *нав. дело* 44–48.

њем у краљеву службу и из које се могло искључити под одређеним условима. Служећи на два типа ратног брода, на »насадима« и на »шајкама«, ратници и старешине су били одговорни за опрему, оружје и муницију док су бродови изван ратног похода. Имали су право да учествују у подели плена који би у борби задобили. Насадисти су имали аутономију у међусобним споровима које су решавали капетани, судије и поротници које би капетани поставили, а у споровима са другим лицима уживали су у парничном поступку слободе »племића угарског краљевства«. Из краљеве повеље се види да су насадисти регрутовани из различитих друштвених средина. У својим насељима могли су се бавити занатима и трговином под условом да буду уписани у цехове, а као земљорадници морали су господару земље давати деветину летине и вина. У градовима и трговима били су обавезни да плаћају редовне дажбине и да са другима сносе јавне терете, али су били ослобођени свих ванредних давања. Насадисти или шајкаши, како су називани у каснијим временима, док су се налазили у краљевој служби, били су ослобођени свих путних дажбина и црквене десетине.[24]

Поред плаћених ратника, Томори је у извесним тренуцима и обично за краће време успевао да дигне на оружје и сељаке, који су са порастом улоге пешадије и употребом пушака постали значајнији чинилац у ратним дејствима.[25] Упркос свим тешкоћама и малим снагама којима је располагао, Томори је успевао да зада понеки ударац Турцима. У другој половини јула 1525. упао је на турску територију. Тај поход је одавно припреман и у њему су поред насадиста учествовали и пешаци које је плаћао папски нунције.[26] Месец дана касније Томори је са насадистима напао турске бродове који су стигли из Цариграда. Потопио је три брода у којима је био фино обрађени мермер намењен грађењу амама у Београду, запленио је друге бродове с робом и заробио десетак истакнутих Турака.[27] У октобру се очекивао турски напад на Петроварадин, Тител или Митровицу. Томори је захваљујући својим српским везама био добро обавештен и код Сланкамена је чекао да одбије напад. У кратком размаку спаљен је био на турској страни град Кулич, а на угарској Тител, у коме се једва одржала посада у тврђави.[28] Турци су искористили околност што су била повучена појачања састављена од војника угарске господе.

У то време се утицајни војвода Павле Бакић већ припремао да пређе у Угарску. Био је добар познавалац прилика у Турској, турског начина ратовања и османлијског феудалног система. Павле Бакић је био поверљив човек Ферхат-паше, везира и султановог зета, а у исто време је био повезан са калочким надбискупом. У јесен 1525. је у највећој тајности најавио своју

[24] Правни положај и организацију насадиста приказао је опширније аутор на другом месту: *Почеци шајкаша*, Зборник радова са научног скупа »Пловидба Дунавом и његовим притокама кроз векове« (у штампи).

[25] Томори је имао са собом сељаке у време борби против Ферхат-паше у Срему, затим касније, приликом одбране прелаза Дунава код Петроварадина, рачунао је на сељаке и уочи одлучне битке против Турака. Уп. и документе у нап. 39.

[26] *Relationes oratorum pontificiorum* 249.

[27] Relationes oratorum pontificiorum 261.

[28] *Relationes oratorum pontificiorum* 268, 278, 295–6. Уп. O. Zirojević, *Grad Kulič*, VIG 3 (1967) 237, где је упозорено да се у писму каже да је град 4 миље од Шапца. Папски нунције, вероватно, или није разумео географско објашњење или није тачно пренео име града.

намеру да напусти турску територију и затражио је да му се у Угарској доделе поседи који одговарају ономе што је имао под султановом влашћу. А имао је, како је тврдио, 50 села. Читав један предео звао се Бакићева земља. Колико се до сада могло утврдити, Павле је потицао из једне влашке старешинске породице, вероватно из планинских области данашње Херцеговине. Та породица је већ 1476. имала у Србији свога кнеза под којим је било 64 села, највећим делом у ужичком крају. Бакићи су се под турском влашћу разгранали и проширили према северу тако да су имали поседе и у данашњој Шумадији.[29]

Несразмера између броја правих Турака и огромног простора којим су завладали, у ово доба је присиљавала Османлије да укључују и домаће људе у своје оружане снаге и у свој управни систем. Срба и других покорених хришћана било је међу спахијама који су добијали тимаре и дуговали султану војну службу на коњу; било их је међу кнезовима који су управљали појединим насељима или малим територијама, где су одржавали ред и скупљали намете, а било их је и међу војводама, који су, уз субаше, били помоћни органи санџакбегова и других високих функционера.[30] У тренутку кад напушта Турску, Павле Бакић има титулу војводе и за њега се наводи да је био секретар Ферхат-паше и да је сакупљао намете за султана. Када је у јесен 1524. Ферхат био погубљен, Павле Бакић је изгубио потпору и ускоро доспео у тежак положај. Према сопственим изјавама, он је био подстрекач јаничарске побуне против Ибрахима, великог везира. Када је побуна била угушена, а Ибрахим се учврстио у султановој милости, Павле Бакић је добио огорченог непријатеља на највишем месту у Царству. Ибрахим је војводу Павла оптуживао да је издајник и да је задржао код себе новац и сребро Ферхат-паше, које је било конфисковано.[31] Припремајући у јесен 1525. свој одлазак из Турске, Павле Бакић је троја кола драгоцености склонио у планине и чекао је поруку од Томорија и обећање да ће од угарског краља добити поседе.

Томори се обрадовао вести о Бакићевој намери да пређе у Угарску. Знајући колико је војвода Павле био цењен код турских власти и какав је углед имао код народа, Томори је сматрао да ће због Павловог одласка Турска уздрхтати и да је то значајнији догађај него кад су Јакшићи и Белмужевићи напустили султанову земљу.[32] Бакићев план је створио и извесне тешкоће Томорију. Краљ није располагао поседима које би могао одмах уступити па није журио с одговором. Неки поседи на које је Павле Бакић бацио око припадали су некад херцегу Ловри Илочком и били су у ово време предмет формалне парнице између краља и ердељског војводе Јована Запоље. Не сачекавши да се ствари око поседа среде, Павле Бакић је у после-

[29] О Бакићима нема у нашој литератури монографије. Богату грађу о њима сакупио је А. Ивић и употребио у својој *Историји*, а значајне документе је и посебно објавио: А. Ивић, *Споменици Срба у Угарској, Хрватској и Славонији током XVI и XVII столећа*, Нови Сад 1910; Ј. Радонић, *Прилози за историју Срба у Угарској у XVI, XVII и XVIII* веку I, Нови Сад 1909. О Бакићима у Србији уп. M. Vasić, *O knežinama Bakića pod turskom vlašću*, Godišnjak DIBiH 9 (1957) 221–239.

[30] Уп. *Ист. народа Југославије* II, 72–75, 78–85; Д. Бојанић, *Турски закони и законски прописи* 28–32, 34.

[31] *Relationes oratorum pontificiorum* 305. Ибрахим је то тврдио и неколико година касније у разговору са хришћанским посланицима.

[32] Он те догађаје, наравно, није могао упоређивати, али је значајно то што се и после 60 година памтио излазак Јакшића и Белмужевића.

њој недељи 1525. несметано напустио Турску. Био је у дослуху са својим земљацима који су чували прелаз преко Саве тако да је могао превести не само породицу и велику имовину него и 50 добро опремљених коњаника.

На турској страни је Бакићев одлазак изазвао жестоку одмазду. Неколико војводиних пријатеља Срба је погубљено, а на чувању прелаза реке Србе су заменили прави Турци. Била је намера да се Срби потисну и из војске, али то није било могуће остварити.[33] С многим другим важним обавештењима из Турске Бакић је донео и упозорење да предстоји велики султанов поход на Угарску. Већ почетком 1525. проносили су се такви гласови, али се убрзо видело да султан неће кренути према северу. Из извештаја ухода, угарских заробљеника који би се вратили, и из причања путника сазнавало се да султан припрема поход и да испитује који је најпогоднији пут према Будиму. Српски обавештајци су преносили својим земљацима у Угарској »знаке« по којима се може распознати да ли ће султан покренути велики поход и на коју ће страну. Један такав врло убедљив »знак« протумачио је и Павле Бакић.[34]

У рано пролеће 1526. предвиђања су се потврђивала а убрзо је дошла и вест да је о Ђурђевдану султан кренуо из Једрена. Величину опасности схватили су људи који су живели у близини границе, знајући да су први на ударцу султанове ордије а да су снаге одбране безнадежно мале. Схватили су је и браниоци границе и њихов заповедник Томори, који је затражио помоћ и појачање за градове на граници и средства за плаћање војника. На двору, међутим, у непосредној краљевој околини, дуго се није веровало гласовима о султановом приближавању. Било је, наравно, и на двору људи који су реално процењивали однос снага и увиђали слабост Угарске и њену неприпремљеност за борбу. Критички расположени су били сви страни посланици који су у то време боравили у Будиму. Међу њима је највећа искуства имао Антонио Бурђо, сицилијански племић који је већ две године као папски нунције учествовао у сложеном политичком животу Угарске, настојећи без успеха да ојача краљеву власт, помогне да се у земљи уведе ред и да се оснажи њена одбрамбена снага. Он је лично упознао слабог и незаинтересованог владара, заокупљеног много више забавама и проводом него државничким пословима. Упознао је и све главне личности међу прелатима и великашима и запазио њихову надменост и несталност, грамзивост и властољубље, нарочито њихову неспособност да своје личне интересе потчине јавном добру. Бурђо је био понекад учесник, а понекад жртва дворских интрига и дубоко се уверио у разједињеност угарског друштва и страховао је од крвавих обрачуна међу сељацима и господом, ситним племићима и великашима, међу завађеним странкама великаша. Био је сведок жучних распри и тешких сцена на државном сабору. Већ је пуну годину дана обавештавао папску столицу о борби између странке ситног племства, коју су предводили ердељски војвода Јован Запоља и истакнути правник Стефан Вербеци, и великаша који су се формално организовали у »конфедерацију« ради одбране својих интереса.[35]

[33] *Relationes oratorum pontificiorum* 309.

[34] Султан сваке године 1. децембра објављује да сви буду спремни за поход следеће године, али кад нема намеру да предузме велики поход, онда после недељу-две пише војводама и санџакбеговима да скупе зборове и захтевају новчану помоћ од народа. Ове године (1525) то је изостало, што је знак да ће идуће године бити рата: *Relationes oratorum pontificiorum* 303–4.

[35] Историјска литература је сложна у неповољном оцењивању стања у Угарској уочи мохачке катастрофе. Код нас најприступачнији приказ: V. Klaić, *Povjest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*, svezak drugi, dio treći, Zagreb 1904, 267–353.

Познајући, дакле, прилике, Бурђо је поручио у Рим: »Ако Турчин дође, понављам оно што сам много пута писао, нека његова Светост уброји Угарску међу друге пропале ствари...«[36] Папски нунције се није обесхрабрио, напрезао се више од других да се земља припреми за одбрану, али своје мишљење није променио. Уверио се у велику храброст и спремност на највеће жртве у одлучном тренутку, али је доживео да види на како трагичан начин се остварило његово предвиђање да ће Угри у нереду изаћи на бојно поље и упустити се у битку.[37]

У току два месеца док се султанова војска попут џиновског гмизавца лагано кретала према северу, на угарској страни нису предузете никакве озбиљније припреме. У другој половини јуна, предњи делови турске војске избили су на границу код Београда. Одмах су почели радови на склапању моста, али су били ометани и успоравани због киша и набујале воде. На сремској страни није било војске да спречава радове и турско пребацивање преко Саве. Краљ је наложио Томорију да брани границу, али му није дао никакво појачање. Генерални капетан је тада располагао, поред насадиста, са 1.000 коњаника и 500 пешака и с тим је требало да се супротстави султановој војсци, чија се јачина процењивала на око 100.000 људи. Краљ је овластио палатина Баторија и Томорија да у пограничним жупанијама дигну племство и друге обвезнике, али је то остало без резултата, јер су племићи одбијали да крену у поход ако краљ лично не учествује у њему. Палатин је у Печују чекао да се сакупи војска племића, јер жели да ратује како палатину доликује а не са сељачком војском.[38] Не кренувши према граници, палатин се вратио у Будим почетком јула, отприлике у исто време кад је султан Сулејман стигао у Београд.

Краљ Лудовик II се тада већ озбиљно спремао да крене из Будима у поход, иако није имао своје војске ни средстава. На основу једне раније саборске одлуке почело је одузимање половине сребрних ствари којима су цркве располагале да би се исковао новац и њиме унајмила војска за краља. У Моравској је почело врбовање војника новцем који је послао папа као помоћ. Није било артиљерије ни намирница, нису били нађени команданти за велики поход јер се на краља није могло рачунати због његове младости и неискуства. Средином јула 1526. се сматрало да је потребно бар 30—40 дана да би се угарска војска довела у стање спремности за битку. Стицајем околности, толико времена јој је било дато.

На граници се, међутим, стање није поправило. Видећи да војска не долази на границу, Срби из Срема су уочи турског преласка преко Саве напустили земљу и отишли у Поморишје. Саопштавајући то краљу 5. јула, Томори је пребацивао што раније није послао војску, како је он то својевремено препоручивао, јер »могли смо имати и 20.000 људи – сељака, бесплатно овде у луци, али кад нису имали у кога да се уздају сви су отишли«.[39] Повукли

[36] *Relationes oratorum pontificiorum* 368.
[37] Неколико пута је у својим писмима наговестио да неће недостајати храбрости, али је припреме оштро критиковао.
[38] *Relationes oratorum pontificiorum* 406–411.
[39] Tota enim Rascianitas hinc de portu abiit ad aliam partem Morosii, quia Maiestas Vestra non curauit, quando scribebam, quod si Maiestas Vestra in tempore gentes huc demittere dignaretur, vel viginti mille homines possemus hic in portu gratis conservare ex colonis; sed jam quando non habuerunt in quo sperarent, omnes abierunt: V. Fraknói, *Tomori Pál kiadatlan levelei*, Történelmi tár 1882, 94.

су се и сељаци с друге стране Дунава.[40] У Срему никога нема, поручивао је Томори, осим војске турског цара и ово мало гладних службеника вашег величанства. Шајкаши су тада били у врло тешком стању, јер нису имали од чега да живе, пошто више месеци нису примили плате.[41]

Пребацивши војску у Срем, султан је почео да обнавља Сланкамен, а тридесет до четрдесет хиљада људи је под Ибрахимом и Бали-бегом послао да опседну Петроварадин. У граду је била добро снабдевена посада од 1.000 људи, од тога 500 папских најамника, под Ђорђем Алапићем, док је Томори са 40 насада, са око 1.000 коњаника и око 3.000 сељака бранио прелаз преко Дунава на другој обали. Опсада Петроварадина је почела 9. јула, а 15. јула су Турци истовремено напали тврђаву и прелаз преко реке. Борбе су почеле у подне и трајале су до ноћи. Тврђава се одржала, а прелаз је у току ноћи напуштен јер су Турци имали око 100 мањих бродова, сличних угарским насадима, и 23 галије. Два дана касније Турци су поновили јуриш и претрпели су велике губитке. После тога су даноноћно тукли тврђаву топовима и оштетили зидове. Посада је одбила још неколико турских јуриша, али је била десеткована када су крајем месеца поткопавањем ходника и експлозивом уништени већи делови зидина. Последњих 90 бораца се затворило у једну кулу, а затим се предало кад им је султан, који се у међувремену придружио опсађивачима, обећао слободан одлазак.[42] После пада Петроварадина султану је био отворен пут до Драве, али он није журио. Задржавао се око Петроварадина, наређујући обнављање утврђења, и око мањих тврђава (Илок, Шаренград, Сотин) које нису пружиле прави отпор. Тек 14. августа султан је избио на Драву и заузео слабо утврђени Осијек.

Краљ Лудовик II је у међувремену са свега 2.500 ратника напустио Будим и у Толни је чекао да му се придруже великаши са својим одредима, војне снаге жупанија и најамници који су почели пристизати. Не окупивши се у довољном броју, војска се спуштала дуж Дунава с намером да султану спречи прелазак преко Драве. Очекивало се да ће се уз пут прикључити преостали делови војске. Павле Томори се са бродовима и копненом војском спојио с краљевим снагама, хрватски бан је стигао у последњем тренутку, док се ердељски војвода Јован Запоља није ни приближио бојишту са знатним снагама. Није се знало колоким снагама краљ располаже, ни колико ће се војника придружити. Сигурно је било само то да ће до битке доћи, јер ни краљ, ни великаши нису мислили да се могу повући пред султановом војском. За врховне заповеднике су именовани Павле Томори и Ђорђе Запоља, брат одсутног ердељског војводе. Томори је са 10.000 људи ометао кретање предњег дела султанових трупа, пошто се прелаз преко Драве није могао спречити.

Главнине обе војске судариле су се јужно од Мохача 29. августа 1526. године. Угарска војска је достизала једва трећину султановог људства у коме су бар половину чиниле регуларне трупе. Бројчано слабији, Угри су применили традиционални начин ратовања уздајући се у ударну снагу оклопљених коњаника, чији налет Турци, како се веровало, не могу задржати. Као и у многим ранијим биткама, ту предност нису могли искористити, јер их је

[40] V. Fraknói, *Tomori Pál kiadatlan levelei* 91.
[41] V. Fraknói, *Tomori Pál kiadatlan levelei* 93–94.
[42] *Relationes oratorum pontificiorum* 425–6, 431, 433–5.

задржавала јака турска артиљерија, ометени су у неопходном маневрисању и са свих страна били су окружени многобројнијим непријатељима. Уређена битка се за кратко време претворила у мегданс малих група и појединаца, а затим у покољ угарских ратника. На бојном пољу је остала скоро сва пешадија и велики део оклопљених коњаника, док се главнина лаке коњице и племићке војске сачувала.[43] Срба је било и међу онима који су погинули и међу онима који су се спасли, али њихов број се не може докучити. По сведочанству једног учесника у бици, Радич Божић и Павле Бакић, који су тада били заповедници насадиста, препоручивали су други вид битке, одбрану у импровизованом утврђењу од кола, али угарска господа нису хтела да прихвате ни те ни друге предлоге. Бродови и њихове посаде су се спасли и у следећим недељама помагали су да се становништво на појединим местима избави од Турака.

Султан је после битке приредио покољ заробљеника, а затим је наставио напредовање уништавајући све на своме путу.[44] Без икаквог отпора стигао је 12. септембра до Будима, где се задржао неколико дана у краљевом двору. Град је страдао од турских ратника, иако је султан имао намеру да га поштеди. На Дунаву је поново склопљен мост и војска је прешла на другу обалу, спалила Пешту и сва места на своме путу дуж Дунава и доњег тока Тисе. Само на неким местима су народ и локални војни одреди успели да се одбране и спасу животе. Почетком октобра 1526. турска војска је поново прешла Дунав и затим се преко Београда вратила за Цариград, водећи небројено робље. Осим у Срему, где се још за време похода старао о обнављању утврђења, Сулејман I није нигде оставио посаде.

[43] О мохачкој бици постоји обимна литература, која се овде не може наводити. Уп. драматичан и живописан приказ у Р. Самарџић, *Сулејман и Рокселана* 315–328.

[44] Према угарским извештајима, на путу до Мохача султан није дозвољавао да се нападају и уништавају имања и насеља.

ПОСЛЕДЊИ ДЕСПОТИ

Мохачки пораз значио је велику прекретницу у историји Угарске и народа који су живели унутар њених граница. Обично се код таквих великих догађаја све последице не могу одмах запазити, неке далекосежне и судбоносне постају видљиве тек после дужег времена у светлости многих каснијих збивања. Најнепосредније се осетила обезглављеност државног организма. Краљица Марија се још пре битке склонила у безбеднији Пожун (Братиславу), где јој се придружио преживели Стефан Батори, палатин, који је по закону из 1485. био овлашћен да врши власт у интерегнуму и да сазива државни сабор за избор владара. Смрт краља који није оставио наследника ставила је државу у сложену и противречну правну ситуацију, јер су у исто време били на снази закључци сабора из 1505, који су изричито забрањивали да се странац изабере за краља, и уговори из 1515, 1491. и 1463. којим се предвиђало да Хабсбурзи наследе угарски престо ако краљ умре без мушких наследника. Упоредо с правним аргументима супротставила су се и два гледања на краљевство у ближој историји Угарске. По једном од њих, утицајном и широко распрострањеном, за краљеве-странце било је везано све што је неповољно: опадање, неред, слабост, чији је најпунији израз био пораз код Мохача. Насупрот томе је време Хуњадијеваца, пошто је већ била заборављена јака рука краља Матије, изгледало као доба сјаја и величине краљевства.

Друштво које је још пре слома било дубоко подељено оставило је снаге способне да се боре и за једне и за друге правне аргументе, за једну и за другу концепцију. Амбициозна краљева удовица, сестра надвојводе Фердинанда и цара Карла V, била је предодређени вођа аустријске странке, утолико више што је интересе своје породице стављала изнад својих личних. Могла је рачунати на великаше који су јој раније били одани, а Фердинанду су остали наклоњени хрватски великаши који су с њим сарађивали и пре Мохача и намеравали да га учине краљем Босне. На другој страни, ситно племство, удружено и предузимљиво, још пре пропасти имало је своје вође Јована Запољу и Стефана Вербеција. Запољи је круна стављана у изглед још у детињству, затим после гушења Дожиног устанка, када је прављена комбинација о његовој женидби са Аном, кћерком краља Владислава II, коју су ипак удали за Фердинанда Хабсбурга (1515). О његовим краљевским амбицијама се говорило и раније и увиђало се да би страдање краља Лудовика II било у његовом интересу и да би се он могао оженити краљицом итд.[1] Несуђени

[1] *Relationes oratorum pontificiorum* 235, 332, 408. Причало се и да његово закашњење на Мохачко поље није било случајно.

краљ и осујећени палатин нашли су се у ситуацији да могу да остваре своје амбиције.

Потпуно пасиван у односу према Турцима, Запоља је био веома предузимљив у борби за краљевски престо. Већ средином октобра 1526. он је у Токају сакупио своје присталице и племство из околних жупанија. Ту је, позивајући се на саборску одлуку из 1505, Запоља и формално кандидован, и за 5. новембар је у Стоном Београду сазван сабор за избор новог краља. Иако без сазива палатина, овај сабор је одржан уз присуство знатно већег броја племића и великаша и на њему је 10. новембра Јован Запоља изабран а сутрадан крунисан за краља, пошто се круна налазила у рукама његових присталица. Имао је под надзором територију од Стоног Београда до Ердеља и признање папе, француског и енглеског краља и Венецијанаца, који су сви били противници Хабсбурговаца.

Други табор је деловао спорије, јер се Фердинанд прво посветио задобијању чешког краљевства, на које је такође полагао право наслеђа. Споразумевши се без већих тешкоћа са вођама великаша, проглашен је био за краља 24. октобра 1526. године. У Угарској се круг његових присталица састојао од истакнутих али малобројних великаша. Палатин је за 25. новембар сазвао државни сабор у Коморан, али је овај град доспео под власт Запољину, па је сабор у веома окрњеном саставу одржан у Пожуну почетком децембра.[2] Иако је Фердинанд инсистирао на праву наслеђа, ипак је његово признавање постигнуто избором 17. децембра 1526. године. За Фердинанда се одлучило и племство Хрватске на сабору у Цетинграду 1. јануара 1527, док је сабор Славоније, недељу дана доцније, прихватио избор Запоље, али је захтевао да се ради на помирењу.

За измирење, међутим, није било изгледа од тренутка када је пропао план да се спор изглади браком бивше краљице Марије и Јована Запоље. За Запољу и његове присталице и савезнике Фердинанд је био само чешки краљ, док се у Фердинандовом кругу Запољи давала само титула војводе или грофа Ципса (Сепуш, Sepes). Већ су савременици ових догађаја увиђали да ће се борбе продужити, праћене свим недаћама и жртвама које доноси унутрашњи рат. Поделом су били захваћени и Срби у Угарској и деценијама су осећали њене последице. Српски деспот и истакнуте личности међу Србима нашли су се у јесен 1526. са већином угарских великаша на Запољиној страни. Марко Јакшић је већ у Токају био међу присталицама Запољиним. Стефан Бериславић се вратио на своје поседе и у време крунисања подржавао је Запољу. Павле Бакић и Радич Божић, као заповедници краљевских одреда, примили су још у септембру плату од краљице Марије, али су касније прешли у Запољин табор. Убрзо су им се, међутим, путеви разишли: док је Радич Божић до смрти остао привржен Запољи и био је деспот Срба под његовом влашћу, Павле Бакић је прешао на Фердинандову страну и у једном тренутку постао такође деспот Срба, али у хабсбуршком делу Угарске.

Непосредно после мохачког страдања нису те личности одлучно утицале на српски живаљ у Угарској. Стицајем околности, Срби су тада добили друкчијег вођу и први пут су у великој маси наступили на политичкој сцени, делујући на односе снага у подељеној Угарској и привлачећи пажњу европских дворова од Цариграда до Лондона.

[2] S. Smolka, *Ferdinand des Ersten Bemühungen um die Krone von Ungarn,* Archiv für österreichische Geschichte 57 (1879) 10–150.

Сељаци су имали веома много жртава међу палима на бојном пољу, затим у одредима феудалаца и жупанија, као и међу робљем које је султанова војска одвела. Великих губитака било је и међу становништвом широког појаса од Београда до Будима, који је претворен у згариште. Нису, наравно, сви делови угарске државе били једнако погођени. Они који су били ближи путевима султанове ордије непосредније су искусили последице неспособности господе да пруже заштиту. У очајању и безнађу многи су дошли до уверења да су племићи и господа криви за несрећу која је народ задесила. »Када је отишао Велики Турчин – каже се у једном савременом извештају – сељаци су се почели опремати против племића говорећи: ‚Ви сте узрок пропасти краљевства' и хтели су да огњем и мачем наступе против њих и већ су затварали путеве и почели да чине многа зла.«[3] Бунтовни покрет у Славонији и жупанијама западно од Дунава, пострадалим од Турака, зауставио је гроф Крсто Франкопан, који је имао малу али одабрану војску уза се, пошто није могао на време стићи до Мохача. Он је наступио као посредник и спретним спојем благости и застрашивања спречио је проливање крви. Поставио је гарнизоне у градовима и успео да очува мир. Он је за подручје 12 жупанија био изабран за заштитника и умиритеља и своју мисију је успешно извршио.[4]

Источно од Дунава је владало исто расположење и из њега је плануло незадовољство, које је много дуже трајало, али је остало ограничено на Србе. Исходиште устанка било је у Поморишју, где је српско становништво уочи турског похода било појачано дошљацима из Срема. Устанак се одатле преко данашњег Баната и Бачке проширио све до Дунава и Саве. На чело српских маса ставио се човек који је био тајанствен савременицима и који је остао загонетка за каснија поколења.[5] У једином документу који од њега потиче називао се »Јован од Бога послани цар«.[6] У службеним документима савременици су га ословљавали именом Јован Ненад, а изван српске средине најчешће је спомињан као »Црни Човек«. Уз то име била је везана представа да је био црне пути и да је на телу имао дугу црну пругу. Сам Јован није хтео ништа да говори о своме роду и пореклу, истицао је само своју божанску мисију. Подржавана на тај начин, неизвесност је подстицала нагађања и препричавања различитих, веома противречних верзија. Док су једни веровали и тврдили да је Јован потомак византијских царева и српских деспота, други су говорили да је најнижег рода и чак да је био коњушар Запољин.[7]

[3] Marino Sanuto *Világkrónikája* (II) 388.

[4] Јероним Задранин, писац извештаја који је управо наведен, био је Франкопанов кастелан у Шомођу, где је 22. октобра описао прилике уочи и после битке. Том извору није посвећена пажња коју заслужује.

[5] О Јовану Ненаду је настала обимна литература. Највише грађе је код нас прикупио и употребио А. Ивић, *Споменица на цара Јована Ненада Суботичког 1527–1927*, Суботица 1927; исти, *Четиристогодишњица цара Јована Ненада (1527–1927)*, Братство 21 (1927) 10–117; исти, *Историја* 65–82. На грађи сакупљеној код Ивића заснован је и најподробнији приказ деловања Јована Ненада: Д. Поповић, *Војводина у турско доба*, Војводина I, Нови Сад 1939, 189–201. Новију литературу, насталу у нашој земљи, Мађарској и Румунији, као и непознату грађу искористио је F. Szakály, *Remarques sur l'armée de Iovan Tcherni*, Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 24 (1978) 41–82. Ради упрошћавања научног апарата, овде се неће наводити извори које су употребили А. Ивић и Д. Поповић осим у случајевима различитог датирања или интерпретације.

[6] У питању је проглас о коме ће касније бити речи. Објавио га је Sz. Smolka, »*Fekete*« *Iván*, Századok 17 (1883) 22–3, n.l.

[7] У случају кад располажемо различитим и противречним вестима, морамо предност дати документима који потичу од учесника у догађајима. Тврђење да Јован не говори о своме пореклу

Од самог почетка је Јованово деловање било религијски обојено и издигнуто изнад услова људске свакодневице. Наступао је као пророк и извршилац божанске воље и тако су га српске масе примале. По речима једног савременика, Срби су му хрлили као »новом свецу« и »новом пророку«. Долазили су чак из Турске. Јован је живео аскетски, два сата је спавао а трећи проводио у молитви, прорицао је будуће догађаје, а веровало се да је кадар да чини чуда кад хоће. Мало је његових пророчанстава оставило трага у писаним документима који су доспели до нас. Најважније је свакако оно најопштије по коме ће Турци пропасти, трпеће поразе свакога дана, биће прогнани из Грчке, а он, цар Јован, предодређен је да искорени Турке и све друге невернике. То пророчанство омогућава да се извор његових идеја препозна у тада веома популарној апокалиптичкој литератури, чији корени сежу до библијских времена.[8] Јован Ненад се упуштао и у краткорочнија прорицања настојећи да оно за чим он тежи представи као распоред божанског провиђења а себе прикаже као оружје Божје.[9] На тај начин је остварење његових циљева изгледало као неминовност, што је свакако охрабривало његове присталице.

Захваљујући том најопштијем Јовановом пророчанству и есхатолошкој визији коју садржи, може се разумети зашто се он издавао за византијског цара и зашто у његовом деловању ни у титулама, ни у симболима ни у идејама нема ослањања на српске државне и политичке традиције.[10] Његова мисија, како ју је сам схватао и другима представљао, била је васељенског карактера. Ослободилац из пророчанстава је византијски, православни цар, који уништењем неверника отвара доба мира, радости и благостања, које треба да траје све до појаве Антихриста, коме ће уследити други долазак Христов и Страшни суд. Овакво апокалиптичко царство није се ни на који начин могло уклопити у владајући поредак. У атмосфери пораза, слома и очајања једини мост према реалности представљала је борба против Турака. Она је једнима омогућавала да се придруже да би наставили обрачунавање с Турцима, које је трајало већ неколико генерација, а другима да се боре за темељну промену света и приближавање хиљадугодишњег царства. Борбом против Турака Јован Ненад се прво огласио и тиме положио основу за целокупну своју даљу делатност.

У првој половини новембра 1526. он је стигао до Дунава, пребацио се у Срем, где је од Турака најпре заузео тврђаву Черевић, а затим Баноштор, седиште сремског бискупа. У тврђаве је поставио своје људе, а од деспота Стефана Бериславића је затражио топове, наговештавајући да ће прећи Саву и упасти у непријатељску земљу.[11] О његовим даљим подухватима у Срему

потиче од његовог посланика. Уп. В. Поповић, *Белешке Валопа посланика енглеског краља о цару Јовану*, Гласник ИДНС 12 (1939) 221.

[8] Уп. N. Cohn, *The Pursuit of the Millennium*, London 1978[4], 29–36.

[9] Тако је Фердинанду Хабсбургу поручивао да је позив Божји да дође у Угарску.

[10] Само Ђорђе Сремац, чија су казивања заснована на говоркањима, прича да је Фердинанд хтео Јована да учини деспотом Срба и да му је о томе дао повељу с висећим печатом. Фердинандова преписка из времена сарадње са Јованом Ненадом потпуно оповргава ову причу, која је важна због тога што показује како се у то време још ценило достојанство српског деспота: Georgius Sirmiensis, *Epistola* 158.

[11] Код Ивића, *Историја* 69–70, и уопште у старијој литератури ова вест се везивала за почетак 1527. Међутим, F. Szakály, *нав. дело* 43, н. 10, је на основу новог издања писма показао да је реч о догађајима из прве половине новембра 1526.

није ништа познато, сем да је следећег пролећа желео да ослободи Петроварадин и Илок.

Топови су му тада недостајали, а тражио их је и неколико месеци касније. Међутим, овом вођи усталасаних и борбених српских маса морало је недостајати и много других ствари потребних за војевање. У време када је сваки војни подухват повлачио собом финансијско исцрпљивање и када су велики дворови имали тешкоће да унајме ратнике, Црни Човек је располагао војском која се ценила на 10–25 хиљада људи, од тога 1.300–1.500 коњаника. Посланик »цара« Јована је објашњавао посланику енглеског краља да његов господар нема новца, већ да узима што даје угарска земља.[12] То се, наравно, може на разне начине тумачити, а вероватно је и подразумевало различите видове сналажења: од обраде напуштене земље, преко разноврсних намета до насилног отимања. Нашавши се у улози господара колико-толико простране територије, самозвани цар се морао сукобити са угарском господом. Он је угарске феудалце одвајао од њихових поседа, кметова и прихода. Нарочито су били погођени они угарски племићи чија су седишта и језгра властелинства доспела под власт Јована Ненада. Међу таквима био је Валентин Терек, господар Сабатке, малог утврђења на месту данашње Суботице, које се одупрло Турцима али је пало у руке Јованових људи. Он је покушао да се сам обрачуна са Јованом Ненадом али је претрпео пораз. Краљ Јован Запоља, коме су се угарска господа обраћала са жалбама, остао је дуго пасиван, а можда је и сматрао Јована Ненада за свога вазала.[13]

Иако је зима донела неизбежно стишавање војних дејстава, Јован Ненад је ипак остао активан. У бекешкој жупанији, северно од Сегедина и Чанада, средином јануара 1527. жалили су се на штете које је нанео Црни Човек.[14] Угарска господа су за пролеће припремала одлучније мере и на широј основи. У Ђули у Ердељу су већ средином марта оружали људе за рат против Јована Ненада, који је тада ширио своју власт према истоку. У другој половини марта у судару са Јованом страдао је Ладислав Чаки, чији су поседи били код града Чоме. Погинуо је и знатан број угарских племића и битка је далеко одјекнула.[15] Темишвар је тада био одсечен од осталих Запољиних територија и ердељски војвода Петар Перењи се жалио да му је »зли Рац« »цар Иван« затворио пут и спречио му људе да уђу у град. Јовану Ненаду се тада приписивало да жели да уђе у предео Хацег, преко кога води пут у унутрашњост Ердеља.

Тражећи од ердељских градова да опреме војнике и дају топове и новац, Запоља и Перењи су упозоравали на велике опасности које прете од Јована Ненада. »Не сумњамо да знате какав пламен гори у Угарској«, поручивао је у једном писму ердељски војвода. »Знате да су се Срби из Доњих крајева дигли

[12] Подаци о величини војске не слажу се, а вероватно да број Јованових ратника није ни био једнак у току његовог кратког војевања.

[13] Целокупна литература прихвата вести Ђорђа Сремца (Georgius Sirmiensis, *Epistola* 126, 128) да се Јован Ненад још у Токају, дакле октобра 1526, заклео Запољи и да му је упутио посланство које је учествовало у крунисању. С обзиром на малу поузданост Сремчевог причања и на општи карактер његовог дела, то се не би могло примити без потврде у неком другом савременом извору. Чињеница је да Јован тврди да се ником није заклетвом обавезао, а да Запоља у својим оптужбама против Црног Човека нигде не каже да га је изневерио.

[14] F. Szakály, *нав. дело* 45.

[15] F. Szakály, *нав. дело* 47, н. 29, је показао да вест Валопа, саопштена у писму од 27. априла, не може да се односи на каснију победу над Перењијем.

на оружје и да чине зла и наступају бунтовнички«, писао је краљ. Ако се не предузму праве мере, »треба се бојати да ће се дићи и запламтети огањ већи од ранијег устанка крсташа«, додавао је Запоља циљајући на Дожин устанак.[16] Једно упозорење је било да има више Влаха у Ердељу него Срба у Угарској »а они исту веру исповедају и куцају већ на вратима«. Тврдило се да Јован Ненад на све стране, путем писама и гласника, тајно и јавно, сеје позиве на заједништво и слободу, нарочито међу Влахе, Бугаре и Србе.[17] Стављало му се на терет да пали куће племића али и других људи.

Нема могућности да се провери у којој мери су ове оптужбе биле основане, али оне показују да се веровало да се околина може застрашити и подјарити истицањем социјално-бунтовне и православно-мистичне компоненте Јовановог покрета. То свакако није био крсташки рат против племства као Дожин устанак, али је неоспорно у своме програму имао завођење слободе коју је Христос даровао своме стаду, а та слобода је, опет, израз првобитне јеванђеоске једнакости.[18]

И поред дугих припрема, Запољини великаши нису после Чакијеве погибије веровали да располажу снагама довољним за обрачун са Јованом Ненадом, па су, по једној вести, склопили примирје до Ђурђевдана (23. април). У то време Запоља је још једном покушао да Јована Ненада приволи на послушност. Као посланика је упутио Радича Божића, али ни углед овога није помогао, јер је у међувремену код »цара« наступио велики преокрет.

Непријатељство између Црног Човека и Запоље и његових присталица било је познато људима из околине краљице Марије у Пожуну. У настојању да прошире мали круг Фердинандових присталица и да одвоје од Запоље што је могуће више утицајних људи, краљица Марија и њени сарадници су, на основу Фердинандовог овлашћења, започињали преговоре са великим бројем људи о условима под којим би ступили на Фердинандову страну. Већ у првој групи, са којом су везе успостављене у фебруару и марту 1527, биле су истакнуте српске вође: деспот Стефан Бериславић, Павле Бакић и Радич Божић.[19] Резултати нису били једнаки: док се Божић није уопште поколебао, а Бакић чекао и оклевао, Стефан Бериславић се упустио у преговоре који су га још у току пролећа довели међу Фердинандове људе.[20] Средином фебруара су испитиване могућности да се и Црни Човек привуче на Фердинандову страну. Већ прво посланство с поклонима наишло је на добар пријем, па су до

[16] B. Daicoviciu, *Orașele din Transilvania si rascoala lui Iovan Nenada*, Studia Universitatis Babes-Bolai, Series historica, fasc. 1 (1964) 38–39, са исправљеним датумима.

[17] F. Szakály, *нав. дело* 59, н. 70.

[18] Гажење слободе коју је Христос установио налази се у већ споменутом (напомена 6) манифесту против Запоље. Колико су кметске масе у то време биле обузете питањем слободе показују и нека запажања савременика. Папски нунције Бурђо је писао поводом вести о доласку Турака у априлу 1526: »међу сталежима је толика мржња и толика завист да би Турчин, само кад би преко писама дао кметовима (villani) слободу, бојати се је да би устали против племића још суровије него у време крсташа, јер сада имају већи и поузданији ослонац, који тада нису имали«. Ово резоновање је настављао у оквирима угарске политике: »А ако би краљ дао ову слободу сељацима (rustici), бојати се је да би отуђио племство од себе«: *Relationes oratorum pontificiorum* 368.

[19] Уп. G. Heiss, *Politik und Ratgeber der Königin Maria von Ungarn*, Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 82 (1974) 160.

[20] Услови о којима се преговарало описани су у А. Ивић, *Историја* 71–73, 359–60 и L. Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München–Leipzig 1914, 128–134.

средине априла све битне ствари биле сређене.[21] Преносећи брату оно што се чуло о пророчанствима и наступу Црног Човека, краљица Марија је приметила да не може да каже да ли је он заиста Богом надахнут, али и да не зна ниједну војску неког суседног владара која би толико могла помоћи подухвату који краљ припрема као што може војска Црног Човека. Корист од сарадње са Јованом навела је Фердинанда да пређе преко приговора неких својих саветника који су зазирали од српског вође и његових ратника.[22]

Јован Ненад је поручивао да ни према коме није заклетвом обавезан, али да се добровољно заклиње на верност Фердинанду као законитом краљу Угарске и Чешке. Фердинанд је са своје стране Јовану Ненаду препустио да и даље »брани« територију коју је, како се каже у Фердинандовој повељи, својом храброшћу и својом предузимљивошћу задобио после смрти краља Лудовика.[23] Јовану Ненаду је то била добродошла легализација у тренуцима кад су се на другој страни припремали да га потпуно униште. Борба против Турака послужила је, опет, за оправдавање споја између велике мистичне мисије, којој је остао веран на речима, и ситне реалне политике, на коју су га околности нагониле. Тражио је топове и помоћ да би освајао Илок и суседне градове, али много је важније било то што је »цар« Фердинанда представљао као доследног борца против Турака, а Запољу као издајника хришћанске ствари. Следећих недеља он је на све стране разашиљао проглас у коме је најоштрије осудио десетину на сву покретну имовину, коју је сабор одобрио у марту 1527. године. Жигосао је то као гажење слободе и оптуживао Запољу да новац хоће да да Турцима, захтевајући истовремено да се та десетина не исплаћује.

Пошто је истекло примирје, Запољини људи су поново покушавали да се одлучно обрачунају са Јованом Ненадом. Близу Тисе сударили су се војска ердељског војводе Петра Перењија и српски устаници које је предводио Радослав Челник. Перењи је претрпео тежак пораз и неколико хиљада његових људи остало је на бојном пољу.[24] У мају се Јован Ненад упутио према Ердељу. Средином месеца продро је кроз Гвоздену Капију, али о његовом деловању у Ердељу нису сачувани подаци. Почетком јуна 1527. био је у Чоми, у темишварском крају и имао је уза се Фердинандовог посланика Јована Хоберданца. Тада је наступио период најинтензивнијих веза када је Јован Ненад пао под велики утицај Фердинандов. То је уједно и време када захвалу-

[21] Ђорђе Сремац (Georgius Sirmiensis, *Epistola* 156) приписује посредничку улогу Павлу Бакићу, што је нетачно јер је Бакић прешао на Фердинандову страну после Јована Ненада.

[22] Зато се још током преговора од Јована тражило да не напада хришћане и да не дира у племиће. Он је прихватао такве обавезе и извињавао се због онога што су његови људи учинили хришћанима, свакако мислећи на католичке становнике Угарске.

[23] У Фердинандовој повељи која је сачувана употребљени су намерно неодређени изрази (»servasti«, »defendere«) из којих се не може изводити право на ту територију. То је свакако вид хабсбуршке дипломатске суптилности која се изражава и у третирању титуле »цар« као дела личног имена (Joanni Char Nenada).

[24] По Ђорђу Сремцу, битка треба да се одиграла код места Szőlős, које је на Моришу, а једно савремено писмо говори о погибији неколико хиљада људи ердељског војводе код реке Тисе. Ђорђе Сремац такође прича да је Перењи после пораза нашао уточиште код Марка Јакшића и тако спасао главу. F. Szakály, *нав. дело* 73, н. 114, је подсетио на документ који је употребио још Боровски, из кога се види да је »temporibus disturbiorum proxime elapsis« Петар Перењи, као ердељски војвода, држао у затвору Марка Јакшића док овај није исплатио 4.000 угарских златника.

јући преписци и преговорима стичемо известан увид у организацију привремене власти »цара«, односно изглед његове околине.

Самозваном цару и пророку прилазили су људи из различитих средина, а неки су, како то бива код сличних покрета, били и присиљени да се прикључе. Значајан део представљали су искусни ратници који су били у служби краља Лудовика II. Они су свакако давали вредност Јовановим снагама и на њих се, по свој прилици, мислило кад је спомињано »изабрано људство«. »Цар« је прихватао и истакнуте службенике ранијих господара. Његов посланик и кастелан града Бача био је Јован Долић од Ирига, који је припадао кругу око деспотице Јелене. Поверљиви људи били су кастелани, на које се ослањала Јованова власт на његовој територији. У централној управи, двору који се трудио да образује, имао је палатина и ризничара Суботу Врлића и капетана Радослава Челника. То је свакако било по угарском обрасцу, док је по турском узору имао гарду од 600 младића, које је једнако облачио и називао јаничарима. Користио је Фердинандову спремност да помогне и тражио је новац, затим оклопе и шлемове, одело и оружје какво њему приличи, оружје за десетину људи Челника Радослава, црвене тканине за свој двор, трубаче и добошара са инструментима. Карактеристична је молба која се односила на главни симбол, заставу која треба да је позлаћена и да на једној страни има лик Богородице, а на другој грб Јована Ненада.[25]

Захваљујући услугама које је чинио и обећавао, а можда и захваљујући вештини свога посредника, Фердинанд је за кратко време Јована Ненада ставио под своје окриље. Самозванац је пристао да се његови заповедници и сви његови људи обавежу да ће Јована Хоберданца прихватити за свога вођу ако се »цару« деси каква несрећа. На тај начин је посредно порекао и харизматски карактер своје власти и своје људе је свео на положај Фердинандових најамника. И Јованове везе са околним светом подвргнуте су надзору. Нови Запољин посланик био је затворен и безмало погубљен, па ипак, на вест да се у походе Јовану Ненаду спремају француски посланик Ринкон и хрватски великаш Крсто Франкопан, Фердинанд је наредио Хоберданцу да их на сваки начин спречи, у крајњем случају и убије. Најзад, у том периоду, када је Фердинанд довршавао припреме за улазак у Угарску, његовом основном циљу подвргнуте су и снаге »цара« Јована. Најпре је требало да чува границу од Турака и да спречи да из Ердеља Сикулци и Власи дођу у помоћ Запољи, а касније је добио упутство да крене према Будиму у сусрет Фердинанду.

Откако се прочуло везивање Јованово за Фердинанда, на Запољиној страни је непријатељство постало још огорченије. Јована су сада називали разбојником, лоповом и кугом и чврсто су одлучили да га униште пре но што истекне примирје између Запоље и Фердинанда и пре но што дође до Фердинандове заједничке акције са Јованом. Против Црног Човека су у јуну припремљене две војске. Једну је у арадском крају сакупио бискуп Емерик Цибак, а другу је из Ердеља и суседних крајева (Лугош, Карансебеш) повео Петар Перењи. Јован Ненад их није пасивно очекивао, већ им је пошао у сусрет с намером да прво савлада Цибака, а онда да се окрене против Перењија. Међутим, у борби против Цибака задржао се тако дуго да је у

[25] Уп. Д. Динић-Кнежевић, *Прилог проучавању покрета Јована Ненада*, Годишњак ФФ 7 (1962–1963) 21–28.

међувремену стигао Перењи и 25. јуна однео победу.[26] По гласовима који су се тада проширили, Црни Човек је изгубио 8.000 ратника.

Ударац је свакако био тежак и Фердинанд је осетио потребу да утеши Јована због тог пораза. Упозоравао га је на опасности које му прете од Запољиних људи и позивао да пође према Будиму и узме собом насадисте. Јован Ненад тада није сам одлучивао о своме кретању. Желећи да искористе своју победу, Перењи и Цибак су одлучили да га прогоне у његовој »кући«, што свакако значи на простору између Тисе и Дунава. Јован се због тога трудио да их спречи да пређу Тису. Крећући се у околини Сегедина, он је са групом од 1.500 ратника ушао у град, где је становништво у једној племићкој кући пружало отпор. Ту је Јован Ненад био рањен пушчаним зрном, а убрзо затим је, напуштен од својих људи, пао као жртва свога старог супарника Валентина Терека.[27]

Фердинандовим плановима био је тиме задат ударац, утолико тежи што се није остварило оно што је било уговорено. Нестанком личности у коју су масе веровале, прекинуте су споне које су их повезивале и они су се разишли на разне стране. Уз Фердинанда је остао један део да прати Радослава Челника, који је од Хабсбурга добио поседе. Знатан део се вратио у Срем и посветио земљорадњи, прихватајући чак и турску власт. »Палатина« Суботу Врлића сретали су касније окићеног сребром као султановог службеника. Један део Срба је пришао Запољи, који је убрзо дошао у ситуацију да окупља око себе остатке војске Црног Човека.

Иако је код Запоље и пријатеља прослављена као велики догађај,[28] погибија Јована Ненада ипак није спречила Фердинандову акцију. Он је са својим трупама ушао у Угарску, 23. августа је заузео Будим. Његове трупе су прогониле Запољу који је код Токаја, 27. септембра, претрпео тежак пораз и био присиљен да се повуче према Ердељу. На Фердинандову страну је прешао велики број световних и црквених достојанственика. Запољу су напустили и најутицајнији сарадници као што су били Перењи и Вардаји. Запоља је и у тим тешким временима налазио ослонац код Срба који су остали под његовом влашћу. Он је још раније, 9. јуна, пошто је сазнао за неверство Стефана Бериславића, именовао Радича Божића за српског деспота.

Тиме је подељеност међу Србима добила и симболичан израз: сваки од два супарничка краља имао је свог српског деспота. У исто време то је и сведочанство о значају који су обе стране приписивале Србима, првенствено као војничком чиниоцу. Запољин избор је занимљив и због тога што показује како се у српском вођству тежиште помера од старе аристократије, која је имала своје корене у српској држави, према новим људима који су се лично истакли и који свој успон првенствено дугују снази и утицају којим располажу. Радич је до своје смрти, у јесен 1528, остао веран Запољи. Доживео је

[26] По Ђорђу Сремцу (Georgius Sirmiensis, *Epistola* 157), битка је била код места Сед (Szöd) близу Арада 21. јуна 1527. Из једног писма Стефана Вербеција види се, међутим, да је сукоб са Цибаком био код места Бач у арадској жупанији 25. јуна: F. Szakaly, *нав. дело* 50, н. 45.

[27] И крај Јована Ненада је редовно приказиван према Ђорђу Сремцу. Међутим, писма Вербеција и Запоље дају нешто друкчије податке и хронологију, која ствара извесне тешкоће. Уп. F. Szakaly, *нав. дело* 51, н. 49–51. Разне верзије о смрти Јована Ненада даје А. Ивић, *Историја* 80–1, 361–362.

[28] Француски посланик Ринкон је у Кракову приредио бакљаду, а Запоља је у Будиму одржао благодарење. Уп. А. Ивић, *Историја* 81–2, 362–3.

Запољин привремени слом и повлачење из Угарске, али је са Цибаком ипак остао стуб на који се Запоља могао ослонити у борби за повратак на власт у Угарску.[29]

Стефан Бериславић и Павле Бакић са браћом нашли су се у табору победника. Међу великашима који су присуствовали Фердинандовом крунисању 5. новембра 1527. забележен је и »Стефан деспот Рашке«. Деспоту Стефану и Павлу Бакићу поверена су у Фердинандовој краљевини важна места у одбрамбеном систему, али нису добијали одговарајућа средства. После победе која је тражила велике финансијске жртве, државна благајна је била празна и у односу на границу и градове поновило се стање из година уочи мохачке битке. Недостајало је новца за плате војницима, тврђаве су биле слабо снабдевене и имале су мале посаде. Шајкаши, за које је одговарао Павле Бакић, бар за један део, незадовољни због заосталих плата, опет су напуштали службу, сукобљавали се међусобно или чак прелазили Турцима. Деспот Стефан је имао да брани и градове у Бачу уз оне у Срему и Славонији, о којима се дотле старао. Он је упозоравао Фердинандове наместнике да својим средствима не може издржавати одбрану градова и претио да ће их напустити. Почетком 1529. он је, заиста, напустио Бач и Фелеђхаз и те градове су поселили Турци. Деспот Стефан је тада пао у немилост и био оптужен да сарађује с Турцима. У мају 1529. деспот Стефан и његова мајка су затворени и одведени у Будим.

Фердинанду и његовим присталицама још веће опасности је наговештавало Запољино савезништво с Турцима. Потиснут из Угарске и напуштен готово од свих великаша, Запоља је учинио пред светом оно за што су га одавно сумњичили и оптуживали – затражио је сарадњу с Турцима да би уз њихову помоћ могао да се врати на престо. Из настојања да се помогне Запољи, покренут је 1529. велики поход који је султана довео до Беча. Овај град није успео да заузме, али је помогао да се »краљ Јануш«, како су називали Запољу, поново устоличи у Будиму. За време султановог похода ослободио се деспот Стефан Бериславић и потчинио Сулејману I. Добио је своје градове у Срему и Славонији и деловао је као султанов вазал. За време следећег похода 1532, који је довео до опсаде Кисега, турској војсци се прикључио и деспот Стефан са 200 коњаника. Стицајем околности, Запоља је убрзо после смрти Радича Божића добио свога деспота у лицу Стефана Бериславића, који га је у своје време напустио. Деспот Стефан је и у овом периоду покушавао да преко Павла Бакића успостави везе са краљем Фердинандом. Иако турски вазал, имао је тешкоће са својим суседима, султановим санџакбеговима. У борби против Хусреф-бега он је у околностима које нису познате изгубио живот 1535. године. Изгледало је да се већ тада прекинуо низ српских деспота у угарском краљевству.

Краљ Фердинанд није ни после Стефановог одметања, ни после његове смрти журио са додељивањем деспотског достојанства. У један мах пронео се глас да је Павла Бакића поставио за деспота.[30] Вест није била тачна, али нам узгред открива да су већ савременици имали у виду Бакића као најпогоднију личност. Он је неоспорно био најистакнутији српски вођа на Фердинандовој

[29] Појединости о борбама, у којима су се сукобљавали Фердинандови и Запољини Срби, и о судбини Радичевих градова уп. А. Ивић, *Историја* 83–93.
[30] К. Јиречек, *Ист. Срба* 419–20.

Карта Угарске, детаљ, XVI век.

страни. Најпре као заповедник насадиста, а затим као заповедник хусара, учествовао је у многим биткама против Турака. Он је одржавао везе са Србима на турској територији и имао је мрежу ухода преко које је пратио турска кретања. За Фердинандов двор био је главни извор обавештења и посредник у везама са Србима под турском влашћу. Уочи Мохача је добио неке поседе, али његово стање се срећивало тек под Фердинандом, када је обдарен великим властелинством које је остало иза мађарске породице Хе-

дервари.[31] Имао је много тешкоћа да реализује краљеве даровнице и да очува поседе, чији се део налазио на граници Фердинандовог и Запољиног подручја. О социјалном успону Бакића сведочи чињеница да је 1533. уговорен био брак кћери Марка Јакшића и најмлађег брата Павловог Михаила Бакића. Овај брак који би повезивао стару аристократију и нове ратничке вође није остварен, јер се јаз између Фердинандовог и Запољиног краљевства није могао превазићи. Запоља, наиме, није одобрио брак кћери свога властелина са човеком из супарничког табора.

Краљ Фердинанд је 20. септембра 1537. коначно именовао Павла Бакића за српског деспота. Међутим, та част је дошла сувише касно као нека врста признања за оно што је Павле Бакић дотле учинио за двор и Србе у Угарској. Није му било дато да делује као деспот, јер је већ 9. октобра Павле Бакић погинуо у судару са далеко надмоћнијим турским одредом код Горјана у близини Ђакова. Овим именовањем, о коме сам Бакић можда није био ни обавештен, завршава се дуга историја српског деспотског достојанства у Угарској. Павлу Бакићу није било лако наћи достојног наследника, а није било ни времена. Само четири године касније, 1541, у новом султановом походу заузет је Будим и од Угарске је образован пашалук. Под турском влашћу нашли су се тада и потомци Срба који су јој скоро цело столеће измицали, а угарско краљевство је доживело судбину Српске Деспотовине, чије је традиције чувало.

У дугој историји српског деспотског достојанства у Угарској – трајала је непуних осам деценија – више се огледају судбоносне промене у односу снага између Угарске и Османског Царства, него промене у положају Срба у Угарској. Није опадао број Срба с ове стране границе, није слабила њихова снага, нити се смањивао њихов утицај, а ипак носиоци деспотске титуле били су све даље од својих узора, самосталних владалаца српске државе. Само прве три деценије после пада Смедерева деспоти су имали стварних изгледа да обнове државу својих предака, после тога су чували успомену на њу. Па и то није било без значаја јер се деспотско достојанство придружило другим видовима памћења српске прошлости у ученим историјским делима и јуначкој народној песми. Када је после столећа и по почело потискивање Турака и када су се први пут отвориле сасвим нове могућности за развој у будућности, и преко деспота у Угарској оживела је свест о некадашњој српској држави, чије је обнављање све чешће и одлучније истицано као политички циљ.

[31] О породици Бакић уп. А. Ивић, *Историја* 110–20, 123–28, 133–143 и Д. Поповић, *нав. дело* 181–189.

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ ИЗМЕЂУ ТРАДИЦИЈЕ И ХРОНИКЕ СВОГА ВРЕМЕНА

Падом Смедерева 1459. као да су за Србе наступила »последња времена«. Што ближе крају столећа, све снажније се преживљавало једно есхатолошко доба, наговештено у разним пророчанским предањима, која су последње дане и пропаст света предвиђала у седамхиљадитој години од створења света, што значи – 1491. године наше ере.[1] Сви су догађаји и сва збивања на Балкану ишли том веровању у прилог: од Марице и Косова, а поготову у суровим и крвавим турским освајањима Бугарске (1393), Цариграда (1453) и Српске Деспотовине (1459), јачало је уверење да се ближи одсудан апокалиптички судар. Историјски догађаји су се тумачили дејством ванисторијских чинилаца. Све је то дошло до изражаја у књижевности овог раздобља, на првом месту у великом броју записа, али и у делима »високе« књижевности, без које ни ово, ма колико тешко време, није могло да буде. Сва српска књижевност после пропасти Деспотовине, без обзира на то колико есхатолошке теме у њој биле заступљене, живи у своме времену и на овај или онај начин изражава трагику свога доба. У исти мах, та књижевност настоји да објасни збивања и да превазиђе трагедију истицањем оних вредности којима је византијска православна цивилизација тежила као према вечним вредностима. Зато су, уместо да изумру, оживљени и обновљени култови којима се чува традиција, васпостављa историјски континуитет и остварује духовно јединство народа. Управо у време када са сремским Бранковићима пропада и последњи изданак средњовековне српске државности, ствара се књижевност која ће историјску свест српског народа коначно сачувати за будућност.

Најмање је запажена, али није и најмање значајна књижевност записа.[2] У току читаве средњовековне епохе, у књигама, на зидовима или разним предметима записи се срећу као посебан књижевни жанр, који има своје законе, уобичајене формуле и општа места помоћу којих се саопштавају многи подаци – од оних о писању књиге до моралне поруке за будућа поколења. Посебно су записи писара књига били, понекад, не само извор основних

[1] Тако у спису *О будућим временима*, Псеудо-Лава Мудрог, који се приписивао и деспоту Стефану Лазаревићу, мада му је овај највероватније био само преводилац, каже се дословно: »а у време оно седморично и седамтисућно, о горе земљи од скрби које ће бити, кад почну навршавати се оне 84 године најпотоње« (Đ. Sp. Radojičić, *Antologija* 137 и 333–334). Изд. списа *О будућим временима* Gj. Daničić, *Proroštvo despota Stefana Lazarevića*, Starine 4 (1872) 81–85 (Ситнији списи III, бр. XXI); уп. Ђ. Сп. Радојичић, *Књижевна збивања* 281–283.

[2] Ђ. Трифуновић, *Азбучник* 79–93 s.v. запис. Најопсежније издање Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I–VI, уп. занимљиву књижевну интерпретацију записа у делу М. Пантића-Сурепа, *Кад су живи завидели мртвима*, Београд 1963.

Тетравасилион, средина XV века, Загреб, Повијесни музеј Хрватске.

историјских или књижевноисторијских обавештења него и мала књижевна дела. У овом раздобљу и касније кроз читаву епоху турске власти до XIX века, међутим, записи добијају и једну нову димензију. Мање као појединачно остварење, као засебан текст, а далеко више као целина, у својој укупној маси, они постају једна значајна књижевност. Они су сада спонтани израз потребе да се остави непосредно писмено, »књижевно« сведочанство о судбини народа, доживљеној стварно, исказаној безмало натуралистички. По томе спонтаном везивању личнога доживљаја са податком о догађају, субјективног са објективним, психолошког и моралног са чињеничним, записи овог времена су књижевност нимало ниског квалитета. Запис се сад углавном и не пише са реторским претензијама: он је све више непосредна, изворна и самостална, лична летописачка белешка. Непосредни и лични у интерполацијама познатог обрасца, записи су изразито хумана књижевност, преко које се може сасвим добро и веродостојно упознати како је заиста доживљавано своје време. Кроз све записе овог доба провлачи се трагично осећање историјске судбине, свест о времену као »последњем«, о ропству као тешком и неподношљивом терету. Податак о насиљу поробљивача смењује се са узвиком клетве и јада. Сваки је запис порука, а читава књижевност записа скоро да добија, у томе свом садржају, својство једне илегалне политичке литературе. Конспиративност се у њој постизала често применом тајнописа, поготову кад су се погрдни називи Турака (»Агарени«, »агаренско штене« или »изроди«) скривали у криптограм, чији се кључ преносио у свести читавог низа генерација. Међусобна блискост и изванредно велика сличност записа не долазе толико од примене неких реторских образаца – мада има и тога, колико од стварног понављања сличних, у основи истоветних ситуација, не само у овом прелазном раздобљу од неких седамдесет година него и много дуже, кроз читаво турско доба. Једногласно понављање у овој књижевности оставља снажан, аутентичан утисак једне дуготрајне људске и народне драме.

Необичан и у српској књижевности сасвим изузетан сведок те драме је и Константин Михаиловић из Островице код Новог Брда, који је својим опширним мемоаром, познатим под насловом Јаничарове успомене, остварио јединствено дело свог жанра.[3] Константин је у историји веома спорна личност, но биће да се родио око 1435. у рударској или трговачкој породици, те да је своје основно образовање стекао још у Новом Брду. Са малим одредом вазалне српске војске (деспота Ђурђа Бранковића) учествовао је у опсади Цариграда 1453, а потом се затекао у Новом Брду када је тај српски град пао у турске руке 1455. године. Одведен у ропство, постаје јаничар и учествује у многим походима и бојевима султана Мехмеда II Освајача: Београд, Пелопонез, Трапезунт, Еуфрат, Влашка, Митилена, Албанија, Босна. У Босни је 1463. као нижи официр заповедао посадом малога града Звечаја на Врбасу. Пао је у мађарско ропство када је Звечај освојила војска угарског краља Матије Корвина исте године. У Угарској долази до слободе и ставља се у службу избеглих српских великаша, Стефана и Дмитра Јакшића, и деспота Јована Бранковића (1496–1502). У оквиру планова за стварање политичког савеза и покретање борбе против Турака, Константин је у то време, између 1497. и 1501, написао своје Успомене као политичко-историјски меморандум, намењен пољском краљу Јану Олбрахту и вероватно угарском краљу Владиславу II. Стицајем околности, српски текст Успомена није се сачувао. Остао је само низ преписа пољског превода. Константину се губи траг после тога; умро је, значи, убрзо после 1501. године.

Јаничарове успомене су веома оригинално мемоарско дело. Као сведочанство о Турцима и Турској, из пера једног хришћанина који је осам година (1455–1463) живео и ратовао у турској војсци, оно има велику историјску вредност. Тенденција дела је хришћанска, оно је прожето родољубивим српским осећањем. По својим идејама, Успомене су један подробно изложен и образложен програм европског, хришћанског рата против Турске, који својом темељитошћу, мада не и ширином, наговештава, а у много чему превазилази Хронике славеносрпске грофа Ђорђа Бранковића, писане двеста година касније. У делу у коме излаже турску веру и обичаје, карактерологију Турака, текст Константинов добија особине добре и поуздане публицистике, док је у

[3] Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене*, изд. Ђ. Живановић, Споменик 107 (1959) 1–170; прев. Ђ. Живановића, Београд 1966; уп. критичке напомене М. Кашанина, *Српска књижевност* 476–478.

Цетињски псалтир, средина XV века, Загреб, Национална свеучилишна библиотека.

историјским обавештењима непоуздан. Књижевне одлике Успомена су, ипак, велике. То је »веома крупно уметничко достигнуће«.[4] Изванредан посматрач и психолог, не без смисла за иронију и хумор – поготову на свој рачун, Константин је мајстор карактеролошког портрета, жив и пластичан кад описује понашање маса и појединаца. Његово је причање језгровито и динамично, композиција дела смишљена и чврсто спроведена кроз читав текст.

Смисао за трагично и епско у Константина је посебно развијен. У овоме последњем, запажен је у Јаничаровим успоменама велики утицај народног историјског предања, српске народне књижевности и песништва. Предања о средњовековним српским владарима (Стефану Дечанском и Душану, нарочито о цару Урошу, о кнезу Лазару) имају народно, епско и легендарно обележје. Јаничарове успомене су у том погледу рано сведочанство заметака и постојања српске народне епике, а посебно – косовског епа. Константин зна за подвиг Милоша »Кобиле« (»Кобиловића«); за издајство и неслогу великаша, за мученичку и витешку смрт Кнежеву. Интерпретација косовског епа је у овом делу изразито хришћанска и српска, што указује на праве, српске изворе тога епа без турског посредништва.[5] Са путописом Бенедикта Курипечића из 1530. Јаничарове успомене су доказ да народно песничко предање иде укорак са тзв. »високом« литературом, упоредо с њом. Већ крајем XV века и у првим деценијама XVI века певају се на разним странама Србије, ближе Косову и даље од Косова, епске песме о косовском боју, Лазару и Милошу. Не може се са сигурношћу рећи да су те песме биле бугарштице; у Константина има доста јасних трагова управо српскога епског десетерца.[6] У сваком случају, и та усмена косовска књижевност народних певача служи истом циљу коме и традиција »високе« црквене књижевности о кнезу Лазару и косовском боју. Нема никаквих битних идејних разлика између старе српске књижевности и народне књижевности XV века. Чува се и хоће да оживи једна угрожена историјска свест. За црквену књижевност похвалних слова и служби, а поготову плачева, узрок је косовске трагедије у гресима народа и његових вођа; за народно предање, то је неслога великаша, издаја и разједињеност. Порука, која се своди на исто, постаје особито актуелна у времену коначног губитка слободе. Народна и књижевна традиција се узајамно тумаче и допуњавају.

Крајем XV и почетком XVI века оживљава средњовековна »висока« књижевност у једном новом културном средишту, сремској Деспотовини. То су службе и синаксари (пролошка житија) за култове сремских Бранковића: деспота Стефана (†1476), архиепископа Максима (†1516), деспота Јована (†1502) и деспотице мајке Ангелине (†1516. или 1520).

Службу Стефану Бранковићу[7] написао је вероватно неки монах из Купинова у Срему, где су се у цркви Св. Луке мошти Стефанове налазиле од 1486. Одмах после те године, а пре смрти деспота Јована 1502, настала је ова Служба, а тада и синаксар, пролошко житије Стефана Бранковића. Житије се

[4] Ђ. Живановић у предговору превода 68.

[5] Уп. супротно мишљење: М. Поповић, *Видовдан и часни крст*, Београд 1976, 1978². Тезе М. Поповића, засноване на произвољном и често нетачном тумачењу извора као сасвим схематизован »оглед из књижевне археологије«, не доприносе научном разјашњењу праве улоге и поруке косовских списа; вид. и критику Ј. Митровића у ЈИЧ 3–4 (1977) 133–154.

[6] Ђ. Живановић у предговору превода 65–67.

[7] Изд. црквенословенске верзије у *Римничком Србљаку*, 1761; српскослов. са преводом *Србљак* II, 409–463; Ђ. Трифуновић, *О Србљаку* 324–327.

126. Српска бугарштица, крај XV века, Перуђа, Градска библиотека.

одликује високим степеном историчности, са веома мало реторике. Насупрот томе, у Служби су поново дошла до изражаја реторична »плетенија« српских служби XIII i XIV века. У том погледу, ништа ново, али је обновљен висок квалитет; традиционална химнографија, чија свежина и вредност нису изгубиле ништа због тога што је испевана на самом крају средњег века. Такве су и службе осталим Бранковићима, састављене сигурно у Крушедолу, подигнутом 1509, где су се налазиле мошти свих четворо светаца. Надахнута Служба архиепископу Максиму (Ђорђу),[8] пуна историјско-биографских и родољубивих мотива, написана је седам година после Максимове смрти, 1523, и укрштена са старом службом св. Атанасију и Кирилу Александријском истог дана. Синаксар Максимов спада у опширнија пролошка житија. Као и Житије Стефана Бранковића, још више него оно, има историјски и летописни карактер. У неизмењеном оквиру традиционалног жанра саопштен је нов, сасвим реалан историјски садржај. Без обзира на сву сложеност, нарација је оживљена снажним призорима и карактерима многобројних лица о којима говори. У ствари, то и није само Максимово житије, већ кратка и трагична историја сремских Бранковића, тога, како животописац држи, последњег изданка лозе Немањића. Служба мајци Ангелини[9] (»Анђелији«, у неким преписима) састављена је неколико година после њене смрти, можда већ око 1530, када је Ангелина пренета у Крушедол. Синаксар је кратак, одмерен, сведен, само донекле информативан, док су песме у Служби изванредно надахнуте. Српска средњовековна химнографија достигла је у овој поетичној и нежној служби, нема сумње, један од својих врхунаца. Тиме ће се одликовати и Служба деспоту Јовану Бранковићу,[10] чије су мошти од 1509. у Крушедолу, и Заједничка служба светим деспотима Бранковићима,[11] обе писане средином XVI века, ова друга свакако после Службе Јовану Бранковићу. Многи стихови ових служби звуче попут најбољих стихова старе српске и византијске химнографије, и свежом реторском фигуром, и дубином изворног духовног доживљаја.

Занимљиво је да сремски Бранковићи немају опширна житија. Деспот Јован нема чак никаквог житија, ни синаксарског. Истина, у свим овим службама, нарочито у Јовановој, има сразмерно доста животописних елемената, па чак и података о чудима у својеврсној химничној нарацији. Ипак, ти житијни елементи у службама, који нису непознати ни у химнографији XIII–XIV века, не могу заменити једно опширно житије, неопходно, као жанр, са становишта једнога потпуног, заокругљеног култно-литургијског циклуса. Очигледно је да су ови књижевни циклуси, у том смислу, бар док се не нађу евентуално загубљена опширна житија, остали недовршени. С друге стране, примећује се новина: књижевно обједињавање култова (Заједничка служба, али и у свакој посебној – Јовану, Максиму, на пример, и Ангелини); то има далеку аналогију у Теодосијевим службама и канонима Симеону и Сави. У

[8] Изд. црквенословенске верзије у *Римничком Србљаку*, 1761; српскослов. са преводом *Србљак* II, 465–499; Ђ. Трифуновић, *О Србљаку* 328–330.

[9] Изд. црквенословенске верзије у *Римничком Србљаку*, 1761; српскослов. са преводом *Србљак* III, 7–49; Ђ. Трифуновић, *О Србљаку* 331–332.

[10] Изд. црквенословенске верзије у *Римничком Србљаку*, 1761; српскослов. са преводом *Србљак* III, 51–131; Ђ. Трифуновић, *О Србљаку* 333–336.

[11] Изд црквенословенске верзије у *Римничком Србљаку*, 1761; српскослов. са преводом *Србљак* III, 133–209; Ђ. Трифуновић, *О Србљаку*, 337–341; уп. и стихире Јовану Бранковићу; *Србљак* III, 393–395; *О Србљаку* 353–354.

службама, у стихирама, тропарима и кондацима, у молитвеним зазивима, окупљају се зборови српских светих да умноженом снагом помогну своме народу. Сремски се текстови тиме нарочито одликују. Стефан и Ангелина, Јован и Максим, »моле се за народ свој као отачаствољупци«: за његов мир и јединство, за безбедност и здравље, за спас од »насиља агаренског«. Насупрот жалосној стварности, у којој се последњи српски – само титуларни – деспоти потуцају од Италије до Влашке, крушедолски песник позива »Земљу српску« и »сав народ српски« да прославља духовну победу својих светих заштитника, који држе »престо српског владарства«. Ништа за њега није пропало ни изгубљено. Као и за песнике косовског мартиријума, тако и за непознате сремске химнографе: духовно трајање у непресушном потврђивању светости, чији су израз и мошти светаца, представља извор високе самосвести и непоколебљивог поуздања народа у будућност. Средишња је идеја ових списа: сабирање растуреног – »људе отачаства својег растурене сабрао јеси« (Служба Јовану). Повезивање са духовним родоначелницима народа је основна идејна нит: Сави и Симеону пева се и у стихирама деспоту Јовану Бранковићу; Сава и Симеон су трајно присутни у свим текстовима овог столећа.

Сремски култови немају локални, већ национални и општебалкански карактер у служби окупљања Срба и свих православних Словена. Народ који је лишен своје државе, поробљен и расут по разним странама као дошљак и туђинац, добио је ново средиште свога духовног окупљања. Не само сремски Срби – старинци него и Срби у збеговима и дијаспорама јужне и средње Угарске или по балканским жупама и планинама, развијали су уз помоћ ових текстова свест о том средишту, успостављали везу с њим. Мошти српских светаца чувају се и преносе као симбол те снаге којом се имала савлађивати историја, као залога наслеђа: Ангелина носи са собом мошти Стефана Бранковића из фурланског Београда у Будим, из Будима у Купиново; са Максимом, те мошти и оне Јована деспота преноси у Влашку; из Влашке их враћају у Срем, у Крушедол; у Крушедолу ће бити и они сами – и Максим и Ангелина. Далеко у Србији, мошти краља Милутина још око 1469. пренете су из Трепче – где су склоњене из Бањске од Турака – у Софију; тамо су накратко здружене с моштима Јована Рилског 1469, на њихову повратку из Трнова, о чему пише Владислав Граматик; потом ће у XVI веку и мошти св. Николе Софијског бити са Милутиновим моштима.[12] У свим овим транслацијама, мошти су везивни, интеграциони елеменат, нит која повезује.

Далеки одјек сремских култова јесу текстови софијског књижевног круга у XVI веку. Без обзира на бугарску етничку средину, ту на основама српске редакције »ресавског извода« у XV и XVI веку развила се једна књижевност која се по неким одликама, а пре свега по сопственом опредељењу, мора уврстити и у стару српску, не само бугарску литературу. Она је прожета свешћу о духовном јединству свих православних хришћана Балкана, угрожених исламом и потурчивањем. Најистакнутији представник овога круга, тзв. »софијске књижевне школе«, у XVI веку је Поп Пеја,[13] софијски презвитер-

[12] Л. Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, Смедерево 1965, 95–96.

[13] П. Динеков, *Софийски книжовници през XVI век I. Поп Пейо*, София 1939. Текст Житија изд. Д. Богдановић, *Житије Георгија Кратовца*, Зборник ИК 10 (1976) 203–267; Житије и Службу издао потом Б. Ст. Ангелов, *Из старата българска, руска и сръбска литература* III, София 1978, 99–155.

-свештеник, који је 1515. био сведок једнога новог мартиријума: мучеништва Ђорђа (Георгија) Кратовца. Млади кујунџија из Кратова, »српскога корена изданак« – како се вели у једној Пејиној црквеној песми – Ђорђе није хтео да подлегне турском захтеву да прими ислам. Због тога страда као мученик, спаљен усред Софије. Пеја, угледни свештеник, који је 1505. године можда био ктитор цркве села Трнова код Криве Паланке,[14] напише Ђорђу Службу и опширно Мученије, вероватно у току треће деценије XVI века (после 1516, а пре 1539) и тиме му установи култ као »новом великомученику«. Служба је писана у духу и стилу старе српске химнографије, обогаћена мотивима старих византијских црквених песама испеваних у част мученика, док је Мученије житијни састав специфичног жанра. Њиме је на један нов начин у реторско-панегиричком виду обновљена традиција ранохришћанских »мученичких дела« (acta martyrum), која су у заметку целокупне житијне књижевности. Нов је садржај, који се састоји у жустрој и непомирљивој верској полемици са исламом. Отуда је Мученије Ђорђа Кратовца, више него било који други текст тога доба, књижевност судара двеју цивилизација, која је имала за свој главни задатак да сачува свест и индивидуалност своје, хришћанске, православне цивилизације, и да однегује борбеност која неће презати ни од највеће жртве. Није случајно што се још од XV века нижу готово истоветни ликови таквих мученика православно-турске полемике: један Георгије Средечки страда у Софији већ 1437 (сачувано је грчко житије); Георгије Софијски-Кратовац 1515; Никола Софијски 1555, и други. Сви ови и други слични текстови представљају не само једну нову серију мартирске књижевности него и сасвим нову, полемичку књижевност са далекосежним политичким последицама. То је у правом смислу речи књижевност самосвести и отпора и оне дубоке духовне буне која претходи свим великим народним и друштвеним покретима.

У Мученију Ђорђа Кратовца жив је одјек српских култова. Мошти кнеза Лазара у Раваници су повод за велико размишљање писца о провиденцијалном смислу Лазареве жртве на Косову; мошти деспота Стефана, Јована и Ђорђа-Максима – за слично расуђивање о смислу прослављања светих који су за живота уживали велики углед по своме положају и власти па их принели на жртву високим духовним циљевима. Поп Пеја је и сам одлазио у Раваницу и Крушедол, откривајући путеве ширења ових култова и заједничке свести православних балканских народа.

У другој половини XV века, као ни раније – али поготову тада, путеви књижевности и уопште духовног живота нису се заустављали на границама Балкана. Српски књижевници и монаси одлазе чак у Русију. Доба тзв. »другог јужнословенског утицаја« у руској књижевности, које почиње крајем XIV века, у овом столећу зна за нарочито истакнуте представнике српске књижевне културе у Русији.[15] Пахомије Србин, или Пахомије Логотет, најзнаменитија је таква личност, писац који не само по свом пореклу него и по духу, по књижевним одликама и стилу, по особености поетике, припада српској ко-

[14] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* IV, бр. 6199; уп. С. Душанић, *Презвитер Пеја*, Хришћанско дело 1 (1939).

[15] В. Мошин, *О периодизацији руско-јужнословенских књижевних веза*. Слово 11–12 (1962) 106–120.

лико и руској књижевности.[16] Он је у Русију дошао из Свете Горе, највероватније из тада српског манастира Светог Павла, око 1430. У Тројице-Сергијевом манастиру крај Москве, а краће време и у Новгороду, развио је веома богату књижевну делатност, која се састојала у преписивању и преради старих руских житија и служби, и писању нових, оригиналних житијних и химнографских као и панегиричких састава. Тако је, поред осталог, прерадио Житије преподобног Сергија Радоњешког, од Епифанија Премудрог, Житије Варлаама Хутинског и многа друга житија. Написао је најмање осамнаест канона, четири похвална слова, шест сказанија и бар десет житија, од којих су сасвим оригинална: Житије Кирила Бјелозерског (1462) и Житије архиепископа новгородског Јевтимија (1458). Он је један од најплоднијих писаца старе Русије. Смисао његових прерада је не само у прилагођавању старих, често гломазних текстова потребама литургијског и манастирског читања и проповедања него и у преношењу на виши, византијско-јужнословенски реторски стил, у којем се постиже већи степен уопштавања, апстракције и већа трајност вечне поруке. Пахомије носи са собом у Русију искуство старих српских житија и служби, посебно оних Теодосија Хиландарца, и свежину атонских патеричких прича, које се препознају у Житију Кирила Бјелозерског. Сем тога, видан је продор исихастичке поетике и мистике у старој руској књижевности захваљујући Пахомију. Преко тога допире до руске књижевности онај дух универзалнога, екуменског византинизма који служи остваривању вишег ступња културног, и не само културног јединства. Веома је значајно што Пахомије тако носи из српске светогорске средине у руску књижевност смисао за интегрисање и свођење на оно што је опште, »високо схватање о одбрамбеној снази сопствене књижевности једнога православног народа«.[17] Зато се може говорити и о специфичној »национализацији« старога руског житија у преради и делу Пахомија Србина: пахомијевско житије – а то значи јужнословенски и српски концепт житија – разбија дотадашње локалне оквире руске хагиографије и успоставља сверуске култове преко једне јединствене житијне књижевности, која се читала од Дњепра до далеког севера Карелије и Устјуга.

Пахомије носи и нека стара српска предања. Тако ће Повест о убиству Батија у Угарској[18] бити позната само по пахомијевској редакцији руског Сказанија о мучеништву кнеза Михаила и по каснијим преписима са те редакције. Аутор ове Повести је Србин из Подунавља, а дело је настало у ширем раздобљу између 1411. и 1474, највероватније средином XV века. Татарски кан или »цар« Батиј погинуо је у сукобу са Угрима 1241. године. Историјски догађај је легендарно измењен. Причање пуно витешких мотива подсећа на жанр »војинских повести«, али је то ипак повест са тезом, и то у корист православља и св. Саве Српског, чија је дипломатска мисија у Угарској са легендарним обраћењем угарског краља у православну веру испричана у Повести према Теодосијевом Житију светог Саве.

Руси су се и касније обраћали српским књижевницима. Тако је крајем

[16] Главна студија са изд. текстова В. Яблонский, *Пахомий Серб и его агиографические писания*, СПб 1908; уп. Ј. Орлов, *Пахомије Србин и његова књижевна делатност у Великом Новгороду*, Прилози КЈИФ 36 (1970) 214–239.

[17] В. О. Ключевский, *Древнерусские жития святых как исторический источник*, Москва 1871, 164–165.

[18] Đ. Sp. Radojičić, *Antologija* 155–157 и 337; уп. В. О. Ключевский, *нав. дело* 147.

овог раздобља у првој половини XVI века један мало познати српски писац, Лав Аникита Филолог,[19] задужио руску књижевност неколиким списима. Он је неко време (пре 1530) боравио у Русији, где је саставио Слово похвално Михаилу Черњиговском и бојарину Федору, али се вратио у Србију – вероватно у пределе Српске Деспотовине, или у сремске и јужноугарске крајеве. На молбу монаха Соловецког манастира, он између 1534. и 1542. пише у Србији, на основу старијих руских верзија житија, два похвална слова соловецкима светим: Слово Зосиму и Слово Саватију. Можда је писао и анонимно Житије Јосифа Волоцког.

У српској књижевности, обрнуто, деловали су већ тада, у XVI веку, и неки руски писци: дијак Јелисеј из Подољског Каменца (Украјина) 1490, Андреј Русин из Самока (Галиција) 1513, и светогорски прот Гаврило Мстиславич 1534. године. Прот Гаврило је преводио са грчког на српски, тј. на српскословенски: Отачник Свете Горе Атонске, О служби над умрлим у Велику недељу, Устав за свештенике при спремању за службу. Занимљива је његова преписка са Јованом Запољом о Лутеру (»Луфтору«) и о католичкој цркви.[20]

И порекло неким српским историографским делима XVI века треба тражити у Русији. Хронограф или Трицарственик (Тројадик) настао је на основу византијских, руских и јужнословенских извора у Јосифо-Волоколамском манастиру у Русији између 1488. и 1494. године. У првој половини XVI века тај спис, у коме се као у хроникама излаже светска историја од Адама до пада Цариграда (1453), односно све до 1517, обухватајући »три царства« – српско, руско и бугарско – прерађен је у Србији и преписиван као Повест од постања света и о царству свих родова.[21] Тиме је српска историографија, поред родослова и летописа, добила и свој трећи жанр, који је једноставан и сразмеран, али претежно сув и сведен углавном на фактографију. Сами родослови и летописи мењали су се у овом раздобљу у складу са историјским променама кроз које су пролазиле српске земље, углавном проширујући и настављајући раније излагање. Све четири редакције тзв. »млађег« летописа, на пример, извршене су до овог времена (прва до 1458, друга – око 1460, трећа – после 1460, четврта – у XVI веку).[22] Родослов је, пак, још једном допуњен између 1506. и 1509: то је Родослов сремских Бранковића. Њему је претходила једна краћа допуна Родослова деспота Ђурђа Бранковића, извршена последњих година XV века (тзв. »Први родослов сремских Бранковића«).[23] У истом стилу као и старије редакције, и родослови и летописи имају све важнију идеолошку улогу: да своје време споје са прошлошћу, успоставе континуитет и политичку егзистенцију народа заснују на овој старој историјској вези; сем тога, да укажу на моралну узрочност и на провиденцијалност историјског збивања.

Није мање духовне и далекосежне историјске циљеве постављало себи и српско штампарство крајем XV века.[24] Прву српску штампарију основао је

[19] Д. С. Лихачев, *Забытый сербский писатель первой половины XVI века Аникита Лев Филолог*, *Gorski vijenac*. A Garland of Essays offered to Professor E. M. Hill, Cambridge 1970, 215–219.

[20] Ђ. Сп. Радојичић, *Књижевна збивања* 260–281.

[21] Ђ. Трифуновић, *Азбучник* 341–343.

[22] Ђ. Трифуновић, *Азбучник* 130.

[23] Ђ. Сп. Радојичић, *Књижевна збивања* 184–189.

[24] Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*, Београд 1958. О српским инкунабулама уп. *Историја Црне Горе* 2/2, 397–412 (Д. Богдановић).

спсніе кнүги • глемие ѱалтирь •
словити симь вьтроици бга • и изь е
льствоуемь писаніа , ико вьраю соу
блгооуханіа цвѣтовь • и вьси хо
наслаждаемсе богатно • и сію про
вьсако оутѣшеніе и хотѣні ще .
кто любо • аще црь , или стль • а
любо невѣжда • инщли , и ли вьбе
ніе напасти вьпадіи • и вьсакіи
дiавола сѣтми напаствоуемь , оу
тѣшеніе ѡбрѣщеть • есть бо сіа кнүга
тѣло моудрію наставника • печалемь
прѣмененіе • двьствоу сьхраненіе • ѡ
бѣ бракоу сьчетаніе • житію оучитель
вына вьсакогѡ благодѣаніа • и еже паче
кь богоу примиреніе же и снѡ твореніе •
одѡбаеть оубѡ чьтоущомоу хоудо
жне вьнимати сьоусрьдіемь • и пол
зоу едимоу приѡбрѣтати иже кь спсенію •
даннмала несьмотрьне мимошьдь • кто
ѡтьщетитсе велико • проуаже соуетна
и мало времennaа поистинѣ ико скоро
прѣходимаа • вьса бо сьмрьтію прѣсе
кают се и вьса сьврьшеннаа и вляют се
и горе тогда неимоущимь дѣла благаа ,
ѡнихже прьвіи есьмь азь оубо , ико же
рече великы вьоучителехь павль •

Псалтир цетињски, 1494–5. године, Београд, Народна библиотека.

зетски господар Ђурађ Црнојевић на Цетињу 1493. године. У Венецији је набављена штампарска преса са алатом, док су слова, матрице, опрема, илустрације књига, израђени на Цетињу. Слова је израдио и књиге штампао јеромонах Макарије »из Црне Горе« са још седморицом људи. Новим техничким средствима Макарије наставља традицију старе писарске вештине. Тип слова у цетињским инкунабулама с палеографске стране у потпуности одражава развој српске полууставне ћирилице, са извесним враћањем уједначеном, калиграфском »уставном« писму. Из цетињске штампарије изашло је, изгледа, само пет књига: Октоих првогласник 1493/94, Октоих петогласник из истих година (сачуван само делимично), Псалтир с последовањем 1495, Требник (непозната година, сачуван у одломцима) и Четворојеванђеље 1495/96 (изгубљено). У предговору и колофону прве инкунабуле Ђурађ Црнојевић излаже своје побуде за штампање књига: на тај посао навела га је оскудица у рукописним књигама, коју је проузроковало рушилачко дејство »агаренских чеда«, Турака. Опустошеним црквама су потребне књиге. Штампарија је требало да буде једна нова врста скрипторија, проширење и осавремењивање тадашњег спорог преписивачког рада.

Цетињска штампарија није дуго радила. Са падом Зете 1499. престаје и она да постоји. Макарије одлази у Влашку и тамо израђује прве влашке словенске књиге 1510. и 1512, у Трговишту северно од данашњег Букурешта. Умро је у Хиландару, у Светој Гори, после 1528. године. Ипак, подухват који је тако сјајно започет издавањем првих српских штампаних књига наставиће се у два смера: кроз рад Божидара Вуковића у Венецији и браће Љубавића у Горажду, те осталих манастирских штампарија у Србији (Рујно, Грачаница, Милешева). Божидар Вуковић, из Подгорице у Зети, основао је у Венецији другу српску штампарију, где је 1519. објављен Служабник. Исте године у Горажду су Ђурађ и Теодор Љубавићи штампали други Служабник. Карактер обеју ових штампарија не разликује се од цетињске: и једна и друга су започеле као меценатске, а не комерцијалне установе; горажданска таква и остаје, док ће млетачка брзо напустити ту традицију, нарочито под управом Божидарева сина Виценца, и претворити се у уносно штампарско предузеће.

Оснивачи првих српских штампарија били су и иначе љубитељи књига и књижевности. Ђурађ Црнојевић је оставио један изванредно топао, местимице лирски написан тестамент (1499), у виду писма својој жени Изабети,[25] придружујући се сличним завештањима и писмима Стефана Вукчића Косаче (1457), Стефана Бранковића (1476) и Милоша Белмужевића (1495). Теодор Љубавић, пак, у колофону Псалтира из 1521. оставља летописачку белешку, запис о паду Београда и о пустошењу Срема, у коме се служи тајном азбуком кад говори о »чедима агаренским«. Свест о прелому епоха и овде је изражена: књига је одштампана кад је прошао »крај седмог века« (тј. миленијума) и наступио »почетак осмог века, последњих дана«.[26] Стара српска књижевност и у првим својим штампаним књигама есхатолошки посматра и тумачи своје време.

[25] Изд. I. Kukuljević-Sakcinski u Arkiv za poviestnicu jugoslavensku 2 (1852) 41–45; Đ. Sp. Radojičić, *Antologija* 216–219 (прев.) и 349.

[26] Đ. Sp. Radojičić, *Antologija* 229 и 351.

УСМЕНО ПЕСНИШТВО

Поред књижевности писане, коју у средњем веку негују ствараоци из редова најобразованијег друштва, монаси, велможе, чак и неки владари, и чији се разноврсни текстови, рађени у складу са захтевима ондашње високе поетике, почињу јављати тек по примању писмености у овим странама, постоји истовремено, и развија се напоредо, и књижевност усмена, поникла у друго време, настала из друкчијих потреба, и стварана с другим циљевима. То је књижевност одавно названа народном, и тако се она назива још увек, иако је тај назив проистекао из романтичног заноса за производима такозваног народног духа, и овој књижевности пристаје тек једним делом и одговара у знатној мери једино условно.[1]

Основно обележје те књижевности свакако је њена усменост. Њена дела приликом настајања не фиксирају се у писменом облику, и не чувају се затим у рукописима и по књигама; веза између њих и публике којој су намењена и којој се обраћају увек је усмена, никада писмена; и сав њихов даљи живот такође је усмен, и она трају једино у памћењу оних који их изводе, односно репродукују и оних који их слушају. Нека од њих успевају да надживе тренутак у коме бивају створена, и живе затим дуже или краће у зависности од своје вредности, од околности у којима се нађу или једноставно од случаја; другима је међутим век веома кратак и она ишчезавају недуго по своме настанку.

[1] О усменој (или народној) књижевности и њеној историји у средњем веку, поред списа Вука Караџића, у првом реду његових чувених предговора уз издања *Српских народних песама*, I и IV. *Српских народних приповедака* и *Српских народних пословица*, вид. посебно: V. Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga*, Zagreb 1867; I. Radetić, *Pregled hrvatske tradicionalne književnosti*, u Senju, 1879; T. Maretić, *Naša narodna epika*, Zagreb 1909; П. Поповић, *Преглед српске књижевности*, Београд 1909, 1913[2]; В. Латковић, *Народна књижевност* I, Београд 1967. Поред тога, од основног су значаја рад В. Богишића о бугарштицама, објављен као предговор уз његову књигу *Народне песме из старијих највише приморских записа*, Гласник СУД 10 (1878), рад V. Jagića, *Grada za slovinsku narodnu poeziju*, Rad 37 (1876) 33–137, и његова расправа *Die slavische Volksepik vor Jahrhundert*, Archiv SlPh 4 (1879–1880) 192–242 (преведено под насл. *Jugoslovenska narodna epika u prošlosti* [у књизи:] V. Jagić, *Izabrani kraći spisi*, Zagreb 1948. 213–254), расправе Д. Костића, *Старост народног епског песништва нашег*, ЈФ 12 (1933) и посебно. и *Песма о верном слузи*, Глас 168 (1935) 135–202. Драгоцених података има и у класичном делу К. Јиречека, *Ист. Срба*, I–II. Од значаја су, у многом погледу, и две књиге С. Матића, *Наш народни еп и наш стих*, Нови Сад 1964, и *Нови огледи о нашем народном стиху*, Нови Сад 1972, а много изврсних радова о разним питањима из прошлости наше усмене књижевности и од разних аутора сабрано је у зборницима В. Недића (*Народна књижевност*, Београд[2] 1972), М. Бошковић-Стули (*Usmena književnost*, Zagreb 1971) и Ђ. Бутуровић и В. Палавестре (*Narodna književnost*, Sarajevo 1974).

Понекад се ова књижевност назива и књижевношћу колективног постања, што као термин исто тако није довољно срећно, јер се помоћу њега њена суштина обележава с још мање тачности. У ствари, дела те књижевности, а тиме и она сама, као и дела сваке друге књижевности, па, разумљиво, и свака друга књижевност, имају строго индивидуалан настанак: њих игром властитог духа увек ствара појединац, више или мање даровит, и у јачој или слабијој мери надахнут.

Али како их он ни у часу стварања, а ни било када после, не записује, и не даје им чврст, довршен и неизменљив облик, та се дела одмах одвајају од својих твораца и у даљем свом животу бивају изложена процесу непрекидног мењања, преображавања и дограђње. Једном исказана, она се памте боље или горе, и у већој или мањој мери, но никад до краја верно и у свему потпуно. У зависности од личности које та дела репродукују, од средине у којој то бива или од прилика у којима се то чини, она добијају једна, а губе друга своја својства, богате се новим појединостима или остају без неких првобитних, проширују се или скраћују, а свим тим се и неизбежно усавршавају или пак кваре. Зато се та дела јављају у разним својим видовима, названим варијантама или иначицама, којих заправо бива онолико колико се пута неко дело ове књижевности понавља пред слушаоцима. На тај начин, свако дело те књижевности у свом завршном виду – а њега оно добија кад једном буде забележено – има доиста својства колективне творевине, као што му, с друге стране, дуго живљење у разним срединама и у широким слојевима слушалаца утискује снажан печат творевине народне.

За разлику од писане књижевности, за коју су писмо и писменост неопходни услови, и без којих, као и пре којих, она не може постојати, усмене књижевности може бити увек, и увек ју је без икакве сумње и било: стваралаштво у области речи јавља се када и реч сама, а њих доноси живот, с многоврсним својим потребама и у најразличитијим својим тренуцима. У том светлу посматран, проблем времена настанка усмене књижевности отклања се, или решава, готово сам собом: очевидно је да су стари Словени још у постојбини имали некакву своју усмену књижевност, као што опет мора бити очевидно да су је донели собом и по сеоби у ове крајеве, као што су донели и своја веровања, свој начин живота, своје обичаје и све друго што је чинило њихово биће и што га је одређивало. Сасвим је други проблем, међутим, и он је сада нерешив, а нерешив ће сигурно остати и трајно, каква је била та књижевност коју су у сећању донели Словени из своје првобитне постојбине. Њених текстова нема, јер су одавно заборављени, и о њој се стога може једва понешто наслућивати по ретким и малобројним реликтима, који су се задржали у понеком одломку или понеком мотиву, али и тада измењени, дограђени и унети у друге и друкчије целине. Ти реликти представљају танки пагански слој најстарије наше усмене књижевности, сачуван понегде у песмама с прасловенским митовима, у понеким бајкама, у изрекама и текстовима више мађијског карактера.[2]

[2] Паганске основе наше усмене (народне) књижевности много је истраживао В. Чајкановић. Вид. нарочито његове књиге *Студије из религије и фолклора*, Београд, СКА, Срп. етн. зборник 31 (1924), *О српском врховном богу*, Београд, СКА, Посебна издања, књ. CXXXII, 1941; *Мит и религија у Срба*, Београд 1973. Уп. и В. Недић, *Југословенска народна лирика* [Предговор књизи:] В. Недић, *Антологија народних лирских песама*, Београд 1969.

Даља је општа одлика усмене – или, уз све речене ограде, народне – књижевности њено постојано преображавање кроз векове. Као и све остале творевине људског духа, и она има своје токове и свој развој у времену, који чине њену историју. Ни близу више нису познати ни читав тај развој, ни сви ти токови. Многи и врло битни стадијуми њенога развоја прошли су неопажено и остали су неописани, а већина њених токова изгубила се у вековима њене усмености.

Али, ни у једном истом времену није сва наша усмена књижевност остајала једнака, нити пак јединствена. У зависности од социјалних слојева у којима је настајала, од средина у које је доспевала, од географских простора на које се ширила, од многоструких услова живота напокон, она је добијала специфичну боју, и посебне облике, или нарочити карактер у односу на књижевност исте те врсте која је у тај мах постојала друтде и у другим приликама, или је чак бивала од ње и сасвим друкчија. Услед тога се о тој књижевности не може говорити као о једном блоку, већ само о већем броју њених напоредних токова, који се гдекад приближавају међусобно или сливају један са другим, а гдекад се јасно разликују и чак разилазе.

За дуги низ векова од те некада свакако богате књижевности није се сачувао ниједан текст; најранији који су до нас дошли потичу тек из друге половине XV столећа. Али и из времена потоњег и нама ближег ти су записи дуго остајали само ретки и појединачни, и увек само узгредни и случајни. Тек од XVIII века они ће постати чешћи и правиће се с више система и доследности.[3] Зато је далеко најпретежнији део те књижевности заувек изгубљен, а наше знање о њој остало је по нужди непотпуно, недовољно и само у одломцима. Јер када су љубитељи те књижевности почели да њене текстове бележе у већој мери и када је она постала предметом изучавања, већ су биле неповратно ишчезле из сећања безбројне карике многовековнога ланца. Оно што је забележено и тако отето од заборава и спасено од нестајања само је један и врло позни тренутак развоја те књижевности, недовољан да се по њему суди о толиким другим који су му претходили. Услед тога у историји усмене књижевности остају многа тамна места и празнине које се тешко дају ичим попунити.

Упркос томе, понешто се о тој књижевности и о њеном животу у средњем веку може рећи ипак, благодарећи њеним траговима у писаним књижевним делима, затим поменима и сведочанствима у бележењима савремених путника и у архивским документима, остацима њеним у надгробним порукама и најпосле представама у вези са њом у илустрацијама рукописа и на фрескама.

Основно је питање и оно се поставља одмах када је реч о тој књижевности: ко су били њени творци? На то питање сада је могућно одговорити једино претпоставкама. На дворовима краљева и деспота српских, а исто тако и на дворовима босанских и херцеговачких владара и херцега, као, по узору на њих, и на дворовима обласних управљача, крупне феудалне господе и у градовима, био је један круг ученијих људи и интелектуалаца, писара, »дијака« и »ђака самоука«, и у којима свакако треба гледати могуће творце текстова који прослављају и хвале подвиге истакнутих личности тог слоја друштва коме су служили, као и »догађаје« који се значајем и изузетношћу намећу општој пажњи.[4] Сигурну и речиту потврду таквом наслућивању дао је познати писац нашег средњег века монах Доментијан који је у биографији светога Саве, писаној средином XIII столећа, забележио да су о изненадном бекству младога Растка, које је толико узбудило духове у дворским круговима, али и шире и даље од њих, поједини људи »светим духом научени« смислили песме, које су певали с тугом (»и сјетујуште појаху о оштвији богомудраго јуноше«).[5] Сада се доказује, и уосталом не без основа, да је некакве сличне песме имао пред собом Дукљанин из Бара (Поп Дукљанин) када је крајем XII века писао своје Краљевство Словена (или Барски родослов, односно Летопис, како то дело још зову). Сам је он назначио да се послужио делом које је, прилично неодређено, назвао Liber gestorum и које је могло садржавати управо песме о подвизима (gesta) оновремених словенских владара, и међу њима понајпре романтичну и трагичну историју краља Владимира. Несрећног краља је македонски цар Самуило заробио и бацио у тамницу, одакле га је избавила и на престо довела царева кћи Косара, која се у њега заљубила, да га потом ипак, у игри вазда променљиве судбине, смрт стигне у каснијим династичким борбама.[6]

Такве песме, од самога почетка усмене, прихватали су и затим ширили остали, пре свега професионални певачи и жонглери, које су, као и музичаре, »свирце« и »глумце«, како су их онда звали, држали на ондашњим нашим дворовима и по слободним градовима, какав је био Дубровник. Монах Теодосије, такође познати писац српски из XIII века, али са његовога краја, оставио је обавештење, и опет у житију светога Саве, да је Немањин син Стефан Првовенчани, ратник од искуства и срчаности, увесељавао властелу (»благородних«) при гозбама (»на трапезе«) музиком, и бубњевима (»тумпани«), и гуслама (»гуслми«), »као што је то обичај самодржаца«.[7] Песме које су

[3] Историја бележења народних песама није још начињена; засад се могу користити одговарајући одељци у књигама: П. Поповић, *Преглед српске књижевности*, § 37; В. М. Јовановић, *О српском народном песништву* [предговор књизи:] В. М. Јовановић, *Српске народне песме*, Антологија, Београд 1922, и сва даља издања; М. Пантић, *Народне песме у записима XV–XVIII века*, Београд 1964, као и расправа: М. Пантић, *Југословенска књижевност и усмена (народна) књижевност од XV до XVIII века*, Прилози КЈИФ 29 (1963) 17–44.

[4] О творцима и проносиоцима усмене поезије у том периоду вид.: Д. Костић, *Песма о верном слузи* 135–202; В. Латковић, *О певачима српскохрватских народних епских песама до краја XVIII века*, Прилози КЈИФ 20 (1954) 184–202.

[5] Ђ. Даничић, *Живот св. Симеуна и св. Саве, написао Доментијан*, Београд 1965, 27; С. Новаковић, *Стара народна песма о одласку Св. Саве у калуђере*, Отаџбина 4 (1880).

[6] Ф. Шишић, који је приредио критичко издање тог дела (*Летопис Попа Дукљанина*, Београд, СКА, Посебна издања, књ. LXVII, 1928), у *Уводу* одбацивао је могућност да је његовом непознатом аутору за одељак о Владимиру и Косари послужила као извор некаква писана »легенда« о св. Владимиру (*Gesta, Acta, Vita*), »јер тада таке уопште није било«. Међутим, ослањајући се на резултате познатог византолога Анри Грегоара и његовог сарадника Раула Де Кајзера, Byz. 14 (1939), који су у *Песми о Роланду* открили помен Владимиров у веома исквареном облику, Ђ. Сп. Радојичић се после овога рата вратио тврдњи да је Дукљанин за свој спис »употребио и *Liber Gestorum* – књигу о делима блаженог Владимира, дукљанског владара«, па је затим ближе одређивао да »под gesta може да се мисли и на епске песме, chanson de geste« (*Епска песма Југословена из XI века. Gesta – дела дукљанског кнеза Владимира*, Књижевне новине, 27. XII 1963; Byz. 35 (1965) 528–535; најзад у књизи: Ђ. Сп. Радојичић, *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад 1967). Вид. и његову расправу *Легенда о Владимиру и Косари – њени видови од XI до XIX века*, Багдала 96–97 (1967) и у посебној књизи.

[7] Теодосијева дела *Живот св. Симеуна и св. Саве* издао је Ђ. Даничић, у Београду 1860, погрешно их приписавши Доментијану. Место у коме Теодосије говори о Немањином сину Стефану и о његовом начину увесељавања примитивних гостију за трпезом музиком и песмом (у изд. Даничићевом на стр. 122) одавно је запажено (вид. К. Јиречек, *Ист. Срба* II, 267), па се отада често понавља (нпр. В. М. Јовановић, *Српске народне песме*, предговор) и посебно разматра

феудалној господи тада певане, за увесељење, нису говориле једино о подвизима јунаштва или врлине; биле су то такође и песме о љубави, и друге, сличне, на које су се мрштили побожни монаси, и са̂м Теодосије међу њима, који је нарочито и с хвалом истицао да је млади Растко, будући Сава, још док је био на очевом двору избегавао »штетне световне песме« и друштво које их је певало. Уосталом, виши црквени кругови, за разлику од оних који су били ближе самом народу, обично су с негодовањем гледали на световне и усмене, а могло би се рећи баш и народне, песме и пружали су им отпор на свој начин: проповедник из далеког IX и са почетка X века Константин Млађи или Брегалнички у једној својој проповеди говорио је о тим песмама називајући их »бесовским« и саветовао је вернике да се клоне не само да их певају него и да их слушају.[8]

Професионалне певаче, жонглере и свираче (»глумце«), који су преносиоци и казивачи таквих песама, ако не и њихови творци, дворови и градови измењивали су међусобно, за празнике, за свадбе, за прославе рођења, за друга весеља: Дубровник је слао своје певаче и свираче зетском кнезу, босанском краљу, херцеговачким војводама, и херцезима, војводи Радосаву Павловићу, и од њих је, заузврат, примао у исту сврху њихове људе истога посла.[9] Са тим кружењем певача и свирача сасвим сигурно биле су измењиване и песме из њиховог репертоара, које су тако не само гостовале у другим срединама него су се у њима и одомаћивале. Постоје несумњиви докази да су те песме, настале у феудалним круговима, на дворовима и око њих, и које су славиле личности или опевале збивања из тог друштва, силазиле и у широке слојеве обичног света, и тамо бивале прихватане и певане као властите.

Али и у том простом и необразованом свету, у народу како се то каже, постојала је, и пратила живот у свим његовим испољавањима, књижевност која је била усмена, а коју су одликовале нарочите и специфичне црте. Њу су такође стварали појединци из тога света, који су остајали безимени и који уосталом своју вештину нису ни сами сматрали изузетном.[10] Њихове творевине прихватали су затим други, из њиховог круга, а допирале су оне и до слојева образованијих и друштвено виших, па су тако постајале опште добро, као што је то с усменим песништвом увек случај. То песништво имало је исто тако своје преносиоце, казиваче или певаче, а до слушалаца је долазило безмало свуда и у свакој прилици: у разговорима и на скуповима, при гозбама и у колима, на путевима и код манастира, кад се веселило и кад се туговало.

(Д. Костић, *Старост народног епског песништва нашег*, 71). Занимљиво је да истоветну слику из феудалног друштва и обичаја да се властела за столом увесељава свирком и песмама о јуначким делима даје у XVII веку Ј. Крижанић (V. Jagić, *Građa za slovinsku narodnu poeziju*, 87).

[8] Поред других дела, Константин Млађи или Брегалнички (око 850–после 906) има збирку недељних проповеди *Учитељно јеванђелије* (почео да их пише пре 893. године, на молбу Наума Охридског) сачињену од педесет и једне проповеди; у оној по реду двадесет осмој говори о народним (»бесовским«) песмама.

[9] К. Јиречек, *Ист. Срба* II, 296; С. Станојевић, *Из историје уметности код нас у средњем веку*, Политика, 6. I 1923 (прештампано у књизи истога аутора *Из наше прошлости* I, Београд 1934, 61–69); Д. Костић, *Песма о верном слузи* 189–192; A. Babić, *Fragment iz kulturnog života srednjovekovne Bosne*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Radovi 2 (1964) 325–336.

[10] Много доцније ту одлику анонимних стваралаца из народа описао је Вук Караџић у чувеном свом предговору уз прву књигу *Српских народних песама*, издату у Лајпцигу 1824: »... али је за чудо да у народу нико не држи за каку мајсторију или славу нову пјесму спјевати и не само што се нико тим не хвали, него још сваки (баш и онај који јест) одбија од себе и каже да је чуо од другога.«

Византијски писац Нићифор Григора, идући 1326. године у посланство Стефану Дечанском, сусрео се у више прилика с њим и у свом путопису оставио је о њему белешке, којима се некада поклањало безрезервно поверење, као што се доцније у њих претерано сумњало.[11] Крај Струмице је гледао како млади људи играју у колу и слушао је њихово певање, које није нимало годило његовоме слуху и чије је звукове осећао као ва̏рварске; а путујући за Скопље по ноћи дивљим и претећим кланцима, пуним разбојника и свих других опасности, са језом је ослушкивао гласове својих пратилаца, који су певали тужне песме у славу својих јунака. Те јуначке песме пратиоци ученог Византинца изводили су без пратње било каквог музичког инструмента, и задуго још оне су само тако певане и другде. Али је исто тако бивало певања таквих песама и уз инструменте, обично уз гусле, које су доцније сасвим превладале. Лик слепог певача и гуслара, који ће у тим каснијим временима постати традиционалан, а захваљујући Вуку Караџићу и заносу који је он изазвао за ову врсту песништва, и добити романтични ореол, одавно се чврсто везује за ово песништво. Још 1353. године у једном хиландарском рукопису поменути су на тлу Македоније извесни »Преде свир'ц' и Хрусе слепц«, који су свакако живели од певања.[12] А у охридској цркви Светога Климента на једној фресци насликан је портрет гиздавог властелина, за кога је у натпису речено да је »Остоја Рајаковић *по гуслом* Угарчић«, да је био »сродник краља Марка, а зет жупана Гропе«, и да се »преставио« 10. октобра 1379. године. Тај натпис, а посебно загонетни обрт »по гуслом« у њему, изазвао је многе расправе и био је предмет многих олаких уопштавања, али исто тако и не мање олаких неверица, мада се чини да је изван сваке сумње да је у њему реч управо о гуслама и о личности коју су оне опевале и на одређени начин прославиле.[13] Мора да су ти средњовековни гуслари, као и они доцнији уосталом, били људи велике покретљивости и да су радо мењали средине, када вести о њима има на разним странама, као што их има и о песмама које су проносили и које, као и они, не знају за границе, државне и друштвене, верске и националне, језичке и дијалекатске.[14]

[11] V. Jagić, *Građa za slovinsku narodnu poeziju* 111; P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku*, Rad 42 (1878) 153; И. Божић, *Како се путовало кроз наше земље у средњем веку*, Феријалац 8 (1935) 80–83, 117–122. Идући за наслућивањима која су већ били изрекли Ђ. Малетић и А. Павић, и по којима су пратиоци Нићифора Григоре били Византинци, па су према томе и песме које су певали биле једино грчке, С. Станојевић одрекао је сваку вредност том сведочанству за историју српске народне поезије (*Грегорас о нашим јуначким народним песмама*, Стражилово 5 (1892) 413–415).

[12] Руски слависта Н. Кравцов, доказујући да је »српски епос« био познат у Хиландару током средњег века, цитира »Акта руског манастира на Атосу« (Кијев 1873, 365), у којима се наводи сведочанство једног српског споменика из 1353, писаног очигледно у Хиландару, по коме су се тада у Пчињи, у Македонији појавили извесни »Преде свирьць и Хрусе сльпць« (*Сербский эпос*, Москва–Ленинград 1933, 33).

[13] Портрет Остоје Рајаковића репродукован је досад више пута; вид. нпр. В. Петковић, *Стари српски споменици у Јужној Србији*, Београд–Земун 1924, 35. Натпис на њему исто је тако често објављиван (F. Miklosich, *Mon. serbica* 181; Љ. Стојановић, *Записи и натписи* IV, 16, и др). Тај натпис, тумачили су, у речницима, Ђ. Даничић и Т. Маретић, а потом готово сви који су о њему писали. Од сада већ знатне литературе о њему ваља споменути: И. Руварац, *О кнезу Лазару*, Нови Сад 1887, 110–111; Д. Костић, *Остоја Рајаковић, по гуслама Угричић, можда Бошњак, сродник Краљевића Марка, сахрањен у цркви св. Климента у Охриду*, Време, 15. август 1926; исти, *Остоја Рајаковић Угарчић*, Српски књижевни гласник, н. с. 33 (1931) 611–619; Владимир Ћоровић, *Остоја Рајаковић Угарчић*, Прилози проучавању народне поезије 5 (1938) 53–56.

[14] Дуго се по нашим историјама књижевности и у радовима о усменој епској поезији износило да је један српски гуслар око 1415. доспео чак на двор пољског краља Владислава

Сасвим је извесно да је од самих својих почетака усмена књижевност, како она која је била ближа друштвеним врховима тако и она која је потицала из простога народа, текла и у прози и у стиху, као и свака друга књижевност. Прозна усмена књижевност готово је сва остала у тами, и још мање је сада позната но она у стиховима. Сигурно је ипак да су се прозом обликовала историјска сећања и преносила усмена предања – знатан део својих казивања о најстаријим југословенским владарима у своме Летопису Поп Дукљанин је морао засновати на таквим сећањима и на тим предањима[15] – да се у њој приповедало о различитим згодама, легендарним, озбиљним и шаљивим, и да су се тако причале и бајке – много пута на основу и по моделу прастарих прича и интернационалних мотива који су разним путевима стизали до наших причалаца и уплитали се у ткиво њихових измишљаја – али исто тако и да су прозни облик најчешће добијале пословице, изреке и загонетке, као и многе друге ситне и сродне врсте.

Једну околност од значаја ваља особито истаћи када је реч о усменој прозној књижевности код нас у средњем веку: између ње и истодобне писане наше књижевности нема провалије ни непремостивог зида који би их одвајали, већ је, управо супротно, нађено доста момената у којима су се оне дотицале или чак и прожимале. Средњовековни усмени приповедачи зајмили су гдекад своје мотиве из ондашњих романа и приповедака чија им је садржина ко зна како све долазила до свести. Опште је познато да је творца усмене приповетке Тамни вилајет надахнула позната епизода средњовековног Романа о Александру Великом, да је приповетка Једна гобела у као, а друга из кала настала према средњовековној причи о премудром цару Соломону или да су народна бајка о Усуду и исто таква басна Медвед, свиња и лисица најтешње везане за две сличне приповетке из писане књижевности средњега века.[16] Истоветна преузимања запажена су код усменог приповедача из онда пребогате књижевности апокрифа.[17] Не може се рећи, међутим, да средњовековни усмени приповедачи нису и унеколико враћали дуг својим ученим савременицима: у стилу и изразу, у току реченице и у њеној интонацији осећа се код ових других да су им биле знане, и чак блиске, књижевне творевине оних првих.

Што се тиче усменог песништва у стиху, оно које је неупоредиво богатије

Јагела. Први је ту вест изнео М. Babeшаковец (Archiv SlPh 29 (1907) 237), а усвојио ју је, и тиме учинио општепознатом и највише прихваћеном, К. Јиречек у својој *Ист. Срба* II, 295. Посумњао је у њу К. Георгијевић, *Српскохрватска народна песма у пољској књижевности*, Београд, СКА, Посебно издање CXV, 1936, 1, али ју је сасвим одбацио тек Д. П. Суботић, *Карактер, постанак и старина југословенских народних песама*, Српски књижевни гласник, н. с. 51 (1937) 942, пошто је установио да се у извору из кога он потиче помињу, у ствари, неки Хрвати, и то као »флауташи и добошари«, а не као гуслари.

[15] О *Летопису попа Дукљанина* и о његовим изворима у народној традицији и у усменој књижевности дотадањега времена најпре је разлагао V. Jagić, *Historija književnosti*, 1867, 113–117. После њега и још шире: С. Новаковић, *Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима*, Београд 1893, 182–183. Ф. Шишић у већ наведеном *Уводу* уз критичко издање *Летописа* такође је износио уверење да се Поп Дукљанин служио »у првом реду живом традицијом« (стр. 126).

[16] О вези тих приповедака с наведеним делима средњовековне писане књижевности вид. V. Jagić, *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srpskoga* (поглавље *Paralele i izvori našieh narodnieh prica*) и П. Поповић, *Преглед српске књижевности*, §§ 60–64.

[17] Цело једно поглавље свог *Pregleda hrvatske tradicionalne književnosti* 70–75, И. Радетић посветио је вези апокрифне књижевности средњега века и народнога приповедања (Treće vrelo narodnomu pripovijedanju: Bogomilska apokrifna književnost).

и кудикамо старије – а то је лирско песништво – одувек је некако и мање цењено и мање проучавано од песништва епског. Због тога се о њему и сразмерно мало зна још увек, па ипак се са пуном извесношћу може рећи да су некакве своје лирске песме морали у ове стране донети још стари Словени, као што опет изгледа несумњиво да је лирско певање управо цветало током читавог средњег века у пуном богатству својих облика и врста. Нема ваљда ниједне од оних многих врста које је Вук нашао и побројао у усменој лирици – или поезији женској, како је он то говорио – као и ниједне од врста што су их уочили други, касније, а да је није било такође, и много раније, у средњем веку. Шибенски хуманиста и песник Јурај Шижгорић (Georgius Sisgoreus), који је 1487. године описивао свој град и његове обичаје у ерудитском трактату De situ Illyriae et civitate Sibenici (О положају Илирије и града Шибеника), потврдио је то обиље и ту разноврсност народне лирске поезије за један одређени крај и у једном одређеном часу, али не треба уопште сумњати да се његова обавештења могу проширити на све наше крајеве и на цео средњи век. У жељи да високо нагласи и уздигне вредност те поезије – а чинио је то на начин који је у његово време могао бити од највећег утиска: поредећи је с уметничком поезијом антике и тврдећи да је, у односу на ову, поезија анонимних усмених тconvertorа из »илирског« света или равноправна или чак боља – он је, осим пословица, изриком споменуо још неколико најважнијих врста наше старе усмене лирике: тужбалице, свадбене песме, љубавне песме и песме уз рад.[18] Потврде Шижгорићевим обавештењима налазе се на разним странама и у више праваца. Црквене власти, забринуте за морал својих верника и поготову за морал клерика – налазиле су, на својим синодима, речи забране за љубавне песме, за здравице и почаснице, за поезију животне радости и уживања.[19] Италијански писац Филип де Диверсис, који је у Дубровнику био учитељ у хуманистичкој школи између 1440. и 1450, изнео је у свом значајном опису тога града, рађеном на латинском језику према ондашњем обичају (Situs aedificiorum, politiae et laudabilium consuetudinum inclytae civitatis Ragusii), да ту постоје »неке сиромашке женице, веште посебном начину плакања, које се неупућенима чини као напевање« и да их ожалошћени унајмљују да »иду испред одра и гласно наричу«.[20] Из тога је очевидно да су тужбалице у Дубровнику биле у обичају и чак у некој врсти моде средином XV века, а исто се то, пола столећа позније, закључује и из једне одлуке Малога већа, којом се забрањује да се нарикаче изводе изван куће покојника »да би певале« (ad cantar).[21]

У свим тим столећима средњега века у којима је усмена лирика била у цветању градио се њен репертоар и стварала њена мотивика, брусио се њен

[18] Шижгорићев спис *De situ Illyriae et civitate Sibenici a. 1487* издао је М. Шрепел у »Građi za povijest književnosti hrvatske« II, 1899, 1–12. Превод места о усменој књижевности: М. Пантић, *Народне песме у записима XV–XVIII века* 19.

[19] У изводима их доноси В. Јагић на више места у већ навођеном раду *Građa za slovinsku narodnu poeziju*.

[20] Дело Филипа де Диверсиса остало је у рукопису све до пред крај прошлога века, када га је публиковао V. Brunelli у Програму задарске гимназије (Programma del Ginnasio superiore di Zara 1879/80, 1880/81, 1881/82) под насловом *Philippi de Diversis Quartigianis Lucensis, Situs aedificiorum, politiae et laudabilium consuetudinum inclytae civitatis Ragusii)*. Превео га је на наш језик И. Божић, *Opis položaja, zgrada, društvenog uređenja i pohvalnih običaja slavnog grada Dubrovnika koji njegovom Senatu posvećuje izvrsni doktor nauka i govornik iz Luke Filip de Diversis de Quartigianis*, у часопису Dubrovnik 2 (XVI), 1973, 11–80.

[21] К. Јиречек, *Ист. Срба* II, 296, нап. 234.

израз и оплемењивао се њен песнички језик. Управо стога што је у свим тим смеровима она већ тада остварила највише домете, могла је штедро помоћи новој уметничкој поезији која је настајала у ренесанси, по италијанском и петраркистичком моделу истина, али у нашој словенској речи и с насушном потребом за домаћим изражајним еквивалентима.[22] Од читавог тог некадашњег богатства, међутим, остало нам је у савременим записима једва неколико одломака. Најстарији је из 1462. и дугујемо га необичном и сликовитом сукобу младих дубровачких племића: једнога од њих, који је био љубавник на гласу, и звао се Климент Гучетић, другови су дражили и зачикавали мелодијом и речима неке лирске песме која је почињала:

О Јело, вита јело,
не ход' сама на воду!

и уз коју су, тобож у претњи и као опомену, додавали стих с Гучетићевим именом: »Климоје је на води!«[23] Овај наоко безначајни одломак од цигла два седмерца од великог је значења: он показује да је у том часу израз усмене лирике већ био сасвим чврст и сигуран, до краја изграђен и већ утемељен на својим особеностима (какав је стални епитет *вита* уз реч *јела*), а да је језик у свему народни.

Друге четири лирске песме из некада неисцрпног репертоара наших усмених певача нашле су се у зборнику уметничке поезије (»канцонијеру«) који је 1507. почео да за себе исписује онда четрнаестогодишњи Дубровчанин и властелин Никола (а од миља су га звали Никша) Рањина. Три су, на чудан начин, састављене механички уједно, па је тако испала нека необична »пјесан на народну«, која је приписивана једноме од првих дубровачких петраркиста Џору Држићу, док се није уочило да су то праве народне песме и да Држић нема ништа с необичном целином у коју су оне доведене.[24] Све су оне праве поетске минијатуре, препуне љупкости и поезије. У веома сведеном и стегнутом облику, те три песме, попут оновремених почасница, с много праве феудалне атмосфере, сликају по једну нежну љубавну ситуацију: о девојци која је затекла уснулог момка у трави (»Нашла је храбра дјевојчица у травици спећи«), о другој којој су се јунакове оструге »задјеле« за »танку кошуљу« (»На јунаку су злате остроге«) и о трећој која из луга гледа младога јунака у лову и која купи његове стреле и додаје му их на коња (»Лијепа је свила, још је љепша вила«). Стихови тих песама разних су дужина и врсте, али је од највећег значаја што су се међу њима нашли и прави десетерци – истина, од онога рода који се назива лирским десетерцем, пошто му је одмор тачно по средини: На јунаку су / злате остроге // а на дјевојци / танка кошуља . . . / – којима иначе до данас нисмо одгонетнули загонетку постања, порекла и старине. Уочавају се у тим песмама и нови стајаћи обрти, толико карактеристични за усмени лирски израз: *злате* остроге, *танка* кошуља, *лијеп* цвијет, *зелени* луг. Четврта лирска песма, забележена у Рањинином зборнику из

[22] Вид. М. Пантић, *Југословенска књижевност и усмена (народна) књижевност од XV до XVIII века.*

[23] М. Пантић, *Мањи прилози за историју наше старије књижевности и културе. 1. Народна песма и њени певачи у Дубровнику у XV и XVI веку,* Зборник МСКЈ 19-1 (1971) 6–7.

[24] М. Пантић, *Мањи прилози за историју наше старије књижевности и културе (III) 1. Маргиналије уз једну песму »на народну« у Зборнику Никше Рањине,* Зборник ИК 2 (1961) 77–79.

1507, развијена је, врло брижљиво изведена и по свему типична љубавна песма. У њој се стихови песме, који су у деветерцу (са структуром 5 + 4 слогова), измењују с припевом у једанаестерцу (структура 6 + 5), а мотив јој је о заљубљеној девојци која вије три »вјеначца«, од траторка, босиока и ружице, и сваки намењује другоме: први »брацу«, други себи, а трећи своме »храбру«.[25] Занимљивост судбине ових песама, које су у овако коначној и савршеној форми писмено фиксиране већ у XV веку, у томе је што су се оне с основним својим мотивима жилаво одржавале у доцнијој традицији, али и у томе да им ниједна од тих познијих њихових варијанти није ни приближно равна по лепоти.

Епска усмена поезија и њен живот у средњем веку пуни су тајни које још увек нису разрешене ни приближно, уза сва настојања науке која трају безмало пуна два последња столећа. Прва од тих тајни тиче се времена настанка те поезије. Још је Вуку Караџићу било јасно да је јуначка поезија постањем својим веома стара, а у сваком случају много старија но што се то може документовати сачуваним њеним текстовима. По његовом једноставно изреченом мишљењу, Срби су и пре Косова морали имати јуначке (дакле, епске) песме народне, али је та трагична битка значајем који је имала и променом коју је донела била од толиког утиска и тако је силно »ударила« на свест народа да је убрзо заборављено све што се дотле певало. Вуково мишљење углавном је понављано, с више разлога и доказа но што их је он у ономе часу могао и умео наћи, све док новија критичка историографија није у њему видела романтичну фантазију. Ослањајући се на чињеницу да се најстарији записани текстови епских усмених песама, до тада познати, јављају тек у посланици Хваранина Петра Хекторовића Рибање и рибарско приговарање (насталој 1556, штампаној у Венецији 1568. године), постанак епске народне поезије она је померила у знатно касније време, негде у XV или чак и у XVI столеће.[26] У превеликој тежњи за тачношћу и за чврстим документарним ослонцима, та је историографија одбацила нека сведочења из прошлости, која је сматрала недовољно веродостојним, није узимала довољно у обзир опште одлике живота и епску атмосферу нашег средњовековног друштва, оглушила се о трагове и наговештаје такве поезије у књижевним списима, у каснијим записима, у другим споменицима прошлости, све до оних клесаних по средњовековним стећцима,[27] и, најпосле, није рачунала с могућношћу да се стари текстови, који су јој за њена закључивања били потребни, можда ипак негде налазе, неуочени, затурени и покривени дебелом прашином заборава. У светлости сазнања до којих се у најновије време дошло, постанак усмене епске поезије мора се ипак стављати много дубље у средњи век, иако, разуме се, никада неће бити могућно много више и знатно ближе прићи самом тренутку тога настанка.

Исто је тако сада тешко с пуном одлучношћу одговарати и на питање какве су и од које врсте могле бити те најстарије наше усмене епске песме. Сва је прилика да су то песме које знамо под разним именима, обично као

[25] В. Недић, *Зборник Никше Рањине и усмено песништво*, Анали 7 (1967) 31–41 (и у нав. књизи истога аутора *О усменом песништву* 62–78).
[26] Посебно је у томе био одлучан Т. Маретић; своја гледишта и њихову еволуцију изложио је у књизи *Naša narodna epika* 7 и даље.
[27] С. Матић, *Трагови стиха на стећцима*, Зборник МСКЈ 4–5 (1958) 80–93 (и у књизи истог аутора *Наш народни еп и наш стих* 246–269).

бугарштице, *бугаршћице*, *бугарке* и *бугаркиње* или, ређе, као *попијевке* и *попијевкиње*. Док је друго од тих имена јасно по себи, првоме није једноставно наћи објашњење, па је управо стога тих објашњења и било више, и разних: неки су име бугарштица изводили од латинског израза *carmina vulgaria* (песме на народном језику), други су га доводили у везу са инструментом уз који су се певале (булгарина), а најмање тачни су свакако били они који су веровали да су име добиле по Бугарима. Песме тога назива биле су у једном дугом, тромом стиху, у коме број слогова није морао бити исти, већ је варирао од дванаест до шеснаест слогова, и понекад имао краћи припев уз то, а понекад је био без икаквог припева. Битније је било то што су се приликом казивања – а свакако и при певању – стихови бугарштица јасно делили у два полустиха, а ови даље у по два одељка или такта с по једним ритмичким ударом у свакоме.[28] Нико сад није кадар да каже какво је било постање тог стиха и није ли он нама однекуд дошао. Бугарштице, увек туробне по садржини, певале су се отегнутом и једноликом мелодијом без икакве инструменталне пратње, и тај начин певања давао им је изразито жалобну интонацију; карактеристично је да је према називу тих песама скован доцније глагол *бугарити* са значењем: тужно попевати, јадиковати, лелекати.

Веома много расправљања било је и око тла на коме су поникле те жалобне песме о старим јунацима и њиховим подвизима. Једно време, док су одговори на таква питања налажени брзо и у смелим уопштавањима, одлучујући утицај при решавању имала је околност да су сви у тај мах познати текстови бугарштица потицали из наших западних крајева и из католичких средина. На основу тога, оне су проглашене за песме хрватске, а само је народна епика у десетерцима сматрана српском[29]. Такав одговор имао је доста привржененика, а понегде их има још и данас, али су га у ствари чињенице сасвим оспориле: веома брзо увидело се јасно и истакло одлучно да се у бугарштицама опевају претежно личности из српске историје, почев од оних које су славу и трагику стекле у бици на Косову, па преко Марка и његовога круга, до Бранковића и до последњих Јакшића, који су, заједно с угарским краљевима и ратницима преузели и неко време успешно држали заставу борбе против Турака; да су затим у њима остали многи и недвосмислени трагови њиховог српског порекла и, штавише, њиховог настанка у православним срединама; и да их многи спомени, чак и знатно каснији, и када су се евентуално околности њиховог порекла могле замаглити у сећањима, називају српским песмама, а начин на који су певане српским начином.[30] Такве су спомене у XVI и XVII веку оставили Хрвати Петар Хекторовић и Јурај Крижанић, и Мађар Себастијан Тиноди, сви до краја одређено и потпуно независно један од другога.[31] У науци данас све више потврда добијају

[28] П. Слијепчевић, *Прилози народној метрици*, Годишњак скопског Филозофског факултета 1 (1930) 32–34.

[29] F. Miklosich, *Beiträge zur Kenntniss der slavischen Volkspoesie*, Wien 1870.

[30] Вид. о томе В. Богишић, предговор књизи *Народне пјесме из старијих највише приморских записа* 76–81; В. Јагић, *Свједочанства из прошлости о српским народним пјесмама*, Отаџбина 3 (1875) 582; V. Jagić, *Jugoslavenska narodna epika u prošlosti* 223 и даље; С. Новаковић, *Народна традиција и критичка историја. (Смрт краља Ст. Дечанског и цара Уроша). Прилог к процени извора српске историје*, *Отаџбина* 4 (1880) 492–493.

[31] Хваранин Петар Хекторовић у свом песничком путопису и посланици *Рибање и рибарско приговарање* (Венеција, 1568) наводи две бугарштице које су му на путу певали хварски рибари Паскоје Дебеља и Никола Зет »српским начином«. Хрват Јурај Крижанић штампао је 1655.

објашњења која су за настанак ове врсте епске поезије налажена доцније и до којих су долазили неки новији истраживачи.[32] Бугарштице – и уопште прва средњовековна усмена поезија епска – настале су на српским дворовима средњега века и биле су дело придворних песника и певача; у њима су се славили врлине и подвизи владара у чијој су служби певачи били, па то добрим делом објашњава на први поглед необичну појаву да су неки од њих постајали у усменој поезији средишне личности и најпопуларнији јунаци иако у историји ту улогу нису имали и у стварности такво јунаштво нису показали. То је нарочити случај с Марком Краљевићем, код кога је процес величања владаревог подвига и отишао најдаље. Али врсне певаче имали су и дворови Бранковића, онај деспота Ђурђа и његових синова у Смедереву, и онај његових познијих наследника, у Срему. Отуда толико много бугарштица о њима и њиховим борбама против Турака, али и о њиховим савезницима и саборцима, и противницима гдекад не мање, Угрима или »Угричићима«, како су ови у песмама називани. И одатле у тим песмама толико трагова негдашње господствености, феудалних обичаја и назора, и отмености у изразу. Када су српске средњовековне државе поклекле пред Турцима и када је с њима ишчезло то старо господство и јунаштво, бегунци из северних и источних српских страна у великим групама и у много наврата склањали су се на југ и запад, у далматинско приморје и у Дубровник, а понеки још и даље, преко мора, у Италију. Поред скромног иметка који су могли спасти, са собом су носили и своје успомене, свој језик и своје песме. У новој средини су те песме биле не само прихватане и опонашане него су у њој пуштале дубоко корене и бивале усвајане, јер су ту налазиле одјека својим духом борбе против истог непријатеља, предметима својим, јунацима и начином којим су их опевале, тананошћу и префињеношћу аристократске атмосфере коју су нудиле. Тамо су затим те песме подстакле и изазвале ново певање у истоме духу и на исти начин, али о новим борбама и о другим јунацима, па су тако оне постајале заједничко добро Срба и Хрвата, како је једном лепо и тачно речено.[33]

Какве су могле бити и како су изгледале те песме у часу у коме су биле донете на Приморје не може се сасвим поуздано закључивати по оним

године у Риму збирку похвалних песама упућених Фердинанду III и сачињених на разне начине, које он назива »хрвацки«, »старословенски«, »србски« и »латински«; она коју је назвао »србском« (modi et styli Sarbiaci) потпуно је у духу и тону, а и у стилу бугарштица (вид.: E. Fermendžin, *Prinos za životopis Gjurgja Križanića, svećenika i kanonika zagrebačke biskupije*, Starine 18 (1886) 226–229). Мађарски песник и хроничар Себастијан Тиноди (1505–1556) у своје дело *Chronica* (штампано у Колошвару 1554), које представља збирку епских песама, уноси *Историју Ердеља*, у чијим завршним стиховима описује »српски начин« певања гуслара Дмитра Карамана (вид. С. Стефановић, *Некоји подаци из мађарске литературе за датирање наше народне поезије*, Прилози проучавању народне поезије 4 (1937) 32–33).

[32] Најпре A. Soerensen, *Beitrag zur Geschichte der Entwicklung der serbischen Heldendichtung*, Archiv SlPh 14–20 (1892–1898) а затим, и независно од њега, Енглези H. M. Chadwick – K. Chadwick, *The Growth of Literature*, Vol. II. *The Heroic Age*, Cambridge 1932. Серензенов рад већим је делом превео Ј. Радонић, *Прилог историји развијања српских јуначких песама*, Просветни гласник 15–17 (1894–1896) и Наставник 23 (1892), а посебну расправу о њему написао је С. Матић, *Серензенов случај*, Зборник МСКЈ 16–2 (1968) 205–215. Дело Чадвикових није преведено, али је код нас довољно познато по веома исцрпним приказима. Уп. Д. П. Суботић, *Карактер, постанак и старина југословенских народних песама, Поводом дела професора кембриџског универзитета Хектора Манро Чадвика*, Српски књижевни гласник, н. с. 51 (1937) 262–272, 371–378, 431–444 и С. Стефановић, *Једна значајна књига о нашој народној поезији*, Прилози проучавању народне поезије 4 (1937) 303–307.

[33] Рекао је то В. Јагић (о чему вид. С. Матић, *Серензенов случај*).

њиховим примерцима који су се нашли у књигама и по рукописима далматинских писаца и њихових љубитеља XVI и XVII века, па до краја ни у оним које нам је оставио Петар Хекторовић и који су од свих њих најранији; дужи или краћи живот у новој средини ипак је на њима оставио трага у понечему, а гдекад и умногоме. На сву срећу сачувала се, као неким чудом, једна од тих песама, или можда само један њен одломак, у изворном виду и у облику који се, по свој прилици, много не разликује од онога који је имала у часу и на месту у којима је створена. Та је песма везана за Смедерево, а нема сумње да ју је у Смедереву испевала, свакако у кругу блиском двору старога и толико несрећнога деспота српског Ђурђа Бранковића, највероватније и личност која је ту била у служби.[34] Предмет њен дотиче се једне важне и драматичне епизоде несрећног и неизвесности пуног деспотовог живота, а јунак јој је угарски ратник Сибињанин Јанко (Јанко Хуњади) кога је деспот заточио у смедеревској тамници на повратку његовом са разбојишта на Косову, где је од 17. до 19. октобра 1448. доживео свој страшни пораз. У песми се Јанко из тамнице обраћа орлу који кружи над Смедеревом и моли га да оде »смедеревској господи« и да од њих тражи да од »славнога деспота« измоле његово ослобођење. Та дирљива песма, која је по свом облику и по тону права бугарштица, сишла је из Смедерева после пада Српске Деспотовине на Приморје, највероватније у Дубровник, заједно с бегунцима који су је памтили и певали, и с њима потом избегла у Италију, на територију негдашњег Напуљског краљевства, где су они себи нашли безбедније станиште и затим ту и трајно остали. Тамо је она била и забележена недуго после тога, захваљујући чистом случају: када је напуљска краљица Изабела дел Балцо пошла из Лече у Напуљ на састанак с мужем и новоизабраним краљем Федериком Арагонским, свуда су је уз пут сусретали одушевљени дочеци, изливи поданичке радости и весеља, славолуци, апотеозне приредбе и свечани натписи, а у малом месту Ђоја дел Коле, људи из тамошње словенске колоније плесали су у дворишту стародревног кастела пред краљицом и њеном пратњом по своме обичају и, у њену част, истом приликом отпевали ту песму, тачно 1. маја 1497. године. Песму је тада слушао и на свој начин забележио, с многим погрешкама наравно, прескромни придворни песник Рођери ди Пачиенца из градића Нардо, који се и сам налазио у краљичиној пратњи и који је потом њен пут са свим и најподробнијим појединостима описао у великом епосу на италијанском језику и у терцинама под насловом Balzino, где су још нашли места и краљичин животопис и крупне и громке хвале за целу њену славну и изузетну породицу. Рођери ди Пачиенца био је још толико савестан у улози хроничара изузетног догађаја да се распита и за имена »Словена« који су песму певали и да их сва прибележи, доста прецизно, благодарећи чему сада знамо да су певачи носили стара словенска и српска имена, честа и обична и иначе у споменицима из онога доба, и по којима се лако закључује да су они били из простог и необразованог света, а не из виших слојева и из аристократије. Реконструисана и очишћена од погрешака свог записивача, невичног словенскоме језику, песма је открила своју дискретну лепоту и своју старинску меланхолију, која се хвата за срце:

[34] М. Пантић, *Непозната бугарштица о Деспоту Ђурђу и Сибињанин Јанку из XV века*, Зборник МСКЈ 25–3 (1977) 421–439.

Орао се вијаше над градом Смедеревом.
Ниткоре не ћаше с њиме говорити,
него Јанко војвода говораше из тамнице:
»Молим ти се, орле, сиди мало ниже
да с тобоме проговору: Богом те брате јимају
пођи до смедеревске господе да с' моле
славному деспоту да м' отпусти из тамнице смедеревске;
и ако ми Бог поможе и славни деспот пусти
из смедеревске тамнице, ја те ћу напитати
црвене крвце туречке, белога тела витешкога.«

Италијански спев је све од дана у који је настао – а то су били последњи дани XV столећа – чамио у рукопису писаном песниковом руком; заједно с њим, на једној од многобројних његових страна, чамила је и ова српска песма, непозната и неоткривена све донедавно. Историчарима српске поезије она је донела толико много сигурних обавештања, поред неоспорне лепоте коју је имала и успела да сачува, готово неокрњену. То је засад најстарији запис једне епске усмене песме или, још прецизније, једне усмене бугарштице; он је настао пуних шездесетак година пре записа Хекторовићевих, који су досад важили за најстарије. У њему је од заборава спасена једна давнашња српска песма, забележена не много времена после свог настанка; и њен епски живот, али и могућности да буде знатније измењена, или чак искварена, били су сразмерно мали и краткотрајни. Услед тога, она је сачувала много од своје негдашње једноставности и од изворности свога израза. Лик деспота Ђурђа не прате у њој поруга и презир као у бугарштицама касније редакције, у којима је он редовно »неверник« и »неверно колино«, него се напротив о Ђурђу говори с уздржаним, али нескривеним поштовањем, као о »славноме деспоту«. Већ и то само по себи несумњиво показује да је та песма постанком и пореклом својим везана за Смедерево, а у исти мах се тиме посредно даје снажна потврда уверењу да су овакве песме настале у северним српским крајевима и да су се тек доцнијим миграцијама премештале у јужне и западне стране. Ту песму чували су и певали у свом невољном изгнанству у далекој Италији избегли Срби из редова обичног народа, што сведочи опет о томе да бугарштице, иако пореклом својим из несумњиво виших друштвених средина, нису у њима и остајале, већ су силазиле у народ, који их је прихватао и тако постајале његове. Да би је отпевали, »Словени« из колоније у Ђоја дел Коле, у Напуљском краљевству, нису потражили помоћ ниједног инструмента: није им он ни био потребан, јер су се такве песме и иначе певале без њега, самим и јединим људским гласом.

Неизвесно је да ли су у средњем веку, уз бугарштице и осим њих, постојале и неке друге епске песме и у некаквом другом размеру. Претпостављано је у једној прилици, али је та претпоставка остала без уверљивих доказа, да су бугарштице, са својим дугим, сложеним и отменим стихом, биле епске песме феудалног света и дворских кругова, а да су шири слојеви народа певали епске песме у једноставнијем десетерцу.[35] Сачувани примери песама никада нису могли потврдити ту претпоставку, а уосталом њој се супротставља једна друга, можда ипак нешто стварнија, по којој је између најранијих

[35] Д. Костић, *Песма о верном слузи* 184 и даље.

бугарштица и знатно познијих епских песама у десетерцу био један слој усмене епике у осмерцима, која је ширењем свог стиха за два даља слога постајала десетерачка.[36] Незгода је и те претпоставке у томе што забележених песама у осмерцима из овога времена уопште нема, као што их нема забележених ни у доцније премоћним десетерцима.

Зато сада не знамо какве су морале бити, и у ком су размеру биле испеване, епске и јуначке песме које је затекао Словенац Бенедикт Курипечић када је 1531. пролазио нашим крајевима на путу за Цариград, као секретар царскога посланства код турског султана.[37] У свом штампаном путопису он је у три маха спомињао усмене или народне песме. Први пут говорећи о сусрету с Малкочићем, субашом турским у Каменграду, о чијим »јуначким делима певају много у Хрватској и Босни«; други пут када је у близини Рогатице с дивљењем гледао големе стећке над гробовима војводе Радосава Павловића, његове жене, сина и брата, и његовог верног слуге, истесане у камену и са натписима »на српском језику и српским словима« и када је забележио да о јуначким делима тог неименованог војводиног верног слуге »много певају Бошњаци и Хрвати«; трећи пут када је, обревши се на Косову и описујући Муратов гроб на том месту, споменуо »неког старог витеза по имену Милош Кобиловић«, који је у свом знаменитом подвигу, о коме Курипечић приповеда нашироко, распорио ножем турскога султана, а био је то »врло чувен и славан витез, који је на граници сваки дан чинио многа витешка дела, о којима се и данас много пева код Хрвата и по оним крајевима«. Али ако нам и није оставио ближе појединости о свим тим песмама – а касније њихове варијанте не могу овде бити од велике помоћи – Курипечић је ипак одшкринуо један делић мало познате и умногоме тамне историје најстарије наше усмене епске поезије: показао је како се круг њених тема и њених јунака брзо ширио, како је поред оних старих увелике већ обухватао и оне новије и сасвим савремене, и, најпосле – а то је и у његовоме сведочењу најзначајније, како је циклус епских песама о косовској бици тада био богат и колико је широко био распрострањен. Није тешко погађати шта би нам све те песме могле рећи о првим временима прошлости нашег усменог јуначког песништва да је било среће да оне до нас дођу.

[36] В. Недић, *Српскохрватска осмерачка усмена лирика*, Прилози КЈИФ 36 (1970) 196–213 (и у књизи истога аутора *О усменом песништву* 16–41).

[37] Путопис Бенедикта Курипечића писан је на немачком језику и први пут штампан 1531. године; друго изд. је из 1910. На наш језик преведен је два пута: први превод урадио је Ч. Мијатовић и он је штампан у часопису Видован 1863, а други је Ђ. Пејановића и изишао је у засебној књизи (Benedikt Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju*, Sarajevo 1950). О Курипечићу је писао, са опширним изводом из његовог путописа, P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vieka*, Rad 56 (1881). Д. Костић покушао је у нав. расправи *Песма о верном слузи* да установи које су и какве биле песме о »верном слузи« Радосава Павловића, које Курипечић спомиње, и да нађе њихове трагове у позније записаним песмама, али све без видnијег успеха. Вид. и: А. Шмаус, *Курипешићев извештај о Косовској бици*, Прилози КЈИФ 18 (1938) 509–518. Приказујући издање Пејановићевог превода, В. Латковић је упозорио да презиме овог путописца не треба писати Курипешић, већ Курипечић.

КЊИЖЕВНИ И НАРОДНИ ЈЕЗИК КОД СРБА

О језичким приликама у српским земљама у време после Немањића, а пре пада Деспотовине обавештени смо отприлике једнако колико и о приликама у немањићкој епоси.[1] И саме те прилике биле су исте у том смислу што су у писменој употреби и даље била два језичка израза, српскословенски и народни, с углавном истом функционалном расподелом. Црквени списи, житијна књижевност, ерудитни текстови и преводи са грчког остали су неприкосновене тврђаве српскословенског језика. Он преовлађује и у записима и натписима, али ту његова власт није неограничена, понајвише зато што они који су те текстове исписивали нису увек били довољно вични црквеном језику.[2] Још увек веома виталан, српскословенски је освајао и новоуведене врсте текстова уколико су оне улазиле у широко постављене оквире његове употребе. Кад се круг интересовања образованих људи у српској средини почео ширити на све разноврсније предмете, што се догађало напоредо с кретањем ка хуманизму другде у Европи, појавили су се код Срба космографски, географски, терапијски и други учени списи, често обимни, по правилу преведени с грчког, наравно на српскословенски. С друге стране, народни језик налазимо и даље у повељама, актима и писмима, а такође и у законодавним саставима насталим на српском тлу, таквим као што су рударски законик деспота Стефана и градски статут Новог Брда.[3] Тек покоја новина ствара разлику према претходној епоси. Пре свега, земљиште на којем су настајали документи на народном језику сада је шире. Оно сад обухвата и Албанију, из које, уосталом, српских докумената имамо још од Душановог доба, а такође (од 1368) и

[1] Основна општија литература о историји српскохрватског језика наведена је у напомени 1 уз текст *Језик у немањићкој епоси* у I књизи ове *Историје српског народа*. Најзначајније шире збирке извора за језичку историју, које обухватају и период обрађен у овој књизи, набројане су у напоменама 7 и 8 уз исти текст.

[2] Отприлике од XIV века област стећака, која је обухватала Босну и Хум (каснију Херцеговину) с понеким оближњим пределима, све се више издвајала како високим бројем натписа тако и народним језиком којим су они били исписивани. Најобухватнију збирку тих натписа објавио је M. Vego, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* I–IV, Sarajevo 1962–1970 (критичке филолошке напомене: E. Hamp, *Notes on Mediaeval Inscriptions of Bosnia and Hercegovina*, Зборник за филологију и лингвистику 12 (1969) 83–91; приказ с освртом на дијалекат, који је врло често икавски: А. Пецо, ЈФ 26 (1963–64) 614–621).

[3] Издање оба текста: Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд, 1962. Расправе о језику: Д. Јовић, *О језику »Закона о рудницима« деспота Стефана Лазаревића*, ЈФ 27 (1968–69) 365–455; W. Steininger, *Die Handschrift des »Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića« (Beschreibung der Orthographie und der Sprache)*, Anzeiger für slavische Philologie 7 (1975) 29–111.

Зборник апокрифа, пре 1381. године. Београд, Библиотека Патријаршије.

балшићку Зету. С витешким романом, тим првим истинским световним жанром у српској белетристици, улази у њу и народни језик. Српски превод романа о тројанском рату, познат по препису из XV века,[4] с траговима југоисточног српског дијалекта, један је од најбогатијих извора за познавање живог говора Срба у оно време. Међутим, Александрида[5] је преведена на

[4] Издање, немачки превод, језичка студија и речник: A. Ringheim, *Eine altserbische Trojasage*, Prague – Upsal 1951. Низ нових погледа износи Ch. Vasilev, *Zur Filiation und Sprache des südslavischen Troja-Romans*, Zeitschrift für slavische Philologie 35 (1970) 271–301.

[5] Темељну студију о српској Александриди написала је Р. Маринковић: *Српска Александрида. Историја основног текста*, Београд 1969. Напомене о језичким особинама – и претпоставке, изведене на основу тих особина, о области где је настао српски превод – налазимо у радовима: Ch. A. van den Berk, *Wo entstand die sogenannte serbische Redaktion des Alexanderromans?*, Slawistische Studien zum V. Internationalen Slawistenkongress in Sofia, Göttingen 1963, 343–358, и Ch. Vasilev, *Der sprachliche Aussagewert des serbischen Alexander-Romans*, Zeitschrift für slavische Philologie 34–1 (1968) 104–124.

српскословенски и у њу особине народног говора улазе тек делимично, неједнако у разним рукописима. Од петнаестог столећа, нарочито од његове средине, елементи говорног језика су продирали и у летописе. Додуше, почетни делови тих састава, редигованих српскословенски, и даље су преписивани више-мање онако како су написани, али су се у накнадно додате одломке, који се тичу каснијих догађаја, све више увлачиле одлике живог говора.

Српскословенски језик епохе после Немањића у гласовном и граматичком погледу мало одступа од језика претходног раздобља;[6] понегде само можемо наћи трагове појединих промена остварених у међувремену у наро-

[6] Међу прилозима из ове области треба поменути следеће: М. Г. Попруженко, »*Книги царствъ« въ собрани рукописей библиотеки Императорскаго новороссійскаго университета*, Одесса 1894; В. Јерковић, *Натпис на мраморном стубу на Косову, Основне карактеристике правописа и језика, Зборник* ИК 10 (1976) 137–146; Б. Јовановић, *Обнављање књижевног језика уочи пропасти српских земаља*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 277–287.

дном језику. Главну разлику према немањићкој епоси чини даље богаћење речничког фонда. Списи о новим предметима, од астрономије до медицине, обилују речима које раније нису биле забележене. Мноштво нових израза налазимо и у књижевним делима. Многе хиљаде речи, које представљају богату тековину средњовековне српске културе, пале су доцније у заборав заједно са списима у којима су се налазиле.[7]

Писци су намерно тражили и ковали нове речи. У време кад су мотиви и читави садржаји без устезања преузимани из једног књижевног дела у друго, варијација у изразу утолико се више ценила. Још у време Немањића ушао је у обичај, а затим се даље развијао, начин изражавања назван »плетеније словес« (плетење речи),[8] раскошно кићен и претрпан украсима. Подигнутим тоном оваквог писања истицала се узвишеност предмета, његова издвојеност из људске свакидашњице. Било је то доба кад се гајио смисао за свечано, који је одговарао феудалном друштву и његовој монархији, и смисао за егзалтирано казивање, какав је доликовао епоси мистика исихаста, који су »плетеније словес« посебно неговали.

Углавном, током XVI века у српској писмености, као више-мање и другде у европској, догодила се велика промена: пергамент је постепено замењен хартијом, јевтинијом и стога практичнијом. У оно време то је олакшало ширење књиге; нама данас тадашње увођење хартије олакшава датирање рукописа јер су у хартију утискивани фабрички водени знаци, а за сваки од њих се у начелу прилично тачно зна којем времену припада. Што се тиче облика слова, развој устава се углавном завршио крајем XIV века. Врло конзервативан ћирилски устав се употребљавао и у верским књигама исписаним у Босни,[9] поглавито у другој половини XIV века и у првој половини петнаестог. Те су књиге у огромној већини библијског садржаја. Сама редакција текста је архаична, али у преписима јасно пробијају елементи тамошњег изговора, међу којима је најизразитији икавизам. Што се тиче брзописа, он се у српским земљама и даље употребљавао, а кад је Твртко I узео српску краљевску титулу, с претензијама да буде наследник немањићких традиција, он је из Србије довео логотета Владоја, који је на Твртков двор пренео српски канцеларијски брзопис. Тај се брзопис касније развијао у Босни током неколико векова, а одатле је продро и у суседне хрватске пределе: у Макарско

[7] Најважнији речници који обухватају (додуше поред другог материјала и веома непотпуно), и српскословенску лексику јесу: F. Miklosich, *Lexicon Palaeoslovenico-graeco-latinum*, Vindobonae 1862–1865; Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских, Београд 1863–64*; *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1880–1976. Корисни су, иако садрже само речи из штива обухваћених у одговарајућим издањима, речници на крају књига као што су С. Новаковић, *Примери књижевности и језика старога и српскословенскога*, *³Београд 1904*; исти, *Матије Властара Синтагмат*, Београд 1907; В. Ћоровић, *Списи св. Саве*, Београд – Ср. Карловци 1928; Ђ. Трифуновић, *Примери из старе српске књижевности*, Београд 1975. Обиман речник садржи студија В. Јагића *Der erste Cetinjer Kirchendruck*, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Classe XLIII, Wien 1894.

[8] Аутор најважнијих прилога о овој теми је M. Mulić: *Srpsko pletenije sloves do 14. stoljeća*, Radovi Zavoda za slavensku filologiju 5 (1963) 117–129; *Pletenije sloves i hezihazam*, Radovi Zav. za slav. filologiju 7 (1965) 141–156; *Srpski izvori »pletenija sloves«*, Djela ANU Bosne i Hercegovine L, Sarajevo 1975, 1–99.

[9] Највише података о језику тих књига дају радови: Đ. Daničić, *Hvalov rukopis (1404)*, Starine 3 (1871) 1–146 (прештампано у Ситнијим списима Ђ. Д., књ. трећа, Београд 1975), и В. Јерковић, *Палеографска и језичка испитивања о Чајничком јеванђељу*, Нови Сад 1975. Текст једног јеванђеља из овог циклуса издао је Ђ. Даничић: *Никољско јеванђеље*, Београд 1864.

приморје, у Пољица, у сплитски крај итд. Одвојен од матице из које је поникао, овај тип писања пролазио је кроз промене, не увек једнаке у свим срединама где се употребљавао. Тако је настала »западна« ћирилица, која је крајем XIX века названа босанчицом. Та се ћирилица, узета као целина, мало разликује од савременог брзописа код православних Срба, али њени поједини варијетети, нарочито они у муслиманским беговским породицама и они у Далмацији, показују доста особености.

За доба деспота Стефана и за погледе једног човека, књижевника Константина Филозофа, у науци се обично везивала правописна реформа из које је проистекао ресавски правопис, назван тако по великој скрипторији у манастиру Ресави, данашњој Манасији. Тај правопис, упоређен с »рашким« из претходног периода, не доноси битних корисних новина. Добрим делом инспирисан угледањем на грчке узоре и на тадашњу бугарску праксу, он настоји да врати у живот неке напуштене узусе,[10] а сем тога уводи редовније стављање акцената.[11] Међутим, у новије време је утврђено да се понеке црте »ресавског« правописа јављају већ крајем XIV века.[12] Исто тако се показало да је тврдња о Константиновој улози кодификатора тог правописа у најбољем случају само делимично тачна.[13] У његовом трактату »Сказаније о писменех«[14] главну побуду сачињава враћање на старе добре узоре. Аутор се жали на кварење текстова приликом преписивања и истиче заслуге бугарског патријарха Јефтимија за исправљање црквених књига у »трновским странама«. У Константиновом делу огледа се знатна ерудиција, али су његова схватања често произвољна и збуњено изложена. Основне одредбе ресавског правописа код њега нису формулисане, а многобројна излишна правила, претешка за усвајање, махом су остала без одјека у српској писмености. Значај Константинове »реформе« био је, дакле, преувеличан, а ресавски правопис данас изгледа као природан резултат прилика у свом времену, обележеном плимом учености и, у вези с тим, тежњом ка повратку узорима из прошлости. Будући да тадашња ученост није била на довољној висини да би омогућила добро сналажење у језичкој старини, обновитељска настојања нису успевала да васпоставе старо, као што нису ни водила напретку. Ипак, преписи из »ресавске школе« одликују се нормираним правописом и високом мером опште срeђености и техничке поузданости.

[10] Сажету карактеристику ресавског правописа даје П. Ђорђић, *Enciklopedija Jugoslavije* 4, Zagreb 1960, 513. Једну од најважнијих иновација тог правописа, поново уведено писање »дебелог јера«, прати С. Новаковић, ъ *и srpsko-slovenskoj i bugarsko-slovenskoj književnosti od XV. vijeka na dalje*. Rad 44 (1878) 150–174.

[11] Та пракса даје данашњој науци драгоцена обавештења о старосрпској акцентуацији. Најважнија студија из ове области је књига Р. В. Булатове *Старосербская глагольная акцентуация (Сборник 1509 г. как памятник истории сербского штокавского ударения)*, Москва 1975, где су наведени и други радови, међу којима су најбројнији прилози О. Недељковић.

[12] О. Недељковић, *Проблем рађања ресавског правописа и повеље из доба кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 243–254.

[13] В. Мошин, *»Револуције« у историји српског правописа*, Библиотекар 15–6 (1963) 465–475; О. Недељковић, *Правопис »ресавске школе« и Константин Философ*, Стара књижевност (у серији Српска књижевност у књижевној критици), приредио Ђ. Трифуновић, Београд 1965, 467–475.

[14] Најважније студије о том делу јесу: Đ. Daničić, *Knjiga Konstantina filosofa o pravopisu*, Starine 1 (1869) 1–43 (прештампано у Ситнијим списима Ђ. Д., књ. 3, Београд 1975 и И. В. Ягичъ, *Разсужденiя южнославянской и русской старины о церковно-славянскомъ языкѣ*. Изслѣдованія по русскому языку, томъ I, Санктпетербургъ 1885–1895, 287–1067 (стр. 366–581 *Книга Константина Философа и грамматика о писменехъ*, са пуним текстом Константиновог трактата).

Падом Србије под Турке није престало писање ни на српскословенском ни на народном језику, нити је ишчезла помињана расподела функција тих двају језичких израза. У погледу котинуитета традиције, писање на црквеном језику мање је страдало у новим приликама. Не само што су и даље преписивана затечена дела, већ је створено и много новога. Српскословенске су и све старе српске штампане књиге,[15] по правилу богослужбене садржине. Међутим, списа на народном језику насталих међу Србима имамо из овог периода много мање него из ранијих раздобља. Ишчезле су српске владарске канцеларије, из којих потиче главнина сачуваних старијих законика, повеља и писама. Ипак, до нас је допрло нешто докумената везаних за последње чланове деспотске породице Бранковића, као и за понеке друге српске велможе на тлу Угарске. Има и докумената писаних у канцеларијама херцега Стефана и његових наследника, као и повеља зетских господара Црнојевића. Наравно, и Дубровчани су наставили да кореспондирају са Србима ћирилицом, на народном језику.[16] Ћирилица је у Дубровник улазила и преко дубровачких трговаца који су живели у унутрашњости Балкана или су често путовали онамо, и од којих су сачувана ћириличка писма и тестаменти. У околини Дубровника ћирилицом се служио понајвише католички клер на територији која је некада припадала немањићкој држави и у којој је ћирилица за столеће или два надживела православну веру. Поред писама и нотарских аката, из овог циклуса је остало неколико обимнијих побожних састава.[17]

Током XV века ширило се земљиште српске писмености. Док је у XIV веку такво ширење ишло поглавито ка југу, кроз Македонију и Албанију, сада се укључују и севернији предели, на тлу тадашње Угарске. У тај простор ћирилска писменост је ушла заједно с пребеглицама из Србије. Већ из прве половине XV века има нешто података о преписивању српских књига у тим крајевима, а пре краја тога столећа у данашњој Војводини почела су се писати књижевна дела српских аутора и исправе српских феудалаца.[18]

И иначе је писање српским језиком у првом столећу по паду Деспотовине достигло географску рашireност каква није забележена ни раније ни касније. Српски је постао један од дипломатских језика у југоисточној Европи.[19] Њиме су се у својој међународној преписци служили турски султани, везири и

[15] Преглед и анализу тих издања даје Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV–XVII века*, Београд 1958; В. Јагић је посветио цетињском октоиху подробну текстолошку и лексичку студију, наведену на крају напомене 7.

[16] Већина докумената из овде поменутих скупина штампана је у збирци Љ. Стојановића, *Повеље и писма* I. Језичким особинама једне мање групе текстова из овога круга бави се рад П. Ивића *О језику писама султаније Марс*, ЈФ 30 (1973) 337–345.

[17] Језиком таквих текстова подробно се бавио М. Решетар, *Језик српског молитвеника од године 1512*, Глас 176 (1938) и *Дубровачки зборник од год. 1520*, Београд 1933.

[18] Ђ. Сп. Радојичић, *Стара српска књижевност у средњем Подунављу (од XV до XVIII века)*. Годишњак ФФ 2 (1957) 239–270.

[19] Досад најпотпунији увид у ову проблематику (са библиографским подацима) даје књижица М. Костића *Српски језик као дипломатски језик југоисточне Европе од XV.–XVIII. в.*, Скопље 1924. Турска преписка са Дубровником до средине XVI века касније је прештампана у збирци Љ. Стојановића поменутој у нап. 16; уп. још и: А. Ивић, *Шест српских писама из шеснаестог столећа*, Прилози КЈИФ 5 (1925) 133–140; Г. Елезовић, *Турско-српски споменици Дубровачког архива*, ЈФ 11 (1931) 7–88; Н. Радојчић, *Пет српских писама с краја XV века*, ЈФ 20 (1953–1954) 343–367; Б. О. Унбегаун, *Четири писма турског султана Селима на српском језику*, Xenia Slavica, Papers Presented to Gojko Ružičić, The Hague – Paris 1975, 221–228.

обласни заповедници, као и владари и магнати мађарски и румунски.[20] Још од 1396. турски функционери из српских крајева дописивали су се са Дубровчанима на нашем језику, а од 1420. до средине XVI века и султани пишу српска писма Дубровнику. Та су писма била најчешће екавска, а писари су очевидно били родом из разних предела, понекад и из оних на граници Македоније. Разлоге за овакву праксу наћи ћемо у чињеницама да је Турска, заузимајући некадашње место српске државе као господара дубровачког залеђа, преузела и знатан део њених функција и њене традиције, а да је на турском двору било много достојанственика родом из наших крајева. Свакако је од значаја био и велики углед некадашње српске државе, која је од свих балканских хришћанских земаља пружила Турцима најдуготрајнији отпор, а такође углед српске културе из доба Деспотовине.

Са ширењем турских граница према западу и исламизацијом већег дела босанске и херцеговачке властеле појављују се међу писмима турских заповедника и икавски написани састави. Такви се текстови, наравно, ни у којем смислу не могу сматрати српским. То поготову важи за (такође обично икавска и чак често чакавска) писма команданата са хрватске стране, упућена њиховим турским колегама. Није, међутим, без значаја чињеница да је азбука којом је писана та преписка била ћирилица.

О положају српскохрватског језика на султановом двору сведочи, поред многобројних непосредних вести у изворима о томе да је тамо тај језик био познат, и персијско-арапско-грчко-српски фразеолошки речник, сачињен, по мишљењу турског историчара Џафероглуа,[21] за султана Мехмеда II Освајача. Дело носи наслов *Lugat-i farisî, arabî ve rumî ve sırb* и обухвата шездесетак страница калиграфски исписаних. Из одломка који је изнео Џафероглу стиче се утисак да је превод реченица на српски извршио неки учен Србин, рекло би се јекавац.

Текстови којима располажемо омогућују нам, бар у главним цртама, увид у развој говорног језика у овде разматраном периоду.[22] Најкрупније промене тичу се вокала: у многим крајевима полуглас се претворио у *а* (уместо писања *дьнь, любьвь* појављује се *дань, любавь*), вокално *л* је прешло у *у* (*дугь* место *дльгь*), а *л* на крају слога дало је *о* (*дао, искао* од *даль, искаль*). Осим тога, на истоку српске етничке територије још више се проширио екавски изговор (*вера, лепо*), а на западу јекавски (писање *виера, лиепо*). Тако је створен самогласнички систем који и данас карактерише главнину штокавских говора. Ту су само »чисти« самогласници *а, е, и, о* и *у*, као и вокално *р* у примерима као *прст*.[23] У морфологији се потпуно изгубило разликовање

[20] У влашким повељама XV века, чији је језички тип претежно бугарски, ипак има много српских елемената, а има и таквих које су написане на углавном чистом српском екавском дијалекту; уп. С. Б. Бернштейн, *Разыскания в области болгарской исторической диалектологии* I, *Язык валашских грамот XIV–XV веков*, Москва–Ленинград 1948 (на стр. 128–224 поглавље *Сербские элементы в языке валашских грамот XIV–XV веков*).

[21] A. Caferoğlu, *Note sur un manuscrit en langue serbe de la bibliothèque d'Ayasofya*, Revue internationale des études balkaniques II/3, Београд 1936, 185–190.

[22] Литература о овом предмету углавном је наведена у напоменама 21, 22, 23 и 26 текста *Језик у немањићкој епоси* у првој књизи ове *Историје*, као и у напоменама 3, 4, 5, 16 и 17 у овом тексту.

[23] Уп. чланак П. Ивића *Основные пути развития сербохорватского вокализма*. Вопросы языкознания 7 (1958) 3–20.

двојине од множине, које је већ у претходном периоду било поколебано.[24] Број различитих деклинационих образаца углавном се свео на оно што постоји и данас. Због свега тога, крај XIV века и XV век можемо означити као доба у којем је главнина штокавских говора добила, у најважнијим појединостима, свој садашњи лик.

Током XIV и XV века образовали су се, у основним цртама, садашњи штокавски дијалекти. Развитак »јата« (ѣ) створио је екавске говоре на истоку, јекавске на југу и у центру и икавске на западу и северозападу, док је на северу, изгледа, остајао појас говора у којима се глас ѣ још увек разликовао од других вокала.[25] У јужнијим екавским говорима замена тога гласа са е остварена је врло доследно. У споменицима из косовских предела читамо примере као *неси, с туђем тргом, на воље* место *ниси, с туђим тргом, на вољи.* Тако је створен заметак дијалекта који се данас назива косовско-ресавским, а чија је колевка у простору од Проклетија код Пећи до Копаоника код Трепче. Насупрот томе, у северним екавским говорима појавило се *и* на месту ѣ у примерима као што су горе наведени. Екавски изговор је продро и у српскословенски језик, и то не само на земљишту где је то одговарало особинама народног говора. Тако нпр. у црквеним књигама штампаним на Цетињу, у Скадру, као и у Горажду у Босни налазимо многобројне »екавизме« – примере који сведоче о изговору *е* наместо старог ѣ. Ово сведочи о угледу и утицају рашких црквених и културних средишта, а свакако и о уједначености језичке праксе у чврсто централизованој српској цркви. Међутим, у световним текстовима, на пример у повељама из Херцеговине и Црне Горе, јекавски изговор је обилно засведочен.

У јекавским и икавским говорима на тлу Херцеговине појавило се, по свој прилици око XV века, тзв. новоштокавско преношење акцената за један слог ка почетку речи. Облици као *на̄ро̑д* и *трго̑вци* почели су се изговарати *на́род, тр́го̄вци.*[26] Ова се појава убрзо почела нагло ширити. На јекавском земљишту она је одвојила говоре у Херцеговини (у њеним границама из доба херцега Стефана) од оних у Зети, у којима новоштокавско преношење акцената по правилу није спроведено. Многи зетски говори остали су незахваћени и претварањем полугласа у *а.* Иста је појава изостала и на истоку и југу Србије, у призренско-тимочким говорима, смештеним југоисточно од црте Дечани–ушће Лаба у Ситницу–Прокупље–Сталаћ–Зајечар, све до македонске и бугарске границе. Тамо се и данас изговара нпр. *дьн* и *сьн* место *дан, сан,* а нема ни промене крајњег *л* у *о:* у источнијим деловима те области чувају се облици као *бил,* а у западнијим се говори *бија,* али не *био.* У тим говорима није у потпуности остварена ни замена вокалног *л* са *у,* те се говори нпр. *длго* или *дльго* или *длуго,* али по правилу не *дуго.* Ови архаизми, као и они у Зети, објашњавају се географским чиниоцима. Често се догађа да периферија неке језичке области остане необухваћена иновацијама које се шире из унутрашњости. Свакако није без значаја била ни околност да је већи део подручја призренско-тимочког дијалекта тек накнадно ушао у састав немањићке државе, а да најисточнији делови тог подручја, као ни његов североисток, никад нису припадали ни тој држави ни Деспотовини. Слабији додир међу становништвом двају предела увек доводи до стварања језичких разлика. Карактеристично је и то да су југозападни говори поменуте области, који су најближи средишту немањићке државе и који су јој најраније присаједињени, прихватили знатно више штокавских иновација него говори даље ка истоку и североистоку. Битно је, међутим, да су сви ти говори без разлике по пореклу чисто штокавски. Они поседују све оне одлике по којима се српска језичка стварност од врло давних времена разликовала од бугарске.

[24] О овоме А. Белић, *О двојини у словенским језицима,* Београд 1932, Посебна издања СКА XCI (поглавље *Штокавски дијалекат* 91–146).

[25] О последњим, расутим остацима дијалеката из тога појаса: P. Ivić, *Der Vokal ě als lebendiges Phonem in den serbokroatischen Mundarten,* International Journal of Slavic Linguistics and Poetics I–II, 1959, 38–54.

[26] Хронологију новоштокавског акценатског преношења разјаснио је H. Sköld у раду *Zur Chronologie der štokavischen Akzentverschiebung,* Lund 1922, Lunds Universitets Årsskrift N. F. Avd. 1, Bd. 18, Nr. 3.

С друге стране, у призренско-тимочким говорима распрострањени су и такозвани балканизми – структуралне особине које се иначе по правилу не налазе у другим српскохрватским дијалектима, али су обичне у бугарском и македонском језику. Овамо спадају нпр. битно смањење броја падежа (конструкције као *дадоше на Марка, копа с мотику* место *дадоше Марку, копа мотиком*), непознавање инфинитива (конструкције као *ће дође* место *доћи ће*), компаратив типа *по млад* место *млађи* и скраћење свих дугих акцената. Исте појаве јављају се и у несловенским балканским језицима, румунском, албанском и новогрчком.

Проблем порекла балканизама је сложен и веома тежак. О њима се у науци расправљало необично много,[27] али су мишљења остала несагласна. Поуздано се зна само толико да су се они често ширили из једног језика у други и да њихов зачетак углавном не треба тражити у словенским дијалектима. Неки аутори сматрају да су они махом настали у грчкој језичкој средини, други их тумаче развојем у крилу балканског романског, тј. румунског, док трећи у балканизмима виде остатке структуралних особина трачког и других предримских језика на Балкану, које су приликом многобројних етничких асимилација на овом тлу прелазиле из једног језика у други. Не може се искључити ни могућност да су те особине управо и настајале у процесу језичке мешавине: сваки пут је реч о упрошћавању језичке структуре, а оно се нормално јавља онда кад се укрсте језици, на пример кад једно становништво напушта свој језик прихватајући други. Најзад, лако је могуће да за поједине међу њима вреде различита објашњења из круга овде поменутих.

Што се тиче балканизама у призренско-тимочкој дијалекатској области, још је почетком овог века показано да они представљају накнадно унете особине и да се не могу узети као доказ о неком старом сродству са бугарским и македонским језиком.[28] У тим пределима живели су некад у великом броју влашки пастири, о чему сведоче месна имена румунског порекла као *Балтабериловац, Барбаце, Букуровац, Бучум, Лептерија, Магура, Мачкатица, Мерце-*

[27] Темељно дело у овој области је књига K. Sandfeld-a *Linguistique balkanique, problèmes et résultats,* Paris 1930. Новији, веома компетентан преглед и анализу проблематике балканизама у јужнословенским језицима пружа H. Birnbaum, *Balkanslavisch und Südslavisch,* Zeitschrift für Balkanologie 3 (1965) 12–63.

[28] А. Белић, у монументалној монографији *Дијалекти источне и јужне Србије,* Београд 1905, Српски дијалектолошки зборник I.

лат, Мицор, Сврљиг, Сурдулица, Тумба итд. Приликом асимилације Влаха структуралне особине њиховог језика ушле су у српски говор који су они прихватили.

То објашњење је добило нове потврде у чињеницама откривеним у међувремену. У говору католичких Карашеваца (Крашована) у румунском Банату,[29] насељених онамо вероватно још око 1400. године, сачувао се узорак тимочког говора из доба пре него што је извршено упрошћавање падежног система и уопште пре завршетка процеса усвајања балканизама. Пред нама је веома архаичан старосрпски говор, с изразито штокавским ликом. С друге стране, новија истраживања говора православних Срба у румунском Банату показала су да тамо пред нашим очима настају балканизми под непосредним дејством етничког мешања с Румунима,[30] што даје подршку претпоставци да је румунски утицај некад одиграо исту улогу у призренско-тимочкој области. Наравно, не треба испустити из вида ни могућност да је ширењу балканизама на том тлу могло донекле допринети и суседство с македонским и бугарским дијалектима, у које су балканизми очигледно ушли раније.

Са схватањем о румунском пореклу призренско-тимочких балканизама у складу је претпоставка да су у раном средњем веку Срби од Бугара били одвојени појасом у којем је живело румунско сточарско становништво.[31] Тек доцније, кад се то становништво делом разишло, а делом подлегло асимилацији, дошле су у ближи додир западна и источна грана Јужних Словена. Накнадну потврду овом мишљењу дали су налази лингвистичке географије, која је у новије време утврдила да је на међи тих двеју словенских формација концентрисан изузетно висок број језичких разлика, од којих су неке старије од досељења на Балкан.[32] Изгледа да је језичка пукотина управо зато дубока што су се обе стране обликовале независно, па су тек касније, пошто су разлике међу њима нарасле, успоставиле географски додир.

Непосредно јужно од границе између Србије и Македоније простире се појас говора сличних призренско-тимочкима. Тај појас обухвата тетовски крај, Скопску Црну гору и пределе око Куманова, Кратова и Криве Паланке. Јужно одатле налазе се македонски дијалекти чије је порекло источнојужнословенско. Доцније гласовни развој је одвојио те дијалекте од највећег дела бугарских, а уз то их је у већем броју појединости повезао са српским говорима. У македонском је скоро свуда нестало умекшавања сугласника, а место типичних источнојужнословенских консонантских група *шт* и *жд* у примерима као *ношт* или *межда* појавили су се на широком простору гласови *ќ* и *ѓ* *(ноќ, меѓа)*, веома слични штокавским *ћ* и *ђ*.[33] Тако се догодило да је

[29] Тај је говор описао E. Petrovici у књизи *Graiul Caraşovenilor*, Bucureşti 1935.

[30] P. Ivić, *Les balkanismes naissants dans les parlers serbes du Banat roumain*, Omagiu lui E. Petrovici, Cluj 1962, 227–235.

[31] N. van Wijk, *Taalkundige en historiese gegevens betreffende de oudste betrekkingen tussen Serven en Bulgaren*, Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling Letterkunde, Deel 55, Serie A, N° 3, Amsterdam 1923, 55–76.

[32] Уп. поглавље *Језичка подела Јужних Словена* у тексту *Језик у доба до друге половине XII века* у првој књизи ове *Историје*, а посебно литературу наведену тамо у нап. 24.

[33] Основна обавештења о македонском језику и његовом развоју даје Б. Конески у *Enciklopediji Jugoslavije* 4, Zagreb 1960, 492–495 (под одредницом *Jezik makedonski*); уп. и књигу истог аутора *Историја македонског језика*, Београд–Скопје 1965.

велики део македонских говора по свом гласовном инвентару готово једнак главнини српских говора, а изразито различит од највећег дела бугарских. Овакво преусмеравање македонског развоја објашњава се утицајем са севера у раздобљу које је почело немањићким продирањем крајем XIII и почетком XIV века. Смена политичке власти била је праћена насељавањем српских феудалаца, којима су раздељена властелинства у Македонији. Престиж тих моћника и њихових дворова, свакако пуних људи такође досељених из српских крајева, дао је повод за језичко угледање домаћег живља. У Македонију је ушла и српска црквена организација, а с њом су дошле и књиге на српскословенском језику, које су замениле раније књиге у домаћој македонској редакцији.[34] Тако су и црква и култура почеле разносити српски утицај. То се стање није променило ни кад је Македонија крајем XIV века пала под Турке. У Македонији су се српскословенске црквене књиге преписивале све до XVIII века. Таквом развоју је без сумње допринело и то што је Србија све до 1459. наставила да живи као хришћанска држава и да зрачи неугашеном и чак веома живом културном делатношћу. У периоду који је следио појавиле су се и штампане српске црквене књиге, а кад је 1557. обновљена Пећка патријаршија, под њену јурисдикцију је доспео и знатан део Македоније. У осталим крајевима задржала се грчка црквена власт, тако да су у погледу словенских књига и они били упућени на српску цркву.

Језички утицај који је у македонске говоре уносио особине заједничке са српским дијалектима није био једнаке снаге у свим деловима Македоније. Тај се утицај најјаче осетио у северним и северозападним крајевима, а главни правац његовог продирања била је долина Вардара. Што се даље иде ка југу и истоку, он је слабији. Подручје његовог снажнијег деловања поклапа се отприлике са земљиштем данашње СР Македоније. У пределима Пиринске и Егејске Македоније он је одиграо мању улогу, а у најистуренијим крајевима, на пример источно од Солуна и у долини Месте, није ни дошао до изражаја.

У северозападном делу средњовековне Бугарске, у видинској области, још од XIII века била је раширена српска редакција црквенословенског језика, што је одговарало стању у народним говорима, који су у знатном делу те области имали штокавску, тј. призренско-тимочку основицу. У XV веку употреба српскословенског се проширила и на друге бугарске крајеве, очигледно под дејством оних истих чинилаца који су подржавали употребу српскословенског у Македонији и после њеног пада под Турке. Од значаја је свакако била и околност да су у састав Пећке патријаршије улазиле и ћустендилска и самоковска епископија у Бугарској.

Негде у доба турског освајања, или непосредно пре њега, тихо су ишчезли несловенски језици којима су у средњовековној Србији говориле поједине скупине становништва, по правилу издвојене посебним друштвеним статусом: Власи, приморски Романи и Саси.

Власи су били потомци романског предсловенског становништва, али то ипак не значи да су они у средњем веку били староседеоци свугде где су се

[34] Експлицитне податке о тој смени садржи нпр. рад В. Мошина *O podrijetlu Mihanovićeve ćirilske zbirke*, Slovo 4–5 (1955) 71–84.

налазили. Питање колевке румунског етникума је спорно. По једном схватању, тај се етникум образовао у данашњој Румунији, а по другом јужно од Дунава, у северној Бугарској, а можда и североисточној Србији. У сваком случају, јасно је да су у пределе западно и јужно од североисточне Србије Власи доспели накнадно, као веома покретљиви планински сточари, премештајући се у потрази за испашом. Помене влашких пастира налазимо у повељама тако рећи свих српских владара, од Стефана Немање до Ђурђа Бранковића, као и у дубровачким изворима. Та се сведочанства тичу готово свих српских крајева: Шумадије, Поморавља, ибарске области, Косова, Метохије, данашње Црне Горе и Херцеговине.[35] Влаха је, уосталом, било и у Босни, а од XIV века они се помињу и у динарским пределима у Хрватској. Румунску етничку припадност Влаха потврђују многа од њихових имена забележених у изворима, нпр. *Барбат, Бун, К'ндед, Мик, Сингур*. Ипак је већина Влаха носила словенска имена: *Братушко, Белослав, Војнег, Дружило, Прибоје, Срамко* итд. Румунска и словенска имена често су се мешала у истој породици, тако да су нпр. браћа носила имена различитог порекла, или је очево име било румунско, а синовљево словенско, или обрнуто.[36] Није јасно у којој мери словенска имена код Влаха треба тумачити као доказ започетом процесу етничке асимилације, или се радило само о моди, или можда и о политици давања имена коју је водила српска црква. У сваком случају, нарочито правни статус Влаха омогућавао је да се они под српском влашћу чувају као посебна друштвена група. Њихове трагове налазимо и данас у многим месним именима: *Барбатовце* код Блаца, *Крлигат* код Косовске Митровице, *Крнуле* код Владимираца, *Мачкат* на Златибору, *Негришори* у Драгачеву, *Урсуле* код Сјенице, али и код Рековца, *Шарбане* код Уба, затим у Црној Гори *Виситор, Дурмитор, Корнет, Меруља, Мургуле* итд.[37] Таквих топонима има, даље, и у Босни, а понешто и у Хрватској. Успомену на Влахе чувају и имена двеју планина *Влашић* (у централној Босни и северозападној Србији), масива *Романија* код Сарајева, предела *Стари Влах*, села *Власе* код Врања, *Власи* код Пирота, *Влашка* под Космајем итд.

Ратови и метежи изазвани османлијском најездом, а исто тако и прилике настале под новом влашћу, угрозили су друштвену посебност Влаха и допринели њиховом мешању с околним становништвом. Власи коначно примају језик тог становништва, а велики део посрбљених Влаха учествује затим у миграцијама динарских Срба ка северозападу. Нестанак етничких Влаха омогућио је да назив *Влах* (односно *влах*) развије два нова значења. Тим именом почели су у многим крајевима називати сточаре, нарочито кад се мислило на друштвени слој, с одређеним обележјима и статусом. Наравно, ти су сточари добрим делом стварно били потомци Влаха. У Хрватској, где су српски насељеници у XVI веку најчешће били сточари, име *Влах* постаје назив за Србина. Очигледно су Власи у српским земљама били језички славизирани још пре почетка миграција. Већ је поменуто да је у Хрватској и

[35] Од обимне литературе о средњовековним Власима и њиховим ономастичким траговима поменућемо само књигу која покушава да пружи синтезу: S. Dragomir, *Vlahii din Nordul Peninsulei Balcanice în Evul Mediu*, București 1959.
[36] С. Станојевић, *Лично име и народност у Србији средњега века*, ЈФ 8 (1928–1929) 151–154.
[37] О оваквим топонимима на територији призренско-тимочког дијалекта вид. на стр. 527–528.

одраније било нешто Влаха, који су онамо стигли сељакајући се дуж динарских гребена. За разлику од православних »Влаха« српске народности, затечени Власи су били католици. Уосталом и они су ускоро подлегли етничкој асимилацији, постајући Хрвати. Једино на два места у Истри налазимо и данас румунски говор, а још у XIX веку забележен је такав говор на отоку Крку.

Из језика некадашњих Влаха ушао је у српскохрватски известан број речи, од којих су неке старобалканског порекла,[38] док су друге латинске, као *бешика* (орган код човека и животиње), *мачуга* »батина«, *сугаре* »црно јагње«, а другде »касно ојагњено јагње«, *трзе* »касно ојагњено јагње«, *чутура* итд. Није случајно што је већина ових речи на један или други начин везана за пастирски живот.

У другој половини XV века угасио се стари романски (»далматски«) говор у Дубровнику, који се био најдуже одржао у властеоским породицама. У ранијој епоси слично се говорило и у многим другим приморским градовима, међу којима су немањићкој држави припадали Котор, Будва, Бар и Улцињ.[39] Тамо је тај говор ишчезао свакако раније, али ближи подаци о томе недостају. Само на крајњем северозападу, у граду Крку, далматски је живео до пред крај XIX века и стигао је да буде филолошки описан.

Далматски језик је остатак латинског говора који је заштићен тврдим зидинама приморских градова преживео наилазак Словена, а затим још дуго наставио да живи међу градским становништвом, социјално издвојеним од сеоске околине и економски и културно јачим од ње. Ипак се и тај језик најзад постепено угасио: градови нису могли живети без додира с околином, а и градска популација се обнављала пресељавањем из оближњих места. Далматски језик је изумро не остављајући за собом писаних докумената (осим оскудне релативно скорашње грађе из Крка). У ствари, далматски и није био језик писмености. Тамо где се говорило тим језиком, писало се латински или италијански. Стога су далматске позајмљенице у српскохрватском главни извор из којег наука црпе обавештења о ишчезлом језику. Не тако мали број тих речи ушао је и у књижевни српскохрватски, понекад више у његову западну варијанту него у источну: *блитва* (лат. *beta*), *гирица* (код Вука *гера*, лат. *gerres*), *дупин* (*delphinus*), *јарбол* (*arbor*), *лигња* (*lolligo*, акузатив *lolliginem*), *пригати* (*frigere*), *срдела* (*sardella*), *чемпрес* (*cypressus*) итд. Ове речи махом означавају појмове везане за море или приморје. Међутим, већина речи преузетих из далматског живи само у дијалектима, најчешће у онима дуж обале, евентуално и у суседним пределима, таквима као што су Црна Гора и Херцеговина. Овакве су речи, поред осталих, *капула* »црни лук« (лат. *capula*), *кимак* или *кимац* »стеница« (лат. *cimex*, акуз. *cimicem*), *мргињ* »међа« (лат. *margo*, акуз. *marginem*), *мрча* »мирта« (лат. *myrtus*).

[38] Вид. поглавље *Језички супстрати на Балкану* у тексту *Језик у доба до друге половине XII века* у I књ. ове *Историје*.
[39] Најважније дело о Романима у јадранском приморју написао је K. Jireček: *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, Denkschriften der Kais. Akad. der Wissenschaften, Philol.-hist. Classe XLVIII i XLIX, Wien 1901, 1903, 1904 (превод: *Романи у градовима Далмације током средњег века*, превео С. Стојановић, Београд 1962, Зборник К. Јиречека II). Та књига садржи обиље ономастичке грађе, на основу које писац утврђује етничку припадност становништва. У литератури о далматском језику средишње место заузима студија *Das Dalmatische* (I–II, Wien 1906, Kais. Akad. der Wissenschaften, Schriften der Balkankommission IV, V), чији је аутор Giulio Matteo Bartoli.

Вероватно негде у XV век пада и нестанак немачког дијалекта којим су у српским земљама у средњем веку говорили рудари »Саси«, досељени у XIII столећу из немачких рударских насеобина у Карпатима на тлу тадашње Угарске. И говор Саса је ишчезао незаписан. Ипак у средњовековним текстовима налазимо његове обилате трагове, понајвише у рударској терминологији:[40] *гвар'к* (средњовисоконемачки *gewërke*) »члан рударске дружине, сувласник окна«, *жамкошт* (срвнем. *samkost*) »(укупни) трошак експлоатације«, *килав* »врста рударске алатке« *(kîlhouwe)*, *лемшат* »рударски посао који се обавља у најам« *(lêhenschaft)*, *смиачар* »топионичар« *(smëlzer)*, *урбор* »порез на експлоатацију руде« *(urbor)*, *хутман* »рударски надзорник« *(huotman)*, *цауг* »алат, опрема« *(ziuc)*, *шихта* »рударско радно време, посао обављен у једној смени« *(schiht)*, *штона* или *штовна* »хоризонтално рударско окно« *(stolle)*. Много мање је било рударских термина изведених од домаћих речи: *рупа* »окно«, *рупник* »рудар«, *коло* »топионица«, *плакаоничар* итд. Заједно са понеким српским изразом, немачки термини су касније прешли из српске у турску рударску терминологију.[41]

Немачких позајмљеница било је и иначе у српском средњовековном језику, углавном у области градског живота и делатности: *пургар* »градски већник« *(burgaere)*, *шнајдар* »кројач« *(snîdaere)*, *шуштер* »обућар« *(schuoster)*, па чак и *шпилман* »глумац« (spilman).

Ове су речи касније ишчезле из оптицаја у српској средини. То је очигледно последица пропасти средњовековног рударства у Србији и грађанског сталежа који се почињао стварати у доба пред турску најезду. Чак и кад су поједине речи и касније засведочене у језику *(шихта, шнајдер, шустер)*, ради се о новом, много каснијем преузимању, углавном у XVIII и XIX столећу. Међутим, у ономастици је сачувано доста трагова саских речи: *Утманчићи* и *Утманска махала* у селу Тамничу код Неготина (од *хутман*), *Утманци* »стари род у Јасеновику код Новог Брда«, *Шљакне* у атару села Ајновце недалеко од Новог Брда (средњовековно *шљакна*, сада *шљака*), *Штона* код Такова итд. Оваквих остатака има на много места, чак и тамо где нема писаних извора који би садржали сведочанства о некадашњем присуству Саса или о рударској делатности.

Сеобе изазване турском најездом прошириле су област настањену Србима углавном у два правца. Срби из Србије тражили су уточиште у севернијим крајевима, прелазећи Саву и Дунав, док су се они из динарских предела, првенствено из Херцеговине у њеним првобитним границама, кретали ка северозападу и настањивали у западној Босни и у Хрватској. На тај начин умногоме је проширено земљиште двају дијалеката: севернијег типа екав-

[40] Најнепосреднији извор података о тој терминологији у Србији је рударски законик из 1412. године, чији је текст с речником и студијом објавио Н. Радојчић: *Закон о рудницима деспота Стефана*, Београд 1962. Од раније литературе најзначајнији су књига В. Скарића *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, Београд 1939, Посебна издања СКА CXXVII (углавном на основу турских правних текстова који су преузели српске правне норме и техничке изразе) и расправа М. Павловића *Трагови рудара Саса у српскохрватском језику*, Годишњак ФФ 5 (1960) 99–127. Веома компетентна филолошка тумачења појединих термина дао је J. Schütz, *Germano-Serbica* I, Die Welt der Slaven 2, 1957, 43–48; II, Die Welt der Slaven 4, 1959, 13–20.

[41] В. Б. Джонов, *Немските рудarскоправни заемки в балканските редакции на »Саския закон«*, Годишник на Софийския университет, Факултет по западни филологии LXV, 2, София 1972, и тамо наведену литературу.

ског, који данас зовемо шумадијско-војвођанским, и северозападнијег јекавског, чија је матична област у (тадашњој) источној Херцеговини, тј. у области од Неретве до линије Орјен–Пјешивци–горњи ток Мораче–Колашин–Пријепоље. Приликом насељавања говори су се мешали, а њихове разлике смањивале. Стога се новонасељени предели одликују дијалекатском уједначеношћу, иза које свакако стоји и једна општија уједначеност етничких обележја.

Пресељени Срби смештали су се махом у просторима опустелим у току ратова, најчешће тако што су се ранији житељи – обично Мађари или Хрвати – повукли у дубину територије под хришћанском влашћу. Извесно је да на северозападу српски насељеници нису затицали никакво стариначко српско становништво, али кад је реч о северу, о пределима данашње Војводине, питање је сложеније.

Стигавши у панонску равницу крајем IX века, Мађари су затекли Словене, о чему речито сведоче месна имена у Панонији. Процес језичке асимилације тих Словена ишао је постепено и потрајао више векова. Географска имена у средњовековним изворима показују да се ово догодило и у Војводини, бар делимично. С друге стране, крајем XVI века, после српских сеоба, Мађара у данашњој Војводини готово уопште није било. Из ових околности произлази питање да ли је на том тлу било континуитета словенског живља, или је пре таласа сеоба у XV веку Војводина била етнички потпуно мађаризована. По свему изгледа да историјској истини одговара претпоставка о континуитету, додуше ограниченом. Постојећи гласовни ликови назива *Срем* (од античког *Sirmium*), *Тамиш* (од античког *Tibissus*), *Фрушка гора*[42] и *Земун*[43] такви су да се могу објаснити само непрекинутим животом тих речи у штокавској средини. Додуше, ту се ради о крупнијим географским објектима, познатим надалеко, те се не може искључити могућност да је понеко од тих имена континуирано живело у словенским устима чак и ако словенског говора на самом том месту више није било. Ово, међутим, не важи за мања насеља, као што су сремска села *Грабовци*, *Каменица*, *Рача* и *Сланкамен*, забележена још знатно пре српских сеоба.[44] Исто тако у XIII или XIV веку помињу се у Срему касније ишчезла места *Дрмановци*, *Жировци*, *Јакшинци*, *Кучетинци* и *Степановци*.[45] Многа друга месна имена засведочена су само

[42] Израз значи »франачка гора«. Византијски писац Никита Хонијат помиње област Φραγγοχώριον у Срему.

[43] Име, забележено још 1173. као *Zemlen*, потиче од старог словенског придева *землн* и значи »земљани (град)«.

[44] Најважније збирке података о средњовековним топонимима у данашњој Војводини: D. Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, I–III, V, Budapest 1890, 1894 1897, 1913; F. Milleker, *Délmagyarország középkori földrajza*, Temesvár 1915; Gy. Györffy, *Az Árpádkori Magyarország történeti földrajza* I, Budapest 1963; L. Matijević, *Hidronimi današnje Bačke u dokumentima iz doba Arpadovića*, Годишњак ФФ 10 (1967) 471–480; G. Heller und K. Nehring, *Comitatus Sirmiensis*, München 1973; K. Nehring, *Comitatus Bachiensis et Bodrogiensis*, München 1974. Расправе о топонимији: J. Ердељановић, *Трагови најстаријег словенског слоја у Банату*, Niederlův sborník, Praha 1925, 275–308; П. Скок, *Топономастика Војводине*, Војводина I, Нови Сад 1939, 108–127; исти, *Топономастика Војводине* [текст различит од претходног], Зборник Матице српске, серија друштвених наука 2, Нови Сад 1951, 57–65; B. Eschenburg, *Linguistische Analyse der Ortsnamen der ehemaligen Komitate Bács und Bodrog von der ungarischen Landnahme (896) bis zu Schlacht von Mohács (1526)*, München 1976, Slavistische Beiträge, Band 97.

[45] О архаичним наставцима *-овци*, *-инци* вид. W. Lubaś, *Słowotwórstwo południowosłowiańskich nazw miejscowych z sufiksami -ci, -ovci, -inci itp., Katowice 1971*. О топонимијским суфиксима у српскохрватском језику – који су веома значајни за старе етничке повезаности и поделе –

нешто касније, у XV веку, или садрже језичке особености које сугерирају да су рано настала: *Буђановци, Голубинци, Димитровци* (данашња Сремска Митровица, по средњовековној цркви св. Димитрија), *Добановци, Стејановци, Беочин, Крушедол, Обреж, Пазова* (некад *Пазухо*, око села је *Пазушко поље*), *Сасе: Баваниште, Војловица, Вршац, Избиште; Жабаљ, Турија* итд. Поједини међу овим примерима могу се и друкчије тумачити, а коначно рашчишћавање многих питања захтева продубљеније студије, каквима засад не располажемо. Ипак укупност материјала показује да словенски живаљ није био сасвим ишчезао из неких предела у Војводини. То се односи првенствено на Срем, па и на јужни Банат, можда и на делове јужне Бачке. Подршку оваквом закључку даје и околност да се јужна Војводина географски ослања с једне стране на Славонију, у којој је континуитет словенских насеља кроз средњи век сасвим сигуран, а са друге стране на јужни део данашњег румунског Баната, у којем је утврђен слој словенске топонимије са штокавским гласовним особинама.[46]

Изнесени подаци не уклањају чињеницу да из целе Војводине располажемо обилним подацима о мађарским топонимима у средњем веку. Многи од њих преузети су и у српскохрватски језик, у којем живе и данас. Такви су нпр. у Срему *Баноштор, Беркасово, (Петро)варадин, Ердевик, Илок, Ириг, Манђелос, Марадик, Ривица, Черевић*; чак и неки православни манастири као *Гргетег, Кувеждин* и *Фенек* носе мађарска имена. У Банату овамо спадају, поред многих других, *Бечкерек, Кикинда, Ковин, Селеуш, Сефкерин, Фаркаждин*, а у Бачкој *Бечеј, Лок, Мошорин, Футог, Чуруг*. Нису ретки ни топоними словенског порекла који се данас употребљавају у помађареном облику, што значи да нису непосредно наслеђени из словенске старине, него су преузети од Мађара, који су их у своје време примили од Словена: *Бајмок* (од слов. *Бојник*), *Дорослово* (од *Дарослава* или сл.), *Иланџа* (старо слов. *Иловница*), *Кањижа* (слов. *Кнежа*, старији облик присвојног придева *кнежева*), *Сонта* (од слов. *сѫдъ*, данас *суд*), итд. Намеће се закључак да је пре српских сеоба у XV веку словенско становништво у Војводини, тамо где се још држало, углавном било помешано с мађарским.

О средњовековним додирима Срба с Мађарима сведочи и известан број речи тада позајмљених из мађарског. Таквима се обично сматрају нпр. *бир* »порез даван свештенику«, *варош* (испрва »подграђе«, тек касније »град«), *кип* »слика«, доцније »статуа«, *мертек* »мера«, *херцег*; име *Урош* је, изгледа, начињено на српском тлу од мађ. *úr* »господин«. Мађарских речи било је у то доба много више код Хрвата,[47] па и у Босни. Уосталом од овде поменутих израза *кип* и *херцег* су забележени у XV веку у Херцеговини, као и у крајевима даље ка западу и северозападу.

постоји и иначе прилично обимна литература, у којој најважнија места заузимају књиге страних истраживача: O. Franck, *Studien zur serbokroatischen Ortsnamenkunde*, Leipzig 1932 (репринт Nendeln/Liechtenstein 1968); S. Rospond, *Południowosłowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem -*itj*, Kraków 1937; исти, *Słowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem -ьsk*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1969; исти, *Stratygrafia słowiańskich nazw miejscowych (Próbny atlas toponomastyczny)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, Tom 1, 1974, Tom 2, 1976.

[46] E. Petrovici, *Studii de dialectologie şi toponimie*, Bucureşti 1970, 138–141, 250–254; чланци су објављени пре тога у Dacoromania 8 (1934–35) 175–180, односно Romanoslavica 10 (1964) 185–189.

[47] Географским и хронолошким питањима у вези с мађарским позајмљеницама бави се L. Hadrovics, *Neki problemi madarskih elemenata u srpskohrvatskom jeziku*, Београдски међународни славистички састанак, Београд 1957, 503–510.

ПОСЛЕДЊА УМЕТНИЧКА ЖАРИШТА

Пад Србије, Босне и Херцеговине под Турке створио је веома уске оквире за развитак уметничке делатности код Срба: она је још могла да се негује једино заслугом црногорских обласних господара из породице Црнојевића, на малом подручју од Скадарског језера до ловћенских страна, и међу расплршеном српском властелом која се ставила у службу мађарског краља. Није могла бити дуговека: угасила се у Црној Гори 1496. године, када је породица Црнојевића напустила земљу, а закратко је прекинута у Подунављу после турске провале на север и мохачке битке. Ипак је дала неколико вредних плодова, од којих су неки били од кључног значаја за будућу српску уметност која се развила у окриљу турског господства.

Црнојевићи су старање о подизању цркава, започето још у време Балшића, наставили под деспотом Стефаном, али су тек поткрај своје власти над Црном Гором дали трајнији допринос српској уметности у средњем веку.[1] Све до владавине Ивана Црнојевића њихове цркве, као ни цркве подручног становништва, нису се разликовале од најпросечнијег градитељства из балшићких времена, а по облицима и слогу биле су далеко сиромашније од триконхоса Балшића на Скадарском језеру. Заправо, све до изградње Цетињског манастира једино су се, изгледа, подизале мале, једнобродне цркве. Непознато је како су изгледале црква Св. Ђорђа и црква Св. Николе у престоним утврђењима Црнојевића, Жабљаку и Ободу, али је зато извесно да су три остале њихове задужбине биле дигнуте у стилу и традицији мање значајних балшићких цркава, каква је била она у селу Скла. Таква је надгробна црква Црнојевића, у Богородичином манастиру на острвцу Кому, на Скадарском језеру, испред Жабљака. Негде између 1415. и 1425. саздали су је браћа Ђурађ и Љеш Црнојевић, који су, сва је прилика, ту били покопани заједно са Стефаном Црнојевићем и његовом супругом Маром. Сачуване су њихове надгробне плоче, од којих су Марина и Љешова с натписима и украсом у стилу стећака. Мали храм с два пара пиластара премошћених ојачавајућим луковима има уздужни свод благо преломљен у темену, као што је то и чело полукалоте апсиде. Полукружна апсида има мало препуштену полукалоту као што је имају истовремене цркве у Скли и Рuњама, у Крајини, али и Св. Никола у махали Лисице недалеко од Бара или Св. Илија изнад Вељег Села. Цркви на Кому су, са северне и јужне стране, до половине XV

[1] Постоји преглед уметности у доба Црнојевића: *Историја Црне Горе* 2/2, 476–508 (В. Ј. Ђурић).

века пригра̂ђене сасвим мале капеле за сахрањивање, од којих она са северне стране има полукружну апсиду. Још се около цркве виде остаци првобитних манастирских грађевина.[2]

Скоро истоветног облика као комска црква, и исте величине, била је она, непознате посвете, у утврђеном граду Соколу, која је сачувана у рушевинама, а служила је за молитву малој посади тврђаве, али и за сахрањивање. Мора да ју је подигао Стефан Црнојевић око средине XV века, када је Соко, у систему одбране његових области, добио у значају.[3] Стефан је и раније, око 1425, подигао тврђавску цркву у свом граду Ђурђевцу, високо над Будвом. Она је била скоро упола мања од Кома, те није, помоћу пиластара и лукова, била подељена на травеје; била је знатно лепше изидана: уместо неправилног притесаног камена, употребљеног на Кому и у Соколу, ова је била изграђена лепо обрађеним великим тесаницима.[4]

Најлепшу, иако не највећу цркву у то време је саградила на острву Горици, на Скадарском језеру, госпођа Јелена, ћерка кнеза Лазара, а бивша жена Ђурђа II Балшића и Сандаља Хранића. Она је то учинила после неуспелог покушаја да добије дозволу, заједно са Сандаљем, да цркву подигне у Дубровнику. После Сандаљеве смрти вратила се на подручје којим је некада владао њен први муж, и поред његове цркве поставила своју као надгробну. Године 1439. храм је био изидан на урвини једне старије тробродне базилике, чије су зидове централног брода градитељи искористили за бочне зидове нове цркве. Бочне бродове старе базилике претворили су у капеле за сахрањивање, јер је у то доба било уобичајено да се оне налазе уз храмове на Скадарском језеру. Приморски градитељи су је подигли слично црквици Св. Петке у Спичу, под тврђавом Нехајем, па су њен свод, ојачан само једним луком на пиластрима, благо преломили у темену, дајући му готичке црте. Западну фасаду су пажљивије обрадили, улаз украсили понеком розетом, а направили су и три плитке нише за живописање полуфигуре Христа, Богородице и Јована Претече. Темом Деисиса, тесно повезаном за Страшни суд и васкрсење људи, сликари су обележили Јеленин маузолеј као што је то чињено над гробницама великаша током средњега века. Јелена је ту и у Горичанима, уз северну обалу језера, где је такође постојала црква, проводила своје последње дане у културној делатности и надзору око одржавања раније подигнутих цркава, око њиховог снабдевања лепо опремљеним књигама и раскошније скованим сасудима, окружена пажњом чланова куће Косача и бригом духовника исихастичког опредељења.[5]

[2] П. А. Ровинскій, *Черногорія въ ея прошломъ и настоящемъ*, Санкт-Петербургъ 1909, 148–150; Ђ. Бошковић, *Извештај и кратке белешке са путовања*, Старинар 6 (1931) 159; А. Јовићевић, *Манастир Ком*, Зетски гласник, год. VI, бр. 73 и бр. 76 (1933); *Историја Црне Горе* 2/2, 478–480 (В. Ј. Ђурић), где је наведена старија литература; P. Mijović, *Tragom drevnih kultura Crne Gore*, Titograd 1970, 190–194; П. Мијовић–М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд–Улцињ 1975, 110–111.

[3] Ђ. Шпадијер, *На Иванову граду Соколу*, Глас Црногорца, год. XXIV, бр. 46, Цетиње 11. XI 1895; П. А. Ровинскій, *нав. дело* 225–226; *Историја Црне Горе* 2/2, 482–483 (В. Ј. Ђурић); П. Мијовић–М. Ковачевић, *нав. дело* 137–138.

[4] М. Црногорчевић, *Ђурђевац (црква св. Георгија у Поборима)*, Шематизам православне епархије бококоторске, дубровачке и спичанске, Дубровник 1901, 39–41; М. Лукетић, *Ђурђевац – средњовековно утврђење Црнојевића*, Старине Црне Горе 3–4 (1965–1966) 203–207 (где је старија литература); *Историја Црне Горе* 2/2, 481–482 (В. Ј. Ђурић); П. Мијовић–М. Ковачевић, *нав. дело* 107–108.

[5] Ђ. Бошковић, *нав. дело* 161–162; *Историја Црне Горе* 2/2, 483–487 (В. Ј. Ђурић).

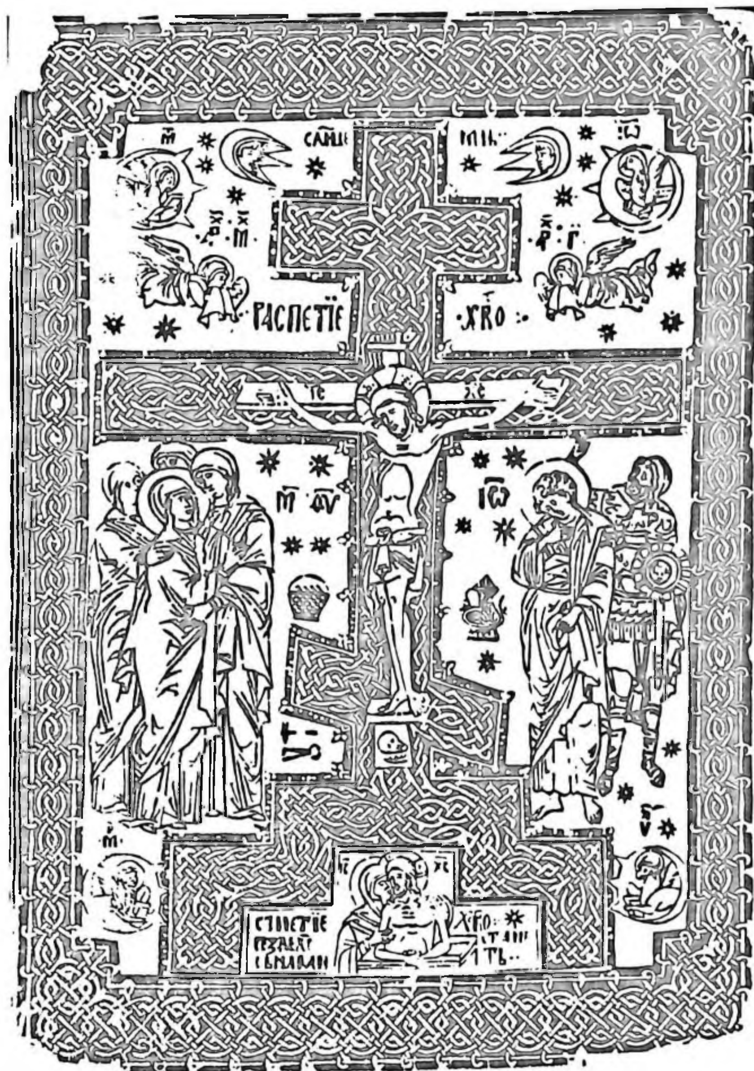

Хиландар, Распеће Христово, отисак с дрворезне плоче, око 1530. године.

Два последња Црнојевића, Иван и Ђурађ, уздигли су уметност у својој области на виши степен, уложивши у њу већа средства, желећи да, уз помоћ приморских мајстора и нове технике, изједначе своја старања о уметности са залагањем старих ктитора. Војвода Иван Црнојевић, вративши се из изгнанства из Италије, где се у Лорету заветовао да ће у част Богородице подићи храм, остварио је своју замисао 1483/84. године. Тада је завршио цркву у Цетињском манастиру, у чијем је суседству изградио и свој двор. Била је то доста велика тробродна базилика с три сљубљене апсиде, са централним бродом вишим од бочних, над којим се издизало округло кубе. На западној фасади је био ренесансни портал, а над њим розета. Розета и облици троделних прозора на бочним бродовима представљали су остатак готике; целина је деловала ренесансно. Узор за цркву Иван Црнојевић је могао пронаћи у Дубровнику, у изгледу катедрале Св. Марије, или у спољашњим облицима Дечана. С дубровачком катедралом цетињска црква имала је и истоветне тремове на бочним странама. Војвода је већ познавао вештине дубровачких градитеља, јер их је позвао кад је десет година раније, заједно са својим рођаком, херцегом Влатком, зидао цркву Св. Стефана у Новом, али тада из непознатих разлога нису успели да је заврше. Вероватно су из града св. Влаха дошли уметници и приликом подизања Цетињског манастира; у њиховом граду, па и у Котору, управо је тих година долазило у градитељству до готичко-ренесансних мешавина. Дубровчани су Ивану Црнојевићу помогли и у грађевинском материјалу; остало је забележено да су му послали већу количину црепа управо у време подизања манастира на Цетињу.

Цетињски манастир је порушен 1692. године; претходно је инжењерски снимљен, тако да су познати његова целина и основа цркве, а захваљујући једној цетињској графици из 1494, сачуван је и спољашњи изглед цркве. До наших дана остали су читави једино натпис са цркве, десетак великих капитела и једна парапетна плоча. Клесари украса на капителима и плочи свакако су били из Дубровника или Котора, јер се управо у тим градовима налазе сачувани слични примерци. Највише је капитела с волутама и розетама, али их има и с палметама или са двоглавим орлом, грбом Црнојевића. И на парапетној плочи, која је можда са старог иконостаса, двоглави орао је у венцу од ловорова лишћа, док су на оквиру увртено уже и низ пирамидица. Клесари су, као и градитељи, били више опредељени за ренесансу, мада је у њиховим радионицама још живео понеки готички мотив. Иако напредни по схватањима, они нису били међу најистакнутијим мајсторима свога доба: занатска знања нису уздигли на уметничке висине. У својој области је војвода Иван Црнојевић Цетињским манастиром усмерио уметност ка западњачким изворима, напустивши сваки напор претходника да се надовеже на немањићко наслеђе и да га саобрази текућем западњачком стилу. Неке цркве из XVI века, из старе Херцеговине, повеле су се за облицима Цетињског манастира насупрот општем покрету да се градитељство врати старијим српским источницима.[6]

У Цетињском манастиру одмах је започела преписивачка делатност; неопходне литургијске књиге нису се више могле добити из манастира на Скадарском језеру, јер су ови потпали под Турке, а њихове се радионице

[6] *Историја Црне Горе* 2/2, 489–496 (В. Ј. Ђурић); П. Мијовић, *нав. дело* 205–213; исти, *Монодија о камену*, Крушевац 1967, 112–121.

угасиле.[7] И у српским црквама на широком подручју које су Турци заузели осећао се, услед страдања, недостатак књига. Да би иоле помогао цркви у тим неприликама, Ђурађ Црнојевић, син војводе Ивана, чим је ступио на власт, купио је у Венецији једну малу штампарију и донео ју је, изгледа, у Цетињски манастир. Седам сарадника, под руководством монаха Макарија, пореклом из Црне Горе, обављали су у штампарији послове, тако да је већ почетком јануара 1494. издата прва књига, Октоих првогласник. За њим су следили Октоих од петог до осмог гласа, па 1495. Псалтир с последовањем и Требник (Молитвеник) и, најзад, Четворојеванђеље. Због провале Турака, штампарија је морала прекинути рад 1496. године. Изгледа да се у том тренутку припремао Цветни триод, јер су се сачували само остаци његовог макулатурног отиска. Макарије је претходно негде морао савладати основе штампарске вештине, а извесно је да су и његови сарадници били зналци особених штампарских послова. Вероватно је међу њима био и какав приморски мајстор који се разумевао у израду клишеа за отискивање иницијалних слова, заставица и графичких илустрација, јер их цетињске књиге, која више која мање, имају у знатном броју. Поједини дубровачки и которски занатлије познавали су начин припремања *»stampe«* за отискивање икона на хартији још много раније но што је основана Цетињска штампарија.

Украс и илустрације у цетињским књигама показују да су се у њих улила искуства венецијанског штампарског заната, графичка знања и стилска схватања дубровачко-которских мајстора и сликара, српска традиција у опреми рукописне књиге и православно поимање иконографије религиозних сцена. Од шест сачуваних књига Цетињске штампарије, четири су снабдевене украсом; друга књига Октоиха надмаша их све: на неколико десетина преосталих листова, поред иницијала и заставица, који су заступљени у свим књигама, у њему се налази и шест сцена: Мелоди пред Цетињским манастиром, Сабор Јована Претече, Сабор св. Николе, Сабор бесплотних сила, Издајство Јудино и Васкрсење Христово.

Два типа заставица – са концентричним круговима и са уписаним крстом у средини преплета – преузета су из српског рукописног украса; друга два типа – са савијеном разлисталом граном и са двоглавим орлом, грбом Црнојевића, у ловоровом венцу који носе анђели – су готичко-ренесансна. Сви иницијали – било само са орнаментима било с голим путима који свирају или се играју, а уз које су зечеви, птице, маске, рогови изобиља – створени су непосредним ослањањем на украс из ренесансних штампарија у Венецији, коју годину старији од оног у цетињској штампи. Венеција је надахнула и свечане ренесансне оквире за религиозне сцене у Октоиху петогласнику. Ту су у густе гранчице, пуне витица, уплетени, поред симбола јеванђелиста и грба Ђурђа Црнојевића који носе пути, још и змај, лав, грифон, разне птице и два друга пута у живим покретима. Сцене су у средишњем полукружно завршеном пољу и оне нису решаване у духу венецијанске графике. Њихова иконографска подлога налазила се у православним рукописним октоисима старијег доба, и у касновизантијском иконопису. Међутим, графичка стилизација облика никако није византијска већ готичка: лица су гдегде попримила натуралистичке црте, драперије и власи су западњачка прерада византијских образаца, а

[7] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, бр. 353, 355; И. Руварац, *Montenegrina*, Земун 1899, 36–37.

понека композиција је добила допуну чије је порекло у приморским олтарским сликама. Такав је случај са Сабором Јована Претече, на чијој је позадини западноевропски замак из кога хрле људи у поретку који се може наћи на сликама чланова какве верске братовштине у Далмацији. Због тога је врло вероватно да је неки од дубровачких или которских сликара учествовао у раду штампарске екипе на Цетињу. Лепота слова и отменост црно-белог украса у цетињским књигама, а озбиљност у редакцији штампаних текстова, изазивали су поштовање код савременика. Кад је нешто касније чињен покушај отварања ћирилске штампарије у Дубровнику и кад су српски штампари у Венецији у XVI веку отпочињали своју делатност, читаоци и купци су упозоравани да нове штампарије желе да се наставе на Цетињску, јер је она стекла висок углед. Неке штампарије у земљи – а посебно она из Милешеве – користиле су се иницијалима или заставицама из књига Црнојевића. Отуда су их преузимали и неки српски илуминатори који су радили на рукописним књигама под турском влашћу.

Цетињски штампар Макарије напустио је Црну Гору по њеном паду под Турке. Склонио се у Влашку. Између 1507. и 1512. он је у Трговишту одштампао три прве румунске књиге: Служабник, Октоих и Четворојеванђеље. Целина украса у њима сродна је оној из цетињских књига, мада су отпале све готичке или ренесансне особине, док је начин цртања био друкчији, а орнаментални мотиви различити. Макарије се у Влашкој ослонио на сарадњу с домаћим сликарима, који су у графику пренели стил влашке минијатуре. Свој живот Макарије је завршио на високом положају хиландарског игумана, на којем се помиње између 1525. и 1533. године. Ту се бавио и књижевношћу, написавши један текст о међама Дакије. Тада је, сва је прилика, направљен и један дрворезни клише за отискивање икона на хартији, који носи обележја Макаријеве личности, иако га није својеручно извео. С једне стране дрворезне плоче изрезано је Распеће Христово, с малом сценом Христа у гробу, у дну, док су с друге стране четири светитељска попрсја: Богородица с Христом типа Одигитрије, која је била славска икона манастира Хиландара, арханђел Михаило, св. Недеља и св. Петка. Византијски преплет је на свим оквирима и на крсту, док цртеж фигура одаје веома искусног мајстора и истанчанији је него у Макаријевим књигама. По Макаријевој замисли могао га је извести неки од критских сликара, који су се тих година појавили на Светој Гори и радили на живопису и иконопису.[8] Тако је заслугом војвода Ивана и Ђурђа Црнојевића српска уметност добила дела изразитијег ренесансног смисла, што није остало без одјека, макар и делимичног, у стваралаштву за време турске власти.

[8] Литература о Цетињској штампарији, њеном украсу и утицају већ је веома обимна. За историју уметности од посебног су значаја дела: Ђ. Сп. Радојичић, *О штампарији Црнојевића*, Гласник СНД 19 (1938) 133–171; исти, *Карактер и главни моменти из прошлости старих српских штампарија (XV–XVII века)*, Историски записи 3 (1950), passim; исти, *Српске архивске и рукописне збирке у манастиру Хиландару*, Архивист 5 (1955) 10–12; Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига*, Београд 1958, 27–28, 41–44, 62–70, 85–110, 172–174, 189–196; исти, *Дрворезна икона Распећа у манастиру Хиландару*, ЗРВИ 4 (1956) 187–196; исти, *Die venezianische Graphik des späten 15. Jahrhunderts und deren Nachhall im serbischen Buchdruck*, Südost-Forschungen 17 (1958) 101–107; исти, *Die italokretische Malerei und die serbische Graphik des 16. Jhs.*, Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines III, Beograd 1964, 251–255; *Историја Црне Горе* 2/2, 397–410 (Д. Богдановић), 499–508 (В. Ј. Ђурић), где је наведена потпуна литература.

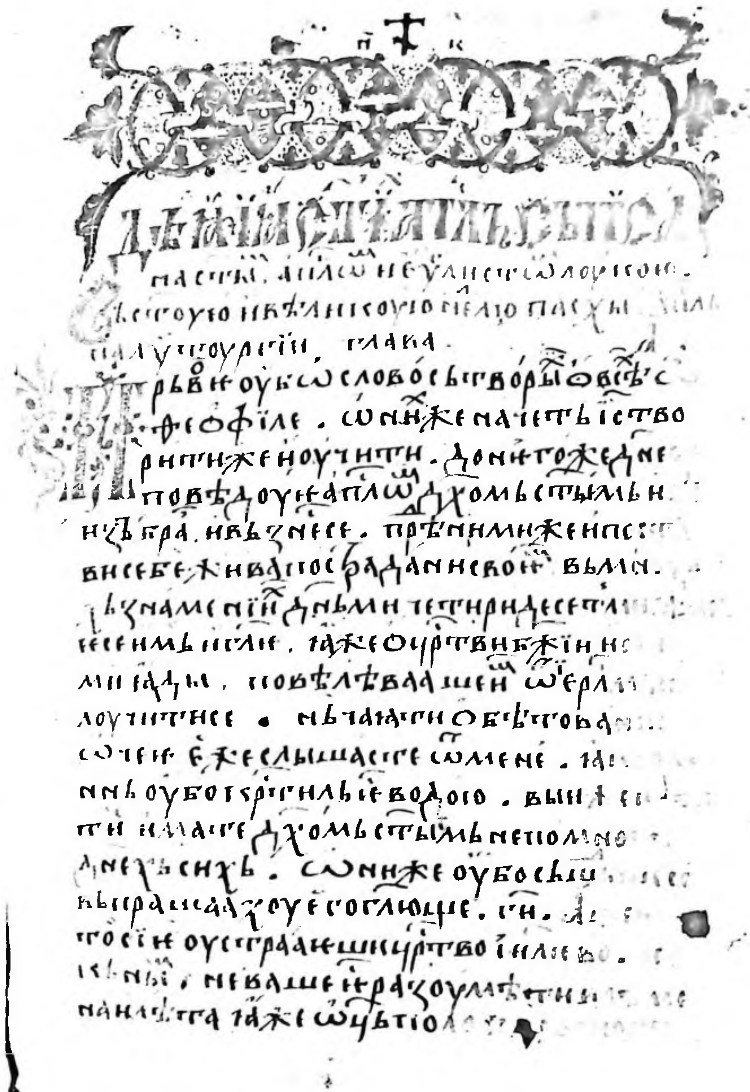

Вараждински праксапостол, 1454. године, Београд, Музеј Српске православне цркве.

Док су се на Балкану гасила последња средишта уметничке делатности међу Србима, ницала су нова у крајевима северно од Саве и Дунава, у јужним областима угарске државе. Повлачећи се пред Турцима на север, властеоске породице и народ појачавали су тамошње насеобине својих сународника и, праћени свештенством и монасима, одржавали или чак учвршћивали православље. Историјски извори сачували су успомене о придворним и другим црквама српске властеле после повлачења на север, сагарђеним већином од дрвета или каквог другог трошног материјала, због чега су ретко кад преживеле своје време. Уз име Владислава Херцеговића, сина херцега Стефана, помиње се 1514. црква Св. Богородице код села Глоговице под Калником; поред манастира Успења Богородице у доњем Потисју погинуо је 1500. године Вук, син војводе Милоша Белмужевића; један игуман манастира Ходоша, чији настанак предање везује за властеоску породицу Јакшића, забележен је 1523. године; у манастиру Јаску већ је 1522. преписана једна књига; извори потврђују да су Срби имали цркве у Коморану (помени из 1511. и 1518) и Српском Ковину (од друге половине XV в.) у Мађарској, а у Ланкерку (пре 1506) и Сасварошу (после 1512) у ердељском средњем Поморишју. Забелешке из каснијих времена о настанку знатног броја православних храмова, на северу од Саве и Дунава, морају се сматрати непоузданим све док не буду проверене археолошким ископавањима. Проучавање српског градитељства до турских освајања јужне Угарске на почетном је степену.[9]

Нешто се јасније сагледавају споменици црквеног градитељства на подручју Срема у последњим деценијама XV и првим деценијама XVI века. За њихово подизање су најзаслужнији чланови владарске куће Бранковића, који су се по паду Смедерева повукли на север. Непосредно пре доласка Турака на обале Дунава и Саве, на имањима Бранковића, у равницама Баната и Срема, свакако су постојале цркве; деспот Ђурађ Бранковић је, негде око 1450. године, добио од папе Николе V одобрење да на подручју Угарске може подићи девет ћелија и манастирића.[10] Деспотови синови, кћери и унуци упорно су настојали да одрже православље. Кћерка Кантакузина, удата за Улриха Цељског, имала је, извесно, придворну цркву у Цељу или Вараждину, јер је била окружена православним свештеницима. Као сведочанство о њеном залагању остао је сачуван један апостол преписан у Вараждину 1454. године,[11] са заставицом сачињеном од преплетених разнобојних кругова, која припада целини књижног украса из Моравске Србије. Кад се слепи деспот Стефан Бранковић повукао, да са породицом живи у фурланском Београду,

[9] Највише је података, историјских и легендарних, о српским црквама и манастирима јужне Угарске сабрао Р. Грујић, *Духовни живот*, Војводина I, Нови Сад 1939, 351–382 (са старијом литературом). И М. Кашанин је покушавао да васпостави првобитне токове српске архитектуре на подручју Срема и Баната: В. Петровић–М. Кашанин, *Српска уметност у Војводини*, Нови Сад 1927, 9–16, 24–26, 32–37; М. Кашанин, *Српска уметност у Војводини до Велике сеобе*, Војводина I, 441–446. Р. Грујић, *Пакрачка епархија*, Нови Сад 1931, 8–9, доноси податке о српским породицама и њиховим богомољама у Славонији из друге половине XV и раног XVI века. A. Somogyi, *Arhitektura srpske pravoslavne crkve u Srpskom Kovinu*, Рад Војвођанских музеја 15–17 (1966–1968) 93–101, који ковинску цркву датује у 1487. годину, а капеле с јужне стране у нешто касније време. Он сматра да је црква, иако потпуно готичка, од самог почетка била изграђена за православне Србе.

[10] Р. Грујић, *Духовни живот* 357.

[11] Исто, 383; Д. Медаковић, *Белешке о српској уметности у областима старе Славоније и Хрватске*, Старинар 5–6 (1956) 317 и сл. 1, 2.

он је тамо имао и цркву, у којој је и сахрањен. Прелазећи у Срем, ова грана Бранковића носила је Стефанове мошти и 1486. их положила у цркву Св. Луке у Купинову, која је тада већ постојала или је за ту прилику подигнута. Нешто касније, можда 1501. године, они су ту, на Обедској бари, саздали од храстових балвана црквицу Благовештења.[12] Међутим, готово све што су они изградили касније је било уништено или толико измењено[13] да се о њиховом уметничком опредељењу може говорити само на основу две задужбине: цркви Св. Николе у Сланкамену и храму манастира Крушедола.

Настанак Св. Николе у Сланкамену предање из XVIII века везује за деспота Вука Гргуревића, из породице Бранковића, мада су савремени историјски извори у вези с тим немушти. У сваком случају, настао је поткрај XV века, јер се помиње већ 1501, а његова величина, равна размерама Раванице, сведочи о угледу и богатству ктитора, каквих једва да је могло бити ван најужег круга најистакнутијих српских великаша у Мађарској. Развијени моравски триконхоси, са четири ступца која су носила кубе и с припратом, условили су план и схватање простора сланкаменачке цркве. Била су, међутим, прошла времена кићености фасада, изгубиле су се особине оног стила који је владао црквеним градитељством још у првој половини XV века. Грађена ломљеним каменом с ретком употребом опеке – и то, већином, око отвора – црква је добила, углавном, готички профилисане једноставне портале и уске, високе и полукружно завршене прозоре, који свој општи нацрт дугују готички опредељеном подручју. Мада је у потоњим преправкама изгубила два ступца, куполу, оригинална сводна решења и низ других појединости, она ипак довољно казује о осиромашењима и прилагођавањима које је претрпела моравска црква приликом преношења у Срем.[14]

Још више се удаљила од моравског плана Богородичина црква из манастира Крушедола. Има тип развијеног триконхоса, али јој је апсида врло дубока и скоро да има ширину брода, док су источни и западни травеј у наосу веома скраћени. Црква је заједно с правоугаоном припратом била исте величине као и она у Сланкамену, само је била нешто ужа. Спољашњи изглед јој је јако измењен у XVIII и XIX веку. Подигли су је негде између 1509. и 1514. чланови породице деспота Стефана Бранковића, његова жена Ангелина и син Максим. Максим је тада био београдски митрополит, дошавши на ту дужност после неколико година проборављених на митрополитском положају у Влашкој. Зато је влашки војвода Неагоје Басараб чија је жена такође била из рода Бранковића, помогао подизање Крушедола као нове задужбине

[12] Р. Грујић, *Духовни живот* 352–354, 360–362, 376.

[13] Ђ. Бошковић, *Две цркве крај Купинова*, Гласник ИДНС 12 (1939) 211–220, оставио је могућност да је доцније измењена црква Св. Луке у Купинову из времена деспота Ђурђа Бранковића. Он је у њеном типу – подужна основа с дубоком полукружном апсидом, с три пара прислоњених лукова и припратом – видео утицаје приморског средњовековног градитељства (стр. 211–216). Без претходних испитивања њу је заиста тешко датовати. О том типу, који се шири под утицајем јужног Приморја тек од друге половине XV века, уп. В. Кораћ–В. Ј. Ђурић, *Црква с прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство*, Зборник ФФ 8 (1964) 561–599. Што се тиче брвнаре, посвећене мајци Ангелини, на Обедској бари, Ђ. Бошковић није био кадар да говори о њеној старини, јер је била порушена 1930. године (стр. 216–220).

[14] И. Руварац, *Стари Сланкамен*, Зборник Илариона Руварца I, Београд 1934, passim; Л. Мирковић, *Црква у Старом Сланкамену*, Зборник МСДН 11 (1955) 118–120; С. Ћирковић, *О деспоту Вуку Гргуревићу*, Зборник ЛУ 6 (1970) 288–290; В. Кораћ, *Стара црква у Сланкамену и њено место у развитку српске архитектуре касног средњег века*, Зборник ЛУ 6 (1970) 293–311.

Бранковића.[15] То што су почели да развијају култове својих упокојених чланова и што су битно утицали на учвршћивање српске цркве у Срему, допринело је угледу њихових задужбина и повело потоње ктиторе српских манастира из јужне Угарске да и под турском влашћу наставе зидање задужбина на предању моравских триконхоса.

Упоредо са увођењем типа моравске цркве у уметност Срба настањених северно од Саве и Дунава ишло је и преузимање рашког црквеног плана. Вероватно је да је најстарији његов траг на северу остао у Сремским Карловцима. У питању су две цркве: горња, посвећена Ваведењу Богородице, која је сачувана, иако знатно измењена, и некадашња доња, чији је патрон био св. Никола, порушена 1758, да би на њеном месту била изграђена саборна црква. Сва је прилика да су биле подигнуте крајем XV или на почетку XVI века, али им се не знају ктитори. Обе су биле једнобродне с припратама и с правоугаоним, плитким певницама са северне и јужне стране, док су кубе носила четири ступца. Св. Никола је био знатно већи од храма Богородичиног ваведења и имао је полукружну апсиду за разлику од вишестране на цркви Ваведења.[16] Њихова посебност садржи се у чињеници да је у једнобродно тело цркве с правоугаоним певницама унесено решење с четири ступца и припадајућом лучном и сводном конструкцијом који носе кубе. У ранијим или истовременим црквама рашког плана такво решење није постојало. Оно је, очевидно, преузето са цркава развијеног уписаног крста, какве су се почеле у Србији градити у XIV веку. Тиме је предодређена појава читаве једне посебне скупине цркава код Срба из Подунавља у време турске власти.[17]

Једва се може навести покоји пример из сликарства насталог крајем XV или почетком XVI века који би говорио о уметничким схватањима српских ктитора у јужној Угарској. Поред тога што су се у црквама употребљавале иконе и утвари пренесене из Србије, створене су и нове, али се оне нису битно удаљиле од стила оних дела која су настала у слободној земљи век раније. Посебно су на томе као ктитори настојали чланови куће Бранковића. Кроз оданост предању – као што је то био случај и у градитељству – као да се у иноверној и страној средини бранила народна и верска посебност. Тако се у оштећеној фресци на зиду цркве Св. Николе у Сланкамену, на којој су приказана три јерарха, осећа да су још увек живи типови светитеља какви су, некада, сликани на пример у Каленићу.[18] У украсним заставицама и иницијалима из јеванђеља владике Максима Бранковића заступљени су преплети и стилизовани цветни орнаменти у склоповима какви су се раније сретали у

[15] Архитектура цркве у манастиру Крушедолу није довољно испитана. Основни историјски подаци о манастиру: Д. Руварац, *Манастир Крушедол*, Сремски Карловци 1918 (са старијом литературом); В. Петковић, *Преглед црквених споменика* 157–161; план цркве: В. Кораћ, *нав. дело*, цртеж 9/4.

[16] Р. Грујић, *Духовни живот* 355–356; В. Матић, *Стара црква светог Николе у Срем. Карловцима*, Зборник ЛУ 11 (1975) 81–95; П. Васић, *Уметничка топографија Сремских Карловаца*, Нови Сад 1978, 65–67, 71–72, 148, 167.

[17] Уп. В. Матић, *Манастир Војловица*, Зборник ЛУ 9 (1973) 151–171; исти, *Црква светог Николе у Нерадину*, Зборник ЛУ 10 (1974) 125; исти, *Стара црква манастира Ковиља*, Зборник ЛУ 12 (1976) 153–176; В. J. Ђурић, *Милешева и дрински тип цркве*, Рашка баштина 1 (1975) 23–26.

[18] С. Петковић, *Фреска са ликовима три јерарха у цркви св. Николе у Сланкамену*, Зборник ЛУ 6 (1970) 315–329.

књигама из доба Деспотовине.[19] На најлепшој сликарској целини из тог доба, насталој у другој деценији XVI века, на крушедолском иконостасном Деисису, најочитије је која су се схватања укрштала на једном уметничком делу Бранковића. На девет икона Деисиса садржан је програм какав је уведен на српске иконостасе у доба самосталности и какав се, у истоветном облику, налазио и на иконостасу Саборне цркве у Београду у време деспота Стефана Лазаревића. Стилизација фигура на њему веома је сродна оној коју су примењивали критски иконописци с краја XV или с почетка XVI века, а прихватили уметници на Светој Гори и сликари с влашког двора Неагоја Басарабе. Могућно је да су иконе крушедолског Деисиса биле у Влашкој и насликане, јер су словенски натписи на њима у редакцији која се тамо употребљавала.[20]

Ако се упореде скоро истовремени напори на пољу уметности које су чиниле породице Црнојевића или Косача на југу, а Бранковића и српске властеле на северу, онда се запажа да су последњи Црнојевићи стремили ка томе да се, уз чување само неких самосвојности, укључе у западноевропску уметност, док су се последњи Косаче, а поготову Бранковићи, чвршће везивали за предање из времена расцвата српске државе. И кад су приспели у туђу државу, каква је била Мађарска, они су са знатним средствима прегли да наставе ону уметност чији су токови били прекинути турском најездом. Али више није било уметничких подстицаја из ранијих византијских средишта, нити уметника који би носили нове идеје. Стара уметност Срба само се прилагодила новој средини не уносећи битне стваралачке новине. На ономе што су установили последњи чланови из родова српске властеле на подручјима северно од Саве и Дунава почивала је, у сенци некада славне прошлости, потоња српска уметност под Турцима.

[19] Уп. Л. Мирковић, *Старине фрушкогорских манастира*, Београд 1931, 27–28, т. XXVIII (са старијом литературом).

[20] Л. Мирковић, *Деисис крушедолског иконостаса*, Старинар 3–4 (1955) 93–104; В. J. Ђурић, *Иконе из Југославије*, Београд 1961, 57–58, 116 (са старијом литературом); C. Nicolescu, *Icônes roumaines*, Bucarest 1971, 17, 19–20, 34–35 (где је реч о влашким иконама с двора Неагоја Басараба, чија је жена Деспина била из породице Бранковића и где је старија румунска литература).

СКРАЋЕНИЦЕ
чешће наведених дела

Acta Albaniae I, II,	L. Thallóczy – C. Jireček – E. Sufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia* I–II, Vindobonae 1913–1918.
Анали	Анали Филолошког факултета, Београд.
Archiv SlPh	Archiv für slavische Philologie.
ASV	Archivio di Stato Venezia.
Атанасовски, В., *Пад Херцеговине*	В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Београд 1979.
Божић, И., *Дубровник и Турска*	И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952.
Божић, И., *Немирно Поморје*	И. Божић, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979.
Брокијер, *Путовање*	Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950.
Byz.	Byzantion.
Vjesnik ZA	Vjesnik Zemaljskog arhiva.
VIG	Vojnoistorijski glasnik.
Gelcich, J. – Thallóczy, L., *Diplomatarium Ragusanum*	J. Gelcich – L. Thallóczy, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest 1887.
Georgius Sirmiensis, *Epistola*	Georgius Sirmiensis, *Epistola de perditione regni Hungarorum*, Monumenta Hungariae Historica II, Scriptores 1, ed. G. Wenzel, Pest 1857.
ГЗМ	Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине.
Глас	Глас Српске краљевске академије; Глас СКА. Други разред; Глас САН. Одељење друштвених наука; Глас САНУ. Одељење историјских наука.
Гласник ДСС	Гласник Друштва српске словесности.
Гласник ИДНС	Гласник Историског друштва у Новом Саду.
Гласник СНД	Гласник Скопског научног друштва.
Гласник СУД	Гласник Српског ученог друштва.
Годишњак ДИБиХ	Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине.
Годишњак ФФ	Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду.

Годишњица НЧ	Годишњица Николе Чупића.
ГСПЦ	Гласник Српске православне цркве.
Дероко, А., *Средњевековни градови*	А. Дероко, *Средњевековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950.
Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*	Деспот Стефан Лазаревић, *Књижевни радови*, приредио Ђ. Трифуновић, Београд 1979.
Динић, М., *Грађа за историју Београда* II	М. Динић, *Грађа за историју Београда* II, Београд 1958.
Динић, М., *За историју рударства* I–II	М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* I–II, Београд 1955–1964.
Динић, М., *Из Дубровачког архива* I–III	М. Динић, *Из Дубровачког архива* I–III, Београд 1957–1963–1967.
Динић, М., *Област Бранковића*	М. Динић, *Област Бранковића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 26 (1960) 5–30 (= *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 148–177).
Динић, М., *Одлуке већа*	М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке Републике* I, Београд 1951.
Динић, М., *Писмо угарског краља Жигмунда*	М. Динић, *Писмо угарског краља Жигмунда бургундском војводи Филипу*, Матица српска, Зборник за друштвене науке 13–14 (1956) 93–98.
Динић, М., *Српске земље*	М. Динић, *Српске земље у средњем веку, Историјско-географске студије*, приредио С. Ћирковић, Београд 1978.
Ђурић, В. Ј., *Византијске фреске у Југославији*	В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974.
Елезовић, Г., *Турски споменици* I	Г. Елезовић, *Турски споменици* I (1348–1520), Зборник за источњачку историску и књижевну грађу, Серија прва, књ. I, Београд 1940.
Живот деспота Стефана Лазаревића, превод Л. Мирковић	*Живот деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа*, Старе српске биографије XV и XVII века, Београд 1936, 43–125.
Живот Стефана Лазаревића, изд. В. Јагић	*Константин Филозоф и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српскога*, изд. В. Јагић, Гласник Српског ученог друштва 42 (1875) 223–328.
Животи краљева и архиепископа српских, изд. Ђ. Даничић	*Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило II и други, изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866.

Закон о рудницима, изд. Н. Радојчић	*Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, изд. Н. Радојчић, Београд 1962.
Зборник ИК	Зборник историје књижевности Одељења језика и књижевности САНУ.
Зборник ЛУ	Зборник за ликовне уметности Матице српске.
Зборник МСДН	Зборник Матице српске, Серија друштвених наука.
Зборник МСИ	Зборник Матице српске за историју.
Зборник МСКЈ	Зборник Матице српске за књижевност и језик.
Зборник ФФ	Зборник Филозофског факултета у Београду.
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института САНУ.
ZČ	Zgodovinski časopis.
ИАК	Историјски архив Котора.
ИГ	Историјски гласник.
Ист. народа Југославије I	*Историја народа Југославије* I, Београд–Загреб–Љубљана 1953.
Историја српског народа I	*Историја српског народа* I. *Од најстаријих времена до маричке битке 1371*, уредник С. Ћирковић, Београд 1981.
Историја Црне Горе 2/1, 2/2	*Историја Црне Горе*, књига друга, том први, том други, Титоград 1970.
ИЧ	Историјски часопис.
Јиречек, К., *Ист. Срба* I, II	К. Јиречек, *Историја Срба*, превео Ј. Радонић, I–II, Београд 1952^2 (репр. 1978).
Јиречек, К., *Споменици српски*	К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА 11 (1890).
JIČ	Jugoslovenski istorijski časopis.
Jorga, N., *Notes et extraits* I–VI	N. Jorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, I–VI, Paris 1899–1916.
ЈФ	Јужнословенски филолог.
Калић-Мијушковић, Ј., *Београд у средњем веку*	Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967.
Cantacuzenos I–III	Ioannis Cantacuzeni eximperatoris historiarum libri IV, ed. L. Schopen, I–III, Bonnae 1828–1832.
Кашанин, М., *Српска књижевност*	М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1975.
КИ	Књижевна историја, Београд.
Codex Zichy I–XI	I. Nagy – G. Nagy – D. Veghely, *Codex diplomaticus comitum Zichy*, I–XI, Budapest 1871–1915.
Летопис МС	Летопис Матице српске.
Ljubić, Š., *Listine* IV–X	Š. Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike* IV–X, Zagreb 1874–1891.
Макушев, В., *Историјски споменици* I–II	В. Макушев, *Историјски споменици* I–II, Варшава – Београд 1874–1882.

Malyusz, E., *Zsigmondkori oklevéltár* I–II	E. Malyusz, *Zsigmondkori oklevéltár* I–II, Budapest 1951–1958.
Marino Sanuto *Világkrónikája* (I), (II), (III)	Marino Sanuto *Világkrónikájának Magyarországot illető tudósításai*, ed. G. Wenzel, Történelmi tar 14 (1869) 3–282 (I), 24 (1877) 3–300 (II), 25 (1878) 3–390 (III).
Miklosich, F., *Mon. Serbica*	F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii*, Vindobonae 1858 (репр. Graz 1964).
Millet, G., *L'ancien art serbe*	G. Millet, *L'ancien art serbe*. Les églises, Paris 1919.
Михаљчић, Р., *Крај Српског Царства*	Р. Михаљчић, *Крај Српског Царства*, Београд 1975.
Новаковић, С., *Зак. споменици*	С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, Београд 1912.
Новаковић, С., *Срби и Турци*	С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*. Историјске студије о првим борбама с најездом турском пре и после боја на Косову, Београд 1960[3].
Орбин, М., *Краљевство Словена*	Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, превео З. Шундрица, Београд 1968.
Острогорски, Г., *Историја Византије*	Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959[2] (= Сабрана дела VI, Београд 1970).
Петковић, В., *Преглед црквених споменика*	В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950.
Прилози КЈИФ	Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор.
Prilozi OF	Prilozi za orijentalnu filologiju.
Пурковић, М., *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*	М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978.
Пуцић, М., *Споменици србски* I–II	М. Пуцић, *Споменици србски* I–II, Београд 1858–1862.
Rad	Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.
Radojičić, Đ. Sp., *Antologija*	Đ. Sp. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti (XI–XVIII veka)*, Beograd 1960.
Радојичић, Ђ. Сп., *Избор патријарха Данила III*	Ђ. Сп. Радојичић, *Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара*, Гласник Скопског научног друштва 21 (1940) 33–81.
Радојичић, Ђ. Сп., *Књижевна збивања*	Ђ. Сп. Радојичић, *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад 1967.
Радојичић, Ђ. Сп., *Творци и дела*	Ђ. Сп. Радојичић, *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград 1963.
Радојчић, Н., *Српски државни сабори*	Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940.
Радојчић, С., *Портрети српских владара*	С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, пос. изд. Музеја Јужне Србије I, Скопље 1934.
Radojčić, S., *Stare srpske minijature*	S. Radojčić, *Stare srpske minijature*, Beograd 1950.
Радојчић, С., *Старо српско сликарство*	С. Радојчић, *Старо српско сликарство*, Београд 1966.
Радонић, Ј., *Западна Европа*	Ј. Радонић, *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века*, Нови Сад 1905.
Радонић, Ј., *Споразум у Тати*	Ј. Радонић, *Споразум у Тати и српско-угарски односи од XIII до XVI века*, Глас СКА 187 (1941) 117–232.
REB	Revue des études byzantines.
Relationes oratorum pontificiorum	*Relationes oratorum pontificiorum*, Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia, Magyarországi papai követek jelentései 1524–1526, Budapest 1884.
Соловјев, А., *Од. споменици*	А. Соловјев, *Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, Београд 1926.
Споменик	Споменик СКА; САНУ, Београд.
Србљак I–III	*Србљак. Службе, канони, акатисти* I–III, Београд 1970.
О Србљаку	*О Србљаку*. Студије, Београд 1970.
Stanojević, S., *Die Biographie Stefan Lazarević's*	S. Stanojević, *Die Biographie Stefan Lazarević's von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle*, Archiv für slavische Philologie 18 (1896) 409–522.
Starine	Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.
Стојановић, Љ., *Записи и натписи* I–VI	Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I–VI, Београд 1902–1926.
Стојановић, Љ., *Повеље и писма* I–II	Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књ. I, први део, књ. I, други део, Београд–Сремски Карловци 1929–1934.
Стојановић, Љ., *Родослови и летописи*	Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Београд–Сремски Карловци 1927.
Тадић, Ј., *Писма и упутства*	Ј. Тадић, *Писма и упутства Дубровачке Републике* I, Београд 1935.

Thallóczy, L. – Áldásy, A., *Diplomatarium*	L. Thallóczy – A. Áldásy, *Magyarország mellektartományainak oklevéltára* (1198–1526), Budapest 1907.
Тарановски, Т., *Историја српског права*	Т. Тарановски, *Историја српског права у немањићкој држави* I–III, Београд 1931–1935.
Teleki, J., *Hunyadiak kora Magyarországon* I, X–XII	J. Teleki, *Hunyadiak kora Magyarországon* I, X–XII, Budapest 1852–1857.
Theiner, A., *Monumenta Hungariae* I–II	A. Theiner, *Vetera monumenta Hungariam sacram illustrantia* I–II, Romae 1859.
Theiner, A., *Mon. Slav.* I–II	A. Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia* I–II, Romae 1863–1875.
Трифуновић, Ђ., *Азбучник*	Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1974.
Ћирковић, С., *Историја средњовековне босанске државе*	С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
Ћирковић, С., *Стефан Вукчић Косача*	С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964.
Ćorić, D., *Kotor*	D. Ćorić, *Grad Kotor do god. 1420*, Sarajevo 1927.
Ћоровић, В., *Хисторија Босне*	В. Ћоровић, *Хисторија Босне*. Прва књига, Београд 1940.
Fejer, G., *Codex diplomaticus*	G. Fejer, *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, Budae 1829–1844.
Ферјанчић, Б., *Деспоти*	Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960.
Fermendžin, E., *Acta Bosnae*	E. Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum documentorum regestris ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagrabiae 1892.
Filipović, N., *Princ Musa*	N. Filipović, *Princ Musa i šejn Bedreddin*, Sarajevo 1971.
HAD	Historijski arhiv Dubrovnika.

СПИСАК КАРАТА

Све карте израдила је инг. Ангелина Перић.

ФОТОГРАФИЈЕ

ЦРНО-БЕЛЕ

1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 66, 67, 68, 69, 72, 73, 74, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 116, 117, 119, 121, 124, 125 – снимио Душан Тасић.

22, 23, 24, 25, 64, 65, 77, 95, 98, 108, 112, 113, 114, 115, 118, 120, 122, 123, 128 – снимио Војислав Ј. Ђурић.

12, 13 – снимио Војислав Кораћ.

35, 48, 49, 127 – снимио Вукашин Савић.

36, 71, 82, 96 – снимио Бранибор Дебељковић.

45 – снимио Бранко Вујовић.

47, 126 – Народна библиотека Београд.

70 – Републички завод за заштиту споменика културе СР Србије.

У БОЈИ

I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XIV, XV, XVI, XVII, XVIII, XIX, XXI, XXV, XXVII, XXVIII, XXIX, XXXI, XXXII – снимио Душан Тасић.

XII, XX, XXII, XXIII, XXX – снимио Војислав Ј. Ђурић.

XIII, XXVI, XXXIII – снимио Арса Јовановић.

XXIV – снимио отац Митрофан Хиландарац.

ЦРТЕЖИ

НА СТРАНИЦАМА – 24, 27, 33, 42, 57, 77, 111, 187, 198, 295 – израдио Драгомир Тодоровић.

НА СТРАНИЦАМА – 207, 225, 269 – израдио Марко Поповић (1980. г.)

НА СТРАНИЦАМА – 167, 170 – израдио Бранислав Вуловић.

НА СТРАНИЦИ – 73 – израдила Гордана Симић.

РЕГИСТАР

САДРЖАЈ

ДЕО ПРВИ

ОБРАЗОВАЊЕ ДЕСПОТОВИНЕ

ДЕО ДРУГИ

СРПСКА ДЕСПОТОВИНА ИЗМЕЂУ ТУРСКЕ И УГАРСКЕ

ДЕО ТРЕЋИ

ОСТАЦИ ДРЖАВНОГ ЖИВОТА У ДОБА ТУРСКЕ ПРЕВЛАСТИ